dc_1725_19

Mohay Tamás

A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás a 20. század második felében

MTA doktori értekezés

Budapest, 2020

dc_1725_19

TARTALOM

Köszönet ... 5
Előszó: a búcsús élmény ... 7
I. BEVEZETÉS ... 12
1. Célok, források, módszerek ... 12
2. A térség és a téma kutatása ... 23
II. A MÚLT EMLÉKEI MA ... 33
1. A térszerkezetben ... 33
2. A tisztelet tárgyaiban ... 41
Kegyszobor ... 41
Labarum ... 45
Kisbazilika-jelvény ... 48
3. A történetekben és szertartásokban ... 52
Eredettörténet ... 53
Szertartások ... 59
III. A FÉLMÚLT EMLÉKEZETE (1949–1989) ... 65
1. Egyház a diktatúrában ... 65
2. A kegyhely élete ... 75
Veszteségek és változások ... 76
Lelkipásztori munka ... 87
Kitekintés: „amerikai Csíksomlyó” ... 91
3. A búcsújárás négy évtizede ... 95
Kortárs nézetben ... 97
Visszaemlékezésekben ... 113
IV. A BÚCSÚJÁRÁS ÚJJÁÉLEDÉSE 1989 UTÁN ... 118
1. A „változás” ... 118
Társadalom, egyház ... 119
Ferencesek, Somlyó ... 123
Az első készület és ünnep 1990-ben ... 129
2. Vezetők ... 133
Házfőnök, templomigazgató, tartományfőnök ... 134
Rendező, vezető, szereplő ... 137
Pap, plébános, püspök ... 140
Remete ... 143
3. Az ünnep ideje ... 149
Program ... 151
Virrasztás, napvárás ... 156
Körmenet (1990–1992) ... 158

Nagymise (1993–) ... 161
Érintőzés ... 165
Passiójáték ... 165
4. Az ünnep terei ... 167
A kegytemplom és környéke ... 168
A Kis-Somlyó hegy ... 173
A tágabb környezet ... 181
A kegyhely vonzásköre ... 184
5. „Régi" búcsújáró csoportok ... 192
A keresztalja ... 192
Csíkszentgyörgy-Bánkfalva ... 195
Csíkszentmihály, Ajnád ... 199
Csíkszentdomokos ... 203
Gyergyószárhegy ... 208
Gyimes ... 212
Moldvaiak ... 215
Bukarestiek ... 222
V. ÚJ HANGSÚLYOK, VÁLTOZÓ DIMENZIÓK ... 225
1. Zarándokok és turisták ... 225
Áttekintés ... 225
Magyarországiak ... 230
Szlovákia, Hont megye ... 235
Intézmények ... 237
„Csatlakozók" ... 239
A búcsú mint „turista program" ... 241
2. A nemzeti kegyhely ... 243
Fogalom, előzmények ... 243
Élmény, közösség ... 249
Jelképek és politikusok ... 254
Határok, ütközések ... 259
3. A média látószögei ... 270
Írott sajtó ... 270
Televízió ... 278
4. Tárgyak, jelek, áruk ... 287
Csoportok tárgyai ... 287
Vásár, árusok ... 290
Hazavitt tárgyak ... 299
5. Két évtized újabb fejleményei ... 301
Nemzedékváltás ... 301
Szent és profán ... 302
Kult-turizmus ... 305
Mediatizálás ... 308
Örökségesítés ... 311

VI. ÖSSZEGZÉS 315

HIVATKOZÁSOK 322
Szakirodalom és kéziratok 322
Sajtó 357
Vizuális források 364
A kutatásban közreműködők felhasznált anyaga 366

MELLÉKLET 367
(külön tartalomjegyzékkel)

KÉPJEGYZÉK 424

KÉPMELLÉKLET 435–516

dc_1725_19

KÖSZÖNET

Kedves és cseppet sem formális kötelezettségem köszönetet mondani mindazoknak, akik e kötet létrejöttében hosszú évek alatt ezer és egy módon a segítségemre voltak.

Mindenekelőtt Feleségem és Fiaim, valamint Szüleim álltak mellettem türelmükkel, és nyugodtak bele abba, hogy éveken át mindig távol vagyok pünkösdkor, vagy köztük is másutt jár a figyelmem.

Sokan osztották meg élményeiket, adták át tudásukat, mondták eltapasztalataikat. Inkább beszélgetőtársnak nevezem őket, semmint (régi, és mostanra többszörösen elavult szóval) „adatközlőnek". Érsek, pásztor, püspök, fuvaros, plébános, tanár, rendfőnök, sekrestyés, ferences, vásári árus, klarissza, turista, zarándok, kántor, vagy mások, akiknek csak a nevét, vagy még azt sem tudtam meg – „és még sokan mások", ahogy filmekben régen kiírták. Akár kifejezett interjúhelyzetben, akár egyéb módon találkoztunk, sokat megtudtam tőlük, sok további kérdést ösztönöztek, újabb és újabb kapcsolatok felé irányítottak. Nagyon sokan tették lehetővé, hogy megszólítsam őket, melléjük szegődjem, megismerjem családtagjaikat, örömüket-bánatukat, belépjek az otthonaikba, és ha onnan kilépek, magammal vihessem, rögzíthessem, felhasználhassam, amit rám bíztak. Nevük a kötet végén a névmutatóban áll, **vastag** betűvel megkülönböztetve a többiektől, akik más magyarázatra szorulnak. Hosszúra nyúlna, ha mindazokat részletezném, akik évtizedek alatt Csíksomlyótól Gyulafehérvárig, Bukaresttől Székelyudvarhelyig, Gyimesfelsőloktól Kolozsvárig, Pusztinától Csíkszentkirályig és Csíkszeredától Zaboláig barátságosan vendégül láttak és befogadtak, ha érdeklődésem, munkám arrafelé vezetett, és nem volt lehetőségem „piaci alapon" szállást kapni.

Munkám során sokan intézmények munkatársaiként, képviselőiként segítettek. A kutató sosem nélkülözheti könyvtárosok, levéltárosok, irodák dolgozói, médiamunkatársak közvetlen vagy közvetett segítségét. Sokan közülük a kötelező szolgálaton messze túlnyúlóan álltak rendelkezésre, hívták fel a figyelmemet rejtett kincsekre, és részesítettek segítő figyelmükben.

Hosszú évek alatt többször kaptam támogatást pályázatok útján: az 1993-at követő években többször is a Pro Renovanda Cultura Közalapítványtól; 1994–1997 között az Országos Tudományos Kutatási Alaptól; 1997–1998-ban Magyary Zoltán ösztöndíjasként A Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért Alapítványtól; 1998–2002 között Bolyai János kutatói ösztöndíjasként a Magyar Tudományos Akadémiától; 1998-ban a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya Faludi Ferenc Akadémiájától; 2002–2005 között Széchenyi István ösztöndíjasként az Oktatási Minisztériumtól ill. annak Felsőoktatási Pályázatok Irodájától; 2005–2006-ban a Magyar Ösztöndíj Bizottságtól; 2014–2016-ban a Nemzeti Kulturális Alaptól. Külföldi konferenciákon részt venni, előadni ezen túl még a Magyar Néprajzi Társaság (1989, 2000, 2006), a zentai Vajdasági Magyar Művelődési Intézet (2007, 2010), a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság segített. Nem tudom felsorolni mindazokat, akik szakmai ajánlásukkal, véleményezésükkel, bírálatukkal, értékelésükkel hozzásegítettek ezekhez a lehetőségekhez.

Nem feledkezhetem meg 1994-ig munkahelyem, a Néprajzi Múzeum, illetve 1989 óta munkahelyem, az ELTE BTK említésétől: így vagy úgy, mindkettőben számíthattam nemcsak a közvetlen anyagi szükségletek és feltételek biztosítására, hanem igényes szakmai környezetre, értő társakra, nélkülözhetetlen kritikusokra is.

Köszönettel tartozom mindazoknak, akik néprajz szakos diákokként részt vettek kutatószemináriumaimon, és egyszer vagy többször velem tartva közreműködtek tapasztalataim gyarapításában; nevük és munkáik a hivatkozások végén vannak felsorolva. Nem hagyhatom említés nélkül azokat sem, akik megjelent írásaimat lektorálták, szerkesztették, olvasták és ismertették, nem csak szorosan vett szakmabeliek, hanem több más szakmában is.

Végül köszönetet mondok azoknak a barátoknak, kollégáknak, akik dolgozatom véglegesítéséhez kritikájukkal, megjegyzéseikkel hozzájárultak.

A kéziratot 2020. augusztus 15-én zártam le.

ELŐSZÓ: A BÚCSÚS ÉLMÉNY

„Csíksomlyó”. Egy szó, egyetlen szó, egy név. És mennyivel több, mint egy szó vagy egy név. Mi minden rejlik benne, mi mindent idéz föl, mennyi tapasztalat, mennyi élmény kapcsolódik hozzá sokakban, sokunkban. Immár három évtizede évről évre százezrek kelnek útra, érkeznek meg, búcsúznak el és térnek meg otthonaikba. Húzza őket a hely szelleme, valami, amit saját maguknak sem mindig fogalmaznak meg. Együtt van több százezer ember, ugyanarra figyelnek, ugyanazt kapják – s egyúttal mindenki másra figyel, mindenki mást kap. Századok óta tart ez. Nemzedékek jöttek és múltak el, mindegyiknek megvolt a saját tapasztalata, élménye, ami ki tudja, mi mindenből tevődött össze. Hitből, találkozásokból? A táj, a ferencesek, a többiek, a külsők, a belsők, az elmesélhetők és kimondhatatlanok milyen keveréke alkotja az élményt? Ha láncba állna minden zarándok, turista és vendég, aki a régmúltban és a közelmúltban megjárta ezt a szent helyet, alighanem körbeérné a földgolyót. Micsoda lánc…

Miben áll „Csíksomlyó titka”, mi is az a „Csíksomlyó-jelenség”? Mi fog ott meg, mi tart fogva? Miért lélegzünk fel, ha a vonat ablakából meglátjuk a távoli Somlyó-hegyet, aztán az ismerős kettős templomtornyot? Miért szorul össze kissé a torkunk, ha az ellenkező irányba haladunk? Ki tudná mindezt elmondani? S ki tudná mindazt meghallgatni, amit erről emberek százai, ezrei, százezrei elmondanak? S aki meghallgatja, feljegyzi, hány lapon tudná rögzíteni? És ki az, aki ezt akár csak átlapozná elolvasná, s ha megteszi, megértheti-e anélkül, hogy saját maga is részese lenne a közös emlékeknek, élményeknek? Ha összefűznénk minden kimondott és ki nem mondott, régi és új emlékezést Somlyóról, alighanem körbe lehetne vele fogni a földgolyót. Micsoda lánc…

A hegy magasa messziről feltűnik. Aki megáll a messzeségben, gyönyörködhet az egészben, mert alja–teteje egyszerre látszik. Mégsem állunk meg, mert oda tartunk, s ahogy közeledünk, kibontakoznak a részletek. Meglátjuk a hegy kisebbik testvérét is, a tornyokat, a domboldali kápolnát, a kálváriát. Ahogy közeledünk, úgy tűnik el szemünk elől a hegy egésze, úgy ragadják meg figyelmünket annak egyes részei, lankái, évszázados, teraszosra kiszántott oldala, meg a tövében megtelepült város, a falu, az utcák, a vasúti sínek, a hidak, országút, lebontásra ítélt és épülő házak. És az emberek, ismeretlenek és félig ismerősök, barátok és barátságos idegenek. Hajnalban, éjjel teleszívjuk magunkat friss levegővel, lehajolunk a forráshoz, beülünk a padba, letelepszünk a fűre, összekulcsoljuk a kezünket. Vagy csak elővesszük a bekészített elemózsiát; vagy csak élesre állítjuk a kameránk optikáját, hogy a látványt ne csak az emlékezetünk őrizze meg, hanem a képek is. Ha egymás mellé tennénk minden képet, amit itt készített nemzedékek láncolata, emberek sokasága – mekkora területet lehetne vele beteríteni? Micsoda mozaik…

Csíksomlyóra 14 évesen jutottam el először 1973-ban, Erdélyt járó baráti társasággal. Ma is őrzöm a szentkép gyanánt adott kis fekete-fehér fényképet a Mária-szoborról, amit, mint sokkal később megtudtam, Aladics Zoltán készített a „kicsi magyar világ” idején. Pünkösdi búcsúba 1985-ben, két évvel az egyetemi néprajz szak befejezése után mentem először. Látogató

megfigyelő voltam, nem gondoltam kutatásra. Pénteken érkeztem meg, barátom még aznap este kikísért a templomhoz. Két sűrű nap következett virrasztással, beszélgetésekkel, hajnali napvárással, misékkel, és állandó mimikrivel. Ha az idegen elvegyült a tömegben, nem volt veszélyben, ha csatlakozott valakihez, akkor sem tűnt fel túlságosan. Az első igazoltatáson így estünk túl egy fitódi férfival. A második alkalommal azonban már bekísértek, kérdezősködtek, elvették a jegyzeteimet, kihúzták a fényképezőgépből a negatívot. Késő estére kerültem vissza a szállásomra, s a baráti marasztalás ellenére gyorsan hazaindultam. A határon alaposan átforgattak, keresték a többi magnószalagot és negatívot. Féltem, mi lesz a beszélgetőtársaimmal, elővesznek-e valakit. Augusztusban tértem vissza a „tett helyszínére", és megnyugodhattam, nem esett baja senkinek. Az a félig írt notesz, az a fénykép- és hanganyag ma is hiányzik.

Sokan elmondták már, hogyan lett számukra Csíksomlyó élmény; néhány interjúrészlet érzékeltet négy tapasztalatot.

1. 1996-ban a búcsús nagymise elején a ferences tartományfőnök mondott köszöntőt. Az ilyesmi a kegyhely ferences „házigazdái" részéről megszokott része az ünnepi liturgia kezdetének, akik pedig hallják, már órák óta „benne vannak" az eseményekben, de tudják, hogy az „igazi" közös élmény ezután következik. Benedek Domokos ezekkel a szavakkal zárta köszöntését:

> „A buzgó és alázatos imádságra most két szempont is sürget bennünket. Részben magyar népünk millecentenáriuma, részben pedig a boldog emlékű Márton Áron szentéletű püspökünk születésének százéves jubileuma. Kérjük a Szentlélek Istent, hogy áldjon és szenteljen meg mindnyájunkat, és adja a Boldogságos Szűzanya, hogy ez a pünkösdi zarándoklatunk felejthetetlen élmény maradjon, és igazi életszentségre indítson mindannyiunkat, akik ma ide Csíksomlyóra eljöttünk."[1]

Ez a lelkipásztori intelem az imádságot és életszentségre törekvést emeli ki, ezeket pedig hozzáköti az aktuális idő két fontos emlékezeti tartalmához: egyfelől egy össznemzeti ünnephez, másfelől a főként Erdélyben csaknem szentként tisztelt Márton Áron emlékezetéhez. Az élmény itt úgy jelenik meg, mint cselekvésre indító és megkívánt motiváció.

2. Borbély Gábor, idős csíkszeredai főesperes-plébános egyike volt a szocializmus idején meghurcolt papoknak. Amikor 1997-ben pár nappal a búcsú után beszélgettünk, szóba került sok szervezési kérdés, az évtizedek óta felgyűlt lelkipásztori tapasztalatok, a nemzedékeket elválasztó különbségek, a zavaró nyugati hatások, még a Habsburg család jelenléte is. A hitélmény rögtön a beszélgetés elején, szinte kérdés nélkül került szóba:

> „Valóban, ha sok ember együtt van, akkor a hit mellett mindjárt alkalom adódik, hogy egymásban az embert meglássuk, sőt, a testvért, a keresztényt. Megbecsüljük, és mindenkinek az emberi méltóságát megadjuk, a szeretetet s a reménységet. Ezek az isteni erények azok, amelyek látványosan, mint egy fókuszon keresztül megsokasítják az ide vonatkozó ismereteinket. – Aztán természetesen néprajzilag tekintve, a nyelv, a viselet, a kultúra, ahonnan jönnek. Székely községek ezek, mindegyikben van egy sajátos megélése az identitásuknak, nemzetiségi és vallási identitásuknak. Ez különösen akkor vevődik észre, mikor a *Mennynek királyné asszonyát* éneklik, eltérően a kottázott résztől. Valahogy így látom, hogy azt a sajátos műveltséget hozza az ember s a keresztalja, a lelkipásztorral az élen. – Van egy nagy látványosság is itt. És a látványosságon túl, amelyet a külső ember, a külső társadalom, vagy a világ néz, aki benne részt vesz, annak van élménye. Hitélménye, szeretetélménye, a

[1] Saját hangfelvétel a nagymisén, 1996.

reménységre élménye. (MT: *Mi adja meg ezt az élményt?*) Egyszer a belső lelkiség. Az, hogy ugyanaz a hit. 98 százalékban ez a tömeg katolikus, ugyanazt a hitet vallja. És itt nemcsak a hitről van szó, hanem a hagyományok is ugyanazok. A hit megvallásának, a hit megélésének a formája több évszázadon keresztül kialakult itt ebben a medencében, a Székelyföldön."[2]

A sokat látott pap az élményt a legszorosabban a hithez kapcsolja, mégpedig annak nem annyira az egyéni, hanem sokkal inkább a közösen megélt formáihoz, amelyek erősen kötődnek kulturális hagyományokhoz. Nem áll egymással szemben a látványosság és a hit élménye, de a megkülönböztetésük világos. Egyértelmű megfogalmazást kap a nemzetiségi és vallási identitás, de korántsem csak általánosságban, hanem konkrét kifejezésformákra is figyelve.

3. Tánczos Simon csíkszentkirályi parasztemberrel a búcsú másnapján, vasárnap reggel beszélgettünk, fiával, Tánczos Vilmossal, a feleségével és egy budapesti baráttal együtt. Ő maga a gyenge egészsége miatt már nem vett részt személyesen a búcsúban, de az élmények megosztásában a maga bölcsességével teljes értékűen részt vett. A régi és az újabb búcsújárás sok részlete szóba került, a motivációkról akkor is a beszélgetés elején esett szó.

„(MT: *Mit gondol, hogy messzi vidékről miért jönnek el ide? Mert nem csak a székelyek jönnek el, hanem mindenfelől jönnek.*)

Vannak olyan emberek s olyan népek, hogy hívők. Meg bízik, hogy mén Máriához, imádkozik. Szóval úgy beleéli magát, értette-e, szóval Istenhez ő elmegy. Akkor az emberek közt van olyan ambíciós ember vagy nem tudom mi, hogy egy kicsit a politikai vonalon, ahogy mondtam: hogy el volt tiltva, most lehet, mutassuk meg, hogy mi történt, s menjünk. Esetleg az nem is olyan buzgó ember, értette-e, ilyen politikai. A harmadik pedig az lehet, szórakozásnak tekinti, kirándulásnak, értette-e. Már tavaly is megfigyeltem, arra a déli részen, ott erdőszél volt, Zsögöd felől kocsikkal megközelítették, oda kimentem. Azok az emberek már, amikor a misének vége lett, nem nagyon mozgolódtak onnan le. Az erdő szélibe voltak, ott hűsöltek, nem tudom mi, úgyhogy azért azok még maradtak ott tovább délutánra. Azok nem futtak onnat bé. Azok megállították a helyet, hogy hova telepednek meg. Ezeket az embereket tekintem úgy, hogy a szórakozás szempontjából mentek oda.

Úgy, ahogy elsoroltam: egyik az Istent imádja, a másik a politikai vonalon megy oda, a másik szórakozni, értette-e. Egy részből ez az én meglátásom es, meg mástól is hallottam, lehet, hogy nincs igazam, de azt hiszem, hogy 90 százalékban valahogy így van."[3]

Három motiváció, másként mondva három élményvilág megkülönböztetése ez, a vallásié, a politikaié és a szórakozásé. Innen és a beszélgetés többi részéből egyértelmű, hogy az utóbbi kettő a megelőző évek – alighanem többekkel többször megbeszélt – személyes tapasztalatán alapult.

4. A református Becsky Zelma 1970 körül került Csíkszeredába. A kilencvenes évek elején a Szék útján lévő házában nyitott boltot, ahol sokféle embert volt alkalma megfigyelni, találkozni és beszélgetni velük.

„(MT: Mire néznek itt fel Somlyón? Mária, vagy az atyák? Vagy a hely? Vagy a hagyomány?)

A Szűz Mária. Nem, a hagyomány az egyszerűen nem. Mindenki a Máriába hisz. Olyan emberek vannak, hogy megfigyeltem, hogy több éven keresztül – mert én nagyon vallásos vagyok. Szóval nem úgy, hogy én minden nap a templomba vagyok, de úgy érzem, hogy

[2] Interjú Borbély Gáborral, 1997.

[3] Interjú Tánczos Simonnal, 1997. A vele készült beszélgetések alapján született könyv: Tánczos 2008.

> valamiben én hiszek, és jó hinni, érti? Mert van például, aki nem jár templomba, és hisz, vannak olyan emberek is. Viszont van az, hogy hiszi, hogy lesz pénze, egy ilyen. De valamibe hisz! – Én nagyon sokat látok itt, megállnak, nagyon sok emberrel beszélgetek. Megfigyeltem, például rossz családi élete van, és hisz abban, hogy eljön és fölmegy a Máriához, és elhoz valami darabokat a családból, egy alsóneműt vagy egy ruhát is. A Máriához megy és a Mária lábát megtörüli, és megkérdem tőle – nem is egyszer volt –, hogy miért csinálja ezt, érti? És elmondja azt, hogy a Mária biztos majd meg fogja segíteni, hogy az a család majd tökéletes legyen, mindenbe, és az a szeretet ott körülöttük legyen. Szóval nem lehet ezt megmagyarázni, tudja, ezt érezni kell. Nincsenek szavak erre, nincsenek szavak erre."[4]

Az egykor középvezetőként dolgozott üzletvezető a saját búcsú-élményéről mindvégig nagyon visszafogottan, de mások hitéről a saját megfigyelései alapján bátrabban beszélt. Ez a hit Mária segítő hatalmára, a szeretet megvalósulására irányul, és szerves része az, hogy tárgyakkal is lehet közvetíteni, hazavinni a kegyhely erejét.

Mit lehet elmondani a búcsús élményből? Mit az átéltekből frissen, és mit később? Mit koptat meg a felejtés, mit érlel meg a kor és a tapasztalat? Mivé válnak bennünk idők múltán a saját korábbi élményeink, mivé válunk mi magunk, elvegyülve tapasztalatok és élmények halmazában? Mit hoznak vissza mindebből a fényképek, hangszalagok, elbeszélések, jegyzetek? Mi marad a miénk, mi adható át másnak?

Mit hallunk meg mi a *mások* élményeiből igazán, értő figyelemmel? Mi segít hozzá ebből ahhoz, hogy a saját tapasztalatunkat is megértsük, s a magunkéból mi segít hozzá a mások igazibb megértéséhez? Mi kell ahhoz, hogy érvényesen újrafogalmazzuk mások megértett tapasztalatait? Van-e hozzá tehetségünk, jogunk? És hiányzik-e ez valakinek? Hiszen bárki odamehet, megszerezheti a saját élményét, tapasztalatát – miért kell ehhez a másik ember többszörösen átszűrt, átalakított, a maga szempontjából hitelesnek tartott elbeszélése?

Nem sok kell hozzá, és Csíksomlyótól máris eljutunk néhány alig megválaszolható kérdéshez.

Elhisszük-e a csodákat? Elcsodálkozunk-e a hiten? Van-e érvényes, van-e érvénytelen tapasztalat? Mit tartunk igaznak vagy hamisnak a mások elbeszéléseiből? Hány igaznak elfogadott elbeszélés kell a magunk igazának megerősítéséhez, és hány a magunk vélt igazának elvetéséhez? Ha sok búcsúban szerzett, búcsúra vonatkozó, vagy tágabban: Somlyón szerzett, Somlyóra vonatkozó tapasztalatot összegyűjtünk, mennyi kell ebből ahhoz, hogy érvényes tudásra tehessünk szert? Tucatnyi? Ezer? Tízezer? Mekkora része lesz ez annak az egésznek, amely évről évre százezrek tapasztalatából és élményéből adódik össze? Egy csepp a tengerből? Lehet, hogy abban is megérezhető a sós íz – csakhogy egy cseppnyi tengervíz mégsem mutatja meg az egész tágasságát, végtelenségét, hullámzását és áramlatait, a benne élő lények tömegét.

Mit és hogyan érthetünk meg másoknak a történeti múltban megszerzett tapasztalataiból, ha régi leírást, elbeszélést olvasunk? Mit akkor, ha valaki kortárs beszél vagy ír a korábbi élményeiről? Talán ő maga is küzdött a szavakkal, talán saját magához sem volt mindig őszinte, talán jól-rosszul értett elvárásokhoz igazodott. Később talán megbánta, amit leírt, amit elmondott, talán túljutott rajta, hiszen ő is érlelődött, számára is új fénybe kerülhettek a saját korábbi

[4] Interjú Becsky Zelmával, 1994.

tapasztalatai. Csakhogy erről mi már nem tudunk, csak szövegeket tartunk a kezünkben. Hogy fejthetjük meg ezek rejtett üzenetét? Hogyan ellenőrizzük, hogyan szembesítsük az „eredetivel”? Ráismernének-e mai értelmezéseinkre az egykori elbeszélők, vagy inkább tiltakoznának?

Van-e kiút a kérdések labirintusából? Létezik-e megértés a szó legigazibb értelmében? S ha igen, mi vezet el hozzá? A puszta kíváncsiság? Tudomány? Vallás? Művészet? Intuíció? Megvilágosodás? Kinyilatkoztatás? Melyik milyen arányban?

I. BEVEZETÉS

1. CÉLOK, FORRÁSOK, MÓDSZEREK

Dolgozatomban annak megértéséhez igyekszem közelebb jutni, hogy mit jelentett a huszadik század második felében, a kommunista fordulatot követő negyven, majd a rendszerváltást követő tíz évben a csíksomlyói kegyhely és a pünkösdi búcsújárás. Ez a monografikus áttekintésre törekvő munka a korábbi, az 1949-et megelőző több száz évet bemutató könyvem folytatása; az 1990-es években néprajzi-antropológiai módszerekkel végzett hosszú jelenkutatásra épül, amihez a diktatúra időszakának történeti-néprajzi feltárása csatlakozik. A téma sok eleme több évszázados múltra és szívós hagyományokra tekint vissza, miközben az ünneplést meghatározó erővel alakították a külső kényszerek, a történeti fordulatok és modernizáció folyamatai is. Kutatásom során a kezdeti kérdésfeltevések újabb irányokba ágaztak el és a szokottnál tovább tartó munka során új megvilágításba kerültek.

A kiindulópontot a búcsújárás 1990-es helyreállása vagy inkább helyreállítása adta. Már hónapokkal előbb érzékelhető volt, hogy a vallási hagyományok régi–új megélése és a nemzeti érzések kifejezése milyen könnyen találkozik és törekszik a szabad megvalósulásra. A megelőző negyven évet éppen ennek a hiánya jellemezte azóta, hogy 1949-től a kommunista diktatúra kiépülésével a hatóságok betiltották és minden erővel akadályozták a nyilvános ünneplést. Sok egyéb mellett már 1990 elején biztos volt, hogy pünkösdkor valódi, vagyis korlátozásoktól mentes búcsújárásra kerül majd sor Csíksomlyón, ami egészen más lesz, mint egy–öt–tíz–húsz éve volt. Ekkor úgy találtam, hogy itt az alkalom megfigyelni, dokumentálni és elemezni, hogyan éled újjá egy régi ünnep hagyományos rendje, hogyan alakítja ki új formáit, új szerkezetét, mit tartanak meg a szervezők, a résztvevők a régen „bevált” rituálékból, s mindez hogyan egészül ki új ötletekkel, az új helyzetek által szükségessé tett újításokkal. Ilyenformán 1990-ben a búcsún már igyekeztem egy személyben résztvevő és tudatos megfigyelő lenni. Jelen voltam minden eseményen, ahogy azt akkor több más lelkes néprajzkutató is tette, figyeltem, emberekkel ismerkedtem, jegyzeteltem, fényképeztem. 1990-ben már világosan látszott, hogy az ünnepben szétválaszthatatlanul egybefonódnak egymással a vallási és a nemzeti hagyományok. Így lett az 1990-es részvétel egy kutatás előkészítő szakaszává. Reális célnak látszott azt elemezni, hogy ezek hogyan kapcsolódnak össze, hogyan járják át egymást; hogyan itatja át az ünnep vallási tartalmakkal a nemzeti önkifejezés eszközkészletét, és viszont, a nemzeti identitás kifejezése hogyan találja meg a vallási kifejezésformákat. Pontosan azért, mivel ez nagyon erős fordulatnak, új kezdetnek mutatkozott, azt a célt tűztem ki, hogy ezt az újjáéledési és újjáalakulási folyamatot egy hosszabb jelenkutatással figyelemmel kísérem.

Kezdetben nem is gondoltam ennél sokkal többre. A feladat újdonsága vonzott: egy szokás alakulását ne csak a múltra irányuló visszaemlékező elbeszélések alapján, hanem folyamatosan végzendő hosszú távú megfigyelés alapján lehessen feldolgozni. Ilyesmit korábban senki nem végzett, nem is végezhetett; a jelenkutatási törekvések kibontakozása az 1970-es években nálunk főként a kutatást megelőző évtizedre vonatkozott, nem az itt és most idejére. A „szokás”

ez esetben ráadásul nem valamiféle elmúlófélben lévő jelenségegyüttes, amit erőnek erejével igyekeznek mesterségesen fenntartani (mint a folklorizmus-jelenségek többségét), hanem minden korábbinál nagyobb, immár százezres nagyságrendű tömegeket vonzó ünnep egy határon túli magyar kegyhelyen. Így került sor az előkészítés után az empirikus kutatás fő szakaszára 1992 és 1997 között, amikor minden évben kutattam a búcsúban. Később még 1999-ben, 2001-ben és 2005-ben, összesen tíz alkalommal voltam jelen főként aktív megfigyelőként, másodsorban résztvevőként, hogy egy majdani monográfia előkészületei gyanánt néprajzi jelenkutatást végezzek. További három alkalommal, 2009-ben, 2010-ben és 2011-ben már nem kutatóként, hanem a Duna Televízió felkért szakértőjeként és családtagként figyelhettem meg az újabb fejleményeket.

Munkám kezdetén, az 1990-es évek elején a búcsújárás kutatásában korábban megszokott és jól bevált tematikus egységek határait némiképp másképp akartam meghúzni, mint addig, és nagyobb figyelmet akartam fordítani egy-egy ünnepi esemény aktuális lefolyására, vagyis arra, hogy az események sorozatán keresztül hogyan bontakozik ki maga a szokásszerűség létrejötte. Sokáig bevett gyakorlat volt a néprajz „népszokás”-kutatásaiban, hogy szokásokról *visszaemlékező történetek* alapján tettek általánosításokat: azok lefolyásáról és változásairól nem kitartó megfigyelések és források, hanem emlékek vagy egy-egy – szerencsésen „elkapott”, olykor éppenséggel mesterségesen rekonstruált – szokáscselekvés dokumentálása alapján fogalmaztak meg következtetéseket. A szokáskutatásnak ez a beállítottsága részben a kutatók főként irodalomtörténeti ill. nyelvészeti (tehát nem annyira történeti) alapképzettségével magyarázható, és ahogy a történeti szokáskutatás levéltári forrásokra is alapozott paradigmája is csak napjainkban formálódik ki, úgy a jelenkori szokáskutatás sem alapozhat csak narratívákra.[5] Más téma, egy naplóíró parasztember monografikus feldolgozásának tanulságai megerősítettek abban, hogy az ott használt szemléletet és módszert mutatis mutandis itt is alkalmazzam. Egyetlen parasztgazdaság negyedszázados működésének elemzése betekintést nyújtott abba, hogy a valóságnak milyen sok árnyalata húzódik meg az általánosítások mögött, milyen sokféle emberi döntés, magatartás, érték, kapcsolat mozgatja azt, amit nagyvonalúan „paraszti gazdálkodás”-nak neveznek, s hogy milyen gazdag az egyéni élettörténetek világa.[6]

A népi vallásosságot a néprajz mellett az antropológia és a vallásszociológia eszközeit is felhasználva akartam kutatni. A csíksomlyói búcsújárás néprajzi-antropológiai kutatása módszertanilag jól illeszkedik e két tudomány paradigmáihoz: elsődlegesen az empirikus anyagra épít, és átfogóbb következtetéseket csak erre alapozva enged meg magának. Munkámban már annak idején is erősen motivált az antropológus Clifford Geertz „sűrű leírás” fogalma, illetve annak kifejtése.[7] Ezt szem előtt tartva úgy találtam helyesnek, hogy a somlyói pünkösdi búcsújárásról sem lehet részleges, ad hoc megfigyelések alapján beszélni, hanem egészen közel kell menni a valósághoz az „érdes” felületéhez, ahonnan kiindulva esély kínálkozik az antropológiai megértésre is. Kilenc év búcsújárásának alaposan dokumentált megfigyelése meghaladhatóvá tette a néprajzi szokáskutatásnak azt a korábban bevett módszerét, amelyik döntően

[5] Bárth D. 2012.
[6] Mohay 1994.
[7] Geertz 1994.

elbeszélésekre, emlékekre alapoz, és a megfigyeléseket ezeknek mintegy illusztrációjaként használja. Egyazon kutatási helyszínre sok éven át vissza-visszatérni, új és új szempontok alapján ugyanazt és mégis mást megfigyelni: ez a voltaképpeni „hosszú terepmunka" (*long-term fieldwork*) módszere, aminek az antropológiában szerte a világon évtizedes hagyományai vannak.[8] A saját munkámat természetesen nehéz volna Fosternek és tanítványainak a mexikói Tzintzuntzanban vagy Pospísilnek a tiroli Obernbergben évtizedeken át végzett kutatásaihoz akár csak hasonlítani is.[9] Annál kevésbé, mivel e módszert túlnyomó többségben más kultúrák közösségeiben szokták alkalmazni, ritkaságnak számít a saját nyelvi-kulturális környezetben végzett hosszabb kutatás.[10] Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatásai, annak módszertana, az az óvatos türelem, ahogy – csak sok évvel az első gyűjtéseiket követően – eredményeiket közölték, munkám kezdetétől fogva ugyancsak ösztönző hatású volt.[11]

A következő években egy tervezett könyv leendő fejezeteiben leírtam és elemeztem néhány témakört: a hagyomány és hagyományalkotás viszonyát, a búcsú térszerkezetét, az 1990-es első szabad búcsújárást, a búcsúsok tárgyait, a csíkszentgyörgyiek és a bukarestiek búcsújárását, a vonzáskör változásait.[12]

Az anyag feldolgozására és a tervezett könyv véglegesítésére immár jóval később került sor. Amikor a búcsújárás jelenkorának intenzívebb kutatását 2001-ben lezártam, úgy találtam, hogy a formálódó jelen nem érthető meg a múltja nélkül. Ahogy nekifogtam néhány homályos kérdést tisztázni, egyre több forrás bukkant fel, s évek elteltével szinte „elborított" a kegyhely több száz éves múltja. Egyre több részletnek kezdtem alaposabban utánajárni, így újabb tanulmányok születtek olyan témákban, mint az eredettörténet, a ferencesek moldvai kolduló körútja, az alakulástörténet, a vonzáskör kiszélesedése, a bukarestiek zarándoklata, értelmezési viták a dualizmus idején, a labarum „névsora", csodatörténetek hagyományozódása.[13] Ezek nyomán született meg összefoglaló könyvem a búcsú történetéről, amelyben a kezdetektől az 1949. évi fordulatig követtem a fejleményeket. Eközben a korábbi jelenkutatási tapasztalat a múlt megértésében is sokat segített. Amikor 2005-ben és 2009–2011-ben visszatértem a búcsúba, majd újra elővettem korábban gyűjtött anyagomat, láttam, hogy mennyi minden folytatódik, mennyi minden változik, és azt is, hogy az egykori jelen lassan maga is a múlt részévé válik, és mintha jobban „összeérne" a korábbi évtizedekkel. A korábbi empirikus kutatás újragondolt anyaga innen kezdve a közelmúlt rekonstrukciójának alapjául szolgált, annak megértéséhez, ami nem sokkal korábban a saját jelenünk volt. Ez a meggondolás egyre inkább felvetette azt a szempontot, hogy az idők változásával mi minden történik a múlt időkkel, mi marad, mi változik, mi újul meg belőlük.

8 Foster (ed.) 1979, Kemper–Peterson (eds.) 2002.

9 Pospisil, 1995.

10 Hofer 1979, Fél 1991.

11 Fél–Hofer 2010. 423–425., Fél–Hofer 2016. – Ez a hatás nem csak a szakirodalom, hanem a személyes hatások révén is eleven volt attól kezdve, hogy Hofer Tamás 1980-ban néprajz szakos diákoknak egyetemi kurzust tartott a parasztság szociális antropológiájáról.

12 Mohay 1992, 1996, 1997, 2008a, 2011, 2014. – Dolgozatomban ezek az írások átszerkesztve, kiegészítve és átfogalmazva részben helyet is kaptak, a szövegnek kb. egynegyed részét teszik ki; a maguk helyén utalok rájuk.

13 Mohay 2000, 2003, 2004, 2006, 2007a, 2007b, 2007c, 2009, majd utóbb Mohay 2010, 2012, 2015a, 2015b.

Noha a kutatás kezdetén még nem volt célom részletesen feltárni a diktatúra időszakának búcsújárását, ez később mégis nélkülözhetetlennek bizonyult annak érdekében, hogy a mostani munka a történeti összefoglalás szerves folytatása lehessen. Egyre világosabbá vált, hogy az 1990-es években a kegyhely és a búcsú élete nemcsak megújult, hanem folytatódott is: új alakban élt tovább mindaz, ami a régebbi és a közelebbi múltban történt. Ezért dolgozatom kezdő időhatárát világosan kijelöli az utolsó, már akadályozott, de a maga teljes formájában még megtartható búcsú 1949-ben, végét pedig, ha talán kevésbé pontosan évhez köthetően is, az ezredforduló idejében látom. Ez utóbbi dátum nemcsak a saját empirikus kutatásom lezárásának az ideje volt, hanem – a kialakulás formálódó ideje után – egyúttal körülbelül erre az időre tehetjük a búcsújárás modern formáinak a megszilárdulását is. Az azóta eltelt két évtizedben a búcsú és a kegyhely jelenkori változásait már csak távolabbról figyeltem, ami több, mint benyomások összessége, de kevesebb a módszeres feltárásnál. Ez alapján – az utóbbi években megszületett szakirodalommal együtt – meg lehet állapítani, hogy az 1990-es években végbement változások a kezdetét jelentették mindannak, ami később következett, és szélesebb sodrásban kibontakozott. Az ezredforduló előtti tíz és az azt követő húsz év egymásra vonatkoztatva magyarázza, teszi érthetővé egymást.

Korábbi könyvemben már tárgyalt általánosabb témák – a népi vallásosság, a Mária-tisztelet, a búcsújárás – részletező kifejtését itt fölöslegesnek tartom, de a következő fejezetben a kutatásoki előzményeket áttekintve néhány újabb munkára mégis kitérek. A régmúlt búcsújárását nem valamiféle végleg lezárt szakasznak tartom, hanem mint a jelenben élő örökséget fogom fel, mert a térben, az épületekben, tárgyakban, történetekben és szokásokban minden évszázad nyomai itt vannak közöttünk, továbbá mert a múltat új meg új megközelítések értelmezik, teszik jelenvalóvá. Ezért tekintek vissza a második részben a múlt emlékeire és emlékezetére.[14]

Az elsődlegesen néprajzi megközelítést ezúttal is többféle diszciplina iránti érdeklődés és azok kérdésfelvetéseinek, módszereinek felhasználása egészíti ki. A jelenkori társadalmi kérdésekben nélkülözhetetlen a szociológia, a szociális és kulturális antropológia; a közelebbi és távolabbi múlthoz a történettudomány, az egyháztörténet vagy akár a régészet visz közelebb; vallási jelenségek és értelmezések felfoghatatlanok a teológia, a vallástudomány, adott esetben a pszichológia eszköztára nélkül; amit Somlyón látunk és hallunk, ahhoz folklorisztikai, művészettörténeti, építészeti, földrajzi, ökológiai tudás is szükséges.

A hosszabb követés mellett egy másik módszertani alapot a fókusz megválasztása adott: célom nem az általában vett búcsújárás vagy a vallási hagyomány vizsgálata madártávlatból, öles mozdulatokkal összekapcsolva sok jelenséget – sokkal inkább törekedtem arra, hogy mindezt egy jól körülhatárolható, rendszeresen ismétlődő eseményen és annak részletein keresztül ragadjam meg. Ez nem jelenti a látókör leszűkítését, ellenkezőleg: a koncentráltabb témaválasztás jobban feltárhatóvá teszi mindazokat a szerteágazó összefüggéseket, amelyekbe a csíksomlyói búcsújárás beilleszkedik, és amelyek az értelmezés során válnak beszédessé. A személyes adatgyűjtés során mindvégig szem előtt tartottam, hogy az ünnep szűkebb értelemben vett idejét

[14] Nem térek itt ki sem az egyiptológus Jan Assmann „kulturális emlékezet” fogalmának értelmezésére (Assmann 1997), sem arra, ahogy az ennek nyomán kiformálódott értelmezési keretek robbanásszerűen elterjedtek a humán tudományokban. Egy kiváló interdiszciplináris konferencián az előadók a témakör számos aspektusát felvetették és elemezték (Papp–Szarka 2008).

az előkészületekkel és a lezárással együtt figyeljem meg, ez alkalmanként együttvéve legalább hat-nyolc napot tett ki. Évek során az ünneplés ünnepi és hétköznapi jellegű eseményei között gyakorlatilag nem maradt olyan, amit ne láthattam volna többször is egészen közelről, megfigyelőként és résztvevőként. Természetesen számos rövidebb-hosszabb interjúra került sor mindenfajta csoportba tartozó résztvevővel, specialistákkal, rendezőkkel; gyakorlatilag a hierarchia vagy a munkamegosztás minden fokán álló emberrel több alapos beszélgetés is készült. Ez nem korlátozódott az ünneplés idejére, hiszen az az ilyesmire csak korlátozottan alkalmas: azon túl is sor került több értelmező-elemző beszélgetésre. A vissza-visszatérés azt is lehetővé tette, hogy jelenségek utólagos megítélésére is fény derüljön, vagy hogy azok miféntje vagy miértje évek múltán váljék világossá.[15]

Nagyszabású esemény vajmi kevés eséllyel figyelhető és ragadható meg egyedül. Az elemezhető tapasztalatokat igyekeztem megsokszorozni, hogy együttesen kihasználhassuk egy „többfókuszú" terepmunka lehetőségeit. A cél az volt, hogy együttesen legyünk ott többen egy összetett eseményen, összehangolt munkával egy időben figyeljük meg a búcsú több terét, az ott zajló eseményeket, és osszuk be a munkát úgy, hogy valaki vagy valakik éjjel-nappal mindig talpon, „megfigyelőállásban" legyenek. A gondolat ugyan egyszerű, a kivitelezéshez azonban közre- és együttműködők kellettek. Ezért éveken át 1993-ban, 1994-ben és 1996-ban, majd 1999-ben és 2005-ben néprajz szakos diákjaimat is bevontam a munkába: szemináriumokon készítettem fel őket, közösen gondoltuk át a feladatokat, pályáztunk anyagi forrásokra, megfigyeléseinket összehangolt terv szerint végeztük.[16] 1993-ban szoros együttműködésben dolgoztunk Tánczos Vilmossal és a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem néprajz szakos diákjaival, akiket tanáruk úgy irányított, hogy páronként kísértek el egy-egy zarándok-csoportot. Fényképeik és leíró dolgozataik igen tanulságosak, elsődlegesen mégis azok feldolgozott formája említendő.[17] A „multi-sited", azaz több színterű terepmunka-módszertan mintájára[18] ezt nevezhetnénk több szempontú, vagy akár „multi-focal", többfókuszú kutatásnak is, ha ez nem lenne kissé félreérthető.

1997-ben próbaképpen megkíséreltem kérdőív alkalmazását is, ami egy tömegeket megmozgató szokás kutatása során szinte természetes módon vetődik fel. Csíkszeredai kollégák és diákok segítségével, az egyházi vezetők hozzájárulásával kb. kétezer példányban osztottunk ki kérdőíveket. A próbálkozás nem járt kellő sikerrel; a kérdések sokak számára nem bizonyultak elég érthetőeknek, a válaszok egy része csoportokra, más részük egyénekre vonatkozott, sok volt köztük a kevésbé komolyan vehető; a néhány tucat visszaérkezett válasz így alig volt

[15] Az interjúanyag mennyiségét nehéz számszerűsíteni. Alkalmi találkozások, ismeretségek kulcsszavakban vagy részletesen lejegyzett információi mellett az újabb vagy régibb ismerősökkel lezajlottak tervszerű beszélgetések, a rövidebb vagy hoszabb, beszélgetéssel kísért részvételek eseményekben, az írások, tárgyak, képek, helyzetek kommentárjai, a történések, hirdetések, szentbeszédek jegyzetei és mindezek hangszalagra rögzített illetve azon kívül naplóba írt változatai együttesen lejegyezve mintegy 37 szerzői ívet, 600 oldalt tesznek ki.

[16] Az így nyert kutatási anyag felsorolását időrendben és közreműködők szerint ld. a dolgozat végén, a szakirodalom és a sajtó felsorolása után.

[17] Tánczos 2016. E helyen is köszönettel tartozom Tánczos Vilmosnak e kutatási anyag rendelkezésemre bocsátásáért.

[18] A fogalom rövid kifejtése: Lajos 2015. A kiterjedt szakirodalom és módszertan hazai alkalmazása: Turai 2016, 2019.

alkalmas a kiértékelésre, és ezt a munkát később szervezési és anyagi okok folytán nem volt mód megismételni.

Sok év alatt ezres nagyságrendben készítettem fényképeket. 1985 és 2005 között feketefehér és színes filmre, diára, attól kezdve digitálisan. Pályázati támogatások ebben sokat segítettek. Mindenki tudja, aki csinálta, hogy a módszeres fényképezés mennyire függ anyagi lehetőségektől; még inkább így volt ez a drága nyersanyagok és kidolgozási költségek idején. A képek egy része a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára (mai nevén: Archívuma) Fényképill. Diatárába került. Húsz évvel később a teljes anyagot, beleértve a diákok képeit is, sikerült digitalizáltatni. Mostanra természetesen a csíksomlyói képek szinte beláthatatlan sokasága férhető hozzá a világhálón, ám nem abból az időből, amikor mi dolgoztunk. A fényképezés ugyancsak többfókuszú és többfunkciós tevékenység: hol inkább a dokumentálás, hol egyszerűen a „vizuális jegyzetelés" kerül előtérbe. A munka során újra meg újra felmerültek a fényképezés – antropológiában megszokott és jól kidolgozott – dilemmái az etikai kérdésektől a felhasználhatóságig.[19] A korábbi megfigyelésekhez hasonlóan hosszabb idő alatt a korábbi képek is új értelmüket mutatják meg, újabb beszélgetések, értelmezések kiindulópontjai lehettek és voltak; a digitalizált képanyag pedig a részletek kinagyításának lehetőségét megnyitva megint csak új összefüggések felé vezethetett. Ezért (is) választottam azt a megoldást, hogy a megszokottnál bővebb a képmelléklet, mintegy a szöveg mellérendelt részeként. Művészi igényeket ez ugyan nem elégít ki (ehhez sem technikai adottságaim, sem ilyen törekvéseim nem voltak), de hozzájárulhat a csíksomlyói búcsú akár vizuális antropológiai értelmezésű megközelítéséhez is.

Fő adatgyűjtési módszerem a kilencvenes években a résztvevő megfigyelés volt. Közismert, hogy ez a manapság széles körben elterjedt terepmunka–módszertani fogalom a kulturális és szociális antropológia eszköztárából származik. Azt az általában egy éven keresztül végzett kutatómunkát jelenti, amit az antropológus a terepen végez, számára új nyelvi, természeti és társadalmi környezetben, ahol ki van téve a kulturális sokkoknak, ahol ki kell magát ismernie, s amelynek során megszerzett tapasztalatait mintegy le kell fordítania a saját tudományos közössége nyelvére, nemcsak nyelvi, hanem fogalmi és átvitt értelemben is.[20] Az antropológus az, aki „ott volt", aki hiteles forrás, aki a maga tapasztalatával igazolja, hogy ami „ott van", az „úgy van". Az európai néprajz sok országban átvette és használja ezt a módszert, mindenhol a saját kutatási hagyományokhoz igazítva. Nálunk a néprajzi gyűjtés generációkon keresztül megszokott gyakorlatát főként azzal egészítette ki, hogy erőteljesebben hangsúlyozta: a kutató nem kívülálló ott, ahol dolgozik, hanem alakítójává, szinte „részévé válik" a „terep"-nek. A terep voltaképp nem annyira egy „hely", ahová oda-vissza lehet közlekedni, ahonnan hírt lehet hozni, amelyet idegenből ismerőssé kell tenni, hanem sokkal inkább „helyzet", ami újra meg újra létrejön a kérdező és a kérdezettek folyamatos interakciói során. Itt nem részletezhető, hogyan reflektált maga az antropológia a saját terepmunkája módszertanára, hogyan módosult ez a szinte kanonizálódott elvárásrendszer annak során, hogy sokan elkezdtek dolgozni modern

[19] E téren igen sokat meríthettem a Kunt Ernővel, valamint a Miskolcon általa alapított Kulturális Vizuális Antrpológiai Tanszék több munkatársával (Bódi László, Bán András, Ilyés Zoltán, Gulyás Gyula és János) folytatott beszélgetésekből és írásaikból.

[20] A beláthatatlanul gazdag szakirodalomból itt csak egyetlen, öt kiadást megért alapvetésre hivatkozom: Bernard, Russel H. 1988. V. ö. Okely 2012.

fehér társadalmak körében is, ahogy az sem, hogyan módosult minden egyes esetben a néprajzi gyűjtés hagyományos módszere a résztvevő megfigyelés normáit szem előtt tartó kutatómunkák során. Ha ma módszertani sokszínűséggel jellemezhető a néprajzi kutatómunka empirikus része, az éppen ezek miatt a találkozások, olykor keveredések, olykor talán tisztázatlanságok miatt is van.[21]

Sokszor válik nyilvánvalóvá, hogy aki a maga szempontjából „résztvevőnek" gondolja magát, a befogadók részéről valójában idegen marad; másfelől az, hogy amit a megfigyelő ismeretnek tart, az voltaképpen titkok egymásra torlódó halmaza, s miközben a kutató örül egy-egy saját „felfedezésének", értelmezésének, aközben a befogadók is tudják, hogy *ők maguk* mire „használják" a kutatót, a rajta keresztül megteremthető kapcsolatokat, szimbolikus erőforrásokat. Fellebbenni látszik egy-egy függöny, s beláthatunk számunkra új helyzetekbe; később akár a véletlenek összjátéka, akár egy elszólás, akár egy új helyzet világossá teszi, hogy az, amit akkor láttunk és érteni véltünk, csak előtér, a valódi központoktól igencsak messze, és ebben nem sok különbség van afrikai törzsi és európai modern társadalmak között.[22] Módszertani értelemben bármely kanonizáltnak látszó vagy még éppen csak formálódó technika és eljárás alkalmazása során továbbra is érvényesek a korábban feltett kérdések. Vallási szokások, vallási gyakorlatok tekintetében pedig még inkább igaz, hogy sok jelenség leírása mögött sokszor homályban marad azok mélyebb jelentése. A *megértésre* törekedni mindazonáltal egyáltalán nem látszik hiábavalónak, annak minden töredékessége mellett sem. A töredékek olykor éppoly mélyre világíthatnak, mint a legszárazabb tudományos vagy teoretikusan alátámasztott ismeret. Bárki kutatónak el kell fogadnia azt a beállítottságot, ami gátat vet annak, hogy saját magát mindenhatónak, saját tudását mindenkor érvényesnek, saját logikáját egyedül alkalmazhatónak tartsa.[23]

A néprajzi ismeretszerzés elsődleges módja régóta az élő emlékezet feltárása közvetlen emberi találkozásokon keresztül. Noha szakmánk nemzedékeken keresztül személyes találkozások tömege révén jutott információkhoz, valójában mégsem mondhatjuk, hogy *személyek* találkoztak volna egymással. Az „adatközlő" megmaradt személytelennek, csak az volt a kérdés, hogy „ki mit tud". Ha a kérdezett csak forrása, hordozója az információnak, nem pedig egy tudás formálója, megélője, alakítója, akkor a kérdező is személytelen marad. Ha viszont személyesebbre fordul a viszony, akkor az emberi viszonyokban való jártasság, tapasztalat, érzékenység, empátia sokat segít abban, hogy a válaszolók személyességét, személyiségét is pontosabban érzékeljük, értékeljük, és így kérdéseink feltételében is mélyebbre mehessünk. A saját szakmánk gyakorlása során mindnyájan „hivatásos idegenek" vagyunk, és azon mesterkedünk, hogy az idegenség-tapasztalat minél inkább átadja a helyét a személyességnek, hogy minél inkább felhalmozhassunk egy bizalmi, kapcsolati tőkét. Azok, akik a néprajzi érdeklődés első száz

[21] A terepmunka volt a témája két konferenciának 2016-ban és 2017-ben. A MTA BTK Néprajztudományi Intézete évkönyveként megjelent kötetek Mészáros Csaba és Vargyas Gábor szerkesztésében a szerzők sokszínűsége, a felvetett problémák gazdagsága, a kitekintés és a gondolatok tágassága okán bízvást mondhatók tudománytörténeti jelentőségűeknek. (Balogh főszerk. 2016, 2017.)

[22] Zempléni 2000.

[23] Borsos 2017.

évében személytelen adatközlők voltak, a huszadik században lassan személyes ismerősökké váltak, és a „terepmunka", a néprajzi gyűjtés alapnormája lett a futólagosnál behatóbb ismeret.[24]

Ebben az összefüggésben érdemes röviden felidézni a természettudósból közgazdásszá és filozófussá lett magyar származású Polányi Mihály gondolatait is a személyes tudással kapcsolatban.[25] Polányi a tudományos ismeret természetét és annak igazolását vizsgálja, s ennek során jut el olyan kérdések vizsgálatához, amelyek kívül esnek a tudomány területén. Polányi elutasítja a tudományos elfogulatlanság ideálját, egy alternatív tudásideált akar megalapozni, s ennek kifejezésére használja a *személyes tudás* kifejezést. A *személyes tudás* nem egyszerűen egy ember vagy egy személy saját tudáskészlete, továbbá nem egyszerűen az a mód, ahogyan egy ember vagy egy személy tudja azt, amit tud. A megismerést ő a megismert dolgok aktív megértésének tekinti, tevékenységnek, amely jártasságot kíván.[26] Vagyis nem elhanyagolható a „megismerő személyes részvétele minden megértési aktusban. Ám ez nem teszi megértésünket szubjektívvé. Valaminek a megértése nem önkényes aktus, nem is passzív tapasztalat, hanem univerzális érvényességre igényt tartó, felelősségteljes cselekvés".[27] Polányi a megismerési folyamat leírását a valamiről valamire irányuló *figyelem* kifejezéseként fogja fel, mégpedig egy alaklélektani háttér előtt, ahol az észlelésben főként a struktúra egésze vezet, és nem annyira a részletek. A személyes elem nem a tudás realitását csorbító hiányosság, az objektivitás kiküszöbölése, ahogy ezt a racionalista-pozitivista felfogás gondolja, hanem a megismerő eleven kapcsolatba kerülése a vizsgált valósággal. A megismerés, különösen a tudományos megismerés hajtóereje az intellektuális szenvedély, ami nem pszichológiai, hanem ismeretelméleti kategória. A szubjektivitás Polányi által is felismert veszélyét ő az *elkötelezettség* fogalmával hidalja át, ami két szinten valósul meg: a normák és értékek mellett, valamint a tudás és az igazság keresése mellett. „Hiszem, hogy a dolog minden kockázata ellenére az a kötelességem, hogy keressem az igazságot, és közöljem eredményeimet".[28] Ennek jegyében válik a tudományos kutatás személyes jellegűvé, s a megismerő alany jelenléte a megismerésben a tudást konstituáló elengedhetetlen elemmé. Kutatóként ezt magam is megtapasztaltam, s egyre tudatosabban igyekeztem meg is valósítani.

Vallási eseményekben lehet részt venni mintegy „fenomenológiai" szinten, valójában kívüllállóként leutánozva mozdulatokat, gesztusokat; és lehet valóságosabban, mélyebben, amikor valaki a búcsún búcsús zarándokként *is* ott van. Anélkül, hogy szerepek összekeverednének vagy felcserélődnének, kutatóként ilyen értelemben kettős identitással végeztem a munkámat. Voltak események, liturgiák, órák, amikor – utólag visszatekintve is – inkább voltam hívő résztvevő, máskor pedig inkább tárgyilagos, olykor akár kritikus megfigyelő, elemző.

Az 1990-es évek felszabadult viszonyainak köszönhetően ma már tekintélyes sajtóanyag is forrásul szolgál egy „történeti jelenkutatás" munkálataihoz. Annak idején igyekeztem a lehető legtöbb elérhető sajtóterméket beszerezni (egy ideig sajtófigyelő szolgálat igénybevételével is),

[24] Agar 1980. – Az „idegen" megértésének antropológiai tudománytörténetét újabban Biczó Gábor (2018) dolgozta fel monografikusan.
[25] Polányi 1994.
[26] Polányi 1994. I. k. 11.
[27] uo. 12.
[28] Polányi 1994. II. k. 93.

majd ezeket kiegészíteni könyvtári forrásokkal vagy baráti küldeményekkel. A régebbi sajtó fokozatos digitalizálása és az újabb sajtó áthelyeződése a digitális térbe itt is új fejleményeket hozott. Nemcsak több minden lett elérhető, gyakorlatilag minden befogadóképességet meghaladó módon, hanem célzottabb keresések is lehetővé váltak. Mindazonáltal e munkában ezt a tengerként hullámzó és azzal együtt igen változó színvonalú sajtóanyagot inkább kiegészítésként, mint módszeresen, pl. tartalomelemzéssel kiaknázott forrásként hasznosítom, amennyire lehet, forráskritika alkalmazásával is.

A levéltári források az 1950 utáni idők csíksomlyói búcsújárására vonatkozóan szórványosak. Támaszkodhattam a Gyulafehérvári Érsekség Levéltárára, bár hosszasabb munkára nem adódott lehetőségem. Amit megkaphattam, azt a lehetőségekhez mértem felhasználom. A kéziratos források között különösen értékesnek bizonyult az 1991 és 1998 közötti ferences ferences rendi *Historia Domus*, valamint a 1979 és 2004 közötti csíksomlyói rendházi *Historia Domus*.[29] Csíksomlyón betekintést kaphattam más kéziratos feljegyzésekbe is, amelyeket az érkező csoportokról vezettek. A csíkszeredai városi hivatal hozzájárulása lehetővé tette, hogy 1994-re és 1995-re vonatkozóan a kiadott engedélyek alapján a vásári árusokról adatlapot vehessek fel, ebből értékes adatbázis készülhetett.

Az eltelt hosszas idő újabb és újabb források megismerését, újabb és újabb értelmezések, visszaemlékezések megjelenését hozta magával az 1990-es évekre vonatkozóan éppúgy, mint a megelőző négy évtizedről. P. Daczó Árpád Lukács életrajzi feljegyzéseinek közlése vagy Tánczos Vilmos alapvető monográfiája két példa arra, mi minden vet tisztább fényeket *utólag* mindarra, amit a korábbi jelenkutatás igyekezett megvilágítani.[30]

Tartalmi és módszertani szempontból egyaránt érdemes megemlíteni, hogy a dolgozat nem igyekszik Csíksomlyó teljes búcsús ünneprendjét leírni és elemezni. Igaza van Benedek Fidélnek, aki Csíksomlyón a búcsújárás négy szintjét különbözteti meg: a kegyhely egyéni felkeresését; a templom felszentelési ünnepét, templombúcsúját július 2-án, Sarlós Boldogasszony napján;[31] az őszi Mária-búcsút Mária neve napján, szeptember 12-én, újabban az ehhez közeli vasárnapon; valamint a pünkösdi nagy búcsújárást.[32] Noha módom volt részt venni a nyári és az őszi búcsúkon és más egyéb ünnepeken (aranymise, diakónusszentelés, stb.) is, ennek a teljes ünneprendnek a feldolgozása meghaladja a mostani kereteket.

*

Az értekezés a következőképpen épül fel. Az első rész második fejezetében röviden felvázolom a téma kutatási előzményeit. Saját kutatásomat a szakirodalmi térben elhelyezve azt látom, hogy szükség van egy összefoglaló komplex monográfiára. Tánczos Vilmos könyve nagy lépést tett ebbe az irányba, de nem tette szükségtelenné ezt a törekvést. A kegyhely és a búcsújárás joggal elhelyezhető a „népi vallásosság” fogalomkörében, ami a hagyományos székelyföldi, gyimesi és moldvai résztvevők felé fordítja a fókuszt. Az én szándékom egy összetettebb

[29] Előbbit a ferencesek kolozsvári rendi központjában, utóbbit a csíksomlyói rendházban vehettem kézbe, a lehetőségért itt is köszönetet mondok.

[30] Kozma 2013, Tánczos 2016.

[31] „Az eredeti, júl. 2-i dátum, 9 nappal Ker. Szt János születése után, az Erzsébetéktől búcsúzó és hazainduló Máriához kötődik.” (Diós 1993–2014 XI. k. 895.) 1969-ben a világegyházban az ünnepet május 31-re helyezték át, Magyarországon megmaradt az eredeti napján.

[32] Benedek 2000. 253–255.

rendszert bemutatni, ahol helye van azoknak a dimenzióknak is, amelyek a népi vallásosságon kívül esnek.

A bevezető részt követő második rész az 1949 előtti idő tömör összefoglalása három fejezetben. Ennek alapját 2009-ben megjelent könyvem adja, felhasználtam a régészet, település- és építéstörténet, művészettörténet és más szakterületek elmúlt tíz évben elért új eredményeit. A fő szempont itt az, hogyan élnek a jelenben a múlt emlékei. Az első fejezet a kegyhely térszerkezetét vázolja az épületektől a tágabb környezetig. Ez visszanyúlik a középkorig, sok változáson ment keresztül a huszadik század közepéig, állandósága pedig ma is kereteket ad a hétköznapoknak és ünnepeknek. A második fejezet a tisztelet fő tárgyairól szól: az ötszáz éves kegyszoborról, a csaknem háromszáz éves labarumról és az ötven éves kisbazilika-jelvényről. A harmadik fejezet tömören összefoglalja a búcsú mindmáig folyamatosan felemlegetett eredettörténetével kapcsolatos korábbi meglátásaimat és az utóbbi tíz év ezzel kapcsolatos nézeteltéréseit, valamint a források alapján megismerhető régi búcsús szertartásrendet.

A harmadik rész három fejezetében a diktatúra 1949–1989 közötti időszaka áll figyelmünk középpontjában, a tágabb perspektívától a szűkebbek felé haladva. Az első fejezet az erdélyi katolikus egyház általános helyzetével foglalkozik, a második a kegyhely életével intézményes és tárgyi vonatkozásban, a veszteségek mellett a túlélés lehetőségeinek bemutatásával együtt, kitekintéssel emigráns erdélyi ferencesek leleményére, az „amerikai Csíksomlyó”-ra. A harmadik tárja fel azt, hogyan élt tovább a búcsújárás akkor, amikor ezt eleinte erőszakos eszközökkel megakadályozták, majd apró engedmények mellett is folyamatosan ellehetetlenítették és megfigyelés alatt tartották.

A negyedik rész öt fejezete a hagyományos búcsújárás újjáéledését, a régivel való folytonosságát és az új alakulásokat mutatja be. A vezérfonal itt az a gondolat, hogy ez a nagyszabású nyilvános ünnep – hasonlóképp, mint valamiféle nagyszabású rituális dráma is – változik, és megvannak a külső körülményei, a rendezői, a „forgatókönyve”, a terei és a szereplői. Az első fejezet az 1989-es „változás” kibontakozását mutatja be a társadalom és az egyház, majd a ferences szerzetesrend életében, továbbá felidézi az 1990-ben elsőként szabadon megtartott búcsút. A második a vezetőkhöz lép közelebb, akik között egyháziak és világiak egyaránt vannak, és személyes bemutatásukon keresztül láttatja tevékenységüket és azok eredményét. A harmadik az átfogó program után az ünnep idejének főbb cselekményeiről szól, mint amilyen a virrasztás és a napvárás, a körmenet és annak átrendezése, a nagymise és a passiójáték. A negyedik fejezet tér rá az ünnep tereire, ahol a térhasználatra esik a hangsúly: a kegytemplomból kiindulva annak szűkebb környezetétől haladva a Kis-Somlyó hegy és a tágabb környezet irányába. Ide csatlakozik a búcsú vonzáskörének bemutatása is. Az ötödik fejezet a keresztalja után részletezi a hagyományos vonzáskör régi búcsújáró csoportjainak zarándoklatait úgy, hogy a kegyhelyhez közelebbi csíki székely településektől halad a távolabbiak felé, egészen Moldváig és Bukarestig.

Az ötödik rész ugyancsak öt fejezetének tárgya a búcsújárás és a kegyhely új hangsúlyainak, változó dimenzióinak kibontakozása. Az első fejezetben a zarándok és turista szerepek találkozását és szétválását vizsgáljuk meg konkrét magyarországi és szlovákiai magyar csoportok bemutatásán keresztül. A második fejezet elemzi azt, amiről Csíksomlyó manapság a leginkább ismert: hogyan vált nemzetivé ez a kegyhely. A fogalom és a 19–20. századi előzmények után térünk rá arra, hogyan teszi az élményközösség, a nemzeti jelképek használata a résztvevők

számára átélhetővé a nemzeti identitást, és két jelképi erejű eseten keresztül mutatjuk meg, hol vannak ennek a kitapintható határai. A harmadik fejezetben a média látásmódját és hatásait mutatjuk be kiterjedt sajtóanyag és televíziós műsorok, illetve azok készítésének háttere alapján. A negyedikben a búcsú tárgyi és piaci vonatkozásai kerülnek sorra: az alfejezetek itt a búcsús csoportok tárgyai, az árusok és a hazavitt tárgyak. Ezt követően az ötödik fejezet vázolja fel azokat az újabb fejleményeket, amelyek az utóbbi másfél–két évtizedben bontakoztak ki, mint a nemzedékváltás, a szent és profán szétválása, a vallási és kulturális turizmus, a mediatizálás és az örökségesítés. Az összefoglalás és a hivatkozások után a szöveges- és képmelléklet zárja le a dolgozatot.

2. A TÉRSÉG ÉS A TÉMA KUTATÁSA

E fejezetben számba vesszük azokat a fontosabb műveket, amelyek a vizsgált korszakunkra, a vallási és a csíksomlyói kutatásokra vonatkoznak.

A 20. század második felének erdélyi társadalom- és politikatörténeti fejleményei a rendszerváltozás után Magyarországon és Romániában is komoly kutatások tárgyát alkották. A „krízis évéről", 1949-ről és annak következményeiről Gagyi József írt értékes könyvet, amelyben összekapcsolta az antropológiai hiedelemkutatást a sajtóra és levéltári forrásokra alapozott történeti áttekintéssel. Később megírta a szocializmus korának romániai társadalomtörténetét is.[33]

Az 1950-es évekkel több kötet is foglalkozik. Stefano Bottoni tanulmánykötetet szerkesztett az 1956-os magyar forradalom romániai hatásairól, majd feldolgozta az 1952-ben szovjet nyomásra és mintára megszervezett Magyar Autonóm Tartomány történetét, amit 1960-ban *Maros-Magyar Autonóm Tartomány* néven újjászerveztek, 1968-ban pedig megszüntettek.[34] A koncepciós perek és a megtorlások egymást követő hullámairól Dávid Gyula állított össze alapos dokumentációt.[35]

Vincze Gábor tanulmánykötetben és gondosan szerkesztett forráskiadványban foglalkozott a második világháború utáni magyar kisebbséggel, Novák Csaba Zoltán pedig áttekintette a csaknem negyedszázados Ceauşescu-rendszer magyarságpolitikáját.[36] A néprajz és a társadalomtörténet módszereit felhasználva Oláh Sándor a Homoród mente 1949 és 1962 közötti túlélési stratégiáit mutatta be életközeli, sok oral history anyagot felhasználó könyvében.[37]

A csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport (KAM) tematikus kötetek sorában közölt rövidebb elemzéseket társadalmi kérdésekről, sajátos antropológiai – a néprajzot, szociológiát, társadalomkutatást vegyítő – felfogás jegyében.[38] Az esettanulmányok többször visszatérnek hatalomtechnikai és intézményesülési vonatkozások tárgyalására.

A történész Bárdi Nándor érdeklődése és munkássága a 20. század teljes erdélyi kisebbségtörténetére kiterjed, konferenciák, tanulmánykötetek, forráskiadványok fűződnek a nevéhez. Igen fontos kezdeményezése az *Erdélyi Magyar Adatbank* megszervezése, ahol online formában több könyvtárnyi szakirodalom és forráskiadvány férhető hozzá[39]. Éger Györggyel közösen szerkesztette a *Magyarok Romániában 1990–2015* című kötetet. Ennek a magyarságpolitikáról, a demográfiai folyamatokról, a nyelvi jogokról és nyelvhasználatról, a jogi keretekről megírt fejezetei tömören, sok statisztikára, politikai és jogi forrásra, elemzésre támaszkodva az 1918 és 1989 közötti helyzetképet is áttekintik. A kötet szerzői között magyarországi és erdélyi

[33] Gagyi J. 2004, 2009.

[34] Bottoni 2006 , 2008.

[35] Dávid 2006.

[36] Vincze 1999, 2003, Novák 2011, 2015. – Novák Csaba Zoltán írta meg a háromkötetes *Székelyföld története* ide vágó fejezetét az átmenet és a szocializmus éveiről (Novák 2016).

[37] Oláh 2001.

[38] Bíró 1998, Bodó–Oláh szerk. 1997, Bodó szerk. 1998, Túros szerk. 1995.

[39] adatbank.transindex.ro.

szakemberek, köztük a fiatalabb ill. középgeneráció friss szemléletű képviselői is megtalálhatók.[40] A könyv bő negyedszázaddal korábbi előzménye Diószegi László és R. Süle Andrea összeállításában jelent meg *Hetven év* címmel, és ezzel egyidőben született meg egy tanulmánykötet Románia egészének gazdaság- és politikatörténetéről.[41] Nagy szükség volt ezekre a munkákra, hiszen korábban csak rövid, csupán a „nagy folyamatok" bemutatását célzó rövid kézikönyvi kitekintés tájékoztatott Erdély szocializmus kori történetéről.[42] Sokat tett a kisebbségi magyarság történeti múltjának és jelenének feltárása érdekében a Magyarságkutató Intézet, a Teleki László Intézet, majd a MTA Kisebbségtudományi Intézete.[43]

Varga E. Árpád egymagában heroikus munkát végzett el másfél évszázad három országában gyűjtött népszámlálási adatainak feldolgozásával. Ennek eredményeképpen 1850 és 2002 között településenként pontos és korrigált adataink vannak a tágabban értelmezett Erdély – a Romániához csatolt teljes korábbi magyarországi terület – megyéinek minden (időközben számos ide-oda csatoláson, egyesítésen, névváltoztatáson is átment) településének anyanyelvi és felekezeti viszonyairól. A módszertant és az adatokból levonható tanulságokat tanulmánykötetében összegezte.[44] Korai halála sajnos megakadályozta munkája folytatásában, azóta sem akadt senki, aki hasonló munkára vállalkozott volna.

Az erdélyi katolikusok második világháború utáni történetének áttekintésére a rendszerváltás után Virt László vállalkozott elsőként. A témához a Márton Áron életével és munkásságával kapcsolatos kutatásai vezették el.[45] A kommunista diktatúrának a római katolikus egyházzal szembeni vallásüldözését 2003-ban Léstyán Ferenc *Erdélyi Szibéria* című könyve dolgozta fel átfogóan. A szerző egyszerre volt a történeti búvárkodás képzett tudósa, lelkipásztorként pedig az egyházi ellenállás cselekvő résztvevője (egészen a börtönig), mint ilyen tehát a legilletékesebbnek tekinthető.[46] Az üldözött egyház érsekében sok áldozatot vállaló Godó Mihály jezsuita szerzetes megírta a visszaemlékezéseit, P. Benedek Domokos pedig egy ferences kántor testvér életútjába foglalta bele a nehéz évek emlékezetét.[47] Rövid emlékező áttekintést olvashatunk a Szociális Testvérek történetéről is.[48]

A ferences rend 1950–1990 közötti korszakának összefoglalása még hiányzik az egyháztörténet-írásból.[49] 1990 után sok évig hallgatás övezte a témát, a ferencesek visszaemlékezései csak 2001-től kezdődően jelentek meg. P. Bartalis János a saját és rendtársak emlékezete alapján állított össze karcsú, ám máig nélkülözhetetlen könyvet pontos adatokkal, névsorokkal,

[40] Bárdi–Éger 2017.

[41] Diószegi–R. Süle 1990, Hunya 1990.

[42] Köpeczi 1988.

[43] Ez utóbbi honlapján könyvtárnyi kiadvány férhető hozzá: kisebbsegkutato.tk.mta.hu/digitalis-olvasoszoba.

[44] Varga 1998a (online, frissítve: varga.adatbank.transindex.ro), Varga E. 1998b.

[45] Virt 1988, 1991, 2008.

[46] Léstyán 1996, 2003.

[47] Bartalis 2001, Benedek D. 1998, Godó 2002.

[48] Bíró M. 2003.

[49] Vincze Gábor így fogalmazott, „épp itt lenne már az ideje, hogy a *szenvedéstörténeten* túllépve *egyháztörténettel* is foglalkozzunk". Vincze 2010. 130.

fényképekkel.[50] Más érintettek – P. Pap Leonárd, P. Papp Asztrik, P. Balázs Aba, P. Keresztes Albin, Nagy Vilmos, P. Bálint Szalvátor – visszaemlékező írásai sajnos nem önállóan, hanem a korábbi tartományfőnök, Benedek Fidél írásainak Sas Péter által sajtó alá rendezett második kötetében jelentek meg 2002-ben.[51] Ugyanebben a kötetben kapott helyet az első szabadon megválasztott tartományfőnök, P. Benedek Domokos rövid visszatekintése is.[52] Az 1979-ben elhunyt P. Benedek Fidél, dacolva minden üldöztetéssel, házkutatással, kéziratai többszöri elkobzásával, egyetlenként az akkori szorító jelenben saját maga is megírta a rendtartomány 1948 és 1968 között elszenvedett viszontagságait.[53] Sarény István a Hargita Népe újságírójaként állított össze riportkönyvet kényszerlakhelyet megjárt páterek elbeszéléseiből.[54] Itt olyanok szólaltak meg – P. Benedek Domokos, P. Pap Leonárd, P. Szalontai Barnabás, P. Bartók Albert, P. Márk József –, akik fiatal emberként a második világháború után léptek be a rendbe, szenvedő alanyai voltak a rendtartomány megsemmisítésére irányuló törekvéseknek, a változás utáni időszakban pedig jelentősen hozzájárultak a provincia újjászervezett életének beindításához. Peres illetve titkosszolgálati iratok feldolgozására a témában eddig még csak Mirk Szidónia vállalkozott.[55]

A néprajzban és rokon tudományaiban jó ideje a vallás az egyik legkedveltebb témakör, s ahogy távolodunk a klasszikus értelemben vett „parasztság” és „nép” valóságától, úgy tudunk egyre többet ezek múltjáról és félmúltjáról is. Visszatekintve azt látjuk, hogy a köznépi vallásosság magyar néprajzi kutatása több hullámban indult meg: Bálint Sándor fellépésével először az 1930-as évektől kezdve hozott komolyabb eredményeket, aki az 1950-es évek átmeneti megakadása után az 1960-as évektől újabb fontos monográfiákat alkotott meg (egy részük csak halála után jelent meg).[56] A kezdeti nehézségek után a szocializmus idején mára már klasszikusnak számító könyvekbe foglalt eredmények születtek meg egy bakonyi és egy zempléni falu vallási életéről, az ünnepi szokások hagyományvilágáról, az archaikus népi imádságokról, népénekekről és parasztbibliáról, a nazarénusokról, hogy csak a legfontosabbakat említsük, s mellettük tanulmánykötetek is napvilágot láthattak.[57] Az 1990 előtti években jelentek meg Dankó Imre és Küllős Imola szerkesztésében a *Vallási néprajz* könyvsorozat első kötetei is. Ezekre támaszkodhattak a *Magyar Néprajz* kézikönyv ötödik és hetedik kötetének szerzői, amikor kézikönyv-fejezetekben összegezték a népi imádsághagyományok és a magyar néprajzi vallászkutatás eredményeit.[58]

[50] Bartalis 2001. – A szerző csak emlékezésekre és kéziratokra támaszkodhatott, szakirodalmat nem lelt fel a témához.

[51] Sas (szerk.) 2002. 89–185.

[52] P. Benedek 2002.

[53] Benedek 2002b, 2002c.

[54] Sarány 2010.

[55] Mirk Sz. 2017.

[56] Bálint 1942, 1943, 1944, 1977, 1978, 1983, 1985.

[57] A közismert munkákat itt elég jelzésszerűen időrendben felsorolni: Kardos 1969, Erdélyi 1976, Bartha 1980, Volly 1982, Kardos–Szigeti 1988, Lammel–Nagy 1985, Tüskés (szerk.) 1986, Bárth J. 1990, Dömötör 1991.

[58] Erdélyi 1988, Bárth–Kósa–Bartha–Szigeti 1990.

1990 után az új lendületet vett vallási néprajzi kutatás sok témában újabb alapvető eredményeket hozott. Közülük is kiemelkedik a búcsújárás és több kegyhely (ezeknek főként a története és múltbeli szokásformái), melyeket – Bálint Sándor munkáját folytatva – több könyvében és számos tanulmányában Barna Gábor mutatott be.[59] Szerteágazó munkássága során továbbá szerkesztett könyvsorozatot, gondozta többek kéziratban maradt munkájának kiadását, vezetett csoportos kutatást, szervezett akadémiai kutatócsoportot, és tanítványai közül is többeket irányított a téma felé.[60] A búcsújárásról sokan mások is mértékadó könyveket írtak, illetve szerkesztettek.[61] Elmélyült elemzéseket és adatgazdag közléseket olvashatunk a zarándoklatokról,[62] a Mária-tiszteletről,[63] a népi imádsághagyományokról,[64] a vallásökológiáról,[65] egy-egy település vagy térség vallásosságáról,[66] a szakrális kommunikációról,[67] a szakrális kisemlékekről,[68] és van igényes vallástudományi bevezetésünk is.[69] Ezek közül munkánk során több is példaértékűnek bizonyult. Noha érdemleges munkákat olvashatunk egyes jelentős hazai kegyhelyekről (Máriagyűd, Máriapócs, Mátraverebély-Szentkút, Máriaradna, Csíksomlyó),[70] továbbá egyes kegyhelyek vendégkönyveiről,[71] mégsem mondhatjuk, hogy mintául szolgáló szakszerű kegyhely-monográfia már elkészült volna. Egyetlen kivételnek Bálint Sándor régi Szeged-Alsóvárosi kötete tekinthető a templom és a társadalom kapcsolatáról.[72] A felsorolt és fel nem sorolt munkák nagyobb része a múlt valamelyik távolabbi vagy közelebbi korszakával foglalkozott, és viszonylag kevesebben léptek fel azzal az igénnyel, hogy jelenkutatási törekvéseket is érvényesítsenek. Részben ilyen például Frauhammer Krisztina két könyve a kegyhelyek vendégkönyveinek és imát kérő céduláinak elemzéséről, továbbá Vass Erika munkája három kegyhely összehasonlító elemzéséről.[73] Számomra ez is erős motivációt jelentett arra, hogy kutatásom kezdetén Csíksomlyón a kortárs búcsújárás tanulmányozása felé forduljak.

Számos részeredmény lenne itt még áttekinthető. Tárgyakról, szokásokról, a vallásosság fontos szereplőiről, fogalmakról és cselekvésekről adatközlések, tanulmányok, értekezések,

59 Bálint–Barna 1994, Barna 1990a, 2001, 2003, 2014. – A szerző az 1980-as években többször is megfordult Csíksomlyón, fényképei és egy búcsújáró keresztalja útvonalának vázlatrajza megjelent a *Magyar Néprajz* (főszerk. Paládi-Kovács Attila) VII, *Néphit, népszokás, népi vallásosság* (szerk. Dömötör Tekla) c. kötetében, ld. 7. térkép, 178. és 180. fénykép.

60 Barna (szerk.) 2001a, 2001b, 2002, 2003, 2009, 2017.

61 András–Morel 1991, Tüskés 1993, Pusztai (szerk.) 1999, Csukovits 2003, István 2003, Vass 2009, Fedeles 2015.

62 Pusztai 2004, Korpics 2014.

63 Barna (szerk.) 2001, 2002, Hetény 2000b, 2001, 2011, Szalontay 2003.

64 Erdélyi 1991, Silling 2003, Tánczos 1995, 1999, 2000.

65 Bartha 1992, 2012.

66 Bárth J. 2006, Beszédes (szerk.) 2000, Iancu 2013, 2017 István 2001, Küllős–Sándor 2009, Lengyel–Limbacher 1997, Madar 1998, Andor–Fehér 1998, Pávai 2006, Papp R. 2003, Peti 2008, 2012, Pócs (szerk.) 2001, Silling 2002, Székely 1995, Szikszai 2010.

67 Korpics–P. Szilczl 2007, Lovász 2002.

68 Grynaeus 2008, Liszka 2015.

69 Voigt 2004, 2006.

70 Csibi–Varga 2015, Ivancsó (szerk.) 2005, Varga 2014, Soós–Soós 2013, Harangozó 1990.

71 Frauhammer 1999, 2012.

72 Bálint 1983. A kéziratot a szerző hagyatékából Tomisa Ilona rendezte sajtó alá.

73 Frauhammer 1999, 2012, Vass 2007, 2009.

forrásközlések hosszú sora született meg.[74] Iskolateremtő egyéniségek körül fontos műhelyek formálódtak ki és intézményesültek, sorozatban megrendezett konferenciák foglalkoztak vallási témakörökkel köznépi környezetekben.[75] Pócs Éva az utóbbi bő húsz évben hazai és nemzetközi konferenciák sorozatát szervezte meg, s ezekből rendre vaskos tanulmánykötetek születtek. Csak a *Tanulmányok a transzcendensről* sorozatban kilenc kötet jelent meg, és a szerző további konferencia- vagy tanulmánykötetei is eseményszámba mennek.[76] Mindezeken túl a megélénkült érdeklődésnek és a megnyílt lehetőségeknek köszönhetően jó pár régebbi munka és forrásközlés látott napvilágot új kiadásban vagy elfeledett kéziratból, tanulmánnyal, jegyzetekkel kísérve.[77]

A vallás néprajzi kutatása mellett se szeri se száma a vallástörténeti munkáknak. Kibontakozott a vallásantropológia,[78] és nemzetközi elismertségnek örvendhet a hazai vallásszociológia, főként a fájdalmasan korán eltávozott Tomka Miklós révén.[79] Vallástudományi Társaság alakult, vallástudományi szakfolyóirat indult, vallástudományi konferenciákat tartottak, és ilyen témájú képzések váltak népszerűvé több egyetemen is. Elmondhatjuk, hogy a vallás és egyházak társadalomtörténete interdiszciplináris kutatási területté vált.[80]

A tudományos művek mellett a népszerűsítő munkák nagy száma és lelkes fogadtatása is jelzi a megélénkült társadalmi érdeklődést a vallás kérdéskörei iránt.

A sok irányba ágazó nemzetközi szakirodalom témánkban szinte áttekinthetetlenül gazdag, feldolgozása több disszertáció témája is lehetne.[81] Jómagam a munkám során haszonnal forgattam Mircea Eliade nagyszabású vallástudományi enciklopédiáját és azon belül is Segundo Galilea és Charles Long összefoglalását, a teológus Karl Rahner által szerkesztett kis könyvet a népi vallásosságról és annak teológiai megközelítéseiről, Victor és Edith Turner klasszikus zarándoklat-monográfiáját,[82] továbbá Gerardus van der Leeuw vallásfenomenológiáját, Rudolf Otto ma is aktuális összefogalását a szent fogalmáról.[83] Egyszerre tartozik a magyar és a nemzetközi szakirodalomhoz Bangó Jenő és Pusztai Bertalan könyve.[84] Az Európán kívüli (népi) vallásosság szakirodalma is felmérhetetlenül gazdag, évtizedről évtizedre újabb könyvtárgyi anyaggal és szempontok, elméletek sokaságával bővül. Számos alapmű jelent meg magyar fordításban. A témakör részletesebb kifejtését itt azért tartom szükségtelennek, mert dolgozatomban nem törekszem a csíksomlyói búcsújárás teljes körű összehasonlító és/vagy elméleti horizontú elemzésére, sokkal inkább annak értelemző alapos leírására és kontextusba helyezésére.

74 Néhány példa: Detrichné Török 1990, Geszti 2004, Knapp 1986, Knapp–Tüskés 1999, Szalma 2004.

75 Fejős–Küllős 1990, S. Lackovits 1991, 1997, Barna (szerk.) 1998, 2001, 2003, S. Lackovits–Szőcsné Gazda 2007.

76 Pócs (szerk.) 1998, 2001, 2012, 2018.

77 Kájoni 1991, 2005, Esterházy 1994, Papp A. 1995, Hetény 2000a, Gaál 2009, Perger 2010, Mohay 2015b.

78 Bárth D. 2016, A. Gergely–Papp (szerk.) 2007, Landgraf–Nagy 2012, Nagy Z. 2007, Povedák–Szilárdi 2014, Vargyas 2008.

79 Kamarás 2009, Tomka 2011, Varga 1999.

80 Bárth D. (szerk.) 2013, Déri (szerk.) 2013, Gyöngyössy 2014.

81 Régebbi áttekintések: Barna 1990b, Mohay 1999.

82 Eliade 1987, Galilea 1987, Long 1987, Rahner 1987, Turner–Turner 1978.

83 Van der Leeuw 2001, Otto 1997.

84 Pusztai 2004, Bangó 1978.

Gereben Ferenc és Tomka Miklós 2000-ben átfogó szociológiai kutatást végzett Erdélyben, amelynek fő kérdésfeltevése a vallásosság és a nemzeti identitástudat kapcsolata volt. A kötet tömör megfogalmazásban adta közre a két szerzőnek azokat a megállapításait, amelyek vallásos önértelmezéstől a hagyományos és modern társadalmi átmeneteken keresztül a nemzeti ill. a kulturális identitás szerkezetéig ívelnek. Veres Valér egy 1997-ben és 2000-ben elvégzett felmérésre támaszkodva járta körül az erdélyi magyarok és románok nemzeti identitásának sajátosságait a társadalmi rétegződés perspektíváiban.[85]

Két csíki falu, Csíkkarcfalva és Csíkjenőfalva – korábban teljesen feltáratlan – néphitének kutatása Pócs Éva vezetésével zajlott az 1990-es évek közepén. A főként tanítványokból álló kutatócsoport vizsgálatai a születéssel kapcsolatos hiedelmekre, a halottakkal történő kapcsolattartásra, a jóslásra, rontásra, boszorkányságra irányultak.[86] Kitüntetett terepévé vált a vallás- és néphitkutatásoknak Gyimes. Ennek helyi vallásáról, néphitéről és vallásos folklórjáról szintén csoportos kutatások eredményei, továbbá doktori értekezésekből továbbfejlesztett önálló monográfiák jelentek meg.[87]

A csíki régió vallási életéről újabban egy igen fontos könyv látott napvilágot Fejes Ildikó tollából. A Csíkszeredában dolgozó szociológus szerző a térségben elsőként végzett kiterjedt survey kutatást, s adatait átgondolt matematikai-statisztikai módszertant használva sokoldalúan elemezte. A szociológiai elemzéshez egy történeti áttekintés is csatlakozik, így a könyv legalább két szakma számára hasznos, de azon túl a társadalomkutatás egésze számára is releváns mondandója van. A megkérdezett minta 18 év fölötti+ római katolikus felnőttekből állt, az eredmények tehát rájuk vonatkoznak, felekezetközi összehasonlításra ezúttal nem került sor. Nyolc falu és Csíkszereda vallásosságának karakterét a szerző (Tomka Miklós dichotomikus felfogásával összhangban) erősen hagyományosnak, hagyománytisztelőnek látja, ami jól megkülönböztethető a másik oldaltól, a modern vallásgyakorlattól.[88]

Rátérve a közelebbi témánkra Csíksomlyóra, láthatjuk, hogy a félmúlt és a jelenkor vonatkozásában mérvadó teljesítmények vannak, van mire alapozni, van mit folytatni.

Szinte természetesnek tarthatjuk, hogy az 1990-et megelőző évtizedekben Somlyó alig lelhető fel a szakirodalomban. Önálló könyv nem született róla, és valódi szaktanulmányra sem találhatunk. Kivételszámba megy, amit a búcsúról 1975-ben az emigráns magyar jezsuiták által szerkesztett teológiai–lelkiségi folyóiratban, a *Szolgálat*ban olvashatunk Gyárfás Piroskától és Pálfi Gézától; ezek az élményszerű írások az akkori búcsúról szinte néprajzi leírással érnek fel.[89] Az 1970-es-80-as években Domokos Pál Péter forrásközlő könyvének bevezető tanulmányában és a vele készült interjúkban lehetett olvasni a kegyhelyről.[90] Rövid adatközléseket publikált Székely László a csíkiak aszkéziséről, Bosnyák Sándor a csíksomlyói napvárókról, Kóka

[85] Gereben–Tomka 2000, Veres 2005.

[86] Pócs (szerk.) 2001.

[87] Hesz 2012. Balatonyi 2017,

[88] Fejes 2018.

[89] Gyárfás 1975, Pálfi 1975.

[90] Domokos 1979, 1988, Hajdu 1984. – Szembetűnően hiányzik viszont a búcsújárás említése az ugyancsak csíksomlyói születésű népszerű író, Fodor Sándor *Tíz üveg borvíz* című visszaemlékezéséből, amely egy hazaút történetét felidézve veszi sorra gyerekkora helyszíneit és emlékeit (Fodor 1979).

Rozália moldvaiaktól hallott csíksomlyói csodákról.[91] A történész K. Lengyel Zsolt 1987-ben Németországban közölt eszmefuttatást a búcsú és a moldvaiak találkozásáról, ami később magyar változatban is napvilágot látott.[92] A Kerényi Imre által megrendezett nevezetes *Csíksomlyói passió* éveken át futó több száz előadása a nagyközönséghez ugyan közel vitte a 18. századi passiójátékok modernizált alakját, de kritikákon túl szakirodalmat nem inspirált.[93] P. Mészáros György, az Észak-Amerikában szolgáló erdélyi ferences rövid ismertetője az „amerikai Csíksomlyó"-ról a hitbuzgalmi jellegű kegyhelyismertetések sorába tartozik.[94] Aki tehát a rendszerváltást követően a témával foglalkozni kezdett, alig tudott mire támaszkodni, és amit kézbe vehetett, az többségében a régi időkkel foglalkozott. Ezért érthető, hogy 1990-től kezdve a kegyhelyről szerzett átütő erejű tapasztalat sokfelé a kutatást inspiráló erőnek bizonyult, és kisvártatva megszaporodtak az adatközlések, tanulmányok, konferencia-előadások, témafelvetések és kutatási beszámolók.

Az újabb néprajzi szakmunkák szerzői körében elsőként Tánczos Vilmost kell említeni. Ő már 1990 elején elkészített egy történeti áttekintést, majd egy konferencia-előadás nyomán 1991-ben a búcsújárás régi hagyományait elevenítette fel, és később is vissza-visszatért a témához. Adatközlései, történeti áttekintése és különösen a „rituális dráma katarzisáról" megfogalmazott gondolatai kezdettől fogva gondolatébresztőek voltak.[95] Amikor 2011-ben Romániában megindult a kezdeményezés arra, hogy a csíksomlyói búcsújárás felkerülhessen az UNESCO szellemi kulturális örökség listájára ennek szakértői háttértanulmányát Tánczos Vilmos írta meg. 2016-ban megjelentette összefoglaló könyvét Csíksomlyó és a népi vallásosság gazdag összefüggésrendszeréről. A kötet fejezetei mögött évtizedes személyes tapasztalat, módszeres kutatás áll. Kötetében részletesen kifejti a somlyói Mária-tisztelet jellegzetességeinek főbb oldalait (Segítő Mária, Maria Immaculata, Regnum Marianum), ír a teológiai vonatkozásokról, az ünnepi formákról, a vallásos társulatokról, a lelkiségről és a kegyszoborhoz való vallásos-mágikus viszonyulásokról. Csíksomlyó a kegyhely bemutatását követi egy-egy tartalmas fejezetben a résztvevők, a rituális események, majd a búcsújárás történeti korszakainak interjúrészletekkel, megfigyelésekkel és fényképekkel gazdagon dokumentált részletezése. Három fejezet foglalkozik a moldvai csángókkal. A kulturális azonosság és idegenség kettősségének elemzése után a moldvai Barát bemutatása következik, ahol a helyi egyházi vezetés egy Csíksomlyóval szembeállított, azzal konkurens Mária-kegyhelyet formált ki a iaşi-i egyházmegyében. Újdonság egy fejezet a két világháború közötti, korábban nem tárgyalt erdélyi ferences kezdeményezésről, a *Szent Kereszt Hadserege* moldvai tevékenységéről. Rövid befejezés foglalkozik Csíksomlyó helyzetével a mai világban.[96] Később, miután az UNESCO-hoz intézett felterjesztési eljárás több forduló után 2016 végén megfeneklett, Tánczos Vilmos a tapasztalatok elvi-

91 Székely 1977, Bosnyák 1981, Kóka 1984.
92 K. Lengyel 1987, 1990.
93 Balogh–Kerényi 1982, Nagy P. 1982, Ablonczy 1983.
94 Mészáros 1967, Mészáros–Papp 1995.
95 Tánczos 1990, 1991a, 1991b, 1992, 1995.
96 Tánczos 2016.

elméleti tanulságait hamarosan igényes tanulmányban összegezte, amelyben új elméleti keretbe illesztve gondolta át a búcsújárás modernizálódásával járó következményeket.[97]

1990-től kezdve néhány éven belül kutatók minden generációból többen is írtak egy-egy adatközlést, dolgozatot, témafelvetést: Domokos Pál Péter, Faragó József, Tankó Gyula, Voigt Vilmos, Gagyi József, Túros Endre, vagy a fiatalabb Papp Richárd, Borbély Éva, Gazda Enikő és Benedek H. Erika. Korábbiak után pedig újabb tanulmányokkal jelentkezett P. Daczó Á. Lukács is. [98] Újra kiadták Boros Fortunát *Csíksomlyó, a kegyhely* c. könyvét, és megjelenhetett P. Papp Asztrik kéziratban maradt régi könyve is.[99]

Az első szakkönyvet Csíksomlyóról Soós Sándor jelentette meg 1996-ban. A szerző egy korábbi kéziratát és személyes megfigyeléseit egészítette ki a kegyhelyre vonatkozó történeti adatokkal és igényes fényképekkel.[100] Vass Erika doktori értekezésében, majd ennek szépen illusztrált könyvváltozatában a *theatrum sacrum* kulcsfogalma köré rendezte gondolatmenetét, és összehasonlító kutatást végzett, melynek színhelyéül Csíksomlyót, Máriaradnát és Grábócot választotta. Mindhárom esetben az volt a célja, hogy a saját jelenkutatásait és a történeti adatokat egységben kezelje, és összhangba hozza a választott fogalmi keretekkel.[101] Somlyóra éveken át rendszeresen a gyimesi keresztaljákkal tartott. Csíkszereda esperes-plébánosa, a történeti érdeklődésű, szakmunkákat is író Darvas-Kozma József önálló kötetet szentelt a csíksomlyói pünkösdi búcsú eredettörténetének.[102]

Kéziratom lezárása idején látott napvilágot Balatonyi Judit dolgozata gyimesi zarándokok „versengő diszkurzusai"-ról. Kérdései arra irányultak, hogy 1. „mi az oka annak, hogy a résztvevők ugyanazt a zarándokutat különbözőképpen élik meg és értelmezik?" Miért van, hogy a zarándokok „eltérően viselkednek és eltérő élményekkel gazdagodnak?" 2. Mi az oka a hasonló vonásoknak? 3. „Mivel magyarázható, hogy a zarándokélmény nem egy konstans állapot, s nem azonos az otthonból a szent helyre való eljutás élményével?" Forrásként nyilvános szövegeket („diskurzusokat"), az előzetes motivációkról adott személyes beszámolókat, valamint a zarándokutak során tett megfigyeléseket ill. ezekről szóló elbeszéléseket használt fel. Tapasztalatai sokban összeillenek a gyimesiek körében tíz–húsz évvel korábban megfigyelteknek, értelmezései magas szintű elméleti érzékenységről tanúskodnak.[103]

A Csíksomlyó-jelenség néhány külföldi kutató figyelmét is megragadta. Egy ausztriai kutató a kegyhely vallási és etnikai vonatkozásaival foglalkozott, Losonczi Anna a patriotizmus érzésvilágának keretében helyezte el az ünnep értelmezését.[104] Hosszabb terepmunkára

[97] Tánczos 2018b. A szöveg fele magyarul: Tánczos 2018a.

[98] Domokos 1991, Faragó 1996, Tankó 1992, Voigt 1992, Gagyi J. 1994, Túros 1994, Papp R. 1996, Borbély 1994, Gazda–Benedek H. 1997. Daczó 1997.

[99] Boros 1994, Papp A. 1995. – Sajnos Boros Fortunát könyvének szövege meg van csonkítva, az eredeti kiadás továbbra sem nélkülözhető.

[100] Soós 1996.

[101] Vass 2007, 2009

[102] Darvas-Kozma 2011.

[103] Balatonyi 2017a. V.ö. Balatonyi 2019.

[104] Prinz 2005, Komáromi 2006, Losonczi 2009.

vállalkozott az amerikai Marc Loustau, többször töltött hónapokat Csíksomlyón.[105] Tartuban is készült szakdolgozat a csíksomlyói kegyhelyről.[106] A szerző 2006-ban a Mária neve napi búcsún vett részt, interjúkat készített, és főként a csodák érdekelték. Torontóban egy vallástudomány mesterszakos diák érdeklődését keltette fel a somlyói kegyhely.[107]

Említést érdemel néhány 2009 utáni munka a kegyhely 1949 előtti vallási és kulturális életéről és távolabbi múltjáról. Közülük a legjelentősebbet Medgyesy S. Norbert írta a jól ismert csíksomlyói passiójátékok művelődéstörténeti hátteréről.[108] Az utóbbi tíz évben sorra jelentek meg régészek és művészettörténészek eredményei is.[109]

A következő munkák nem annyira a kutatás, mint inkább a források közé tartoznak, de mivel önálló könyvként jelentek meg, inkább itt tárgyaljuk őket.

P. Daczó Árpád Lukács több tanulmánya és számtalan újságcikke mellett két könyvét is Csíksomlyónak szentelte.[110] Ezekben ötvöződnek a hipotézisek, a saját élményekre való emlékezések, a nyelvészeti, néprajzi, teológiai adatok és értelmezések. Tagadhatatlan, hogy a páter saját csíksomlyói lelkipásztori tapasztalata elsődleges forrása sok ismeretünknek, ám habitusa és módszere távol áll a tudományosságtól. Szakmán és egyházon kívül sokan őt tartották annak, aki egységbe tudja ötvözni az egyetemes keresztény tradíciót és a magyar, különösen a honfoglalás előtt magyar hitvilágot, észjárást. Naplójegyzeteiből Kozma Mária állított össze könyvet,[111] hagyatéka még jó ideig forrása lesz a kutatásnak.

2009-ben kötetben jelentek meg az 1990 utáni húsz év búcsús szentbeszédei, amelyeket a nagymise meghívott főcelebránsai mondtak el.[112] Ugyancsak a húsz éves évfordulóra jelent meg egy kötet egy kolozsvári plébános, újságszerkesztő összeállításában.[113] Ebben a *Vasárnap*, továbbá a *Keresztény Szó* rendszeres tudósítója a saját írásai, beszélgetései mellett néhány más szerző beszámolóit, tárcáit, beszámolóit is közölte.

A csíksomlyói rendház legidősebb és legrégebben helyben szolgáló szerzetese, P. Márk József könyvecskéjét, a *Csíksomlyói mozaik*ot a szerző „koronatanú" mivolta teszi érdekessé. Borsodi L. László ebben az idős páternek azokat az írásait szerkesztette kötetbe, amelyeket ő korábban – korát meghazudtoló szellemi frissességgel – a saját internetes blogjára írt.[114]

Noha a kutatás ill. forrásérték szempontjából kisebb értékűek, megemlítünk néhány egyéb művet, amelyek inkább a nagyközönség érdeklődéséhez vagy piaci igényekhez igazodtak. Az

105 Megjelenés előtt álló könyve: *The Taste of Authority: Ethnographic Entanglements with Catholic Theology at a Transylvanian Pilgrimage Site.* Indiana University Press, New Anthropologies of Europe Series (2018) v.ö. https://holycross.academia.edu/MarcLoustau/CurriculumVitae (Utoljára: 2020. február 6.) Kiadatlan értekezése a Harvard University Divinity Schoolban: *Devotions of Desire: Changing People, Changing Gods at a Transylvanian Pilgrimage Site*. http://www.marcloustau.org/wp-content/uploads/2018/10/Marc-Roscoe-Loustau-CV.pdf – Doktori munkája közben néhányszor konzultáltunk Budapesten.

106 Erm 2010.

107 Lovei 2015.

108 Medgyesy-S. 2009.

109 Darvas L. 2011, Botár 2009, 2011, 2012, 2014, 2019, Sarkadi 2016.

110 Daczó 2000, 2010.

111 Kozma 2013.

112 *Egészen szép vagy, Mária…* 2009.

113 Jakab 2009.

114 Márk 2014.

első tömeges búcsújárások után állítottak össze egy kis antológiát a kegyhelyre vonatkozó régebbi írásokból, amelyeket Tánczos Vilmos új dolgozata, valamint térkép, helyszínrajz, és néhány szép fekete-fehér fénykép egészített ki.[115] Hasonló antológia később is megjelent.[116] Mirk László versekből válogatott össze egy kis kötetre valót.[117] Fényképalbumok igényes kivitelükkel hívják fel magukra a figyelmet, és azt jelzik, hogy a búcsúról művészi fokon készült megkapó képek könyv alakban is kelendőek.[118]

Végezetül helyismerete és mintául szolgáló habitusa okán is felidézzük Venczel Józsefnek, az ismert erdélyi szociológusnak egy elfeledett régi írását. Ez *Csík szék leírása* címmel jelent meg 1939-ben a Rugonfalvi Kiss István által szerkesztett *A nemes székely nemzet képe* c. kötetben, mintegy ötven oldalon.[119] A szerző tudós ember volt, csíkszeredai gimnazistaként is jó tollú író, egyetemista diákkorában komoly szerepet vállalt az egyetemi közéletben, és már akkoriban, a harminca évek közepén közeli munkatársa lett Márton Áronnak. Egyetemi tanárként a negyvenes években ő írta meg az erdélyi román földrefom lefolyását, falukutató táborokat, szórványkutatást szervezett. Márton Áronnal együtt került börtönbe 1949-ben, és csak 12 év után szabadult. Hittel élő katolikus ember volt. Nem volt hatvanéves, mikor 1972-ben eltávozott az élők sorából; a püspök temette. Amikor a szülőföldjéről a legfontosabb tudnivalókat mintegy félszáz oldalon összefoglalta – Várdotfalvi József álnéven, hogy a román hivatalosságok előtt a magyarországi közlemény ne azonnal tűnjék fel – írásában együtt van a pontos megfigyelő, az értő elemző és a szinte szépírói hang. A somlyói búcsúról írt részlet egy kisesszé tömörségével foglalja össze mindazt, amit a nagy változások előtt az ünnep jelentett; ezért tartjuk érdemesnek a Mellékletbe is felvenni.[120]

115 Asztalos 1992.

116 Brauch 2008. „A kiválogatott szövegrészek az Erdély legfontosabb búcsújáró helyéhez kötődő tudnivalók mellett a vallási érzület szempontjából fontos dokumentumok, írások – beszédek, tanulmányrészletek, szent énekek, szépirodalmi alkotások – által idézik fel és mélyítik el azt az élményt, amelyet csak az ünnepségen részt vevők ismerhetnek.” (Brauch, 2008. 5.)

117 Mirk L. 2010.

118 Márton 2003, Dezső–Muckenhaupt–Urbán 2014, *Egészen szép vagy csíksomlyói* … 2015.

119 Venczel 1939.

120 Ld. Melléklet (1). – Imreh István, a tanítvány, aki 1980-ban kötetbe szerkeszthette Venczel József néhány tanulmányát, első helyen közli *Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása* c. munkát (Venczel 1980). Noha a kötet tervét még megbeszélhette a szerzővel, a szerkesztői jegyzetekben mégsem utalt az álnéven megjelenő dolgozatra, és azt is megengedte magának, hogy Venczel 1935 és 1941 között megjelent írásain „kisebb változtatásokat” hajtson végre, vagyis kihagyjon részleteket.

II. A MÚLT EMLÉKEI MA

E rész három fejezetében visszatekintünk a kegyhely és a búcsújárás 1949 előtti évszázadaira. Ez a korszak az időbeli távolsága ellenére is élő alakítója a jelennek: a középkor végétől a barokk korig épültek ki a ma is használt terek és azok alapszerkezete; ekkor jöttek létre és kerültek a mindmáig zajló különleges tisztelet középpontjába a kegyhely jelképeivé vált tárgyak, mint az 1500-as évek elejéről származó Mária-szobor, a 18. századi *labarum* vagy laborium, és – noha maga a tárgy csak később készült el – ennek a korszaknak a végén, 1948-ban adta meg a Szentszék a csíksomlyói kegytemplomnak a *basilica minor* címet, aminek tárgyi jele a 20. századi kisbazilika-jelvény. Az 1949 előtti három évszázadban formálódott ki – a paraliturgikus elemekkel együtt – a búcsú ünneplésének liturgikus szerkezete, és váltak közismertté a történetek a múltról, csodákról. Ez volt a búcsújárás „hagyományos" ideje, az a viszonyítási alap, amelyre a kommunista fordulat után visszagondoltak és amihez 1989 után visszanyúltak. A következőkben részben támaszkodom a búcsú történetére, eredetére és hagyományaira vonatkozó korábbi kutatásaimra, részben továbbgondolom a tíz évvel ezelőtt összefoglalt eredményeket.[121]

1. A TÉRSZERKEZETBEN

1–24. KÉP

A búcsú terének régóta két épületegyüttes a vonzásközpontja: a kegytemplom, a rendház és ezek szűkebb környéke, valamint a Kis-Somlyó hegy és az ottani három kápolna illetve a keresztút. Ezek mai formájukban 18–19. századiak, de múltjuk visszanyúlik a középkorig, ezáltal ma is hordozzák, jelenvalóvá teszik saját korábbi állapotukat és a hozzájuk fűződő történeti emlékezetet.

Csíksomlyó térbeli helye és szimbolikus helyzete kettős: egyfelől *határ*, másfelől *központ*. Határvidék a középkor óta, amióta a csíki székelyek a magyar királyság keleti határainak védelmét ellátták. Az Erdélyi Fejedelemségben, egészen annak 1867-es fennállásáig, majd az Osztrák–Magyar Monarchiában 1918-ig Csíkszék illetve Csík vármegye igen tartósan határvidék: innen kelet felé évszázadokon át sem a fejedelemség, sem a Habsburg birodalom vagy Magyarország nem terjeszkedett. A közigazgatási határ egyúttal nyelvi határ is: a magyar nyelvterület legkeletibb peremvidéke Csík ill. tágabban a Kárpátokban Gyimes (a Moldvában élő magyarokat a nyelvhatáron túlra számítom). Magyarország politikai határain 1918 előtt etnikailag egységes tömbben gyakorlatilag sehol sem éltek magyarok, csak Csíkban és Háromszékben, a két keleti székely székben, illetve vármegyében. Határvidék Somlyó vallási és kulturális értelemben is: a Kárpátoktól keletre a nyugati kereszténység kisebbségben van az uralkodó ortodoxiával szemben. Ezért is tud a jól ismert „ezeréves határ" képzete egyetlen térbeli pontra, a gyimesi Rákóczi-várára koncentrálódni, amit az 1990-es, és különösen az azt követő 2000-es évtized

[121] Mohay 2009.

sajátos új kontextusokba helyezett.[122] A szűkebb tájban is határ Csíksomlyó és a Somlyó hegy: a legtöbb áttekintés szerint itt találkozik Alcsík és Felcsík, két igen hasonló, de települési sajátosságaiban némileg mégis különböző kistáj.[123]

Csík településtörténetének újabb kutatói, mint Benkő Elek és Botár István, sok éves alapos régészeti és történeti kutatómunka eredményeképpen arra a következtetésre jutottak, hogy a székelyek 13. századi betelepülését megelőzően a területen már számolni kell egy korábbi, jelentős részben csaknem biztosan magyar lakossággal.[124] Mivel írásos források az 1330-as évek előtt még egyáltalán nincsenek, erre csak régészeti leletek és helynevek utalnak. A terület a 11. századtól már biztosan lakott volt, a 12. századtól pedig már megszilárdult településhálózattal számolhatunk. A székelyek 13–14. századi megjelenése jelentős átalakulást hozott: jórészt eltűntek a korábbi magánbirtokok, elhagyták a régebben épült várakat, átrendeződött az egyházszervezet és a faluhálózat.[125] Ezekben a századokban szilárdult meg Csík magyar népessége: ezt minden más erdélyi és székely területtől megkülönbözteti, hogy innen minden égtáj felé tekintve – Gyergyóban, Háromszéken, Udvarhelyszéken, Gyimesben – azóta is magyar többségűek a területek.[126]

Katolikusokról Csíkban a középkor óta tudunk. Sajnos semmi bizonyosat nem tudni arról, hogy hogyan és mikor került sor a keresztény hit átvételére Csíkszék területén, sem arról, hogy ott korábban milyen hitvilág lehetett, milyen kultuszok éltek, és ha voltak, hol voltak szent helyek. Emiatt igen bizonytalan alapokon áll, gyakorlatilag a fantázia világába tartozik a „pogány magyarok hitvilága” bármely elemének, alakjának, esetleges „istenasszonyának”, „napkultuszának” keresése a csíksomlyói búcsújárás környékén a 20. században.[127] A térségben a 12. századtól sorra épültek Árpád-kori templomok. Szinte biztos, hogy ezeket eredetileg még a székelyek előtti magyarság használhatta, de aligha igazolható az az elképzelés, hogy a csíki templomok közül bármelyik is Szent István kori alapítású lenne.[128] A terület nemcsak a középkori magyar királyságban, hanem azt követően is a katolikusok fellegvárának számított, ahol a 16. századi hitújítás még ideiglenesen sem járt sikerrel. Ha nem is beszélhetünk kifejezett üldözésről, feltehetjük, hogy a katolikusokat érő erőteljes korlátozások illetve az ezekkel való szembenállás olykor akár villongásokat is okozhattak. Az 1568-ban törvénybe iktatott vallási türelem hétköznapi megvalósulásának kutatása Erdélyben érdekes kutatási feladat.[129]

Ismert, hogy a csíksomlyói ferencesek első temploma – minden bizonnyal a rendházzal együtt – az 1440-es években épült meg. Erről az első írásos adatunk IV. Jenő pápának a

[122] Ilyés 2013.

[123] Bözödi é.n. 265-296, Domokos 1979. 5-19, Kósa 1990. 366-376, Venczel 1980, Vofkori 1994.

[124] Benkő 1998.

[125] Botár 2008a, 2011, 2012.

[126] Újabb összegzés: Bárdi–Pál 2016.

[127] Mindhárom kifejezés idézőjeles használata tudatos, és arra utal, hogy ma már mindegyiket csak tudománytörténeti összefüggésben lehet használni. Egy régi „pogány” kultuszhely továbbélésének gondolatát képviseli P. Daczó Árpád Lukács, aki szerint itt egy ősi napkultuszra települt rá a keresztény kultúra. Bizonyítékai között fontos helyet foglal el a moldvaiak pünkösd hajnali napvárása (Daczó 2010).

[128] A 19. és a 20. században is voltak, akik ezen a nézeten voltak (Orbán B. 1869, Benedek 2002a, 2002b).

[129] Szent-Iványi 1964, Barta 1986, Kósa 1996, Tempfli 2000, Mohay 2007a.

templomépítéshez búcsúkiváltságokat biztosító irata.[130] A kolduló rendek középkori rendházait akkoriban Európa-szerte városokban alapították meg, ahol a polgárság a folyamatosan biztosított adományaival el tudta tartani a közösségeket. Csíksomlyó nemhogy nem város, de a középkorban még csak falu sem volt. Talán emiatt, talán más okokból alakultak ki elképzelések arról, hogy itt esetleg már korábban is fennálltak más szerzetesközösségek.[131]

Újabb történeti kutatások más fontos kérdéseket is felvetettek. Hogy lehet az, hogy egy még éppen csak épülő templom 1444-ben pápai búcsúkiváltságokat kap? Miért „özönlik a népek nagy serege" egy ilyen új templomhoz? Hogyan lehetséges, hogy egy autonóm székely székben az ország kormányzója, Hunyadi János templomépítést támogat? Miért teheti meg, hogy a rendház mellé hatalmi szóval szolgáló családokat (őket nevezik később *confratereknek*) rendel? A gyér írott források nem sokat segítenek a biztos válaszok megtalálásában. Botár István azt feltételezi, hogy a *Somlyó* név egy korábbi nagyobb, Árpád-korig visszanyúló magánbirtokot jelölhetett, melynek területén több falu is létrejött: Várdotfalva, Csobotfalva, utóbbiban plébániatemplommal. „Utóbb e 'birtok' felbomlott, de a kialakult, közben székellyé vált falvak *között* megmaradt terület nem került teljesen székely közösségi tulajdonba, részben megmaradt magánbirtokként és megörökölte a *Somlyó* nevet. A terület tulajdonosai így a saját földjükre hívhatták a ferenceseket, azt – nem lévén székely birtok – el is adományozhatták, vagy a kormányzó is megszerezhette, illetve ehhez kötődően confratereket is adományozhatott a kolostornak. Ez esetben érthető lenne, hogy noha nincs ténylegesen Somlyó falu, miként 'somlyói' a ferences kolostor, a csobotfalvi plébániatemplom, illetve Vardotfalva is".[132]

Az az elgondolás – hogy itt az *elit* által alapított és támogatott szerzetesközösség született – érthetőbbé tenné azt is, hogy Erdélyben ez volt az egyetlen ferences ház, amely túlélte a szerzetesközösségek 16. századi gyors felbomlását. A tordai vallásbéke-törvény után harminc-negyven évvel Erdély területén gyakorlatilag nem maradtak szerzetesek, a korábbi tucatnyi ferences rendházból kétszáznál több szerzetes tűnt el. És noha sok rendház állt üresen az 1620-as években Erdélyben, nem lehet véletlen az sem, hogy a katolikus urak éppen ennek a megmentésére fogtak össze.

1640-ben (megint csak egy pápai brevével) megalapították az erdélyi ferencesek Szent István királyról elnevezett custodiáját, őrségét, amelyben kezdetben 14 pap és 3 testvér élt. Nem sokkal későbbi az első biztos említés a pünkösdi búcsújárásról: 1649-ben a kolozsvári jezsuita Millei István említi meg egy Rómába írott jelentésében.[133] A lassú gyarapodást, újjáépítkezést 1661-ben a tatár betörés ugyan derékba törte, de megakasztani nem tudta.[134] Az 1661-es

130 Benedek 1944, Mohay 2009. 37–56.

131 Némelyek egy nehezen értelmezhető faragott „napkő" alapján arra gondolnak, hogy már Szent István idejében lehettek itt bencés szerzetesek (Vécsey 1976, 1992, 1997). Darvas-Kozma József a ferencesek előtt a pálos szerzetesrendet látja Csíkban (Darvas-Kozma 2012). Léstyán Ferenc szerint a moldvai magyar missziónak már az 1350-es években a somlyói kolostor volt a kiinduló bázisa (Léstyán 1996).

132 Botár 2012. 110–111. V. ö. Botár 2014, 2019.

133 „A székelyek közül sokan mennek papnak tanulni Magyarországra, de ott is ragadnak, hiszen a megélhetésük is jobb ott. Pedig a székely nép élő hitű katolikus lenne, ha lennének jó lelki vezetői; minden évben Pünkösdkor összegyűlnek Szűz Máriának a székely hegyek közt levő egyik kegyhelyén, s azt a jezsuitát, aki egyszer beszélt ott nagy tömegük előtt, maguk közt akarták rögtön tartani azzal, hogy nagy lenne a lelki aratása körükben" (Benda–Kenéz 1989. 211). V.ö. Mohay 2009. 134–139.

134 Benedek 1945.

tatárdúlás után a templomot újjáépítették és oldalkápolnákkal bővítették. Kinézetéről, beosztásáról az alapfalak és néhány maradvány, valamint Losteiner Leonárd 18. századi leírásai nyomán alkothatunk fogalmat; ezt ábrázolta Keöpeczi Sebestyén József 1960 körül ceruzarajzban majd akvarellben.[135] Az általános szokásnak megfelelően kelet–nyugati főtengelyre tájolt gótikus templom támpillérekkel megerősített falakkal épült, homlokzatán felirat és 1448-as évszám volt, valamint egy freskó, mely a keresztre feszített Krisztust ábrázolta két oldalán Szűz Máriával és Szent Jánossal valamint Szent Ferenccel. Az egyetlen torony a déli oldalon, a hajó és a szentély találkozásánál állt. A templom alatt 1732-ben nyitották meg a ma is használt kriptát, ami a később ráépült mai templom déli oldalán helyezkedik el.

A *rendház* 17–18. századi kiépítését Boros Fortunát rövid ismertetése vázolja. A korábbi egy-, majd kétszárnyú épület a fokozatos bővítések eredményeképpen mai formájában 1773–1779 között készült el: az egyemeletes épület három szárnyában vannak szerzetesi cellák, a negyedik a templomhoz támaszkodó folyosó. A négyszögletes belső udvart közrefogó együttes boltíves kerengőfolyosóival a szerzetesházak Európa-szerte elterjedt mintáját követi.[136]

A kibontakozás egészen az 1780-as évekig folyamatos volt. A tatárok utolsó csíki betörését 1694-ben a somlyói kolostor már nagyobb pusztítás nélkül vészelhette át. Az önálló rendtartomány 1729-ben alakult meg, akkor hat kolostor, nyolc kisebb ház, 137 rendtag, köztük 78 felszentelt pap alkotta a provinciát. Ötven évvel később, 1780-ban a 354 tagú ferences közösségben 270 pap volt, háromszor annyi, mint az egész erdélyi egyházmegyében. A 18. század közepétől Veress Lajos, Losteiner Leonárd és mások keze nyomán megszülettek a rendtörténeti áttekintések, számba vették a történeteket, és kiformálták a rend saját magáról alkotott képét.[137]

Ebben az időben jól működő alsó- és középfokú *iskolák* voltak a somlyói ferencesek kezén. Az iskolákban komoly hagyománya volt az iskoladrámák előadásának.[138] Nemzedékeken keresztül virágzott az 1731-ben megalapított Mária Társulat, 1772-ben pedig Szent Antal Társulatot is alapítottak.[139]1780–81-ben hosszas tervezés, előkészítés után, kivételes összefogással és gyorsasággal épült fel a templom mögött keletre fekvő *iskolaépület*. A következő évben azzal egy fedél alatt elkészült a szeminárium (másképp fiúnevelő, voltaképp: kollégium) épülete is. Ekkor már évtizedek óta 300–400 között mozgott a diáklétszám, szükség volt a tartós, tágas helyre. Mivel a diáklétszámban hamarosan komoly visszaesés következett be, az épületet nem sokkal elkészülte után évekig a katonaság használta. A szükséges felújítás csak 1820–25 között valósulhatott meg. 1838 őszére elkészült a gimnázium kétszintes épülete, amelynek földszintjén három tanterem, az emeleten pedig két tanterem és egy auditórium volt. Az iskola épületét és a templomot sokáig egy száz méteres, fából készült fedett folyosó kötötte össze.[140] A 19. század közepén ez az iskola a ferencesek kezeléséből a Római Katolikus Státushoz került át, amivel megbomlott a templom–rendház–iskola addigi egysége. A leromlott állagú épület egyre

[135] A Csíki Székely Múzeum gyűjteményéből közölve Mohay 2009. 307. (ff.) Dezső–Muckenhaupt–P. Urbán 2014. 10. (színes).

[136] Boros 1943. 14–22.

[137] Györffi 1989, Boros 1994.

[138] Medgyesy–S. 2009.

[139] Bándi 1894. – A társulati névsorok megtalálhatók a Csíki Székely Múzeumban (Muckenhaupt 1999. 108–110.)

[140] Bicsok 2010, 2011.

kevésbé volt már alkalmas az iskola céljaira, így hosszas előkészületek után 1911-re megépült Csíkszeredában a nagyszabású új főgimnázium.[141]

Egy új, nagyobb templomépület tervezését és az anyagi források megteremtését a ferencesek már az 1770-es évek elején megkezdték, de sok külső körülmény megakadályozta a megvalósítást.[142] 1798, a kegyszobor tiszteletét és csodás mivoltát elismerő hivatalos püspöki ítélet után újra tervbe vették egy nagyobb templom megépítését: az immár „legalizált" kegyhelyen a búcsújárás fellendülésére gondolhattak.

1802. október 26-án erős földrengés rázta meg Dél-Erdélyt, ami sokfelé károkat okozott, Brassóban és környékén súlyosabbakat is: épületek dőltek össze vagy váltak lakhatatlanná, Sepsiszentgyörgyön például templomboltozat szakadt be.[143] Noha nincs határozott említés arról, hogy ez Csíksomlyón pontosan mivel járt, csaknem biztosra vehetjük, hogy a régi templomépület lebontását ennek nyomán határozták el. Két évvel később, 1804-ben kezdődött meg a jóval nagyobb új, ma is álló templom építése. Ennek szellemi atyja és szervezője P. Losteiner Leonárd lehetett, akit a rendi vezetés 1802-ben helyezett Somlyóra, s aki ott élt 1826-ban bekövetkezett haláláig. Ez a váltás és változás radikális volt: a régi épületből semmit nem tartottak meg, alig néhány kődarab őrzi a sok vihart megélt régi templom emlékét. Az építkezés nehezen haladt; Losteiner még megélte tető alá hozását, de az oltár csak húsz évvel a halála után, 1848-ra lett készen, a templom felszentelésére pedig 1876-ig kellett várni. Nem volt elég anyagi forrás, tartja a rendtörténet. Biztosan igaz; de hogy miért nem volt, arra nem elég magyarázat az általános szegénység. Korábban sokkal „hátrányosabb helyzetben", mégis eredményesen építkeztek a ferencesek szerte Erdélyben. Nem alaptalan a gyanúnk, hogy jelek szerint meglazult a ferencesek és az elit kapcsolata, a kegyszoborhoz már nem áramlottak a korábbihoz hasonló bőkezű adományok, és nem volt könnyű támogatókat megnyerni a nagyobb vállalkozásokhoz.

A középkori templom helyén emelkedő új falak már más világba épültek be, és más világot zártak magukba. Ennek külső jellegzetessége a visszafogott, klasszicista elemekkel kevert barokk ízlésvilág. Az új templom hangsúlyos homlokzatát a két, szimmetrikusan elhelyezett torony uralja. Alattuk három bejárat fogadja az érkezőket. Ez a homlokzati kép a jezsuita templomok típusát követi, annak simább, kevésbé tagolt változata. Ilyen volt akkoriban Kolozsvárott, Marosvásárhelyen és Erzsébetvárosban, hasonló két tornyos ferences templom épült Szamosújvárott és Székelyudvarhelyen; előképük között ott lehettek távolabbi 18. századi barokk ferences kegytemplomok, mint Máriaradna, Mátraverebély-Szentkút, Máriagyűd.[144] A templom 16,45 méteres belső szélessége a legnagyobb az összes erdélyi barokk templom között, tetőszerkezetének különlegessége pedig a dongaboltozata: ez teljes egészében fából készült, mert a téglaboltozattal annak nagyobb súlya miatt nem lehetett volna megoldani ekkora áthidalást. „A belső térből a vakolt, festett felület megkülönböztethetetlen egy igazi boltozattól".[145] Fölötte egy attól teljesen független, többszintes barokk fedélszék helyezkedik el. Mindennek például a

141 Antal 1994, Ladó 2015.
142 Boros 1943. 30–32.
143 Koch 1880. 110–111.
144 Veöreös 2005a, 2006.
145 Veöreös 2005b. 289.

többszöri kisebb földrengések idején volt jelentősége, amelyek nem tettek kárt a rugalmas tetőszerkezetben.

A belső díszítés kidolgozottabb és gazdagabb, mint a külső. A szószéket a jobb oldalon helyezték el úgy, hogy az ott álló szónokot mindenütt jól lehessen hallani, megközelítése pedig kívülről, a rendház emeleti folyosója felől történik. Ez a rangosabb megoldás, a pap szószékre vonulása így láthatatlan marad, megjelenése ünnepélyesebb. Hasonló megoldás sok erdélyi ferences templomban található (Dés, Kolozsvár, Torda, Székelyudvarhely, Szárhegy, Nagyszeben, Kézdivásárhely, Fogaras). A 20. század fordulóján kerültek a szentélybe – a kegyszobor méretéhez képest másfélszeres méretben – a szent magyar királyok Tirolban sablonra megformált szobrai.

A 19. század folyamán az erdélyi ferencesek csíksomlyói közössége sem maradt mentes a rend egészét érintő visszaeséstől. Megpróbáltatást hozott a szabadságharc is, a megtorlás az iskola bezárásával, hadisarccal, a nyomda lefoglalásával járt, és emiatt egy időre a búcsújárás is abbamaradt.

A 19. században további nagy építkezések is zajlottak Csíksomlyón. A templommal szembeni telken „civil” munkában 1828–1841 között megépült Csík–Gyergyó–Kászonszék székháza. 1848 után itt osztrák katonaságot helyeztek el; a megyei hivatalok aztán még Csíkszék 1876-ban vármegyévé történt átszervezését követően is – amikor a megyeközpont hivatalosan már Csíkszereda volt – sokáig ott voltak. 1889-től internátus működött az épületben. A korábbi „székházban” az 1930-as években kórházat rendeztek be.

A második bécsi döntést követően, az 1940-es évek elején Kós Károly tervei szerint a KALOT székházat, Jézus-hágó aljában pedig egy turistaházat építettek.

A Kis-Somlyó hegyen állnak azok a kápolnák, amelyeknek az eredete, liturgikus és rituális használata ugyancsak régi idők emlékezetét őrzi.

A *Salvator*, vagyis „Üdvözítő” kápolna a titulusának latin nevét őrzi: Krisztus színeváltozásának (*Transfiguratio Salvatoris*) tiszteletére szentelték. Középkori titulusa biztosan más volt, mert ezt az ünnepet csak 1457-ben, éppen a török felett aratott nándorfehérvári győzelem emlékére terjesztette ki a pápa az egész egyházra, és helyezte a napját augusztus 6-ra. A kápolna eredeti keleti része négyszögű, dongával fedett szentélyből és boltozat nélküli hajóból állt, diadalíve tompa csúcsban végződik. Az újabb régészeti feltárás szerint a 14–15. század fordulóján már állhatott. A tatárdúlás 1661-ben ezt is tönkretette, utána 1678-ban kijavították, nyugati irányban ki is bővítették, majd 1680-ban szentelték fel. Ennek nyugati ajtaja lehetett a déli oldalon ma látható befalazott gótikus ajtókeret (felirata: *Renov Salvator 1678*). A régész szerint ez az ajtókeret, noha a 15. század második felében készülhetett, mégsem datálhatja erre az időre az eredeti kápolna építését, és az is elképzelhető, hogy csak 1678-ban, a csíksomlyói plébániatemplom tornyának építésekor vitték át a mostani helyére.[146] Mai formáját a kápolna 1877–78-ban nyerte el, amikor az akkor már csaknem kétszáz éves, fából ácsolt előtér helyébe kőből odatoldották a ma látható előteret. Ennek emlékét őrzi a homlokzat felirata: *A szinében elváltozva megdicsöült Salvator ezen kápolnája 200 év után nagyrészt újra javitatott*. Belsejében különösen értékesek a dongaboltozat és a karzat 17. századi festett fakazettái. Egyházilag a

[146] Darvas L. 2011.

kápolna a csíksomlyói Szent Péter és Pál plébániatemplomhoz tartozik, aminek a modern időkben lesz majd jelentősége. A kápolnában és környezetében a 17. századot megelőző időkben temetkezés is folyt.[147]

A *Passió*- (vagy Szenvedő) kápolna a Salvator-kápolnától keletre, annak szentélye mögött épült, Jézus szenvedésének tiszteletére. A temetkezések alapján a régész megállapította, hogy ez 1678-ban már állt, ugyanis a Salvator-kápolna 1678–1680-as bővítése során megbolygatott sírokat kegyeletből ide helyezték át. A kápolna egyetlen négyzet alakú hajóból és a hozzá kapcsolódó dongaboltozatos szentélyből áll. Nyugati irányba eredetileg nyitott volt, jelenleg ajtóval van ellátva.

A Kis-Somlyó hegy déli oldalán áll a *Szent Antal* tiszteletére szentelt barokk kápolna, ami egy XVII. századi kisebb kápolna kibővítésével jött létre. Keletkezését az 1661-es tatár betöréssel hozzák kapcsolatba. A hagyomány szerint egy laikus testvér a kegytemplomot és a kolostort felégető török-tatár hadak elől az erdő sűrűjébe rejtőzött el. Látva rendtársainak halálát és elhurcolását, fogadalmat tett Szent Antalnak, hogy ha életben marad, saját kezűleg kápolnát épít a tiszteletére. Megmenekülése után valóban felépítette a mai kápolna elődjét. Losteiner, aki először leírja a történetet, a testvér nevét nem említi, a későbbi források a Hosszúaszóból származó Márk Jakabbal azonosítják. Az első kápolna datálására vonatkozó egyetlen hiteles adatot az 1775-ös átépítéskor előkerült feliratos tégla szolgáltatja, melyen a „Johan[n]es Mak” (Mák János) név és az 1673-as évszám szerepel. Ez az első kápolna minden bizonnyal egyszerű, kis építmény lehetett, a feljegyzések szerint körülbelül a mai szentélynek megfelelő méretű volt, csak a miséző papot és a ministránsokat tudta befogadni.

1720-tól kezdve a csíksomlyói diákok Szent Antal ünnepén kivonultak a kápolnához, később kilencedet is végeztek, amely a szent ünnepét megelőző kilenc egymás utáni kedden mondott szentmiséből állt. 1743-tól, amikor P. Ambrus Jukundián itt bevezette a szentbeszédek tartását a környékbeli falvak lakói is csatlakoztak hozzájuk. A XVIII. század első felében Szent Antal kultusza egyre népszerűbbé vált, a kilencedek alkalmával mondott prédikációk nagy tömeget vonzottak. A kis kápolna már nem tudta befogadni a híveket, ezért 1750-ben közadakozásból megnagyobbították. Mai formáját 1773 és 1775 között nyerte el, amikor teljesen átépítették. A kápolna északi falához kívülről félköríves fedett szószék csatlakozik.

Csíksomlyón a kegyhelyhez tartozó mindegyik ma látható épület a 18–19. századi, nincsenek a korábbi időszakokból fennmaradt épületek, és az 1990-es évekig nincsenek újabbak sem. Számos más búcsújáró hely alapszerkezete hasonló hozzá, amennyiben a rendházak és templomok mindenütt – Máriabesnyőn, Mátraverebély-Szentkúton, Andocson, Máriagyűdön, Szeged-Alsóvároson, Máriapócson és számos külföldi kegyhelyen is – szerves egységet alkotnak. Ezt az alapegységet sok helyen kiegészítik kálváriák, melyek sokszor egy domboldal adottságait használják fel, és az sem egyedülálló, hogy a kegyhely a településen kívül fekszik (pl. Mátraverebély–Szentkút, Doroszló). Somlyó sajátos vonásainak egyike az épületek és azok tereinek sajátos tágassága, az egymástól való relatíve nagyobb távolságuk és magasságkülönbségük. A magasabb térszint a növényzetben úgy jelentkezik, hogy a templom körül még vannak szántók, de feljebb már csak legelő, kaszáló és az erdő, ami vegyesen lombos és fenyőfákból áll; továbbá

[147] Darvas L. 2011.

nem elhanyagolható a szemhatár, a kilátás tágassága, hiszen a Kis-Somlyó hegyről Felcsík és Alcsík irányába is falvak során át messzire ellátni. Ekkora szintkülönbség más magyar kegyhelyeken nem található meg. A Csíki- és Gyergyói-medence településeinek határa mindenütt felnyúlik a magasabb övezetekbe, és ez a hasonlóság az onnan (vagyis a hagyományos vonzáskörzetből) érkezők számára kétségkívül az otthonosság érzetét kelthette, amint az is, hogy nagyon sok falu határában van közelebbi-távolabbi templom vagy kápolna.

A térszerkezet további jellegzetessége annak nagyfokú állandósága, amelyben a használók generációkon keresztül kialakíthatták megszokásaikat. Az épületek, terek, útvonalak a 20. századi változások során mindvégig megmaradtak akkor is, ha állapotuk, funkcójuk időlegesen megváltozott. A kisebb-nagyobb javítások, karbantartások már a szocializmus idején is lehetségessé váltak, erről külön fejezetben lesz szó. Új építkezések, új határok és útvonalak kijelölése majd az 1990-es években fogják átrajzolni a kora újkortól megszokott rendet.

2. A TISZTELET TÁRGYAIBAN

A kegyhely kitüntetett tárgyai között generációk óta a legtöbb zarándok és érdeklődő számára sokat jelent a Mária-kegyszobor, a labarum és a kisbazilika-jelvény. Régiségük, állandóságuk, korokon átívelő életük, a rájuk fordított figyelem és törődés folytán ezek rendelkeznek a legnagyobb szimbolikus erővel. E három tárgy, a „csodákkal teljes" kegyszobor, a labarum mint liturgikus jelvény és emlékhordozó, a kisbazilika-jelvény mint rangjelző a kegyhelyen az egyediség és azonosság kifejezői. Ebben a (szent) háromságban csak itt és csak így fordulnak elő, miközben ezer és egy társukkal tartanak rokonságot.

Kegyszobor

25–36. KÉP

A kegyszobor évszázadok óta a környék, a katolikus Székelyföld közös és közösségi Mária-tiszteletének mintegy szíve közepe. Jelentős művészi érték és legendás történetek sokaságával övezett kultusztárgy. Az elmúlt kétszázötven évben a búcsújárás mellett erről írtak és mondtak a legtöbbet. Történetének első változatát a 18. században Losteiner Leonárd írta meg rendtörténeti munkájában; ezt felhasználva készült el negyven évvel később az ő újabb, már magyar nyelvű összefoglalása, majd egy következő nemzedékhez tartozó ferences, Erős Ferenc Modeszt könyvecskéje is.[148] Ugyancsak Losteinerre támaszkodott a 20. század elején Tima Dénes gimnáziumi tanár is, amikor cikksorozatot, majd annak nyomán könyvecskét közölt a csíksomlyói segítő Máriáról.[149] Boros Fortunát a ferences rendi és a történészi szempontokat egyesítve írt népszerű, füzetes összefoglalást, amelyben a maga idején hangsúlyosan szerepeltek a szobor első világháborús megpróbáltatásai, majd ismert összefoglaló könyvében alapos fejezetet szentelt a kegyszobornak.[150] A ferences P. Márk József több népszerűsítő írásában is közölt részleteket a szoborról, annak történetéről, öltöztetéséről.[151] A szoborról tett megállapítások egyik része – szépségéről, múltjáról és a hozzá fűződő csodákról – generációkon keresztül öröklődött. Több évtizedes hallgatás után újabb tudományos eredményeket csak az utóbbi évtizedből említhetünk. Mihály Ferenc, az ismert erdélyi farestaurátor a szobor történetéről tárt fel adatokat, Sarkadi Nagy Emese alapos művészettörténeti elemzést írt, egy műszeres anyag- és formavizsgálatot pedig együtt végzett régész, történész, restaurátor.[152] Önálló munkák mellett se szeri se száma a kisebb-nagyobb könyvfejezeteknek, továbbá cikkeknek, fényképekhez írt kommentároknak. Balatonyi Judit modern antropológiai szempontrendszer alapján a kegyszobornak a

148 Losteiner 1777, Mohay 2015, Erős 1852.
149 Tima 1907.
150 Boros 1924, 1943. 67–80.
151 Márk 2001, 2003b, 2014,
152 Mihály F. 2006, Sarkadi 2016, Benkő–Mende–Mihály–Muckenhaupt 2016.

gyimesi csángók egy alkalmilag gyakorolt házasságkötési rítusában betöltött különös szerepét mutatta be.[153]

A szobor a maga nemében egyedülálló: egyrészt a méretei, másrészt a szépsége, harmadrészt az évszázadok óta voltaképpen töretlen kultikus jelenléte folytán. Készítésének ideje 1510 és 1520 közé tehető.[154] A szobor a gótika végén, a reneszánsz elején készült, amikor még egyáltalán nem volt fontos, hogy rögzítsék a készítőt és a készítés idejét, és erről történeti források sem maradtak az utókorra. Ezért bizonytalan a készítésének helye és Csíksomlyóra kerülésének módja, ideje. Balogh Jolán a szobor készítését művészettörténeti analógiák alapján egy feltételezett csíki műhelyhez kötötte;[155] a mai kutatás egy ilyen műhely létét kétségesnek tartja, mert fejlett városokon kívül – amelyek akkoriban jórészt a Szászföldön voltak – ilyen szoborkészítő műhely léte aligha igazolható, és az egységes műhely létének környék szoboremlékeinek sokfélesége is ellentmond.[156]

Köztudott, hogy a Mária alakja egy emberarcot magában foglaló holdsarlón áll, alatta a talapzatban talán a földgömböt akarták utalásszerűen megmintázni. „Máriát hosszú, testhezálló ruha takarja, melyet derékon öv szorít a testhez, amely fölé bő, redőkbe szedett palást borul. Jobbjában királypálcát, baljában pedig a mezítelen kis Jézust tartja. Arca mosolygós, kibontott hajfürtjei a vállára borulnak s azokat befödik. A fején nehéz korona van. Ugyancsak korona van a kis Jézus fején is, aki jobb kezét áldólag emeli fel, s baljában rózsát látunk”.[157] Közismert az is, hogy ez az ábrázolás a Napba öltözött Asszony középkori ikonográfiáján alapul, ami a Jelenések könyvére támaszkodik (Jel 12,1–2). A holdsarlón álló Mária-szoborhoz később illesztették hozzá az attribútumokat: a koronát a 17. században, a napsugárkoszorút és a feje köré csillagkoronát a 18. században. Ez utóbbit a 20. század második felében újra cserélték, amit aztán villanyégősorral egészítettek ki. Koronája is több változatban ismert: az elsőt még angyalok tartották Mária feje fölött, aminek helyébe a 17. század második felében került az alak fejére közvetlenül ráillesztett magas, tiarára emlékeztető korona.

Ezek a kiegészítések azt jelentik, hogy a szobor magába foglalja a Mária-tisztelet hangsúlyainak koronként eltérő kiemelését. A korona és talapzat nélküli alak 192 cm, a talapzattal 210 cm, a koronával együtt 253 cm magas. Több említés szerint egy darab fából készült, ami ugyan nem lehetetlen, de egyelőre nem igazolták, a kisebb kiegészítések ennek inkább ellene mondanak. Anyagát mind a mai napig hársfának tartották, amikor is kiderült, hogy valójában juharfa; igen jó állapotban maradt, noha a hársfához hasonlóan általában ezt is kedvelik a fakárosító rovarok és gombák.[158]

„A frontálisan elhelyezett elegáns Mária-alak feltűnően egyenes, merev tartású, a gótikus Madonna-szobrok pozícióját rendszerint jellemző ív csak nyomokban fedezhető fel rajta: fejét

153 Balatonyi 2011.

154 Balogh 1943. – Erre a készítési időre gondolva tartottak 2015-ben az erdélyi ferences rendtartományban jubileumi évet a kegyszobor tiszteletére.

155 Balogh 1943.

156 Sarkadi 2016. 236.

157 Boros 1994. 53.

158 Benkő et al. 2016. 21.

enyhén balra billenti, a Gyermeket bal karján tartja, jobb lábát kissé előretolja".[159] Sarkadi Nagy Emese művészettörténész több, az ikonográfiai típusban szokatlan vonást látott meg és írt le, mint amilyen a ruházat elrendezése és redővezetése, az anatómiai elvárásokkal nem teljesen egyező tartás és végtagok, a köpeny íves nyakkivágásán hiányzó pánt. Ezek hátterében – a korban megszokott, több példával igazolható – átfaragást, átalakításokat sejt, amit indokolhat akár a szobor régisége, akár a sérülései vagy az öltöztetés igényének való megfelelés, valamint a későbbi mozgatásokból adódó kisebb javítások is. Noha az átalakítások pontos mértékét és jellegét szabad szemmel nem lehet meghatározni, a megfigyelések alapján valószínűsíthető, hogy több helyen is átfaraghatták a köpeny redőit, átdolgozták a felületét, és valószínűleg lefaragták, átalakították a ruha és a köpeny mellkasi részét is. „Több helyen is átfaragást sejthetünk a gyermek törzsén és végtagjain, és nem elképzelhetetlen, hogy az arc, a hajfonatok bizonyos részei is a későbbi véső nyomait őrzik".[160] Ezt a véleményt alátámaszthatjuk P. Daczó Lukács egy megjegyzésével, aki 1963-ban húsvét után Ferencz Pista „Jézusfaragó" emberrel kijavíttatta a gyermekalak kezén a korábban (talán az 1944-es menekítéskor) letörött kisujjat. „Mivel 'Jézusfaragó' Pista nem éppen nagy termetű, és mivel a magasban szédül is, azért én magam tettem fel az ujjacskát. Egy keskeny vésővel helyet mélyítettem neki, s meleg enyvvel erősítettem jól oda".[161] Mindezekkel együtt a szobor esztétikailag rangos alkotás, gyakorlott mester keze műve.

A művészettörténész által még csak remélt műszeres vizsgálatot a régész Benkő Elek végezte el farestaurátor, paleoantropológus és könyves muzeológus közreműködésével.[162] Ennek során vált bizonyossá, hogy a talapzat félgömbje egykor szélesebb és magasabb volt, amit megmutatnak régi metszetek, tárgyi bizonyítékát pedig jól látták a szakemberek: „az eredeti félgömbből egy körülbelül 20–25 cm széles alsó szeletet valamikor nagyon durván lefűrészeltek úgy, hogy a két oldalról indított vágás síkjai nem találkoztak pontosan." A gyanú szerint erre a 19. század közepén kerülhetett sor, amikor a szobrot új helyére, a ma is használt oltár mögé szerkesztett posztamensre állították. Ekkor metszhették le két oldalán is a félgömböt, és ezzel megcsonkították a ruha alsó redőit is.[163] Nem tudjuk, miért nem készítettek olyan tartószerkezetet, ami lehetővé tette volna a csonkolás nélküli elhelyezést, a tágas új templomban erre biztosan mód lett volna. Régóta emlegették, hogy a szobrot többször újrafestették illetve -aranyozták, ennek részleteit most ugyancsak a legfrissebb vizsgálat tárta fel. A szerzők Joseph Mohr 1747-ben készült életnagyságú, a Mária-szobrot ábrázoló olajfestményével vetették össze a színezéseket. Mária arcát két helyen is faszegekkel rögzített fadarabokkal egészítették ki, egy helyen a faanyag csomóját javították, és a jobb oldali hajfürtjét is külön fából faragták és applikálták.[164] Mária fején eredetileg nem volt korona, haját egy gyöngyös koszorú fogta össze. A kidolgozatlan fejtetőbe be van ütve egy kovácsoltvas hurok, a nem ismert eredeti helyén a szobrot ennek segítségével rögzíthették az oltárszekrényben. A szobor eredeti, kissé féloldalra tekintő

159 Sarkadi 2016. 230.
160 uo. 233.
161 Kozma 2013. 232.
162 Benkő et al. 2016.
163 uo. 24.
164 uo. 27–28.

testtartását egy, a hátoldalra erősített és az aranyozás miatt csak műszeresen észrevehető deszkatoldás segítségével kiigazították és frontálisra alakították, és így erősítették hozzá a sugárkoszorút; ez utóbbinak is volt egy 1664-ben és egy 19. század közepén készült változata.[165]

A holdsarlóba faragott emberi fejet török fejként is lehet látni és mint mohamedán szimbólumot értelmezni, hiszen a szobor készítésének idején a török fenyegetés Európában már jó ideje jelen volt. Értelmezhető úgy is, hogy Mária a hittagadók fején tapos, az eretnekekén, akik megbontják a közös hit egységét. Régi írások ezt a fejet Nestorral azonosítják, ez esetben mintegy a nesztoriánus eretnekséget győzi le. A Jelenések könyve szerint a Napba öltözött asszony a kígyó fején tapos. Itt kígyót ugyan nem látunk, de ezek a képek egymásba átjátszottak, élő valóságot fejeztek ki, és aki ránézett, tudta, mire kell gondolnia.

Évszázadok alatt lassan elfelejtődött, hogy a szobor honnan, mikor és hogyan is került a régi kegytemplomba, illetve a mai helyére. Egy bizonytalan adat 1624-ből való, ám az első biztos említése Csíksomlyón az 1661-es tatárbetörést követő újjáépítéshez kapcsolódik; akkoriban már a szobor javára tettek adományokat a környék katolikus nemesei, és 1664-ből fennmaradt egy szerződés szövege egy új oltár építésére vonatkozóan, ahol a szobrot is elhelyezték.[166] Csak sejtések vannak arról, hogy ezt megelőzően hol volt. „A 17–18. századi ferences rendtörténénetírók, a Losteiner által idézett páterek egyike sem említi úgy a szobrot, mint az egykori somlyói oltár részét." Talán nem alaptalan Sarkadi Nagy Emese azon feltételezése, hogy a szobor helye a készítését követő évtizedekben valamelyik szász település, talán éppen Höltövény szárnyasoltárán lehetett, és hogy a reformációt követően került máshová.[167] Igazat adhatunk annak a feltételezésnek, amit tanulmánya végén Sarkadi Nagy Emese megfogalmaz: „A barokk kori lelkiség alakulása, a zarándoklatok fellendítésére irányuló, a katolikus megújulás jegyében zajló tendenciák, az esetleges eredetmítoszok kialakításával összefüggő írások szempontjából teljesen másodlagos volt, hogy a szobor eredetére vonatkozóan hiteles, történeti források ismertek legyenek. A korábbi szobor/festmény kegyképként új életet kezd, és új helyén a jelentősége már a vele kapcsolatos csodálatos eseményeknek tulajdonítható, független korábbi helyétől és funkciójától".[168] Ehhez az is hozzátartozik, hogy a kutatás által feltárt vagy új értelmezést nyert történeti adatok egyáltalán nem homályosíthatják el a kegyszobor erejét, kultikus jelentőségét.

Az új, 1876-ban fölszentelt templomban a kegyszobor is új helyre, a főoltár mögötti emelvényre került, ahol a búcsúsok könnyebben tudták megközelíteni és elérni.

Régebben öltöztették is a Mária-szobrot. A barokk korban adtak rá ruhát, amit a fejéhez szögecselhettek. Mikor aztán a 19. században a szobor alakját sugárkoszorúval vették körül, akkor a főalak öltöztetését abbahagyták, és tovább csak a (ruhátlanul kifaragott) Jézus alakját öltöztették, ami az 1960-as években maradt abba (a kérdésre a III/2. fejezetben visszatérünk).

Világos, hogy Csíksomlyón nem a szobor, hanem Szűz Mária áll a tisztelet középpontjában; a tárgy Szűz Máriának csak „képe", (*imago*); ezért beszéltek a Szűz Mária „csodálatos képéről". A tisztelet óvja, védi a szobrot, és elhárít, elutasít minden olyan hatást, ami a szoborral szemben támadna, utólag pedig ezekből legendás történetek lesznek. Ilyen elbeszélés például az, hogy a

[165] uo. 31.
[166] Sarkadi 2016. 229.
[167] uo. 235–236.
[168] uo. 236.

tatár vezér ki akarja vonszolni, a parancsára kiviszik a templomból, szekérre teszik, de az nem mozdul meg, mert nem bírják elhúzni; erre karddal odavág, és a sebhely ott van a szobor arcán, de a tatár karja leszárad tőle. Tucatnyi ilyen történet jelzi, hogy a szobor körül olyan aura van, ami nem enged oda erőszakos külső behatást. A por és a füst nem fogja, az arc minden körülmények között tiszta marad.[169]

A 18. század második felében a ferencesek kérésére háromszor kezdtek hivatalos püspöki vizsgálatot a kegyszobor körül, hogy alapot adjanak a kegyhely hivatalos egyházi elismertetésének. Ahogy azt ma látjuk, erre azért volt szükség, mert a barokk vallásosság felvirágzása a szent helyek olyan számbeli gyarapodását hozta magával, hogy lassanként összegubancolódtak a szálak akörül, hogy melyek az „igazi", és melyek a csak emberi törekvésekből kinövő kegyhelyek, ezért az egyházi felsőbbség egyre szükségesebbnek ítélte a saját ítéletének az érvényesítését. A világi hatalom „felvilágosult" törekvései pedig más, sokkal földközelibb okokból kérdőjelezték meg a kegyhelyek létjogosultságát (sok más egyház- és vallásellenes intézkedéssel együtt). A két folyamat együttesen oda hatott, hogy sok kegyhely számára nélkülözhetlennek bizonyult természetfölötti megalapozottságuk hiteles bizonyítása. Mindez része volt a Bárth Dániel által „katolikus felvilágosodás"-ként jellemzett folyamatnak.[170]

A csíksomlyói kegyhely hivatalos püspöki jóváhagyását harmadik nekifutásra sikerült elérni. Az 1780 után felvett hivatalos tanúvallomások alapján Losteiner Leonárd, a rend történészének alapos munkája nyomán 1783-ban elkészült a csodák hivatalos protocolluma.[171] A püspöki szentszék az abban foglaltak egy részét elismerte természetfeletti eredetűeknek – noha nem nyilvánította egyértelműen csodának –, és „csudatételekkel jelesnek és koronára méltónak" („statuam et miraculis igsignem et coronaa dignam declaramus") nyilvánította a kegyszobrot.[172] Ettől kezdve azt többször is *csodákkal éke*snek, *csodatevő*nek nevezték, még inkább annak tartották. A történetek rövidített változatát Losteiner évtizedekkel később állította össze; ez az első magyarul írt szöveg Csíksomlyóról, ami hosszú lappangás után 2015-ben jelenhetett meg.[173]

Labarum

37–45. KÉP

A kegyhely kitüntetett tárgya a *laborium* (népiesen *labarum*). Ez mintegy kétszáz évvel fiatalabb a kegyszobornál, a 18. századból való lehet. Egyelőre sem az eredetét és használatának kezdeteit, sem a jelentését nem látjuk elég tisztán. Az eredeti *laborium* római uralkodói jelvény volt, amely zászlórúdból, egy arra fent felerősített keresztrúdból és az azon szabadon mozgó lobogóból állt. A búcsúsok hagyományos lobogói jobban hasonlítanak ehhez, mint a mai *labarum*, ez a rögzített, lobogni nem tudó „zászló", amely mégis messziről magára vonja a figyelmet. A tartórúdhoz rögzített, vaspántokból összeállított vázon alulról nyitott, felülről

169 Boros 1994. 61–74.

170 Bárth D. 2015.

171 *Protocollum de statua.…* – A tanúkihallgatások egy nem végleges tisztázatát Bárth János alapos kommentárokkal kísérve közölte (Bárth J. 2000).

172 Jordánszky 1988 139–140. A határozat mind a mai napig nem jelent meg sem latinul, sem magyarul.

173 Mohay 2015.

domborúan zárt, henger alakú virágmintás szövet helyezkedik el, a forma méhkasra vagy magas kupolára emlékeztet.

Tudjuk, hogy a labarum a gimnáziumi diákság 1730-ban megalakított Mária Társulatának jelvénye volt egészen 1900-ig, mindaddig, amíg a Társulatot ferencesek vezették. A beavatási szertartást 1732-ben írták le; az akkori körmeneti felvonulásban (és nem a búcsúban) állítólag már vitték a labarumot is. Az iskolai tanév első vasárnapján más tisztségviselők között megválasztották a *laborifer*t is, aki „rendesen a legerősebb fiú szokott lenni”.[174] II. Józsefnek a Mária Társulatot feloszlató rendeletét követően a felszerelés kallódásnak indult, a társulat tagnyilvántartási könyveinek egy része és a labarum viszont megmaradt.[175] Az újraéledést követően a Társulat a 19. században végig működött, és Mária ünnepeken évente többször is ezzel és más jelvényekkel, fáklyákkal vonult ki a díszruhát viselő *facigerek* kíséretében. Ők eredetileg gyertyavivők voltak a körmenetben, a szó jelentése később átment a labarumhordozók kísérőire.

A csíksomlyói búcsújárás kevés 18. századi leírása még nem említi magát a labarumot, ami nem jelenti azt, hogy akkor nem lett volna használatban. A híradásokban csak a 19. század második felében jelenik meg, amikor a sajtóban újra meg újra felemlegették, hogy a búcsús keresztalják versengenek a labarum körüli elsőségért, ez szinte „életkérdés” volt, amiből kisebb-nagyobb összekoccanások is származtak.

1873-ban a Mária Társulat számára új labarumot készítettek. Az év júniusában a diákság körében gyűjtöttek rá, és az erdélyi püspök, Fogarassy Mihály is adott hozzá 30 forintot; az összegyűlt 91 forint 6 krajcár elég volt egy díszes új jelvény elkészítésére.[176] A belső vasváz tetején, a kör alakú famerevítőn kivehető a pántok által részben takart felirat: „1873-ban Július 2-án” – amiből arra következtethetünk, hogy az új labarumot éppen a kegytemplom búcsújára, Sarlós Boldogasszony napjára, egyúttal a Mária Társulat akkor szokásos felavatási ünnepnapjára szentelhették fel. Ebből az időből származhat a laboriumnak az a díszes, virágmintás borítása, amely körülbelül száz évig maradt használatban, és ami a 20. század első feléből származó fényképeken látható. Időközben kint a szabadban többször megázott, a színét kifakította a nap. Noha a második világháború utáni évtizedekben a labarum már nem járt kint a körmenettel a szabadban, az eltelt évtizedek megviselték, és az 1970-es évekre meglehetősen rossz állapotba került. P. Márk József ferences visszaemlékezése szerint akkoriban járt Somlyón egy németországi magyar orvos, aki látván a labarum állapotát, adományként az eredetihez hasonló anyagot küldött a ferenceseknek, akik aztán azt helybeli asszonyokkal megvarratták.[177] Ezt a huzatot 1990 után meghagyták, de rátettek egy újabb selyemszövetet, mert a régi már megrongálódott.[178]

A labarum belső és külső textilanyaga nem egyidős: belül a vaspántokra simulva látszik az 1873-ban készült huzat belső oldala. Ezen az 1873 és 1949 közötti évtizedekből nevek sorakoznak: 37 teljes név és egy későbbi monogram évszámokkal, származási helyekkel. Ebben a félárnyékban rejtőznek azok, akikben a labarum egykori hordozói, a *laborifer*ek közül

[174] Bándi 1894. 20.
[175] Boros 1994. 159.
[176] Bándi 1894. 15., Mohay 2009. 200.
[177] Márk 2014. 114.
[178] Interjú Borsodi Lászlóval, 1997. május 19.

megismerhetünk néhányat. Amilyen központi szerepű a labarum a körmenetben, olyan keveset tudni azokról, akik a körmenetben végigvitték: neveiket nem rögzítik a régi írások. Ennek oka lehet, hogy amíg a Mária Társulat hagyományos formájában fennállt, és a megszokott rendben évente megválasztotta a tisztségviselőit, akiknek neveit felírták a Társulat könyvébe, addig nem volt szükség ezeket a neveket máshol is rögzíteni. Amikor ez a régi szokásrend a 19. század második felében lassan átalakult, és a labarum hordozásának egyre inkább már csakis a búcsús körmenet volt az egyedüli alkalma, akkor találtak új formát a nevek felírására.[179] Ünnepi jelvényből így vált a tárgy egyúttal emlékjellé, emlékezeti tárggyá is, noha ebben a minőségében a hatása régóta csak szűk körre korlátozódik. A jelvény szimbolikusan is összekapcsolja az egykori és a mai szereplőket, ahogy az újabb huzat beborítja, de nem semmisíti meg a régit, annak információtartalmát. 1990 után a ferences atyák a Historia Domusban rögzítették „labarumvivők" neveit, és a nyilvánosság szimbolikus tereiben is új helyre kerültek azok a diákok, akik a körmenet során felfelé illetve lefelé vitték, de már nem nevezik őket laborifereknek, és a facigerek testületét sem elevenítették fel újra.[180]

Az ünnepi körmenetben a labarumot körbehordozzák, mintegy a Mária-szobor helyett, amit sosem mozdítanak meg. Így ez a különleges zászló vált a körmenet középpontjává is, és a nagymisén régen is, ma is az oltár közelében tartják. Hétköznapi helye nem olyan szilárd, mint a kegyszoboré, más-más időszakban más-más helyen tartották: az 1990-es években még a rendház egyik szobájában a sarokba támasztva, újabban kitüntetett helyen, a templom szentélyében.

Ha látható is a *labarum* kitüntetett szerepe, a tárgy igazi jelentése körül homály van. A hagyomány egyfajta győzelmi jelvényként tartja számon, utalva a katolikusok 16. századi győzelmére az unitáriusok felett. Az 1990-es évek óta a labarum említésének a sajtóban rendre a győzelmi jelvény és a méhkas a két visszatérő eleme, minden további értelmezés nélkül, hozzátéve, hogy ez a búcsú egyik jelképe. Sem ferencesek, sem a búcsú résztvevői nem mondtak többet (sem kérdés nélkül, sem kérdésre). A szociográfus Beke György az 1694-es tatárbetörésről írott, inkább irodalmi, mint történelmi igényű rövid esszéjében a labarumot tatároktól zsákmányolt győzelmi jelvénynek véli.[181] Szávai Géza ötletéről nem lehet megállapítani, hogy az az írói fantázia szülötte-e, vagy más alapja is van: „A laborium a búcsú egyik legfontosabb kultikus tárgya: a középkor elejéről maradt vallásos jelvény. Alakját is, jelentését is a méhkasról vette. Az egyház úgy tartja egybe a hívőket, mint a kas a méheket".[182] Nem lehetetlen, hogy van igazság Bálint Sándor és Barna Gábor utalásában, eszerint „egyes kutatók szerint a lorettói litánia elefánycsont torony (*turris eburnea*) invokációjának felel meg", és távoli párhuzamai megvannak a kassai Szent Erzsébet dómban, sőt, a győri katolikus főgimnázium kongregációjának is volt hasonló zászlója (csak azt nem volt szabad kivinni a templomból).[183]

Egyértelmű, hogy *nem* tárgya semmilyen vallásos jellegű tiszteletnek, tehát tiszteletben tartott, ám semmilyen értelemben nem *kegy*tárgy.

[179] Ld. Melléklet (2). – A neveket rövid életrajzokkal és elemzéssel együtt közöltem (Mohay 2012), az adatokat átvette Márk 2014. 115. A Mária Társulat dokumentációját Csíkszeredában a Csíki Székely Múzeum őrzi.

[180] Közli a neveket 1990 és 2014 között: Márk 2014. 116.

[181] Beke 1994. 62.

[182] Szávai 1993. 17.

[183] Bálint–Barna 1994. 210.

Kisbazilika-jelvény

46–48. KÉP

Az évszázados *labarum* mellett van egy jelentős szimbólum, az ún. *kisbazilika-jelvény*, amelyet 1990 óta rendszeresen végighordoznak a körmenetben. Ez egy hosszú nyélre erősített jellegzetes tulipán forma ötvösmunka, egyik oldalán kereszttel, a másikon Mária monogrammal, az áttört belsejében csengő van. A kordonban a labarum előtt viszik, messziről feltűnik, de nem biztos, hogy a búcsúsok sokan észreveszik, vagy ismerik a hátterét.

A Somlyóról szóló újabb írásokban, híradásokban újra meg újra megemlegetik a kegytemplom *basilica minor*, azaz kisbazilika rangját. „Ezt a címet, méltóságot és kiváltságot a Szentszék külön pápai levéllel olyan templomoknak adományozza, amelyek történelmi, búcsújáróhely vagy egyéb különleges jellegüknél fogva kiváltságra váltak méltóvá. Így nyerte el ezt a címet a csíksomlyói kegytemplom is”.[184] Ez a rang és annak jelvénye a 20. század közepének az újdonsága, a hagyományos búcsújárásban ez még egyáltalán nem játszhatott szerepet. Érdemes vele kicsit részletesebben foglalkozni.

A *basilica minor*, kisbazilika cím adományozása a katolikus egyházban a 18. században kezdődött meg, és a 19. században vett nagyobb lendületet. Voltak templomok, amelyek az ősiség folytán használhatták ezt a címet, a kánonjogi kódex (CIC) 1917-ben több, mint száz ilyet hagyott jóvá. Az első jogilag érvényesen adományozott címet 1783-ban adták az olaszországi Tolentinoban, majd a napóleoni háborúk idején a Párizsban a Notre Dame-nak.[185] Világos, hogy a cím valójában szimbolikus, semmilyen összefüggésben nincsen azzal, hogy kegyhelyről van-e szó vagy nem, hogy az adott helyen milyen lelkipásztori munka folyik; sokan nem is teljesen értik a valóságos jelentőségét, mert a címmel járó „jogok” együttese annyira a külsőségekre szorítkozik.

E helyen nem szükséges kitérni a templomok egyházi hierarchiájára, amelynek csúcsán a római pápai bazilikák vannak. A kisbazilikák bizonyos egyházi jogokkal vannak felruházva, amelyek közvetlenül érinthetik a hívek lelkipásztori ellátását (ám ezek természetesen ezer más templomban is megvannak). A legfontosabb, hogy ezeken a helyeken évi négy alkalommal (újabban még több napon is) teljes búcsú nyerhető; továbbá minden olyan misén, ahol zarándokcsoport vagy népes hívő közösség jön össze, elmondható a Hitvallás (*Credo*), máskülönben ezt csak a vasár- és ünnepnapi misékben szokás mondani. A többi „jog” inkább külsőség, mai szemmel jelentéktelen, és az újabb egyházi rendelkezések ezeket már nem is emlegetik. Körmeneteken a kisbazilikák a kereszt után vihetnek egy selyemszövésű, kerek, kúpernyő-szerű, piros-arany színű, rúdra helyezett sátrat (*conopeum*) és egy magas rúdra helyezett csengőt. Külsőség a Szentszéket jelképező 2 kulcs ábrázolásának joga a templom zászlaján, pecsétjén, fölszerelési tárgyain, továbbá a plébános joga egy liturgikus ruhadarab, a vörös szegéllyel és piros gombokkal, piros szegélyű gomblyukakkal varrt fekete *mucetum*, olasz nevén *mozzetta* viselésére. (Ennek a széles, könyökig érő, elöl begombolható vállon hordott gallérféle ruhadarabnak a fehér, bíbor illetve lila változatát viseli a pápa, a bíborosok és a püspökök.) Fontosabb, hogy

184 Márk 2014. 116–117.
185 Hoi-Yan 2003. 16–17.

a kisbazilikákban rendszeres igehirdetésnek és gyóntatásnak kell folynia, énekkarnak kell működnie, bizonyos napokon pedig latin nyelvű nagymisét kell mondani.

A *basilica minor* rang elnyerését az erdélyi ferences rendtartomány 1943-ban kezdeményezte, amikor Boros Fortunát tartományfőnök ez irányú kérést intézett Márton Áron püspökhöz.[186] Nem tudjuk, honnan és mi célból jött ez az ötlet. A háború okozta akadályok folytán az eljárás a vártnál kicsit lassabban, csak 1948-ban zárult le, de az eredményről akkor már nem tudták hivatalosan értesíteni az egyházmegyét és a ferenceseket, így azt még az illetékesek is csak hallomásból tudhatták meg. Amikor az ún. *apostoli levél* erről a Szentszék hivatalos közlönyében 1950-ben megjelent, akkor Románia már megszakította a diplomáciai kapcsolatait a Vatikánnal, kiutasította a pápai nunciust, az egyház nem tarthatott hivatalos kapcsolatokat a római központtal, és egész Erdélyben nem volt szabadlábon katolikus püspök (beleértve a görögkatolikusokat is).

P. Benedek Fidél – félig illegális helyzetében, csupán az emlékezetére hagyatkozva – később további részleteket is közölt, és sajátos értelmezést adott ennek a rangnak. Tőle tudjuk, hogy a kisbazilika-rang elnyerése érdekében Márton Áron „gyönyörű írást, vallomást nyújtott be, erős pártfogást Csíksomlyó és felemelése mellett". Igazolást adott Scheffler János szatmári püspök, és csatlakoztak a világi hatóságok is: ajánlást küldött a miniszterelnök, Kállay Miklós, a kultuszminiszter, a kereskedelmi miniszter, a királyi család nevében József Ferenc főherceg, továbbá természetesen Csík vármegye törvényhatósága, „mely lelkesen tesz vallomást, hálásan érez és erősen kér". A római válasz az első felterjesztésre pozitív volt, és kért egy további leírást a templom művészeti értékeiről, amit 1945-ben Kovács Dénes, a somlyói tanítóképző frissen odakerült szaktanára készített el.[187] Az akta tartalmazott egy teljes értékű fényképalbumot is a templomról és a kegyszoborról (örülnénk, ha ennek valahol a nyomára lehetne bukkanni).

1955. április 22-én a dési internálásból küldött levelében a ferences tartományfőnök, P. Benedek Fidél közölte a börtönéből frissen szabadult Márton Áronnal a hírt, amiről ő is csak hallomásból, „rádióbemondás útján" szerzett tudomást: „a csíksomlyói kegytemplom elnyerte a 'basilica minor' kiváltságát". Hozzáteszi: „fogható igazolásunk kéznél nincsen, ezért így közlöm mindaddig, amíg egészen hiteles igazolását is megkaphatjuk".[188]

Sok évvel később, 1973-ban a Szentszék megfelelő hivatala (nyilván több száz helyre elküldött) körlevélben adategyeztetést kért a püspököktől, hogy teljes és pontos lista készülhessen a *basilica minor*okról. Mellékletben megadták az általuk ismert adatokat, kérték az esetleges hiányosságok pótlását, és tudatták hivatalos szentszéki közlöny számát, amelyben a pápai levél megjelent.[189] Márton Áron válaszában jelezte, hogy nem tehet többet, mint hogy megadja a kegytemplom érvényes postacímét, a többi kérést pedig nem tudja teljesíteni, mert nincs a kezében az 1950-es határozatot tartalmazó *Acta* megfelelő száma. Nem csodálhatjuk, hogy az erdélyi püspökségen nem volt meg a Szentszék hivatalos közlönye abból az időből, amelyben a

186 Ld. Melléklet (3).

187 Benedek F. 2000. A kötetből nem derül ki az írás megszületésének ideje, sejtésünk szerint ez valamikor az 1970-es évek elején történhetett.

188 GyÉL, szálas iratok

189 *Acta Apostolica Sedis* Annus XXXXII, Series II. Vol. XVII. 378–380. (http://www.vatican.va/archive/aas/-documents/AAS-42-1950-ocr.pdf)

pápai dokumentum megjelent, a Szentszék viszont számon tartotta Somlyót mint Románia területén az egyetlen basilica minort. Az is érdekes, hogy a Szentszék a hely nevét magyarul tudta, így szerepelt a hivatalos közlönyben is: „Csiksomlyo", a püspök meg a hivatalos román nevét adta meg: „Miercurea Ciuc (Sumuleu)". Ennek magyarázata az, hogy ezt a felterjesztést még 1943-ban indították el, amikor Somlyó rövid négy évig éppen újra Magyarországon volt, nevét tehát értelemszerűen magyarul terjesztették fel, és így is hagyták jóvá.

Az egész korszakra fényt vet az, hogy a *basilica minor* rangról szóló pozitív döntést, amelynek érdekében éveken át sokan sokat tettek, éppen azok nem tudhatták meg, akik olyan nagyon szerették volna. P. Benedek Fidél leírja, hogy „az eredeti okmányhoz, döntéshez, közléshez a körülmények miatt sehogy sem juthattunk hozzá. … Amivel szolgálhatunk, ennyi: 1950 nyarán, talán júliusban többen közölték helyben és vidéken is, hogy hallották a vatikáni rádió bemondását arra nézve, hogy a szentatya a csíksomlyói ferences kegytemplomot 'basilica papalis minor' rangra emelte. Ezzel kapcsolatosan ugyanott s ugyanakkor leadták csíksomlyói kegytemplom rövid történetét is, persze mint a döntésnek természetszerűleg velejáró indoklását".[190] Sem ő maga, sem a rendtársai nem hallották ezt a híradást a vatikáni rádióban, ezért szinte önmagát is meg kellett győzni, hogy a tény kétségbevonhatatlan. Ezért írt később többet ennek külső és belső indokairól. Előbbihez az eljárás rendes lefolytatása tartozik, az utóbbihoz az, hogy „a pápa úr máriás lélek". Ugyanakkor egy kevéssé ellenőrizhető szép történettel is szolgál a pápa és Csíksomlyó kapcsolatára vonatkozóan; eszerint 1942-ben

> „elkészítették a világ jelesebb Mária-kegyszobrainak másolatait, s azzal kedveskedtek a Szentatyának. … Biztos tanúk állítása szerint legjobban megtetszett neki a csíksomlyói kegyszobor másolata. Ezt kifejezte magatartásában és cselekvésében is, mert ezt a szobrot – állítás szerint – a pápa úr meg is ölelte. Ebből nem akarok érvet kovácsolni, sem történeti bizonyítékot, de kedves, jellemző".[191]

Az első jóváhagyott *basilica minor* Romániában 1948-ban éppen a csíksomlyói kegytemplom volt. Ezt évtizedekkel később követte 1991-ben a nagyváradi (Oradea) székesegyház, 1992-ben a máriaradnai (Radna), 2000-ben pedig a kacsikai (Cacica) kegytemplom. Számos más erdélyi katolikus templom mintegy „kimaradt" ebből a körből, mert az 1940–70-es években, amikor a legtöbb ilyen címet osztották, nem ezt tartották a legfontosabbnak, és nem is volt, aki ilyesmit intézni tudjon. Összevetésül: Magyarországon 16, Lengyelországban 146, Olaszországban 571 *basilica minor* található.[192] Abban a szentszéki közlönyben, amelyben a címet Csíksomlyónak megadták, még számos más templom részesült ebben a megtiszteltetésben Brazíliától és Venezuelától Portugálián és Spanyolországon át Máltáig és Ausztriáig.[193]

Amikor P. Écsy János kegyhelyigazgató 1977-ben a püspökségen keresztül biztos tudomást szerzett a *basilica minor* rangról, nemsokára elkészíttette a cím használatát szimbolizáló kisbazilika jelvényt. Ma sem érteni, hogyan volt erre módja akkoriban, amikor egyszerűbb dolgok is

190 Benedek 2000. 115–116.

191 Benedek 2000. 116–117.

192 Az adatok a gcatholic.org. weboldalról származnak, v.ö. Hoi-Yan, Gabriel Chow 2003. – Néhány hazai basilica minor a cím adományozásának időrendjében: Budapest, Szent István bazilika 1931, Székesfehérvár, székesegyház 1931, Pannonhalma, főapátság 1942, Máriapócs 1948, Eger, főszékesegyház 1970, Mátraverebély-Szentkút 1970, Pécs, székesegyház 1991, Győr, székesegyház 1997.

193 *Acta Apostolica Sedis* Annus XXXXII, Series II. Vol. XVII. p. 951. Ld. http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-42-1950-ocr.pdf (Utoljára: 2016. március 1.)

sokszoros engedélyeztetéshez voltak kötve. A részletekről nem tudunk semmit, ám fontos megemlíteni egy tényezőt. 1977-ben sem ő, sem senki más nem gondolhatta komolyan azt, hogy a közeli jövőben Csíksomlyón körmeneteket lehetne tartani, hiszen ez akkor már évtizedek óta nem volt lehetséges; mivel viszont emlék és reménység volt a teljes és szabad ünneplés, sejthették, hogy valamikor a távolabbi jövőben ez bizonyára be fog következni. Nem sokat, kevesebb, mint másfél évtizedet kellett erre várni, még ha sokan (éppen P. Écsy János is) nem élhették is meg a felszabadulást.

A liturgikus szabályok szerinti két lehetséges és olykor együtt járó körmeneti kisbazilikajelvény közül Somlyón csak az egyik van meg, a rúdra vagy nyélre helyezett csengő, kis harang. Ennek hordozása a körmenetben 1990-től lett szokásos, helye a kordon elején, a vezérkereszt előtt van. Hangjával irányít, felhívja a figyelmet a közeledőkre, még ha nem is lehet vele ritmust adni, mint a kézben tartott körmeneti csengőkkel. Hordozója általában egy felsőbb éves gimnazista diák, aki számára ez megtiszteltetésnek számít, és eleinte ugyan nem, de utóbb a nevét is feljegyezték. A másik lehetséges jelvény, a *conopeum* elkészítését Somlyón nem látták szükségesnek, és a diktatúra idején nyilván lehetségesnek sem. Annak szerepét teljes mértékben kiváltotta a *labarum*, amelynek színösszeállítása, a pirosbordó és arany pontosan megfelel a szokott kisbazilikai ernyőének.

E három kiemelt tárgy mellett számos más is a régmúlt emlékezetét viszi át a jelenbe. Gondolhatunk akár a templom padjaira, szobraira, oltárképeire, orgonájára. Ezeket és társaikat Boros Fortunát korábbi monográfiája és annak nyomán az újabb áttekintések is kellő részletességgel tárgyalják, a nyilvánosságban és az értelmezésekben viszont sokkal kevésbé vannak jelen és kapnak hangsúlyt.[194]

[194] Boros 1943, 1994, Márk. 2014.

3. A TÖRTÉNETEKBEN ÉS SZERTARTÁSOKBAN

Búcsújáró- és kegyhelyek Magyarországon és Európa- sőt inkább világszerte olyan szent helyeken vannak, ahol a természetfelettihez fűződő kapcsolatokról egyéni és kollektív tapasztalatok sokasága fejeződik ki, adódik tovább, sűrűsödik. A búcsújárás „azon az elképzelésen alapszik, hogy az istenség egyes meghatározott helyeken különösen szívesen nyilatkozik meg, s itt a neki bemutatotttiszteletadás, áldozat különösen kedves neki … A kegyhely vagy kultusztárgy legendája igazolja a hely különleges voltát", áll Bálint Sándor és Barna Gábor könyvében, összhangban sok korábbi és későbbi kutatóval.[195] Az is közismert, hogy a kora középkorban kétfajta kegyhely vonzotta a zarándokokat, Jézus életének *emlékhelyei* a Szentföldön, és azok a helyek, ahol jeles szentek *ereklyéit* őrzik; a kegyhelyek harmadik típusa a keresztény középkortól kezdődően a *kegyképek és -szobrok* körül szerveződött, amelyek főként Szűz Máriához kapcsolódtak. Ez utóbbi esetben a dogmatikai háttér miatt nem beszélhetünk az ereklyekultusz lehetőségéről.[196] Ismert néhány középkori eredetű ferences kegyhely, mint Gyöngyös, Szeged-Alsóváros és Csíksomlyó, és a kutatás ismer „elenyészett" kegyhelyeket is például Vajdahunyadon, a dél-alföldi Bácson, Pécs Szigeti külvárosában, a Zemplén megyei Varannón.[197] A búcsújárás történetének kutatói sok esetben bizonytalanok egy-egy kegyhely tartósságával kapcsolatban, mert püspökök vagy pápák által adományozott búcsúkiváltságokból ugyan igen sok van, de ezek rendszerint egy-egy rövid (legfeljebb hét éves) időszakra szóltak, többnyire valamilyen építkezés megtámogatását célozták, és nemigen igazolják a folytonos tiszteletet.[198]

A kegyhelyeken megtörtént csodák – gyógyulások, jelenések, imameghallgatások – történeteit a jól ismert mirákulumok gyűjteményei őrzik.[199] Tüskés Gábor kiterjedt mirákulumanyag felhasználásával a történeteken túl az egész hazai barokk kori búcsújárást rendszerbe tudta foglalni. A kegyhelyek alapításához, létrejöttükhöz a legtöbb esetben ugyancsak csodás történetek, égi jelenések, segítségnyújtások kapcsolódnak, mint amilyen Loretto esetében Szűz Mária názáreti házának angyalok által történt odahelyezése, szobrok csodálatos megtalálása, jelenések (Máriagyűd, stb.), könnyezések (Máriapócs, Győr). Ahogy időben közeledünk a jelenhez, úgy válnak ezek a történetek „személyesekké", vagyis a jelenéseik tanúi kívülállók számára is igazolható módon szólalnak meg, mint Lourdes (1857), Fatima (1917), Siracusa (1953). Egy világtalan asszony látomásai nyomán új kegyhely lett Erdélyben az 1990-es évek közepétől Szőkefalva, ami a kortárs néprajz és folklorisztika „szeme láttára" ment végbe.[200]

[195] Bálint–Barna 1994. 16–17.

[196] uo. 17., Sigal 1989.

[197] Bálint–Barna 1994. 78–79.

[198] uo. 71–87.

[199] A Kapisztrán Szent János sírjánál történt, a középkori Újlak jegyzőkönyvében rögzített csodákat Fügedi Erik (1982), a budaszentlőrinci pálos kolostor mirákulumfeljegyzéseit Knapp Éva (1983), Máriavölgy elbeszélésgyűjteményét Knapp Éva és Tüskés Gábor (1999) elemezte. Nemrég látott napvilágot Máriagyűd (Rosner 2017) és Budakeszi–Makkosmária mirákulumos könyve (Bednárik 2018).

[200] Győrfy 2012, Peti 2012. 113–132, Pócs 2018.

A kegyszoborral kapcsolatban e rész második fejezetében felidéztük a 18. század végén összegyűjtött csodatörténeteket. Ezek akkor voltak elevenek, amikor a megörökítésüket az egyházi elit végezte, nem egyszer hivatalos formában, főként latinul.[201] A megörökített történetek jelentős része – ahogy azt az egykori tanúvallomásokat elemző Bárth János kimutatta – a magasabb társadalmi rétegektől származik.[202] Így érthető, hogy a szóbeliségben, a néphagyományban ilyenek alig maradtak meg, vagy ha igen, akkor azok az írásbeliségből kerültek oda vissza[203] Az első kísérlet az addig csak latinul lejegyzett csodák megyar nyelvű terjesztésére az 1810-es években történt, de nem járt sikerrel: a csíksomlyói nyomdából sem akkor, sem később nem került ki Losteiner Leonárd könyvecskéje.[204] A történetek jóval később, már mint „muzeális", régi elbeszélések kerültek a szélesebb hívő közönség kezébe, amikor a csodákat már sokkal kevésbé tartották valóságnak. Ma is ez a helyzet: akár gyógyulásokról, akár különleges tüneményekről legyen szó, ezek manapság sokkal kevésbé kerülnek szóba. Nem így a kegyhely nagy alaptörténete, az eredetét magyarázó hargitai csata históriája, amellyel bővebben érdemes foglalkozunk.

Eredettörténet

49–56. KÉP

Fegyveres konfliktusok kedvező kimenetelét a keresztény Európában sokszor tulajdonították az égiek, főként Szűz Mária csodás közbenjárásának. Ilyen esetek többnyire, ha nem is mindig keresztény és „pogány" (értsd: iszlám) vagy „eretnek" (értsd: protestáns) hadviselők konfliktusai voltak, amiket később szövegek, tárgyak, ünnepek rögzítettek a kulturális emlékezetben. A keleti egyházban igen kedvelt és elterjedt *Akatiszthosz* himnuszt egyszerre kötik Konstantinápoly három ostromához: a perzsák és avarok 626-ban, az arabok 677-ben és 717–718-ban akarták bevenni a várost, égi közbenjárásra sikertelenül.[205] A hagyomány úgy tartja, hogy a déli harangszót a pápa Nándorfehérvár 1456-os sikertelen török ostroma emlékére rendelte el (noha ez egy korábban megindult, hosszabb folyamat volt), az viszont köztudott, hogy a Színeváltozás ünnepét a pápa 1457-ben e győzelem emlékére tette az egész (nyugati) egyház számára egyetemessé.[206] Az 1571-es lepantói csata emlékét a *Rózsafüzér Királynője* vagy *Olvasós Boldogasszony* ünnep (október 7.) őrzi, mert a csata előtt a pápa a rózsafüzér imádkozására szólította fel az egész egyházat.[207] Ugyancsak e csata emlékére került be a lorettói litánia szövegébe Máriának a *keresztények segítsége* megszólítása (ami mint fohász már korábban ismert volt); ezt kétszáznegyven évvel később, a pápának Napóleon fogságából való kiszabadulása emlékére

201 Ezekben a krónikákban ritkaságnak számítanak a magyar nyelvű betétek. Ilyeneket találunk Losteiner Leonárd *Cronologiá*jában (Mohay 2015a).

202 Bárth J. 2000.

203 Magyar 2016.

204 Mohay 2015b.

205 Ivancsó 1996. 39–60.

206 Bálint 1977. II. 158.

207 Bálint 1977. II. 367–369. Az ünnepet a pápa a csata századik évfordulóján terjesztette ki egész Spanyolországra, majd Savoyai Jenőnek a törökökön aratott pétervaradi győzelme (1716. augusztus 5.) emlékére az egész egyházra. Diós (főszerk.) XI. 742–743.

tette az egyház Mária-ünneppé (május 24.). Bécs 1683-as török ostroma idején a győztes csatát szeptember 12-én, Mária neve napján a Passauban őrzött *Segítő Mária* kegykép közbenjárásának tulajdonították, mert az oda menekült császár és udvar ez előtt imádkozott. Az ostrom után Sobieski lengyel király a częstochowai kegykép másolatát Bécs mellett, a kahlenbergi kápolnában hagyta. Ismert a zentai csata és a máriapócsi könnyező Mária-képe kapcsolata.[208] A pálos alapítású lengyelországi Częstochowa már több száz éve volt zarándokhely, amikor 1655-ben a hódító svédek fölötti lengyel győzelmet Mária segítségének tulajdonították, és ezt követően lett a „Fényes hegy" a lengyelek nemzeti zarándokhelye. Hasonlóképp tartották Mária segítségének Svájcban a második kappeli (vagy gubeli) csatában aratott katolikus győzelmet is 1531-ben, ahol a svájci katolikus és protestáns kantonok ütköztek meg, és ahol a protestánsok több száz halottja között volt vezérük, a neves reformátor Zwingli is. A közeli Gubelben nem sokkal később remeték építettek kápolnát az esemény emlékére, majd a hely emlékezetét fenntartva kapucinusok alapítottak kolostort, ahol a mennyezeten meg van festve a csatajelenet Máriával. A hagyomány szerint a mariazelli kegykép Nagy Lajosnak a törökök felett aratott győzelme emlékét őrzi; kutatók utóbb rávilágítottak, hogy a legendás történetnek nincsen történeti valóságalapja.[209] Tatárdúlástól történt megmenekülés emlékére épült a Lőcse városa feletti domboldalon az első kápolna, és az ismétlődő búcsújárások nyomán ez a *Mária-hegy* a 17. századtól lett egyre szélesebb régió egyik legvonzóbb kegyhelye.

A csíksomlyói búcsújárás eredettörténete az 1770-es évek óta a hargitai csatáról szóló elbeszélés. Ennek szövege latinul Losteiner Leonárd 1777-ben befejezett krónikájában, első magyar szövege 1780-ból egy ismeretlen szerzőtől származó néhány oldalas feljegyzésében olvasható, húsz évvel később pedig már P. Csedő Vazul ferencesnek a csíksomlyói búcsún elmondott szentbeszédében is megtaláljuk.[210] Eszerint a pünkösd szombati búcsújárás eredete arra megy vissza, hogy János Zsigmond erdélyi fejedelem 1567-ben erőszakkal próbálta a csíki székelyeket unitárius hitre téríteni. A csíkiak azonban a Tolvajos tetőn győzedelmeskedtek, ezt a csíksomlyói Mária-szobor előtt köszönték meg, s ennek emlékünnepe lett a búcsújárás.

A történet a csíksomlyói búcsú legendaköréhez tartozik, amit a monda műfajban kell elhelyeznünk, ahogy azt a folklorista is tette.[211] Mint sok más monda, ez is erős és hatásos szimbólum, egy olyan „nagy történet", amely keletkezését követően fokról fokra mélyen beágyazódott először a helyi közösség, aztán a búcsú vonzáskörzete, még később az értelmiségi köztudat, majd a média hathatós közreműködésével a szélesebb vonzáskör teljes körében is. Három összetevő fonódik össze benne: 1. a csíki székelyek ragaszkodnak a katolikus hitükhöz; 2. közös erőfeszítéssel megvédik azt egy fenyegető támadástól; 3. a sikeres ellenállás összekovácsolja őket, és a győzelem örömére tett fogadalom az alapja a csíksomlyói búcsújárásnak.

A történet létrejöttének és kezdeti elfogadásának idején, az 1780-as években más-más módon és okokból egyaránt fenyegetve érezhették magukat a Csíksomlyóval szoros érintkezésben lévő szellemi, vallási, társadalmi csoportok. A ferencesek egyre erősebben érezhették a felvilágosult és jozefinista szellemi irányzatok és egyházpolitika fenyegető hatásait, ami lassan véget

[208] Mohay 2008b.
[209] Kerny–Serfőző 2004.
[210] A két magyar nyelvű szöveg közlése: Mohay 2000.
[211] Mohay 2009. 119–128, Magyar 2016.

vetett száz évet átívelő virágzó időszakuknak; a székelyek, köztük is különösen a határvidéken élő csíkiak és háromszékiek közös tudatába 1764 vízkeresztjén mélyen beleszántott a madéfalvi veszedelem drámája, és a következő időszakban nem tudták elkerülni a határőrszervezet erőszakos kiépítését, ami a rendi korszak végéig, 1848-ig az életük minden hétköznapi vonatkozásába belenyúlt. Sok elszenvedett sérelem oka volt a székelyek régi „szabadságának", rendi jogaiknak a megnyirbálása, amit éppen a katolikus restaurációt hatékonyan biztosító, az erdélyi püspökséget visszaállító Habsburg uralkodóháztól szenvedtek el. A megelőző két évszázadban, a fejedelemkor 16. század közepi kezdetei óta a székelyek újra meg újra konfliktusba kerültek a fejedelmi hatalommal, az uralkodóval vagy éppen a szultán portyázó török–tatár seregeivel, és köröskörül alig várhattak valakitől hatékony segítséget jogi, politikai, szellemi és vallási törekvéseikben. Szükség lehetett arra, hogy legalább a múltban meg lehessen kapaszkodni, és kéznél legyen egy természetfeletti közbenjárásra megvalósuló nagy győzelem története.

Eredettörténetekkel kapcsolatosan ritkán történik meg, hogy azok történeti oknyomozás majd vita tárgyai legyenek. A csíksomlyói pünkösdi búcsú esetében ez azért történhetett meg mégis, mert az elbeszélt történet sok olyan hitelesítő jeggyel rendelkezik, amelyek a mondai elbeszélést erősen hozzákötik az ismert történeti múlthoz, szereplőkhöz, helyekhez és időpontokhoz. Ezeken a kapcsolatokon keresztül a figyelem arra irányult, hogy az elbeszélésből történeti értelemben mi lehet igazolható és mi megkérdőjelezhető. Eközben a történet „magyarázó" ereje erős érzelmi ragaszkodást tudott kelteni, nemcsak a régisége és ebből adódó tekintélye miatt, hanem mert a valódi források szűkössége nem adott elég alapot a búcsú kialakulásának más magyarázataira. Ennek láttán különösnek tűnik fel Csíksomlyó helyzete: nem ismerünk más magyar kegyhelyet, ahol a búcsújárás indokai, különösen a tömegmédia által forgalmazott indokai között ekkora erővel lenne jelen a történeti típusú magyarázat. Bármely más kegyhelyen az emberek – akár elhiszik, akár kevésbé –, tudnak ugyan az első csodákról (is), de a kegyhelyhez fűződő kapcsolatukban ez alig játszik meghatározó szerepet, nem jelent hivatkozási alapot vagy kohéziós erőt.

Az eredetmagyarázó hagyomány történeti valóságtartalmát illetően nem új gondolat a kritikus kétely. Korábbi előzmények után Simén Domokos unitárius lelkész az 1990-es években fogalmazta meg a csata lehetetlensége melletti érveit.[212] A kérdés szakirodalmát áttekintve magam is többször összefoglaltam a történet kialakulásának folyamatát, eltérő és folyamatosan alakuló változatait, fogadtatását.[213] Jelen dolgozatban ezért elég azt áttekinteni, hogy az utóbbi tíz évben mi történt a kérdés tisztázása körül.

A tudományos kutatás megosztott a kérdésben. Vannak, akik hajlamosak osztani a gyanút, hogy a hargitai csata a „kitalált hagyományok" körébe tartozik.[214] Mások viszont a hargitai csata tényszerűsége, ezzel a csíksomlyói búcsú történelmi fogadalmi búcsú jellege mellett érveltek. Tánczos Vilmos könyvemről írt alapos ismertetésében meggondolandónak tartotta a búcsú eredettörténetének megkérdőjelezését. Felhívta a figyelmet arra a kétségtelen tényre, hogy „bizonyos szokáselemek leírása, sőt akár említése is teljesen hiányzik az írásbeliségből, tehát a

[212] Simén 1993, 1998, 1999.
[213] Mohay 2000, 2007c, 2009.
[214] Bicsok 2009, Móser 2012.

búcsújárás történeti formáiról alkotott képünk kizárólag írásbeli források figyelembevétele mellett nem lehet teljes".[215] Felvetett néhány megkerülhetetlen, magyarázatra váró jelenséget. Az első, hogy a 17. század közepén már pünkösdi gyülekezésről szól a jezsuiták feljegyzése, s ennek *oka lehet* a fogadalmi ünnep. A második, hogy a csíki székelyek valóban megmaradtak katolikusnak, ami *elképzelhetővé* teszi egy barokk kori fogadalmi búcsú megtartását. A harmadik, hogy „ebben az időben a feszült vallási és társadalmi helyzet (pl. adóbehajtások) *lehetővé tett* egy összeütközést a katolikus székelység és a városi polgárság támogatását élvező antitrinitárius fejedelem, illetve a fejedelem megbízottjai, például az ennek 'képében' eljáró udvarhelyi főkapitány között.". A negyedik az, hogy levéltárak mélyén még *lehetnek* további bizonyító erejű dokumentumok. Végül felveti: „meg kell kérdeznünk, hogy vajon nem állt-e valamilyen létező néphagyomány az egyházi értelmiség által „szerkesztett" eredetmítosz mögött? … Kétségtelen, hogy a kidolgozott történet számos olyan mondai toposzt (pl. a fejedelmet felbujtó ármánykodó udvari pap; a bevárt ellenségre döntött fák, a bennszorultak levágása), középkorias vallásos képzetet (csatára buzdító, tündöklő palástú ferences; ima Máriánál a győzelemért; csata előtti földre borulás; hálaadás a templomban) és rituális közösségi viselkedési formát (csatába vonuló nők kibontott és leeresztett haja, a győztesek viruló zöld ággal való visszatérése) tartalmaz, amelyeket egyházi értelmiségi ember a maga kútfejéből nem találhatott ki, ellenben népi körökben ilyen képzetek igenis terjedhettek".[216] Véleményét a 2016-ban megjelent könyvében újra kifejtette, és kiegészítette azzal, hogy a csíksomlyói nagy búcsú pünkösdi megtartásának időpontjára nincsen semmiféle teológiai vagy más magyarázat, ti. hogy miért a Szentlélek ünnepén van egy Mária-kegyhely legnagyobb ünnepe.[217] Emögött valamilyen jelentős eseménynek kell állania, ami ugyancsak érv lenne a fogadalmi búcsú jelleg mellett. Az érvelésben visszatérő elem a *lehet*, ámde puszta lehetőségekre alapozni történeti eseményt módszertanilag biztosan kétséges. Talán igaz, hogy a megfogalmazott szöveg mögött sejthetünk egy szóbeli szöveghagyományt, ámde semmilyen fogódzónk nincs arra nézve, hogy ez mikori, mire alapozódik, s hogy bármilyen értelemben lehet-e mögötte kétszáz évvel korábbi történések maradványait feltételezni.

Határozottabban érvel a hargitai csata történetisége mellett Darvas-Kozma József csíkszeredai főesperes *A csíksomlyói búcsú eredettörténete* c. kötetében.[218] Nézete szerint a ferencesek előtt Csíksomlyón már volt egy pálos rendház; ők kaptak búcsúkiváltságot pünkösd szombatjára, innen ered a búcsújárás; a fenyegetett csíki székelység pedig a már korábban is rendszeres pünkösd szombati búcsújárás folytán volt éppen akkor úgy összegyűlve, hogy meg tudták futamítani az erőszakos térítőket. Másik, nyomósabbnak szánt érve a csíki papság 1735-ben írott tiltakozó levele a püspökhöz, amit újabban leltek fel a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban. A szöveg előzménye, hogy a szentegyházasoláhfalviak arra kérték a püspököt, helyezze át a falut a csíki főesperességből az udvarhelyi főesperességbe, hiszen annak központjához sokkal közelebb vannak. A csíki papság viszont ez ellen azzal érvelt, hogy erről szó sem lehet, mert ezt a falut is a csíkiak védték meg vérükkel az eretnekségtől. „Ez a levél a hargitai csatára vonatkozó

[215] Tánczos 2010. 133.
[216] Tánczos 2010. 137–138.
[217] Tánczos 2016. 164–176.
[218] Darvas-Kozma 2011.

minden eddig ismert forrást megerősít, és a felmerült kételyeket eloszlatja azokban, akikben a történelmi igazság iránt megvan még a jó érzék".[219]

Néhány kérdés azonban a kételyt továbbra is jogossá teszi. A kérdéses iratban nincs egyetlen olyan részlet sem, ami a szövegben említett „véres védelmet" időben és térben segítene elhelyezni. A levél kelte, 1735 előtt igen sok olyan alkalom volt, amikor a csíkiak fegyverrel harcoltak más hitűekkel szemben, s harcuk éppenséggel vereséggel végződött, alkalmasint protestánsokkal szemben is. Hogyan gondolhatnánk, hogy a tiltakozó levél megfogalmazói éppen János Zsigmondra és a Tolvajos tetői csatára céloztak, és nem valami másra? Noha nem zárható ki, hogy a levél írói ugyanarra gondoltak, amire a mai értelmező olvasó is *szeretne* rágondolni, nem könnyű szabadulni a benyomástól, hogy a levél íróinak *lehetséges* gondolatait ezúttal a későbbi *értelmező* adja a fejükbe. Darvas-Kozma József közlésében jómagam nem látok egyebet, mint a történet valódiságához érzelmi okokból ragaszkodó jó szándék megnyilatkozását, amihez ez esetben nem társult a történeti forráskritika, az ügy szereplőinek és párhuzamainak, nyelvhasználatának és az irat hitelességének behatóbb vizsgálata.

A közbeszédben a hargitai csata erős *szimbólum*, amely határokat von a vele azonosulók köré, és választóvonalat húz más felekezetűek felé. A győztes ütközet megkérdőjelezése érintetlenül hagyta azokat, akik a búcsúról a katolikus egyház vagy a székelység oldaláról szólnak, és azokat is, akik őket tartják végső tekintélynek a kérdésben. Akár a szentbeszédeket hallgatjuk-olvassuk, akár a ferencesek megnyilatkozásait vagy székelyekről szóló népszerűsítő írásokat, ez a világos helyzet.[220] Kivételnek éppen a ferences P. Daczó Lukács számít, aki 2010-ben *Csíksomlyó ragyogása* című könyvében határozottan elvetette a pünkösdi búcsú összekötését az általa is legendának tartott hargitai csatával.[221] Párhuzamokat idézett arra, hogy más történeti eseményeknek milyen lokális emlékezete maradt fenn, s ezzel szemben a hargitai csatának sem a győztesek, sem a vesztesek oldalán nincsen „népi" emlékezete. Meglátása szerint „elképzelhető, hogy valamikor ezen nagy időközökben lehetett valahol valami fanatikusabb hangos, kiélezett vitatkozás az újhitűek és a katolikusok között. Ezt a vitatkozást aztán, egy szintén fanatikus szónok, jó 200 esztendővel korábbi időpontra téve, véres csatává dagasztotta. Kellett a híveknek egy ilyen *nagy* esemény, a pünkösdi *nagy* búcsú igazolására. A hívő nép elfogadta, és hamar el is terjedt közöttük ez a mese".[222] Érdekes, hogy ugyanaz ír így, aki sok más írásában és beszédeiben is nem habozott Babba Mária legendás alakját mitologikus magasságokba emelni.

Protestáns, különösen unitárius környezetben az ellenkezője a helyzet: a belső körben ösztönzőleg hatott a már korábban is felmerült ellenérvek megerősítése. 2007-ben az akkori unitárius püspök, Szabó Árpád nyílt levélben fordult a katolikus egyházi vezetőkhöz, hagyjanak fel a számukra sértő és történetileg nem hiteles erőszakos hittérítés emlegetésével. A püspök tovább nem tűrhetőnek nevezte a „célirányos történelemferdítést, amely minden évben a hitvédelem megtévesztő, és egy másik felekezet iránti nem éppen keresztényi szeretet jegyében igyekszik hangulatot gerjeszteni és azt évről évre megújítva ébren tartani". Felidézte, hogy a

219 Darvas-Kozma 2011. 152.
220 Márk 2014, Száraz 2018.
221 Daczó 2010. 114–121.
222 Daczó 2010. 120–121.

gyulafehérvári érseket levélben már 1998-ban felkereste, de „azóta is minden maradt a régiben". A zárás egy kérés a katolikus püspökségek vezetőinek: „… szíveskedjenek odahatni, hogy egy ilyen fontos vallási rendezvény szolgálja a hit és erkölcs elmélyítését nem csak a római katolikus hívek, de egész magyar népünk lelkében és életében".[223]

A hargitai győzelemnek a kegytemplomon belül két emléktáblát is szenteltek. A régebbi a többször áthelyezett Nepomuki Szent János kápolna homlokzatáról került a templom egyik hátsó falára. Ezt 1817-ben készíttette Henter Antal, udvarhelyszék főkirálybírója. A szöveg szerint a győzelem napja „ezen a helyen" 1559. pünkösd szombatja volt (tehát nem a később megrögzült 1567), János Zsigmondot királyként említi, és a „maga sz[ent] hitét védelmező székely nép" mellett nincs ott a csíki vagy gyergyói megjelölés, sem a legendás István pap említése. Tegyük hozzá, hogy ebben az időben még Csíksomlyón élt az a Losteiner Leonárd, aki a megelőző évtizedekben a legtöbbet tette a csatához kötődő eredettörténet körül, és nem elképzelhetetlen, hogy valami köze lehetett a tábla állításához vagy annak szövegéhez.[224]

Egy másik tábla „a tolvajosi győzelem és a pünkösdi búcsújárás három főszereplőjének" állít emléket: „ISTVÁN alfalui hitvédő pap, aki magával hozta a népet; P. MAGÓCSI JÁNOS a székelyek szónoka, aki a védelmet javasolta; MIKES csíki főkapitány, aki a sereget vezérelte, emlékezetére 1567 május 15." A szövegből egyértelmű, hogy ezt P. Benedek Fidél sugalmazta (vagy egyenesen fogalmazta); ő az egyetlen, aki a búcsú eredetével kapcsolatban a székelyek szónokát, P. Magócsi János emlegeti.[225]

István pap és az 1567-es győzelem emlékezete különösen erős a gyergyóalfalviak körében. 1878-ban a falubeliek a Salvator kápolna előtt állíttattak emlékoszlopot, a tetején négy oldalán ezekkel a feliratokkal: 1. „Az első pünkösdi búcsúmenet emlékére melyet 1567ik évben István gyergyóalfalvi pap Csíksomlyóra vezette" 2. „Állították 1787ik évben" 3. „a gyergyóalfalvi hívek" 4. „Isten! Tarts meg minket őseink szent hitében és erényeiben." Az oszlop előtt, körül többször láthattunk hagyományos – moldvai, gyergyószárhegyi, gyergyóalfalvi – zarándokcsoportot énekelni, imádkozni; a tetején, oldalán szinte sosem hiányzik a virágkoszorú. Kevésbé látványos, de az időpontja miatt fontos egy emléktábla a kegytemplom szentélyében ezzel a szöveggel: „A Szűzanyának 400 évfordulójára Gy-Alfalu 1567–1967 N.N." A diktatúra kellős közepén ezt a táblát valakik kitalálták, megrendelték, elkészíttették, odavitték, felhelyezték, és aztán évente alighanem nem is csak egyszer újra meg újra volt, aki ránézzen, biztos történeti tudattal. Egy évvel később, 1968-ban a gyergyóalfalviak megrendelték a csíksomlyói Mária képének másolatát, ami ma a templomban függ. A képen ugyanaz a felirat olvasható, mint ami a korábbi kőoszlopra is rákerült. 1996-ban a templom külső falán István pap tiszteletére emléktáblát helyeztek el, a parkban pedig egész alakos bronz szobra áll (Kis Levente alfalvi

223 2007-05-25 Szabó. – Hasonló kérést már 1993-ban is megfogalmazott a csíksomlyói születésű katolikus író, Fodor Sándor egy Bálint Lajos gyulafehérvári érseknek írott levelében, megemlítve, hogy egy református lelkészküldöttség kérte a csíksomlyói házfőnököt arra, hogy a búcsún a hangsúlyt ne helyezzék a Tolvajos-tetői győzelemre, az egykori vallási ellentétekre. GYÉL 1993-710/23 (Csíksomlyói búcsú rendje)

224 V. ö. Boros 1943. 141; 1994. 133.

225 Benedek 2000. 250. – 1567-ben pünkösd szombatja május 27-re esett. Az emléktáblán megjelölt, és sok más említésben is elő-előkerülő május 17-e sem a régebbi Julián, sem a jelenleg használt naptár szerint nem esett szombatra vagy vasárnapra (https://calendar.zoznam.sk/julian_calendar-hu.php?ly=1567#May); viszont egészen véletlenül a kiváló olasz zeneszerző, Claudio Monteverdi születésének napja.

származású szobrász munkája) amit 2000. június 18-án, Szentháromság vasárnapján, az egyházközség búcsúján szenteltek fel.[226]

A szabad búcsújárás idején a falubeliek búcsúvezetője Balázs József helybeli képzőművész lett, és ő sokat tett azért, hogy az esemény aktualizált változatai újra meg újra szóba kerüljenek. 1992-ben kezdte meg a gyalogos zarándoklatok vezetését Csíksomlyóra. A gyergyóalfalvi templom ill. egyházközség leírása a gyulafehérvári érsekség hivatalos honlapján ugyancsak megemlékezik arról, hogy „1567-ben István gyergyóalfalvi pap sereget szervezett János Zsigmond térítő seregei ellenében. A székelyek megvédték hitüket. Ennek nyomán indult el a csíksomlyói zarándoklat."[227]

A hargitai csata jókor és jól megfogalmazott története sűrítve fogalmazza meg az erőszakos állami hatalommal szembeni sikeres ellenállás pátoszát. A történet elemi ereje, hatása véleményem szerint nem kis részben azzal magyarázható, hogy a valóságból hiányzó „győzelem" történetét áthelyezte a forrásokból alig ismerhető múltba, és áthelyezte a vallási mezőbe. Pontosan oda, ahol szentté és sérthetetlenné vált, válik. Ebben az értelemben a történet *igazsága* akkor is fennáll, ha a történeti *valósága* nem igazolható. Az „eredet" ez esetben úgy értendő, mint egy erős magyarázat, melynek érvényes magva a katolikus hit melletti hűség, amelyen a hatalom erőszakos térítő szándéka nem tud úrrá tud lenni. Ez lehet büszke öröm tárgya, és a közös ünnep megtartásának elégséges oka, ezen keresztül egy nagy közös összetartozás szimbóluma. Ezért térhet vissza újra meg újra az egyházmegye érsekének szentbeszédeiben és más megnyilatkozásaiban évtizedek óta a Kis-Somlyó hegy tetején álló, 1878-ból származó fogadalmi kőoszlop felirata: „Istenünk, tarts meg minket őseink szent hitében és erényeiben".

A csíksomlyói búcsú eredetét és a Mária-ünnepek sorában szokatlan pünkösdi időpontját további kutatás, forrásfeltárás, értelmezés segíthet jobban megérteni; megnyugtató „végső" szót erről egyelőre korai kimondani.

Szertartások

57–74. KÉP

Nem szükséges ecsetelni, mit is jelent a búcsú és a búcsújárás teológiai és néprajzi értelemben, ezt kellő alapossággal megtette korábban a kutatás, a fogalmak széles körben ismertek, és jól le vannak írva a búcsújárás általános formái. A búcsú és a búcsújárás jellegzetesen katolikus gyakorlat, sem az ortodox, sem a protestáns vallási hagyományban nem ismert, nem elismert. Felekezeti határvidéken, mint amilyen a csíki székelység is, ezért szinte szigetszerű jelenség. Tudjuk, hogy a búcsújárás jelentős közösségi megszólító erővel rendelkezik.[228] Ezt többen is – igen pontosan – rituális drámaként értelmezték.[229] Barna Gábor hasonlóképp, a tér–idő–társadalom tagolásban mutatta be a gyöngyösi Fájdalmas Anya búcsúünnepét.[230] Búcsút nyerni, vagyis a megbánt, meggyónt bűnök túlvilági büntetésének elengedését, kegyelmet, vigasztalást,

[226] Ambrus 2011. 30.
[227] Gyergyóalfalu. https://ersekseg.ro/hu/templom/1154 (utoljára 2020. január 31.)
[228] Bálint–Barna 1994; Turner–Turner 1978; Tüskés 1993.
[229] Turner 1978, Tánczos 1995a, Vass 2009.
[230] Barna 2012.

lelki megnyugvást megnyerni egy szent helyen lelki és közösségi szempontból igen összetett cselekvéssor. Ennek leglényegesebb elemei a szentmise hallgatása (általában egy nap többször is), a gyónás, a szentáldozás, nem mellékesen a közösségi imádság, ének, és a tanítás, a szentbeszéd közösségi meghallgatása. Ehhez társulnak más cselekedetek: egyik részük helyet kapott a liturgia rendjében, mint az éjszakai imádságos virrasztás, a keresztútjárás, a szent kép/szobor megérintése, kápolnák bejárása; másik részük azon kívül esik, mint a perselyadományok elhelyezése, miseíratás, stb. Külön „fejezete" a búcsújárás megszokott leírásának a különféle „paraliturgikus" elemek, a népszokásoknak nevezett gyakorlatok sora: a zöldágak, gyógyító erejű növények gyűjtése, a napvárás, érintőzés, búcsúpálca-faragás. Ez utóbbiak nagy figyelmet kaptak, olykor a búcsú vallási tartalmait is háttérbe szorították.[231] A búcsújárás összeszedettséget, fegyelmezettséget kíván meg, s ez megmutatkozik az öltözködésben, a mértékletesebb étkezésben, az alkoholtól és más élvezetektől való tartózkodásban, a testi fáradalmak, kényelmetlenségek türelmesebb elviselésében, az emberek (akár ismerősök, akár idegenek) egymással szembeni fokozottabb nyitottságában. A készület és az elválás, hazatérés ideje ugyancsak liturgikus rendet alakított ki.

A kegyhelyre való nagy tömegű zarándoklatok konkrét formáit általában a kegyhely fenntartóinak tevékenysége hozza létre azokból a spontán kezdeményezésekből, amelyek az élet során kialakulnak. A már létező zarándoklatok az újkori egyházi szabályozás szerint akkor nyernek teljes létjogosultságot, ha azokat az egyházi hatóság jóváhagyja. A ferencesek az 1740-es évektől kezdődően újra meg újra folyamodtak a püspöki jóváhagyásért, amit végül 1798-ban kaptak meg. A csíksomlyói búcsújárás később megszokott és hagyományossá vált formáiról a 18. század előtt az elérhető történeti források még nem szólnak, az ünnep rendje csak a 18. század vége óta követhető nyomon. Akkoriban Somlyón a barokk kori búcsújárás általános jellemzőit látjuk. A kegyhelynek regionális vonzáskörzete van, a társadalom széles rétegei mennek oda, eleven a csodák hite és élnek az ezekről elbeszélt történetek, hálából vagy fogadalomból rendszeresen adnak ajándékokat, és az egybegyűlt nagy tömeg lelkipásztori ellátása a kellő papi és szerzetesi létszám folytán nem ütközik nehézségekbe. Már nem jellemző a középkori ereklyetisztelet (ami itt sosem volt jelen), és még nincsenek külső érdeklődők.

A búcsú eseménysorának egyik középpontja a nagy kikerülés volt. A körmenet ősrégi szokás: hálaadó, veszedelmet elhárító célzattal vagy diadalmenetként már az ókori kultúrákban is megtaláljuk. A keresztény középkor gazdag hazai körmeneti szokásrendje a hódoltság ideje után újraéledt ugyan, ám a 18. század végétől kezdve Magyarországon és Erdélyben (részben II. József korlátozó rendeletei miatt) csak a két legfontosabb körmenet maradt meg: a nagyszombati és az úrnapi. Mindkettő ún. *szentségi* körmenet, ami azt jelenti, hogy olyankor a tabernákulumból kivett Oltáriszentséget hordozzák körül meghatározott útvonalon. A csíksomlyói pünkösdi búcsú körmenete különbözik ezektől, az Oltáriszentség körülhordozása itt sosem volt szokás. Nem visznek más szobrot sem, ami a mediterrán régióban, Itáliában és az Ibériai-félszigeten megszokott látvány; ott a védőszentek ünnepein és búcsúkon nagy ünnepélyességgel

[231] Az egyházi és vallási dimenziók mellőzését látjuk a somlyói búcsújárás több szép részletének leírásában a napvárásról, a korondiak és a gyimesiek régi gyalogos búcsúmenetéről (Bosnyák 1981, István 1994, Tankó 1992).

és rajongó lelkesedéssel hordozzák körül a védőszent kultikus tiszteletben részesített szobrát.[232] A csíksomlyói körmenet középpontjában „csupán” egy különleges zászló, a *labarum* halad, amely elüt minden más körmeneti jelvénytől.

A 18. században Somlyón még máskor is, virágvasárnap és nagypénteken is rendszeresek voltak a körmenetek. Losteiner *Krónikájára* alapozva Boros Fortunát írja, hogy a diákság máskor is körmenetben vonult a környék szent helyeire: Székelyudvarhelyre, Csíkrákosra, Csíkszentgyörgyre, Csíkszentkirályra a Várkápolnához, Csíkdelnére a Szent János-kápolnához. A gyakori kivonulásokat a ferences atyák az iskolai fegyelem megtartása érdekében az 1740-es években már tiltották, 1751-ben pedig meg is szüntették. Ez után már csak a pünkösdi körmenetek, valamint a diákság Mária Társulatának kilenc keddi kivonulásai maradtak meg.[233] Ez utóbbiak pontosan nem ismert időben lassan megszűntek, és csak a pünkösdi búcsús körmenet maradt meg. A diákság körmeneti szokásainak fokozatos háttérbe szorulása talán megnövelte ennek jelentőségét. Ehhez könnyű lehetett csatlakozni, különösen pünkösdkor, amikor az iskolai év nagyjából véget ért, noha a pünkösd szombat nem volt iskolai szünnap.[234]

A búcsú régebbi hagyományos rendjében még *két körmenetet* tartottak: az egyiket pünkösd szombat délután, a másikat pünkösdvasárnap kora reggel. Így volt ez legalább másfél-kétszáz éven keresztül, egészen 1908-ig. Abban az évben Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök új rendet vezetett be, körlevélben hirdette ki és írta elő, hogy megszünteti a körmeneteket. Célja az volt, hogy visszaszorítsa a világias szokásokat és megrendszabályozza a búcsúsokat, akik az elsőségért folytatott vetélkedés folytán olykor súlyos verekedésbe keveredtek egymással. 1908 után legfeljebb az egyes keresztalják tették meg a hagyományos utat a Kis-Somlyó hegy tetején álló kápolnákhoz és vissza a kegytemplomhoz.

Az első világháború után a román hatóságok csak a trianoni békekötést követően, 1921-ben engedélyezték újra a pünkösdi búcsújárást. 1922-től kezdve a szervezők a szombati körmenetet is felújították, és azt a hagyományos útvonalon ismét megtartották. Nem állították vissza a vasárnapi körmenetet (talán nem is kaptak rá engedélyt), így egyre többen lehettek szombaton délután. Ez a rend maradt érvényben 1949-ig.

A létszámokra vonatkozó egyik első ismert adat az 1780-as évek végén a *Historia Domus* feljegyzése: eszerint a búcsúban mintegy kilencezer ember volt ott. Csíkszereda akkoriban falunyi méretű mezőváros volt, az egész csíki székelység teljes lélekszáma sem lehetett több kb. 50–60 ezer főnél. Ugyanebben az időben Kolozsvárnak 13 ezer lakosa volt. Ez azt jelenti, hogy a körmenetben és a búcsún csaknem akkora tömeg volt jelen, mint Erdély nagyobb városainak a népessége. Egy olyan falusi ember számára, aki megszokta, hogy egy néhány száz lelkes faluban lakik, megkapó tömegélmény lehetett ez, húszszorosa az emberek megszokott életkereteinek. A későbbi beszámolók rendre megemlítik a búcsús tömeg létszámát, ami a 19–20. században meglehetős nagy ingadozásokat mutatott a néhány ezertől az ötvenezer felettiig.[235]

Majláth Gusztáv Károly korábbi törekvéséhez hasonlóan 1946 tavaszán Márton Áron püspök is szükségesnek látta, hogy – a ferences tartományfőnökkel egyetértésben, az ő véleményét

[232] Szicíliai példa Szent Sebestyén kultusza (Angyalosy 2011), calabriai Szent Rókusé (Alszeghy 1991. 20–21).
[233] Boros 1994. 107.
[234] Fáy 2011. 162.
[235] Mohay 2009. 187–191.

is tekintetbe véve – körlevélben adjon útmutatást a búcsú rendjére vonatkozóan.[236] Figyelmeztette a papságot, hogyan készítsék elő a keresztaljákat, hogy személyesen tartsanak velük, hogy vegyék tekintetbe a régi szokásokat, de ami helytelen, azon okosan igazítsanak, hogy „a vezetésük alatt állók ne szaporítsák a ténfergő, álldogáló tömeget". Kiemelte a gyóntatás és az áldoztatás fontosságát, az énekrend megtartását, mindezt az ünnep méltóságának megtartása érdekében, „hogy a felvonulás külsőleg is mély benyomást keltsen, és a résztvevőkre öntudatosító élményt jelentő hatással legyen".[237] Ez az iránymutatás már csak a következő négy szabadon megtartott búcsúra hatott közvetlenül, utána már nem lehetett betartani, mégis ez volt az, amire évtizedeken át emlékeztek.

1946-ban, az újjáépítés és az igazságos újrarendeződés iránti, akkor még nem irreális reménykedések közepette minden korábbinál nagyobb tömeg ment a búcsúba, lehettek 140 ezren is. A püspök ekkor hangoztatta a népközösség azon jogát, hogy akaratán kívül ne vethessék alá a kisebbségi sors szenvedéseinek. „Nem túlzás azt állítani, hogy a beszédnek történelmi jelentősége volt. Sem a román, sem a magyar sajtó nem foglalkozott vele, a hatalom a határ mindkét oldalán igyekezett titokban tartani azt. Azonban ez volt az első, és talán az egyetlen eset, hogy a békeszerződések igazságtalanságai miatt ilyen tömeg előtt tiltakozás történt. A beszéd után a tömeg fegyelmezetten hazavonult, és másnapra egész Erdély tudta, hogy miről beszélt a püspök Csíksomlyón".[238]

Különösen híressé és emlékezetessé vált Márton Áronnak az 1949. évi, szintén bérmaúthoz kapcsolódó pünkösdi búcsújárása, amikor a letartóztatástól tartva a gyimesi legények gyűrűjében lovon vonult be Somlyóra.[239] Ebben az évben a hatalom már határozott ellenlépéseket tett: kultúrversenyeket szervezett, és a két tömeg esetleges konfliktusának esetére a hadsereget is készenlétben tartotta. A búcsúra felkészített agitátorokat vezényeltek ki, akiktől utólag jelentéseket vártak; ezek ma levéltári forrásként elérhetőek.[240]

*

A régmúltról, a búcsújárás 1949-ig tartó idejéről alkotott kép az 1990-et követő három évtizedben főként a szakkutatást foglalkoztatta. Természetesnek tarthatjuk, hogy a jelenkorban ezek az idők sem lelkipásztori szempontból, sem a közgondolkodást formáló média irányából nem kerülnek középpontba. A régmúlt jelenléte ennek ellenére valóságos a terekben, tárgyakban és történetekben egyaránt. Nem részletezhettük itt, hogy a vázoltakon túl a tér mennyi más pontján még milyen sok más tárgy szolgálja az emlékeztetést. Mindegyiknek megannyi története van; akik létrehozták, állíttatták őket, azok némelyike elevenen őrzi a kapcsolatot.

Százas nagyságrendben vannak a szentélyben templomi hálatáblák. Ezek a votív tárgyak, amelyek kései utódai a 18. századi (nemes)fém öntvényeknek, Magyarország- és Európa szerte a 19. század vége óta széles körben elterjedtek.[241] E táblák éppúgy monografikus elemzés

[236] Orbán Sz. 2011.
[237] Borsodi–Gergely–Miklós 1996. 79–80.
[238] Virt 2002. 147–149.
[239] Borsodi–Gergely–Miklós 1996.
[240] Gagyi 2003; 2004. 206–223.
[241] Bálint–Barna 1994. 219.

tárgyai lehetnének, mint ahogyan korábban azzá váltak a templomi vendégkönyvek és imát kérő cédulák; ha nem is amiatt, hogy a mögöttük lévő történetek feltárhatóak lennének, inkább a tömegességükből kirajzolódó sztereotípiák okán.[242] Csíksomlyón az 1960-as években néhány tucat volt belőlük, az évszámokból ítélve a nyolcvanas években különösen is megszaporodtak, és a gyarapodás folytatódott az 1990-es évek folyamán és azt követően is. Mára már többször láthatjuk azt is, hogy hely híján ezeket már nem rögzítik a templom falához, csak felakasztják, egymásra helyezik. Az általánosan elterjedt fehér márványtáblák mellett újabban fából készültek is feltűntek. Mivel az anyag és a feliratozás sem számít olcsónak, a kisméretű táblákon kevés szöveg fér el. A szövegek a privát és a nyilvános emlékezés–emlékeztetés határvidékén helyezkednek el. Minden tábla mögött személyes tapasztalatot, tapasztalattörténetet sejthetünk, emiatt még az egy-két szavas köszöneteket is nehéz lenne pusztán formaságnak tartani, noha azok pontos tartalmáról az esetek túlnyomó többségében nem szerezhetünk tudomást. A monogrammok mögött rejtve maradnak a személyek, támpontot inkább az évszámok adnak. Módszeresen ugyan nincs feltárva ez az emlékanyag, de úgy látszik, hogy itt 1959 előtti táblát nem találunk, aztán szép számmal sorjáznak az egymást követő évtizedekből, és megszaporodtak az 1980-as években. Néha látunk kereszt- és/vagy családneveket, beceneveket, helységneveket; nagyon kevés azonosítható közülük (ilyen például: „Hálából Máriának Kilyénfalváról az András család 1987”, vagy egy magyarországi: „Köszönet néked Istenem, hálából a Balatoni család Alsózsolca 2002”). A leggyakoribb motiváció itt a köszönet, amit a túlnyomó többség a *hálából*, azo túl a ritkább *köszönöm* szóval fejezek ki; a „címzett” csaknem mindig Szűz Mária, (*Máriának, Szűzanyának, Jó Anyám*), Szent Antal vagy Isten elvétve fordul elő. Előfordul román nyelvű köszönet is. A 2004. decemberi népszavazás után rovásírást felidéző hosszabb szöveggel egy bocsánatot kérő tábla is megjelent. Nemigen kételkedhetünk benne, noha ennél sokkkal többet nem tudhatunk, hogy akik hálatáblákat készíttettek, azoknak *volt miért* hálát adniuk, köszönetet mondaniuk akár a szűkebb környék lakói voltak, akár németországi vagy magyarországi illetőségűek. Egyházi környezetben használt kifejezéssel élve a legtöbbször *imameghallgatás* szokott állni a hálatáblák hátterében. Ha ezeket párhuzamba állítjuk a a kegytemplom vendégkönyveibe tett, imákat kérő bejegyzésekkel, jól látjuk, mennyivel visszafogottabbak a kőbe vésett szavak, szinte sosem tesznek utalást konkrét eseményre, viszonyokra, nincsenek epikus részletek.

A templom hátsó oszlopain tíz jeles egyházi vagy világi személyiség emléktáblái kaptak helyet. Négyen 17. századiak (P. Somlyai Miklós, P. Kájoni János,[243] P. Damokos Kázmér,[244] P. Görög István); a ferencesek virágkorát jelentő 18. századból senki nincs. A 19. századból csak Simon Jukundián, a 20. századból pedig P. Benedek Fidél és P. Écsy János, két emléktábla

[242] A szőkefalvi kegyhely csodáit lemező Györffy Eszter is úgy látja, hogy „az egyéni élethelyzetek, amelyekben az illető csodás segítséget kapott, sajnos az ilyen sematikus, pár szavas formulák alapján nem rekonstruiálhatók” (Győrfy 2012. 141.)

[243] „Főtisztelendő | kiskajoni | P. Kajoni János | 1629–1687 | ferences pap, csíki főnök, | rendtartományfőnök, nagy | orgonista, híres ének- és | zeneszerző, kántornevelő, | író, tudós, kolostorépítő, | nyomdaalapító, misszsiós- | főnök, erdélyi apostoli | helynök, választott | püspök | emlékezetére | meghalt Szárhegyen”

[244] „Főtisztelendő | szovátai | P. DoMokos Kázmér | 1606–1677 | ferences püspök, erdélyi | apostoli helytartó és | misszió-főnök, csíksomlyói | házfőnök, a tatárdúlás | után a templom újjáépí- | tője, az egyházi fegyelem | megszilárdítója | emlékezetére | meghalt Gyergyóalfaluban | Sírja a kegytemplom előtt.”

pedig 20. századi renoválásoknak és azok lebonyolítóinak állít emléket. A fehérmárvány táblák feltűnő helyen vannak, jól olvashatóak, a tömör szövegek világos képet adnak bárki számára akkor is, ha egyébként tájékozatlanok a történeti körülményekben.[245] Elhelyezésük ideje, 1992 csak Benedek Fidél és Écsy János esetében van rajtuk feltüntetve.

A templom bejáratánál rajzokkal illusztrált ismertető szövegek hozzák közel a kolostor és a templom múltját az érdeklődőkhöz. Ezek főként a messzebbről érkezett, kevésbé tájékozott látogatók számára lehetnek hasznosak. Előzményeikről a III. rész 2. fejezetében lesz szó, amikor először készültek hasonlók. Kinagyított és bekeretezett régi fényképek a rendház folyosóin találhatóak a második világháború előtti és a korábbi évtizedekből inkább illusztráció, mint dokumentum gyanánt, bővebb feliratok nélkül.

Kájoni János mellszobra a kolostor udvarában, továbbá a kálvária stációinak, a Kis-Somlyó hegy kápolnáinak és a közelükben felállított kőkereszteknek a szövegei, feliratai: mintha a múltra emlékeztetés folyamatos kötelezettség lenne, amit akkor is be kellene tölteni, ha annak „eredménye” szinte láthatatlan, beláthatatlan.

Ahogy távolodunk a régmúlttól, lassacskán a korábban még közelmúltnak számító diktatúra ideje is mintegy „összeolvad” azzal. A következő részben ezt vesszük közelebbről szemügyre.

[245] Az emléktáblák szövegezőit nem ismerjük. A feliratok mindegyike megtalálható Csíkszereda város honlapjának csíksomlyói részén (http://www.szereda.ro/#!hu/h/26/csiksomlyoavidekvallasikozpontja.html, utoljára 2020. március 31.)

III. A FÉLMÚLT EMLÉKEZETE (1949–1989)

1949 és 1989 között kerek negyven év telt el, egy egész történelmi korszak, a romániai egyházak számára a pusztai vándorlás negyven évével felérő időszak. A dolgozat harmadik része a kegyhely és a búcsújárás történetének ezt az időszakát idézi fel. Először a diktatúra egyházi viszonyait tekintjük át általában, majd rátérünk a szorosabban vett csíksomlyói vonatkozásokra. Ehhez az ismert történeti és egyháztörténeti feldolgozások szolgáltak alapul, kiegészítve levéltári forrásanyag tanulságaival is. A harmadik fejezetben magát a búcsújárást tekintjük át, felhasználva a gyér számban fellelhető korabeli beszámolókat és levéltári forrásokat, továbbá az utólagos visszaemlékezéseket.

A *félmúlt* kifejezéssel arra utalunk, hogy az 1990 előtti negyven év a kilencvenes években eleven személyes és kollektív emlék volt, és még manapság is az. Ma még viszonylag sokan vannak, akik 1949-ben, hetven éve már 10–20 évesek voltak, tehát már a korszak kezdetére is emlékezhetnek. Közvetlenül az 1989-es fordulat után ez az időszak inkább még *közelmúlt* volt; ma már viszont vagyunk tőle akkora távolságban, hogy ezt a kifejezést már kevésbé lehessen rá alkalmazni.

1. EGYHÁZ A DIKTATÚRÁBAN

A második világháború után a kommunista vezetésű diktatórikus állam szovjet mintára Romániában is erőteljes vallás- és egyházüldözésbe kezdett, amely minden felekezetet érintett, még ha nem is egyforma mértékben. Ennek fejleményei, állomásai nagy vonalakban és sok részletükben emlékezésekből és történeti feldolgozásokból ismertek.[246]

Diktatúra és egyház viszonyában Stefano Bottoni említi meg az az alapvető ellentmondást, hogy miközben a felekezeti hovatartozás szigorúan *magánügynek* minősült, aközben az egyházak kapcsolata az állammal kiemelt *politikai* kérdéssé vált. A felekezetek teljes alárendeltségbe kényszerültek, amit az ortodox és protestáns keresztények az állammal viszonylag könnyen megkötött egyezmények révén valamelyest könnyebben átvészeltek.[247]

Emlékezések, elszenvedett sérelmek, meg nem valósult kezdeményezések, eltűnt irattárak, széthordott könyvtárak, leromlott templomok, elorzott iskolák sokaságán túl a lelkekben és az emberéletek sokaságában elszenvedett pusztítás jelzi, hogy „mi történt” a kommunista diktatúra negyven évében. Mindezt természetesen nem lehet rövid néhány oldalon összefoglalni, ám említetlenül sem lehet hagyni. A „mi történt” elmondása hasonlatos a zsidó nép pusztai vándorlásának vagy babiloni fogságának elbeszéléséhez: ahogy az kötelezettség a következő nemzedékeknek, felhívás a kutatásra, az emlékezésre, és erőforrás azoknak, akik megszabadulhattak az üldöztetés rabságából, úgy ma sem mondja senki, hogy ami történt, az már „régen volt”, „elmúlt”, „kár róla beszélni”. Az elbeszélő ember („homo narrans”) révén válik formáló erejűvé

246 Néhány fontosabb ide vágó munka: Bartalis 2001, Benedek D. 1998, Bodeanu–Novák 2011, Bottoni 2008. 313–332; 2014, Godó 2002, Vincze 1999, Virt 2002.

247 Bottoni 2008. 313.

bármely történet, akkor, ha volt és van, aki szavakba öntse, volt, aki emlékezzék, volt aki továbbadja a valóságos, hiteles történetet.[248] A „mi történt” kérdésére így alakulnak ki tömör, sokatmondó és szimbolikus erejű válaszok, valamint olyanok, amelyek források részletes feltárásán, emlékezések pontos összegyűjtésén, elemzésén, a történeti folyamatok szakszerű elemzésén alapulnak. E rövid fejezetben azért szükséges a történeti és szimbolikus erejű válaszokat felidézni, hogy lássuk a csíksomlyói kegyhely legnehezebb, rejtett négy évtizedének hátterét.

Romániában 1948. július 27-én kezdődött meg az egyházi iskolák, intézmények államosítása. A kormány augusztus 2-i dekrétuma elkobzásra ítélt minden egyházi iskolát és intézményt, szerzetesházat, azok ingó és ingatlan vagyonát. Ettől fogva az óvodától az oktatás legfelsőbb fokozatáig minden iskola legfőbb feladata az ateista nevelés lett. Ezzel nem lehetett összeegyeztetni a hitvallásos iskolák fennmaradását. Az állam tulajdonba vett minden iskolát és iskolai célt szolgáló vagyont, legyen az iskolaépület vagy tanszemélyzeti lakás. Nem kegyelmeztek a kántori lakásoknak sem, hiszen a kántor a legtöbb esetben tanító is volt. Összesen 468 római katolikus, 531 református, 266 evangélikus, 35 unitárius iskolát vettek el a felekezetektől. Az addigi 134 magyar elméleti líceumból csak 19 maradt meg. Sok helyen megszűnt a középfokú elméleti oktatás, például Máramarosszigeten, Gyulafehérváron, Nagykárolyban, Nagyszalontán.[249]

1948-ban a hatóságok rendeleti úton gyakorlatilag megszüntették a szatmári, a nagyváradi és a temesvári püspökségeket, ettől kezdve csak a gyulafehérvári, a iaşi-i és a bukaresti római katolikus püspökség működhetett. Az egyetlen magyar főpásztor Márton Áron maradt, aki ellen egyre élesebb támadásokat intéztek.

„Ez történt” – adja címként Léstyán Ferenc *Erdélyi Szibéria* című könyve első, másfél oldalas fejezetének.

> „A küzdelem létkérdés volt. Nem volt titok, hogy a katolikus egyházat el akarták szakítani a pápaság által vezetett római katolikus egyháztól. Erre példát nyújtottak a görögkatolikus egyház felszámolásával. Bizonyságot nyújtottak azzal, hogy az egyház működési szabályzatát (statútum) nem fogadták el, és amikor Márton Áron püspök választ kért arra, hogy a szabályzat alapjául elfogadnak-e négy alaptételt, válaszul Márton Áron püspököt is letartóztatják, mint az utolsó addig szabadon élő püspököt. Mozgalmat indítottak, hogy püspök nélkül a papság fogadjon el olyan szabályzatot, amely egyenlő a Rómával szembeni szakítás előkészítésével. …
>
> Márton Áron szelleme volt a háttere annak, hogy a papság megtagadta az engedelmességet a törvénytelen vezetéssel szemben. Mögöttük állt a hívek hűsége, amely elvárta papjaitól, hogy kövessék Márton Áron példáját. Ez a példa olyan hatásos volt, hogy még a többi egyházak is magukénak tekintették Márton Áront: Ő a mi püspökünk is.
>
> A küzdelem végül is győzedelmes lett. A behódolt vezetés sem bírta idegileg a papság ellenállását, mire a szervező uraik kérdésére, hogy mit cselekedjünk, minden pap azt felelte: Engedjék ki a püspököt. A hatévi börtön után ki is szabadult, de mivel továbbra is hajthatatlan maradt, kényszerlakásra ítélték. Azonban így is kormányozhatta egyházmegyéjét, és az egyházmegye teljesége megmaradhatott az Úr Jézustól alapított és Róma által vezetett Római Katolikus Anyaszentegyházhoz való hűségben.”[250]

[248] Keszeg 2002, 2006.

[249] Vincze 1999. 311–312; Gagyi K. 2009. 68–69.

[250] Léstyán 2003. 5–6.

A kommunista diktatúra 1949-től a legkeményebb egyházüldözést folytatta a katolikus egyházzal szemben, s e keménység egyik oka éppen az volt, hogy Márton Áron a végsőkig védelmezte az egyház autonómiáját, a vallásszabadsághoz való jogot, az egyházi fenntartásban működő intézményeket. Nem volt egyedül, erős támaszra talált az egyházmegye papságában és a szerzetesrendekben, azok vezetőiben. A fő ellentét jogilag a katolikus egyház új, a kommunista államvezetés számára elfogadható statútumának kérdése körül bontakozott ki, amit semelyik katolikus egyházi vezető nem volt hajlandó elfogadni. Ez a kérlelhetetlenség tűrhetetlen volt a hatalom képviselői számára, s ezért a legerősebb eszközökkel léptek fel.

1949. június 21-én a hatóságok csellel elfogták Márton Áron püspököt. Sejthette, mi vár rá, és gondoskodott róla, hogy ha korlátozzák szabadságában, az egyházmegye ne maradjon Rómához hűséges legitim kormányzás nélkül. Jó előre meg volt szervezve, hogy ez a titkos ordináriusok (kormányzók) által folytonos maradjon. Ez a Vatikán tudtával, jól kidolgozott rendszer szerint történt. A püspök Rómából felhatalmazást kapott arra, hogy két titkos ordináriust nevezzen ki arra az esetre, ha lefognák. Közülük az első kinevezhette a második utódát (tehát senki nem a saját utódát nevezte ki), és a megbízatás akkor lépett érvénybe, mikor az elől börtönbe került. A Szentszék által kiközösített, a román állami szervek által jóváhagyott egyházmegyei vezetést annak törvénytelensége miatt a papság nem ismerte el, így a titkos megbízottnak volt törvényes vezetői jogköre. Azért volt különösen nehéz dolga, mert egy szinte lehetetlen feladatot kellett megoldania: egy országnyi méretű egyházmegye legszükségesebb egyházkormányzati ügyeit kellett intéznie úgy, hogy ehhez nélkülöznie kellett minden, „békeidőben” rendelkezésre álló eszközt. Egyszerre kellett a konspiráció minden fortélyát felhasználva fedve maradni a hatalom és annak titkosrendőrsége előtt, ugyanakkor az egyházmegye papsága körében tudatni kellett, hogy ki az aktuális vezető, és mik az ő érvényes rendelkezései. A rendszer jól fedett működéséről jóval később is csak kevés közlés került nyilvánosságra.[251] A kommunista hatalom egymás után fogta el a titkos ordináriusokat és tette lehetetlenné a működésüket. Lefogták többek között a kijelölt titkos püspök Boga Alajost, a titkos püspök (boldoggá avatott) Bogdánffy Szilárdot, a szemináriumi rektor Gajdátsy Bélát, a felszentelt püspök Maczalik Győzőt, a titkos püspök Sándor Imrét, a később boldoggá avatott szatmári püspök Scheffler Jánost, akik mind vértanúhalált haltak a börtönben.[252] Titkos püspököket a csehszlovákiai katolikus, valamint a romániai és szovjetunióbeli görögkatolikus egyházak számára is szenteltek, akik ugyancsak súlyos börtönbüntetéseket, kényszermunkatáborokat szenvedtek el.

A represszió kibontakozása 1951 augusztusában folytatódott. Augusztus 20-ra virradó éjszaka minden rendház minden szerzetesét internálták, és Máriaradnára, az ottani ferences kolostorba szállították. A kb. 120 ferences együvé került mintegy 80 szerzetesnővérrel is. Mivel a rendek ex lex állapotban voltak, hiszen működésüket 1949-ben betiltották,[253] és évek óta minden állami elismerést nélkülözve végezték tevékenységüket, a védelmükben fellépő tárgyalófél

[251] Részleteket a jezsuita szerzetes Godó Mihálytól (Godó 2002), Léstyán Ferenctől (Léstyán 2003) és a ferences P. Ferencz Ervintől (Tánczos 2010) tudunk, de a sejtetések elárulják, hogy mindent ők sem nem adhattak ki. Titokban pl. nem csak ordináriusok kinevezésére, hanem valódi püspökszentelésekre is sor került, hogy az apostoli szukcesszió folytonossága semmiképp ne szakadhasson meg.

[252] Jakubinyi 2005.

[253] A betiltásról szóló 810/1949. sz. minisztertanácsi rendelet 1949. augusztus 1-én jelent meg a Hivatalos Közlönyben (*Buletin Oficial)*. Idézi: Bíró M. 2003. 66.

pedig nem volt, a helyzetük kilátástalannak látszott. Ebben a helyzetben a hatalom abban bízott, hogy a rendi közösségek maguktól fognak szétszéledni, és feladják összetartozásukat. Nem ez történt, az internálás a visszájára sült el. Már a radnai internálásban is teljes maradt a rendi szervezet, a szerzetesek elfogadták a további működésük alapelveit, megszervezték a közös életet, sőt a fiatalok még egy kézzel majd írógéppel szerkesztett közösségi lapot is indítottak *Erdélyi Ferences Futár* címmel. Eközben természetesen sok nehézséggel is meg kellett is küzdeniük, korlátozták őket szabad mozgásukban és semmilyen módon nem gondoskodtak ellátásukról. Nem számoltak azonban azzal, hogy a ferences hagyománynak szerves része a szegénység és az adományokra, hívekre való ráutaltság. Az emberek hamarosan megindultak, és ellátták a szerzeteseket minden szükségessel, sőt a kényszerűen elhagyott településekről kiindulva gyakorlatilag országos gyűjtést, segélyakciókat is szerveztek.[254] Tíz hónappal később, 1952 májusában (amikor kiderült, hogy a rendházból egyenesen rálátni a szomszédos szovjet laktanyára) a ferenceseket három csoportban három rendházba szállították el: Körösbányára, Esztelnekre és Désre. Az elosztást saját maguk jelölhették ki, és velük tartottak a vezetőik is. Désen a rendi vezetés, a teológia tanárai és a növendékek együtt maradtak, és titokban komolyan folytatták a teológiai képzést. Szabadegyetemet indítottak, énekkart szerveztek, és a környező településeken is kiterjedt lelkipásztori munkát végeztek. 1961-ben letartóztatták az itt élő vezetőket és tanárokat, éveket töltöttek börtönben, de a közösség együtt maradt egészen 1967-ig. Akkor kifejezett utasításra kellett elhagyniuk addigi lakhelyüket.[255] Esztelneken az oda került kb. harminc szerzetes megélhetését a nagy kert megművelése és a gazdáknál vállalt munka biztosította. P. Daczó Lukács itteni éveiben arról lett ismert, hogy valamennyit értett az orvosláshoz, gyógynövényekkel foglalkozott, és a kellő időben az akkor egészen újnak számító első antibiotikumot, a penicillin injekciókat is be tudta adni. Néhány év után, 1957-ben az itteniek jó része a püspök segítségével el tudott helyezkedni plébániákon, így a tábor feloszlott.[256]

Az internálás napján vitték el a brassói rendházból Boros Fortunátot, korábbi provinciálist is, de nem a többiekkel együtt Máriaradnára, hanem egy bukaresti gyűjtőtáborba. Onnan a Duna-deltába szállították az egyik legnagyobb haláltáborba. A munkatáborban fejezte be az életét, halálhírét a provincia közössége Máriaradnán tudta meg.[257] Évtizedek múlva derült ki, hogy alighanem egyszerűen agyonverték. A politikai és egyházi foglyok ott össze voltak zárva a köztörvényesekkel, és ez utóbbiakra bízták rá az előbbiek likvidálását.[258] Egyik első vértanúja volt a rendszernek. Biztosak lehetünk benne, hogy a rendben kezdettől így tisztelték, és ez is erőt adhatott a szilárd kitartáshoz. Nem kímélték a hetvenedik életévét töltő olasz ferences Clemente Gattit (Gatti Kelement) sem, aki teológiai tanárként 1909 és 1914 között Vajdahunyadon működött, majd a tartományfőnökségig ívelő pályája végén, 1939-ben visszatért ugyanoda. Osztozott az erdélyiek sorsában, nem menekült el; 1951-ben 15 évre ítélték, de egy év után kiengedték. Súlyos betegen vitték haza, hamarosan meg is halt.[259]

[254] Bartalis 2001. 37–49.
[255] Bartalis 2001. 52–67., Pap 2002.
[256] Bartalis 2001. 67–73., Sas (szerk.) 2002. 141–154. (P. Keresztes Albin)
[257] Bartalis 2001. 85–89.
[258] Bartalis 2001. 85–89, Léstyán 1991.
[259] Bartalis 2001. 89–91.

Márton Áront 1949-ben hadbírósági perben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték,[260] azonban – a nemzetközi tiltakozások hatására, valamint belátva, hogy a katolikus egyházzal nélküle nem boldogulhatnak – 1955-ben szabadon engedték. Határozott elképzelésekkel látott munkához, és első körlevelében világossá tette, hogy ő vezeti az egyházmegyét. Papjaitól egymás iránti bizalmat, fegyelmet, buzgóságot várt el, és hozzátette: „akik az egyházi fegyelem ellen vétettek, fogadják az Egyház fegyelmi intézkedéseit engedelmes lélekkel".[261] 1957-ben pünkösd előtt öt hetes székelyföldi bérmakörútra indult, ami akkor igen erőteljes hatást váltott ki: az emberek tódultak a beszédeire és a misékre, ezrek bérmálkoztak meg, hiszen az egyházmegyében 1949 óta nem volt bérmálás, a hatalom pedig minden követ megmozgatott, hogy a püspök karizmatikus befolyását ellensúlyozza, programokat és ideológiai kampányt szerveztek. A jelentések szerint a püspök 25 községet látogatott meg, harmincezer emberrel érintkezett, és jelentős beszédeket mondott.[262] Nyilván ennek is része volt abban, hogy működését a továbbiakban is szoros felügyelet alatt tartották, s 1957-ben házi őrizetre ítélték: nem hagyhatta el a püspöki palotát, még nem messze lévő teológia épületébe sem mehetett át. Ebben a helyzetben is vállalta, hogy titokban pappá szenteli azokat a ferenceseket, akik az ötvenes években a dési rendházban a velük együtt internált teológiai tanárok vezetése mellett elvégezték tanulmányaikat. Benedek Domonkos, Gajdos József és Pap Leonárd szentelésére 1956 decemberében, további öt szentelésre pedig (Márk József, Bartók Albert, Czettele Dezső, Stelli Benedek, Nagy Tarzícius) 1957 novemberében került sor. Az ő lelkipásztori indulásukat és későbbi pályájukat ez az indítás határozta meg, és később ők nyolcan biztosítottak folytonosságot a szétszóratás előtti nemzedékek és a szabaddá vált szerzetesközösség élete között.[263]

1960-ban Márton Áron püspök határozott levélben kérte a „vezértitkár urat", hogy tegye jóakaratú megfontolás tárgyává a ferences provinciális kérését, ami arra irányult, hogy adják ki a működési engedélyt a ferences szerzetesházak részére. Ennek kapcsán szókimondóan, kertelés nélkül vázolta az egyház és a hívek súlyos helyzetét, az egyház megcsonkított helyzetét, a minimálisra korlátozott lelkipásztori működést, a veszélyeztetett istenhitet, a lelkiismereti kényszert és a megfélemlítést.[264]

Ezzel pontosan egy évben jelent meg egy egészen rövid beszámoló az erdélyi katolikusok helyzetéről a Rómában kiadott *Katolikus Szemlé*ben Tolnay Imrétől, ahol a fentiekkel egybehangzóan többek között ezt olvassuk: „A vallásellenes propaganda mind erősebb. A régi nagy búcsújárási szokás Csíksomlyóra és Radnára, amely egész vármegyéket mozgatott meg (híres marad az 1948-as somlyói búcsú százezres tömegével) –, egyelőre a múlté. A megfélemlítés minden eszközét igénybe veszik; a fiatalság minden vasárnapját programokkal töltik ki, hogy idő a templom számára ne maradjon".[265] Noha külföldön nem tudhattak, még kevésbé

260 Az ítélet szövegét szerkesztve közli: Vincze 2003. 84. sz.

261 Virt 2002. 278.

262 Bottoni 2008. 313–320.

263 Marton 1996. 179–182; Bartalis 2001. 56–58., Virt 2002. 289–290, Sarány 2010.

264 Ld. Melléklet (4) – Egy frissen megjelent kötet bőséges válogatást tartalmaz Márton Áron püspök 1957–1960 közötti lehallgatási jegyzőkönyveiből. Ezekben számos helyen olvashatók hasonlóan szókimondó, félelmet nem ismerő megnyilatkozások, szemtől szemben egyházügyi és minisztériumi hivatalnokokkal. Nagy–Bodeanu 2019.

265 Tolnay 1960. 309.

hozhattak szóba minden részletet (nehogy az informátorokat ki lehessen deríteni), az alapvonásokban nincs eltérés.

Több disszertáció témája lehetne a katolikus és a többi egyház helyzete a következő harminc évben.[266] A papság és a ferencesek elleni retorziók az 1960-as években is több hullámban következtek egymás után. Az internálásuk után tíz évvel, 1961-ben a dési kényszerlakhelyen még továbbra is szerzetesi közösségben élők közül többeket letartóztattak, évekre elítéltek és csak a nemzetközi nyomásra 1964-ben megadott amnesztiával szabadulhattak.[267] P. Bálint Szalvátor visszaemlékezése pontos részletekkel szolgál a letartóztatottakról, ítéletekről.[268] 1964 januárjában 28 egyházmegyés és 13 szerzetes pap volt börtönben, akikért Márton Áron szót emelt.[269] Látva, hogy a közös rendi élet tovább már nem tartható fenn, másrészt látva a fokozódó paphiányt, a ferencesek vállalták azt, hogy plébániákon vállalnak szolgálatot akkor is, ha azok korábban nem voltak ferences kézen vagy egészen eldugottak voltak. Így kerülhettek ferences atyák már 1957-ben, az esztelneki kényszerlakhely feloszlatásakor Mikházára, Brassóba, Szárhegyre, Csíksomlyóra, majd 1964-ben a dési kényszerlakhelyükről Kostelekre, Ojtozba, Bonchidára, Vicébe, Szentágotára, Csicsókeresztúrra, Szentjobbra, Bálványosváraljára, Lázárfalvára, Zágonba.

Márton Áron helyzetének rendezésére a hatvanas évek végén kerülhetett sor. Visszakapta mozgásszabadságát, elutazhatott Rómába a püspöki szinódusra, és élete hátralévő éveiben idős kora és gyengesége ellenére is a régi elveihez hűen kormányozta az egyházmegyét.[270] Ugyanakkor a zaklatások és a félelem légköre nem enyhült. „Állandó bizonytalanságban és félelemben élünk. Papok és püspök, senki nem tudja, mikor vonják felelősségre, vagy mivel büntetik hivatali, vallási, lelkiismeretbeli kötelességeinek teljesítése miatt”, írta a püspök 1966-ban, amikor ugyancsak határozott hangú levelet intézett a Vallásügyi Osztály vezértitkárához, Dumitru Dogaruhoz az egyházat ért zaklatásokról, melyben sorra veszi, mikor és mi módon akadályozták meg az egyházat és a híveket a vallásgyakorlat és egyházkormányzás legelemibb jogaiban.[271]

A hatvanas évektől a romániai pártvezetés már nem alkalmazott látványos erőszakot az egyházakkal szemben, viszont fokozottabb ellenőrzést és behatást gyakorolt azáltal, hogy a hatalmi hálózat sikeresen épült be az egyházi intézményekbe, beleértve a gyulafehérvári teológia és kántoriskola tanári karát, az egyházmegyei papságot is. A rendszer igyekezett kitermelni egy olyan katolikus elitet, amely vállalja a hatalommal való együttműködés bizonyos formáit, ezért a veszélyesebb embereket kiszűrték és elszigetelték, elfogadható embereket pedig pozícióba hoztak. Pálfi Gézáról csak a gyulafehérvári teológia és kántoriskola tanárai közül öten (!) jelentettek. Egy 1967-es jelentés szerint a 671 romániai katolikus pap közül mintegy 80-at szerveztek be informátornak.[272] Márton Áron püspök szűkebb környezetébe is sikerült ügynököt

266 Az újabb szakirodalom jó áttekintését adja Nagy–Bodeanu 2019.
267 Bartalis 2001. 61–62.
268 Vincze 2003. 125. sz., Pap 2002.
269 Marton–Nemes 1996. 124.
270 Virt 2002. 325–348; Vincze 2003. 149. sz. V. ö. Sas 2014.
271 Marton–Nemes 1996. 129.
272 Bodeanu–Novák 2011. 29–31.

beszervezni.[273] A Maros megyében 1968-ban beszervezett ügynökökről szóló jelentés szerint „a felügyelőség keretében jelenleg 991 informátor dolgozik". Az újonnan beszervezettek többsége már értelmiségi volt. „1967 végén a régi operatív nyilvántartásban 30.521 személy szerepelt, ebből a jelen pillanatig kivontunk 28.834-et".[274]

Ez a rendszer rejtettebb és megosztóbb volt, mint az ötvenes évek elejének békepapi mozgalma, hatásai rombolóbbak, és „helyretétele" nem volt lehetséges egy tiszta lelkű és határozott püspök intézkedéseivel. Ebben a kérdésben mind a mai napig elmaradt a tisztázás, helyette félinformációk és dezinformációk terjengenek.[275]

Az enyhébb években is történt erőszakos fellépés, a legismertebb Pálfi Géza halála. Az 1941-ben született fiatalembert Márton Áron szentelte pappá 1964-ben. Több helyen teljesített szolgálatot egészen addig, míg nyíltan szót nem mert emelni az ellen, hogy a karácsony munkanap Romániában. 1984-ben a Securitate lefogta, megverte, s nem sokkal később meghalt. Halálának okát hivatalosan májelégtelenségben jelölték meg. Ő is a román kommunista rendszer egyik vértanúja.[276] Az ő esete nem áll egyedül: vele egy évben halt mártírhalált Lengyelországban a csak pár évvel fiatalabb Jerzy Popiełuszko, akit 2010-ben boldoggá avattak.[277]

A ferences rendet a diktatúra lazuló, erőszakos módszereket, letartóztatásokat már kevésbé alkalmazó időszakában is folyamatos megfigyelés alatt tartották. Egy erről szóló feljegyzés szerint „116 szerzetessel kell komolyabban foglalkoznunk, akik ellenséges tevékenységet fejthetnek ki".[278] Miben is állt ez? „1. Információkat szolgáltattak a Vatikánnak országunk általános helyzetéről… 2. Bizalmatlanságot ébresztettek az embereknek a rendszer tartósságával szemben… 3. Anyagilag támogatták az ellenséges tevékenységéért elítélt elemeket és másokat…", továbbá „gyanús kapcsolatot tartanak fenn a külföldi rendek titkos megbízottaival… Ellenséges megnyilvánulásaik vannak, és megjegyzéseket tesznek az országunkban uralkodó helyzetről… A rend újjáalakításával és a ferences eszmék megőrzésével foglalkoznak, ellenséges tartalmú írásokat állítanak össze".[279] Ebből a megfogalmazásból látszik, hogy a ferences közösség még mindig komoly tartalékokkal rendelkezett a túléléshez, és az adott helyzetben is volt koncepciójuk, mondanivalójuk.

A diktatúra idején az általános elnyomás, a létszám fogyatkozása, a működési engedély és a külföldi kapcsolatok hiánya folytán nem volt lehetőség arra, hogy a rend vezetése szabályos eljárások során újuljon meg; ezért az 1948-ban megválasztott tartományfőnök, P. Benedek Fidél 1979-ben bekövetkezett haláláig viselte tisztségét, és megkapta a felhatalmazást, hogy utódát ő

[273] Bottoni 2008. 294.
[274] Novák 2011. 496–501.
[275] Bottoni 2014.
[276] Megfigyelési dossziéját feltárták és elemzéssel együtt kiadták (Bodeanu–Novák 2011).
[277] Molnár 2018.
[278] Novák 2011. 521.
[279] uo. 522.

válassza ki. A kényszerhelyzetben az általa megnevezett P. Écsy János következett.[280] Az ő számára ez a váltás teljesen váratlan volt, amit a somlyói Historia Domusban részletesen le is írt:

> „Főatyánk halála napján este, amikor a temetés végett való elszállítását elintézve fáradtan hazajöttem, P. Márk József atya szerzetes és paptársam bezárt borítékot adott át, amelyet egy esztendeje őriz azzal a meghagyással, hogy csak a Főatya halála után kézbesítse. A boríték az elhunyt tartományfőnök atyának végrendeletét tartalmazta, amely szerint legnagyobb meglepődésemre s egyben megrökönyödésemre engem, P. Écsy Jánost nevez ki utódjának minister provinciális és delegatus generalisi minőségben. A végrendelet szerint mindenkit megkérdezett a rendtársak közül, és annak alapján döntött így. (Engem nem kérdezett volt meg.) Isten akaratát látva ebben az elhatározásban nem volt más választásom, tudomásul kellett vennem, a Gondviselésre bízva a provincia sorsának alakulását, hiszen egyénileg nem sokat lehet tenni. – Voltak a temetésen olyan hangok, hogy titokban kellene maradni, én azonban a kinevezés pillanatától kezdve úgy döntöttem, s ebben megerősítettek P. Hajdu Leánder és P. Bálint Szalvátor szavai és véleménye, hogy a legelső alkalommal nyilvánosságra kell hozni a dolgot, és az illetékes egyházi és világi hatóságoknál be kell jelentkezni.”.[281]

P. Écsy János korai halála után 1982-től Pöhacker Balázs lett tartományfőnök. Csak 1988-ban kerülhetett sor egy titokban megtartott és nem is teljes káptalani ülésre, ahol már jelen lehetett egy magyarországi vizitátor, akinek felhatalmazása alapján Pöhacker Balázst megerősítették a tisztségében. Tartományfőnökként egyikük sem gyakorolhatta valóságosan a joghatóságát: a ferences papok a többiekkel együtt a püspök alá tartoztak, ő pedig időről időre – pl. áthelyezéseknél – az egyházi tradícióknak megfelelően, és ha ez lehetséges volt, kikérte a rendi elöljáró véleményét.

A rend kulturális kincsei sem maradtak érintetlenek. A nagyon régi és értékes mikházi ferences kolostor könyvtárának nagy része Marosvásárhelyre, a Teleki Tékába került.[282] Szinte teljes egészében elpusztították azonban a vajdahunyadi ferences rendház és teológiai főiskola igen értékes könyvtárát, csak néhány kötetet sikerült megmenteni.[283]

Ezekben az évtizedekben az egyházak sokat vesztettek tekintélyükből és hatóerejükből; ugyanakkor a katolikus egyház a diktatúra szorításában is meg tudta tartani, olykor még erősíteni is tudta tevékenységét például a hitoktatásban, társadalomszervező ereje pedig nem szűnt meg, sőt, sok helyen erősödött.[284] Márton Áron püspök a hitoktatás kérdését különösen is fontosnak tartotta, és minden adódó lehetőséget felhasznált a szűkre szabott keretek tágítására. Példaként említhető, hogy Románia 1960-ban ratifikálta az UNESCO által Párizsban elfogadott rendeletet az oktatásban alkalmazott diszkrimináció megszüntetéséről. Az erről szóló rendelet

[280] Écsy László 1919-ben született Rákodon (Hunyad m.), Vajdahunyadon, 18 évesen lépett be a ferences rendbe, a János nevet kapta (tovább nem használta eredeti keresztnevét). 1943-ban szentelték pappá. 1945–47-ben a kolozsvári Bolyai Egyetemen elvégezte a román–francia szakot. 1949–51-ben házfőnök Désen, 1952-től ugyanott a „lágerkolostor” elöljárója. 1961–64 között börtönben volt, utána plébánosként Szentágotára kerülhetett. 1970-től 1982-ben bekövetkezett haláláig volt csíksomlyói házfőnök. Bemutatása, jellemzése, róla szóló emlékek: P. Márk 2012b.

[281] *HD-CC* 1979. Az új tartományfőnök.

[282] Tulit 1995.

[283] A történetet az egyik egykori tanár, P. Bálint Szalvátor írta meg, kéziratát 2004-ben közölte az erdélyi ferencesek újsága: 2004-03 P. Bálint.

[284] Bodeanu–Novák 2011. 29–31.

1965 áprilisában (!) jelent meg, az egyházak pedig erre hivatkozva igyekeztek elérni, hogy a szülőket és a gyerekeket kevésbé lehessen eltéríteni a hitoktatástól, sőt kifejezett toborzásba is kezdtek, a püspök pedig határozott elvárásokat jelentett be papjai felé. Az állami és titkosszolgálati szervek figyelemmel követték a megélénkülő munkát, amiről a Maros Magyar Autonóm tartományban részletes jelentés készült. „A papok a velünk folytatott beszélgetésekben közvetlenül, a hirdetések és falragaszok által pedig közvetetten azt akarták bebizonyítani, hogy az állam mostanáig nem tartotta be az alkotmány által szentesített lelkiismereti szabadságot, és a Konvencióhoz való csatlakozással magához tért ebben a kérdésben”.[285]

A sok-sok deficit mellett az egyházak „csendben” építkeztek. Megkapó, ahogy a félig illegalitásban működő ferences tartományfőnök, P. Benedek Fidél 1970-ben egy, a megjelentetés legcsekélyebb reménye nélkül elkészített kéziratában sorra veszi azokat a ferences és egyházmegyés templomokat, amelyek szerzetesek közreműködése, szervezőmunkája vagy éppen kétkezi munkája nyomán a megelőző húsz évben újulhattak meg: nem kevesebb, mint negyvenről tesz említést, köztük van mind a tizenhét egykori ferences kolostor 1950-es és 1960-as években végzett felújítása.[286]

Azt is számba kell venni, hogy „a magyar kulturális intézményhálózat a nyolcvanas években történő látványos leépülése közepette a magyar egyházi szerkezet fontos szerepet játszott az anyanyelvhasználatban és az identitás-megőrzésben”.[287] A rendszerváltás idejére a nemzeti sajátosságokat képviselő intézményhálózatok között szinte csak az egyházak tudták megtartani országos szervezettségüket. Ennek fényében érthető, hogy a rendszerváltást követően éppen az egyházak lettek a nemzeti tudat és identitás kifejezésének központi jelentőségű helyei.

Szabadságától megfosztott és működésében korlátozott állapotában az egyház és a vallásos élet akadályozva volt a saját öntörvényű alakulásában. Semmilyen elképzelés nem lehet megalapozott arra nézve, hogy vajon miképp alakult volna a huszadik század második felében az egyházi és vallásos élet, ha nincsen elnyomás. Utólag, történelmi távlatból nézve a korszakot, két jellegzetesség látszik kirajzolódni.

Az egyik, hogy a mesterséges elszigeteltség a külső hatásoktól az erdélyi, főként a székelyföldi katolikusokat jórészt elzárva tartotta azoktól a szekularizációs hatásoktól, amelyek Európa nyugatabbi vidékein ezekben az évtizedekben kibontakoztak. A vallásszociológia jól ismeri és pontosan leírta ezeket a változásokat, s azt is tudjuk, hogy egy „hagyományos” mintázatú vallásgyakorlat Európa középső és keleti felén jóval tovább fennmaradt és „működött”.[288] Belülről nézve ez abban mutatkozik meg, hogy a kilencvenes években néhány év alatt láthatóvá vált a „nyugati hatások” erőteljes betörése. Mindez sokakat ért váratlanul, hiszen addig évtizedeken át nemcsak egyszerű emberek, hanem értelmiségiek, magasabb beosztású papok is utazási lehetőségeket, külországi személyes kapcsolatokat nélkülözve élték az életüket. A csíkszeredai főesperes-plébános erről így beszélt:

> „Olyan nem volt, hogy egy ifjú pár, aki itt esküszik, a gyónás alól, amit az esküvő előtt kell elvégeznie, általában a reggeli órákban, hogy az alól megpróbáljon kibújni. Ilyesmi nem

[285] Novák 2011. 170–172.
[286] Benedek 2002d.
[287] Novák 2017. 83.
[288] Gereben–Tomka 2000, Tomka 2011, Fejes 2018.

volt, most megjelent. Nyugat. Mert ott se gyónnak, s anélkül áldoznak. Talán hitében és az Oltáriszentségről nincsen tiszta képe, a katolikus egyházától megfogalmazott tanítás nincs benne. Így értem nyugatnak a káros hatását."[289]

A másik, hogy a vallásos emberek köre leszűkült azokra, akik talán inkább belső szükségletből, lelki igényből tartották meg vallásgyakorlatukat. A közömbös és az ellenséges környezet egyaránt ellene dolgozott a megszokásra, a puszta szocializációra alapozódó vallásosságnak. Sokan kikoptak; akik megmaradtak, azokról nem gondolhatjuk, hogy mind tudatos döntést hoztak vagy egy modernebb, egyéni belső meggyőződésen alapuló vallási modellt követtek, de azt mindenképp, hogy bennük erősebbek voltak a vallásosságukhoz kötő erők, mint az attól eltántorítók. A búcsúba például negyven éven keresztül senki nem terelte oda az embereket, senkitől nem várhattak semmilyen elismerést, és senki nem büszkélkedhetett azzal, hogy „ott volt". Ehhez képest hozott az 1989-es fordulat igen nagy változásokat. Addig azonban, ahogy az egész országban, az állami, helyi és egyházügyi hatóságok Csíksomlyón is ezerféle módon lehetetlenítették el az egyház illetve a ferencesek működését, a hívek vallásgyakorlatát.

[289] Interjú Borbély Gáborral, 1997. május 21.

2. A KEGYHELY ÉLETE

A kegyhely életében 1950 és 1989 között három szakaszt különböztethetünk meg, amiben a fő szempont külső nyomás ereje és az ott működő lelkipásztorok száma, kiléte.

Az *első* szakasz a nyílt, erőszakos elnyomás ideje, ami a rendház kiürítésétől, 1951 augusztusától 1957 júliusáig terjed. A kegyhely ekkor hosszú évekre ferencesek nélkül maradt. Az ő távozásuk után 1952-től a kegytemplomban öt évig Bartos Mihály szolgált, aki 1957-ben nyolcvan évesen, nem sokkal a nyugdíjazása után halt meg,[290] mellette Trebits Jenő segédlelkész működött.

A *második* szakasz, a lassú enyhülés ideje Somlyón 1957 nyarától 1970 végéig tartott. Ott helyben sem az 1958-tól megerősödő erőszakos elnyomás, sem az 1964-ben megadott általános amnesztia közvetlen hatása nem látszik jelentősnek. Ebben a tizennégy évben lehetővé vált, hogy Somlyón egy ferences páter működhessen. Amikor Márton Áront 1955-ben kiengedték a börtönből szinte azonnal jelentkezett nála a ferences tartományfőnök, P. Benedek Fidél, hogy járjon közbe a somlyói rendház visszaadása érdekében. Erre ugyan nem került sor, a püspök mégis megpróbálta, amit lehetett, és három szerzetes Somlyóra helyezését javasolta. Az egyházügyi hivatal közülük csak egyet engedélyezett, így 1957-ben, hat évvel a szétszóratás után P. Daczó Lukács személyében egyetlenegy ferences páter visszakerülhetett Csíksomlyóra. Mozgásszabadságát természetesen korlátozták, és az egyházügyi inspektorok rendszeresen zaklatták.

P. Daczó Lukács 1957 júliusától 1970 novemberéig működhetett a kegyhelyen. Egyedüli ferences lelkipásztor volt ott csaknem másfél évtizedig. Ő volt annak a korszaknak a kulcsembere, aki egyfelől tartotta a frontot a hatalommal szemben, másrészt igyekezett a hívek javára lenni mindenben, amiben csak lehetett. Óvatossága megkímélte attól, hogy konfliktusba keveredjen a hatóságokkal akkor, amikor az újra fokozódó elnyomás idején, 1961-től kezdve sorra börtönözték be a rendtársait. Kitartása, remek gyakorlati érzéke, szervezőkészsége lehetővé tette, hogy külső és belső vonatkozásokban egyaránt sok mindent elérjen, és nem riadt vissza a fizikai munkáktól sem. A legnagyobb elővigyázatossággal óvta az értékeket, rejtegette újabb és újabb helyekre nemcsak a kolostor könyveit és kéziratait, hanem a saját feljegyzéseit is. Azokban az években, amikor az ilyesmi az inspektorok gyakori látogatásai és a lehetséges házkutatások okán kifejezetten veszélyes volt, még a ház *Historia Domus*át is kitartóan tovább vezette. Arra természetesen nem is gondolhatott, hogy ezek valaha is a rendeltetési helyükre kerülnek, évtizedekig saját maga őrizte az írásait.[291] Más források híján ezek nélkülözhetetlenek a korszak felidézésében. A páter már elmúlt kilencven éves, amikor naplóiból és feljegyzéseiből Kozma Mária testes könyvet állított össze, aminek forrásértéke igen becses.[292] Csíksomlyóról két saját

[290] Ferenczi 2009. 179. A névtár szerzője csak a halál dátumát említi meg, a kegytemplomi megbízatást nem.

[291] Az 1990-es években lehetővé tette, hogy kéziratai egy részéről másolatokat készíthessek. Ezekre az írásaira így hivatkozom: HD-DL.

[292] Kozma 2013.

könyve jelent meg, Takács György pedig népi imagyűjteményét rendezte sajtó alá.[293] Daczó Lukács néprajzi tevékenységét a Kriza János Néprajzi Társaság 2012-ben életműdíjjal ismerte el, 2015-ben pedig megkapta a Magyar Örökség díjat is.[294]

Ebben a második szakaszban, az 1950-es évek végétől az emberek elkezdtek lassan visszaszivárogni. Látták, hogy már egy ferences páter misézik, és a hatóságok ellenzése mellett csöndesen odahívott vendég papoknál gyónni is lehet.

A *harmadik* szakasz kezdete 1970-ben az, hogy attól kezdve két ferences dolgozhatott Csíksomlyón. 1969 végén P. Márk József kerülhetett a templomhoz (egyelőre nem lelkipásztori, csak kántori beosztásban). Daczó Lukácsot áthelyezték Szentágotára plébánosnak, a helyére pedig P. Écsy János került. Lassacskán létrejött a modus vivendi a ferencesek, a hatóságok és a hívek között. Természetesen állandó volt a megfigyelés, szó sem lehetett szabad szerzetesi életről, de az élet valamivel könnyebb lett.

Mi változott diktatúra évtizedeiben a csíksomlyói kegytemplom és a ferences rendház körül? A kérdés egyik oldala az épületek és más „vagyonok" körüli veszteségek és elvégzett munkák, vagyis a látható alakulás; másik oldala pedig a láthatatlanabb (noha mindvégig szoros megfigyelés alatt tartott) lelkipásztori munka és a vallásgyakorlat. Forrásként egyházi levéltári iratok, P. Daczó Lukács feljegyzései és a vele készült interjúk szolgálnak. A búcsújárás négy évtizedes alakulását e rész következő, 3. fejezetében részletezzük.

Veszteségek és változások

75–84. KÉP

A kegyhely diktatúrakori története súlyos veszteségekkel kezdődött. A ferences rendház és a templom körüli terület a kommunizmus és a szocializmus idején teljesen profanizálódott, mivel az állami és a helyi vezetés tudatosan törekedett minél szűkebb térbeli keretek közé szorítani a korábbi szent helyet. A rendházat és annak minden addig még meglévő földterületét 1950-ben elvették, attól kezdve a rendháznak csak az északi szárnya, a templom melletti földszinti folyosó, a sekrestye és a fölötte lévő emeleti szakasz maradt egyházi használatban. Lakás és iroda céljaira a lezárt kápolna helyisége mellett, a keleti szárny emeletén 1957-ben adtak vissza két szobát a visszatérő ferences számára (az iskolával közös WC és mosdó használattal…!). Az épületben évtizedeken keresztül iskola és kollégium volt, szakiskolás gyerekek jártak oda, akik gyorsan lelakták az épületet. A ferencesek a kolostorudvar használatától is meg voltak fosztva. Mindezt tulajdonjogilag nem rendezték el, telekkönyvileg minden a ferencesek nevén volt, államosításra csak 1970-ben került sor.

A régi gimnázium épületében az 1950-es években árvaházat rendeztek be, ami évtizedekig ott működött. Elesettségük mellett az árvaházi gyerekek a környék lakói és javai számára némi fenyegetést is jelentettek.[295] A rendházhoz tartozó telken a templom szentélye mögött 1963-ban modern iskolát építettek fel.

[293] Daczó 2000, 2003, 2010.

[294] Tánczos 2012.

[295] A gyermekotthon szocializmus kori történetét alaposan áttekintette: Túros 1998. Egy ott felnevelkedett visszaemlékezése a saját és a társai életére: Vaszi 2015.

„[Ott vannak a tantermek is] így a zárda épülete kizárólag bentlakás lett. Az új épület egyemeletes, formátlan hodály. [Olyan, mint egy nagy hombár. Van benne 8 tanterem, négy alul és négy felül. Az irodahelyiségek a déli oldalán földszinten vannak hozzáépítve.] Egészen elrontották vele Somlyó történeti patináját. Mit keres az itteni történeti épületek között ez a skatulya? [De még ha szép skatulya lenne a skatulyás modern építészeti stílusnak! Seggberúgott skatulya ez bizony.] Pontosan szemben a KALOT szép magyaros stílusával! [A nyáron kezdték építeni, s most januárban fejezték be. Adja a jó Mária, hogy ne sokáig fájtassa a szemünket. Mert ha majd eljön a mi időnk, a nagy építkezéskor jó lesz munkáslakásnak, s utána aztán úgy elseperjük onnan, hogy még az emléke is kivesszen a nép tudatából.]” – írta Daczó Lukács 1963. február 24-i feljegyzésében. [296]

A „veszteséglistát” gyarapították a szándékos rongálások vagy a szándéktalan romlások, amiben – panaszok szerint – élen jártak a gyerekek. A Kis-Somlyó hegyről egymás után tűntek el régi fakeresztek, 1961-ben „a Jakab Imre zarándok keresztjét is elvitték, mind a kettőt”.[297] A kálvária kőkeresztjeit sem kímélték „immár a negyedik stációt is ledöntötték. Vasrúddal kellett kifeszíteniük a csutakjáról a követ, mert úgy bele volt erősítve vascsapokkal. Vagy három más oszlopról is leverték a keresztet”.[298]

A Kis-Somlyó hegy oldalán, a Jézus-hágótól keletre 1961-ben sípályát alakítottak ki, ami miatt kivágtak minden fát és bokrot, és amit P. Daczó Lukács nagy rosszallással emleget.[299] A mindössze 400 méter hosszú és 110–130 méter szintkülönbséggel rendelkező pályához később tányéros sífelvonót is építettek. Az elhanyagolt sípálya sok éven keresztül nem működött, a romos felszerelések egy korábbi korszak mementóiként árválkodtak.

Az ingatlanok mellett a másik nagy veszteség a rendház könyvtára volt. Mivel ez a könyvtár középkori eredetű, a működése folytonos volt, minden dúlás és pusztítás mellett is viszonylagos épségben maradt meg, valamit kezdeni kellett vele. A gazda nélkül maradt könyvanyag elszállítására az egyházmegye (államilag kinevezett) vikáriusa, Adorján Károly 1951-ben – nyilván külső nyomásra – levélben kérte a csíkszeredai plébánost. Ő azt válaszolta, hogy erre csak szakszerű módon, hozzáértő vezetése mellett kerülhet sor, és engedélyt kért, hogy a ferences P. Hajdú Leánder Csíksomlyóra mehessen. Erről természetesen szó sem lehetett, úgyhogy egyelőre minden maradt a régiben. A könyvtár még vagy tíz évig helyben maradt, ám használni nem lehetett: behordták a rendház keleti szárnyának emeleti kápolnájába és a helyiséget lepecsételték. Csak 1962-ben szállították át a könyvtár anyagát a Múzeumba Csíkszeredába, a helyiség azonban még évekig zárva maradt. Daczó Lukács egykorú jegyzetében erről így írt:

„Rettenetes látni, amint ládákba rakják és teherautóval szállítják el a sok drága könyvet. Nézni azt, hogy amit az őseim annyi gonddal, áldozattal és szeretettel annyi hosszú évszázadon át összegyűjtöttek és megőriztek, azt most a szemem láttára viszik és hordják el. Nézni némán, mert mit is szólhatnék? Tiltakozzam? Kinek és hol? Ha sokat ugrálok, egyszerűen eltüntetnek engem is”.[300]

296 Kozma 2013. 231. Kozma Mária jelöletlenül kihagyásos közlését [szögletes zárójelben] Daczó Lukács kéziratából (HD-DL) egészítettem ki.

297 HD-DL 20a, Kozma 2013. 224.

298 Kozma 2013. 231.

299 uo. 224.

300 Kozma 2013. 194.

A csíksomlyói ferences kolostorban 1980-ban, majd öt évvel később újra előkerültek a ferencesek könyvtárának régen elrejtett legértékesebb kéziratai és könyvei. Erről a szűkebb, informális nyilvánosság már a maga idejében, a szélesebb nyilvánosság majd csak 1990 után értesülhetett.[301]

1980. augusztus 22-én javítási munkák közben asztalosok találtak rá a Mária-szobor talapzatában elrejtett könyvekre és kéziratokra, köztük Kájoni János műveire és a csíksomlyói iskoladrámákra. Ezt az anyagot akkor a rendház könyvtárába vitték, mai napig ott vannak, kutathatók. A lelet ráirányította a figyelmet – nyilván nem csak a szerzetesekét és a szakemberekét, hanem a hatóságokét is – arra, hogy a ferencesek még mi mindent rejtegethetnek, hiszen az 1945 előtti közlésekből sok mindennek a meglétéről tudhattak.[302] A keresést megakasztotta P. Écsy János halála, de a „nyomok" már megvoltak: a rendház régi refektóriumának – akkoriban a 16. számú iskola ebédlőjének – elfalazott ablakfülkéire irányult a figyelem. 1985 áprilisában kibontották a rejtekhelyet, s az üregből nem kevesebb, mint 123 kötetet hoztak elő. A feltárás 15 fős küldöttség jelenlétében történt, közülük csak egy volt ferences, a többiek városi, kulturális és más hatalmi tényezők. „A helyszínen készült jegyzőkönyv szerint a restaurálás után ezek a könyvek is a templom tulajdonában maradtak volna." Másnap azonban kiderült, hogy a vezetőség már előbb értesült a történtekről, mint hogy a szakember jelentést tett volna, azonnal kiszállt a gazdasági rendőrség és az állambiztonsági szolgálat, a könyveket pedig beszállították a csíkszeredai Múzeumba.[303] A felfedezésből politikai ügyet kovácsoltak, hírzárlatot rendeltek el, a közvéleményhez csak ködösített információk jutottak el. Mai fejjel nehéz szabadulni a gondolattól, hogy a lelet „megtalálása" gondos információszerzésen alapuló nyomozati munka igen jól előkészített eredménye volt. Nem csodálható, hogy ettől kezdve még szorosabb megfigyelés alá vonták a rendházat és minden oda látogatót.[304]

Beázás és penészesedés miatt a teljes anyag igen rossz állapotban volt, az is kétséges volt, mi maradhat meg belőlük. 33 kötet menthetetlennek bizonyult, közülük csak kettőt sikerült azonosítani, a másik 31-ről csak annyi sejthető, hogy ősnyomtatványok voltak. 75 kötetet és az orgona feliratát restauráltak, 15 kötet helyreállítása pedig akkor még folyamatban volt. A szakember 1999-ben közölte mindkét lelet katalógusát, 1980-ból 50 kéziratét és 12 nyomtatványét, 1985-ből pedig 88 kötetét (110 cím), és alaposan bemutatta a possessorokat és a kötéseket.[305] Később ezekből kiállításokon is bemutattak néhányat.[306]

A súlyos veszteségeket alig lehetett ellensúlyozni akkor, amikor ehhez az anyagi, jogi és személyi erőforrások nem álltak rendelkezésre. Mégis azt látjuk, hogy az 1950-es évek végétől 1989-ig igen sok minden történt a templom, a rendház, a Kis-Somlyó hegy építményei

301 Fodor 1991, Muckenhaupt 1999. 14–36

302 Ballagi 1879, Glósz 1884, Alszeghy–Szlávik 1913, Boros 1943.

303 Muckenhaupt 1999. 15.

304 P. Márk József egy rövid visszaemlékezésben felidézett még néhány epizódot. Eszerint a rejtekhely titkát a ferencesek csak egymásnak adták tovább, majd Écsy János volt az, aki elmondta a Múzeum igazgatójának és könyves muzeológusának. Hogy kik határozták el 1985 áprilisában a rejtekhely felnyitását, azt tőle sem tudjuk meg. A restaurált könyveket 1992-ben szállították a Csíki Székely Múzeumba egy könyvkiállításra (2001-07 Márk).

305 Muckenhaupt 1999. A szerzőnek a témára vonatkozó további munkái: Muckenhaupt 1993, 2005, 2009.

306 Muckenhaupt 2000, 2001.

állagmegóvása, rendben tartása, gyarapítása és jobb kihasználása terén is. Sok egyéni törődés, töprengés, erőfeszítés, még több szervezés és közösségi összefogás állt akkor ennek a hátterében. Amit erről ma tudhatunk, annak alapjául régi egykorú, ám csak újabban előkerült és felhasználható források, továbbá az 1990 utáni sajtóban megjelent visszatekintések szolgálnak; a szocializmus korszakáról e témában 1990 óta még nem született feldolgozás. Érdemes tehát részletesebben áttekinteni a történteket annál is inkább, mert az 1989-es változások után ezek eredménye fogja a kiinduló állapotot jelenteni.

*

A diktatúra legelső éveit követően 1957-től kezdve, amikor Csíksomlyón már ferences szerzetes majd 1970-től kezdve több ferences szerzetes is működhetett, a források és visszaemlékezések alapján lassú folyamat rajzolódik ki a szemünk előtt: a veszteségek fokozatos ellensúlyozása, a javítások sorozata.

P. Daczó Lukács korabeli (Kozma Mária által részben publikált) feljegyzéseiből tudunk részleteket arról, hogy 1957 után ő maga milyen kisebb-nagyobb javításokat végzett el, vagy szeretett volna elvégezni. Addig, a ferencesek nélküli hat évben minden maradt a régiben; a kegyhely idős lelkésze, Bartos Mihály semmihez sem engedett hozzányúlni, igyekezett mindent megőrizni, ami természetesen elhasználódással, állagromlással járt együtt.

1957-ben Lukács páter első teendője a templom tetőzetének kiigazítása, szigetelése volt. Elavult volt a gyér világítás, „abban a formában, ahogy kaptam, még egy utolsó falusi templomnak sem felelt volna meg”.[307] A hajó közepén és a kóruson egyetlen százas égő volt egy bádogtányérral, a három csillár használaton kívül sötétlett. Az esti miséken gyertyafénynél kellett felolvasni a perikopákat.

Következett egy alapos takarítás, portalanítás és lomtalanítás. A kriptából kihordták a penészesedő régi bútorokat, lomokat, tisztába tették a sekrestyét. Az első tél tapasztalatai alapján 1958 tél elején a páter a neki meghagyott folyosószakaszon beüvegeztette a három nyitott, huzatos ablakot. Addigra a rendház többi nyitott folyosójának beüvegezése már csaknem hiánytalan volt, a felső szintet az iskola megcsináltatta, kivéve a pap két szobája előtti három ablakot.

1958 nyarán a templomi villanykapcsolókat átszerelték a sekrestyébe, mert a gyerekek addig előszeretettel kapcsolgattak. Lezárták a toronyba és a kórusra vezető feljáratot, ahová a gyerekek szintén sokat jártak fel és sok piszkot hagytak maguk után. Elrendezték a harangköteleket, hogy könnyebb legyen húzni őket. 1959 nyarán kijavították a harangok nyelvét, hogy egyenletesebben és szebben szóljanak. A páternek gondja volt a gyertyatartókra is, kihegyezték a tompa szegeket. Az orgona kisebb hibáit az akkor még Désen lakó P. Márk József javította ki, aki öt évvel később ezt a munkát újra elvégezte.

A templom szellőztetése az 1942-es felújítás óta nem volt lehetséges, mert akkor az üvegablakok elé kívülről az addigi drótháló helyébe dróthuzalos vastag üvegablakokat helyeztek el. 1959 nyarán a Szent Antal ablakokon kiszedték az egyik ilyen táblát, dróthálóval pótolták, a belső színes ablakot pedig nyitószerkezettel látták el. Hasonló cserét végeztek el a templom déli oldalán is, ahol egy ablak a zárda padlására nyílt. Ezt követően négy hétig takarítottak, hogy augusztus 2-re, a ferencesek Porciunkula ünnepére a templom szebb legyen. „Irtózatosan sok

[307] Kozma 2013. 213.

por volt lerakódva mindenütt. 1913 óta, a templom festése óta ilyen nagy takarítás még nem volt benne. Ezt az öregek mondták".[308] A páter saját maga mászott fel takarítani a Mária-szobor koronájának tartószerkezetére, ami erős, nyolcszor hét centis vaspántokból készült. Utána „legtalálóbban egy legényke, Salamon Zolti jellemezte a templom újszerűségét: 'Olyan világosság van most idebenn'!"[309] A falubeliek segítségével a következő években pünkösd és az őszi Mária-búcsú előtt rendszeresen elvégezték a nagytakarítást. A takarítás megkönnyítésére 1961 októberében a páter porszívót vásárolt (az árát is felírta: 832 lejért).[310] Sor került még a templomajtók lekezelésére, a folyosószakasz kövezetének javítására, a Szent Antal kápolna és a Szent János kápolna tetejének javítására.

1959 nyarán az iskola is nagy átalakítást végzett, felújították a villanyhálózatot, kicserélték a folyosók kövezetét, a lépcső fakorlátját. Akkor falaztak el két gótikus ajtómaradványt is, valamint találtak egy addig ismeretlen kis rejtett zugot a templom fala mellett, amit ruharaktárnak rendeztek be (Lukács atya sajnálta, hogy azt korábban nem használták rejtekhelynek…). Kicserélték a tetőcserepeket, betonjárdát készítettek az épület köré.

1961–62-ben már komolyabbnak számító fejlesztésre is gondolhattak: „csíki székely keresztszemes garnitúrába sikerült felöltöztetni a templomot. Házi szőtt kendervászonra varrták fel az asszonyok azt a szép mintát kék cérnával… Végre van a székelyek templomának székely, mégpedig csíki székely ruhája". A vásznat Csíkdánfalván szőttették pénzért, a hímzést a somlyói asszonyok végezték el adományképpen.[311] A munka irányítója Boda Anikó volt; halálakor, 1995-ben a páter nekrológban emlékezett vissza, hogy 1965-re a piros garnitúra is az ő vezetésével készült el, azzal együtt csomortáni és pálfalvi asszonyok székely festékes szőnyegeket is készítettek.[312] Ugyancsak a templom szebbé tételéhez járult hozzá egy kolozsvári asszony, aki fából faragott Szent Ferenc szobrot ajándékozott, amit a páter el is helyezett a Szent Ferenc oltár mellett.

A templom csinosításához tartozott, hogy 1963-ban „Ferenc Pista Jézusfaragó emberrel kijavíttattam az oltárok faragásain esett töréseket és rongálódásokat A szószék alján a girlandokkal volt a legtöbb munka. Ezeknek nagy része le volt esve és összetörve".[313]

1967-ben, a könyvtár elszállítása után négy évvel P. Daczó Lukács igyekezett kijárni, hogy a tizenhat éve immár értelmetlenül zárva tartott és lepecsételt kápolnát végre használatba vehessék. Arra hivatkozott, hogy a templomi dolgok elhelyezése érdekében szükség van a helyre, hogy a benne lévő teljes felszerelésű oltárt a kultikus célt szolgáló holmikkal előírás szerint kötelező leltárba venni, továbbá hogy a helyiséget másra nem is lehet használni.[314]

1968-ban a páter a püspökségen kezdeményezett újabb fejlesztést: szerette volna a templomba a hangosítást beszereltetni, ám nem járt sikerrel. Azt viszont elérte, hogy újraállíthasson

[308] HD-DL 5a.
[309] HD-DL 5b.
[310] HD-DL 18a.
[311] Kozma 2013. 221. Név szerint fel vannak sorolva a közreműködő asszonyok, köztük pl. Domokos Pál Péter nővére is.
[312] 1995-05-24 P. Daczó.
[313] HD-DL-32a.
[314] GyÉL 1967-1839. (Csíksomlyó, a kegytemplom kápolnájának felújításáért)

néhány megrongálódott, kidőlt stációs keresztet a Kis-Somlyó hegy oldalában. Ezért látható rajtuk ma is az „1968” évszám.

Ugyanebben az évben P. Daczó Lukács az őszi Mária búcsúkon hirdette ki elgondolásait a templom belső rendjével és a hívek megnövekedett adakozó készségének általa látott torzulásaival kapcsolatban. Fennmaradt ennek négy sűrűn gépelt oldalnyi szövege. A páter véget akart vetni annak, hogy egyre több márvány hálatáblát hoznak, mondván, hogy ezeknek az árát jobb célokra is lehetne fordítani, és mert nem szerette volna, ha a templomot ezek még inkább elárasztják. „Már nekünk is van kereken 55 táblánk.” Másik kifogása a gyertyagyújtókkal szemben merült fel: kérte, hogy egyénileg sehol se gyújtsanak gyertyát a templomban, hanem inkább az árát adják oda. Ez főleg a gyertyafüst miatt volt érzékeny kérdés. A harmadik az ajándék terítők kérdése volt, amelyeket az emberek buzgón vittek, ámde a páter értésükre adta, hogy a templombelsőt is ugyanolyan gonddal, egységes stílusban illik berendezni, mint ahogy ki-ki a saját otthonával teszi, ezért nincs értelme a különböző színű és anyagú textileknek. Azt kérte, hogy ha valaki valamit adni akar, azt előre beszéljék meg, s ha a jó szándéka megfelel a kegytemplom céljainak, akkor elkészítheti. Egyúttal kifejtette, hogy a leghelyesebb a templomi terítőket a környék saját népművészeti stílusában elkészíteni. Addigra ő már évek alatt elkészíttette a templom kék és piros garnitúráját, s még tervezett egy zöldet és egy csángó varrottast is, s hozzá miseruhákat. Végül a nevüket a falakra firkálókkal szemben szólt határozott szavakat.

Nem volt egyszerű a rendházhoz tartozó domboldali Szent Antal kápolna javítása. Ennek állapota az 1950-es években rohamosan romlott, amiben jelentős része volt a rongálásra hajlamos iskolás és kollégista gyerekeknek. P. Daczó Lukács már 1963-ban jelezte, hogy a megrongált tetőzet miatt be fog ázni az épület és veszélybe kerül az ottani értékes barokk oltárkép. Folyamodványára nem érkezett érdemi válasz, ezért 1966 őszén és 1967 tavaszán saját maga javíttatta ki a tetőzetet: a szentélyt a cserép helyett bádoggal fedte be, a hajó felett pedig pótolta a cserepeket. Ezért a javításért a tartományi vezetőség 3000 lejes pénzbüntetésre ítélte a kegytemplomot (hatalmas összeg akkoriban), aminek kifizetése lehetetlen volt; elengedéséért a páter kérésére a Püspök sikerrel folyamodott a hatóságokhoz.[315] Erről a kálváriáról P. Daczó Lukács interjúban is beszélt, valamint egy 1995-ben keltezett feljegyzésében is megemlékezik.[316]

1966-ban a csíksomlyói (=csobotfalvi) plébános, Tamás Ferenc kezdeményezte, majd az engedélyek megszerzése után 1967-ben megszervezte a Salvator kápolna megromlott állapotú fazsindelyes tetejének javítását és a kápolna kifestését. A hosszas levelezés, engedélykérés hónapokig tartott, a hatóságok egymás után kértek új és új kiegészítéseket, hogy megadhassák az engedélyeket. A munka novemberre elkészült, 5500 zsindelyt használtak fel hozzá, rendbe tették a kőlépcsőket és újra festették az épületet.[317]

1966-tól a Somlyóra érkező hívek számára más „újdonság” is adódott: ekkor maradt abba a kegyszobor illetve a Mária karján ülő Jézus szobrának öltöztetése. P. Daczó Lukács templomi hirdetéséből az derül ki, hogy a szokást ő függesztette fel:

> „A műveltség mind nagyobb terjedésével immár nemcsak a máshonnan jött látogatók, hanem a saját fiatal nemzedékünk szemét is bántani kezdte a Jézuska ruhája. Többen ki is

315 GYÉL 1967-818/32 *(*Szent Antal kápolna javítása). Ld. Melléklet (5).
316 Kozma 2013. 217–218.
317 GYÉL 1967-413. (Csíksomlyói Salvator kápolna javítási engedélye).

> fejezték véleményüket, hogy jobb volna, ha nem öltöztetnénk a Jézuskát. A turista forgalom is mind jobban fejlődik. Miért ne lássák úgy a kegyszobrot, amint azt kifaragták, minden sallang nélkül?"[318]

Azok számára, akik régóta megszokták, hogy a kis Jézust köntös fedi, eleinte minden bizonnyal kissé furcsa lehetett a ruhátlan gyermekalak, de hamarosan ez már természetes lett.

A kegyszobrok öltöztetése sokszor tárgyalt kérdés Európa-szerte,[319] a szokás több más kegyhelyen is gyakori volt (Mariazell, Andocs, Csatka, Máriakálnok, stb.), és csak a II. vatikáni zsinat vetett neki véget. Csíksomlyón a harmincas években erről újságban is említést tettek,[320] fényképes ábrázolása is fennmaradt, mi több, a kegyszobor szépen rendbe hozott ruhái legújabban kiállításon is helyet kaptak. Hegedűs Enikő művészettörténész és P. Márk József is úgy tudja, hogy a szobrot az 1960-as évekig öltöztették.[321]

1968-ban Romániában megszüntették a tartományokat, köztük a Maros-Magyar Autonóm Tartományt is, és új területi rendben visszaállították a megyerendszert. Ekkor a Székelyföld területén két új megyét alakítottak ki, Hargitát és Kovásznát. Hargita megye nagyjából a korábbi Udvarhely és Csík megye területére esik, Kovászna pedig nagyrészt a Székelyföld háromszéki részeire. Ennek nemcsak közigazgatási „értelme" volt, hanem a történelmi megyék, azok nevének és emlékezetének erodálása is, hiszen egyik új megyének sem volt történelmi előzménye. Mivel Hargita megye területére két egykori megyeszékhelyet soroltak be, kódolva volt a helyi ellentétek felszítása. Nem közismert, hogy 1968 februárjában Csíkszeredában valóságos tömegtüntetés volt annak érdekében, hogy az új megye központja ne Székelyudvarhelyen, hanem az ő városukban legyen, és „csodák csodája", a helybeliekből összeállt tárgyalóküldöttség erről meg tudta győzni az ország első emberét.[322] Csíkszeredán a következő két évtizedben komoly fejlesztések és beruházások zajlottak, új munkalehetőségek nyíltak meg, növekedett a város népessége. Részben ennek a változásnak esett áldozatul a város régebbi belső területe, az 1980-as években egész utcasorokat bontottak le és rendeztek át. A megyerendszer egy új elit hatalomba kerülésével járt, a párt- és állami, gazdasági vezetőknek egy talán inkább nemzeti érzelmű része jutott szóhoz. Ezzel összefüggésben mesterségesen igyekeztek kialakítani a „hargitaiság" fogalmát, megkonstruálni ezt az identitást.[323] Ez a húsz évig mesterségesen fenntartott identitás az 1990 után igen gyorsan, „szinte hetek alatt foszlott szét, vált érvénytelenné. Az egység helyett ismét a rész-régiók kerültek előtérbe, azok, amelyek valóban léteztek, és átvészelték a hargitaiság uralmának két évtizedét.[324] Noha akkoriban szóba került a korábbi megyerendszer visszaállítása, erre végül a mai napig sem került sor.

[318] Jézuskát nem öltöztetjük többé (1966). Templomi hirdetés, 1966. jún. 2. Daczó Lukács OFM gépiratos feljegyzése. Ld. Melléklet (6).

[319] Bálint–Barna 1994. 207–208, Frauhammer 2014.

[320] „A magához ölelő, megbocsátó szeretet sugárzik az isteni Gyermek szeméből. Jobb kezével megáldja a hozzáfordulókat. Testét gyöngéd kezek selyemköntösbe öltöztetik, amelynek színe az egyházi évszakok szerint váltakozik." 1934-05-19 Lukács.

[321] Márk 2001, 2014. 51., 2015-09-15 Daczó–Hegedűs.

[322] Gagyi József előszavával önálló kötetben jelentek meg az eseményekről néhány akkori közszereplő visszaemlékezései (Sarány–Szabó 2001).

[323] Bíró –Bodó 1998.

[324] Bíró 1992. 62.

P. Daczó Lukács jó érzékkel próbálta kihasználni a kegyhely javára az új idők új szeleit, és a turisztikai fejlesztések ürügyén elérni a rendház kedvezőbb helyzetét. Naplóban és visszaemlékezésben is részletesen beszámolt arról, hogyan került sor 1968-ban a korszak egyik legbefolyásosabb politikusa, Fazekas János miniszter látogatására, hogyan készítették elő ezt a találkozást.[325] Megkapó, ahogy beleláthatunk abba, hogy egy minden szempontból elnyomott helyzetben lévő ferences hogyan igyekszik úgy alakítani a helyzetet, hogy szinte „csőbe húzza" a minisztert, és megnyitja a szemét arra, hogy Somlyón olyan értékek vannak – iskoladrámák, orgona –, amik a világi hatalom és és a turisztikai fejlesztések szempontjából is „hasznosíthatóak". P. Daczó Lukács 1969-ben a püspöknek is írt egy folyamodványt, amelyben oldalakon át sorolta az érveket Somlyó idegenforgalmi jelentőségének komolyabb kihasználása érdekében.

> „1969. február 15-én meglátogatta a kegytemplomot Fazekas János, a minisztertanács alelnöke Hargita megye és Csíkszereda város vezetőségével, a Hargita újság szerkesztőivel, a megye művelődés és művészetügyi szakembereivel és másokkal. Még Kányádi Sándor költő is itt volt. Jó két órát töltöttek itt. Február 22-én délután pedig a város értelmiségével találkozott miniszter-alelnök úr, amely megbeszélésre engem is meghívtak, ahol fel is szólaltam. Úgy látszik, újraértékelik a Csíksomlyóról való általános nézetet, mégpedig:
> 1. Csíksomlyónak olyan haladó hagyományai vannak, akikről nem szabad megfeledkezni, és amiket fel is kell újítani.
> 2. A legsürgősebb feladatok közé tartozik annak a kérdésnek a megvalósítása, hogyan lehetne Csíksomlyót bekapcsolni az országos turista-forgalomba?
> 3. Hargita megye művészeti életének fellendítése és ugyancsak az idegenforgalom szempontjából is, be kell indítani az orgonahangversenyeket, és felújítani a Csíksomlyón százados hagyományokkal rendelkező szabadtéri színjátékokat. …
> 5. Olyasmiről is beszéltek, hogy az egész zárdaépületet múzeummá és idegenforgalmi fogadó-bázissá kellene tenni.
> Ezen látogatás konkrét eredménye már az, hogy a miniszterelnök úr kifejezett parancsára nagyobb lakóhelyiséget fogok visszakapni, hogy a látogatókat illően fogadhassam. Most is az volt a helyzet, hogy magas vendégeimet nem volt ahova leültessem."[326]

Az utóbbi kérés teljesítése nyomán az atyák 1969-ben valóban visszakaphattak néhány szobát a rendház keleti szárnyának emeletén a lépcsőig.[327]

A fejlesztések jegyében újra „fölfedezték" az orgonát, így 1968–69-ben a templomban orgonahangversenyeket kezdtek szervezni; később, a nyolcvanas években ilyenek már szinte rendszeresek voltak. Orgonisták, kórusok léptek fel, rendszerint egyházzenei műsorral. Ezeket az egyházmegyei hatósághoz terjesztették fel jóváhagyásra.[328] P. Daczó Lukács – a nemzetközi turisztikai évre is hivatkozva – 1967 nyarán képeslapok készíttetését és kiadását kezdeményezte, amire a püspökségtől kért engedélyt. 1969-ben a somlyói templomról színes képeslapot adtak ki, kisebb füzetkék is jelentek meg.

[325] Ld. Melléklet (23).

[326] GYÉL 1969-678 (Csíksomlyói kegytemplommal kapcsolatos tervezések) DL február 24-i levele. Rajta a püspök kézzel írott megjegyzése: „jelentését érdeklődéssel olvastam, s érdeklődéssel várom, hogyan gondolják a tervek konkretizálását".

[327] Kozma 2013. 233–238.

[328] Csíki Csaba orgonista és a sepsiszentgyörgyi Vox Humana kórus hangversenye 1989. június 9-én, ld. GYÉL 1989-1304/37; Ruha István és Botár Katalin hangversenye 1989. szeptember 21-én, ld. GYÉL 1989-2175/37.

Az atyák ráéreztek a lassú olvadásra, és kihasználták a lehetőségeket. 1970-ben újrafesttették a kövek feliratait a Kis-Somlyó hegy keresztútján, amelyek száz évvel korábban, a kiegyezést követő évben készültek. Rendbe hozták, amit csak lehetett.

Sokáig rendezetlen volt a templom előtti tér és az utcafronti kerítés állapota, ami abból adódott, hogy a kisajátításkor ezt ugyan telekkönyvileg nem vették el a rendtől, de az iskola kezelésébe adták. Erre, és a hely turisztikai szempontból kedvezőtlen benyomást keltő állapotára hivatkozva kérte 1969-ben P. Daczó Lukács azt is: szolgáltassák vissza a rendháznak, hogy rendben tudják tartani, és a térre kevésbé engedjék be a vásári árusokat.[329]

P. Daczó Lukács (saját magának, titokban írt és évtizedekig gondosan dugdosott feljegyzéseiben) többször felpanaszolta magányosságát, az egyedüllétből fakadó nehézségeit. „Rettenetesen egyedül vagyok. Egyedül ott, ahol öt páternek is volt munkája. Nekem azonban még fráter-segítségem sincsen".[330] Nem tarthatjuk kizártnak, hogy tíz-tizenkét év magányos küzdelem, ha talán nem is őrölte fel, de az arányérzékét kissé eltorzíthatta, és a realitásokkal kevésbé tudott számolni, így a fokról fokra felcsillanó lehetőségekben jóval többet látott, mint ami valójában bennük volt. A korabeli levéltári iratokból látszik, hogy javaslatai, folyamodványai, választ sürgető levelei olyan gyakorisággal és hevülettel születtek, nem egyszer terjengős előadásban, hogy azok túlzásait olykor már a püspöknek kellett mérsékelnie, mondván, egyszerre nem lehet mindent elvárni, követelni. Biztos, hogy 1969–70-ben a kolostori szoba visszaigénylése mellett még korai és irreális volt további négy ferences odahelyezését kérni, továbbá szóba hozni a rendház korábbi földjeinek visszakérését.[331]

A lassan megnyíló lehetőségek diplomatikusabb kiaknázása a Somlyón később, 1970 és 1982 között működött P. Écsy János nevéhez köthető.

P. Écsy János működéséről az 1970-től az 1982-ben bekövetkezett hirtelen haláláig főleg utalásokból és a rendház *Historia Domus*ából tudunk. Jó gyakorlati érzéke volt, sokat tett a körülmények javításáért. A püspökségen őrzött levéltári iratokból kiderül, hogy 1971-ben központi fűtést szereltek és „közillemhelyet" létesítettek, 1972-ben kijavították a torony bádogozását, a homlokzati vakolathibákat, vízlevezető csatornát készítettek a szentély tetőzetére, két évvel később az egész tetőzetre.

A II. vatikáni zsinatot követő liturgikus reform egyik fontos következménye volt a templomok szentélyének átalakítása, a szembemiséző oltárok felállítása, az áldoztatórácsok elbontása. A forrásokból nem látjuk pontosan, hogy erre Somlyón mikor és hogyan került sor; egy 1969-ben készült képeslapon már az új elrendezést látjuk.

A népnyelvű liturgia bevezetése szükségessé tette, hogy a hívek jól követhessék a papnak az oltárnál mondott szavait. Nagyobb templomterekben, így Somlyón is az új oltártól nehezebben lehetett érteni a miséző pap szavát, aki csak a prédikációk alkalmával ment fel a szószékre. A megoldás a templomok hangosítása volt. Somlyón ezzel P. Daczó Lukács 1968-ban sikertelenül próbálkozott,[332] majd 1971 áprilisában P. Écsy János tett javaslatot. Az ilyen és hasonló

[329] Daczó Árpád Lukács jelentése az őszi Mária búcsúról 1969. szept. 22. GYÉL 1969-1952/23.

[330] Kozma 2013. 172.

[331] GYÉL 1969-678/14 (Csíksomlyói kegytemplommal kapcsolatos tervezések; 1970-1034/14. (Csíksomlyói kegytemplom lakás, föld stb. igényei)

[332] GYÉL 1968-1049 (Csíksomlyói kegytemplom szükséges javításokról)

kezdeményezések minden szinten elakadhattak. A külföldi segítséggel (római Caritas, stuttgarti hangszóró-gyár, amerikai atyák) megvalósítandó hangosítást a minisztérium Vallásügyi Osztályának kellett engedélyeznie, de oda csak a püspök fordulhatott a somlyói templomigazgató kérésére. P. Écsy János 1971. április 17-én kelt levelében a püspöknek panaszolja fel: „Egyébként is meggondolkoztat és aggaszt az a körülmény, hogy míg másoknak engedély nélkül is kiadják a hangszórót, aminek behozatalához engedélyt nem is kértek, a mi esetünkben pedig még az engedély kérését is ilyen körülményessé teszik”.[333] Másfél éves huzavona után, 1973 augusztusában érkezett meg a pozitív válasz, és október 6-án kerülhetett sor a hangosítás beszerelésére.

Az 1970-es évek második felében P. Écsy János „beszélőgépet” is csináltatott a templomba. A munkával 1976 januárjában egy aradi műszerészt bíztak meg, hogy készítsen el egy pénzbedobással működtetett, magnetofonnal összekötött szerkezetet, amely a turistáknak több nyelven elmondja a tudnivalókat.[334] Előzetes hivatali engedélyezés után a püspökségen jóváhagyták a templom és a kegyhely történetét ismertető szöveget, ezt kifüggesztették a templom hátuljában, majd több nyelvre is lefordítva elérhetővé tették a hangosbeszélőben.[335] Érdemes felfigyelni rá, hogy a szöveg milyen gondosan kerül „kényes” kifejezéseket: sem a „magyar”, sem a „román”, sem az „Erdély”, sem a „Románia” szó nincs benne (helyette „ország”, „hazánk”, „állam”), Kájoni nevét románosan, ékezet nélkül írják, s miközben a temesvári orgonagyárat meg lehetett említeni, a tervező Geyer József zeneakadémiai tanár budapesti illetőségét nem, stb. A szerkezet később elhanyagolt állapotba került és elromlott.[336]

Az 1970-es években a ferencesek több folyamodványa a képeslap-előállítással és a képeslapterjesztéssel kapcsolatos. Az állami egyházügyi hivatal a kéréseket oda-vissza küldözgette arra hivatkozva, hogy nincs elég kapacitás, nincs pénz, hónapokig húzódtak a válaszok, és minden kezdődött elölről. Az atyák igyekeztek előrébb jutni, a püspök pedig támogató leveleket írt, és rendszeresen melléállt minden jó kezdeményezésnek.

P. Écsy János tudta elérni, hogy 1979-ben az emeleti folyosószakaszon a ferencesek újabb két szobát kaphattak vissza használatra, a folyosó egy részét pedig vendégszobát rendezték be, ami a pünkösdkor érkező vendég papok elhelyezését könnyíthette meg.[337]

A kegyszoborhoz vezető feljárót 1979-ben újították meg: kicserélték a korlátot, megszélesítették a lépcsőt, elbontották a deszkából készült válaszfalakat és ajtókat, hogy az oltár jobban érvényesüljön. A következő évben, 1980-ban a felvezető lépcsőt a régi fenyőről tartósabb tölgyfára cserélték ki, és ugyanekkor kerítettek sort a talapzatának javítására, ami már nagyon meg volt roggyanva. (Akkor került elő onnan az első könyvlelet.) Kicserélték az alapszekrényt, a vaskorlátra juharfa borítást tétettek, a munkákat Márton Lajos végezte. Fontos újítás volt

[333] GYÉL 1971-441/194 (Csíksomlyó kegytemplom hangszóró ügye).

[334] GYÉL 1977-2317 (Csíksomlyói kegytemplom, ügyvéd részére meghatalmazás)

[335] GYÉL 1978-816 (Csíksomlyó kegytemplom történeti ismertetése turisták részére). Ld. Melléklet (10).

[336] Interjú Daczó Lukáccsal, 1998.

[337] HD-CC 1979. – Fodor Sándor ezt az állapotot örökítette meg egykorú leírásában: „A templom és az udvar képe mit sem változott gyermekkorom óta. A rendház is ugyanaz – legfennebb rendeltetése alakult át részben. Nagyobbik felében a különleges profilú mezőgazdasági szaklíceum növendékei laknak - egy folyosója pedig a templomban szolgáló János és József atyák lakásához, hivatali helyiségeihez, vendégszobáihoz vezet” (Fodor 1979. 87).

ugyanekkor az, hogy a korábbi szembemiséző oltár helyébe ekkor készíttettek egy újat kovácsolt vasból.

> „A régi, ami valamikor a kápolna oltára volt, túl vastag tömegével eltakarta a főoltárnak szép és díszes kilátását. A könnyed és áttetsző vasoltárral ez így megoldódott. A templomban fönt alig látszik az oltár maga, s jól érvényesül a háttérben levő főoltár és a kegyszoborhoz való feljárat. A tervet Károlyi Sándor kolozsvári vasművész készítette, a kivitelezés pedig Máté Jenő csíkkozmási műkovácsnak a munkája."[338]

A korábbi oltárt, s vele az ambót, a kereszttartót és a gyertyatartót az esztelneki rendháznak adományozták.

A Szent Antal kápolnában 1978–79-ben dolgoztak: a régi, akkor már düledező, téglából készült szembemiséző oltár helyébe faragott kőből egy másikat készíttettek Márton Dénessel; rácsozatból készült kovácsoltvas ajtót helyeztek fel, ami lehetővé tette a szellőzést, és hogy a látogatók benézhessenek akkor is, ha zárva van. 1980-ban ugyancsak Márton Dénes keze munkája nyomán helyrehozták a kálvárián a keresztúti stációk védőkorlátait. A templomkertben álló országzászló talapzatának javításával együtt ülőpadokat helyeztek el köré: ezeket le is rögzítették, mert amíg ezt nem tették meg, addig a hívek a padokat behordták a templomba, főleg akkor, mikor esős időben ott töltötték az éjszakát. „Reggel szinte közelharcot kellett vívni, hogy azokat visszavihessük az udvarra, nagyon akadályozta volna a templomi forgalmat, főképpen a nagymisék idején, amikor amúgy is alig férnek a templomban".[339]

A nyolcvanas években sem álltak meg a kisebb karbantartási munkák. Működése utolsó évében, 1981-ben P. Écsy János megindította a tervezést és jóváhagyást a templom töredezett, hézagossá vált kőpadlózatának cseréjére, de ezt már nem tudta megvalósítani (ma is az eredeti, 19. századi kőkockákon járhatunk). Az ilyen és hasonló munkálatokat minden esetben előzetes költségvetéssel kellett engedélyeztetni először a püspökségen, amely továbbterjesztette a minisztérium Vallásügyi Osztályára, aztán újabb engedélyt kellett adnia az Országos Műemléki Igazgatóságnak, majd a megyei néptanács Városrendezési és Építési igazgatóságának. Ehhez a kitartó kilincseléshez szükség volt P. Écsy János diplomáciai érzékére és türelmes kitartására, amivel a Somlyón töltött 12 éve alatt, váratlan haláláig sokak jóindulatát meg tudta nyerni. Ezt is szóvá tették a külföldi magyar egyházi sajtóban névtelenül nekrológot írók: „Minden év tavaszán mesterek jelentek meg, és sürgősség sorrendben folytak a munkák: vízvezeték, központi fűtés a zárdai részen, villanykályhák a templomban, festés, oltáraranyozás, belső folyosók mozaikozása, üvegezése, udvar kockakövezése, nyilvános WC, telefon, mikrofon, villanyorgona, automata harangozóberendezés".[340]

1983-ban a csíksomlyói plébánia kezdeményezte a Kis-Somlyó hegy tetején álló két, a plébánia kezelésében álló kápolna rendbehozatalát, mert azoknak a tetőzete és vakolata, valamint a kerítések erősen rászorultak a javításra. Ehhez is a műemléki hatóság hozzájárulására volt szükség. Főként a festett kazettás mennyezetet kellett megóvni.

[338] HD-CC 1979.

[339] HD-CC 1980. – Figyeljünk fel rá, hogy az országzászló talapzata akkor még ott állhatott a templom előtt a kertben.

[340] „Hívei" 1982. 102.

Lelkipásztori munka

85–94. KÉP

A somlyói barátok internálását követő évtizedekben az egész környéknek meg kellett szoknia az új helyzetet: sehol sincsenek a barátok, akik addig nehézség nélkül el tudták látni az emberek igényeit, kevés a mise, kevés a gyóntató, alig van hitoktatás, és a meglévő egyetlen pap is a szokottnál több energiát és időt fordít világiasabb tevékenységekre és azok megszervezésére, építkezésre, javításokra, kilincselésekre. A papoknak pedig a rájuk terhelődő, addig ismeretlen mennyiségű munka mellett még a súlyos magánnyal is meg kellett küzdeniük, miközben a szerzetestársaik korábbi szobáiban és a közös terekben számukra idegen, velük szemben szinte ellenséges intézmény jelenlétét kellett elviselniük.

1953-ban az idős Bartos Mihály lelkészben komoly aggodalom merült fel, hogy a templomot esetleg a műemléki felügyeletre hivatkozva el akarnák venni. Ennek kapcsán fogalmazta meg kérését, hogy az egyházmegyei hatóság akadályozza meg annak profanizálását, továbbá kifejezte erős ragaszkodását a templomhoz. Levelében azt is megemlítette, hogy milyen sokan, milyen távoli vidékekről és milyen erősen vonzódnak a csíksomlyói kegyhelyhez:

> „…A csíksomlyói kegytemplom és kegyszobor a katolikus, különösen a csíki székelység hitéletének kősziklája, forrása, gócpontja. A csíki székelység és egyúttal én Credónk: Hiszek: egy, szent, apostoli, katolikus anyaszentegyházban. Ez annyira erős, hogy még papok is tanulhatnának tőlük. Másfél évi ittlétem alatt láttam azt a nagy ragaszkodást a kegytemplomhoz és kegyszoborhoz. Arad, Nagyvárad, Szatmár, Temesvár, Kolozsvár, Brassó, jönnek férfiak és nők, ifjak és öregek gyónni és áldozni. Reggel ½ 6– este 8 óráig vannak a templomban imádkozva és többször felmenve a kegyszoborhoz. Idős, 76 éves, teljesen visszavonult ember vagyok, de Istennek hálát adok, hogy 2 oldali sérvvel, nagy vérnyomással, fél – de az is gyenge – szemmel készen állok a lelkek megvigasztalására és megerősítésére. Egyedül vagyok, Isten fizesse koszton élek, mindig azzal fekszem le, hogy reggel halva talál[nak] meg az ágyban, de örömmel munkálkodom a kegytemplomnak régi, sok kegyelmet osztó, könnyeket (*olvashatatlan szó*), kereszthordozásra erőt adó kegyszobor csíksomlyói Szűz Mária tiszteletének ápolásáért.”[341]

1955. április 24-én a lelkész levelet írt a börtönéből frissen kiszabadult püspöknek, amelyben kérte, hogy a „kegyhely régi őrei” jöjjenek vissza Somlyóra. Idős korára, magas vérnyomására és állandó szédülésére, a szemén elhatalmasodó hályogra hivatkozott. „Én szívesen maradok a Szűzanya lábánál, de félek, hogy összeesem vagy nem fogok látni”. Kérését akkor még nem lehetett teljesíteni. Még két évig szolgált, romló egészséggel, romlatlan hűséggel.

1956 szeptemberében Bartos Mihály beszámolt az addigra már szabadon engedett püspöknek, Márton Áronnak a Mária neve napi búcsúról, amin abban az évben igen sokan vettek részt.

> „Örömmel jelentem, hogy a csíksomlyói Mária neve búcsú a régi szokás szerint Kisasszony napja utáni első vasárnap nagyon szépen sikerült. A hívek nem fértek be a templomba, kint hallgatták a szentmisét. 1000 áldozó volt, paptársaim is jöttek segíteni gyóntatni. … 1949 után nem voltak ennyien. Örvendett mindenki, mi papok is. Semmiféle incidens nem történt. Szép csendben zajtalan folyt le az egész ünnep. Hála Istennek.”[342]

[341] GYÉL 1953-1993 (Csíksomlyó kegytemplomról). A levél kelte 1953. július 13.
[342] GYÉL 1956-2436/23 [felzet felirat nélkül]. A levél kelte 1956. szeptember 10.

P. Daczó Lukács a saját házi *Historia Domus*ába feljegyzést írt az elődje munkájáról; ebből a néhány sorból is ráláthatunk a ferencesek nélkül maradt kegytemplom helyzetére.

> „Bartos Mihály 1952 húsvétján már itt volt Somlyón. A pap nélkül maradt kegytemplom gondozását 5 esztendőn át lelkiismeretes pontossággal végezte. Itteni működése kezdetén volt idő, amikor a szeredai hívek is ide kijártak hozzá, mert odabenn demokrata pap volt. … Nagy volt a munka, amit itt öreg testtel, de fiatalos buzgósággal elvégzett. A Szent Antal kilencedek, a búcsúk megtartásában nem volt hiány. Közkedvelt gyóntató volt, a gyóntatószékben többek bevallása szerint olyan volt, mint egy angyal. Az egyik alkalommal, amikor sok volt még a gyónó, de a szentmise ideje is elérkezett, a sietős gyónóknak mondta ezt: 'Legyenek türelemmel, mert egy vén pap mégsem barát!' Szerzetesi egyszerűséggel élte napjai. Nagyon szerette a Szűzanyát. A barátok megmaradt holmiját hűségesen megőrizte. A hívek nagyon megszerették, és közösen megsiratták egymást, amikor elment."[343]

1957 őszén Tamás Ferenc, az újonnan kinevezett csíksomlyói plébános kezdeményezte a kegytemplomban egy misszió megtartását november 10. és 17. között Papp Asztrik ferences szónok részvételével. Ilyesmire már régen nem volt példa, s egyben gesztusértékű és igen merész lépés volt ferences páter közreműködése irányába. Gondoljunk bele, egy év telt csak el az 1956-os magyarországi forradalom óta, ami után Romániában is komoly megtorlások következtek. A november 20-án kelt plébánosi beszámoló szerint a missziót vasárnap kezdték, a további napok során megtartott szentbeszédeken 250–300 hívő vett részt. „Minden nap délután külön oktatás volt a gyermekek, legények, leányok, asszonyok, férfiak részére, akik szintén szép számban jelentek meg." Pénteken este a plébánia temetőjében, szombaton pedig a kegytemplomban végeztek gyertyás körmenetet 1200 hívő részvételével. „Mindkét körmenet mindenki számára nagyon megható volt. A kegytemplomban mindenki virággal a kezében fejezte ki hódolatát a Szűz Anyával szemben." A péntek esti közös szentségimádás mellett a naponta biztosított gyónás lehetőségével 750-en éltek, a záró misén a püspökért és az egész papságért imádkoztak, Te Deumot és pápai himnuszt énekeltek. Mindebben bízvást láthatjuk a hiányzó búcsús élmények helyettesítését. Csak elképzelni tudjuk az örömet, amit az emberek egy évek óta nélkülözött ferences szónok fellépése fölött érezhettek, akit már régről ismerhettek, hiszen 1944-ben Somlyón működött, versei megjelentek a ferences sajtóban. Hamarosan hét év kényszermunkára ítélték…

1957-től kezdve P. Daczó Lukács a külső körülmények, javítások vagy más események leírása közben sokszor szóba hozta a papi munka lehetőségeit és keserveit is.

Mivel a kegytemplom nem volt plébánia, ezért keresztelni, esküdni, temetni az embereknek a plébánoshoz kellett fordulniuk, ám sokan szerették volna gyermeküket a kegytemplomban keresztelni vagy házasságukat ott megáldatni. Ilyenkor megegyezésre volt szükség a csobotfalvi (=csíksomlyói) plébános és a páter között, mert ennek anyagi vonzatai is voltak. Volt, hogy a plébános ment a kegytemplomba, volt, hogy rábízta a teendőket a ferences atyára. Ugyancsak anyagi vonzata volt a vízkeresztet követő házszentelésnek, ami eleven szokásként élt az egész környéken (mind a mai napig). A plébános nem vette jó néven, hogy ezt a páter is végzi, s ő a rosszallást megérezve és a szemrehányástól tartva ezt egy-két év után, 1961 körül abba is hagyta; nem kis keserűséggel jegyzi meg a plébános anyagias hozzáállását, pénzzel való bánásmódját.

[343] HD-DL 1960. III. 11.

Nehezebb kérdés volt a hitoktatás, amit az állami hatóságok minden erővel akadályozni igyekeztek, voltaképp sikerrel. 1957–58-ban még nagyobb számban voltak gyerekek, aztán erősen lecsökkent a létszám, csak hárman-négyen maradtak. Erősebb rábeszélés, többszöri figyelmeztetés mellett gyarapodott kissé a létszám 14–15-re.[344] A páter újra meg újra kifakadt a rendszer ateista szelleme ellen. Gyűlések, körök, elfoglaltságok miatt a gyerekeknek vasárnap is iskolába kellett menniük. Megfenyegették, megszidták, akiről kitudódott, hogy templomban volt. A hittanra járó gyerekeknek is csak a kisebb része járt el a vasárnapi misére.[345]

1961–62-ben, a magyarországi téeszesítés második hullámával egyidőben zajlott le a kollektív gazdaság megszervezése. Ezek a megpróbáltatások, még ha csak közvetve is, a papot is erősen igénybe vették.

> „Ez év [1962] január 28-án avatták fel itt, Csíksomlyón a kollektív gazdaságot. Itt aránylag könnyen ment. A felcsíki és az alcsíki falvakban azonban nagyon sok ember erősen megszenvedett a kollektivizálásért. Ennek történetét leírni külön feladat. Ez külön fejezete lesz a sátánizmus történetének, mert ez a pokol fertelmeinek kiloccsanása a földre. Nincs emberi nyelv, melynek jelzői alkalmas minősítéssel fejezhetnék ki az az alávaló gazemberséget, amivel a kommunizmus a közös gazdálkodásba kényszerítette a népet. Akkora az elkeseredés az emberek között, hogy azt leírni néhány sorban nem lehet.
> Az asszonyok bánatukban napokig sírtak. A férfiak beültek a kocsmába és napokig ittak. Volt, aki megőrült, s ideggyógyászatra kellett vinni. Többen öngyilkosok lettek. Egy rákosi ember addig bujdokolt, hogy megfagyott. Alcsíkon egy embert a jászolból, a széna alól szedtek ki, amint a lovak ettek róla. Hogy hányat vertek meg és kínoztak agyon, hogy 'önként' aláírjon, az most még nem tudható, mert az ilyesmiről nem szabad beszélni… Túl nagy már a nép keserűsége. Akkora, hogy már nem Isten sújtó kezét látja, hanem megrendül az Istenbe vetett hite".[346]

Ettől kezdve az emberek talán még inkább meg voltak félemlítve, és nyilván az erős ellenpropaganda is hatott rájuk. A vallásos élet egyre rosszabbodott. Miközben az értelmiség fokról fokra elmaradozott, a templom mellett kitartók nagyobb része „az egyszerű falusi asszonyok" közül került ki. Ők jártak el a hétköznapi ájtatosságokra, a kilenc keddi búcsúkra, az októberi litániákra, ám az ilyen alkalmakkor sem voltak többen 10–20 embernél. Különösen fájdalmas volt azt tapasztalni, hogy a legnagyobb ünnepek is elvesztik a méltóságukat és vonzerejüket. 1961-ben karácsony első napja hétfőre esett, ami munkanap volt, „minden üzem, vállalat, üzlet, iroda a rendes hétköznapi munkában volt. Az emberek pedig mentek, s a legtöbbje még az esti szentmisére sem mosakodott ki ünneplőbe és nem jött el a templomba. Éppen csak a gazdálkodó emberek tartották meg a karácsonyt úgy-ahogy".[347] Nem volt ez másképp a következő években-évtizedekben sem. 1962-ben a páter keserűen jegyzi meg: „Micsoda rabszolgaság!"

Az a gondolat, hogy a csíksomlyói kegytemplom plébániai rangot kapjon, 1971-ben merült fel komolyabban a kegyhelyigazgatóban, aki ez iránti folyamodványát felterjesztette a püspöknek. Március 15-én kelt válaszában a püspök a főesperesi hivataltól kért véleményt, javaslatot

344 HD-DL 1961. V. 2. 12b.

345 HD-DL 1961. V. 2., 13a – P. Daczó Lukács temetésén 2018 novemberében Pál József Csaba, jelenlegi temesvári püspök idézte fel személyes beszélgetésben, hogy ő annak idején a Lukács atyával való kapcsolat, a hittanórák következtében köteleződött el az egyház és a papi hivatás mellett.

346 Kozma 2013. 226.

347 HD-DL 1962. II. 5. 20b.

a kérdésben. A jogi átsorolás végül nem valósult meg, de érdemes figyelmet fordítanunk arra, milyen érvelést fogalmazott meg, és milyen tényeket ismertetett P. Écsy János. Az egyik a templom állami szempontból rendezetlen helyzete: „Az egyházmegye legjelentősebb temploma jogi szempontból a levegőben lóg. Az állami hatóságok nem ismerik el jogi személynek. Bármilyen lényegi kérdésben kerestük meg, mindig a parochiához utasítottak. Kifejezetten meg is mondták nem egyszer, a kegytemplom rektorával sem tárgyalni, sem intézni nem lehet semmit." A másik szempont a hívek pasztorális ellátása: „A kegytemplom környékén lakó hívek két szék között a földre esnek. A plébános Csobotfalván van. Keresztelések, esketések és temetéseken kívül alig van érintkezése a hívekkel. Ezek a hívek ui. szentmisére a kegytemplomba járnak, ha egyáltalán járnak. A plébánosnak kevés lehetősége van velük foglalkozni, a kegytemplom papjainak pedig nem szabad." Legalább ilyen fontos a búcsúba máshonnan nagy számban odaérkező hívekre történő hivatkozás, mert fényt vet nemcsak vallási, hanem társadalmi viszonyokra is:

> „Hitéleti szempontból is nagyon gyarló a helyzet a kegytemplom árnyékában. Meg vagyunk győződve, hogy a mind nagyobb számban idesereglő híveknek nem szolgálnak épülésére. Pedig a búcsúsoknak egészen közvetlen érintkezésük van az itteni hívekkel, mert azoknál kapnak szállást. De sokszor okozott botrányt, hogy a szállásadók még szentmisére sem mentek el. A cél pedig az lenne, hogy az idegenből jövő hívek jól rendezett, bensőséges hitéletet lássanak itt. Ennek megvalósítása intenzív s hosszú lelkipásztori munkát igényel. Ezért kellene parochiális joggal rendelkezni a kegytemplomnak".[348]

Az a tény, hogy a helybeliek szállást adnak a búcsúsoknak, világos jele a hagyományos búcsújárás lassú éledezésének, amikor az emberek már több napra szánják el magukat a kegyhely meglátogatására.

A somlyói rendház két ferencese, P. Écsy János és P. Márk József az 1970-es években addig elképzelhetetlen „kedvezmény" gyanánt egymás után kétévenként lehetőséget kaptak külföldi utazásokra. Ezekről évtizedekkel később József atya írta meg anekdotikus élménybeszámolóit, amelyek a székelyes és a ferences humor vegyülékével idéznek fel emlékezetes epizódokat, találkozásokat. Első útjuk – autóval – 1974-ben még csak a „testvéri szocialista országokba", Magyarországra és Csehszlovákiába vezetett; a főbb állomások Szeged, Budapest, majd Pozsony, Malacka, Prága, Karlovy Vary, és a felvidéki városok (Lőcse) voltak. 1976-ban vonattal mentek, meglátogathatták Ausztriát, Németországot, Olaszországot, megfordultak a jelentősebb városokban, eljutottak Rómáig, Assisiig. Két évvel később, 1978-ban újra kocsival indultak neki, körútjuk során eljutottak Franciaországba (Párizs, Lisieux, Lourdes), Spanyolországba (Madrid, Toledo, Córdoba, Sevilla, Granada, Barcelona, Portugáliába (Fatima, Lisszabon) majd Marseille-en és Avignon-on keresztül Svájcba (Genf), végül Németországon keresztül tértek haza. Újabb két év múlva, 1980-ban izgalmakat sem nélkülözve Amerikába mentek, meglátogatták a kinti ferences custodiát Youngstown-ban, más nagyvárosokat, majd Európába visszatérve Rómába is elrepültek.[349]

Az évek során egyre távolabbra jutottak el. A legtöbb helyen igénybe vehették közvetlen vagy közvetett ismerősök, nemkülönben a ferences testvérek segítségét. A nyugati világ közvetlen ismerete, a fontosabb európai kegyhelyeken szerzett tapasztalat biztosan ezerféle módon

[348] GYÉL 1971-796. (Csíksomlyói kegytemplom plebániális templommá emelését kérik)
[349] Márk 2014. 147–184.

hasznosult későbbi életük és működésük során. Beszámolóik annak idején sokakat tölthettek el örömmel, talán némi irigykedéssel is. Távollétük alatt helyettes őrizte a kegyhelyet, alkalmazottak is segítettek, akiknek a szerző és utazó annak rendje-módja szerint köszönetet mondott. Sajnos ezekről az utazásokról P. Écsy János feljegyzései, ha vannak is, ismeretlenek; egyetlen rövid írása a rendház *Historia Domus*ában az amerikai útról szól. Megjegyezzük, hogy nyugati utazásokra másoknak is lehetőségük nyílott, köztük pl. P. Daczó Lukácsnak is, aki 1970-ben járt Ausztriában, Németországban és Olaszországban.[350] A keleti és nyugati utazások lehetősége az 1970-es években hozzátartozott az akkor éppen enyhülést mutató romániai diktatúra fejleményeihez, de nem terjedt ki szélesebb körökre, csak kiváltságosakra, tehetősebbekre, vagy akitől esetleg várhattak valamit; továbbá nem is tartott sokáig, a nyolcvanas évekre lényegében szinte megszűnt.[351]

Néhány hónappal a romániai politikai fordulatot megelőzően, 1989 októberében a templomot és a zárdát P. Pöhacker Balázs OFM (egyúttal az akkori ferences tartományfőnök) az egyházmegyei megbízott jelenlétében hivatalosan átadta Bartók Albert OFM-nek, aki a következő korszakban, a további években meghatározó szerepet vitt a kegyhely fellendítésében. Az ő ottani hét éves működéséről sokkal kevesebbet tudunk, ezekről az évekről csak néhány eseménytörténeti bejegyzés olvasható a háztörténetben. A megélénkülő pünkösdi búcsújárásról a következő fejezetben lesz részletesebben szó.

Kitekintés: „amerikai Csíksomlyó”

A romániai diktatúrával egyidőben, 1963 és 1992 között az Egyesült Államokban egy „amerikai Csíksomlyó”-nak is nevezett egyházközség működött Youngstownban, egy Ohio állambeli városban. Ezen a ferencesek által fenntartott kegyhelyen rendszeresen megtartották a „csíksomlyói búcsút”. A két kegyhely között évtizedekig csak a ferencesek egy szűk köre tarthatott kapcsolatot, jórészt titokban. 1990 után aztán az amerikai magyar ferencesek önállósága megszűnt, nyilvánosan alig esett szó róluk. Egyedül egy szűk körben terjesztett kis kiadvány, egy negyedszázaddal korábbi amerikai füzet új kiadása jelent meg róluk.[352] Ez az árnyékos, félig ismeretlen helyzet indokolja, hogy ebbe az irányba is kitérőt tegyünk.

Youngstown virágzó iparváros volt a 19–20. században egészen az 1960-as évekig. Lakosságának száma évtizedeken át dinamikusan növekedett: 1890-ben 33 ezer, 1910-ben 80 ezer, 1930-ban 170 ezer volt. Harminc évnyi stagnálást követően ugyanilyen meredeken esett vissza: az 1960-asa 166 ezres lakosságszám 1980-ra 115 ezerre, 2000-re 82 ezerre esett vissza, manapság becslés szerint 64 ezer.[353]

A városban élő magyarok 1905-ben szervezték meg első egyházközségüket, és 1910-ben már templomot is építettek, amit Szent István király címére szenteltek fel. A dinamikusan gyarapodó magyarság húsz évvel később, 1929-ben egy másik egyházközséget és vele együtt

350 Daczó 2010. 93.

351 Gagyi J. 2009.

352 Mészáros–Pap 1995.

353 Forrás: "Census of Population and Housing". United States Census Bureau. Ld. https://www.census.gov/library/working-papers/2005/demo/POP-twps0076.html, Ohio tables (2018.09.30)

templomot is létre tudott hozni, amit Magyarok Nagyasszonya címére szenteltek fel. A második világháború után, 1948-ban egy Erdélyből menekült ferences, Kukla Tarzíciusz volt a plébánia vezetője, attól kezdve ott évtizedeken át önálló szervezetet alkotó ferencesek működtek.

Az erdélyi ferences rendtartományból már az 1920-as évektől érkeztek Amerikába missziós atyák. 1923-ban Erdélyből tizenhat páter és két fráter, Magyarországról hét páter vándorolt ki. Csatlakozott hozzájuk három amerikai páter és két fráter. 1923–48 között a közösség az amerikai Szent Szív rendtartomány részét alkotta. A többi, akkoriban vagy a második világháború után Amerikába ment erdélyi ferencessel együtt 1948-ban önálló szervezeti keretet kaptak azzal, hogy a rendtartomány egy alárendelt egységet, ún. *custodiát*, vagyis őrséget szervezett meg. Ennek első vezetője a már 1928 óta Amerikában működő, korábban csíksomlyói házfőnök Bíró Benedek volt, aki megelőzőleg iskolát alapított és hetilapot indított Fairfieldben (Connecticut állam). A custodia 1948 és 1992 között állt fenn, virágkorát az 1960-as években élte, amikor az 1956-os menekültek jelentősen gyarapították az amerikai magyarok számát. Jelesebb ferencese páterei András Jeromos, Bíró Lőrinc, Bíró Benedek, Deésy Ipoly, Hegyi Péter, Kafka Szergiusz, Kovács Atanáz, Kukla Tarzíciusz, Szőcs Dénes, Takács Gábor voltak.

Youngstownban a ferences custodia 1957-ben tudott telket vásárolni, építkezni kezdtek, és 1963-ra elérték a kegyhely jóváhagyását. Az új, a városban immár harmadikként megépült katolikus templomot a youngstown-i püspök a *Szomorúak Vigasztalója* címre szentelte fel 1964. október 4-én, Szent Ferenc ünnepén. Ide készíttettek másolatot a csíksomlyói Mária-szoborról,[354] és évente megszervezték a pünkösdi és a Szent István napi zarándoklatokat, búcsúkat. Ezekről a programokról rendszeresen beszámolt a közösség által kiadott hetilap, a *Katolikus Magyarok Vasárnapja*.[355] Az ilyen alkalmakkor minden ünnepélyesebb volt, mint a vasárnapi miséken, szélesebb körből vártak híveket, és a lassanként kiépülő kegyhelyen más programokat is szerveztek. A kegyhely rangját igyekeztek emelni azzal, hogy már 1960-ban felállítottak egy Szent István szobrot; ezt az 1939-es New York-i világkiállításra készítette Rumy Rajk István, utóbb az amerikaiak lefoglalták, a háború után pedig vissza akarták adni Magyarországnak, ám az új hatalom nem fogadta be; így került egy árverésen magántulajdonba, majd Youngstownba. A kegyhely másik jeles szobra egy Mária-szobor volt, amit a közösség Fatimából kapott; ezzel tudtak kötődni egy nemzetközileg ismert kegyhelyhez, aminek mozgósító ereje és jelképi értelme egyaránt fontos volt. A magyarok számára készült el az ún. *vasfüggöny keresztút*, Vudy József alkotása, ahol a stációk feliratai és ábrázolásai egymásba játszották a Golgota szenvedéstörténetét az elnyomott magyarok és kelet-európai népek kálváriájával.[356] A lokális emlékezet erősítését szolgálta az is, hogy a Szent István szobor talapzatára és a körülötte elhelyezett falakra felvésték magyarországi vármegyék nevét és címereit.

1967-ben az erdélyi ferences atyák P. Mészáros György összeállításában egy ismertető könyvecskét jelentettek meg a kegyhelyről a múlt és a jelen állapotainak részletes bemutatásával, amiben vázolták a II. vatikáni zsinat utáni Mária-tisztelet jelentőségét, imákat közöltek, a

354 Ahogy azt nekrológjában megemlítik, Imre Mária, a fairfieldi plébánia háztartási alkalmazottja ajándékozta volt a szobrot. 1979-11-18 [Nekrológ]

355 Az újság teljes anyaga elérhető az adt.arcanum.hu adatbázisban.

356 Hasonló *magyar kálvária* készült 1934–36-ban Sátoraljaújhelyen is, amit az 1990-es években állítottak helyre. Mizsák 2001.

szentolvasóba belefoglalták a magyar vonatkozásokat is, és helyet kaptak búcsús énekek is.[357] Húsz évvel később,1988-ban a ferences P. Kiss Barnabás adott ki füzetet a jubileumi Szent István zarándoklat alkalmából, melyben így ír:

> „Az ősi Csíksomlyó nem ünnepelheti teljesen szabadon a Szent Szüzet, ezért az onnét menekült ferencesek új kegyhelyet emeltek a Védasszonynak. … A csíksomlyói Szűzanya azóta is itt őrködik, és meghallgatja azokat, akik Hozzá folyamodnak vagy őt kérik. Védi, ahogyan védte és erősítette a szegény székely népet a gyötrelmek idején. Évente kétszer van csak magyar zarándoklat: pünkösdkor és Szent István ünnepe után, szeptember elején. Ezen alkalmakkor feleleventjük az ősi kegyhely dicső múltját, hogy a hitnek és kitartásnak forrása legyen az üldözött magyarság számára. Ugyanakkor a búcsúk hagyományainak ápolásával elmélyítjük magyaros Mária-tiszteletünket, és átmentjük lelki értékeinket a jövő nemzedékeknek."[358]

A kegyszobor másolata, a mintegy másfél méter magas hársfa szobor kissé hozzá van igazítva a 20. századi ízléshez, vagyis nem akart hű utánzata lenni az eredetinek: „úgy az arcvonásokban, mint a tagokban, valamint a bő köpeny fekvésében van valamelyes aránytalanság, kiforratlanság. Az arc kissé idegen; a vállak feltűnőek keskenyek; a redők fekvése kissé mesterkélt. Mindez eredetiséget és bizonyos primitív szépséget kölcsönöz ugyan a szobornak, de a mai művészi igények számára nem mindenben kielégítő. Az utánzat készítésénél az volt az irányelv, hogy az új szobor emlékeztessen a négyszáz éves eredetire, ugyanakkor a mai ember művészi ízlését se zavarja. Így nyert az arc szabályosabb vonásokat, a tagok arányosabb alakot és a bő redőkben leomló köpeny természetesebb fekvést." Alacsonyabb lett a fejen lévő magas korona; sötét bordó színt kapott köntös (ami az eredetin fehér), a Jézus alak is arányosabb, „a dicssugárak természetesebb elrendezésben ölelik körül a Szentszűz alakját."[359]

Az „amerikai Csíksomlyó" pünkösdi búcsús programja nagy vonalakban a következő szokott lenni. Vasárnap késő délelőtt, délben vagy fél egykor szentmise a templomban, utána közös ebéd; 3-kor vasfüggöny keresztút, 4-kor szabadtéri mise. A misék alatt általában több ferences gyóntatta az egybegyűlteket, és helybeli atyáktól vagy vendég szónokoktól több szentbeszéd is elhangzott. A Szent István napi búcsúk alkalmával több alkalommal már reggel is tartottak miséket, délután vesperás és a szobor megkoszorúzása következett. Az ünnepségekre a hetilap jó előre toborozta a híveket, újabb és újabb figyelemfelhívások jelentek meg, majd utánuk részletes beszámolók következtek. A kegyhely életének egyik „fénypontja" volt, amikor 1974-ben a budapesti amerikai nagykövetségről külföldre távozott Mindszenty bíboros amerikai körútja során útba ejtette Youngstown egyházközségeit is. A ferences kegyhelyen éppen pünkösdre időzítette érkezését. Beszédében felidézte a 16. századi erdélyi viszonyokat, János Zsigmond erőszakos térítési kísérletét, a csíki-gyergyói székelyek ellenállását, és ennek kapcsán megemlékezett a „szentháromságtagadók" elleni küzdelemről, amit nemcsak a 16. században, hanem a maga idején is aktuálisnak tartott:

> „Nagyobb válságban vagyunk mi vallási tekintetben ma, mint a székelyek voltak a XVI. század közepén. Ma nemcsak Szentháromságtagadás van. Ez is túl sok volna az anyagelvűség táborától. De támadják az ateizmussal, az istentelenséggel nemcsak a teremtést, a

[357] Mészáros 1967, Mészáros–Pap 1995.
[358] Kiss B. 1988. 1.
[359] Mészáros 1967. 35–36.

> megváltást és a megszentelést, a Szentháromság együttes és külön művét, hanem támadják mindazt, ami a Kinyilatkoztatásban benne van, amit Jézus hároméves nyilvános működésében hirdetett. Tagadják az ember halhatatlan lelkét és ezzel az emberi méltóságot, hiszen az új tanokban ma az istentelenség és az embertelenség frigyesül, és oda van az ember méltósága és állatfelettisége."[360]

A bíboros halálát (1975) követő években a látogatásra emlékezve az újságban újra meg újra felhozták beszédének főbb gondolatait, és a környék magyarságát az ő alakját középpontba állítva hívták a kegyhelyre. Megtartották az őszi Mária neve napi búcsút is, és feltűnő, hogy az újságban egyre természetesebb módon használták a „csíksomlyói búcsú" kifejezést.

Az elöregedés és elvándorlás folytán az egyházközség és a custodia a nyolcvanas évekre egyre szűkebb körben tudott működni. Megszüntetése már az 1980-as években is szóba került, ám akkor az erdélyi ferences rendtartomány még nem volt abban a helyzetben, hogy egyházjogilag elismert és tárgyalóképes felelős vezetője lett volna. Az 1990-es politikai változások, az új tartományfőnök, P. Benedek Domokos megválasztása és beiktatása lehetővé tette a helyzet rendezését. 1992 pünkösdjén hivatalosan is megszüntették az amerikai custodiát, és a ferencesek templomát átadták az egyházmegyének. Ezzel véget ért egy templom harminc éves, egy közösség 45 éves, és egy újság (megszakításokkal) 100 éves története, pályafutása. A rendtagok egy része, köztük Mészáros György is hazatért, és rövid ideig Csíksomlyón, majd Kolozsvárott töltötte idős napjait.[361]

[360] Krajsovszky 2008.

[361] Nekrológja: 2005-04-15 Fodor. Életéről a ferencesek újságjában közölt emlékezés ad áttekintést: 2005-09 Pap.

3. A BÚCSÚJÁRÁS NÉGY ÉVTIZEDE

Ahogy minden másban, úgy 1949-től a búcsújárásban is teljesen új helyzet keletkezett. Addig is sokszor és sokat változott a búcsú ünneplése, alkalmasint a püspök is kiadott szabályozó rendelkezéseket, engedélyezett vagy megszüntetett szokásokat. 1949 után viszont teljességgel tilos volt nyilvánosan ünnepelni, nem volt szabad téri gyóntatás, nem volt felvonulás, kikerülés, nem voltak keresztek, lobogók és semmilyen más jelvény. 1950-től tilos volt a búcsúba menni, mondhatni „lehúzták a redőnyt". Minden módon megfélemlítették az embereket, előfordult, hogy az ünnep napjaiban a kegyhely fölött repülőgépek köröztek, a környéken hadgyakorlatot tartottak. Ez a közvetlen és direkt akadályoztatás éveken keresztül tartott abban a vélt reményben, hogy az emberek távoltartása az ünneptől tartós „eredményt" fog hozni. Láttuk, hogy Somlyón egészen 1957-ig egyáltalán nem is volt ferences. Az emberek, akik addig megszokhatták, hogy akadálytalanul gyóntatják őket, szentbeszédek hangoznak el, egy nap akár hat is, most döbbenettel tapasztalták, hogy Somlyón nincs szerzetes. Ilyen nem volt már több mint háromszáz éve.

Negyven éven keresztül a somlyói búcsújárás nem egyszerűen egyházpolitikai okokból volt útban, nem az imádkozó, virrasztó, Szűz Mária kegyszobrát megérintő és gyóntatószékek előtt sorban álló emberek zavarták a kommunista rendszert.[362] Legalább annyira közrejátszott ebben a búcsú és a búcsújárás nemzeti és politikai tartalma. Egyik sem volt ugyan explicit, de egyik sem volt elrejthető. A kommunista vezetés számára félre nem érthető és szűnni nem akaróan zavaró emlékek voltak azok az események, amelyek az 1940-es években lezajlottak Somlyón. Nem lehetett elfelejteni az 1940-es búcsút, a néhány hónappal későbbi második bécsi döntést, a Somlyón ennek örömére ősszel megrendezett szeptemberi ünnepséget, sem azt, ahogy a „kis magyar világ" idején Somlyó a magyarországiak, köztük a politikusok zarándokhelyévé is vált. Nem lehetett elfelejteni, hogy 1945-ben, 1946-ban, mindaddig, amíg a párizsi békeszerződés újra oda nem ítélte Erdély egész területét Romániának, a somlyói búcsúra összegyűlt százezres tömeg a legnagyobb magyar gyülekezés volt, amelynek csak egy gyújtó szónoklat kellett volna, hogy politikai követelésekbe kezdjen. Nem volt elfelejthető Márton Áron fellépése, aki pontosan látta ezt a lehetőséget, azt, hogy ennek következményeitől meg kell óvni a népet, s hogy neki kell magára vállalnia az igazság kimondását, a követelések megfogalmazását. Világosan megfogalmazta ezt Nékám Sándor bukaresti magyar követ jelentése:

> „A jelenlévők szerint a püspöki beszéd előtt a légkör annyira telített volt, hogy az elkeseredettség könnyen politikai tüntetésben robbanhatott volna ki. Hallatszottak olyan hangok is, amelyek azt kívánták, hogy a gyülekezetnek az 1918-as gyulafehérvári példa nyomán nemzetgyűléssé kellene átalakulnia és a párizsi határozat elleni tiltakozás jeléül a Magyarországhoz való csatlakozást kellene követelnie… *Az egybegyűlt nép a beszéd hatására valóban megőrizte a fegyelmét, a jelenlévő román csendőr őrnagy, a kivezényelt karhatalom parancsnoka* – aki előzőleg aggodalmát fejezte ki a nép hangulata miatt, amely szerinte a párizsi határozat után napokig »nem dolgozott, csak izzott és minden akcióra képes lett volna«

[362] A fejezet átdolgozva megjelent: Mohay 2019.

– *a beszéd után elismerését fejezte ki a püspöknek*, hogy papjainak adott szigorú utasítása nyomán a tömeget ennyire fegyelmezetten sikerült mozgatni és rendben tartani.”.[363]

1949 pünkösd szombatján – június 4-én, éppen a trianoni békekötés napjának évfordulóján – a püspök lovas bevonulása gyimesiek gyűrűjében már csak olaj lehetett a tűzre. A jelenet emlékezete közismert, többen megírták, és a részleteket illetően (fehér vagy almásderes volt ló, ki adta, stb.) valóságos és legendaszerű történetek több változatban is is elevenek maradtak.[364] Ha a búcsús tömeg nem is jelentett közvetlen politikai fenyegetést a rendszer számára, azok, akik illegitim hatalmat és diktatúrát gyakoroltak, nem alaptalanul féltek, s a félelem megnagyítja az ellenfelet. A képzelt ellenségtől való félelem pedig mindennél erősebb motiváció az erőszak gyakorlására. Ugyanilyen félreérthetetlen volt a búcsú nemzeti karaktere is. Éveken át lenghettek a magyar nemzeti lobogók, énekelhették a magyar himnuszt, de ha mindez nem történik, akkor is bármely román vezetés számára sajgó szálka egy ekkora méretű magyar gyülekezés, amely ráadásul békés, és nem akar semmi mást, csak a hitét kifejezni, vallási hagyományait gyakorolni.

Nem alaptalan azt gondolni, hogy az 1949-es pünkösdi búcsú, az ott elhangzott püspöki szentbeszéd, majd a pár nappal később Márton Áron vezetésével megtartott espereskerületi papi gyűlés (ahol világossá tette, hogy nem adja fel az egyház autonómiáját, és elmegy a végső határig) „hozzájárult, ahhoz, hogy a csíki papság a püspöknek néhány nap múlva történt letartóztatása után az ellenállást választotta”[365]. Így közvetve Csíksomlyónak is köszönhető az egyház éveken át sikeres ellenállása az államosítással szemben. 1950-től kezdve Somlyó ezáltal is látens jelképpé vált.

Ahogy az 1940-es évek búcsújárása felejthetetlen és felejtésre ítélt emlék volt a vezetésnek, ugyanúgy volt ki nem mondott, ki nem mondható, ámde felejthetetlen emlék az embereknek. A belső ragaszkodás a kegyhelyhez erősebb volt a külső erők tiltásánál és akadályozásánál. A kegyhelynek a hagyományos vonzáskörben szűnni nem akaró vonzása, az emberek eltéphetetlen ragaszkodása nemcsak a vallási hagyományok, hanem éppoly erővel az ilyesfajta emlékek szimbolikus erejét is kifejezi. Ez teszi érthetővé azt, hogy az erőszakos tiltás évei után a búcsúsok egyre nagyobb számban, egyre magabiztosabban indultak meg újra, egyre többen és egyre messzebbről kapcsolódtak be az ünneplésbe. S közben igazoltató milicisták, civil megfigyelők képében mindvégig jelen volt körükben a hatalom fenyegető jelenléte, ami mindig figyelmeztette őket arra, hogy meddig mehetnek el, meddig fejezhetik, illetve nem fejezhetik ki valódi érzéseiket, vágyaikat, mennyire tehetnek akár csak halvány utalást is valódi emlékeikre.

363 Virt 2002. 150–151.

364 Domokos 1989. 182; Tánczos 1990; Marton 1996; Albert 1998; Sas 2014; Tánczos 2016. 186–188. Márton Áron beszédét közölte: Vincze 2003. 125–126. – Ma már nem ellenőrizhető, amit Daczó Katalin újságíró egy cikkében megírt: tudomása szerint ló tulajdonosa Csillag Pál volt Hidegségen, aki a lovat egy héttel később a Szigurancának is kölcsönadta, ahol úgy megverték, hogy alig tudták életben tartani. Ezt hallva a börtönben ülő püspök felajánlotta, hogy kárpótlásul kifizeti, de ezt büszkén elhárították. Ugyanő írta meg azt is, hogy a híres lovas fotót egy református asszony, Boné Anna készítette, aki imádkozni ment a búcsúba, és aki kilencven éves korában halt meg 2004-ben (2009-05-29 Daczó). – Tánczos Vilmos más emlékezőktől azt tudta meg, hogy „a lovat Zaki Pista adta, Zakariás Gyurinak a fia. Nagy üzletes ember vót, nagy vagyonos ember Komjátpatakon, annyi vagyona volt, hogy rengeteg sok. S neki a fia adott egy almásszürke lovat, s azon a lovon ment bé Márton Áron Somlyóra.” (Az 1927-ben született gyimesbükki Simon Jánost idézi Tánczos 2016. 187.)

365 Virt 2002. 175.

A búcsújárás, és az, hogy hogyan kell búcsút járni, voltaképp az emlékekben élt. Felnőtt legalább két olyan generáció, amely nem láthatott valódi teljes búcsújárást: az 1940-es években születettek, akik a hatvanas évekre már húsz évesek voltak, a nyolcvanas évekre pedig családos felnőttek, csak azt láthatták, hogy Somlyó egy sok embert megmozgató, sok régi tradíciót éltető, de mégis csak „visszanyesett" ünnep. Ezért volt jelentősége a régebbi idők emlékezete fenntartásának.

Ennek egy tanulságos példája az, hogy mi mindenre emlékeztek harminc évvel a búcsújárás betiltása után, de még a diktatúra idején a korábbi időkből. Az akkori idősek között volt, akiben eleven emlék volt az 1920-as uralomváltás és a búcsújárás akkori megszakadása. Erre példaként két, Mikházán illetve Jobbágytelkén készült beszélgetést idézünk, amelyeket 1981-ben Kacsó Gábor készített Domokos Pál Péter számára. Az asszonyok pontosan elmondták a mikházi kereszt felépítését, útvonalát a kegyhelyre, a szekeresek szerepét, a több napos utat, a fogadtatást az útba eső településeken, az elszállásolást. Mindent tudtak arról, ki és hogy vitte a zászlókat, a csengettyűket, a dobot, elevenek voltak az emlékeik a fáradalmakról, a pihenésekről, a fázásokról és a jóleső tejes laskáról. Régi hagyomány volt, hogy a kegyhelyre a mikházi kereszt érkezett meg először, már pénteken reggel; ott a zárdafőnök fogadta őket, énekeltek, imádkoztak, felmentek a Mária-szoborhoz. Ritka emlék, hogy a Salvator kápolna lépcsője a „kőosztováta" anyagából készült. Évtizedek múltán az öregek még jól emlékeznek Trefán Leonárdra, a széki keresztalja érkezésére, a laboriumot cipelő legényekre, nemkülönben a hazaútra és arra is, hogy az egynek tekintett mikházi keresztaljában melyik faluból hányan voltak.[366]

A diktatúra éveiről a szóbeli visszaemlékezésekben mára sok általános sztereotípia maradt meg, az eltelt évtizedek elhomályosították a részleteket. Összefoglalásában Tánczos Vilmos is csak az 1949-es búcsúról írt többet, az utána következő évtizedekről – a kilencvenes években felvett emlékezések alapján – jóval kevesebbet.[367] Ezért a korabeli viszonyok pontosabb felidézésében nagy jelentősége van a korabeli írott emlékeknek és a levéltári forrásanyagnak, amit a lehetőségekhez mérten igyekeztünk kiaknázni. A négy évtizedes korszak búcsújárásáról főként az egykorú forrásokat szólaltatjuk meg, majd kiegészítésképpen felidézünk néhány, a rendszerváltást követő visszaemlékezést.

Kortárs nézetben

95–105. KÉP

A diktatúra évtizedeiből kevés a számba vehető tudósítás a búcsúról, hiszen a nyilvánosság ekkoriban zárva volt az ehhez hasonló témák előtt. Mi sem természetesebb, hogy a búcsújárásról a sajtó nem tudósított. A Maros-Magyar Autonóm Tartomány újságja, a *Vörös Zászló* 1952 és 1968 között éppúgy nem közölt beszámolót a pünkösdkor Somlyóra érkezőkről, mint ahogy a Hargita megyei napilap, a *Hargita* sem. Ha tájékozódni akarunk, néhány publikációra, levéltári

366 A hangszalagok átadását Domokos Máriának köszönöm. Érthető, ha efféle interjúk a maguk idején még lábjegyzetben sem kaphattak nyilvánosságot. Ld. Melléklet (19). – Sok egyező részlet található Papp Asztriknak a mikházi keresztaljáról készített a néprajzi igényességű leírásával (Papp 1995.) és Venczel József fmegfigyeléseivel (Venczel 1939). Ld. Melléklet (1).

367 Tánczos 2016. 185–190.

adatokra, külföldön megjelent híradásokra, valamint a csíksomlyói rendház *Historia Domus*ára támaszkodhatunk. Másra vár a feladat, hogy a búcsú történetének feltárásához a román állambiztonsági szolgálat levéltárában vagy a tartományok iratanyagában őrzött dokumentumokat is forrásként használja fel.

Márton Áron börtönévei alatt az egyházmegyét Adorján Károly vicarius generalis kormányozta. Sem a bebörtönzött püspöktől, sem a római Szentszéktől nem volt felhatalmazása az egyházmegye vezetésére, a papság sem állt mellé, csak a világi hatalom tartotta pozícióban. Márton Áron a kiszabadulását követően leváltotta. Az állami elvárásokhoz igazodó vikárius határozott elvárása volt, hogy a búcsúra más egyházközségek hívei és papjai ne menjenek oda. A közte és a csíki papok között folyt pünkösd előtti levelezés 1952-ből élesen rávilágít arra, mit várt a hatalom és mihez igyekezett ragaszkodni az alsópapság.[368] 1952. április 30-án magyarul és románul ment ki az egyházmegyei hatóság levele a csíkszeredai főespereshez:

> „Kapcsolatban a Csíksomlyói kegytemplom búcsújának megünnepléséről folyó hó 28-án élőszóval tett jelentésével, értesítem, hogy ama elhatározását, mely szerint a f. évi Csíksomlyó kegytemplom búcsú ünnepségeit más községek papságának és híveinek részvétele nélkül kizárólag csak a kegytemplomban tartják, ezennel tudomásul veszem. Kérem, szíveskedjék a fentiekről a Nlt. vezetése alatt álló rajonesperesi kerület összes plébániáit is értesíteni."

A levelet az egyházmegyei hivatal a félreértések elkerülésére másolatban minden esperesi kerület vezetőjének is kiküldte, és román fordításban megkapta a román egyházügyi hivatal is, egyenként felsorolva azt a nyolcvan plébániát, ahová közvetlenül is elküldték az utasítást. Ennek kísérő szövege a következő:

> „Tudomásulvétel és további eljárás végett másolatban közlöm a csíkszeredai rajonespereshez folyó hó 30-án 1458/1952 szám alatt intézett iratomat. Ezen iratban foglaltak végrehajtásáért Tisztelendőséged személyesen felelős."

Világos, hogy az „elhatározást" sem az esperesek, sem a plébánosok nem saját maguk hozták meg. Az egyházi vezető itt „pápább volt a pápánál". Nem csoda, de talán nem is szokványos, hogy Antal József csíkszeredai esperes – egy korábbi, még több mindent megengedő szóbeli megbeszélésre hivatkozva – május 12-én kézzel írott levelében visszakérdezett:

> „1458/1952. szám alatt küldött értesítéssel kapcsolatban tisztelettel jelentem, hogy ez értesítés megérkezése előtt Gyulafehérváron április 28-án történt közös megbeszélés és szóbeli megbízás szerint csíki paptestvéreim jó részét már értesítettem, hogy az idei csíksomlyói pünkösdi búcsút … úgy tartjuk meg, mint ahogy utóbb más csíki községek búcsúját szoktuk tartani, vagyis: „keresztek" tömeges felzarándoklása és utcai körmenetek nélkül, melyekre külön engedély lenne szükséges. Viszont mivel az ilyen egyházközségi búcsúra, ha távolabbról nem is, de a szomszéd községek papjai, a templomi istentisztelet ünnepélyesebb tételére, assistálásra el szoktak jönni; továbbá el szoktak menni legalábbis a szomszéd községekből többen olyan hívek, akiknek az ünneplő egyházközségben rokonaik, közeli ismerőseik vannak: ezért, amint élőszóval akkor jeleztem, az idei pünkösdi búcsút az említett segédkező paptestvérek és az említett nem nagyszámú, „más" hívek részvételével gondoltuk kezdettől megtarthatónak.
>
> Amikor a somlyói búcsúünnep ilyen megüléséről ápr. 25-én Nistor Traian Stalin-tartományi kultusz miniszteri megbízottal nálam személyesen tárgyaltam, ilyen formában ő is megengedhetőnek jelentette ki.

[368] A következő idézetek mind ebből az iratból valók: GYÉL 1952–1458 [felzet felirat nélkül].

Az ünnepi szentbeszéd megtartására az egyik szomszéd lelkipásztort kértük fel.
A kapott 1458/1952. számú értesítésre vonatkozólag szíves és lehetőleg sürgős választ kérek: azt hogyan értelmezzük? A más községek papságának és híveinek kizárását tágabb értelemben véve megtarthatjuk-e a pünkösdi búcsút úgy, mint más itteni községek búcsúját: a jelen felterjesztésben jelzett módon? Rendelkezés szerint az esperesség plébániáit a búcsúra vonatkozólag a válasz kézhez vétele után értesíthetem ki.

A vikárius – noha az egyházügyi inspektor hozzájárult volna, hogy a búcsút más települések templombúcsúihoz hasonlóan tartsák meg, vagyis hogy ott lehetnek más települések hívei is –, május 22-i levelében, amit fogalmazványból ismerünk, pünkösd előtt tíz nappal lényegében letiltotta ezt a lehetőséget:

„A…sz. iratára és arra adott válaszom kapcsán, továbbá a szerzett értesülésekre tekintettel a csíksomlyói búcsúra idegen miséző, prédikáló és gyóntató papok hívása nem ajánlatos. A kegytemplom papja, Bartos Mihály egyedül végezze el az ünnepélyes szentmisét, más papok pedig tartózkodjanak a részvételtől. Kérem, szíveskedjék ilyen értelemben *sürgősen* intézkedni."

Az esperes erre már „megadta" magát, és jelezte, hogy a meghívott szónokot visszamondták, és május 25-én vasárnap ebben az értelemben fognak a templomokban hirdetni. Annyit azért jelzett, hogy mivel Taploca és Csíkszereda egy községet alkotnak, ezek az ottani papok felmennének Csíksomlyóra.

Mindennek ellenére mégis csak voltak a búcsúban „idegen" papok. Ez kiderül abból, hogy három héttel a búcsú után a csíkszeredai főesperes levélben kért választ arra a kérdésére, hogy van-e észrevétel a búcsúra meghívott és érkezett más egyházközségbeli papokkal kapcsolatban, mivel ez általános szokás, és az inspektornak sem volt ellene kifogása.

„Tisztelettel jelentem, hogy hogy a csíksomlyói búcsú megtartásával kapcsolatban az 1458/1952. sz. alatt küldött rendelkezés szerint jártunk el.
Tekintettel arra, hogy Csíkban minden egyházközség a saját templomában búcsúnapját (titulusát) is ünnepélyesen meg szokta ünnepelni oly módon, hogy erre az alkalomra a helyi lelkész misézőt és gyóntatót hív, s azon kívül több helyen hívás nélkül más egyházközségbeli gyóntatók is szoktak menni: tisztelettel kérek választ arra nézve: a Ft. Egyházmegyei Hatóságnak van-e valami észrevétele e szokás és gyakorlat tovább folytatását illetőleg.
A Ft. Egyházi Hatóság részéről a csíksomlyói búcsúval kapcsolatban adott rendelkezések s főleg újabban egyik csíki egyházközség búcsújának fent jelzett módon tervezett megünneplése körül támadt nehézségek hozták felszínre és tették szükségessé kérdésemet, melyre ismételten, s ha lehet mielőbb kérem a választ, tekintve, hogy közelebbről több csíki egyházközség készül temploma búcsújának megülésére.
Tájékoztató megjegyzésként említem, hogy f. hó 10-én Nistor Traian tartományi kultuszminiszteri inspector személyesen tette nekem azt a kijelentést: semmi akadálya sincs annak, hogy egyházközségi búcsúnapra misézőt és szónokot hívjanak. Csíkszereda, 1952. június 13. Antal József esperes"

Nem ismerjük az ügy folytatását. Biztos, hogy az írott szavak mellett még több szóbeli közlés, utasítás, megbeszélés volt, amelyek az ismeretlenség homályában hagynak részleteket.

1953-ban, Sztálin márciusi halála után az állampárt vezetése különösen is aggódott a pünkösdi ünnepek miatt, mert joggal tarthattak attól, hogy az emberek alkalmat találnak rendszerellenes megmozdulásokra. Májusban a Központi Vezetőség utasította a tartományi szerveket, hogy lelki és fizikai értelemben egyaránt tartsák távol az embereket a pünkösdi ünnepektől, különösen a csíksomlyói búcsútól. Részletes akciótervet dolgoztak ki, amelyben központi

szerep hárult a magyar kulturális intézményekre, a magyar színházakra. Öt nap alatt 24 előadást tartottak, ezeken a hivatalos adatok szerint több, mint 12 ezren vettek részt. Még nagyobb érdeklődés kísérte a tíz mozikaravánt, amelyek a legeldugottabb falvakba is eljutottak. Csíkban iskolai kulturális vetélkedőket, tánc- és népdalversenyeket rendeztek, sőt motorversenyre is sor került. Pünkösd vasárnap a Magyar Autonóm Tartomány 91 központjában összesen 771 kultúr- és művészcsoport vett részt 1700 fellépővel, ugyanezen a napon 507 községi kultúrotthonban *A Vatikán, az angol–amerikai imperializmus lakája* címmel tartottak előadást. Utána elégedetten jelenthették: „Sikerült teljesen elszigetelni a vallásos tömegeket a csíksomlyói búcsún való részvételtől, amelyet nem is tartottak meg egy mise kivételével, amelyen 170 környékbeli parasztasszony vett részt, más községekből senki”.[369] Akik ezt leírták, biztosan tudták, mit beszélnek – de a jövőbe nem láthattak…

P. Daczó Lukács egykorú naplófeljegyzései részletesebb leírásait adják az ötvenes évek végével kezdődő időszak somlyói búcsújárásainak, az azokkal kapcsolatos papi nehézségeknek. Akkoriban kezdtek a búcsúk lassan újra tömegesebbé válni. „Jött is a nép, de igazán csak az egyszerű nép. Műveltebb és állami foglalkozású ember alig jött. Meg vannak erősen félemlítve.” A legtöbben nem is szombaton, hanem inkább pünkösdvasárnap mentek. A nép megtöltötte a templomot, volt olyan is pl. 1960-ban, hogy „sokan kinn is rekedtek a templom terén, annyian voltak. 5000 ember biztosan volt. Nagy szó ez mostan, mikor az istentelenség a vallásnak még az írmagját is ki akarja irtani”.[370] Gyóntató papok is kerültek, 1960-ban például négyen voltak, igaz, hogy csak erős hívásra érkeztek. „Pedig hány hívüket gyóntatom én! Sajnos kevés a lélek a világi papokban!” A páter több ehhez hasonló kritikus megjegyzést is tett a világi papokra, plébánosokra.

1960. május elején a közelgő pünkösd előtt az egyházügyiek keresték:

> „A tegnap itt járt nálam a rajoni kultusz-inspektor. Jó másfél órámat rabolta el. Így ellenőrzi a papokat. Beszél mindenféléről, s közben, szinte észrevétlenül teszi fel az őt érdeklő kérdéseket. Mindent tudni akar az egyház életéről, a helyi adottságokról. Most úgy látszik, a pünkösdi búcsú előkészülete izgatja. Ezt kérdezte meg különösen. Mert félnek a pünkösdi búcsútól. Pedig nagyon jól tudják, hogy semmiféleképpen nem készülhetünk semmivel. Hiszen maholnap még a szuszt is belénk fojtják, úgy megakadályoztak minden szebb vallási megnyilvánulást. De azért mégis csak puhatolóznak, mert ez a hitvány, rossz lelkiismeretű emberek lélektana. Félnek, mert tudják, jaj nekik, ha valahol is meglazulna csak egy ereszteke pokoli rendszerüknek”.[371]

1961-ben Lukács atya szeretett volna megemlékezni az 1661-es tatár betörés háromszázadik évfordulójáról, ám erre „természetesen” semmi módon nem kapott lehetőséget. Azt a megoldást választotta, hogy az őszi Mária-neve napi búcsús misén a prédikációba szőve mondta el, miért van a kegyszobor arcán sérülés: „nagy és szomorú azok története, és most van igazán az ideje, hogy elmondjam nektek.[372]

Aaz 1961-es letartóztatási hullám után a helyzet néhány évre rosszabb lett. Lukács atya sem tudhatta, mikor jönnek érte is. Évekig a legegyszerűbb kérései sem találtak meghallgatásra.

[369] Bottoni 2008. 93–95, Gagyi 2005. 414.
[370] HD-DL. 1960. XII. 13. 9a.
[371] Kozma 2013. 173.
[372] Kozma 2013. 223.

1962-ben a templom padjai már pünkösd szombaton is megteltek, vasárnap még inkább. Sokakat nem engedtek oda a hatóságok, a lövéteieket nem vették fel a buszra, a gyergyóalfalviaknak egyszerűen nem adtak vasúti jegyet. „A környék mozdítható fogdmegjei mind itt voltak, civilben elvegyülve a nép között. A szeredai rajoni párttitkár és a milicista főnök rongyos ruhában járták a csoportokat és provokálták a búcsúsokat. Állítólag vagy 80 embert be is kísértek. Az ilyenfajta eseményekről biztos adatokat és bővebb részleteket tudni nem lehet, mert az ilyesmiről hallgat mindenki…”.[373] A búcsú napjaiban három csíkszeredai pap segített gyóntatni (máshonnan nem engedtek oda gyóntatókat az inspektorok) kegyhelyen egyedül szolgáló páternek, de öt napon át neki jutott minden szentbeszéd. Ez egymagában is nagy teher volt, még nehezebbé tette az állandó megfigyelés; az előre megírt és felolvasott vasárnapi prédikáció után például azonnal megjelent nála a rajoni inspektor, és „sóvár szemmel kutatta, mibe is akadhatnának bele”.[374]

Egy évvel később, 1963-ban a helyzetkép alig változott, a búcsúsok már csütörtökön elkezdtek érkezni, szombaton már a padok is megteltek, ámde hiányzott helyi és a közvetlen környék tömege, igaz, esett az eső is. Ezúttal a hatósági akadályozásról is több részletet tudunk meg:

> „A távolabbi községekből elindult szekereket visszatérítették. Az autóbuszokra errefelé nem adtak jegyet. Úgyszintén vonatjegyet sem adtak Csíkszeredába. Pl. a gyergyószentmiklósiak egyenesen Sepsiszentgyörgyre váltottak jegyet, hogy itt leszállhassanak. Többen a gyergyóiak közül Szentdomokosig váltottak jegyet. Onnan gyalog indultak el a vasút mellett. Karcfalváról telefonon jelentették őket Madéfalvára. Ott várta is őket a milícia. Bekísérték, s egy egész éjszakán keresztül ott tartották őket. Közben rengeteget csúfolkodtak velük. Pedig egyszerű, őszülő hajú asszonyok voltak szegények. Egy részük vissza is ment reggel, de néhányan, ügyesen kijátszva a hatóság éberségét, a mezőkön keresztül jöttek el.”

A búcsú előtti héten a templom előtti teret virággal ültették be, de a szép „parkosítás” valójában azt a célt szolgálta, hogy ezzel megakadályozzák a szekerek beállását, a búcsúsok letelepedését a fűre. A templomba vezető bejáratokat az út felől úgy zárták le, hogy csak egy irányból lehessen bejutni a templomba, s így mindenki jól megfigyelhető, fényképezhető legyen.

P. Daczó Lukács 1961-es feljegyzése szerint „a pünkösdi búcsú ellensúlyozására mostanában minden évben megrendezik Madéfalván a madéfalvi veszedelem emlékünnepélyét. Ott is, az emlékmű mellé díszőrségül fele székely s fele román őröket állítanak. … Különben a Madéfalván rendezett pünkösdi ünnepélynek is van már rigmusa: ’Olyankor Madéfalván van a búcsú és Csíksomlyón a veszedelem’”.[375] A 200 éves évfordulón, 1964-ben a tartomány csíki kerületének (rajon) hivatalos nagy emlékünnepségét éppen pünkösdre időzítették, ezzel azt akarták elérni, hogy a nép kevésbé menjen Somlyóra. Oda irányítottak minden forgalmat, aki Szeredába ment vonattal, azt is átirányították buszokkal Madéfalvára.[376] Az, hogy a hivatalos elvárás nem teljesen igazolódik be, a következő évben derült ki, amikor újra meghirdették az évfordulós ünnepséget, de alig ment oda valaki.

P. Daczó Lukács jegyzetei között megmaradt egy kézzel írott névtelen levél, amelyet a páter 1965 pünkösdjén az oltárra letéve talált meg. A levélíró azt kérte, hogy „szíveskedjék erre a

[373] Kozma 2013. 229.
[374] uo.
[375] HD-DL 20a.
[376] Interjú Daczó Lukáccsal 1995. július 18. (Balassagyarmat), 1998. május 19. (Dés). Ld. Melléklet (23).

nagy pünkösdi búcsú alkalmára egy jó erős hangú prédikátort felkérni, mert sajnos a tisztelendő úrnak a nagy tömeg részére igen gyenge a hangja, még tized része sem hallja, nem veszi értelmét a szép szentbeszédnek". A kérés végén szerényen elnézést kér: „remélem, nem sértődött meg ezért, de ezzel teljesítettem sok jó katolikusnak a kívánságát".

1966 novemberében Sütő András az akkor már neves író fejezte ki rosszallását az egyház növekedni látszó befolyásával kapcsolatban egy beszédében, amit az együtt élő nemzetiségek körében kifejtett politikai munkáért felelős bizottság ülésén mondott el. Ebben tett említést tett a somlyói búcsúról is:

> „… a régiónkban a meglátásom szerint a papok egy nagyon jól megszervezett tevékenységet folytatnak azért, hogy a befolyásuk alá vonják a gyerekeket. Átveszik a kommunisták módszereit. Ha valamit szerveznek, ott is van felelős, akárcsak nálunk. Ha eddig egy csapat járt karácsonykor köszönteni, most öt teszi ugyanezt, hogy gyorsabban menjen. Egy csomó olyan módszert vetettek be, amelyekkel elérték, hogy az emberek részt vegyenek az egyházi rendezvényeken. Ahogy a jelentések is mutatják, az idén kevesebben voltak a csíksomlyói búcsún, de ez ne nyugtasson meg bennünket túlságosan, mert egyrészt nagyon rossz volt az idő, másrészt pedig a fiataloknak mi szerveztünk rendezvényeket, sőt a búcsú ellen, adminisztratív intézkedéseket is foganatosítottak, amelyekkel nem tudok egyetérteni. Azt is hallani lehetett, hogy a néptanácsnál kijelentették, aki akar, az menjen, de meg ne lássanak náluk zászlókat, mert akkor nagy baj lesz. A Mezőségről mehetnek a templomi zászlókkal, de Szűz Mária ünnepén miért nem mehetnek a saját zászlóikkal?"[377]

Az 1967-es év nagyon sokak számára emlékezetes évforduló volt, a pünkösdi búcsú eredetét jelentő hargitai csata négyszázadik évfordulója. Sokan várták, hogy ez talán szóba fog kerülni. A hivatalos nyilvánosságra természetesen nemigen számíthattak, de az egyháziakra talán inkább. Mégsem történt semmi, mert akik megtehették volna, hogy nyilvánosan is szóba hozzák az évfordulót, tudatában voltak a veszélyeknek, amit ezzel a fejükre hoznak.

Lukács atya géppel írott hosszú feljegyzésben töpreng azon, hogy „1967-ben hirdessük-e a csíksomlyói búcsú 400 éves jubileumát?" A dilemma világos: ha megemlíti, ki kell mondani a katolikus székelyek hősies helytállását, „ha pedig ezt kimondtuk, vehetjük is a batyut a börtön felé, mert az állam szemében ez nyílt lázítás". Ennek kapcsán pontos megfogalmazását kapjuk annak, hogy miért van olyannyira útban a hatalomnak ez az ünnep: mert „a szemükben a somlyói búcsú magyar és székely nacionalista tüntetésnek számít". Ennek kapcsán arra is vethetünk egy röpke pillantást, mit gondolt erről a hivatalosság képviselője, Tankó főinspektor úr: „A pünkösdi búcsút használták fel mindig, hogy a székelységet nacionalista irányban terrorizálják. Régen is így volt, és a kegyelmes úr is ezt akarta a fehérlovas tüntetéssel. Mint egy fejedelem vonult be Csíksomlyóra, mert azt hitte, államot tud csinálni az államban. Ezért nem is mozoghat most sehova. Ezért nem örvendünk a pünkösdi búcsúnak. Jöjjenek máskor ide az emberek, de nem pünkösdkor."[378] Az az emlék, ami az emberek többségét reménységgel töltötte el, a hatalom hivatalosaiban nem kevésbé erős emlékként a félelem gerjesztője volt.

Az elmaradt évfordulóval kapcsolatban a gyergyóalfalusi Gaál Antal füzetlapra kézzel írott levele írja le a gyergyóalfalusiak érdekes próbálkozását. Ez nemcsak a megemlékezés kísérletét idézi fel, hanem azt is, hogy mi módon működött a megfélemlítés, hogyan fordult szembe a

[377] Novák 2011. 139–140. (a szöveget gyorsírásos jegyzet alapján közli)
[378] HD-DL.

plébános a saját híveivel. A levélíró elmondja, hogy a templomi Mária kép alá és a somlyói emlékkereszthez egy-egy képet készített (ezeket mellékelte is), ám a plébános ezt a csekély gesztust sem tűrte meg, leszedette. Előzőleg a pünkösd előtti vasárnap „megemlítette Csíksomlyót, de a papír nem tűri el, amit mondott. Az asszonyok sírva mentek haza a templomból. És ezzel megtörtént a centenárium megünneplése. Persze a prédikáció hideg zuhanyként hatott. A nép meg volt sértve, de hallgatott. Az asszonyok elkészítettek egy táblát ezzel a felirattal: „A csíksomlyói Szűzanyának a 400 éves jubileum alkalmából a gyergyóalfalvi hívek." „És nem volt szabad fölakasztani Csíksomlyón" – írja fájdalmas hangsúllyal Gaál Antal.[379]

Az 1960-as évek második felében, az amnesztia után, Nicolae Ceaușescu uralmának elején némi enyhülés következett be, és az emberek ezt hamar megérezve búcsús ünnepeken is elkezdtek nagyobb számban Somlyóra érkezni. Lassacskán már szinte be sem fértek a templomba. Már lehetett több szentmisét tartani; ha sikerült vendég papokat is szervezni, akár ötöt is. Ez sokat számított, mert így „ki lehetett szolgálni" az embereket misével, gyóntatással. A határok lassú feszegetésének vagyunk tanúi: a nagyobb tömeg több papot igényel, aminek nyomán híre megy a nyugodtabb gyónási lehetőségnek, ami még több embert vonz. A környék papjai és a távolabbiak is fokozatosan bátorodtak vagy tudták kikerülni a tilalmat, ellenőrzést, és bekapcsolódtak az ünneplő tömeg lelkipásztori ellátásába. Rendszeressé vált, hogy az emberek kis csoportokban felmentek a Kis-Somlyó hegyre, és körbejárták a kápolnákat. Rövidebb útvonaluk a Kálvárián (Jézus-hágó) volt, de lassanként a régi körmenet, a *kikerülés* útvonalát is megtették. Közben állandóan szem előtt voltak, mert a civil ruhás milicisták mindenütt figyeltek, de a közvetlen zaklatások lassanként elmaradtak.

1969 februárjában, amikor a „megyésítés" ideje bekövetkezett, és az új szerkezet új reményeket ébresztett, Daczó Lukács egy Fazekas János miniszterelnök-helyettesnek címzett levelében (amit a kegyhely turisztikai fellendítésének érdekében írt) így próbálta védeni a búcsúsokat:

> „Csíksomlyó az utolsó két évtizedben tabu volt. Még a borvízforrásnál sem volt szabad még egy padot sem felállítani. Most már látjuk, nincs értelme az ilyesminek. Hiszen aki ide akar jönni, az úgyis eljön, és ha már itt van, akkor miért ne érezze magát jól is az a vándor? Még akkor is, ha búcsúra jön. A tapasztalat bizonyítja, hogy még a legnagyobb búcsúknak is mindig kifejezetten kultikus volt a jellegük. Soha az államvezetés vagy a nép nyugalmas munkamenete ellen nem volt itt semmi. Sőt, a hívő ember lelkileg felüdülve, annál odaadóbban végezte is mindég a munkáját. Ennek bizonyítékául szolgálhat az is, hogy pl. Csíksomlyó kollektivistái rendesen elöl járnak a gazdasági munkák végzésében és befejezésében is. … Nagyon jellemző volt évekkel ezelőtt egy öreg székely kifakadása: Alig jöhettem el. Csak Csicsóig adtak jegyet a vonatra. Onnan a mezőn bujdokolva jöttem, mert az utakat is elállták. Miért akadékoskodnak? Becsülettel elvégezzük a munkánkat. Kit bántunk, milyen kárt okozunk azzal, hogy Somlyóra jövünk?"[380]

A fogalmazásban ott érezzük a reménykedést, hogy a „tabu" helyzet feloldható lesz, s azt is, hogy a régi sérelmek felpanaszolása nyomán a helyzet talán jobbra fog fordulni. Paradox, hogy ugyanaz az ember, aki évekkel korábban saját maga számára írt jegyzeteiben a legerősebb

[379] GYÉL 1967 vegyes iratok (A csíksomlyói búcsú 400 éve) Gaál Antalról nem sikerült többet megtudni.
[380] GYÉL 1969-678 (Csíksomlyói kegytemplommal kapcsolatos tervezések)

szavakkal minősítette a kollektivizálást, ezúttal a kollektívben végzett jó munkával szeretné indokolni a búcsújárás ártalmatlanságát.

A miniszterelnök-helyettesnek ugyanabban az évben küldött hosszabb, 21 gépelt oldalnyi irat – *Csíksomlyó általános képe és idegenforgalmi jelentőségének alapjai* – szinte egy tanulmány részletességével érvel. Itt is találunk konkrétumokat a búcsújárásról.

> „Az utóbbi két évben ismét már örvendetesen megindult a nép Csíksomlyó felé. A tavaly például, vagyis 1968-ban kb. 10.000 ember fordult itt meg. – A régebbi években az évi 50.000, sőt 80.000 megszokott rendes tömeg volt. – 1949-ben, az utolsó kikerüléses pünkösdi búcsún csak a szervezetten jövő csoportok lélekszáma meghaladta a 120.000-et! És ezen felül voltak még a magánosan jövő egyének és csoportok ezrei! – És ez csak a pünkösdi búcsú! Ezen kívül van még az őszi Mária-neve napi nagy búcsú. Aztán minden Mária-ünnep is itt búcsús nap. … Egy népnek verejtékes munkával megalkotott és annyi vérhullatással megőrzött népi kincse az mindenkinek közös kincse, ahonnan emberségünk legnemesebb és legboldogítóbb virágai feselnek.” [381]

Ugyanebben a „tanulmányban” olvashatunk a pünkösdi búcsú eredetéről, a hargitai csatáról, ahol „Dávid legyőzte Góliátot, János Zsigmond visszafutott Udvarhelyre”. „Kell ennél haladóbb hagyomány?!”, kérdezi a ferences szerzetes – valódi vagy tettetett naivitással – a miniszterelnök helyettestől.[382]

1969-ben P. Daczó Lukács rövid jelentésben számolt be a püspökségnek az őszi Mária neve napi búcsúról (szeptember 12.), ami abban az évben péntekre esett. Részleteket tudunk meg az áldozók számáról és a gyóntató atyákról: pénteken 700 áldozó mellett „gyóntató pap is volt bőven”, és „volt vagy 17 szentmisénk”. A szombati napon 300 áldozó volt, vasárnap jött a nagyobb tömeg, 2500 áldozóval. „Az új időknek megfelelően immár a falusi népek is inkább vasárnap jönnek. Jellemző, hogy több helyről egyenesen O.N.T. kocsival jöttek. 9 ilyen kocsi volt.”[383] A nagy létszámú búcsúst ekkor már nagyobb számban gyóntató atyák tudták ellátni, akiket a jelentés – két plébánost, egy káplánt és négy ferencest – név szerint is felsorolt. Mivel Csíkszeredában is búcsút tartottak, onnan nem érkezhetett gyóntató pap. Egy panaszos mondat említi, hogy „sok baj volt a vásárosokkal, akik a templom előtti téren telepedtek le”.[384]

1970-ben P. Daczó Lukács a kegyhely papjaként újra írt egy rövid beszámolót a püspökségnek a pünkösdi búcsúról.[385] A rövid, óvatosan és tényszerűen megfogalmazott szöveg sok fontos részletet tartalmaz. Kiderül, hogy az árvizek miatt csak kevesebben jöhettek, viszont megemlíti, hogy nagyobb számban jöttek a távolabbi Bákó megyéből (akik nem mások, mint a moldvai csángók). A gyóntatásba három ferences páter segített be, rajtuk kívül a szomszédos települések papjai is eljöttek, nagy számban voltak áldozók. Nehézséget okozott a zsúfoltság, mindenki a templomba szorult be, a templom előtti teret pedig számos vásári árus foglalta el, akiket a páter hiába próbált távol tartani. Fontos megjegyzés, hogy „semmiféle akadályoztatás nem volt”, ami akkor nagy előrehaladásnak számított a korábbi évekhez képest. A zsögödi folklór fesztivál ugyancsak az árvizek okozta közlekedési nehézségek miatt más időpontra került,

381 Uo.
382 uo.
383 O.N.T.: az Oficiul Naţional de Turism, azaz a Nemzeti Turisztikai Hivatal rövidítése.
384 GYÉL 1969-1952 (Csíksomlyó, jelentés az őszi Mária búcsúról)
385 Ld. Melléklet (7).

ám ez, úgy látszik, inkább csökkentette a búcsúsok létszámát, mert kevesebben tudták kihasználni az ezzel járó utazási lehetőséget.

1975. június végén rövid, ám a mai olvasó számára annál beszédesebb levélváltás történt a gyóntatási lehetőségek szélesítése érdekében a kegytemplom ferences igazgatója és a püspökség között.

> „Kegytemplomunkban gyakran megfordulnak idegen egyházmegyéhez tartozó papok. Olykor igénybe vehetnők segítségüket, de nem tehetjük, mert nálunk nem rendelkeznek gyóntatási joghatósággal. Búcsúk alkalmával viszont mindinkább szükségessé válik, hogy idegen egyházmegyékből is segítséget kérjünk. Alázattal kérem a főtisztelendő Egyházmegyei Hatóságot, kegyeskedjék megengedni, hogy azon az idegen egyházmegyéhez tartozó papok, akik kegytemplomunkban megfordulnak, arra az időre gyóntatási joghatóságot kapjanak."[386]

A püspök azonnal felhatalmazta a templomigazgatót, hogy a gyóntatási engedélyt az ő nevében megadhassa az oda zarándokoló (és „cenzúra alatt nem álló") papoknak arra az időre, „míg az igénybe vett gyóntatók Csíksomlyón tartózkodnak". Nem egyszerű igazgatási intézkedés ez, hanem biztos jele annak, hogy ekkoriban már rendszeres, hogy a búcsúk alkalmával az erdélyi egyházmegye területén kívülről is érkeznek papok, s őket a nagy számú hívősereg gyóntatásában igénybe lehet venni, immár az ellenőrzést gyakorló világi hatóság mellőzésével. Természetesen nincs kimondva, utalás sincs rá, de a szatmári, váradi és temesvári egyházmegyék papjai mellett arra is gondolhatunk, hogy akkor már esetleg Magyarországról is érkezhettek papok.

1979-ben a rendházi feljegyzések szerint „a pünkösdi nagy búcsú június 2. és harmadikán, szombat és vasárnap zajlott le, csaknem olyan menettel, mint az előző esztendőkben, zavartalanul és áhítatosan. Igyekeztünk megfelelő számú gyóntatóról is gondoskodni." Fel van sorolva 14 gyóntató, akik között 7 ferences és 7 egyházmegyés pap volt, a 14-ből heten nyugdíjasok, és meg vannak említve a misék celebránsai és szónokai (akik nem azonosak). „A templom tele volt zsúfolásig. Istennek hála, az eső nem zavart meg, ami kimondhatatlan nagy jótétemény a gyóntatások lebonyolítására, ami még mindig meg nem oldott probléma, s egyelőre nem is tudjuk megoldani." Nem volt megoldva a parkolás gondja, ez ügyben a házfőnök minden lehetséges fórumon igyekezett megoldást elérni.

A következő évben hasonló szellemben írt beszámolót olvashatunk. A gyóntatók akkor még többen, 17-en voltak, közülük 9 a ferences és 8 az egyházmegyés pap. Szombaton és vasárnap reggel hattól délig óránként tartottak szentmisét, szentbeszédek pedig az ünnepélyes miséken kívül péntektől hétfőig az esti miséken voltak. „A búcsú zavartalanul folyt le. Nagy könnyebbséget jelentett a quadrumban levő hangszóró is, amely megosztotta a tömeget és nem gyúródtak annyira a folyosón és a templomban, mert a quadrumban is hallhatták a szentbeszédet és követhették a szentmise menetét".[387] A későbbi, a feljegyzésekben hiányosabban vezetett évek rövidre fogott beszámolói a gyóntató és szentbeszédet tartó papokon kívül már nem tartalmaznak lényeges részleteket.

386 GYÉL 1975-1497/7. (Csíksomlyó kegytemplom joghatósági ügyben), 1975. június 22. Áldását kéri P. Écsy János templomigazgató

387 HD-CC 1980.

1987-ben a kegyhely a püspökségtől diakónusok kiküldését kérte a búcsú napjaira, utalva arra, hogy ez már az előző években is így volt. „Pünkösd szombatján és vasárnap nagy segítségünkre lennének az áldoztatásnál”.[388]

A „belső” használatra szántak mellett érdemes felidéznünk két igen tartalmas publikált írást is, amelyek egy nyugati magyar katolikus folyóiratban, a *Szolgálat*ban jelentek meg. 1975-ben Gyárfás Piroska írt beszámolót a pünkösdi búcsúról,[389] amit a fiatal erdélyi pap, Pálfi Géza rövid írása vezet be.[390] Ezek a beszámolók a maguk tömörségében megmutatják, hogy leglényegesebb vonásaiban a búcsúünneplés megmaradt annak, ami korábban is volt: az emberek megtalálták a módját annak, hogy a Szenttel, Szűz Máriával találkozzanak, és a szűkre szabott keretek között a régi formákból is megtartották, amit csak lehetett. Továbbra is (újra) tömegek érkeztek több tízezres létszámban, virrasztottak és aludtak a templomban, felmentek a Máriaszoborhoz, kivonultak a körmenet hagyományos útvonalán.

Ugyanebben a folyóiratban olykor névtelen levelezők rövidebb írásai is hírt adtak csíksomlyói búcsúkról. Megfigyeléseik jól kiegészítik az általános képet. Egy 1975-ös híradásban olvashatunk a nagy tömegről, bácskai zarándokokról, a mezei utakon autóikat vezető sofőrökről, a templomban alvókról.

> „Aszfaltút, kockakővel kirakott udvar, hangszórók várták a hazajövőket. Pénteken már megérkeztek a távoliak (Bákó, Moldva.) Szombaton reggel 6 órakor még lehetett mozogni a templomban, de vasárnap olyan dugulás volt, hogy az udvaron is alig tudtak áldoztatni. Magánosan legtöbbjük a hegyet is megkerülte. Nem tudom, a borvízforrást nem taszigálták-e el a helyéről? Egy bácskai csapat is volt. Azt mondták, hazajöttek. Vajon mikor mentek el itthonról? Annyi megható dolgot lát ilyenkor az ember, nem állja meg sírás nélkül. A lelemények sofőrök apró falvakon, mezei utakon hordták oda a töméntelen népet, nem zavartatva magukat esőtől, sártól. Egy öreg anyókát a püspöki székben láttam ülni, püspökhöz méltó áhítattal szorongatta ölében még idősebb társát. Másik, mint egy rokokó angyal, aludt az orgona párkányán. A földszinten csak függőleges helyzetben lehetett állni, s ott is többnyire a más lábán.”[391]

Két évvel később, 1977-ben egy levelező pesti csoportról, virrasztásról, meg a kegyszobortól nehezen elbúcsúzó zarándokokról írt:

> „A búcsú most is szép volt. Egyik ismerősöm azt mondta, nem megy oda, nem szagolja annyi ember lábszagát. Én a nyírfaágacskák imádságillatát éreztem (rendszeresen bekapcsolták a szellőztető berendezést). … Nagy csapat érkezett Pestről. Az állomásról a szállodába akarták terelni őket, de azt mondták, őket az Édesanyjuk szállással várja. Egész éjszaka folyt az ima és ének. Hétfőn reggel sikerült egy búcsúzó csoportot még ott kapni. Hosszan, fel-felzokogva imádkoztak, búcsúzódtak, ott hagyták kéréseiket. Majd énekelni kezdtek: Isten veled Anyánk, hazamegyünk, Vigyázó jó szíved legyen velünk. Akkor is, otthon is, maradj vélünk, maradj vélünk, Mert úgy az életünk könnyebb nékünk. Aztán elindultak kifelé,

388 GYÉL 1987-1092/6. (Csíksomlyói kegytemplomhoz pünkösdre diakónusok) P. Pöhacker Balázs OFM templomigazgató levele 1987. május 27-én.

389 Gyárfás 1975. – Gyárfás Piroska az 1930-as években latintanárként kezdte a pályáját egyházi iskolákban, majd postatisztviselő lett. A hetvenes években már nyugdíjas, és túravezető is volt. (Forrás: adtplusz.arcanum.hu adatbázis.)

390 Ld. Melléklet (8), (9).

391 Levelező 1975.

de fele útról visszahúzta őket a szívük. Felmentek a szoborhoz. Még hallatszott a szipogásuk, de lassan elcsitult, és lábujjhegyen szépen elvonultak."[392]

Magyarországiak részvételére utalt az 1980-as évek elején is egy gyimesi asszony, aki a régi idők búcsújárása mellett felemlítette, hogy

„ez a pünkösdi búcsú olyan, hogy ez úgy vonzza magához a népet, tízezer személynél soha kevesebb nincs. … Ezen a pünkösdön, hogy mi volt! Magyarországról is, mindenfelől, olyan rengeteg, Bákó megyéből, mindenhonnan olyan sokan voltak, kimondani nem lehet".[393]

1978-ban egy névtelen levelező tudósításnak is beillő írásából kiderül, hogy a búcsúsokat a mostoha időjárás sem tartja vissza a hegyen lévő kápolnák felkeresésétől, s a virrasztás a kikerülést követően egyúttal megpihenés is, továbbá hogy a népes hívősereg a sok papnak köszönhetően már szombat reggel 6 órától kezdve részt vehetett szentmiséken. A magyarországi buszok megemlítése ebben az időben még kivételesnek számított.

„Szinte hetek óta eső, havas eső, szél gorombította májust. A természet a maga állhatatos szívósságával, ha késve is, de virágba csalta a fákat. A csíksomlyói Mária a régi szeretettel várta gyermekeit. Az atyák minden készületet megtettek: az ingóságokat elhordták; a féltettebb helyekre barikádokat emeltek; új villanykályhákat állítottak be; oldalmegvilágítást alkalmaztak stb. Péntek éjszaka jöttek a moldovai csángók. Az éjszakát teleimádkozták rózsafüzérükkel az állomástól a templomig. Majd megkerülték a hegyet, hol négykézláb, hol nadrágfékkel. Utána ázott, törődött tagjaikat elszállásolták a templomban. Rekedtre énekelték a torkukat, minden örömüket, gondjukat lerakták Mária lábaihoz. Az erdőből hozott zöld ágakat hozzáérintették a kegyszoborhoz, s úgy vitték otthonukba, családjukba édesanyai oltalmát. Láttukra talán Mária is elsírta magát, hiszen ezek a leghányatottabb sorsú gyermekei. Maholnap a szavukat is alig érti. Szombaton kisebb-nagyobb csoportok vonulása volt látható. Déltől elállt az eső, kisütött a nap. Mint egy nekibátorodott áradat lepték el Somlyót a búcsúsok. A felázott latyakot dagasztva kerülték a hegyet csoportosan másnap délig. Ha az aszfaltútra készült cipők nem is bírták a „minőségi" próbát, gazdáik hűségből jelesre vizsgáztak. Sok pap volt. Reggel 6-tól állandóan miséztek, gyóntattak és áldoztattak. Magyarhonból is volt néhány autóbusz."[394]

A korszak vége felé, 1986-ban a Hargita megyei Néptanács még mindig megkísérelte rábírni a püspökséget a Somlyóra érkező tömeg visszafogására. A mondva csinált indok nem volt más, mint hogy a csernobili atomerőmű felrobbanása után nagy a levegő radioaktív szennyezettsége, s emiatt nem tanácsos nagy tömegnek egybegyűlnie. Jakab Antal püspök rövid és diplomatikus válasza:

„… Legyen szabad már eleve tájékoztatnom, hogy az utóbbi évtizedekben ennek a hagyományos búcsúnak semmi hivatalos jellege nem volt. A püspökség, mint a jelzett időben se tette, most se fogja magát hivatalosan képviseltetni sem Gyulafehérvárról, sem más formában. A hívek is szervezetlenül és teljesen önkéntesen szoktak és lényegesen szerényebb

[392] Levelező 1977.

[393] Bosnyák 1981. 34–35. – Bartos Szilveszterné Burkus Ilona (sz. 1919) Komjátpatakán máskor is beszélt Bosnyák Sándornak (Bosnyák 1982. 106) , és egy megrendezett népzenei gyűjtésnek is résztvevője volt 1968-ban (Folklór Adatbázis, http://folkloredb.hu/fdb/index.php, utoljára: 2019. április 30.)

[394] Levelező 1978.

számban eljárni. Ami az idő rövidsége miatt még lehetséges fogjuk tanácsolni a körzetekben lévő papjainknak, hogy amennyiben lehetséges, maradjanak távol."[395]

Mindez alig néhány nappal a búcsú előtt zajlott, amikor már senki sem gondolhatta komolyan, hogy a püspökség erre hivatkozva fog figyelmeztető körlevelet kiadni…

Az 1986-os búcsúról egykorú, de csak húsz évvel később közölt híradás is a kezünkben van. A bukaresti magyar nagykövet, Szűts Pál szigorúan titkos jelentésben számolt be a Külügyminisztériumnak a csíksomlyói búcsú megtartásáról, amit a párt- és állambiztonsági apparátus szoros figyelemmel követett. Az alig tíz nappal az ünnep után datált szövegből kiderül, hogy a megyei pártapparátust még arra is felkészítették, hogy a várhatóan érkező sok külföldivel ne álljanak szóba; hogy a helyi biztonsági apparátuson kívül a megye más városaiból is átvezényelték az állambiztonságiakat; de arról is, hogy a búcsú incidens nélkül zajlott le, hogy több százan töltötték a templomban az éjszakát („az elemi higiéniai feltételek biztosítása nélkül") és hogy a templomban tömegjelenetek játszódtak le szentképeket ábrázoló fényképek árusításánál. A megfigyelőknek arra is volt gondjuk, hogy „a templomhoz vezető – a forgalomtól elzárt – bekötőút végénél a rendőrök felírták valamennyi parkoló gépkocsi rendszámát".[396] A nagykövet később könyv alakban megjelentetett emlékezéseiben természetesen ennek semmi nyoma, de azt leírja, hogy még a nyolcvanas években hogyan tett látogatást a búcsúban egy másik nagykövet társával, és hogyan ment oda újra 1990-ben.[397]

Az 1970-es évekre esik a Csíksomlyó iránt megélénkülő magyarországi érdeklődés is, amire érdemes e helyen röviden kitérni. Addig a hazai nyilvánosságban Csíksomlyóról alig eshetett szó, vagy ha igen, akkor más témájú írásokban. A *Népszabadság* egyik szerzője például az iparművészetről írva 1979-ben megdicsérte a hegytetőn álló kápolnák egyszerűségét, s egy félmondatot a hívők is kaptak: „ahová a stációknál meg-megállva elzarándokolnak a búcsúsok".[398]

Az 1960-as évek végétől a „nomád nemzedék" és a kibontakozó táncházmozgalom egyre inkább bevitte a köztudatba Erdélyt, sokan indultak útnak népzenei gyűjtők, turisták, barátok. Több más kutatás és dolgozat tárgya, amire itt csak utalunk, magyarországiak Erdélyről alkotott képének alakulása a szocializmus idején, majd később a rendszerváltást követően.[399] Lassacskán megjelentek, keresettek és népszerűek lettek fontos könyvek, pl. Kallós Zoltán balladagyűjtései, erdélyi emlékírók (Tamási Gáspár, Győri Klára) könyvei, sőt útikönyv is megjelent. Domokos Pál Péter 1979-ben kiadott „*Édes hazámnak akartam szolgálni…*" című összeállítása dallamokkal párosítva tette közzé Kájoni János *Cantionale Catholicum* gyűjteményét, valamint Petrás Ince János klézsei minorita plébános népköltészeti gyűjteményét és levelezését. Ez a testes kiadvány a benne foglalt kismonográfia méretű bevezetővel a többi népszerű szakkönyvvel együtt fontos eligazítás volt az Erdély és Moldva iránt érdeklődőknek.

1981-ben a budapesti Várszínházban Kerényi Imre rendezésében adták elő először a *Csíksomlyói passió*t, ezt a 18. századi passiójátékok szövegétől ihletett új „darabot", amit aztán a

395 GYÉL 1986-933/23. (Csíksomlyói búcsú ügyében Harghita vármegye) [figyeljünk fel a felzeten a „vármegye" kifejezésre, 1986-ban!]

396 2005-05-14 Vincze. Ld. Melléklet (11).

397 Szűts 1998. 311–312.

398 1979-02-18 Székely.

399 A kiterjedt szakirodalomból ld. Kürti 2001; Feischmidt 2008.

következő tíz évben nagy sikerrel játszottak.[400] A darab koreográfusa Novák Ferenc volt (ugyanaz, aki két évvel később az *István, a király* rockoperát is koreografálta). Akkoriban ez sokak figyelmét terelte Csíksomlyó felé. Demonstratív ereje volt annak, hogy színpadon jelent meg a vallás, Jézus kínszenvedésének története és Erdély, amibe önkéntelenül értetődött bele az Erdéllyel való mélységes összetartozás, illetve ennek vágya. A nyelvi archaizmusok a hagyományos népi kultúra által ihletett színpadi mozgásokkal még belül voltak a jól érthetőség határán, bárki élvezhette őket.[401] Érthető, hogy aki a nyolcvanas évek elejétől színházban látta a nagy sikerű darabot, legalább a helyszínt szerette volna látni „eredetiben".

A hetvenes, majd még inkább a nyolcvanas években ilyenformán már egyre több turista fordult meg Csíksomlyón is. Híre ment, hogy a búcsú alkalmával csaknem veszélytelenül, feltűnés nélkül lehet találkozni a moldvai csángókkal.[402]

A hetvenes években a megélénkülő magyar-magyar kapcsolatrendszer és az így megnövekedett forgalom a román hivatalosság számára hamarosan annyira aggasztó lett, hogy komoly akadályt gördítettek elé: 1974 végén rendeletben tiltották meg, hogy magánemberek külföldieknek a közvetlen hozzátartozóikon kívül szállást adjanak.[403] Ebből természetesen adódtak konfliktusok, voltak, akik komoly pénzbüntetéseket is vállaltak a kapcsolatok megtartása érdekében, mások ezt inkább elkerülték, de mindenki óvatosabb lett. A búcsúra érkező magyarországiakat is rendszeresen vetették alá ellenőrzéseknek a helyszínen és a határon. Erről nemcsak személyes emlékezések szólnak, hanem a második nyilvánosság egykorú híradásai is, például az Ara Kovács Attila által szerkesztett *Erdélyi Magyar Hírügynökség* cikke:

> „A román hatóságok az idén is igyekezték megfélemlíteni azokat, akik az erdélyi magyarság hagyományos, pünkösd alkalmával rendezett csíksomlyói vallási-nemzeti ünnepségein részt vettek. Az évenként hagyományosan megrendezett Csíksomlyói (Şimleu Ciuc[404]) pünkösdi búcsúk alkalmával is, immáron hagyományosnak számít a román állambiztonsági szervek agresszív beavatkozása. Megfigyelők véleménye szerint az idén, az ellenőrzések sokkal szigorúbbá váltak, mint az előző években. Gyakori az emberek brutális megfélemlítése, valamint a búcsúba igyekvő különböző erdélyi magyar csoportok feltartóztatása, illetve az ünnepségek területéről való eltávolítása. Jelentések szerint, néhány kisebb, valamint a helységbe vezető két fő útra a román hatóságok civil ruhás rendőröket állítottak fel, akik regisztrálták a Csíksomlyóra érkező gépkocsikat, és több ezer fényképet készítettek a szertartáson résztvevő tömegről. Arról is híreket kaptunk, hogy az istentiszteleteken résztvevő szinte valamennyi papot, a Securitate emberei előzőleg felkerestek, és egyiküknek emlékezetébe idézték a múlt évben román állambiztonsági tisztek által meggyilkolt Pálfi Géza római katolikus lelkész sorsát. A titkosrendőrség figyelmét természetesen a külföldi résztvevők sem kerülhették el. Megbízható hírforrások szerint, minden külföldi rendszámú gépkocsit lefényképeztek. Ezzel szemben viszont igyekezték a résztvevőket megakadályozni abban, hogy fényképfelvételeket készíthessenek. A pünkösdöt követő napokban, az utasokat

400 Balog–Kerényi 1981. – Nagy Péter kritikájában kétszer is *pálos* szerzeteseknek tulajdonítja a szöveghagyományt, és gondosan kerüli, hogy akár csak egyszer is leírja *Erdély* nevét. (Nagy P. 1982). – A darabnak és tágabb kontextusának értő elemzése: Ablonczy 1983. – 1984-ben a darabot Rómában, a Teatro Valleben is bemutatták: *Katolikus Szemle*, 36. évf. (1984) 2. sz. 186.

401 Színlap, elemzés, hatástörténet: Kálmán é. n.

402 K. Lengyel 1987.

403 A rendelet szövegét mások mellett közölte: Novák 2011. 426.

404 Ez a névalak nem elírás; a hivatalos *Şumuleu Ciuc"* mellett a román szövegkörnyezetben így is írják Csíksomlyó román nevét.

> Románia valamennyi határátkelőhelyén testileg is megmotozták, és a kiutazóktól minden filmet, így még a nem exponált érintetlen tekercseket is elkobozták."[405]

A diktatúra körülményei között az 1970-es évektől fokozatosan és óvatosan újraéledt a somlyói búcsújárás. Szervezett csoportok nem mehettek, jelvényeket nem használhattak, lobogókat nem vihettek ugyan, de kis csoportokban – és egyre nagyobb számban – mégiscsak útnak indultak az emberek. Az áhítat és liturgia csakis templomi keretek között valósulhatott meg. Mise, gyónás, áldozás, keresztút, napvárás: az emberek végigcsináltak mindent, ami a búcsúban lényeges és a tömeges jeleneteken kívül megvalósítható. Talán még azt sem teljesen alaptalan kijelenteni, hogy a tiltás évei mintegy megszűrték a búcsún résztvevőket, és csak azok maradtak meg, akiknek számára az ünnepnek elsősorban vallási jelentősége volt. Ott és akkor, már és még – a szónak legalábbis a pozitív értelmében – nem számított, ki látszik, a jelenlétnek egyáltalán nem lehetett demonstratív jellege. Az emberek újra meg újra körülnéztek és figyeltek: mit lehet és mint nem lehet megtenni, és esetleg mi többet lehet, mint addig. Ha látták, hogy kevesebb a rendőr és kiadják a vonatjegyet, mentek vonattal. Amikor azt látták, hogy már buszt is lehet bérelni, béreltek buszt, ahol szinte már úgy viselkedhettek, mintha egy búcsús csoport lennének.

A szervezett kereteket nélkülöző búcsújárás ezekben az évtizedekben voltaképpen tovább éltette és újraélesztette a *népi vallásosság* hagyományait. Az olvadás évtizedeiben biztosan fölértékelte a paraliturgikus elemeket, hogy a kegyhelyen kevés volt az elérhető pap, és emiatt nem volt mód mindent „rendesen" elvégezni úgy, ahogy azt kell. Ezek közé tartozik a virrasztás és a hajnali napvárás; előbbi a templomon belül együttesen, utóbbi a Kis-Somlyó hegy tetején, csoportokban, kicsit jobban kitéve a hivatásos megfigyelőknek.

Mivel az 1980-as évek búcsúsainak szokásairól gyakorlatilag nincsen néprajzi közlés, e helyen érdemesnek tartom a saját 1985-ös megfigyeléseimet felidézni. Noha ez a tapasztalat biztosan nem általánosítható, egybevághat sok más megfigyelőével.

A búcsúban valójában két éjszakai virrasztást tartottak, és ez részben még ma is megvalósul: pénteken és szombaton. A két éjszaka lefolyásában nagy különbség nem látszott, csak annyi, hogy a hetvenes-nyolcvanas években péntek éjjel főként a moldvai csángók virrasztottak, és egy részük már szombaton hazaindult.

A nyolcvanas évek közepén a virrasztás idején a templomban hemzsegtek az emberek, jóval többen voltak, mint a kilencvenes vagy a kétezres években. Nemcsak a padokban ültek, hanem körben mindenütt az összes mellékoltárok lépcsőin, a kövezeten. A rendház templomhoz csatlakozó folyosóján végig feküdtek, ha valaki a sekrestyébe akart bemenni, át kellett lépni az alvókat. Az összes folyosói ablaknyílásban, (amik akkor még nem voltak lerácsozva) kettesével-hármasával feküdtek az emberek. A karzatra vezető lépcsőfokok csaknem mindegyikén is két-három ember feküdt. Az orgona körül a karzat is zsúfolásig tele volt. A virrasztás során a búcsús csoportok egymás között ritmikusan váltogatták az énekeket, sokkal folyamatosabban, mint később, mert ezt nem szakították meg vezetett imák. Valahol elöl a padban elkezdte az egyik csoport, nyolc-tíz vagy akár húsz versszakot is végigénekeltek, és velük tartott az egész templom.

[405] 1985-05-30 EMH Ld. még 1984-06-21 EMH.

Tudták, mi következik, az énekvezetők csak a kezdő sort indították el. Előttük a padokban ott volt az imakönyv, gyertyákat is gyújtottak, hogy jobban lássanak. Egy nyolc-tíz perces hosszú ének után kis szünet, aztán Miatyánk, Üdvözlégy, majd a másik padsorban egy másik csoport búcsúvezetője elkezdett egy másikat, a templom pedig ment utána. Mindig az egész, vagy majdnem az egész templom énekelt. Ezek az órák, ez a ritmikus váltakozás összeszokottságot és összhangot mutatott. Egyházi személy nem vezette a virrasztást, a hagyományos búcsús szokás érvényesült.

A templomi virrasztás határmezsgye az alvás és az ébrenlét között. Az egész éjszakás imádság komoly fizikai megpróbáltatás, amit nem lehet végig teljesen éberen bírni. Ugyanakkor teljesen elfeküdni sem szoktak, inkább csak a padban leborulva bóbiskoltak. 1985-ben a templom falai mellett és másutt is sokan fekve aludtak. A gyerekeket be is takarták, az idősebbek csak a mellesükbe vagy a ködmönükbe burkolóztak. Ilyen testhelyzetben, a kövön nemigen lehet pihentetően aludni. Ez a félig éber, félig imádságos alvás állapota. A búcsújárás néprajzi szakirodalma ezt *templomalvásnak* hívja.[406] Ez nemcsak szükséghelyzet, hanem egyúttal tudatos áldozatvállalás is. Tánczos Vilmos felidézi, hogy egy moldvai búcsúvezető sosem fogadta el az éjszakára szóló meghívását, mondván: „Hát én nem magához, hanem Máriához jöttem!”[407]

Aki virraszt, az figyel, miközben körülötte mindenki énekel, imádkozik: nem tudja magát teljesen kivonni az imádságos körforgásból, még ha aktívan nem is vesz részt. Nem mindig csak az alvó emberek borulnak le a padokban, az éberek is meg-megváltoztatják a testhelyzetüket, aztán felemelik a fejüket, és bekapcsolódnak a következő énekbe. Sokan egyszerűen nem akarják az arcukat „kitenni” mások szeme elé. Azt persze nem látjuk, hogy *belül* mi zajlik: a belső megrendülésnek, a belső jelenlétnek, a belső összeszedettségnek a jelei alig láthatóak.

A virrasztás – nyilván nem csak ebben az évben, 1985-ben, amit személyesen láthattam – hajnalban lassan „átváltott” mozgolódássá. Hajnali háromnegyed négy körül a csángók elkezdtek szedelőzködni. Sötét volt, már érezték, hogy lassacskán pirkad. A korai szürkületben kimentek a borvíz mellé, ahol a Jézus-hágó, a keresztút kezdődik. Kezdték egymást összevárni, összehívogatni. Az énekvezetők vezetésével fölmentek a keresztúton, énekeltek, imádkoztak, és úgy igyekeztek megérkezni, hogy láthassák a fölkelő napot.

A virrasztás mellett a búcsújárás másik paraliturgikus eleme a napvárás, ami „a helyhez és időhöz kötött ritualizált közösségi látomások sajátos formája”.[408] Ez a nyolcvanas évek közepén ugyancsak megkapó élmény volt, hiszen még alig volt jelen kamerával zavaró megfigyelő. A Szenvedő kápolna mögötti kerítésnél a kapu ki volt nyitva. Húsz-harminc fős csoportokban teljes áhítattal álltak gyimesiek és moldvaiak; a székelyek ebben kevésbé vettek részt, noha korábbról van említés ditróiakról, csíkszenttamásiakról is. A felkelő Napban a Szentlélek, az Oltáriszentség, Szűz Mária mutatkozott meg a hittel figyelőknek. Az 1981-ben még csupán pár sorban felidézett látásaik egybecsengenek sok későbbi részletezőbb közléssel. Közülük Bosnyák Sándor rövid írása sajnos csak elbeszéléseken alapul, amelyeket a gyűjtő néphit-adatokat

406 Bálint 1944. 14, Bálint–Barna 1994. 201, Bárth J. 1990. 390.
407 Tánczos 2016. 144–145.
408 Tánczos 2016. 146.

keresve jegyzett fel. Meglátása szerint, amit többen mások is osztanak, a szokás kereszténység előtti vallásos képzeteket őriz.[409]

Sok falusi csoport érkezett búcsúvezetőkkel, énekvezetőkkel, köztük sokan voltak a moldvai csángók 5–10 fős csoportokban, Lujzikalagorból, Szitásból, Pusztinából, Lészpedről. Nem lehetetlen, hogy a magyarországiak figyelmét főként éppen a moldvaiak jelenléte irányította rá a búcsúra, mert ott könnyebben lehetett velük személyesen is találkozni, mint eljutni a jobban ellenőrzött Moldvába.

A kikerülést egy „lefokozott" módon a csobotfalvi Szent Péter és Pál plébániatemplom kertjében valósították meg: egyszerűen kétszer-háromszor körbejárták a templomot, ezzel voltaképp megtették azt, amit hagyomány megkívánt. A kegytemplom körül ez fizikailag sem lehetséges, de a plébániatemplom körül fal van, ami lezárja a kilátást is, a belátást is. Talán a hatalom is így volt vele, nem vett róla tudomást, nem tartotta veszélyesnek. Hosszú éveken keresztül ez a kicsinyített körmenet tarthatott fenn kontinuitás-tudatot, élő emlékezetet a résztvevőkben a búcsú hagyományos formáival kapcsolatban.

Ahogy korábban mindig és mindenütt, a búcsú a hetvenes-nyolcvanas években már a társadalmi kapcsolatépítés helyszíne is lett. Ennek a legfőbb helyszíne a templom előtti bekerített füves-fás kert volt. A kerítés mellett az asszonyok iskolai füzetekbe leírt énekeket tanították egymásnak; ahol lehetett, letelepedtek étkezni, a kisebb létszám miatt alig-alig zavarták egymást.

A kegyhelyen 1972 óta *vendégkönyveket* is vezetnek. Sajátos módja ez az egykorú híradásoknak, amit a kegyhelyre érkező hívek hagytak maguk után, és nem csak a búcsúk alkalmával, hanem egész évben.[410] Egy-egy nagy alakú vastag füzetben két-három év beírásai vannak együtt. Benyomásom szerint köztük a kisebb részt teszik ki a puszta nevek, ugyancsak kisebb részt az elismerő szavak az épület és a kegyhely szépsége fölött, sokkal több az egészen személyes, szinte vallomásszerű írás, segítségkérés; az átnézett néhány füzetben alig találhatni frázisokat, paneleket (mint pl. „békét kívánok az egész világ népének", 1981). Magyarországiak, erdélyiek, helyiek sorai egyaránt szép számmal előfordulnak a füzetekben. A magyar mellett sok román nyelvű beírást is találunk, valamint a szóhasználatból következtethetően reformátusok, evangélikusok is nyomot hagytak („erős várunk nekünk az Isten").

Néhány a bejegyzések közül (a nevek kiírását mellőztük).

„Drága Jó Szűzanyánk, negyven évvel ezelőtt innen indultunk az életbe, és hálásan köszönjük neked az elmúlt negyven évet, és kérünk imádságos lélekkel, segíts meg továbbra is" (1972. július 1, negyven éves érettségi találkozó résztvevői)

„Drága mennyi Szűz Anyám, segíts meg minden ügyemben és védd meg családomat. 1975. okt. 27."

„Drága csíksomlyói Szűz Mária, bűneim földre sújtanak, de kérlek engem mint bűnöst is hozzád tartozni segíts meg, és ígérem, a bűneimből kijavulok, drága Mária, segíts meg, CsM Ditró" (1976)

409 Bosnyák 1981, Peti 2012. – A szokásra többek által alkalmazott „napkultusz" kifejezését és fogalmát magam némi fenntartással kezelem. Nehéz ugyanis kapcsolatot kimutatni ókori magaskultúrák ismert napkultusza és a jelenkorban dokumentált csíksomlyói szokás között.

410 Ezek a füzetek a rendház könyvtárában találhatók. Rövid betekintésen túl mélyebb kutatásukra nem nyílt lehetőségem.

„Édes Szűz Anya! Bocsáss meg, mert nem hittem, hogy kimondhatatlanul jó vagy a szerencsétlen bűnösökhöz! Hála neked!" (1981. X. 11.)

„Csíksomlyói segítő Szűz Mária és én drága segítő Istenem, légy velem és az egész család tagjaival, segíts meg az iskolába, hogy szerencsésen végig tudjam járni. Rendelj nekem egy megértő fiút, akivel majd boldogan élhessek itt a földön és a mennyben. Köszönöm, hogy meghallgattál. Csíkszereda, KA 13.10.1981"

A bejegyzésekre pillantva feltűnik, hogy ezek többsége kezdettől fogva alá van írva, mégpedig nemcsak névvel, hanem rendszerint helységgel is. Ez arra mutat, hogy a diktatúra akkori enyhülésekor vallási dolgokban már kisebb lehetett a félelem, mint amit esetleg feltételezünk. A bejegyzésekben vissza-visszaköszönnek azok a magyar és nemzetközi elemzésekből ismerős témák, mint a család, a betegség és gyógyulás, a szerelem és párkapcsolat, a tanulás, és ezek mellett természetesen a haza, a székelység, a turisztikai látványosság témakörei és a látogatás dokumentálása is. Mindez jól beleillik a más kegyhelyeken megfigyelt rendszerbe.[411] További munka lehet ezeknek a vendégkönyveknek az elemzése.

Visszaemlékezésekben

A diktatúra korabeli búcsújárás eddig felidézett emlékanyaga mellett fontos az is, ahogy a korábbi időkre a jelenkorból visszatekintenek. Ezek változatosak lehetnek: van utólag leírt, nyilvánosságra hozott történet, van, amit nyilvános beszédben idéztek fel, és van, ami csak interjúban hangzott el. Amit erről a kutató olvashat vagy hallhat, azt más időben és helyzetekben többnyire megosztották másokkal is. Ez az „élő" emlékanyag lehet kevesebb és lehet több annál, mint amit a kortárs források tartalmaznak. Itt kapnak hangsúlyokat események, sérelmek, jól sikerült, akár furfangos megoldások rögzült képei. Köztük a legnagyobb helyet kétségkívül a búcsú erőszakos elnyomásának esetei kapják.

A diktatúra idejének búcsújárása az egykori résztvevők emlékezetében a kilencvenes években (még) élénken élt, és alkalmanként erről szívesen beszéltek is. A leghamarabb felidézett emlékek a búcsúsok *zavarására* vonatkoztak: felszórták szöggel az utat, nem engedték a csoportokat, leszállították őket a vonatról, az erdőn keresztül mentek Somlyóra, az úton keresztbe nagy teherautók álltak és „nem engedték a népeket".

„A régi rendszerben minden évben kimentünk a hegyre. Volt, amikor a régi rendszerben nem engedtek, de kimentünk csoportokban is és keresztútját végeztünk, s énekeket, s kimentünk a hegyre, minden kápolnát összejártunk. Akkor béjöttünk a nagytemplomhoz, a nagymisére. Akkor felmentünk a mise után a Máriához, és aztán elmentünk, s estére hazakerültünk… Akkor rendezték Zsögödben a tavaszi fesztivált, hogy zavarja a búcsúmenetet."[412]

A betiltás utáni első évben, 1950-ben fegyveres őrök és hadgyakorlat tartotta távol a búcsúsokat a kegyhelytől. Valér testvérről megjelent könyvében a ferences tartományfőnök, P. Benedek Domokos erre így emlékezett vissza:

„(1950-ben) hatóságilag betiltották a pünkösdi búcsús összejövetelt. A faluból összegyűlt néhány hívő jelenlétében miséztek az atyák, nagy lelki fájdalommal gondolva a múlt

411 Frauhammer 2012. 85–86.

412 Lakatos Margit (1915) Csíkszentmihály. Mészáros Borbála interjúja (1996).

csodálatos búcsús emlékeire. E sorok írója, akkor még mint Székelyudvarhelyen tanuló kezdő teológus, 1950 pünkösd másnapjára kapott katonai behívót szülővárosába, sorozásra [Gyergyószentmiklósra]. Pünkösd délutánján érkezett Csíksomlyóra, hogy rövid látogatást tegyen a kegytemplomban és a kolostorban. Szerzetesi ruhában, habitusban, késő délután zarándokoltam egymagam a Szék útján. Sehol egyetlen járókelő. Mindegyre járőrök állítottak meg és fontoskodva igazoltattak.

Az út szélén, csaknem a kolostorig ágyúk, géppuskák voltak felállítva úgymond hadgyakorlat céljából. Az igazi szándék a búcsúsok elriasztása a kegyhelytől. A helybeliek félelemmel húzták meg magukat házukban, várva, mikor vonulnak el a gyakorlatozó katonák. Az egy szál habitusos ferencest, miután katonai behívójával igazolni tudta úticélját, kiengedték a kolostorba.

Este pedig, midőn a vonathoz igyekezett, már hűlt helyük sem volt a katonáknak. A pünkösdi ünnepek véget értek, a búcsúra kívánkozó zarándokok már nem jöttek. Sikerrel járt a megfélemlítés, a hadsereg elérte célját. A rendházban a testvérek csodálkoztak, hogyan sikerült bejutnom hozzájuk, hiszen már előző naptól kezdve éber szemmel s állig fegyverben őrizték mind a kolostort, mind a kegytemplomot. Érthető, hogy a rendház lakói szomorúak, hallgatagok voltak".[413]

A gyergyószárhegyi Kolcsár Ágoston (a kilencvenes években búcsúvezető-kántor) a betiltás utáni első évvel kapcsolatban egy filmben arra az epizódra emlékezett vissza, ahogy a szárhegyi keresztalja a tiltás és a motorverseny ellenére is keresztaljával ment Somlyóra.

„Körülbelül fél kilométert, amikor érkeztünk fel, a motorbiciklisek hatalmas *duhval* (sic) jöttek, s mikor meglátták a keresztalját, az útszélre szépen félreálltak, levették a sapkájukat, s vetették a keresztet. Az elvtársak így maradtak [mutatja: tátott szájjal]. Este az öregek hallgatták a Szabad Európa Rádiót, s mondta a rádió be, hogy *Csíksomlyón a Szűzanya győzött*".[414]

Aki Csíkszeredába vonatjegyet akart váltani, annak azt nem adták ki, az emberek máshová vettek jegyet, leszálltak és gyalog jutottak el a kegyhelyre. Ez az emlék nagyon sokáig eleven maradt, a kilencvenes években is többen felidézték beszélgetésekben búcsús menetek vagy étkezések közben a búcsújárók. P. Daczó Lukács így emlékezett:

„Aztán behozták azt a szokást, hogy egyszerűen nem adtak Szeredába jegyet. Ha mégis valaki jött, akkor azt igazoltatták, és csak azt engedték be Csíksomlyóra, aki kifejezetten csíksomlyói lakos volt. Jöttek szegény búcsús nénik, messzi vidékről, vonattal. Szeredában várta őket a hatóság, igazoltatták, hova megy, mit akar – hát csak itt valaki ismerősünket meglátogatni. Somlyói búcsúra mennek ugye? Vissza a vonatra! Következő vonatra felültették, mehettek vissza. És akkor ők szépen fölültek a vonatra, elmentek Madéfalváig, ott leszálltak, és a mezőn, a szántóföldeken bujdokolva jöttek föl Csíksomlyóra. Csodálatos. Na, ilyen is volt. Vagy pedig Gyergyószentmiklóson nem adtak jegyet Csíkszeredára, hát akkor mentek Tusnádig és úgy."[415]

Vissza-visszatérő motívum az emlékezésekben, hogy az emberek *kitartottak*: „Akkor mégis más volt, akkor nem mozdultak el onnan a Szűzanya lábától" – s ez nem csak fizikailag, hanem képletesen is értendő.

Csergő Antal Gyergyószárhegyről gyermekkora óta minden évben ott volt a búcsúban, csak akkor nem, amikor katonaidejét töltötte. Megesett, hogy a városban útjukat állta egy milicista:

413 Benedek D. 1998. II. k. 14.

414 V/23. – Itt és a későbbiekben a külön felsorolt vizuális forrásokra *V/sorszám* formában utalok.

415 Interjú Daczó Lukáccsal, 1995. július 18. Balassagyarmat.

„Úgy is volt, hogy – jegyet nem adtak Csíkszeredába. Hanem vettük Tusnádig a jegyet, s leszálltunk Csíkszeredába. Kijöttünk idáig ne, ahol van most a kiállítás volt. Akkor áll szembe a csendőr. Volt egy idős néni vélünk. A milicista nem akart fölengedni. S egy olyan csúfot mondott mámika, Kati mámi, hogy mü megszégyelltük magunkat. (*És hatott?*) Persze hogy hatott, félretaszította, s azt mondta, gyerünk, menjünk mi fel, s indultunk. Nem engedték föl, aki akart misére menni. (*Ez mikor lehetett?*) Ez 71-ben volt. Vagy 61-ben kellett legyen. Az az ember vélem volt katona, s azután lett milicista. S Kati mámi azt mondta, csúful neki, menj el te, ha nem ismernélek, ne vónál szárhegyi! (*Ez egy szárhegyi milicista volt!*) Persze, ne, ott van-e, (*mutat a másikra)* tudja ő is. Aztán felmentünk, mert mámi félretaszította őt, s elmentünk. S akkor nem is engedtek itt vissza, hanem elmentünk arra az ösvenyen, bé Csíkszeredába, hogy ne is lássák, hogy itt jártunk. Ó, sok mindenen mentünk keresztül. Rég volt, rég volt."[416]

1999-ben csíkszentimrei búcsújárók emlékezését a sajtóban idézték fel arról, hogyan jutottak el a kegyhelyre a keresztaljával annak ellenére, hogy akkor a hatóságok már nem engedték a városon keresztülvonulni a búcsúsokat.

„A búcsú akkor már le volt tiltva azzal, hogy versenyek vannak, nem szabad menni. A szentimrei nép azt mondta, megyünk, ha agyonütnek is. … Elmentünk szépen egészen Zsögöd végéig, ahol a régi megpihenő volt. Ott megállított a szekuritáté, a rendőrség, hogy vagy megtérülünk, vagy kimegyünk az erdő alá. Hát a nép ebbe nem egyezett bele. … Hát eleget erőszakoskodtak, de nem állt félre a nép. Felmentünk a zsögödi Templom utcáig. Ott újra előnkbe álltak, és ki akartak verni az utcán, a Somlyó-hegy felé. Nem fogadtunk szót. Úgy egyeztünk meg, hogy az út két szélére vonulunk, de úgyis megyünk. Szeredában, a Szentlélek utca végén (akkor a rendőrség ott volt balról abban a magasabb épületben), három rendőr pisztolyoson ki volt állva, és irányítottak, hogy menjünk ki a Szentlélek utcán. Nem fogadtunk szót, mert ez volt a többség akarata… Akkor az egyik, valami Suba gyerek nekiugrott, és az egyik vezérkeresztes fiútól elragadta a keresztet, a lobogót, és el akart vele szaladni. Erre aztán a tömeg úgy felzúdult, hogy az emeletről a parancsnok lekiáltott, hogy daţi-le drumul. Engedjétek, mert bajok származnak… Hát felmentünk, a gimnáziumnál újra volt egy kevés incidens, de nem tudtak erőt venni rajtunk. A hangszóró ordította, hogy a szentimrei rendbontók jönnek, de ez minket nem érdekelt, mi Somlyóig mentünk."

„Ahogy mentünk fel, az ablakokban, aki jóérzésű ember volt, mindenkinek a könnye hullott. Még mi is sírtunk. Énekeltünk végig a kereszttel. A szentimrei kereszt egyedül ment, a többit mind kitéringették. Ilyen búcsú egyszer sem volt, amire én emlékszem. Ez volt az utolsó búcsú s a legszebb".[417]

A szentimreiek kisebb incidenst is vállaltak, hiszen a csoportjukat (ami akkor kb. 800 fős volt) az útjuk során négyszer is megpróbálták elterelni, és a papot is megpróbálták „kivenni" a helyéről, de voltak legények, akik a civil ruhás milicisták kezéből kirántották a papjukat. A búcsú után még két hétig jártak legények a paphoz vigyázni rá, hogy ne essék bántódása.

A kegyhelyen a hatvanas években dolgozó P. Daczó Lukácsnak nemcsak az írásai, hanem az azokkal egybecsengő visszaemlékezései is gazdag tárháza a szocializmus kori Somlyóra vonatkozó tudásunknak. Ezekből itt néhány olyat idézünk, amiket írásban nem, vagy kevésbé rögzített. Utólag mondta el, hogy annak idején a virrasztás és a hajnali napvárás voltaképpen elkerülte a figyelmét, mert annyi más dolga volt, hogy ezzel nem ért rá foglalkozni:

416 Interjú Csergő Antallal, 1996. május 24.
417 1999-05-22 Takács.

„Most már, ott hogy virrasztottak, mit csináltak, különösen mikor én egyedül voltam, azt meg nem figyelhettem, és akkor még nem is foglalkoztam ilyesmivel, mert talán szakíthattam volna időt erre is, hogy lássuk, hogy éjjel mit csinálnak, ugye én is lefeküdtem, s aludtam. Mert egyedül voltam. Képzeljétek el, mit kellett egy papnak ott csinálni. Reggel misézni kellett, prédikálni. Gyóntatni. Volt olyan időszak, hogy senki más papot, még a helyi plébánost se engedték, hogy jöjjön fel segíteni. Le volt tiltva. Nem engedte a hatóság, hogy ezáltal is mutassák, hogy hiába mentek Somlyóra mert még gyónni se lehet, mert nincs aki gyóntasson. És amit tudtam magam csináltam, és akkor még készülj prédikációra, aztán ezer dolgodat intézd, ezer kérdésre felelj, ezer eligazítást adj. Szeredában mindig volt legalább egy esperes és egy káplán. Nem engedték el! A taplocai papot, meg a somlyói plébánost se engedték, hogy feljöjjön ide a templomba, legalább misézni egyszer helyettem."[418]

A hatvanas évek végétől, a korábbi kultúrműsorok hagyományait folytatva a hatalom más módszert gondolt ki arra, hogy elvonja az embereket Somlyóról. „Rászerveztek" egy folklór fesztivált, a *Tavasz a Hargitán* népzenei-népművészeti ünnepség soros fordulóját, mégpedig a város déli felében fekvő hozzákapcsolt falusias részbe Zsögödre. P. Daczó Lukács erre így emlékszik:

„Aztán kiagyalták, különösen aztán mikor már Hargita megye lett, 68-tól, hogy Hargita megyei folklór fesztivált csinálnak ott pünkösdkor Zsögödbe. Aztán ez sikerült is nekik, szépen, de viszont nekünk is haszon volt belőle merthogy most már nem akadályozták, hanem egyenesen az újságban mindenben propagandáztak amellett, hogy tessék jönni Csíkszeredába, Zsögödre, Hargita megyei folklórfesztiválra. Hát persze a nép jött, hogyne jött volna. Autókkal, s mindennel és ugye az illető községek, városok felkészültek, hogy ott szerepeljenek, hát jöttek is. Jöttek reggel, első dolguk volt feljöttek Somlyóra, ott kiájtatoskodták magukat és akkor aztán mentek Zsögödre és utána fesztiváloztak."[419]

Nem sokkal későbbi emlékezésében ugyanerről az idős ferences atya az inspektorral történt, szinte összekacsintás számba menő találkozását is felidézte:

„Na, akkor aztán 1966 körül nekifogtak és kitalálták, hogy akkor csináljanak egy folklór fesztivált pünkösdi búcsú alkalmával. Jön az inspektor, na hallja-e tisztelendő úr, mi lesz? Azt mondja, nem Somlyón lesz a búcsú, hanem Zsögödön. Mondom, hogy? Azt mondja folklór fesztivál lesz, és oda fogják a népeket terelni. És miből fog az állani? Hát miből azt mondja: ének, tánc, népi együttesek jönnek a Hargita minden részéből. És elkezdek mosolyogni. És mondom, mikor kezdődik ez? És azt mondja, hogy délelőtt 11 órakor vonulnak le, ez a program. Mondom hála Istennek. De tudja mit jelent, hogy az emberek jöhetnek bátran, eljönnek Somlyóra, délelőtt kiájtatoskodják magukat, s aztán lemennek Zsögödre, s ott valóban művészi előadást is, és akkor ott lesz – aztán mondom – ottan evészet-ivászat, ami csak kell. Mosolygott, azt mondja, tényleg, ez így lesz. Úgy is volt. Úgyhogy jöhettek buszokkal jöttek az emberek."[420]

A zsögödi fesztivál tíz év alatt, a hetvenes évek végére több tízezres közönséget vonzott, az egész megye legnagyobb kulturális eseménye lett. Átlagosan 30 együttes lépett fel, 6–8 óra hosszat tartott a műsor. Ugyanakkor ezek az események adtak hivatalos keretet a gyülekezési jog látszólagos gyakorlására is.[421]

418 Interjú Daczó Lukáccsal, 1995. július 18.

419 Interjú Daczó Lukáccsal, 1995. július 18.

420 Interjú Daczó Lukáccsal, 1998. május 19. Ld. Melléklet (23).

421 Demeter 2008, 2012.

A kortársak beszámolói és a visszaemlékezések megerősítik azt az értelmezést, hogy az ünneplés hagyományos kifejezésmódjai valójában nem is szakadtak meg, hanem rejtetten folytatódtak, és ezzel folytonosan egy rejtett emlékezetben tartották meg a múltat. Ezúttal már nem csak és nem is annyira az évszázadokkal korábbi, az eredettörténeti elbeszéléssel átörökített múltat, hanem a szabad és nyilvános ünneplés radikálisan megszakított közelebbi múltját is.

IV. A BÚCSÚJÁRÁS ÚJJÁÉLEDÉSE 1989 UTÁN

A negyedik részben az 1990 utáni változásokat követjük részletesebben. Folytonosság és megújulás: e két, gyakran használt, szinte elcsépelt fogalommal lehetne jellemezni azt, ami 1990-től kezdődően a somlyói búcsújárással történt. Az első fejezet 1989–90-ről szól, a változásról és annak következményeiről a társadalom, az egyház és a ferencesek életében, meg az első régi-új ünneplésről. A második fejezetben a vezetők, specialisták bemutatásán keresztül az ünnep szervezése, annak professzionalizálódása és rögzülése ragadható meg. A harmadik fejezetben részletezzük azt, ahogyan a vallási ünnep rendszerbe szervezi a „forgatókönyvet", az időbeliség megszerkesztését. A negyedikben a szűkebb és tágabb búcsús tér használata kerül sorra, hiszen a téralakítás, térszerkezet adja a búcsúnak, mint rituális drámának a kereteit, mintegy azt a „színpadot", ahol az „előadás" lezajlik. Itt kap helyet az egyre táguló vonzáskör részletes bemutatása is. A negyedik fejezetben közvetlen megfigyeléseink alapján a búcsújáró csoportokat vesszük szemügyre: közelebbről távolabbra, a közeli csíki falvaktól a román fővárosig haladva, ahogy készülnek, indulnak, érkeznek, amit a kegyhelyen tesznek, végeznek a búcsú napjaiban, ahogy hazatérnek. A búcsú résztvevőinek másik körét, a zarándokok mellett az egyszerűsítő és összefoglaló gyűjtőfogalommal turistának nevezetteket a következő, ötödik rész első fejezetében közelítjük meg.

Módszerünk kissé hasonlít ahhoz, mint amikor valaki egy sokszólamú zenemű, akár egy fúga, akár egy annál nagyobb szabású forma partitúráját olvassa: belső hallásával egyszerre kell követnie az egyes szólamokat, ugyanakkor az egész összhangzását is, és a kettő szétválaszthatatlanul összetartozik. Közben arra is figyelni kell, hogy melyik szólamban hallatszik a főtéma, a melléktéma, és melyek a kísérő jellegűek, melyik hova modulál, vált tempót. Ami lehetséges a zenében, kevésbé valósítható meg szövegben: a „szólamokat" kényszerűen szét kell választanunk, külön sorokba kell „szétírnunk", ezért a következőkben némelykor óhatatlanok a visszautalások, esetleg ismétlések is. A búcsú idejéről és teréről, a csoportokról és résztvevőkről is így lehet külön-külön is beszélni; kiemelve mindegyik csak egy-egy részegység, amelyek szerves összetartozását egyszerre érzékelteti és bontja meg az elemzés. Az empirikus anyagot mindehhez a korábban kifejtett „multi-focal", az összehangolt együttes megfigyelés adja meg.

1. A „VÁLTOZÁS"

Romániában az 1989. decemberi fordulatot némi bizonytalankodás után (forradalom volt-e vagy valami más, esetleg puccs, államcsíny, stb.) a magyar köznyelv hamarosan a valóságot jól kifejező, ám némiképp semleges jelentésárnyalatú szóval fejezte ki: „változás". 1988–1989 folyamán a volt Szovjetunió befolyási övezetébe tartozó országok sorra kiszabadultak a birodalom szorításából, és más-más módon, viszonylag rövid idő alatt elérték, hogy az egypárti diktatúrák átadják helyüket a szabad választásokon nyugvó demokratikus politikai rendszereknek. A gyorsan lezajlott politikai változásokat hamar követték új intézményi szerkezetek, majd évek alatt a gazdasági, társadalmi hatások. Az 1990-es évtized ma már történeti távlatban látható, az

elérhető emlékek, a rendelkezésre álló források, a feldolgozások bősége ugyanakkor egyszerre teszik lehetetlenné és szükségtelenné a bővebb kifejtést. Tömör összefoglalásban vállalkozhatunk néhány fontosabb jellemző kiemelésére, ám arra természetesen nem, hogy a csíksomlyói búcsúra érkező sok tízezres tömeg más „származási” helyeinek társadalmi és egyházi képét is felvázoljuk. A helybeliek után a legnagyobb tömeget adó Magyarország felületes szemléje is szétfeszítené a kereteket, nem beszélve a Kárpát-medence, más európai országok vagy akár a tengerentúli kontinensek viszonyairól. A romániai környezetre azért szükséges – bármilyen röviden is – rápillantani, hogy látható legyen: milyen körülmények vették körül az újraéledő nagy pünkösdi ünnepet, és hogy milyen világba érkeztek meg az ide zarándoklók, akár érzékelték a körülményeket és azok változásait, akár nem.

Társadalom, egyház

1989 végétől Romániában is alapvetően megváltozott a politikai környezet. Létrejött és megszilárdult a többpártrendszer, a politikai stabilitás sok új alakzata, amivel együtt járt a pártok folyamatos egymásnak feszülése, az új meg új koalíciós képletek, a kormányok forgandósága, egészen odáig, hogy időről időre korábbi politikai szereplőket is komolyan felelősségre vontak. 1990 januárjában megalakult a Romániai Magyarok Demokratikus Szövetsége (RMDSZ), amely csaknem húsz évig, új erdélyi magyar pártok megalakulásáig a romániai magyarság egyetlen politikai képviseleti szerve volt. Saját szerepét két területen értelmezte: „a politikai képviselet mellett egyben a kereteket betöltő intézményi szerepét is be akarta tölteni a párhuzamos magyar társadalom létrehozásában”.[422] Kormányzati felelősséget vállalva vagy kormányon kívül egyaránt kereste a helyét, generációváltáson is átesett, és egymást követő vezetői eltérő irányba tájékozódtak. Utóbb más magyar pártok is létrejöttek: a Magyar Polgári Párt bejegyzésére 2008-ban, az Erdélyi Magyar Néppártéra 2011-ben került sor.[423] Az erdélyi magyarság politikai érdekképviseleti szerkezete ilyenformán, ha nem is lett mindenben hasonló a magyarországihoz, alkalmas lett arra, hogy a nagyobb tömbök a magyarországi politikában is megtalálják a maguk szövetségeseit. Témánk szempontjából ez annyiban vehető tekintetbe, hogy a magyarság legnagyobb tömegeket megmozgató gyülekezése Csíksomlyón érthetően felkeltette hazai és magyarországi politikusok érdeklődését is. Politikai vezetők nemcsak „magánemberként”, hanem szerepüket nyíltan vállalva is megjelentek a búcsúban, annak bárki számára látható, kiemelt helyein, természetesen főként a konzervatív–keresztény körből. Ha nem is lehet kijelenteni, hogy a búcsús tömeg politikai kampányok célpontja lett volna, hiszen ilyen kísérleteket a szervezők a legnagyobb határozottsággal elhárítottak volna (enyhébb politikai utalások is egyértelmű ellenzésre találtak), kétségtelen, hogy aki itt politikusként kinyilvánította rokonszenvét, az adott esetben a saját körében jobb fogadtatásra számíthatott az otthoni választásokon is.

A romániai, és ezen belül az erdélyi magyar társadalom komoly változásokon ment keresztül. Az erdélyi magyar népesség száma az 1992-es 1,6 millióról tíz év alatt 1,4 millióra, újabb

[422] Kiss–Toró–Székely 2017. 298–299.
[423] Kiss–Toró–Székely 2017. 299.

tíz év alatt 1,2 millióra csökkent, ami azt jelenti, hogy a rendszerváltást követő húsz év alatt a magyarok kereken egynegyede eltűnt Erdélyből. Kiss Tamás számításai szerint, amit a kormegoszlási adatok visszavetítésével, retrospektív projekcióval végzett el, az erdélyi magyarok létszámcsökkenése 1982 óta tart, az akkori maximumérték 1,73 millió volt.[424] Mivel a román népesség szintén nagy arányban fogyott, ezért a csökkenés százalékarányosan relatíve kisebb veszteséget jelentett: húsz év alatt 20,8 %-ról 19,0 %-ra esett vissza. A magyar népesség fogyása három tényezőből adódik: a természetes szaporulat visszaeséséből, az asszimilálódásból és a legnagyobb mértékben az elvándorlásból. Ez utóbbi tette ki a létszámbeli fogyás felét, húsz év alatt kb. 200 ezer főt.[425] A magyarlakta régiók között komoly különbségek vannak, legkevésbé a Székelyföldön, legnagyobb mértékben a szórványban élő magyarság fogyott. A szabad mozgás lehetővé tette a külföldi munkavállalást, amivel minden rétegből tömegek éltek. Jelentős migráció alakult ki, igen sokan tartósan elhagyták szülőföldjüket és máshol kerestek megélhetést. Az eleinte főként Magyarország, majd Nyugat-Európa irányába megélénkült migráció és vendégmunka felerősítette a külföldi minták érvényesülését, vagy legalábbis az azokhoz való viszonyítást, a sajátnak az ott tapasztaltakhoz mért megfogalmazását.[426] Felszínre kerültek nemzeti-nemzetiségi különbségek, sokszor az ellenségességig felerősödtek ezek kifejezései, egyúttal sokféle rejtett vagy kifejezett félelem a másoktól. Megerősödött a saját pozíciók védelmére tett erőfeszítések valóságos és szimbolikus jelentősége.[427] Tánczos Vilmos megállapítása szerint a kilencvenes években Székelyföldön valósággal kettős hatalmi szerkezet jött létre.[428]

A falusi régiókban feloszlott számos termelőszövetkezet, ezzel párhuzamosan vontatottan ugyan, de haladt a földek visszaszolgáltatása és magánerejű megművelése, egészen más konstrukcióban, mint Magyarországon. Ez sokaknak megoldhatatlan gazdasági kényszereket hozott, ha nem tudták hasznosítani az újra birtokukba került ingatlanokat, másoknak pedig lehetővé tette a koncentrált nagyobb birtokok létrehozását.[429] Sokfelé épültek újjá családi gazdálkodási stratégiák.[430] Miközben számos ingatlan visszaszolgáltatása rendkívül vontatottan, perekkel kísérve haladt, aközben egyes helyeken régi nemesi vagy főúri udvarházak is eredeti, sokszor már külföldön élő gazdáikhoz kerültek vissza. A nagymértékű infláció folytán az 1990-es években igen jelentős rétegek kerültek egyre nehezebb megélhetési körülmények közé.[431] Másfelől sokak élethelyzete stabilabbá vált, szélesedtek az anyagi gyarapodás lehetőségei.

Az oktatási statisztikák azt mutatják, hogy a magyar nyelven tanuló diákok száma folyamatosan csökken, ugyanakkor arányuk növekszik, de még mindig jelentősen elmarad a romániai magyarságnak az ország lakosságához viszonyított arányától.[432] Országszerte művelődési és szakmai egyesületek alakultak, a nemzeti azonosságtudat kifejezésére számos forma alakult.

[424] Kiss T. 2017a. 130. skk.
[425] Kiss T. 2017a. 136.
[426] Bodó 1996.
[427] Gagyi 1996, Túros 1996.
[428] Tánczos 1998.
[429] Bodó–Oláh 1997, Oláh 2004, Peti–Szabó 2006.
[430] Túros szerk. 1995.
[431] Bíró–Bíró 1994, Csanády 1994a, 1994b, Vincze 1994.
[432] Papp Z.–Márton 2017. 344.

Szabadabbá vált a nyilvánosság szerkezete, új lapok, rádióadások, tévéadások indulhattak és működhetnek.[433] A "civil társadalom" megélénkülése, intézmények, szervezetek létrejötte és működése sok energiát szabadított fel és egyúttal kötött le.[434] A tudományos élet új intézményekkel és tíz-tizenkét év múltán nemcsak magyar, hanem nemzetközi viszonylatban is jelentős teljesítményekkel gyarapodott.[435]

Ami az egyházi környezetet illeti, 1990 után Romániában is szabaddá vált a vallásgyakorlat, az egyházak működése, helyreálltak régi intézmények és létrejöttek újak, s ez lényegében minden egyházra vonatkozik. Ennek hátterében az intézményi és anyagi lehetőségek megnyílása mellett főként a romániai vallásosságnak a magyarországihoz képest más jellemzői állnak. Európai értékrend-vizsgálatok és módszertanilag alaposan átgondolt helyi vallásszociológiai felmérések egyaránt alátámasztják Tomka Miklós 1999-es megállapításait. „Európában Lengyelország mellett Románia a legvallásosabb ország, amelyet a modernizáció és a pártállami egyházüldözés kombinációjával kiváltott elvallástalanodás jóformán nem érintett. Nem azért, mintha egyházüldözés nem lett volna, hanem mert annak ellen tudott állni”. Magyarországhoz képest Erdélyben erősebben megjelenik a vallás a tájban (templomok, keresztek) és a lakásokban (kereszt, rózsafüzér, ikon, Biblia). „A környezet és kultúra vallásos jellege csökkent, de Magyarországon nagyobb mértékben, mint Erdélyben”.[436] Ami Magyarországon már régen a múlté, a hitnek és a világnézetnek a vallásos kultúrája, arculata és egysége, Erdélyben magyarok és románok körében egyaránt máig megmaradt. A keresztelés, az esküvő és az egyházi temetés ma is a társadalmi együttélés szinte töretlen szokásai és szabályai közé tartozik. Általános gyakorlat a rendszeres templomba járás, a rendszeres imádkozás, és ebben a generációk közötti különbség sokkal kisebb, mint Magyarországon. A vallásosság az egyháziasság nagyobb fokában is megnyilvánul. Az egyházakat, akár a sajátjukat, akár a másokét többen tartják lelki támasznak és segítségnek a boldogság keresésében, mint Magyarországon. Az összkép természetesen felekezeti és etnikai szempontok szerint egyaránt különbségeket mutat. Mindezzel szorosan összefügg, hogy „az erdélyi magyarság számára egyházai a kisebbségi lét legfontosabb társadalmi intézményei közé tartoznak … A felekezeti óvodák, iskolák, öregotthonok az állami oktatási és szociális rendszer fontos kiegészítései és egyúttal az alulról növekvő civil társadalom építőkövei”.[437] Tomka Miklósnak a kétezres években Szatmárban és, Máramarosban, illetve ifjúsági csoportok körében végzett kutatásai ezeket az eredményeket részben megerősítették, részben árnyalták;[438] tanítványának, Fejes Ildikónak a csíki régióra vonatkozó kutatásai pedig egészen részletesen dokumentálták.[439]

A katolikus egyházon belül különösen fontos, hogy sikerült betölteni évtizedek óta üresen álló püspöki székeket, teljessé válhatott az egyházi hierarchia. 1990 márciusában a Szentszék a már idős Jakab Antal helyébe, aki 1980 óta volt Márton Áron utóda, Bálint Lajos segédpüspököt

433 Papp Z. 2006.
434 Salat (szerk.) 1995.
435 Tánczos–Tőkés 2002.
436 Tomka 1999.
437 Tomka 1999.
438 Gereben–Tomka 2000, Tomka 2005.
439 Fejes 2018.

emelte a megyéspüspöki székbe, s ezzel egyidejűleg segédpüspökké nevezte ki dr. Jakubinyi Györgyöt, gyulafehérvári teológiai tanárt. Az ennek nyomán folytatott megbeszélések hamarosan oda vezettek, hogy Románia és a Vatikán helyreállította évtizedekkel korábban megszakított diplomáciai kapcsolatait. 1991-ben a gyulafehérvári püspökség érsekséggé lett; azóta is sérelemnek számít viszont az, hogy nem rendelték alá a tőle nyugatra fekvő, zömmel magyarok alkotta püspökségeket, azok továbbra is Bukaresthez tartoznak. Tamás József személyében 1997 óta az erdélyi egyházmegyének segédpüspöke is volt Csíkszeredában.[440] 1996-ban az érsek egyházmegyei zsinatot hirdetett meg, ami újfajta aktivitást, tervezést és áttekintést indított meg; négy évig tartó előkészítő munkákat Czirják Árpád érseki helynök, zsinati megbízott vezetésével munkabizottságok végezték, majd a végleges dokumentumok elfogadására a 2000 októberében megtartott zsinaton kerülhetett sor.[441]

Újraéledhetett vagy útjára indulhatott számos szerzetesrend és lelkiségi mozgalom. Régi múltra visszatekintő vagy új alapítású katolikus iskolák működnek, köztük 12 középszintű, 4 alsó szintű, valamint 2 felső szintű a papképzésben és hittanár képzésben. A szociális-karitatív tevékenység a Caritas, a Máltai Szeretetszolgálat, a Dévai Szent Ferenc Alapítvány, a Csibész Alapítvány, a Hit és Fény, valamint a Kolping Család keretei között működik.[442] Kitágultak a katolikus egyház kapcsolatai Magyarország és a világegyház irányába: többen tanulhatnak külföldön, találkozók szerveződnek.[443]

1959 óta Csíksomlyó (voltaképp Csobotfalva és Várdotfalva), valamint Csíktaploca közigazgatásilag Csíkszereda része. A köznapi tájékozódásban és szóhasználatban mindegyik a saját nevén maradt meg, a „városból” az emberek ma is „kimennek” ezekbe a falvakba. A város népessége 1992-ben érte el maximumát, 46 ezer főt.[444] Az 1990-es években sorra létesítettek testvértelepülési kapcsolatokat Budakeszivel, Cegléddel, Gödöllővel, Gyulával, Kaposvárral, Makóval, illetve Beregszásszal, Zselizzel, Óbecsével, ezeket a polgármesteri hivatal előtt táblák is jelzik.

Csíkszereda egyik modern, blokkházakból álló lakónegyedében 1995-ben Szent Ágostonról elnevezett új plébánia létesült; ennek csaknem 1200 fő befogadására alkalmas temploma azonban lassan, csak 2009-re lett készen. A főplébánia régi és régen kinőtt temploma mellett már hamarabb, 2001–2003 között széles összefogással, Makovecz Imre vázlatai és tanítványa, Bogos Ernő tervei szerint látványos új templomépületet emeltek. A Nagyboldogasszony tiszteletére felszentelt *Millenniumi templomot* a köznyelv a jellegadó díszítései nyomán *angyalos templom*-ként emlegeti. Egyházi kezelésbe került egy csíksomlyói óvoda is.

1990-ben Márton Áron nevét vette fel a diktatúra idején államosított csíkszeredai középiskola, ennek egyházi kézbe való visszaszolgáltatására azonban nem került sor. 1991-ben ezért vele egy épületben létrehoztak egy új egyházi középiskolát, amit ugyancsak a régi csíkszeredai

440 1997-03-04 Takács.

441 1997-03 Sárkány. A gyulafehérvári egyházmegye honlapján elérhetőek a zsinati dokumentumok: https://ersekseg.ro/hu/node/97 (utoljára 2019. október 31.) – Az érsek és a segédpüspök lemondását a Szentszék 2019 végén elfogadta, és Gyulafehérvárra Kovács Gergely személyében új érseket nevezett ki.

442 Kiss D. 2017.

443 Marton 1993, Benedek 1996, Benedek szerk. 1995, Bíró–Túros 1995.

444 Az 1992-es népszámlálás 46228 főt rögzített. Varga E. 1998. 158.

gimnázium jogutódának tekintenek. Ennek *Segítő Mária* nevét korábban 1940–44 között viselte az iskola. 1990-től kezdve július elején újra megtartják a harmincas években útjára indított Ezer Székely Leány Találkozókat, amit annak idején a nagyvárosokban cselédként szolgáló lányok összefogására és a népviselet felmutatására, megőrzésére szerveztek meg. Mára ez a fesztivál inkább látványossággá változott át a napközbeni szabadtéri folklórműsorral és az esti rockoperákkal. Újra egyházi használatba került Csíksomlyón a KALOT egykori székháza, ami Kós Károly tervei szerint 1942–43-ban épült meg. 1994-ben ortodox püspökséget hoztak létre Csíkszeredában, ami egyfelől jelzi a hely szimbolikus jelentőségének felismerését román oldalról, másfelől további lépéseket aktivizál a helyi magyarok, illetve katolikusok részéről. 1997 óta Csíkszereda a gyulafehérvári érsekség akkor felszentelt segédpüspökének, Tamás Józsefnek a székhelye is, hiszen hívek fele ebben a régióban él egy tömbben, és szükséges volt helyben elérhető magasabb egyházi vezető. Az egyházi és közösségi megújulási mozgalmak egyik bázisa a csíksomlyói plébánia volt Gergely István vezetésével.

Ferencesek, Somlyó

A ferences rend a rendszerváltás után felszabadult, működése lassan visszatért a „normális” kerékvágásba.[445] Az első lépés a rendezett viszonyok helyreállítása volt a rend egészén belül. 1991 áprilisában az erdélyi ferences rendtartomány immár szabadon és szabályosan tarthatott káptalani gyűlést, és választhatta meg a rend elöljáróságát. P. Benedek Domokos lett a tartományfőnök, a négy definitor (P. Bartók Albert, P. Márk József, P. Nagy Tarzíciusz és P. Stelli Benedek) valamint a provinciai titkár (P. Ferencz Ervin) mindegyike a hatvan éven felüli korosztályból került ki, hiszen évtizedekig nem volt utánpótlás és képzés. Az ő vállukra nehezedett az összes megoldandó feladat: az anyagi és ingatlanviszonyok rendezése, a lelkipásztori munka, az utánpótlás biztosítása és a képzés, a kapcsolatrendszerek újjászervezése, és mindezek közben a vezetés szerkezetének a kiformálása, a saját rendtársakkal, a püspökséggel és az egyházmegyés papsággal való új viszonyok felépítése. Emberfeletti terhek egy sokat próbált nemzedék számára, amit áldozatvállalásuk, hivatástudatuk és a felszabadultságból fakadó új energiák mozgósításával teljesítettek. Az új tartományfőnököt később még két hároméves ciklusra megerősítették (két idősebb, és két fiatalabb definitorral), és 2000-ben következett utána az új generációhoz tartozó P. Páll Leó.

P. Benedek Domokos főatya 1991 nyarán – magyarországi tartományfőnök társaival együtt – a kaliforniai San Diegóban részt vehetett a rend választó nagykáptalanján. Egyszerre volt lelkesítő és szédítő találkozni a világ ferenceseinek képviselőivel, és számukra is valósággá tenni az erdélyi ferencesek alig ismert valóságát. Úti élményeit könyvben írta meg.[446] Tanulságos képet kaphatunk ebből arról, ahogy egy külföldet addig alig-alig járt ferences rálát az amerikai kontinensre és a világ minden tájáról összegyűlt ferences közösségre. Tartományfőnökként arra

[445] Az erdélyi ferencesek 1990 utáni történetét mostanáig még nagy vonalakban sem foglalta össze senki. E rövid áttekintéshez a hivatkozott publikációkon kívül szóbeli emlékezések, a rend schematizmusai és a rendtartományi Historia Domus (a továbbiakban: HD-St) szolgálnak forrásul. Utóbbit Benedek Domokos OFM tartományfőnök jóvoltából tanulmányozhattam 1998-ban Kolozsvárott.

[446] Benedek 1996.

is volt módja, hogy ellátogasson az amerikai magyar ferences custodia akkor még működő közösségeibe, Fairfieldbe és Youngstownba. Hazatérve Csíksomlyót tette a rendtartományi vezetés székhelyévé, és ott foglalkoztak a jelöltekkel is. A szerzetesközösség élete Erdély-szerte 17 rendházban éledt újjá, amelyeket egy-egy központ körül kerületekbe szerveztek: Székelyföldön Csíksomlyón, Szárhegyen, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen; a központi területen Kolozsvárt, Désen, Szamosújváron, Tordán, Kaplonyban; Dél-Erdélyben Brassóban és Fogarason; Partiumban Máriaradnához kapcsolva Déván, Vajdahunyadon, Szászvároson, Körösbányán. E házak szerepelnek az 1995-ben kiadott sematizmusban is.[447] Az erőforrások nem tették lehetővé a régről megörökölt szerkezet hosszú távú fenntartását: 2006-ra a rendházak közül már csak 11 maradt (a mai adatok szerint pedig 10). Olyan régi ferences helyek kerültek egyházmegyei kézbe, mint Fogaras, Marosvásárhely, Máriaradna (ősi búcsújáró hely), Szászváros (egykori rendi központ), Vajdahunyad (egykor a rend teológiai főiskolájának helye) és mások.[448]

1991-ben a ferences közösség 36 főt számlált (negyven évvel korábban 217-en voltak), túlnyomó többségük természetesen az idősebb korosztályhoz tartozott.[449] A rend a kilencvenes években nagy vonzerőt jelent a fiatalok számára, sokan gondolták úgy, hogy szerzetesek között van a helyük, és sokan beléptek. Néhány év alatt a közösség létszáma megemelkedett. 1991 őszén Csíksomlyón hatan kezdték meg jelölt életüket, 11 novícius pedig Magyarországon tanult, az ő fogadalomtételük volt 1991 szeptemberében évtizedek óta az első ilyen ünnepélyes alkalom. 1994-ben a rend 15 fiatal teológusa tanult Szegeden, öten voltak novíciusok és további hatan jelöltek. A teljes létszám abban az évben 67 ünnepélyes fogadalmas szerzetes, köztük 35 a felszentelt pap, ám a 65 év feletti korosztály létszáma szintén 35 volt. A „derékhad” hiányzott, generációs szakadék állt be, hiszen 1961 és 1989 között senki sem tehetett fogadalmat: 1995-ben az 1930–1960 között született korosztályt mindössze hatan képviselték. A rend erdélyi központja az első néhány évben Csíksomlyón volt. Több évtizedes szünet után itt tartották 1994 őszén az első ferences diakónus- és papszenteléseket, innen küldhettek ki fiatalokat tanulni külföldre, fogadalomtételre Assisibe, és Észak-Amerikából az ottani custodia felszámolása után ide tértek haza az idősek. A következő évtized során a fiatalok mégsem tudták pótolni a korosodó rendtagok kiesését. 2006-ban a rendtagok már csak 53-an voltak (számuk azóta elhalálozások és kilépések folytán még tovább csökkent).

A képzés 1951 előtti intézményi szervezetét és magas színvonalát a rend sem az első szabad évtizedben, sem később nem tudta saját erőből biztosítani, ezért a novíciusok és teológusok Magyarországra mentek, és éveket töltöttek Szécsényben illetve Szegeden. Ez a szükségmegoldás azzal a következménnyel járt, hogy meglazultak a kapcsolatok az Erdélyben élő régi ferences generáció és a fiatalok között. Utóbbiak szerzetesi szocializációjában a helybeli „öregek” kissé már elavultnak számítottak, akik az egészen más hagyományokkal és lelkülettel bíró magyarországi perspektíva felől nézve sokkal kevésbé számítottak követendő példának, mint ahogy ők maguk azok szerettek volna lenni. Ne felejtsük: Magyarországon a ferencesek mindvégig működhettek, és fenntarthattak két középiskolát, a maguk módján alkalmazkodtak a

447 Benedek D. et al. szerk. 1995.
448 Páll 2006.
449 Daczó 1991b.

körülményekhez, és nyitottak lehettek az Erdélyben szinte ismeretlen egyházi modernizáció irányába. A rendi nevelés egy része csak 2003-ban került vissza az erdélyi ferencesek kezébe.

*

A csíksomlyói ferences háztörténet részletezés nélkül, ám – egy karácsony esti jelenetet felidézve – igen plasztikusan mondja el az 1989-es „világváltozást”:

> „1989. december 22-e politikai változást hozott, amikor megbukott az ateista szocialista rendszer, és kezdetét vette egy új demokratikus államforma, amely új reményekkel és várakozásokkal töltött el minket és a népet. Sok jót, szépet, de sok küzdelmet is hozott számunkra ez a világváltozás. – Ezen válságos év karácsonyáról csak annyit jegyzek föl, hogy a szentestén fegyverropogás hallatszott a Hargita felől, s amíg mi az éjféli szentmisét végeztük a templomban, kint a templom körül negyven somlyói fiatalember őrizte a szent helyet és népet, kezükben fütykösökkel. Hála Istennek, nem történt semmiféle támadás.”[450]

Az 1989 decemberi fordulatot követően a csíksomlyói ferencesek közös rendi elhatározás nyomán 1990 februárjában nyújtották be igényüket a korábban birtokolt épületeikre és földterületeikre. Nagyjából tíz évig tartott, amíg ezek újra a saját kezelésükbe és tulajdonukba kerülhettek. Ez idő alatt újra berendezkedtek a saját helyükön, modernizáltak, elkészült néhány új épületük, és átalakult a közvetlen szomszédságuk.

A visszaigénylésekhez sok egyéb mellett jó hátszelet, egyszersmind a közelgő búcsúünnepre mintegy felkészülési lehetőséget is jelentett az, ami korábban még soha nem történt Csíksomlyón: április 29-én a kegytemplomban került sor az új megyéspüspök, Bálint Lajos beiktatására és az új segédpüspök, Jakubinyi György felszentelésére.[451] Mivel általános szokás szerint püspököket a székhelyükön szentelnek, a helyszín megválasztása erős szimbolikus tartalommal bírt: kifejezte, hogy a Gyulafehérvár mellett Csíksomlyó azzal szinte egyenrangú központja az egyházmegyének. Az esemény komoly előkészületeket igényelt az egyházmegye vezetői, a környékbeli plébánosok és a rendház, valamint a városi és megyei vezetők és hatóságok részéről. Mivel a rendházban akkor még nem állt rendelkezésre elegendő hely, a számos püspök és népes papság elhelyezését és öltözését a templomtól mintegy 100–120 méternyire fekvő KALOT házban oldották meg, az ünnepi ebéd pedig a városban, a Hargita étteremben volt. Évtizedek óta először kellett megszervezni a liturgikus vonulásokat, a vendégek elhelyezését, a közlekedést, a biztonságot, a tömeg kellő előrelátással megtervezett mozgását, összetoborozni a rendezőket. Meg kellett oldani a liturgikus ruhák biztosítását, az énekkar felkészülését, és szembesülni kellett a sajtó kitartó érdeklődésével. Kiépítették a rendház környékének hangosítását, továbbá adományba kapott faanyagból, tettrekész ácsok kétnapos munkájával elkészítettek két lépcsőnyi magasítást a templom szentélyének padlózatára. A főcelebráns a nem sokkal korábban kinevezett pápai nuncius volt, mellette még tucatnyi püspök is jelen volt (a háztörténet külön megemlíti az ortodoxot és az unitáriust is), és természetesen nem hiányoztak az állami és városi vezetők, diplomaták sem.[452] A szertartás végén elénekelték a pápai és a székely himnuszt. A nagyszámú hívősereg, nemkülönben az egyházi vezetők számára lelki élmény volt az új püspök szentelése.

[450] *HD-CC* 1989. december 31. – A csíksomlyói *Historia Domus*ra évszámmal és azon belül margócímekkel hivatkozom, mivel a kötet nem tartalmaz oldalszámokat.

[451] 1990-05-03 Székedi.

[452] Szűts 1998. 303–304.

„Istennek hála, minden csodálatos rendben és szervezettségben folyt le."[453] A résztvevők számát a háztörténet 15 ezer főre, a sajtó 50 ezer főre becsülte.[454]

A város vezetősége 1990. április 4-én érvénytelennek nyilvánította a rendház 1970-es államosítását, majd városi, megyei és minisztériumi szinten több beadvány és határozat született az épület ügyében. A hatóságok halogatását az motiválta, hogy helyet akartak találni az ott elhelyezett szakiskolai kollégium számára, a ferencesek viszont azzal érveltek, hogy annak idején fél óra alatt kiigényelték és kiürítették a rendházukat. Köztes megoldás született: 1990 szeptember elejére a kolostor emeletét sikerült kiüríteni és visszakapni, ahol rögtön meg is kezdték a felújítási munkálatokat Közben meg kellett válaszolni sajtóban megjelent azon támadásokat is, hogy a ferencesek nincsenek tekintettel a bent lakó fogyatékos iskolás gyerekekre.[455] A tárgyalások, perek, halogatások, kijárások labirintusában az 1989 szeptemberében kinevezett házfőnök, P. Bartók Albert volt az, aki jogász, prefektus, polgármester, mérnök és mások támogató segítségével és a rendtagok határozottságára támaszkodva a legtöbb eredményt el tudta érni.

A földszinti épületrész visszaszolgáltatására még éveket kellett várni. Az ott elhelyezett kollégium az ún. „16-os" szakiskolához tartozott, ahová enyhén sérült gyerekek jártak. 1992 őszére egy nagy nehezen létrejött megegyezés szerint az iskola végre kiürítette a kolostor földszintjét, de még mindig nem teljes egészében: továbbra is használták a konyhát és az udvarban álló raktárt, mosókonyhát.[456] A kolostor hónapokig tartó renoválása során a teljes villanyhálózat és vízvezeték cseréjére sor került, az ebédlő mellett ideiglenesen kialakított konyhába bevezették a földgázt, kijavították a nyílászárókat, kifestettek. Az emeleten helyrehozták a kápolnát, és a régi helyére költöztették a (maradék) könyvtárat. A munkálatokat végző mesterek mellett mindebben nagy segítséget nyújtottak a rendbe frissen felvett jelöltek is. A költségeket három használt gépkocsi eladási árából fedezték.

Az iskola által jogcím nélkül használt konyha visszaadásának fordulatos története évekig elhúzódott, és csak 1999 nyarára sikerült pontot tenni a végére. „Nyolc év kérincsélés, huzavona után megérhettük ezt az örömöt".[457] Néhány hónapig tartó teljes felújítás után ősszel használatba is vették. Ugyanabben az évben kapott a rendház egy belső telefonközpontot, amelynek segítségével ki lehetett építeni tíz vonalat; addig az egyetlen telefon az emeleti folyosón csöngött, a szobákban nem lehetett használni.

1990 őszén külföldről nyomdagépeket juttattak a rendháznak. Ezek elhelyezéséhez szükséges volt egy új nyomdaépület, ami 1991 nyarára elkészült, a gépeket daruval emelték be a helyükre. A nyomda működésének megindítása azonban saját erőből nem volt lehetséges, arra csak évekkel később, egy bérlő segítségével került sor; ő viszont öt év után kiköltözött.[458]

1991-ben a rend az új földtörvényre hivatkozva visszaigényelte és megkapta a korábbi földterületei egy részét, tíz hektárt. Ezt – részesedés fejében – teljes egészében a csíktaplocai

[453] *HD-CC* 1990. ápr. 29.

[454] 1990-05-03 Székedi.

[455] 1990-10-18 P. Bartók.

[456] Ezeket a fejleményeket itt nem tárgyalt részletekkel együtt egybehangzóan, írja le a csíksomlyói és a rendtartományi Historia Domus.

[457] *HD-CC* 1999 Konyha visszaadása.

[458] *HD-CC* 1990 Nyomdaépítés, 1991: a nyomda helyzete, 1996: nyomda ügy, 2000: nyomdaépület felszabadulása

városgazdálkodási közösségbe adták át megművelésre. Ugyanekkor kérték vissza a könyvtári állományukat is, amelyet korábban beszállítottak a csíkszeredai Múzeumba illetve városi könyvtárba.

1992-ben újabb területek kimérésére és visszaszolgáltatására került sor. Akkorra véglegesítették, hogy a visszaadandó területekbe a templom előtti (nyugati) és mögötti (keleti) kertek nem számítanak bele, mivel ezek „kultikus”, vagyis a kultuszt szolgáló területek. A borvízkút melletti területet (*Borkert*) bérbeadták, csatornázták. Az egyik kiutalt területet, ahol épületmaradványok nehezítették volna a használatot, eladták, egy másikat a Caritasnak ajándékoztak; ott készült el 1996-ban a Jakab Antal Ház. 1997-ben kapta meg a rendház a végleges birtokbaadási dokumentációt, mely 16,6 hektárról szólt.[459] 1997-ben újra módosították a földtörvényt, a visszaigényelhető földterület nagyságát felemelték ötven hektárra. A rendház is benyújtotta igényét a Szent Antal kápolna 0,2 hektáros környékére és Csíkcsicsó határában lévő korábbi birtokterületeire.

1995 tavaszán lebontották a kolostor kertjében álló régi istállóépületet. „A Csíksomlyón megforduló töménytelen zarándok és turistalátogató számára nincs egy tömegszállás, nincs ivóvíz, és ami égetően szükséges, egy szalonképes, többszakaszos köz-WC. Az eddigi tapasztalatok jelzik, hogy ez tűrhetetlen helyzet, segíteni kell a bajon! Így került sor a vendégház építésére a régi gazdasági istálló helyére”.[460] Nyáron nekifogtak az új épület felhúzásának. Tervpályázat alapján választották ki az építőt, ígéretek ellenére a munka csak két év múlva, 1997 nyarára lett készen. A költségeket egy másfél hektáros terület lakóházak céljára való felparcellázása és ezek eladása tudta fedezni.[461] Az épület földszintjén két garázst, férfi és női illemhelyet, mosdót, zuhanyzót, az emeleten pedig ideiglenes zarándokszállásként szolgáló nagy helyiségeket helyeztek el. Egy vízcsapot az előudvarba is kivezettek, mert addig a templom előtt nem volt vízvételi lehetőség. A Szék útjától a zarándokházig 1997 júniusa és októbere között („rém vontatottan és akadozva”) építettek ki és követek le egy utat a templom előtt addig kövezetlen téren keresztül, és ugyanott kisebb parkolót is kialakítottak.[462]

Jóval később egy kevésbé látványos, ám érzékeny változtatás volt, hogy 2010-ben az akkori ferences házfőnök jóváhagyással elbontották az ún. *országzászló-emlékmű*vet. Ezt 1940 őszén Észak-Erdély visszacsatolásának örömére állították fel a templomkertben. Az emlékmű egy néhány lépcsőnyi talapzaton álló emelvény volt; a tetején a magyar címerből ismerős hármashalom és egy koronára állított nagyméretű kettős kereszt kapott helyet, oldalán a Magyar Királyság sziluettje, az „így volt, így lesz” felirat, mellette pedig egy zászlórúd állt félárbocra eresztett magyar zászlóval. Az emelvény – a zászlórúdtól, a kettős kereszttől és a sziluettől megfosztva – érdekes módon a helyén maradt a kommunizmus évtizedeiben is. Aki tudta az eredetét, azt így csonkán is csöndben emlékeztette a korábbi évekre. Körülötte támlátlan padok voltak, ahol le lehetett ülni. A lebontás kisebb közfelháborodást keltett; ez is közrejátszott abban, hogy hat évvel később, 2016-ban az emelvényt újra felállították, csakhogy nem az eredeti helyén, hanem

459 *HD-CC* 1997 Birtokügy.
460 *HD-CC* 1996 Zarándokház köztisztasági épület.
461 *HD-CC* 1996 ingatlan eladása.
462 *HD-CC* 1997 Udvarkövezés.

az egykori gimnáziummal (ma Szent István Kollégiummal) szemben, az út szélén.[463] Formáját leegyszerűsítették, felirat nincs rajta, a kettős kereszt talapzatához a korona helyett egyszerű henger került, felavatása elmaradt. Ezzel az emlékmű elveszítette azt a szimbolikus értékét, hogy „túlélte" a hatalomváltást, a szocializmus négy évtizedét, és puszta tárggyá csupaszodott le.

A Szék útja végén, a templommal átellenes oldalon sokáig egy gazos mező terült el, amit a búcsúsok használtak pihenésre, mintegy ide is kiterjesztve a templomkert funkcióját. Amíg a ferencesek meg nem építették meg a zarándokházukat, addig csak ennek a kis mezőnek a szélén állt egy kis épületben elérhető nyilvános illemhely. A terület rendezésének első lépésére akkor került sor, amikor közvetlenül az út mellett 1996 június elején, mindjárt a pünkösd búcsú után felállították Domokos Pál Péter szobrát.[464] Az első hírek erről bő egy évvel korábban megjelentek, akkor, amikor a gyermekotthont elnevezték Domokos Pál Péterről, és a névadó ünnepséget akkor éppen a pünkösd előtti napra időzítették.[465] A szoborállítás kezdeményezői Gergely István csíksomlyói plébános, a város vezetősége és a ferences kolostor, alkotója pedig Bodó Levente volt. Az egész alakos szobor öntése nem sikerült időre, ezért a talapzatra először csak a felső részét helyezték fel mellszobor gyanánt.[466] Néhány lépésnyire a templomtól, egy annak a bejárata felé forduló alak: a szimbolikus térfoglalás erőteljes gesztusa volt főként a plébánia részéről, amely a moldvai csángók nagy apostolát, egy néhány évvel korábban elhunyt megfellebbezhetetlen tekintélyt állított oda az út mentére. Az akció a ferencesek körében nem talált egyöntetű tetszésre, mert felállított szobor túl közelre, alig 13 méternyire került a templomtól, és talapzatával, félkör alakú környezetével akadályozta a közlekedést a nem sokkal korábban kialakított parkolóhoz. 1998-ban „az a vélemény alakult ki a rendtársak körében, hogy az egész szobrot, alapzatával együtt, át kell helyezni a gyermekotthon elé".[467] Benedek Domokos tartományfőnök – aki 1992-ben Domokos Pál Péter temetési szertartását végezte – elrendelte a túlságosan is szélesre méretezett talapzat elbontását, de a városi vezetők ellenállásán akkor ez még elbukott. „A szobor 1999-ben érdekes módon megkettőződött: a mellszobor-változat egy – alkotója által elkészített – másolatát a gyermekotthonban állították fel, a kész talapzatra pedig az eredetileg is tervezett egész alakos szobor került oda".[468] Sok év elteltével, 2010 szeptemberében végül is ezt helyezték át az immár Szent István Gyermekotthon elé, annak utcai frontjára.[469] Ezzel megnyílt a lehetőség, hogy az addig füves területen tágasabb parkolót építhessenek. Ez a parkoló 2011–12 folyamán elkészült, ezzel lehetőség nyílt rá, hogy a kegyhely közvetlen közelében több tucatnyi autó és/vagy autóbusz zavartalanul várakozhasson.

Új kezdeményezés volt, hogy egy Franciaországban alapított, a ferences szerzetesi családba tartozó klarissza nővérközösség megtelepedjék Csíksomlyón. Kézenfekvő volt, hogy a

[463] 2016-09-04 Barabás.
[464] 1996-07-09 Kovács.
[465] 1995-06-03 Takács.
[466] 1996-07-09 Bodó, 1996-06 Gergely.
[467] *HD-CC* 1998 Szobortalapzat.
[468] 1999-06-25 Szoboravatás.
[469] 2010-09 Böjte. Érdekes, hogy a szöveget Csaba testvér a „csíksomlyói ferences kolostor nevében" írta alá, holott nem volt tagja az ottani rendháznak.

rendházuk felépítésére a ferences kolostor nemrég visszakapott területéből adjanak át egy részt, ami közvetlenül a templom és rendház keleti oldalához illeszkedik. Az előkészületek után az alapkő letételére és megáldására 1999. május 22-én, pünkösd szombat délelőtt került sor. Az épület a következő év tavaszára készült el, a berendezés és beköltözés után 2000. augusztus 11-én szentelték fel a *Csíksomlyó Ágacskája* nevet kapott monostort. A szemlélődő életformát követő nővérközösség a kápolna kapuit naponta háromszor megnyitotta az érdeklődők számára, hogy részt vehessenek a közösség zsolozsmájában, továbbá személyes beszélgetésre, közbenjáró imádságra is fogadják, aki betér hozzájuk. „Vendégkönyvük” nyitva áll mindazok számára, akik a közösségtől imádságot kérnek.

Az egykori somlyói gimnázium épülete 1990 után visszakerült az államosítás előtti tulajdonosához, a Csíki Magánjavakhoz, de még évekig használaton kívül volt. 2008-ban a Dévai Szent Ferenc Alapítvány vette át, és 2009-ben itt nyitotta meg a Szent Istvánról elnevezett kollégiumát családjaikból kikerült nehéz sorsú gyerekek számára. Pár év alatt az épület teljes felújítására is sor került, közben a tágas kertet is hasznosították. Ezzel a ferencesek egykor volt épület- és intézményegyüttesének egy fontos része újra az eredetihez közeli funkciót kapott.

A rendháztól és a templomtól független épület ill. intézmény a Jakab Antal Tanulmányi Ház a Szék útja templommal átellenes oldalán. Ez közvetlenül az úgynevezett KALOT ház mellé épült. A terület egykor a ferenceseké volt, majd a szocializmus idején ott sportpályákat alakítottak ki a gyermekotthon számára. A változás után az egyházmegyei Caritas kapta meg. A komplexum 1996-ra lett készen, a felszentelésre szeptemberben került sor, de még később is kiegészítették, alakítottak rajta. A ház tanulmányi- és konferenciaközpont, egyúttal hotel színvonalú szálláshely is. 1996-tól kezdve sok programot szerveztek meg itt, és a búcsúra érkező fizetőképes vagy VIP vendégeknek is ez az első szálláslehetősége. 2009-ben tulajdonosa és kezelője, az egyházmegyei Caritas bérbe adta egy vállalkozónak, aki Hotel Salvator néven működtette. 2016-ban a bérleti viszonyt megszüntették, és visszaállították az előbbi állapotot.

Az első készület és ünnep 1990-ben

106–116. KÉP

A minden tekintetben „első” nagy ünnep, az 1990 áprilisi püspökszentelés után a következő hetekben a búcsúra kellett felkészülni, amiben a rendház a saját kiterjedt kapcsolatrendszerét mozgósítva gyakorlatilag önálló volt. Alig egy hónappal a búcsú előtt P. Márk József (akkor már húsz éve Somlyón élő ferences), a kántorasszony és egy gimnáziumi tanár gondolták át a szükséges előkészületeket és a szóba jöhető embereket; utána az első megbeszélésre már név szerint hívták meg azokat, akikre számítani reméltek. A sekrestye tehermentesítése érdekében vaslemezekből építettek egy kegytárgyakat árusító bódét a templomkertbe (rokoni kapcsolat segítségével csíkszeredai üzemi vasművesek készítették el). A templom előtti téren, a Nepomuki Szent János kápolna fala mentén egy új szabadtéri oltárt építtettek fel, és a földbe süllyesztve odavezették a villanyt is, hogy a hangerősítőt össze lehessen kapcsolni a templomival, és mindenütt (a templomtól az árvaház melletti utcáig) hallani lehessen a történéseket. Két ember ennek a kezelésével volt megbízva. A búcsús menet útvonalára ötven méterenként két-két karszalagos rendezőt osztottak be. A csoportok érkezésére egy-egy percig felváltva három

ember húzta a harangot. Miklós József gimnáziumi tanár óránként bemondta az aktuális tudnivalókat. Gondoskodtak róla, hogy legyen, aki feljegyzi az érkező keresztalják létszámát. Szombaton reggel 6-tól a fél 11-kor kezdődő ünnepi nagymise kezdetéig minden órában volt szentmise. Megszerveztek negyven segítő diákot és egy negyven tagú énekkart. „A Hargita megyei vezetőség és a város Csíkszereda Polgármestere, a rendőrséget is bevonva mindent elkövetett, hogy a búcsú menete és lefolyása a hatalmas tömeggel zavartalan és rendben legyen. A kórházigazgatóság is segítségünkre sietett mentőszolgálat és elsősegélynyújtás készenlétbe helyezésével."[470] Az egészségügyi ellátás megszervezéséről – akárcsak a püspökszentelés alkalmával – Csedő Csaba igazgató főorvos gondoskodott (három évvel később ő lett a város polgármestere). Ekkor még egyáltalán nem gondolták, mekkora tömeg fog egybegyűlni.

1990-ben a búcsú megújítása teljes mértékben a korábbiak folytatásaképpen valósult meg, a régibb és újabb tapasztalatokat hasznosították, azokra támaszkodtak. A későbbi években a vezetők fokról fokra igazították hozzá a szervezést és az előkészületeket az újdonságokhoz. Támaszkodtak szakértők tudására; említhetjük például a Csíksomlyóról elszármazott és igen nagy tekintélynek örvendő Domokos Pál Pétert. Az újrakezdés idején a régi idők búcsújárásából sok alapvető tudnivalót az ő – egészen más témájú – könyvei, az *Édes hazámnak akartam szolgálni*, valamint könyvnyi terjedelmű élettörténeti elbeszélése tettek hozzáférhetővé.[471] Az ünnepre időzítve jelent meg az *Európai Idő* c. újság kiadásában Tánczos Vilmos írása a csíksomlyói kegyhely történetéről: ebben – az akkor rendelkezésre álló források alapján – össze van foglalva minden fontos tudnivaló, továbbá tartalmaz egy beszélgetést Bartók Albert ferences atyával a diktatúra időszakáról, a ferencesek meghurcolásáról és kitartásáról, könyvtáruk és irataik sorsáról.[472] Más lapok is igyekeztek csatlakozni a várható búcsús tömeg érdeklődéséhez: a *Hargita Népe* június 2-án pünkösd szombaton ünnepi mellékletet adott ki, amelynek négy oldalát versek és elmélkedések mellett nagyrészt korábbi írásokból vett részletek tették ki.[473]

Kik érkeztek 1990-ben a somlyói búcsúra? Kik voltak a résztvevői és szereplői ennek a nagyszabású rituális drámának? Ahol „a résztvevők katartikus lelki élményben részesülnek" amelynek „lényege egyfelől a búcsú eszmei értékeivel való azonosulás, amit a helyesen elvégzett rítusok fejeznek ki, másfelől pedig a transzformáció, azaz a hétköznapokból való kilépés és az átlényegülés"? Ahol „a búcsú drámájában való részvétel artisztikus élmény is, ami ugyancsak lehet katartikus jellegű? Ahol nem állítható, hogy „hasonló intenzitású élményekben minden búcsújárónak része van", de ahol a rituális cselekvéssor, az aktív részvétel hozzásegíti a hívő embert a Szenttel való katartikus találkozásokhoz?[474]

A többséget talán azok tették ki, akik vallási indíttatásból indultak neki, és részesülni akartak mindazokban a lelki-kegyelmi javakban, amelyeket az egyházi engedélyek és hagyományok szerint a búcsúkban általában, somlyói búcsún pedig különösen is el lehet nyerni. Sokan mások egyszerűen kíváncsiak voltak arra, mi történik, vagy a megszokás hozta el őket. Természetesen a szűkebb és tágabb környék, s a határon túlról Magyarország számos településének lakóit is a

[470] *HD-CC* 1990 előkészület.
[471] Domokos 1979, 1988, 1991
[472] Tánczos 1990.
[473] 1990-06-02 Bálint–Takács.
[474] Tánczos 2016. 10, 11, 18.

kíváncsiság indíthatta el azzal a kérdéssel: mi lesz itt? Ismét mások inkább meg akartak mutatkozni, önmagukat akarták megmutatni, kihasználva, hogy a búcsú tere nyilvános térré vált. Nyíltan jelenhettek meg a kegyszerárusok, azonban a várhatónál (és különösen a későbbi éveknél) jóval kisebb számban.

Mi adta meg az 1990-es pünkösdi búcsú különleges egyediségét? Mire vártak, mire számítottak rövid pár hónappal a romániai politikai változás után, az átalakulási folyamatok elején, a régi tapasztalatok és régi emlékek alapján az emberek? Hogyan tudjuk ma, visszatekintve értelmezni ezt az újdonságot, és hogyan zajlott ennek az értelmezése a maga idejében?

1990-ben a változás érzése hangsúlyosabb volt a folytonosságénál, mindazonáltal utólag jól látszik, hogy a búcsú lefolyásában a kettő szervesen összeolvadt. Együtt, egymás mellett valósultak meg a régóta szokásos hagyományos tevékenységek és az újrakezdett, felújított cselekvések, rítuselemek. Mindkettő mögött a hagyomány húzódik meg: a folytatásban a hagyományok spontán továbbélését láthatjuk, az újrakezdésben pedig az évtizedekkel korábban megtört hagyományok tudatos felelevenítését. Ebből fakadt az 1990-es búcsú sajátos kettős jellege. Régi hagyományok spontán folytatása volt a kegyszoborral közvetlenül találkozni, azt megérinteni, továbbá a templomban virrasztani, a keresztutat járni, és persze a vallási cselekmények megszokott sora, a misehallgatást, gyónást, áldozást elvégezni – vagyis minden, ami a búcsújárásból a korábbi negyven évben is megvalósítható, megszokott volt; felélesztett hagyomány volt a körmenet, a nyilvános vonulások, a szimbólumok, a terek kiterjesztése, a reprezentáció, a média, s a többféle indíttatásból a búcsúba érkezőknek a minden korábbit meghaladó nagy száma, széles köre.

1949 óta most *először* lehetett újra megvalósítani a búcsú teljes, nyilvános és szabad formáját. A *teljesség* sok, korábban titkolt vagy tiltott elem felelevenítését jelenti, amit az egyházi elöljárók és a búcsújárók a maguk (nem mindig egybevágó) emlékei alapján szorgalmaztak. A *nyilvánosság* visszahódítása következtében szélesebb körre terjeszkedett ki a búcsú „elérhetősége” és jelenvalósága: az ünnep közvetlen terén túl a szomszédos Csíkszeredára, az erre az alkalomra megjelent kiadványokon, újságcikkeken, a televízión és a rádión keresztül pedig még szélesebb körre; valamint megszületett annak lehetősége, hogy a búcsú önmagán túlmutatva ország-világ előtt katolikus magyarok kollektív, tömeges megmutatkozásává váljék, s ezzel mind a nemzeti, mind a vallási identitástudatot erősíthesse. A *szabad* ünneplést fél évvel a romániai politikai fordulat után sok, már nem létező félelem és még létező reménység tette lehetővé, s az, hogy az ellenőrzés és bürokrácia szerkezetei már és még nem akadályozták lényegesen az egyéni és csoportos kezdeményezéseket.

A teljes, nyilvános és szabad ünneplés felelevenített, aktualizált olyan hagyományokat, amelyek folyamatos átadására addig nem volt lehetőség. Ebben nagy szerep jutott az idősebb nemzedék képviselőinek, akik személyesen esetleg már nem vehettek részt a búcsúban, de útmutatásaik, jelképes szerepvállalásaik nagyon is valóságosak voltak. Több helyről tudjuk, hogy a keresztaljákban a vezérkeresztet vagy a lobogót ugyanaz vitte, aki negyven év előtt az utolsó szabad búcsújáráskor. Somlyón a körmenetben a labarumot újra az Nagy Béla vitte, aki 1949-ben végzős diákként tette ugyanezt. „Akkor ő megfogadta, hogy ha valamikor újra lesz körmenet, ismét ő fogja vinni a Labarumot. Ez szimbolikus esemény volt, mintegy átadva az ifjú nemzedéknek az ősi hagyományt. A Kissomlyó lejtőjén átadta Nagy Béla a Labarumot Fitos

Elemérnek, a Márton Áron líceum végzős diákjának”.[475] Nagy Béla 1949-ben retorziót is vállalt tettéért: ideiglenes munkahelyéről másnap elbocsátották, és tanítói képzettsége mellett sem engedték tanítani. „Legnagyobb ünnepe talán az volt, amikor 1990-ben, a pünkösdi búcsúk újraindulásakor a labarumot könnyes szemekkel ismét kezébe vehette”.[476] Tíz év elteltével, 1999-ben ez megismétlődött úgy, hogy Nagy Bélától az 1990 utáni laboriferek adták kézről kézre.[477] Hasonlókat mondtak más falvakról is, pl. Csíkszentgyörgy-Bánkfalváról. A gyimesi csángók vezérkeresztjét a gyalogmenet első szakaszán ugyancsak az a Sánta Pál vitte, aki ezt utoljára 1948-ban tette, s aztán adta át a fiatalabb legényeknek, de a teljes utat ő maga is gyalog tette meg. Többen tisztelettel említették azokat, akik „fogadást tettek”, hogy a három-négynapos utat végiggyalogolják, nem ülnek föl szekérre. Ennek a fogadalomnak is sokfelé hallani az előzményét az 1949 előtti időkből. Természetesen az idősebbek közül is igen sokan ott voltak a búcsúban, és talán éppen abból merítettek erőt, hogy megérhették fiatalkori emlékeik valóra válását. A fiatalabbak, akik a korábbi években a búcsúnak csak csonka megvalósulásaiban lehettek ott, tőlük tanulták újra a rendezett menetbe való fölállást, a viselkedési szabályokat, a jelképek felismerését és használatát. „Mert mi, mondom, ezt nem tudtuk régebb, mi nem éltük, csak most kezdjük tanulni… jövőre már másabb, akkor mégis az embernek van egy kicsi tapasztalata. Mert tudjuk, hogy na, mégis”, mondta egy negyven év körüli csíkszeredai férfi. A rendezett keresztalja hagyományát évtizedekig a hivatalos ellenzés mellett is megtartott nagyszombati és úrnapi körmenetek tartották meg, amikor a településeken, különösen a falvakban ugyanígy álltak fel, és sokszor a búcsús lobogókat is elővették.

Az aktualizálás 1990-ben ilyenformán nem egyszerűen a régi hagyományok felelevenítése, hanem összetett átadási-tanulási folyamatok együttese volt. Az új szereplők – és ide kell sorolnunk a búcsúban valóban először részt vevőkön kívül voltaképp a sokadszor itt levőket is – a korábban ismeretlen teljesség, nyilvánosság és szabadság közepette új tartalmakat is adtak annak, amit felelevenítettek. Úgy vélem, hogy ez akkor is *hagyományteremtés*, ha később nem fejeződik ki vagy valósul meg rendszeresen, hanem csak az emlékekben él tovább.

[475] *HD-CC* 1990 Pünkösdszombatja. – A teljes szöveget az 1990-es búcsúról ld. Melléklet (12).
[476] 2003-02-26 Borsodi.
[477] Mohay 2012.

2. VEZETŐK

A változás újfajta cselekvésekre ösztönzött embereket, akik addig egészen más lehetőségekhez voltak hozzászokva. Nem volt egyszerű vezetővé válniuk, új szerepüket megtalálniuk, új feladatokat betölteniük. Korábbi és új vezetők egészen új feladatokkal találkoztak egy kiismerhetetlenül gyorsan változó környezetben. Hagyományok, beidegződött reflexek mellett a megszokott kapcsolatrendszerek, a kialakult hálózatok a folytonosságot jelentették, a megnyíló ösvényekre ezek felől kellett és lehetett rálépni. Találékonyan, régi álmokat, addig megvalósíthatatlan ötleteket kidolgozva, szembesülve a valóság száraz tényeivel, és alkalmas emberek, alkalmas eszközök folytonos hiányaival.

E fejezetben a kegyhely és annak legnagyobb tömegeket megmozgató ünnepe, a csíksomlyói búcsú vezetőire és specialistáira térünk rá. A vezetők jól leírható szerkezetet alkotnak, a specialisták szerepük szerint tagolhatók. A kegyhely ferencesei között a házfőnök és a templomigazgató számítanak vezetőknek, akik a rendjük tartományfőnökének alárendeltjei, ők maguk pedig nemcsak lelkipásztorként tevékenykednek, hanem a rendezők és szervezők munkáját is összefogják. Az egyházmegye vezetője, a püspök az egyházjog szerint a ferences rendnek ugyan nem elöljárója, ugyanakkor vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen. Az egyházközségekben a papok, továbbá a búcsúvezetők, a kántorok a maguk saját szintjén és módján szintén vezetők. Az egyházjogilag jól szabályozott hierarchikus viszonyok sokszor hivatalos formákat öltenek, hivatalos megnyilatkozásokkal járnak (általában írásos formában is), ugyanakkor a konkrét helyeken és helyzetekben valóságos emberek állnak egymással kapcsolatban, és ez a hierarchikus elrendeződéseket a maga közvetlenségével, emberi tartalmaival egészen más rendszerbe szervezi. Külső szemlélő számára olykor-máskor kiderülhet, hogy a búcsú fontosabb vagy kevésbé fontos részleteiben kinek van döntési, javaslattevő joga, mégis erős túlzás lenne azt állítani, hogy ez egykönnyen kiismerhető, rendszerbe foglalható lenne.

A búcsút leírva helye lehetne egy tágas kitekintésnek vezetési és szervezeti kérdéseket illetően, amely nem nélkülözhetné a szociológia több ágának (szervezetszociológia, egyházszociológia) tanulságait sem. Az egyházi intézményrendszer közösségi és intézményi szerkezetének kettősségét sokan sokszor leírták.[478] Általánosságban is igaz, hogy e kettős arculatú szerkezet évszázadokon keresztül tartósnak bizonyult, és egyfelől a legkülönfélébb kulturális és társadalmi környezetekben volt képes a megújulásra és a terjeszkedésre, másfelől a legélesebb kritikákat kiváltó megmerevedés, a funkciótlanná vált formákhoz való, olykor szinte görcsös ragaszkodás is megmutatkozik benne.

[478] Tomka 1998.

Házfőnök, templomigazgató, tartományfőnök

117–122. KÉP

Köztudott, hogy a kegyhely „őrzői" évszázadok óta a ferencesek. A diktatúra idején elnyomott helyzetében a szerzetesközösség, ahogy láttuk, megtett mindent, amit csak lehetett a korábbi szervező, lelkipásztori szerepe megtartására, azonban a kiteljesedésre a személyi viszonyok terén is csak a „változás" után kerülhetett sor. A rendház illetve a rendházi szerzetesközösség elöljárója a *házfőnök*, jog és szokás szerint ő rendelkezik a ház ügyeiben, annak fenntartása, a helyiségek beosztása, a házon belüli rend, a vendégfogadás és -elhelyezés, a napi életritmus – imádság, tevékenységek –, a feladatok elosztása a ház közösségének tagjai között; mindennek ezer ága-boga a házfőnök felelőssége. Keze bizonyos mértékig éppúgy meg van kötve, mint minden vezetőé: adottságokhoz igazodik, lehetőségek korlátozzák. Nem rajta múlik, ki a tagja a közösségnek adott időben, és társaira van ráutalva a feladatok (mint pl. a pénzügyekért felelős *ökonómus*) kiosztásában és ellenőrzésében.

A *templomigazgató* a templomi szolgálattal kapcsolatban illetékes: a szentmisék, a gyóntatás, a templomi liturgia, a szentségek kiszolgáltatása rendjét szabja meg. Ő is igazodik a szokásokhoz, elvárásokhoz, lehetőségekhez. A két megbízatás betöltője a rendházon belül egymásra van utalva, többnyire világosak a határok, és azt is tudják, hogy szerepük egy következő ciklusban megváltozhat vagy felcserélhető. Együttműködve tudnak igazán hatékonyak lenni. Azzal is számolniuk kell, hogy akik egykor az ő kezük alatt kezdték meg ferences életüket, azok tíz–tizenöt évvel később elöljáróként élnek velük együtt, és nem lehet elhúzódó vitákba bonyolódni.

1990 után tíz évig a rendházban összeszokott vezetői párost alkotott P. Márk József és P. Bartók Albert atya. Együtt szentelték őket pappá 1957 novemberében, együtt élték át a diktatúra évtizedeit. Közös somlyói éveikben felváltva töltötték be a templomigazgatói és a házfőnöki megbízatást. 1993-ban egy ideig a házfőnöki és a templomigazgatói feladatokat is P. Bartók Albert látta el, mert a rendházban kevesen voltak, József atya a jelöltek magisztere volt.[479] Mindketten a rend legismertebb és legnépszerűbb tagjai lettek, számos alkalommal jelentek meg sajtóban, televíziós műsorokban, filmekben. Vezető helyzetük és szerepük közismert, a falvak egyháztanácsosai és mások egyaránt tudnak erről.

P. *Márk József* Csíkszenttamáson született 1927-ben. 1945-ben került a csíksomlyói tanítóképzőbe, a ferences habitust 1946 szeptemberében öltötte magára. 1947-ben kántortanítói oklevelet szerzett, és megkezdte teológiai tanulmányait a rend vajdahunyadi teológiai főiskoláján. Két év után, amikor a teológiát erőszakkal megszüntették, Csíkszentdomokosra került kántornak, majd hamarosan behívták munkaszolgálatra. Brassóban, egy cementgyárban dolgozott három évig, de ferences maradt, és a teológiát Désen, a ferencesek kényszerlakhelyén végezte társaival együtt titokban. Papszentelésére Márton Áron kiszabadulása után kerülhetett sor ugyancsak titokban, állami jóváhagyás nélkül 1957 novemberében. Emiatt papi állomáshelyet sem kaphatott, kántorként helyezkedett el. 1962 és 1967 között Désen, utána két évig a háromszéki Zágonban szolgált, onnan került Csíksomlyóra 1969-ben szintén kántori minőségben. Hivatásában való kitartása minden tiszteletet megérdemel, derűs személyisége, közvetlen emberi

[479] HD-St 1993, Nagyböjti szent idő.

stílusa sokak elismerését meghozta. 2000 óta hivatalosan nyugdíjas, gyóntató, de betegségei ellenére is aktív. Az elsők között volt, akik megismerkedtek az internet adta lehetőségekkel, ő indította el a rendház honlapját, aztán önálló blogot is indított.[480] Ő az a ferences páter, aki a legrégebben, 1969 óta mind a mai napig Somlyón szolgál. Ez kivételes, hiszen a ferences rendben általános gyakorlat a rendtagok állomáshelyének rendszeres változása. 1990-től sok éven át József atya volt a búcsú legfőbb szervezője, mondhatjuk, hogy az ő kezében futottak össze a szálak.

> „Most már én annyit rendeztem, s a fiatal atyák, barátok beérnek minket, most már ők is képet kapnak, hogy körülbelül hogy kell. Lehet másképpen is, de ez így nekünk nagyon jó volt, és legfontosabb, hogy mindent megszerveztünk, mindent előre kigondoltunk, és utasításokat adtunk, kidolgoztunk, papírral. Minden rendezőnek kezében volt a program. Legalábbis a főbb helyeken. … Mi a fentről való irányítással azt a hatalmas tömeget, ami itt gyülekezett, kezünkben tudtuk tartani. Egy pillanatra nem lett zavar sehol. Ez nagy dolog…”[481]

Mint régóta kántorként, orgonistaként is működő ferences, a búcsúban is József atya irányította az énekrendet, akárhol is tartották a szabadtéri nagymisét. Több kiadásban is kiadták a búcsús énekfüzetét. Lassacskán a renden belül is legfőbb, tekintélyes szakértője lett Somlyónak és a búcsújárásnak, egyházi és más kiadványokban is sok írása jelent meg.[482]

P. *Bartók Albert* 1989 őszétől 2000-ig dolgozott Somlyón. Ő szinte egyidős József atyával, ugyancsak 1927-ben született Kézdiszentléleken. Kézdivásárhelyen járt iskolába, ott érettségizett, és ugyancsak a vajdahunyadi teológiáról kellett távoznia 1949-ben. A titokban végzett teológia és papszentelés után Désen, Vicén, Vajdahunyadon, Esztelneken, Kolozsvárott szolgált. 2000-től volt nyugdíjas gyóntató Székelyudvarhelyen, ott is halt meg 2004-ben. Egy évvel a halála után rá emlékező füzetet jelentettek meg *Albert atya* címmel,[483] 2007-ben pedig Vicében – ahonnan öt fiatalt indított el a papi pálya felé – szobrot avattak neki. Láttuk, hogy házfőnökként mennyi mindent tett a rend ingatlanainak visszaszerzéséért. Egyik „ötletgazdája” volt a hegy nyergében a Hármashalom-oltárnak, Gergely Istvánnal együtt szerezték meg rá a pénzt. A búcsúünnep tömegessé válása idején a két atya próbálta megtalálni az új helyzetre alkalmas formákat, és a megfelelő válaszokat a legfőbb kérdésekre. A szervezés azzal is járt, hogy olykor túlszabályoztak ezt-azt; 1995-ben például így került sor arra, hogy az éjszakai virrasztásban ferences kispapok vezették az imádságot, és mivel távoli vidékekről valók voltak, nem ismerték a helyi szokásokat, oda nem illő módon például keresztutat is kezdeményeztek.

> „Albert atya, úgy látszik, buzgalmában mondta, hogy virrasszatok és imádkozzatok. Ezek az igazak [a kispapok] aztán mindent bele akartak foglalni. És ráadásul nem is idevaló székely gyerekek ezek, hanem Szatmár, meg máramarosszigetiek, meg mit tudom én, különböző helyekről. … Mondom, ez nekem sem tetszett, ezt még meg fogjuk beszélni majd külön aztán a házfőnök atyával.”[484]

480 Márk 2014.

481 Interjú Márk Józseffel, 1996. május 27.

482 Márk 2001, 2003a, 2003b, 2006, 2014. Sajtóban: 1990-10-18 P. Bartók–P. Márk,1997-05-20 Botos, 1998-05 Márk, 2001-07 Márk.

483 Bartalis 2005.

484 Interjú Benedek Domokos tartományfőnökkel, 1996. május 31.

Más ötletek igen jól beváltak: József atya a 90-es évek elején Németországból hozott rádiótelefont, amivel könnyen tudtak összeköttetést teremteni a helyszínek között.

Az atyák szervezik a rendezők csapatát, tartják meg számukra a megbeszéléseket. „Mi kérjük fel, mi képezzük ki őket hogy kit hova osztunk be, és hogy viselkedjenek, hogy vezessék a népet, ugye."[485]

Egészen fiatal generáció vette át a helyi vezetést 2000-től, akik a megelőző tíz év során léptek be és nyerték képzésüket. 2003-ig P. Bálint Kapisztrán volt a házfőnök, P. Bakos Damján pedig a templomigazgató. József atya ebben a három évben visszavonult. Szavaiból kiviláglik, hogy nem mindent tartott egészen rendben valónak:

> „Én magam elhatároztam, hogy nem akarok a háttérből irányítani. Legfönnebb tanácsot adni, ha kérnének. Az elkövetkező három évben valóban teljes visszavonultságban éltem, gyóntatói és ökonómusi feladatomat hűségesen teljesítve. Az ifjú, kevés tudással és tapasztalattal rendelkező elöljáróim buzgón látták el hivatalukat. 2003-ban házfőnöki kinevezést kapott Somlyóra P. Bakó Pál atya. Templomigazgatónak P. Timár Asztrik. Ők a kolostor megbillent erkölcsi egyensúlyát helyreállították. Az egyházmegyei papsággal a kapcsolatot felvették. Újra teljes fényében ragyogott a kolostor és kegyhely."[486]

Későbbi, 2005–2012 közötti éveiről írja: „Megbecsülték szolgálatomat, amennyit én, gyengeségeim ellenére nyújtani tudtam. Gondoskodtak rólam betegségemben, nem terheltek meg túlságosan feladatokkal. Így lelki békességben töltöttem a nyugdíjas életemet".[487] A következő ciklusban, 2003–2006 között P. Tímár Asztrik volt a templomigazgató, P. Bakó Pál a házfőnök. 2007-től P. Péter Arthur következett, majd 2012 óta P. Urbán Erik a templomigazgató és P. Böjte Mihály a házfőnök.

A *tartományfőnök* elöljárója minden rendtagnak és rendháznak, köztük a somlyói házfőnöknek és templomigazgatónak is. Az ő javaslatára nevezi ki a püspök a ferences atyákat az állomáshelyeikre lelkésznek, elöljárónak (a három évente tartott rendtartományi gyűlés, a káptalan választásainak megfelelően).[488] Természetes, hogy megbeszéli velük, amit a búcsúval kapcsolatban szükséges, de a részletekben meghagyja önállóságukat, legfeljebb utólag mond véleményt, javasol változtatásokat. Az egyházi felsőbbség, az egyházmegye püspök-érseke, valamint meghívott egyházi vendégek tőle kapják a tájékoztatást, javaslatot, kérést, meghívást.

P. Benedek Domokos atyát 1991-ben választották meg tartományfőnöknek, kilenc évig töltötte be tisztségét. Ő 1929-ben született Gyergyószentmiklóson, 1947-től volt novícius Mikházán. A rend szétszóratása 1951-ben Székelyudvarhelyen érte, és őt is a dési titkos teológia után szentelték pappá 1956 decemberében. Ezután 1968-ig Désen szolgált, majd Kostelek, Fogaras, Déva következett. Tartományfőnökként Csíksomlyón, Szászvárosban és Kolozsvárott élt, 2000 után Brassóban volt templomigazgató. 2012-ben Déván hunyt el.

485 Interjú Márk Józseffel, 1993. május 27.

486 HD-CC 2000.

487 Márk 2012. 5.

488 Az évente rendszeres dispozíciókról szóló püspöki körlevelekben az egyházmegyés papság mellett külön alcím alatt szerepelnek a ferences áthelyezések, mindannyiszor a tartományfőnök javaslatára hivatkozva. Ld. https://ersekseg.ro

Tartományfőnökként ő rendelte el, hogy a somlyói helyi vezetők állítsanak fel egy előkészítő bizottságot a búcsú rendezésére.[489] Erre a lépésre több év tapasztalatai alapján csak 1998-ban került sor. Ettől kezdve ez már január-februárban összeült megbeszélni a szükséges tennivalókat, elosztani a feladatokat. Ebben is az ünnep szervezésének részleges professzionalizálódását látjuk, és annak is jele lehet, hogy a tartományfőnök szélesíteni akarta a szervezésért felelősök körét anélkül, hogy az addigiak kezéből ki akarta volna venni azt, amiben gyakorlottak voltak. A bizottság egyik első ténykedése volt, hogy összeállított egy *Szervezési és magatartási útmutatót*. Ez – rendfőnöki és érseki jóváhagyás után – először 1998-ben jelent meg füzet formában, búcsús énekekkel kísérve, és ettől kezdve minden évben kiadták, terjesztették, elküldték a plébánosoknak, feltették az internetre. Szövege kisebb kiegészítésekkel, a fejezetbeosztás és -címezés alakításával gyakorlatilag változatlan maradt mind a mai napig.[490] Semelyik másik búcsújáróhelyről nem ismerünk ehhez hasonló szöveget, ami címének megfelelően ilyen részletes útmutatás lenne a résztvevők számára a szervezés és magatartás tekintetében. Nemcsak ajánlásokat, hanem korlátokat, tilalmakat is tartalmaz, emellett pedig lelki tartalmakat, múltra visszatekintő megjegyzéseket, is olvashatunk benne. A búcsújárás első tíz évének fokozatos formáló időszaka után a névtelenségben maradó szervezők részéről ez az egyik legbeszédesebb szöveg az ünnep szabályozására vonatkozóan, tartóssága pedig kifejezi azt, hogy szabályozó ereje áthagyományozódott a következő generációra is.

2000 körül a ferences rendtartomány egészének életében is nemzedékváltás következett be, a rendi vezetést a hetven éven felüliektől a negyven alattiak vették át, akik már 1990 után részesültek képzésben. P. Benedek Domokos tartományfőnöki megbízása után 2000-től kilenc évig P. Páll Leó következett, 2009-től 2019-ig pedig P. Orbán Szabolcs volt a provinciális.[491]

Rendező, vezető, szervező

123–134. KÉP

A ferences szervezők a búcsú sikeres lebonyolítását a legelső szervezéstől kezdve számos közreműködő civil segítő és rendező bevonásával valósíthatták meg. „Régen” ez nem így volt, a rendezéshez elég volt a – természetesen jóval nagyobb létszámú – ferences közösség. Az ő működésük nyomán „mindenki tudta”, mikor mit kell, mit szokás tenni a búcsúban, és kívülről szinte úgy látszott, hogy mindent csakis a hagyomány ereje szab meg. A diktatúra évtizedeiben természetes volt, hogy nincsenek látható irányítók, tehát 1990-től új szereplőnek számítanak a rendezők. Felkérésük során „régi” emberek kerültek új szerepbe: a ferencesek korábbi eleven kapcsolataikat mozgósították. Tartós és megbízható társak kerültek ki a gimnáziumi tanárok közül: Borsodi László, Miklós József, Mihály András kulcsfontosságú szerepet játszottak az első tíz évben, és ahogy a tömeg nőtt, egyre többen kapcsolódtak be, mint pl. 1998-ban Silló Géza, Berszán László, Bara János, Boldizsár Ágoston, Laczkó József, Izsák Zoltán, Nagy Antal, Erőss Attila. Mellettük állandó orgonista volt Borcsa Gergely, Bíró János, a kórus vezetője,

489 Ld. *HD-CC* 1998. A megbeszélésekről külön jegyzőkönyvet is vezettek, emiatt a HD-ban erről már kevesebb szó esik, nem látjuk a részleteket.

490 Ld. Melléklet (16).

491 2019 óta P. Urbán Erik az erdélyi ferencesek tartományfőnöke.

sekrestyés Petres József, valamint több tucat alkalmi, mozgó rendező, valamennyien férfiak. Asszonyok a rendházban, a sekrestyében, a konyha körül segédkeztek.

A tanárok tekintélye székelyföldi, különösen a kegyhelyet körülvevő falusias környezetben megkérdőjelezhetetlen, „A [tanár] kollégák, akik ott a kordont rendezik: összeszokott csapat. Ha egyszer meggondolnák, és azt mondanák, hogy nem csinálják tovább: lenne probléma ekkora tömeggel. Az atyáknak nincsen gyakorlati érzékük, el kell ismerni. Egy időben csak a falusiak irányították, és voltak problémák. Nem hallgattak a zarándokok, a búcsúsok azokra a rendezőkre, akik a somlyói, csobotfalvi helybeliek közül kerültek ki."[492] A rendezők elsősorban a tömeg mozgatását irányítják, s ebben falubeliek, egyháztanácsosok is segítenek, szervezésben az atyáké a főszerep.

Borsodi Lászlót (sz. 1932), a Márton Áron Gimnázium tanárát már a legelső szűk körű megbeszélésre meghívták, attól kezdve készségessége, szervezőkéssége folytán nélkülözhetetlen volt, adtak a véleményére. „Borsodi László tanár különösen a búcsúk és más templomi rendezvényeknél fejt ki értékes tevékenységet."[493] A kordon elrendezése, az ehhez szükséges diákok toborzása, ellenőrzése főként az ő feladata volt. 1994-ben Márk Józseffel együtt ő dolgozta át és adta ki Réthy Apollinár eredetileg 1924-ben megjelent búcsús imakönyvét, ami hiánypótló munka volt,[494] 1996-ban közreműködött a csíksomlyói passiójáték rendezésében, a Hármashalom-oltár felszentelésekor 1996-ban pedig ő mondta az ünnepi beszédet. Természetes volt, hogy az 1998-ban a búcsú szervezésére felállított bizottság egyik tagja lett, immár „hivatalos" minőségben is. 1992-ben, Domokos Pál Péter budapesti temetésére „Borsodi László tanár a csobotfalvi családi sírról földet vitt és ottan rászórta a koporsóra a sírba tétel után."[495] Miklós Józseffel együtt ők szerkesztették meg a szervezési és magatartási útmutatót, más kiadványokat is szerkesztett Márton Áronról. Fia, Borsodi L. László kis korától mellette volt, kolozsvári tanulmányait követően, amikor ő is tanár lett Csíkszeredában, elvállalta a ferences sajtóreferens munkakört.[496]

Miklós József (1940–2003) ugyancsak kezdettől volt szervező, az 1998-ban megalakított bizottság egyik civil tagja. A román–francia szakos tanár nemcsak poliglott ember, aki több, mint tíz nyelven tudott kommunikálni, hanem sokoldalú is: szerkesztette a Gimnázium évkönyvét, iskolai jéghokicsapatot alapított, idegenvezetőként és tolmácsként számos európai országban fordulhatott meg. Több évtizedes helyismereti gyűjtőmunkájának eredményét, az általa szerkesztett *Csíki Lexikon*t halála után tették közzé örökösei.[497] 1990-től éveken keresztül a templom előtt, majd 1993-tól a nyeregben ő köszöntötte az érkezőket, vezette az ottani imádságot, éneket, mondta be a hirdetéseket. „Tájékoztató bemondónak Miklós József tanár urat kértük fel, aki kiválóan teljesítette a feladatát. Minden órában, néha gyakrabban is volt tájékoztató

492 Interjú Mihály Andrással, 1997. május 18.

493 *HD-CC* 1997 Jótevőink. – Mások említése után a bejegyzés így folytatódik: „Pótolják a munkaerőhiányt, segítenek a mi tehetetlenségünkön. Ami a legfontosabb: teljesen megbízható emberek. Mindent rájuk bízunk és bízhatunk."

494 Réthy 1924.

495 *HD-CC* 1992 Halottaink.

496 Interjú Borsodi Lászlóval, 1997. május 19. Ld. Melléklet (22).

497 Miklós 2004.

hirdetés, amit a búcsús közösség állandóan hallott”.[498] A sokaságot a templom előtt hangszóróból, egy rendházi szobából *Mihály* András román szakos tanár köszöntötte. Ő 21 év csíkdánfalvi tanítás után került Csíkszeredába. Mindkettejük szombati szolgálata egész napos, és kulcsfontosságú szerepük volt abban, hogy a búcsú népe mit hall, amikor érkezik, gyülekezik, a misére várakozik.

Kántorként 1990 után is jó pár évig *Bartalis* Mária (becenevén Manyika) dolgozott. Ő 1963–64-ben tanult meg orgonálni, és 1964-től dolgozott a kegytemplomban. Emlékei szerint annak idején a vallásügyi inspektorok szemmel tartották őket, de inkább az atyákat, mint a többieket, „mondhatom, tényleg szabadon lehetett dolgozni; ez azért volt jó, mert sok gyerek felnőtt a kezünk között”.[499] A fiatalabb kántor, *Borcsa Gergely* a csíksomlyói árvaházban nőtt fel, aztán a plébános, Gergely István „Tiszti” mellé szegődött, vezette a csobotfalvi ifjúsági zenei együttest, és Bartalis Mária mellett a kilencvenes években fokozatosan belenőtt a templom orgonista-kántor szerepébe. Pár szóban megvilágítja, hogy látja vezető és vezetett viszonyát a kántor–nép viszonylatában: „Itt, mikor nagy tömeg van, akkor én erős-erős hangszíneket használok (ti. az orgonán), s úgy kell menjek a nép után. Mert a nép utánam biztos nem fog jönni… Nem megy a nép, ha fejre áll, akkor se. Megvan a saját ritmus, és azt meg kell hagyni. Különben nagyon ritmusosan énekel, ahhoz képest. Tehát megvan neki az az ütem, és a kántor azt, ha jó kántor, akkor fölveszi.”[500]

Az énekes szolgálatot 1990 után eleinte csak néhány férfi biztosította, volt, amikor a két gimnázium kórusa szerepelt, majd lassan kialakult egy alkalmilag összeálló kórus, akik a nagy ünnepek előtt próbáltak. 2000-ben az atyák kezdeményezésére hozták létre a kegytemplom kórusát, amelynek vezetésére *Bíró Jánost* kérték fel. Azóta ez folyamatosan működik.[501]

A labarum hordozói, akiket régebben *laborifer*nek neveztek 1990 után újra fontos szerephez jutottak. A hagyományoknak megfelelően ők a Gimnázium végzős diákjai közül kerülnek ki. A Segítő Mária Gimnázium megalapítása után a szerep fokozatosan átkerült az új iskola diáksága körébe. Borsodi László szervező tanárként már tanév közben jó előre felcsillantotta a lehetőséget: „Megmondjuk nyíltan, hogy közben vigyázni kell, mert ezt el is lehet puskázni.” „A labarum itt az emberek tudatában is elsősorban úgy él, mint hogy azt kunszt végigvinni, és dicsőség annak.”[502] Az újabb időkben nevüket már nem a labarum belsejébe, hanem a rendház Historia Domusába írják fel. Általában egyikük felfelé, a másikuk lefelé viszi a kb. 20–25 kilós jelvényt, mellettük egy-egy fiatalabb lány halad, mindnyájan népviseletben. A régi faciger ruhákat nem elevenítették fel, azok idők során erősen megrongálódtak, újakat nem volt érdemes csináltatni. A labarumhordozók ezzel – legalábbis külső megjelenésükben – jobban egybeolvadnak a jobbára népviseletbe öltözöttekkel, mint amikor ruházatuk még elkülönítette őket.

A kegyhelyen működő vezetőkön kívül minden településen megvannak azok, akik a csoportok szervezésében fontos szerepet játszanak, vagy látható, kiemelt helyen vannak. Ilyenek a

498 *HD-CC* 1990 Előkészület.

499 Takács É. 2012.

500 Beszélgetés Borcsa Gergellyel 1996. május 27-én Csíksomlyón.

501 Ebbe a kórusba állt be terepmunka gyanánt tagnak az amerikai antropológus Marc Loustau. A karnagy emlékezett rá, hogy egyszer az édesanyja is meglátogatta. 2017-02-17 Kömény.

502 Interjú Borsodi Lászlóval, 1997. Ld. Melléklet (22).

búcsúvezetők, kántorok, a lobogók, keresztek, csengettyűk, alkalmasint szobrok vagy egyéb jelvények hordozói, egyes településeket zenészek, a rezesbanda tagjai. Róluk másutt, a búcsújáró csoportok ismertetéséről szóló IV.5. fejezetben esik szó.

Pap, plébános, püspök

135–140. KÉP

A ferencesek mellett Csíksomlyón 1987-től bő másfél évtizeden át a helybeli plébános, *Gergely István*, széltében elterjedt megszólítással *Tiszti* volt meghatározó lelkipásztori vezető. Ő 1955-ben született a mezőségi Vicében, 1981-ben szentelték pappá, első állomáshelyei Gyergyószentmiklós (1981–1983), Brassó (1983–1984), Kiskapus (1984–1987). Aktív, lelkes és lelkesítő pap volt, karizmatikus vezető egyéniség, aki erős hatással tudott lenni fiatalokra, kiváló érzéke volt kapcsolatok teremtésére. Tele volt ötletekkel, és fiatal plébánosként érzékeny volt a modern idők megváltozott viszonyai iránt. Szoros kapcsolata volt a ferencesekkel: Bartók Albert az ő fiatal korában szülőfalujában, a mezőségi Vicén volt plébános, és igen nagy szerepe volt hivatása kialakulásában. „Tiszti még a diktatúra éveiben indította meg a plébánia ifjúsági csoportjait, és rendszeresen szervezett számukra vonzó programokat, éjszakai virrasztásokat, gitáros miséket, kirándulásokat. Jelentős kezdeményezése volt egy új templom építése Csíkcsomortánban. Szívén viselte a moldvai csángók lelkipásztori ellátását, feltűnést kerülve gyakorta járt át moldvai falvakba magyarul gyóntatni. Az állami fenntartású gyermekotthonból 18 évesen kikerülő fiatalok elesettségét látva eleinte csak a plébániájára fogadott be közülük néhányat, majd a számuk gyarapodásával szervezeti keretet is talált. 1992-ben létrehozta a *Csibész Alapítvány*t, hazai és magyarországi forrásokat és támogatókat talált ennek működéséhez. Ennek keretében lakásokat vettek, hogy a szülők nélkül felnőtt fiataloknak lakhatási lehetőséget nyújtsanak, létrehoztak egy asztalos- és varróműhelyt a fiúk illetve lányok munkalehetőségeinek biztosítására, árusítható termékeket találtak ki és állítottak elő.[503] Pontosan ráérzett a szimbólumok és a szimbolikus térfoglalások jelentőségére, érzelmi és identitáserősítő hatásaikra. Szinte provokatív volt, amikor 1989 őszén, még a decemberi fordulat előtt a Kis-Somlyó hegy falu felől jól látható oldalában nagy feliratot raktak össze virágokból – *Jézus az út, igazság élet* –, amit a Securitate az árvaházi gyerekekkel hordatott szét; a változás után a pap ezt vasbetonból öntette ki, az elején a hangsúlyt adó „csak” szóval kiegészítve.[504] Az ő ötlete volt, hogy lovasok kísérjék a búcsús körmenetet, hogy a búcsú napjaiban magyar lobogó kerüljön a Nagy-Somlyó hegy kilátójának a tetejébe, hogy a Szék útjára Taploca és Csíksomlyó határán harangláb és arra a szent korona másolata kerüljön ki; ő szorgalmazta Domokos Pál Péter szobrának elhelyezését a kegytemplom közvetlen közelében. *Kistestvér* címmel egyházközségi lapot indított. Böjte Csabával együtt kezdeményezője volt a Csíksomlyói Ifjúsági Találkozónak (CsIT), ami évről évre augusztusban valósul meg több ezer fiatal részvételével.[505] A somlyói búcsúra érkező moldvaiak és az irántuk érdeklődők számára az ő plébániatemploma lett a csángó mise

[503] Részletek: www.csibesz.ro (utoljára: 2019. április 30.)
[504] 1992-07-19 Kenyeres.
[505] 1998-09-19 Botos.

helyszíne. 1991-től virágvasárnaponként Csobotfalván éveken át utcai felvonulással emlékeztek meg a szenvedéstörténet kezdetéről. Ebből fejlődött tovább a virágvasárnapi passiójáték feleelevenítése 1996-tól. 1993-ban ő vetette fel és kezdte el megszervezni az *István, a király* csíksomlyói előadását, ami médiafigyelmet is keltett, és konfliktushoz vezetett (ezt bemutatjuk az V. rész 2. fejezetében). Ő adta az ötletet, hogy egy fiatalember remeteként kezdjen élni a Kis-Somlyó hegyen. Kiváló kapcsolatokat tudott teremteni a médiamunkásokkal, és kedvelt szereplője volt fórumoknak, műsoroknak.[506] Sokág az erdélyi magyar politikai élet környékén is aktív volt, noha papként nem vállalt vezető szerepet. Az egyházmegye érseke, Jakubinyi György az életvitele megváltozásakor 2007-ben áthelyezte; az ekörül kialakult konfliktus nyomán Gergely István nyugdíjazását kérte, azóta Csíksomlyón él, és nem végezhet papi szolgálatot.

Meg kell még említeni Csíkszereda és Csíktaploca plébánosait, akik az 1990-es években és utána is részesei voltak a helybeli kezdeményezéseknek és szervezéseknek. *Boros Károly* (szül. 1940) 1984-től csíktaplocai plébános a nyugalomba vonulásáig jelentős szerepet vállalt, lelkipásztorként ő indította el az engesztelő imaórák sok éven át megszakítatlan sorozatát. 1990 után nem sokkal Bálint Lajos érsek őt bízta meg az Ezer Székely Leány találkozó szervezésével, utóbb az erre létrejött alapítvány elnöke is lett. Többek között az ő érdeme volt 2003-ban az *István, a király* bemutatása a Csíksomlyón. 2012-es nyugdíjazása után sajátos fordulat következett az életében, Szlovákiába ment, és egy kicsi csallóközi faluban, Egyházkarcsán vállalt lelkipásztori szolgálatot.[507]

Borbély Gábor (1930–2013) 1979-től a 2000-ben történt nyugalomba vonulásáig volt Csíkszereda plébánosa. Számos kezdeményezés fűződik a nevéhez. Ő építtette a régi plébániatemplom mellett a Makovecz Imre által tervezett új templomot. „Nevéhez kötődik a méltó helyen álló Márton Áron-szobor, a Szent József-kápolna és papi otthon, a Segítő Mária Római Katolikus Gimnázium, a hargitafürdői Szent István-ház, a Tolvajos-tetői Hármas kereszt, de a Szent Ágoston-templom is."[508] 2007-ben, már nyugdíjas főespereskén ő mondta a szombati nagymise szentbeszédét.

Pénzes József (1950–2018) Csíkszeredában lett plébános, amikor 1995-ben a város második egyházközségét létrehozták, és itt szolgált haláláig. Előzőleg Brassóban, Zernyesten, Kolozsvárott, a gyulafehérvári teológián, Kézdiszentkereszten működött, 1988-ban került Szeredába. Mint a város akkori egyetlen plébániájának káplánját, őt nevezték ki az 1991-ben létrehozott Segítő Mária Gimnázium igazgatójává és hitoktatójává. Plébánosként ő építtette meg a Szent Ágoston templomot. Ennek helyét úgy jelölték ki, hogy tengelyben áll a Virág utcával, a hetvenes években nagy tömbházakkal határolt új sugárúttal. A domboldalon a város fölé magasodó épület félkész állapotában sok éven át kiemelkedett a környezetéből, mert az építkezés igencsak elhúzódott; a templomszentelésre 2009-ben kerülhetett sor. Elmondása szerint a templom első terveinek elkészítésére az akkori érsek, Bálint Lajos Makovecz Imrét kérte fel. Az elkészült terveket azonban nem tartotta megfelelőnek, mert a fagerendás szerkezetet féltette a tűztől. A

506 1997-01-28 Botlik, 1997-05-21 Botlik. Az online térben videofelvételek sokasága lelhető fel róla és vele készült műsorokból. Révész Máriusz a gyermekvédelem jeleseiről készült kötetében közölt vele beszélgetést: Révész 2004. 63–96.

507 2015-07-15 Paksa.

508 https://ersekseg.ro/hu/papiadatlap/264 (utoljára 2019. június 27.)

sértett építész csak a következő érsek ill. a másik plébánia számára tervezett templomot, ami el is készült. Az új terveket a fiatal építész, Bogos Ernő készítette. A templom–plébánia komplexum eredetileg a segédpüspökség székhelyének készült volna.[509] Az egyházközségből a búcsúra külön keresztalja vonult, amelyben 1997-ben már több, mint háromezren voltak. Noha a lélekszám és a templom megvolt hozzá, külső szemlélőnek az lehet a benyomása, hogy a második plébánia nemcsak időben, hanem kissé rangjában, lehetőségeiben és presztízsében is második.

A gyulafehérvári egyházmegye *püspöke* 1989-ben még Jakab Antal (1909–1993) volt, aki Márton Áron mellett lett segédpüspök, és az ő halála után vette át hivatalát. Utóda *Bálint* Lajos lett (1929–2010), aki rövid három évig, 1990–1993 között volt hivatalban. Lemondását szívbetegsége miatt nyújtotta be, utána Marosfőn és Székelyudvarhelyen élt. Ő 1948-ban a csíkszeredai gimnáziumban érettségizett, az utolsó egyházi iskolai évfolyamban. Teológiai tanulmányait három év katonai munkaszolgálat szakította meg, 1957-ben szentelte pappá Márton Áron. 1981-ben nevezték ki gyulafehérvári segédpüspökké. Utódát Jakubinyi György (sz. 1946) személyében találták meg, aki addig teológiai tanár volt Gyulafehérvárott.

A püspök az egyházmegye elöljárójaként közvetlenül nem felettese a ferences rendnek és így a csíksomlyói kegyhelynek sem, ennélfogva a búcsú szervezésének részleteibe nem szokott belefolyni. Az egyházmegye 1994 óta püspöke, Jakubinyi György ezt az első adandó alkalommal írásban is megerősítette:

> „Egyébként a jövőre vonatkozólag szeretném, ha visszaállítanánk a régi helyzetet, ahogy volt Márton püspök úr idején: a búcsú a Ti, azaz a Rend ügye, Ti szervezitek, hívtok rá szónokokat stb., hiszen exempt rend vagytok. Az erdélyi püspök szintén részt vesz rajta, de nem szervező/hívó. – A búcsú megszervezéshez nem tudok hozzászólni. Ti ismeritek a helyzetet, rendelkeztek évtizedes tapasztalattal. Munkátokra a jó Isten áldását és a Szűzanya oltalmát kérem sok szeretettel."[510]

A kegyhely nem plébániatemplom, a helybeli hívek egyházszervezetileg a csíksomlyói plébániához tartoznak; ez természetesen a püspök jogát is biztosítja a befolyása érvényesítésére, amit a rendi vezetés is elismer és elfogad. Természetesen vannak olyan kérdések, amelyekben a püspök illetékes: a ferencesek kérésére ő küldheti oda a kegyhelyre gyóntatni a plébániák papságát; az érvényes egyházi előírásokra tekintettel ő szabályozza a búcsúk általános rendjét az egyházmegye területén; főként pedig ő közvetíthet meghívást más egyházmegyék püspökei számára, hogy vegyenek részt az ünnepen, misét celebráljanak, beszédet mondjanak. Ritkán fordult elő, hogy a ferencesek és a püspök elképzelései nem egyeztek meg egymással, ilyenkor általában a rangban magasabb püspök elképzelése érvényesült.

1992-ben Bálint Lajos érsek még nem ment bele abba, hogy a pünkösd szombati nagymisét a templomtól távol, a hegy nyergében tartsák meg, ahogy azt a ferences szervezők közösen kigondolták. A rendi Historia Domus erről így ír:

> „Nagyon szép terv készült a megyei vezetőség és a csíkszeredai polgármesteri hivatallal egyetértve. A zarándokok, keresztalják a kegyhely köszöntése után kivonult volna a Kis és Nagy Somlyó hegy közötti fennsíkra, hol a keresztalják érkezésük sorrendjében nagy tájegységenként állottak volna fel. A város biztosította volna az oltár megépítését. A

[509] Interjú Pénzes Józseffel, Csíkszereda, 1997. május 20.
[510] GYÉL 1994-950/23.

> hangszórósítást, sőt a hegyre felvezető utat is kijavították. Közben sajnos az érsek úr egyes tanácsadói befolyására lefújta tervünket. Így pünkösd szombatján és pünkösd vasárnap az érsek úr és segédpüspöke, dr. Jakubinyi György itt bent a szorongásig megtelt templomtéren végezték a szentmisét." [511]

Püspök jelenléte a búcsúban 1949 előtt inkább kivételnek, ünnepélyes alkalomnak számított, utána pedig évtizedekig lehetetlen volt. 1990 után viszont nem volt olyan év, amikor az erdélyi (gyulafehérvári) püspök ne lett volna jelen a búcsúban. A legtöbb évben a szombati nagymise főcelebránsa meghívott püspök volt, sokszor (1993–1998 és 2000–2001 között) pedig a nagymise szónoka is vendégpüspök. Érdekes, hogy magyarországi püspök húsz év alatt, 2009-ig mindössze négy évben szerepelt, először csak 1997-ben. Kiemelt jelentőségű, amikor jelenlétével a pápai nuncius is megtiszteli a búcsút: ez történt 1991-ben (Ján Bukowsky), majd 1999-ben (Jean-Claude Périsset). Ez utóbbi az 1999-ben – minden előzetes ígéret és várakozás ellenére is – elmaradt pápalátogatás okozta hiányt igyekezett pótolni.

Remete

141–145. KÉP

Az eddig látott vezetők mellett köztes helyet foglalt el Csíksomlyón a *remete* személye. Egyszerre világi és egyházi kötődésű ember, speciális figyelem övezte, sokféle módon látták a szerepét, sokféle módon viszonyultak hozzá. Értelmezését tudományos keretek között először Sajó Tamás és Templom Kata kísérelte meg, amikor még „pályája" kezdetén volt, és még csak kialakulóban voltak a róla szóló narratívák. A művészettörténész–pszichológus szerzőpáros esszéjében – minden nevet megmásítva – a hivatásválasztásról, annak a több változatban is hallott villámcsapás-történethez kapcsolódásáról írtak, és arra a következtetésre jutottak, hogy: „A remeteség tehát a helyi társadalom által felkínált lehetőség az identitásválság megoldására".[512] Másfél évtizeddel később Kolozsvárott Kádár Kincső készített róla néprajz szakos diplomamunkát.[513] Arra volt kíváncsi, hogy a remeteség két évezredes és a ferences szerzetesség nyolcszáz éves hagyománykészletéből mi és hogyan épült be, aktualizálódott a remete tevékenységében, hogyan tekintettek rá környezetében, továbbá hogy az évek során mi és hogyan változott meg a magatartásában, hogyan vált egyre inkább befelé forduló, a környezetével konfliktusokba keveredő, közösséget nélkülöző emberré. Megjelent írásában pontosan megnevezi a főszereplőt, csak többi beszélgetőtársát jelöli monogramokkal.[514]

A remete, Kedves Béla 1959-ben született Csíkcsomortánban, majd Csíkpálfalván élt, és asztalos–üvegező szakember lett. A bútorgyárban dolgozott, és amikor elköltözött a szüleitől, három évig magányosan élt. Családot nem alapított. Sajátos belső útja előzményeiről nem sokat tudni; a szokásos vallásos családi neveltetésen kívül egy megjegyzése van arról, hogy Gyulafehérvárra szeretett volna menni kántoriskolába – ez az iskola főként a papnak készülő fiúk

511 *HD-St* 1992 A csíksomlyói búcsú.
512 Sajó–Templom 1993. 55.
513 Kádár 2009.
514 Kádár 2011.

középiskolája volt –, de túlkorosnak tartották, eltanácsolták.[515] A közvetlen indíttatást új életformájához Gergely István csíksomlyói plébánostól kapta. Hamar bekapcsolódott az ő ifjúsági csoportjába, részt vett a közösség imádságain, virrasztásain a Salvator kápolnában, és egy alkalommal keresztutat járva hallott először a remeteségről. A plébános néhány hónap után, 1988-ban biztatta, hogy legyen a hegyen álló remeteház lakója. Így kerekedett fel egy éjszaka 1988 októberében, és ment fel a hegyre, akárcsak egykor a pusztába vonuló remeték. Az első kísérlete csak pár hónapig tartott, aztán 1989. augusztus 21-én egy villámcsapás hozott fordulatot az életében. Nagyobb sérülés nélkül túlélte, és jelként fogta fel, nemcsak azt, hogy gondviselésszerűen megmenekült, hanem azt is, hogy a rajta lévő rózsafüzér szinte „beleégett" a bőrébe. Ennek emlékét egy, a földre elhelyezett, feltűnést aligha keltő kis márványtábla örökíti meg a Kis-Somlyó hegy oldalában.[516] Az eseményt magát többen többféleképpen mondták el, annyi bizonyos, hogy a fiatalember hivatásához ez adta a végső lökést. Azon év őszén Kedves Béla csatlakozott a somlyói ferences rendházhoz, ahol nem sokáig maradt: a következő évben, 1990 nyarán újra kiköltözött a remeteházba. Ahogy a plébános fogalmazott: „életét fenntartás nélkül Istennek átadta. Ennek az átadásnak célja a magányban való engesztelés, amit a maga és népe bűneiért ajánl". Helyzete egyházi rendezését 1990 szeptemberében a plébános kezdeményezte a püspöknél. Ennek nyomán érkezett meg a hivatalos hozzájárulás az addig szokatlan életmódjához a betartandó elvárásokkal együtt: szerepeljen a somlyói rendház fizetési listáján mint „őr", vegyen részt naponta szentmisén a zárdában (ahol szükség esetén megkaphatja a szükséges ellátást is), próbálja megélni a ferences lelkületet, viselje gondját a Salvator és a Szent Antal kápolnáknak, és „végezzen naponta legalább 4 órát kitevő munkát, amit a legszigorúbb kontemplatív szerzetesek is megtesznek".[517] Napi programját a plébános ekkor így írta le: „½ 5-kor ébresztő, reggeli ima, 7-kor mise a kegytemplomban, keresztút, ima a Salvator kápolnában, utána szabad tevékenység 12-ig. 12–14-ig déli imaóra, 14–17-ig a kápolnák környékének rendben tartása, fakészítés, stb. 17–18-ig esti imaóra, 18–19-ig esti tevékenység, 19–20-ig rózsafüzér, lelki olvasmány, completorium, majd lefekvés az egyszerű 'koporsóágyba". Kedves Béla az *Antal testvér* nevet vette fel, ami egyszerre fejezte ki Remete Szent Antalhoz és a ferences Páduai Szent Antalhoz kötődését. Ruháját a ferencesek habitusa mintájára készítette el: hosszú, szürke, derékban kordával összefogott csuha, nagy méretű rózsafüzérrel. Mások szeme láttára is előfordult, hogy „civil" ruhájában tevékenykedett. A remeteházban annak rendbehozata után egyre inkább berendezkedett, a két kis helyiség közül az egyikben aludt, a másikban olykor a látogatókat fogadta. Gergely István ötletére a padláson is kialakítottak egy csendes imádkozó helyet térdeplőkkel. Fekvőhelye egy darabig valóban egy koporsó volt, de aztán felhagyott ezzel: a búcsúk alkalmával ugyanis az atyák kérésére ezt tették ki a kápolnába, a hívek oda dobták adományaikat, s Antal testvér egy idő után már nem akart „perselyben aludni".

1992-ben történt első találkozásunk alkalmával némi betekintést engedett az életébe.[518] Akkoriban még kevésbé ismerték, alig volt szem előtt, őszintének éreztem a szavait. Beszélt a korábbi remetéről, a hivatása kezdetéről, Gergely István támogató segítségéről, arról a fiúról, aki

[515] 1996-04 Kovács.

[516] Szövege: „Hiszek egy Istenben; | a testnek feltámadását | és az örök életet | Amen. | 1989. VIII. 21."

[517] GYÉL 1990-2423/32.

[518] Tánczos Vilmossal közösen készített interjú Kedves Bélával, 1992. június 3. Ld. Melléklet (24).

azelőtt néhány héttel csatlakozott hozzá, majd az imarendjéről, a nehézségeiről, amit a látogatók okoznak neki. Elsődleges fontosságúnak mondta az állandó imádságot. Nem lehetett könnyű az élete külső kereteit biztosítani, különösen a hosszú havas telek idején a hegytetőn, ahol sem vízforrás, sem tüzelő nincsen. Beszerzett egy szamarat, amivel lejárt a borvízkúthoz, és amivel tűzifát tudott felvinni. Szamarával „szereplést" is vállalt a csíksomlyói passiójátékban, amikor a virágvasárnapi jelenetet megelevenítették, és ő vezette be a rajta ülő, Jézust megszemélyesítő fiút.[519] Később motorkerékpárt és mobiltelefont is használt.

Három év múlva, 1993. november 12-én szombaton tett ideiglenes fogadalmat a kegytemplomban amikor a püspök, Jakubinyi György pappá szentelt négy ferences szerzetest.[520] Örökfogadalmára három évvel később, 1997. június 14-én, éppen a Szent Antal ünnepe után következő nap, szombaton került sor. A rendházi *Historia Domus* akkori bejegyzése szerint

> „Június 14-én Kedves Béla, Antal testvér, a Kissomlyó hegyi remete ünnepi szentmise keretében örökfogadalmat tett Jakubinyi György gyulafehérvári érsek kezébe. Asszisztálók voltak Borbély Gábor főesperes, az ő káplánja, Fr. Bakó Gábor és én magam. Koncelebráltunk a főpappal, a nép a fák között állt vagy ült. A CIC 603. kánon értelmében a zarándok a megyéspüspök alattvalója. Az érsek úr ezen alkalommal az engedelmesség gyakorlását egyszer- s mindenkorra átruházta a somlyói ferences kolostor mindenkori főnökére. Én elfogadtam, és erről be is számoltam a Provinciális Atyának. A feladat ebből kifolyólag ez lesz: a zarándok napirendjének ellenőrzése, felmentések adása szükség esetén. Amennyiben elhagyja Csíkszereda–Somlyó területét, előzetesen kérjen engedélyt, vagy utólag jelentse be, hol járt. – Az ünnepség után nagy lagzi (sic) volt a Hármashalom emelvénynél, amelyen rokonai, barátai, tisztelői és a papság is részt vett. Szép, emlékezetre méltó esemény volt."[521]

A remetét sok éven keresztül többnyire a búcsúk idején és többször azon túl is ott lehetett látni a kápolnák környékén. Nyitotta–zárta az ajtókat, meghúzta a harangokat, felkötötte a perselyt az oszlopra, rendezkedett. Betette a koporsót a kápolnába, kivette a beledobált pénzt, máskor inkább a szenvedő Krisztus-szobrot állította oda. A búcsú ideje az ő számára szinte „színpad", s azzal együtt „kínpad" is volt. A róla szóló első közlésből 1993-ból azt is megtudhatjuk, hogy „gyakran látogatja a városi árvaházi gyerekeket, elbeszélget velük, esetenként – a nevelők engedélyével, sőt gyakran az ő kérésükre – közöttük is alszik, s a gyerekek is gyakran keresik fel őt a hegyen. Szívesen tesz hosszabb-rövidebb utakat a környező és távolabbi falvakban; ahogy maga vallja: mert... szeretem azt, zarándokolni, az utakon járni".[522]

A hívek egyik része a „szentemberek" iránti tisztelettel, bizalommal és áhítattal közeledett hozzá, imádságot kértek tőle szóban vagy írásban egy, az udvaron erre a célra kihelyezett füzetbe írva szándékaikat. Az ilyenek számára a maga módján áldást adott, meghallgatta őket.

519 A jelenet leírását a rendházi *Historia Domusnak* köszönhetjük: *HD-CC* 1996 Virágvasárnapi passió.

520 A helyi plébániai újságban ezt előre is bejelentették és utólag is megemlítették: „Antal testvér örök fogadalmát nov. 13-án teszi le az érsek úr kezébe." 1994-10-09 Hír, és 1994-11-05 Hír. Az eseményt a rendház *Historia Domusa* nem említi meg.

521 *HD-CC* 1997 Somlyóhegyi remete. – A *Codex Juris Canonici*, az *Egyházi Törvénykönyv* hivatkozott 603. kánonja így szól: „1. §. A megszentelt élet intézményein kívül, az egyház elismeri a remete vagy anachoréta életformát is, melyben a krisztushívők a világtól szigorúbban elkülönülve a magány csendje, az állandó imádság és vezeklés által Isten dicsőségére és a világ üdvösségére áldozzák életüket. 2. §. A remetét akkor ismeri el a jog a megszentelt életben Istennek ajánlott személynek, ha a megyéspüspök kezébe tett fogadalommal vagy más szent kötelékkel nyilvánosan vállalja a három evangéliumi tanács megtartását, és sajátos életformáját az ő vezetése alatt éli." (Erdő 1997. 469.)

522 Sajó–Templom 1993. 55.

Mások számára ő volt az az egzotikus figura, akit csak itt és csak most lehet látni; kerülgették, megnézték, igyekeztek lencsevégre kapni. 1993-ban csíkszentmihályiak a ház mellett ezekkel a megjegyzésekkel haladtak el: „Itt van a remete?" „Benézhetnek, csak aztán jöjjenek a zászlók után." „Remetelak, de nem látni most benne semmit." „Hát a remetét nem bántjuk akkor, ha itt lakik." Volt, hogy hosszú sor állt az udvaron a perselynél, újságírók olykor interjúkat készítettek vele.[523] Tanúja voltam, ahogy egyszer beállt moldvaiak egy színpompás csoportjába, máskor meg inkább félrehúzódott. Hiányérzetet keltett, ha a látványosságszámba menő alak nem jött ki a házából, vagy ha csak az ablakon keresztül köszönte meg a pénzt, amit bedobtak neki. A kétféle viszonyulás persze csak két véglete sok árnyalatban kifejezhető magatartásoknak, amelyek szoros egymás mellettiségben érvényesülnek akár egyazon emberben, akár családban, vagy egy csoportban.

2005-ben Nagy Krisztina néprajz szakos hallgató plasztikusan leírta az udvaron tapasztalható helyzeteket:

> „A remeténél sokan állnak sorba. "Csak egyesével lehet bemenni" – intik egymást. Az ajtó résnyire nyílik ki, és besurran a következő. Aki kijött, meg van illetődve, és csendben elmegy. Az apukák behozzák kisfiaikat és felemelve őket, megnézetik velük a remete óljait. Mindenki kissé tanácstalan, mit is kérdezzen a Remetétől, ha bejut. A várakozás néhány embert elriaszt, meggondolják magukat. Fehér konyhaasztalon két A/4-es füzet, ide lehet üzenetet beírni. Mit kell ebbe írni? – Azt hogy imádkozzon érted! Néhányan, mintha kötelesség lenne, akár egy múzeumi vendégkönyvbe, úgy írnak. Teljesen vegyesen, fiatal lányok, középkorúak. Feltűnően hiányzik az idősek kategóriája. Sok a kíváncsiskodó. A remetét titok övezi. Toll is van kirakva. Lehet írni: Kedves Remi! Imádkozz a családomért! Vagy: Vedd el a rontást a családunkról! Vagy éppen: Imádkozz, hogy a trianoni sérelmek orvoslásra kerüljenek! A legáltalánosabb szöveg a családért, a kedvesért, szülőkért, testvérekért, jó vizsgáért való imádság kérése. Nemcsak magyarul, románul is. Az ablakon kukucskálnak, de az belülről el van takarva egy bőrkabáttal. A kis ablakban fa perselyláda, előtte mezei virágok. A pénzadás "fluktuál": akkor adnak pénzt, ha éppen valaki ad, és azt más is meglátja, hogy szokás."

A sok és sokféle szereplés és szerepelvárás Kedves Bélát hamarosan gyanakvóvá tette, és egyre kevésbé állt szóba idegenekkel. Volt, aki azt mondta róla, hogy a templom tornyába szokott elbújni, ha már nagyon elege volt az emberekből. Magam is megtapasztaltam, amit mások, és amiről Kádár Kincső is írt: egyre nehezebben érintkezett másokkal, és már nemcsak mogorvasága volt feltűnő, hanem lassacskán az elutasító magatartása is. Vele szemben sem mindig érvényesült a rokonszenv. Nem tudhatjuk pontosan, hogy a családja és közeli ismerősei hogyan vélekedtek róla (erről csak mások mondtak ezt-azt), de egy megtörtént esetről a sajtóban is beszámoltak: 2003 december elején tettlegességig fajuló konfliktusba került egy pásztorral, aki a juhait a hegy nyergében legeltette, és nem volt hajlandó a remete felszólítására távozni. Bottal és kutyákkal támadt Antal testvérre, aki kórházba került. A pásztor ellen eljárás indult, a rendházfőnök „megrendülten értesült az esetről", és az újságból bárki megtudhatta, hogy „a remete nehezen viseli, hogy Csíksomlyó szent helyét nem tisztelik a helybéliek", mert, ahogy mondja „ez a hely arra való, hogy az Istennel találkozunk".[524]

[523] 1994-10 Balázs, 1995-04 Győrffy, 1996-04-09 Kovács.
[524] 2003-12-09 Megverték.

Talán nem tévedünk nagyot, ha úgy látjuk, hogy Kedves Béla kezdetben őszinte jószándékkal és elszántsággal magára vette a zarándok-remete kidolgozatlan szerepét, aki egyszerre kötődik szerzetesközösséghez és független is tőle; egyszerre igyekszik magányos életet élni és imádsággal, vezekléssel az embereknek is rendelkezésére állni; egyszerre igyekszik befelé és kifelé fordulni, megfelelni, és mentesíteni magát a másoknak való megfelelési kényszertől. Talán akkor sem tévedünk nagyot, ha úgy látjuk, hogy ez a kettősség fenntartható és egyensúlyban tartható volt addig, amíg ehhez megvolt a lelki és közösségi támogatás Gergely István, az őt inspiráló pap és lelkivezető, meg a neki jog szerint elöljáró ferences közösség vezetői (köztük főként Bartók Albert és Márk József) részéről. Évek múltán, a helyzet változásával, amikor ezek a tartóoszlopok kiestek, valószínűleg olyan mértékben maradt magára, hogy egy idő után feladta a küzdelmet, és 2011-ben visszavonult a remeteéletétől, visszatért a civil életbe a faluba.

Élő aktív remetével, aki saját magát is annak tartja és akit a környezete is elfogad annak, más kegyhelyeken már réges-rég nem lehet találkozni. A hazai szentembereknek ezt a típusát a néprajzi vagy egyháztörténeti írások már csak a múltban találják meg, főként a 18. században, mielőtt II. József 1782-ben rendeletileg el nem törölte a remeteség intézményét. A remeteélet a következő kétszáz évben már sehol sem tudta visszanyerni korábbi jelentőségét, és szórványos, elszigetelt jelenség maradt.[525] Barna Gábor levéltári források alapján az egri, Dénesi Tamás a veszprémi egyházmegye 18. századi remetéivel foglalkozott, utóbbi mikroszkopikus alapossággal mutatta be több tucatnyi ismert remete életviszonyait.[526] Remetközösség élt a mecseki Jakab-hegy egykori pálos kolostorának romjaira épített remeteházban is.[527] Akkoriban ez az életforma nem számított sem kivételesnek, sem elszigeteltnek; rendszere volt a „belenevelődésnek", a függelmi és jövedelmi viszonyoknak, a tevékenységeknek. Világosan látszik a különbség a búcsúvezető szentemberekhez képest, akik jól láthatóan közösségszervező tevékenységet végeztek, nagyobb térben mozogtak, és több esetben jelentős írásos hagyatékuk is van.[528] Ennek fényében jól látszanak az azonosságok és különbségek. Az ezredforduló két évtizedének somlyói remetéjéhez hasonlóan a korábbi remeték többsége is kötődött egy szerzetesközösséghez és egyúttal egy plébániához; többen egy kegyhelyhez tartozó kálvária közelében éltek kis házukban,[529] gondozták a kápolnákat, harangoztak. Biztosított volt a jövedelmük (alapítványból, kegyuraságtól vagy adományokból), de ez természetesen csak szerény életvitelt biztosított. Fogadalomtételük ugyancsak nyilvános volt. Eltérés, hogy a helyhez kötöttség nem annyira volt jellemző; nemcsak a szűkebb környéken mozogtak, hanem messzebbre is eljutottak. Mindkét feldolgozott egyházmegyében voltak csíki származású remeték is. A csíkszentmihályi Erős Bertalan ideiglenes és végleges fogadalmát is Rómában tette le, a kettő között pedig Csíksomlyón töltötte ki noviciátusát.[530]

525 A 19. században még éltek remeték Csatka, Budaörs településen kívüli kápolnái mellett (Bálint–Barna 1994. 239–243.)

526 Barna 1999, Dénesi 2001, 2005.

527 Horváth 2016.

528 Bálint 1942, Barna (szerk.) 1998.

529 A kálváriákhoz tartozó remetelakok legnagyobb része a feloszlató rendelet után romlásnak indult, de a néhány megmaradt alapján Szilágyi István fel tudta vázolni alapvonásaikat (Szilágyi 1980. 46–47.)

530 Dénesi 2001. 96.

Csíksomlyón 1782-ben hat remetének kellett feladnia életformáját. Egy utolsó ottani remeteként említi meg Orbán Balázs a 19. században „Vízi Marci”-t.[531] A 20. század első felében Jakab Imre élt a kápolnák mellett remeteházban. A hegyen rendbe hozott néhány fakeresztet, 1936-ban kőkeresztet állított a Kis-Somlyó hegyen a Salvator kápolna szentélye mögött, amelyen saját magát „zarándok”-nak nevezi.[532] Székely László tudni véli, hogy az 1960-as években a somlyói kegytemplom sekrestyése, Sándor Pál is remete volt.[533] Elképzelhető, hogy a Salvator kápolna mögötti kőkereszt állíttatója, „gyergyóújfalvi zarándokságot viselő Dénes János” is remete volt, de róla nem tudni semmi közelebbit, dátum nincs a vélhetőleg 18. vagy 19. századi kőkereszten.

A nyugati egyház remeteközösségeiből kifejlődött szerzetesrend a magyar alapítású pálosoké, hasonló elvonult, kontemplatív életet pedig még a trappisták, karthauziak, karmeliták élnek. Ilyen az a klarissza monostor is, amely 1999 óta a somlyói ferences rendház tőszomszédságában működik; ez felfogható úgy is, hogy a maga módján ez is a remete-törekvések női, közösségben megélt, intézményesült és tartósabb (noha nehézségektől, hivatásválságoktól ugyancsak nem mentes) változata.

Külön kutatási téma lenne a jelenkori ortodox remeteség Romániában. Ez az ókori remeteközösségek és az azokból kifejlődött keleti szerzetesség hagyományaira épül. Ez magyar kulturális és vallási környezetben ritkán kerül a figyelem előterébe. Országszerte több tucatnyi remetekolostor működik, a régiek mellett újabb és újabb alapítások is történnek. 2012-ben alapították pl. a Parîng hegység egy eldugott völgyében az Obârşia Lotrului monostort, ahol két fiatal szerzetes él.Néhány ilyen szerzetes-remete nagy tekintélyű lelkivezetőként, valódi „sztarec”-ként van jelen egy szűkebb vagy tágabb régió életében, akár messziről is felkeresik őket tanácsért, lelki útravalóért. Ez így volt mindvégig a diktatúra évtizedeiben, majd a rendszerváltás után némelyikük hazájában és külföldön szélesebb körben is ismertté vált lelki íróként. A róluk összegyűjtött életrajzok és történetek a köztisztelet kifejezői és előmozdítói is, még ha el is marad hivatalos egyházi szentté avatásuk. [534] Ezeknek a remetéknek az élete vajmi kevés hatást gyakorolhatott a csíki remeteségre. Alakjuk mélyebb megismerése jól kiegészítheti azokat a tanulmányokat, amelyek az erdélyi magyar hiedelemvilágban a „román pap” alakját elemzik.[535]

[531] Orbán B. 1869. II. 22. Rajta kívül erről a remetéről egyelőre nincs más forrásunk.

[532] Vitos 1894. 162–163, Boros 1994. 85, 141, 150.

[533] Székely 1977. 162. Daczó Lukácstól, aki abban az időben működött Somlyón, erről nem hallottam.

[534] Bălan 2002, 2008.

[535] Keszeg 1996, Czégényi 1999, 2014.

3. AZ ÜNNEP IDEJE

E fejezetben a kegyhelyen folyó időt mutatjuk be, a csoportok, résztvevők saját idejének beosztását és lefolyását a csoportok szerveződéséről szóló IV/5.fejezetben fogjuk részletezni.

A csíki térségben a pünkösd lehetséges hetei az első igazi tavaszi hetek, hiszen április közepe-végén még gyakorta fordul elő havazás. Ezek a hetek vegetációs szempontból a „sarjadást" követően Kárpát-medence szerte már a „virágzás" ideje is, amikor számos mezőgazdasági munkát végeznek el. A liturgikus év szempontjából ilyenkor klasszikus Mária-ünnep nincsen; jóval korábbra esik a Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe (március 25.), későbbre pedig Mária és Erzsébet találkozásának ünnepe (Sarlós Boldogasszony, július 2.). Egészen új, 20. századi Mária-ünnepek, mint a fatimai Boldogasszony (május 13.), vagy csak részegyházakban megtartott Mária-ünnepek (Mária, keresztények segítsége, május 24.) csíki összefüggésben nem jönnek számításba.[536] Az 1949 és 2019 közötti évtizedekben a pünkösd szombat dátuma május 10. és június 13. közé esett.[537] Hetven év alatt három olyan nap volt, amelyen nem volt pünkösd (május 11, 15, 27.), volt hat nap, amely napokra csak egyszer (május 10, 12, 31, június 7, 12, 13.), másokra kétszer vagy háromszor esett az ünnep.[538]

A Mária-ünnepek mind pontos dátumhoz kötődnek, a hozzájuk kapcsolódó búcsúkat általában a napjukhoz közelebb eső vasárnap szokták megünnepelni. Csíksomlyó másik két búcsúnapja Sarlós Boldogasszony (július 2.) és Mária neve napja (szeptember 12.), megünneplésére így a pünkösdnél jóval kisebb időintervallumban, legfeljebb három nap eltéréssel kerül sor.

A kegyhely éves ünneprendjében régóta kiemelt helyet foglal el Szent Antal tisztelete. A széles körben „népszerű" ferences június 13-i ünnepét megelőző kilenc keddi ájtatosságról Csíksomlyón a 18. század eleje óta vannak adatok. Naptár szerint ez az ájtatosságsorozat éppen összeesik a pünkösd lehetséges legkésőbbi dátuma előtti hetekkel.

*

Ahogy a búcsújárás szent cselekményeinek rituális kereteit, egyházi-liturgikus és köznépi gyakorlatát – mint a készület, vonulás, búcsúvezetők ténykedése, misehallgatás, gyónás, áldozás, körmenet, kálvária-járás, litániák és imádságok végzése, stb. – általában, úgy a somlyói búcsúét is többen alaposan leírták a néprajzi szakirodalomban. Székely László ezt a leírást a „csíki áhítat" keretébe illesztette, és elsősorban arra figyelt oda, ami a székelyföldi, főként csíki régióból érkező búcsús csoportokra jellemző. A korábban lelkipásztor majd tanár szerző a gyűjtő- és feldolgozómunkáját különböző időkben végezte, hátrahagyott kéziratait nem tudta véglegesíteni, azok egy részéből jóval halála után jelent meg kötet; így a szerkesztő illetve sajtó alá rendező általában nem tudta megállapítani, hogy megállapításai mikorra vonatkoznak,

536 Hetény 2011.

537 Ld. Melléklet (22).

538 Ezeket a dátumokat bármely online öröknaptár kiadja. A mozgó ünnepek számítási módját összefoglalja: Jakubinyi 1998.

illetve, hogy saját tapasztalatból származnak-e vagy másokra támaszkodnak.[539] Székely László szokásokat akart leírni, mégpedig főként hagyományos szokásokat, és ezeknek a megkopását érzékelte-érzékeltette. Szokásokat és saját élményt együttesen keresett, látott és mutatott be a ferences Papp Asztrik 1940-es években készült kismonográfiája is, amely ugyancsak jóval a halála után, Fodor Sándor szerkesztésében jelent meg.[540] Írásában a szerző a legtávolabbról érkező mikházi keresztalja útját és búcsús gyakorlatát követte végig élményszerűen, szinte óráról órára pontos időrendben.

Legutóbb Tánczos Vilmos foglalta össze a témát könyve rendszerező, részletező fejezetében.[541] A tudós kutató leírásában a régi hagyományok, az újabb és a legújabb fejlemények együttesen jelennek meg, számos résztvevőtől – köztük papok, moldvai és gyimesi zarándokok, búcsúvezetők – származó idézettel, sok fényképpel együtt, érzékeny figyelemmel a változásokra és a változatokra is. Amit mindehhez a magunk részéről érdemben hozzá tudunk tenni, az a modern idők részletezése, és az, ahogy magán a kegyhelyen lezajlik a búcsú lüktető forgataga.

A szenttel való találkozások sora liturgikus és paraliturgikus keretek között zajlik, és jellemzője a koncentrált, közösségileg és egyénileg egyaránt megélt búcsús élmény, a „rituális dráma katarzisa".[542] Úgy vélem, erre a cselekvéssorra együttesen alkalmazhatjuk a *centrális idő* kifejezést. Ez a rituális, liturgikus cselekedetek ideje, ami megvalósulhat egyéni, csoportos és nagyobb, tömegeket átfogó módon is. Ehhez képest perifériális idő az, amikor főként a hétköznapi tevékenységek, valamint – egyfajta felfokozott nyitottság állapotában – intenzív emberi találkozások zajlanak ismerősök és ismeretlenek között. A kettő ritmusa nagy változatosságot mutat, egymáshoz kapcsolódásuk egyfajta lüktetéshez hasonlítható, és azért tekinthetjük mintegy sokszólamúnak, mert a búcsúban résztvevők más és más módon osztják be az időt. Közben folyamatosan „igazodnak": egymáshoz, a saját állapotukhoz, az általuk ismert szokásokhoz, elvárásokhoz, hagyományokhoz. Párhuzamosan folynak egymással a szent cselekedetek: néhány méternyire egymástól gyónók, misét hallgatók, szentáldozáshoz járulók vannak a templom környékén, s ugyanakkor sokan éppen a körmenetben haladnak, kálváriát járnak, rózsafüzért mondanak, stb. Hasonlóképpen párhuzamosan folynak egymással a rituális-liturgikus cselekmények a centrális időkben és a hétköznapiak a periférikus időkben. Bármelyik pillanatban át lehet lépni egyikből a másikba és vissza. A nagymise közben is lehet a peremekre húzódva nekikezdeni falatozni, kényelmesen elterülni; a kálváriajárás után is rá lehet csodálkozni a kápolnák díszeire vagy a kilátásra. Az egymással párhuzamosan futó „idők", a más-más ritmusban váltakozó cselekvések és történések azt is eredményezik, hogy a búcsú napjaiban a legtöbben sok olyan emberre láthatnak rá, aki éppen valami egészen *mást* csinál. A kálvárián felfelé haladók visszanézve láthatják a borvízkút körül pihenőket; a napvárásra áhítattal gyülekező emberek, akár moldvai magyarok, akár mások, láthatják mindazokat, akik ugyanoda a kíváncsiskodók érdeklődésével mentek oda, a templomkertben falatozók hallhatják a templomból kihangosított liturgiát, és a templomban imádkozókat, és a gyónásukra várakozókat is bárki kívülálló láthatja az

[539] Székely 1995, a búcsú leírása: 182–201. – Hagyatéka (több gépelt, bekötött, címekkel is ellátott kézirat) a Kriza János Néprajzi Társaság Archívumában van (Tánczos Vilmos közlése).
[540] Papp A. 1995.
[541] Tánczos 2016. 121–162.
[542] Tánczos 1995a.

udvaron, anélkül, hogy késztetést érezne rá, hogy bekapcsolódjon. Ha kifelé többnyire nem is mutatkozik meg, ez a helyzet mindenképpen létrehoz viszonyulásokat, emlékképeket, jó vagy kevésbé jó élményeket, és ezek elválaszthatatlanok a búcsús élménytől.

Program

146–175. KÉP

A búcsú 1990-ben feleleventett rendje 1991–1992 során lényegében változatlan volt. Továbbra is érvényesült az, amit a hagyomány, az előírások, a szervezés és a búcsú terének adottságai szabtak meg, a búcsúsok tudták, hogy körülbelül mit, hol és milyen sorrendben végezzenek. Ennek ideáltipikus formája 1990–1992 között a következőképpen írható le.[543]

A kegyhelyen a megérkezés és hazaindulás közötti időben a búcsúsok sorra járták a szent helyeket: a kegytemplomot, a szentélyben a Mária-szobrot, a dombtetőn fekvő Salvator és a Szenvedő kápolnákat. A templom szentélyében megérintették–megsimították a Mária-szobrot, a kápolnákban az ott kihelyezett Krisztus-szobrokat, pénzt dobtak a perselyekbe. A buzgóbbak a Salvator kápolnában térden állva kerülték meg az oltárt (inkább olyankor, amikor kevesebben voltak, nem annyira a nappali órákban). A dombról a Szent Antal kápolnát érintve jöttek le, megpihentek a domboldalban vagy a borvízforrásnál, és visszatértek a templomhoz. A templomban misén – akár több misén is – vettek részt, gyóntak, misében vagy azon kívül áldoztak. Aki hosszabb időre jött, az éjszakát a szálláshelyén vagy a templomban töltötte virrasztva, imádkozva. Szombaton és vasárnap hajnalban a búcsús csoportok, főleg a gyimesi és moldvai csángók a felkelő Napot nézték, énekelve, imádkozva várták a Szentlélek megjelenését. Ez a rend érvényesült korábban, a hetvenes-nyolcvanas években is: egyénileg és kis csoportokban körülbelül ezt járták végig akár megérkeztek már csütörtökön, akár csak hétfőn délután.

A centrális idő illetve cselekvések között megkülönböztethetjük az ismétlődőeket, a viszonylag szabad időbeosztás szerint végezhetőeket: misét hallgatni, gyónni, keresztutat járni, ha nem is „bármikor” lehet, de ezek ideje nincsen megkötve. Ami kötött, egyszeri volt bármely résztvevő számára (évszázadokon keresztül), az a közösen megjárt körmenet és az azt követő nagymise volt a kegytemplomban illetve annak udvarában.

1993-tól kezdődően a kegyhelyen lassacskán állandósult a búcsú újjáalakult programja. A centrális és a perifériális idő beosztása és ezeknek a térben való elrendeződése fokozatosan megváltozott. Csaknem változatlanul folytatódott a korábbi generációk során megszokott péntek és szombat éjszakai virrasztás és a keresztútjárás. Új volt a felújított körmenet, a vonulás a keresztek alatt, a szabadtéri misék: a búcsú jólesően, teli tüdőből nyújtózott ki a szabad terekbe.

A búcsú „programját”, azaz a főbb események időbeosztását 1990-től általában a sajtó is közölte, ahogy ez 1949 előtt is évtizedeken át történt. A híradások egy válogatott sora érzékelteti azt a keretet, ami rövid pár sorban leírható, és amit a búcsúban részt vevők – ahogy mondani szokás – „megtöltenek tartalommal”. 1990-ben még csak a keresztalják hagyományos sorrendje

[543] Kifejtés nélkül utalok itt a Max Webertől származó *ideáltípus* fogalomra, ami az „ideális” szóhoz hasonló csengése ellenére sem keverendő össze értékrendi kategóriákkal vagy érzelmekkel. (Weber 1998, Andorka 2006).

jelent meg a sajtóban.[544] 1990-ben a csíksomlyói Szent Péter és Pál plébánia szűkebb körben terjesztett *Kistestvér* c. híradójában – a helybeli plébános, Gergely István szerkesztésében – ezt olvassuk:

> „A pünkösdi búcsú pontos programja: Szombat du. 14 órakor indul a körmenet, utána szabadtéri püspöki mise. Szombat este 10 órakor virrasztás a Salvator kápolnában. Hajnalban (pirkadatkor) ifjúsági mise ugyanott. Vasárnap de. fél 11 órakor püspöki mise".[545]

1994-ben a már átalakított búcsús programot ugyanott a következőképpen közölték:

> „Május 20-án, pénteken este a szentmisén prédikáció lesz. Éjszaka nyitva marad a templom a virrasztó hívek számára. Pünkösd szombatján reggel 6, 7, 8 órakor csendes szentmisék lesznek. A körmenet 8 órakor indul el olyan sorrendben, ahogyan érkeznek a keresztalják. Dél 12-kor indul a papság és a kordon. A körmenet egyik jellegzetes történelmi, egyházi jelvényét ifj. Borsodi László és végzős diákok viszik. A két Somlyó hegy között az ünnepélyes szentmise délután 1 órakor lesz, Kanadából Miklósházy püspök úr végzi. Ugyancsak szombat délután 6 órakor a kegytemplom előtti téren is lesz szentmise, András Imre jezsuita atya végzi. A csángóknak este 7 órakor tartanak szentmisét a Szent Péter templomban. Ugyancsak ott este 10 órai kezdettel hajnalig tartó program lesz a fiataloknak. Vasárnap 6, 7, 8 órakor csendes szentmisék lesznek, 9-kor ifjúsági mise a Szent Péter templomban. Fél 11 órakor a kegytemplom előtti téren ünnepi szentmise, melyet Jakubinyi érsek úr végez".[546]

1999-ben már az országos magyar napilap, a *Romániai Magyar Szó* is tudtul adta a programot, amiben továbbra is alig van változás. Feltűnik a záró mondat arról, hogy a fel- és levonulás helyettesíti a régi körmenetet, ez jelezheti, hogy annak hiánya kissé még mindig érződött:

> „A zarándoklat programja a következőképpen alakul: a csíksomlyói kegytemplomban szentmisék lesznek reggel 6, 7, 8 és 9 órakor. Ez idő alatt gyóntatás és áldoztatás is lesz. 8 órától a keresztalják, érkezési sorrendben felvonulnak a Kissomlyó-hegy mögötti térségre, ahol imádkozva készülnek a közös Szentmisére, amely déli 12,30 órakor kezdődik.
>
> A szent Hegyet két oldalról közelítik meg a keresztalják, keletről és nyugatról, a Rendezőség irányítása szerint. Kérjük szépen, kövessék utasításukat. A Hegyre való fölmenetel és levonulás helyettesíti a régi hagyományos körmenetet".[547]

A kegyhelyen a búcsú ideje hagyományosan pénteken, az első búcsús csoportok érkezésével kezdődött, és a 20. század elejéig még kétszeri, a szombati majd vasárnapi nagy kikerülés után a vasárnapi nagymisét követő délutáni elvonulással ért véget. Ez nagy vonalakban ma is így van, a ferencesek első alkalommal vasárnap késő délután, a vendégek többségének a távozása után kezdhetnek megnyugodni, hogy minden jól sikerült. Másnap, pünkösdhétfőn még „szolgálatban" vannak, ünnepi miserendet tartanak, gyóntatnak, áldoztatnak, hiszen sokan erre a napra időzítik a búcsúnyerésüket. Az ünnepi napok elmúlta után is vannak még tennivalóik.

Az *előkészületeket* jó időben megkezdik: 1990-ben még mindössze pár héttel korábban, majd a szervezés professzionalizálódásával egyre hamarabb és egyre több szakértő, szereplő bevonásával. A szerdai és a csütörtöki nap a közvetlen előkészületeké. Ide tartozik a kegytemplom takarítása, a nagymise helyszínének előkészítése, a tévések megfigyelőállásainak felállítása, a szabadtéri oltár rendbetétele. Megtartják az utolsó megbeszélést a rendezőkkel, a

544 1990-06-01 Egyházközségek.
545 1990-06-03 Hír.
546 1994-05-22 Hírek.
547 1999-05-17 Rendezőség.

rendházban elkészítik a szobákat az érkező vendég páterek és atyák számára. A templomkert sarkánál a Szék útja fölé kihelyezik a fogadó feliratot.

A Szék útján és a mellékutcákban ilyenkor mindenfelé látni szorgoskodókat, akik az utcai kerítéseket festik, az árkokat tisztítják, és a kapu és a kerítés előtt helyet készítenek a hamarosan megérkező árusoknak. Választási években, pl. 1996-ban a szabad helyeken elhelyezték a választási hirdetményeket. A Szent Péter-Pál templom környékén a pénteken megérkező moldvaiak helyét készítik el. A városban és a kegyhely felé vezető utcákban karbantartók dolgoznak, a munkások sokszor a rabok közül kerülnek ki. Csíkszeredában évek során ezen a két napon számos „kísérő" rendezvényt tartottak meg: könyvbemutatót, kortárs találkozókat, kulturális rendezvényeket. A 2000-es években lassanként megszerveződött Csíkszeredában a csíki vásár több napos rendezvénysorozata.

Pénteken a kegyhelyen pénteken már minden készen áll a búcsúsok fogadására. Megérkeznek távolabbi rendházakban élő és ott nélkülözhető ferencesek, a kilencvenes években a Szegeden tanuló teológusok csoportja, a gyóntató atyák egy része, elszállásolják őket a rendházban. Délután a kegyhelyen megélénkül a forgalom, kora este megérkeznek az első csoportok. A kilencvenes években ezek többször is a gyergyószárhegyiek voltak. 1996-ban nem sokkal utánuk érkeztek meg a Nógrád megyei Varsányból is. Többszöri regisztráció alapján pénteken este–éjszaka érkezett még a moldvai Szitás, Vice, Beszterce, Békás, Bukarest, Máramaros, Máramarossziget és Rónaszék, azaz néhány távolabbi helység keresztje.

Pénteken az esti misével veszi kezdetét „hivatalosan" a búcsú, ami ekkor még főleg csak a templomra és környékére szorítkozik. Estére már a nyereg környékén is letáboroznak azok, főként távolabbi fiatalok, akik az éjszakát már kint töltik, hogy hajnalban időben ébren lehessenek. Szintén este kezdenek megérkezni a vásári árusok, hogy kora reggel kipakolhassák árujukat. A Szék útját rendszerint már pénteken este lezárja a rendőrség.

Szombatra virradóra a templomból a virrasztás végével megindulnak az első csoportok a Kis-Somlyó hegyre, hogy meglássák a felkelő napot. Kora reggel a ferencesek nekifognak a sok órán át tartó gyóntatásnak az udvarban. A kilencvenes évek elején reggel hat órától egymás után négy misét mondtak. Misék közben folyamatosan érkeznek az emberek. A templomhoz érkezett keresztaljákat régente hagyományosan ferences szerzetes köszöntötte a kapuban. Ezt a szokást is igyekeztek felújítani a kilencvenes évek elején, időről időre ott állt a templom előtt egy-egy ferences páter, aki fogadta és köszöntötte az érkezőket.

Az első keresztalják már reggel 8 és 9 óra között felvonulnak a nyeregbe, és órákon keresztül várnak a mise kezdetére. Ezalatt a hangszórókból hallgatják az imákat, bekapcsolódnak az énekekbe, vagy egyszerűen megpihennek, helyüket keresik, ismerősökkel találkoznak, jönnek-mennek. Az ő számukra semmilyen műsor, program, látványosság nem volt szervezve, és ez nem változott akkor sem, amikor már megvolt az oltáremelvény, ami más események alkalmával színpadként is szolgált. A Szék útja ezekben az órákban fokozatosan egyre zsúfoltabb. Egymást váltva jönnek keresztalják és csoportok a legkülönfélébb, egymástól is igen távoli

helyekről.[548] Út széléről, kerítésektől egyre többen figyelik, fényképezik őket. Cserkészek, kordont vivő gimnazisták várják az indulást a kegytemplom előtt. Többfelé látni kéregetőket, koldusokat.

A szombati centrális idő késő délelőtt a papság és a kordon felsorakozásával kezdődik, a következő másfél órában ők vonulnak fel a mise helyszínére. Eközben mindenütt egyre gyarapszik a tömeg, érkeznek a Szék útján, minden rendező szolgálatban van, ám a nagymise kezdetére sem érkezik meg mindenki a helyszínre. Mindvégig tele van a templom, a rendház udvarán folyamatos az áldoztatás, az emberek a rendezők irányításával sorban állnak a kegyszobornál. A Duna Tv jóvoltából a nagymise a kétezres években kivetítőkről már a templomban is követhető volt.

A nagymisét követő *levonulás* 1996 után a felvonuláshoz hasonlóan több irányba történik és a nyereg másfél-két óra alatt ürül ki. Ennek során rendezők már nem működnek közre, ahogy a felvonuláskor még megtették. Az oltártól elhangzó útmutatásnak többnyire kevés foganatja van:

> „A levonulás a következő sorrendben történik: elöl mennek a gyergyóalfalviak. Kérjük, engedjenek helyet a gyergyóalfalviaknak, akik ősi hagyomány szerint vezetik a csíksomlyói körmenetet. A gyergyóalfalviak után következnek a többi gyergyói községek keresztaljai. Majd következik a kordon, a papsággal. A kordon után a felcsíki falvak következnek, utána az alcsíki falvak és Kászon. Következnek a háromszéki falvak, sora. Utána Udvarhely vidékiek, a Maros, Nyárád mentiek, más vidékiek és vendégek”.[549]

Rendezett keresztalják váltakoznak laza csoportokkal. „Minden évben megismétlődő probléma, hogy a kötetlen búcsús csoportok igyekeznek gyorsan elindulni, s ez torlódást okoz. A szervezett keresztalják már szépen, rendben jönnek le a szent hegyről” – olvassuk az 1999-es háztörténetben, ami több év tapasztalat alapján pontosan rávilágít a tömeg kétféle összetevőjére, arculatára.[550]

Borbély Gábor csíkszeredai főesperes-plébános 1997-ben arról beszélt, hogy a rendezetlen levonulás elkerülhetetlenül vezet zavarhoz, különösen a domb aljában összeszűkülő utak körül, továbbá hogy szükség lenne valamilyen „csűrre vagy hodályra”, ahová eső elől legalább a gyerekek, öregek, gyengén öltözöttek behúzódhatnának.[551] A levonulás idejét többször meggyorsítja az időjárás: ha esni kezd az eső, mindenki igyekszik hamarabb leérni abban a reményben, hogy fedett helyre fog jutni. Ebben a térben és ebben az időszervezésben az időjárásnak való kitettség a gyakorlatban sehogy nem oldható meg, erre mind a mai napig nem is történt kísérlet. Amikor a Kis-Somlyó hegy nagyjából kiürül, akkor is sokan vannak, akiket még a keresztúton lehet látni, de legtöbben a vásári árusok körül forgolódnak. A nyeregből lassan távoznak a médiamunkások, az egészségügyiek, a rendezők, elszállítják a felszereléseket, székeket az oltártól.

[548] 1993-ban például egymást követően így: Gyergyócsomafalva, Máréfalva, Vágás és Székelydobó, Gyergyócsomafalva, Sepsiszentgyörgy, Pécs, Székelykeresztúr, Székelyszentkirály, Szováta, Lemhény, Kovászna, Mikháza. Közben a menetiránnyal *szemben* érkezik Csíkcsomortán és velük a moldvai csángók a kegytemplomhoz, ott megállnak, majd elindulnak vissza, a nyereg felé (Magyar Mónika megfigyelései).

[549] Saját helyszíni hangfelvétel, 1995. június 3. – A *keresztaljai* kifejezés invariáns, nem használják, ld. a 13. fejezetet.

[550] HD-CC 1999 Pünkösdszombat. Ld. Melléklet (17)

[551] Interjú Borbély Gáborral 1997. május 21.

A következő két óra, délután 4 és 6 között úgy is nevezhető, hogy a „találkozások órája”: ilyenkor találják vagy keresik meg egymást ismerősök, találkoznak és indulnak haza a közeli falvak búcsújárói, mennek vissza az autóbuszaikhoz, kocsijaikhoz az utasok, a templom körül a kilencvenes években ilyenkor hangzott el a legtöbb hétköznapi jellegű hirdetés (még nem volt elterjedt a mobiltelefon). Akik a misét megelőzően, esetleg közben nem ehettek, ilyenkor telepednek le megpihenni, enni-inni, vagy keresik fel azokat az árusokat, akiktől vásárolhatnak. A Szent Péter templom körül a nagymiséről levonulás után kezdenek gyülekezni azok, akik az esti csángó misén akarnak részt venni. Az alkalmi szálláshelyek, vendégszobák újra megtelnek, és a panziókba is megérkeznek a vendégek, akik maradnak még egy éjszakára. A rendház ebédlőjében a papság és segítőik két turnusban megebédelnek, nagy a sürgés-forgás, az éppen aktuális távoli vendégpüspök vagy főcelebráns ül a főhelyen, a zsúfolt asztaloknál feloldódik a hangulat. Ide szűrődik be a legkevésbé a kinti nyüzsgés. Szent és profán egymás tőszomszédságában. Az esti misét 6 órakor az első években 1990 után a templomkertben felállított szabadtéri oltárnál mondták, majd annak lebontása után bent a templomban.

Szombat este és éjszaka a búcsúsok egyik része a templomban virraszt, mások a szálláshelyükön pihennek meg, a fiatalok pedig még késő este–éjszaka is inkább egymással keresik a kapcsolatot az utcákon, az iskola és a vendéglátóhelyek körül. Az árusok igyekeznek minden igényt kielégíteni, és noha alkoholt legálisan nem árusíthatnak, azért a pultok alól a sör is előkerül.

Vasárnap a szombatihoz hasonló kora hajnal és napvárás után a reggeli órákban egymás után indulnak haza azok a gyalogos keresztalják, amelyek előző nap még nem mentek el. Látványos és sokakat vonzó reggeli jelenet az összetett, több száz fős és több lobogót is felmutató gyimesi keresztalja felsorakozása a templom előtt reggel 8 óra körül, és kivonulása Csíkdelne irányába. Ezután mások is indulnak, a fél 11-es ünnepi nagymise előtt a templom körül már alig van hagyományos keresztalja. A templom és előtte a templomkert mégis újra megtelik, mert nagyon sokan ekkor jönnek el Csíkszeredából. Dél körül, a mise után a templom és környéke egy rövid óra alatt kiürül, mindenki igyekszik haza a vasárnapi asztalhoz. A délutáni órákban a segítők elkezdik összeszedni a szemetet a templomban is, a kertben is, de ez még nem nagytakarítás, arra csak napok múlva kerül sor. Ami eddig nyitva volt: a sekrestye, a rendház folyosója, a templom kórusa ilyenkor már zárva található, és a kegytárgybolt is szünetet tart. A búcsús tömeg eloszlott, legtöbbjük már haza is érkezett.

Ha nem is nagy tömegben, vannak, akik inkább vasárnap járnak búcsút, és nem a szombati nagy tömeges együttlét idején. A közeli város lakosain túl a könnyen elérhető falvakból is sokan ezen a nyugodtabb napon mennek el a vasárnap délelőtti ünnepi misére. Ilyenkor arra is van lehetőség, amire az előző nap alig, hogy bejussanak a kegyszoborhoz. 1996-ban például két fiatal csíkszentmihályi férfi kerekedett fel vasárnap, miután szombaton már megjárták a gyalogos zarándoklatot, és kerékpárral gurultak el, a mise után meglátogatták az ismerőseiket, bámészkodtak a vásárban. Egy másik család autóval ment be vasárnap Somlyóra. „Úgy félig bementünk a templomba, de akkor már úgy gyúródtunk, s mondtam, ne gyúródjunk tovább, majd

eljövünk máskor ... hát majd a jövőben egyszer, ha élünk. Nem volt semmi lelki benne, úgy gyúródtunk, emlékszem gyermekkoromban is mindig úgy gyúródtunk."[552]

Másnap, *hétfőn* van pünkösd ünnepének második napja, ami egyházi ünnep, a kegytemplomban vasárnapi miserendet tartanak (vagyis délelőtt fél 11-kor is van mise). Pünkösdhétfő Romániában a legutóbbi időkig nem volt munkaszüneti nap (mint Magyarországon). E napon szórványosan még érkeznek a kegyhelyre, talán nem sokkal többen, mint egy átlagos vasárnapon. Vannak, akik ekkor tudnak otthonról elszabadulni, találkoztam babakocsis fiatal párral is, és bizonyára még sokan mások is vannak, akiknek nehézséget okoz a nagy tömeg.

A pünkösd utáni *kedd* általában a Szent Antal június 13-ra eső ünnepe előtti kilenc keddek egyike, amikor az ilyenkor évszázadok óta szokásos ájtatosságot végzik a templomban. A búcsú idejéhez ugyan nem tartozik hozzá szervesen ez a nap, mégis oda számíthatjuk: igen sokan ezen a napon jutnak el Somlyóra, mert a pünkösdi napokat a kis gyerekek, beteg idősek felügyelete vagy az állatok őrzése, egyéb elfoglaltság miatt otthon kell tölteniük. Noha még működik a hangosítás, már nincs rá nagy szükség, mert a templomba mindenki befér. A délelőtti nagymise után kisebb csoportok felmennek a kálvárián, de ha valaki ehhez nem talál társakat, inkább elmegy. Árusok már nincsenek, amolyan ünnep utáni hangulat tapasztalható.

A búcsú napjaiban mindvégig áhitattal állnak sorban az emberek a Mária-szoborhoz, hogy ott imádkozhassanak, és kedves tárgyaikat hozzáérinthessék a szoborhoz.

Virrasztás, napvárás

176–202. KÉP

A templomi virrasztásban 1990 után a korábban tapasztalt tömeg némileg lecsökkent: péntek éjszaka „csak" a templom telt meg, és szombaton sem volt akkora a zsúfoltság, mint öt év előtt. A virrasztók számát csökkentették a látványosabb és fárasztóbb nappali programok, meg a sokak által gyalogosan megtett út, továbbá a korábbiakhoz képest többen találtak szállást házaknál.

Az éjszakai templom képe az első szabad évben, 1990-ben különös, megkapó vegyülékét mutatta a *szenttel* való *találkozás* formáinak. A padokban zsúfoltan ültek, némelyek gyertyát gyújtottak, annak fényénél nézték az énekeskönyvüket. Rózsafüzért imádkoztak, Mária-énekeket énekeltek, egy-egy percre elcsendesedtek, mígnem valaki újra elkezdte. Voltak, akik elbóbiskoltak, a padban kezükbe hajtották a fejüket, talán egy megkezdett imát folytattak, s amikor fölrebbentek, újra bekapcsolódtak abba, ami körülvette őket. Voltak, akik takaróba burkolózva a mellékoltárok lépcsőin szenderegtek, vagy csak feküdtek a csomagjuk mellett. Asszonyok, lányok egymáshoz kuporodtak, keveset mozdultak, vagy kinyújtott lábbal, ülve bóbiskoltak az oltárlépcsőn. Lövétéről negyven kilométeres gyaloglás után éjjel kettőkor érkezett meg egy férfi. Leült az utolsó pad térdeplőjére, és hátravetett fejjel hamarosan elnyomta az álom. (Évek múlva tudtam meg, hogy ő Mihály Domonkos, aki annyira elfáradt, hogy később ezt a menetet már nem ismételte meg.) Vasárnap hajnalban már nemcsak a templomban, hanem a rendház emeletére vezető lépcsőfordulóban és a templomi karzaton is sokan foglaltak helyet. Az egyre

[552] Mészáros Borbála interjúja Csíkszentmihályon Csiszár Csabával és Simon Borbálával, 1996. május 27.

összébb szoruló emberek között igyekeztek védeni az értékes területet, mert ettől függött, hogy lehet-e valamennyit pihenni az éjszaka. Volt, aki kisszéket hozott, mások késő este vagy kora reggel a templomban ettek. A templom terében a máskor oda nem illő cselekedetek is elfogadottak – kérdés, hogy ennek hol húzódnak a határai, s betartásukat az irányítók meddig bízzák rá a virrasztókra.

A Mária-szoborhoz egész éjszaka mentek: a jobboldalon föl, a baloldalon le. Egyesek többet időztek ott, fohászkodtak, és több tárgyat is elővettek, amiket az otthon maradottaknak vittek haza; mások megelégedtek azzal, hogy megcsókolják a szobor talpát. Amikor szombatra virradó hajnalban elénekelték a székely himnuszt, szinte vezényszóra állt fel az egész templom. Szervezett, központi ájtatosság abban az évben éjszaka még nem volt, szerzetesek vagy rendezők sem irányítottak.

Hajnal előtt, még sötétben indultak el az első csoportok a templomból kifelé, hogy a kálvárián vagy az erdőszélen keresztül idejében fölérjenek a Kis-Somlyó hegy oldalába, megláthassák a felkelő Napot, s benne a pünkösdi Lelket. Vajon kik indulnak meg először? Magam az elsők között találkoztam gyergyóalfalusi asszonyokkal, akiket talán az a tudat vezetett, hogy ha a körmenetet a hagyomány szerint az ő falujuk vezeti, akkor ennek a kálvárián is hasonlóképpen kell lennie. Amikor nem sokkal öt óra előtt felértek, éppen akkor kötötték fel lánccal egy perselyként szolgáló faládikát a Salvator kápolna előtti kőoszlopra (amit a gyergyóalfalusi hívek állíttattak). A két hajnali napvárás közül a szombati volt a spontánabb, ekkor a moldvai csángók is többen voltak, mert ők egy nappal előbb érkeztek és egy nappal előbb távoztak, mint a többiek. Korábbi évekhez képest ez évben itt is kevesebben voltak, kevesebbet énekeltek – de az áhítat és a révület ugyanaz. Voltak moldvaiak, akik fekete harisnyadarabot feszítettek ki, azon keresztül nézték a fényességet. Férfiak és nők magányosan, párokban, csoportosan figyeltek. A régóta megszokott napvárást vasárnap egy új egyházi ötlet igyekezett szó szerint más irányba fordítani, talán attól tartva, hogy ez a szokás talán túlságosan is pogány nyomokat őriz. A fiatal csobotfalvi plébános, Gergely István a napvárás helyszínére és idejére, reggel hatra, szabadtéri misét szervezett hangosbeszélővel, gitárzenével, koncelebráns magyarországi papokkal. Sokan zavartan igyekeztek a hagyományos helyüket megtalálni, és fejcsóválva kommentálták, hogy „a népek farral állnak a Napnak”. A mise kb. 400 résztvevője mellett a napvárók kissé oldalra szorultak, bátortalanabbul énekeltek. A nagyszámú fényképész és filmes arra törekedett, hogy kikerüljék egymást, és megtalálják a hagyományos koreográfiának megfelelő képkivágást. Többen ezt úgy oldották meg, hogy sok arcot premier plánban vettek fel, és az elrévült embereket arról kérdezték, „mi hozta őket Csíksomlyóra”. Számos megfigyelés és interjú tanúsítja, hogy ez mennyire zavaró volt, és hogy a filmesek, fényképészek attól sem riadtak vissza, hogy a saját igényük szerint állítsák ide vagy oda az embereket. Évek múlva voltak olyanok, akik már azért nem vették fel hagyományos színes viseletüket, hogy rejtettebbek maradhassanak. Egy, a moldvai Klézséből érkezett asszony mondta:

> „Két évvel ezelőtt még én is népviseletben jöttem – mondja Márikó –, de azóta már nem öltözök úgy, mert nagyon zavar, hogy akkor azonnal körülállnak a fényképezők, és miközben imádkozunk, végig fényképeznek. Szerintem imádság közben nincs helye az ilyesminek. Máskor szívesen megengedem, de miközben a Szentlélek megjelenését várom, nagyon

zavar. Most, hogy nem voltunk felöltözve, félre húzódtunk, és észrevétlenül hívtuk a Lelket".[553]

A ferencesek oldaláról nézve a virrasztás „árnyékban" van, csak egy mondattal emlékeznek meg róla: „Már pénteken délután megindultak a búcsús zarándokok, akik éjszaka a templomban virrasztottak."[554]

Körmenet (1990–1992)

203–207. KÉP

A diktatúra időszakában, amikor a templomon kívül csak egyenként vagy kis csoportokban lehetett mozogni, a búcsú napjaiban nem volt olyan kitüntetett esemény, ami egy központi mag köré szervezte volna a tömegek mozgását. 1990-ben viszont, folytatva egy negyven év előtt megszakított hagyományt, az újra megszervezett, szombat délután megtartott körmenet már betöltötte ezt a szerepet.

A későbbiek fényében fontos látni, hogy a búcsús szokásrend 1990-ben és utána még két évig a körmenetet az ünnepi nagymise utánra időzítette. A nagy tömeg a délelőtti, a templomkert szabadtéri oltáránál megtartott szentmisére érkezett, a helyszínre a többség be sem fért, ezért jelentősége volt a hangosításnak. Ezekben az órákban derült ki, mi is történik valójában, milyen színes, nagyszabású és reményt keltő gyülekezés zajlik. A kolostori háztörténet pontosan tükrözi az első lelkesültséget.

„Csodálatos volt a keresztalják összezsúfolt színképe, ki-ki a maga lobogójával, csengőjével, pergő dobjával…. A pünkösdszombat délelőtti gyülekezés, a közös szentmise, a nagy körmenet együttvéve fenségesen-csodálatosan szép volt… Idős emberek meghatódva sóhajtoztak: Régen is volt sok búcsús Somlyón, de ennyi ember sohasem volt."[555]

Ahogy a búcsú valóságos és szimbolikus középpontja Szűz Mária kegyszobra a templom szentélyében, ahová mindenki be akart jutni, úgy a búcsú „forgatókönyvének" középpontja a körmenet volt. Aki 1990-ben, az első szabad évben részt akart venni a somlyói búcsún, az mindenképpen ott volt a körmeneten; ha esetleg csak azon volt ott, már elmondhatta, hogy jelen volt a búcsúban, még ha előzőleg nem is virrasztott, vagy nem látta a napkeltét. Voltak csoportok – például a gyimesi csángók –, amelyek érkezésüket csak a körmenet kezdetére időzítették, és sokan a legközelebbi falvakból meg Magyarországról is ugyancsak ekkorra érkeztek meg. Ez így volt még további két évig, 1992-ig.

A szervezők szombaton az árvaháztól kezdődően a templomkertig sorba állították a megérkező keresztaljákat. A templomkertben a teret szerpentin alakban betöltve fértek el a csoportok.

A keresztalják érkezéséhez kapcsolódott 1990-ben egy ugyancsak régi hagyomány feleleventése: amikor a kórház (a régi csíki székház) sarkánál feltűnt egy újabb keresztalja, meghúzták a harangokat, amelyek így szinte egyvégtében szóltak, P. Márk József pedig a Szent János kápolna kis szószékéről röviden köszöntötte az érkező keresztaljákat, és tájékoztatta őket a

553 2003-06-15 Ozsváth.

554 *HD-CC* 1990 Előkészület. – A búcsú előestéjén, pénteken este a kegytemplom helyet adott a budapesti Béres István, Lipcsey Edit és Hegedűs Valér *Kegyelmet és igazságot énekelek* c. zenés áhítatának; ezzel a műsorral az előadók erdélyi koncertkörúton voltak. 1990-06-01 Bálint.

555 *HD-CC* Pünkösd szombatja. A teljes szöveget ld. Melléklet (12).

búcsú programjáról.[556] Ez akkor még megvalósíthatónak látszott, évekkel később a nagy tömeg miatt már elmaradt.

A búcsús csoportok, ill. falvak körmeneti sorrendjét a régi időkre visszanyúló hagyományos előírás szabta meg, aminek az újraélesztése megint csak a szakértők közreműködésének köszönhető: megjelent az újságban, bemondták a rádióban, ki volt függesztve a templom hátsó oszlopán, és díszesebb betűkkel írva a templomkertben álló kőoszlop oldalára is kihelyezték.[557]

A főszervező ferences atyák 1990 és 1992 között az elrendezésben és a reprezentációban is próbálták megtalálni az új helyzetnek megfelelő formákat: igyekeztek az évszázados helyi tradícióknak megfelelően megtartani és alakítani a körmenetet, a régi minták szerint igyekeztek eligazítani ennek időbeli lefolyását, a keresztalják, csoportok sorrendjét. Ebben elsődleges szerepet játszott a hagyományos körmeneti sorrend, amely a székely székek illetve kistájak szerint rendezte el a falvak népét, a keresztaljákat: Gyergyó, (elöl Gyergyóalfaluval), Felcsík, a kordon a papsággal, labarummal, majd tovább Alcsík, Felső-Nyárádmente, Sóvidék, Udvarhelyszék, Maros-mente, Háromszék, Brassó és környéke, gyimesi csángók, moldvai magyarok. A sorrendet kifüggesztették jól látható helyeken: a templom előtti téren, a buszmegálló falán, valamint stencilezve is osztogatták.[558] Ez a körmeneti sorrend már korábban is megjelent, térképre vetítve egy évvel korábban közölte Tánczos Vilmos, az ő nyomán egy színes leporellón bővebb (részben tőle kért) szövegek kíséretében is megjelent.[559] Valószínűleg helytálló Tánczos Vilmos azon feltételezése, hogy ezt a sorrendet az első világháborút követő időben alakították ki, amikor a körmenetet újraszervezték, hogy elkerüljék a korábbi évtizedekben emlékezetes villongásokat a sorrend körül.[560] Látható, hogy a sorrendben elöl, a kordon és a papság körül nagyrészt a tisztán katolikus vidékek szerepelnek, utánuk a felekezetileg vegyesebb vidékek katolikusai. Gyergyó, Felcsík, Alcsík, Felső-Nyárádmente és Sóvidék: táji egységek, melyek egykori székeken belül vagy egykori székek határvidékén helyezkednek el. Udvarhelyszék és Háromszék egy csoportot alkot, nincs kistáji vagy egykori fiúszéki bontásuk (a felosztás nem beszél Kézdiszékről vagy Kászonról). Marosszék helyett viszont Maros mente alkot egy csoportot, olyan falvakat, városokat is magában foglalva, amelyek nem tartoztak a Székelyföldhöz (Görgényüvegcsűr, Szászrégen), de a Maros folyó összeköti őket.

Feltűnhet, hogy az alapul vett körmeneti beosztásban még sehol sem szerepeltek a máshonnan érkezettek; pedig a korábbiakból sejthetjük, hogy már akkor is, amikor ezt a hagyományt mintegy „megalkották”, egyáltalán nem csak székelyföldiek vettek részt rendszeresen a somlyói búcsún. A korábbi hagyomány betartásának lehetőségét 1990 után viszont szinte azonnal szétfeszítette a tömeg. Borsodi László hat évvel később visszaemlékezett rá, hogy 1991-ben, amikor ő vezette a kordont, lefelé jövet megpróbált egy kis újítást bevezetni, és a kápolnáktól másfelé, a „Szent Antal gödre” felé menni: „arra menedékesebb volt; arra gondoltunk, hogy arra könnyebb lesz lejönni, és megnyújtottuk volna az utat, miáltal fölvette volna az embertömeget. A kordon közelében tartózkodtunk, és a Bálint érsek úr is, meg azok a kanonokok, akik a régi

556 Tánczos 2016. 124.
557 1990-06-01 Egyházközségek, Tánczos 2016. 130–131.
558 Ld. Melléklet (13).
559 Tánczos 1991, Kiss–Pápai é. n.
560 Tánczos 2016. 130.

búcsút érték, már szóltak, hogy nem ez volt az út. És akkor gyerünk gyorsan vissza. Én nagyon jól tudtam, hogy nem az volt az út. Nem sikerült az újítás akkor."[561] Diákként az érsek sokszor végigjárta a menetet, pontosan tudta, minek mi a rendje. 1992-ben is azt javasolták a ferences atyák, hogy változtassanak a meneten, ám ettől az érsek továbbra is vonakodott.[562]

A körmenet szombaton a délelőtti nagymisét követően dél körül a kegytemplomtól indult; az árvaház és a borvízforrás mellett elhaladva balra (észak felé) felkanyarodott a domboldalra, és az erdőt megkerülve ért föl a Salvator és a Szenvedő kápolnákhoz. Onnan a Szent Antal kápolnát érintve a domboldali meredek úton jött vissza a templomig. 1990 után feltűnt, hogy amikor a körmenet elindult felfelé a Kis-Somlyó hegy oldalában, valamivel lejjebb haladtak, mint 1990-ben. Évekig azt lehetett gondolni, hogy ezzel egy korábbi hagyományos útvonalat változtattak meg: nem közvetlenül az erdő alatt, hanem a valamivel lejjebi úton haladtak. Később az az egyik fő szervezővel, Borsodi Lászlóval beszélgetve derült ki, hogy másról van szó, éppen az az első évben egy kisebb hiba csúszott be: a menet elejére akkor egy olyan fiatalt állítottak, aki nem mindent tudott jól, és „egyik helyen a gyerek, aki vitte a keresztet, látta, hogy ott ilyen magán zarándokok, tehát nem szervezett csoportok mindenütt mászkálnak. Megcélozta a hegyet, és az erdőhatár alá vitte ki a népet. Ugye csendesen kell viselkedni, nem lehet kiabálni, nem kirándulás, hogy ne arra, hanem arra – ez egy kicsikét megnehezítette az utat," mondta később.[563]

A menet eleje kb. másfél órával az indulás után ért vissza az útelágazáshoz, és attól kezdve a körmenet teljes útvonalát, kb. 2,5 kilométert, imádkozó, éneklő tömeg töltötte meg, mintegy embergyűrűbe foglalva a teljes Kis-Somlyó hegyet. A legnagyobb tömeg, becslések szerint kb. 100–120 ezer ember ekkor volt egyidejűleg Somlyón. A két Somlyó hegy közötti nyereg ekkor még semmilyen szerepet nem játszott, azt szinte alig is érintették. A körmeneti oszlop első harmadát követően, a *kordon*ban – egy, kötelet fogó diákok által alkotott mozgó élőlánc – vonult a püspök és a papság nagy része, és amikor ők visszaértek, a templomkertben megkezdődött az esti 6 órás mise, amit Bálint Lajos, a frissen beiktatott megyéspüspök mondott. Az utolsó csoportok már ennek vége után sötétedéskor, este 7 óra körül értek vissza.

A körmenetre rendbe hozták a labarumot, és a falvak népe is elővette vagy felújította régi templomi lobogóit, amik a menet élén haladva a mögötte haladók és a kívülállók számára egyaránt az összetartozás kifejezői és megerősítői.

A körmenet énekrendjét természetesen csak a központban lehetett megtartani, azonkívül egy-egy erőteljesebb énekvezető és a körülötte csoportosulók vitték a többieket. Tagadhatatlan, hogy az ünneplő ruhában, keresztekkel, zászlókkal, csengettyűs ministránsokkal vonuló tömeg a verőfényes napsütésben felszabadult *erőt* sugárzott. Bárki, aki ebben részt vett, fél évszázados „mulasztás" bepótlását érezhette, hiszen már a világháború óta nem volt mód zavaró tényezőket mellőző körmenetre. Csupa olyan jelenetek résztvevője és képek tanúja lehetett, aki ott volt, amiket addig csak emlékekből, elbeszélésekből ismert, de részleteit, valóságos ízeit nem érezhette. A legények szilárdan tartották „háromágú" zászlóikat a szél ellen, a csíkkarcfalviak,

561 Interjú Borsodi Lászlóval, 1997. május 19. Ld. Melléklet (22).

562 Interjú Bara Bélával, 1994. május 22.

563 Interjú Borsodi Lászlóval, 1997. május 19. Ld. Melléklet (22). – Az eset egyúttal arra is példa, hogy a megfigyelés saját értelmezése mennnyire különbözhet a valóságtól.

gyergyóiak keresztjét rezesbanda kísérte. A papság ruháját lobogtatta a szél, és aki előre vagy hátra nézett a menetből, összefüggő oszlopot látott. Átható módon lehetett megtapasztalni a Mérei Ferenc szavával pontosan kifejezett „együttes élményt".[564]

A látványra kíváncsiak a legnagyobb számban ugyancsak a körmenet idején voltak ott. Sokan letelepedtek az út szélén és figyelték, kommentálták az elhaladókat. A menetben természetesen nem uralkodott mindvégig az áhítat: voltak beszélgető csoportok, ismerősök találtak egymásra. Azt sem mondhatni, hogy egyidejűleg mindenki a körmenetben vonult, vagy azzal végig vonult volna: a dombtető kápolnáinak érintése után némelyek kiváltak, a tarisznyájukból elemózsiáztak. A borvízforráshoz érve csíkszentimreiek például elővették a *pünkösdi perecet*, amit a pünkösdi ünnepen kívül máskor csak lakodalomkor szoktak sütni: „mikor viszik a perefernumot lakodalmakkor, mikor ökrösszekérrel vitték, akkor az ökrök szarvába azt akasztottuk".[565] Mások a körmenet ideje alatt a keresztutat járták vagy a templom körül maradtak, különösen azok, akik nehezen bírták volna a gyaloglást a domboldalban.

Nagymise (1993–)

208–218. KÉP

1993-ban, amikor már látszott, hogy a tömeges érdeklődés illetve részvétel állandósult, a szombati nagymise helyszínét a megyéspüspök jóváhagyásával áttették a hegy nyergébe egy ideiglenes oltárhoz. Ekkor tehát a nagymisét időben és térben a körmenet *közepére* iktatták be, a tömeget pedig a nyeregbe fel és onnan lefelé a körmenet hagyományos útvonalán irányították. Amikor látszott, hogy az új helyszín beválik, megtervezték és 1996–97-re felépítették a mise állandó helyszínét, a Hármashalom-oltárt. Emiatt (és a televíziós közvetítéssel is összefüggésben) a nagymise időpontja déli 1 órára rögzült; ehhez igazították a papság és a kordon indulását a kegytemplomtól mintegy másfél órával korábban, fél 12-re. Továbbra már lehetetlennek bizonyult, hogy a nyeregbe feljutás és az onnan levonulás továbbra is egységesen, körmeneti jelleggel történjék, tehát hogy a nagymise egy közös vonulás *közben* történjék meg. 1994-től kezdődően fokozatosan kialakult az rend, hogy a mise helyszínére szombaton reggeltől órákon át több irányból és a rendezők által irányítottan, mégis egyre kötetlenebbül vonulnak fel a résztvevők. Hasonlóképp, a nagymise utáni levonulás időben és térben egyre szétszórtabb lett: a kordon és a papság a helyszínről a kegytemplomhoz vonul, a keresztalják egy része a nagymise helyszínéről egyenesen hazafelé indul, és nem is érinti a kegytemplomot; mások a mise utáni időt gyakorlatilag „szabad" időnek, az általunk használt kifejezéssel „perifériku" időnek tekintve viselkednek, ismét mások pedig benne maradva a búcsú terében és idejének lüktető ritmusában, este újra misén vesznek részt, éjszaka virrasztanak, és közben-közben igyekeznek a hétköznapi szükségleteiket is kielégíteni (esznek, szunnyadnak, megmosdanak, stb.).

Kitágult a nagymise előtt gyülekezés ideje nemcsak a tömeg, hanem a nagyobb távolság miatt is. Az érkező keresztalják és csoportok órákkal a mise kezdete előtt kezdenek érkezni a nyeregbe, ahol az oltárnál álló irányító (rendező, pap) „szóval tartja" a gyülekezőket.

564 Mérei 1947.
565 Interjú csíkszentimrei asszonyokkal, 1990. június 2.

Imádságok, énekek, hirdetések hangzanak el, és olykor segítenek megtalálni az érkező csoportok előre kijelölt helyét. Ezt nem veszik olyan szigorúan, mint egy vatikáni nagymisén, ahol körülbelül hasonló tömeg van együtt.

Mitől „nagy" a hegy nyergében megtartott *nagymise*? Természetesen elsősorban a résztvevők nagy száma miatt. Másodsorban a szertartás ünnepélyessége, méltóságteljes lassúsága miatt. Ez általában jellemző a katolikus egyházban, a misék hossza elég nagy változatosságot mutat. Noha a pünkösdi nagymisén sosem fordul elő bármilyen egyéb beiktatatott szertartás (mint másutt a keresztelés, bérmálás, esküvő, papszentelés, olajszentelés, vízszentelés stb.), az átlagos hossza a másfél-két óra között váltakozik. Az átlagosnál hosszabbak a mise elején elhangzó köszöntések: a „házigazdák" nevében általában a ferences tartományfőnök vagy a helyettese szólal meg, aki a búcsúsok mellett a főcelebránst és/vagy a vendég szónokot is köszönti; utána – ha, amint ez általános, jelen van – az egyházmegye érseke, Jakubinyi György szokta elmondani köszöntőjét. Ebben eleinte név szerint is meg voltak említve egyházi és világi méltóságok. Ez néhány év után elmaradt, aminek az indoklása is elhangzott: itt mindenki keresztény testvér, nincsenek rangok és méltóságok, mindenki saját szándékából érkezik, senkit nem hívnak meg, csak a főcelebránst. Amikor az érsek rangban nálánál nagyobb egyházi embert, apostoli nuncius, a pápa követét fogadja, akkor megmarad a név szerinti köszöntés. Kivételesnek számított, amikor 2003-ban az érsek külön is köszöntötte Tőkés László Királyhágómelléki református püspököt, aki először ment el Somlyóra a búcsúba, valamint amikor a Habsburg család valamelyik tagját emelte ki (erre a nemzeti kegyhelyről szólva még visszatérünk).

A főcelebránsok és szónokok kiválasztása a színfalak mögött zajlik, néhány hónappal az ünnep előtt. Egyeztet egymással a ferences rendházfőnök, a tartományfőnök és az érsekség, illetve annak hivatala. 1990 után huszonegy év adatai (a háttér közelebbi ismerete nélkül) néhány megállapítást lehetővé tesznek.[566] Ezalatt a főcelebráns mindvégig püspök volt: nyolcszor Gyulafehérvárról, kétszer a szatmári püspökségből (Nagyváradról egyszer sem), ötször Magyarországról; négyszer érkezett külföldön élő magyar (Németországból, Kanadából, Ukrajnából), kétszer pedig pápai követ. Első alkalommal csak 1997-ben hívtak vendéget Magyarországról (az esztergomi érseket), aki előtt már három külföldi és egy másik hazai püspök is meghívott vendég volt. A főcelebránsok közül tehát hiányzott a papság és a szerzetesek.

Ha a szónokokra tekintünk, azt látjuk, hogy a vendég főcelebráns egyúttal szónok is, ahogy ezt az udvariassági és egyházdiplomáciai szokások meg is szabják. A szentbeszédet akkor tartotta más erdélyi pap vagy szerzetes, ha a főcelebráns a helyi érsek vagy a segédpüspök volt (hatszor) vagy ha nem volt magyar anyanyelvű (kétszer). Hazai, erdélyi pap mondta a szentbeszédet az első búcsún 1990-ben, majd több év kihagyás után 1999-ben Czirják Árpád kolozsvári plébános, és a kétezres években mások. Nyolc ilyen szónok közül ferences szerzetes mindösszesen kétszer jutott szószékre a nagymisén: 2003-ban Bartók Albert – korábban sok éven át csíksomlyói házfőnök –, 2003-ban pedig Böjte Csaba, az ismert gyermekotthoni hálózat vezetője. Ezek olyan fejlemények illetve viszonyok, amelyek korábban, 1949-ig bezárólag elképzelhetetlenek lettek volna: akkor gyakorlatilag mindig helybeli ferencesek álltak a szószéken és az oltárnál.

[566] A miséző papok és szónokok felsorolását ld. Melléklet (29).

Szentbeszédek hatását, utóéletét követni sosem volt könnyű, e kutatásnak pedig nem is volt célja. Nincs még egy olyan alkalom, ahol szentbeszédet annyi ember hallgatna élőben, mint a somlyói pünkösdi búcsú. Ahány hallgató, annyi befogadó, ahány beszélgetés, annyi értelmezés, viszonyulás, értékelés. A beszédek túlnyomó többsége természetesen a lelki tartalmak, a szentírási magyarázatok, az erkölcsi buzdítások körében mozog, ezek mellett csak mintegy mellékesen hozzák szóba a magyarság összetartozásának, megmaradásának témáját (erre az V. rész 2. fejezetében visszatérünk).[567]

A fő- és koncelebránsok mellett nagy számban vannak jelen a búcsúban papok az egyházközségekből illetve szerzetesek. Egyik részük az oltáremelvényen foglal helyet liturgikus ruhában, ám nem vesz részt a koncelebrációban, csak az áldoztatásban. Másik részük el van vegyülve a tömegben, és gyóntat.

A nagymise végén minden alkalommal felhangzanak a himnuszok: elsőként a pápai, majd a magyar, majd a székely himnusz, és gyakran negyedikként a *Vándor fecske hazatalál…* kezdetű ének, amit többen a „régi" székely himnusznak tartanak.

A nagymise idején, amikor a legnagyobb tömeg van együtt, jól érzékelhető a különböző mértékű részvétel: egyszerre, mégis más-más módon, vannak jelen az emberek. Főként a széleken jellemző a profánabb magatartás, amit kifejez a testtartás, beszélgetés, vagy az, ahogy kevésbé követik a liturgikus eseményeket. Ezt a média jelenléte fokozza: akik kameraközelben vannak, bele-beleintegetnek a képbe, vagy épp ellenkezőleg, igyekeznek magukat fegyelmezni, más pedig igyekszik távolabb húzódni. Ugyancsak a szélek felé helyezkednek el sokan, akik nem csoporttal érkeztek, türelmetlenebbek, és a szertartás végén hamarabb le szeretnének jutni.

A szabadbtéri misén többször is nehézségekbe ütközött az *áldoztatás*. 1993-ban, első alkalommal ez úgy oldották meg, hogy az oltártól a vidékeket jelző táblákhoz küldtek áldoztatókat, akiket a melléjük állított fehér zászlóról lehetett megtalálni. Ez nem volt könnyű, a tömeg kereste, hogyan férjen hozzá a papokhoz. A hosszúra nyúlt áldoztatás közben rezesbanda vezette az éneklést. Egy idő után, amikor még tartott az áldoztatás, folytatták a szentmisét, ami rendesen nem szokás. 1994–95-ben ugyancsak a táblák mellett, de most már ott kihelyezett kis asztalkáknál áldoztattak, és kihirdették, hogy akik itt nem jutnak oda, azok a kegytemplom udvarán mehetnek. Nagyon sokan, akik megszokták, hogy áldozni a misében szoktak, ezt igen furcsának találták; sokan a zsúfoltság ellenére is igyekeztek odajutni, mások inkább lemondtak róla. Ez a szervezők számára kiszámíthatatlanná tette a mise idejét, ami a televíziós közvetítés miatt kényelmetlen lett. Ezért aztán 1996–97-ben a nagymisében elhagyták az áldoztatást, és csak lent a kegytemplomnál ill. a rendház udvarán lehetett áldozni. Ezt a teljesen szokatlan megoldást ugyan kihirdették, sokan mégsem tudtak róla, és várták, keresték a lehetőséget, aztán csalódtak. Volt, aki utóbb elmondta, hogy „ugyanakkor viszont a társaságnak a krémjét, akik ott a színpad előtt voltak, azokat kezdték áldoztatni. És akkor erre nyomult oda a nép is, akkor már aki ott volt, azokat is, de ez nem volt megszervezve."[568] Az, hogy mikor mennyi áldoztató papot lehet megszervezni, sok tényezőtől függ, közte pl. attól is, hogy mennyien koncelebrálnak és

[567] A főcelebránsok első húsz évben tartott búcsús szentbeszédei 2009-ben kötetbe gyűjtve megjelentek: *Egészen szép vagy, Mária…* 2009.

[568] Interjú Bara Katalinnal, 1997. május 18. Az ő édesapja Bara Béla, aki több javaslatot is tett a szervezés ésszerűsítésére.

mennyien vannak a híveik közelében a nép között; előbbiek tudnak áldoztatni, utóbbiak meg gyóntatnak. Az is igaz, hogy nagyon sokan (több ezren is), akik a nagymisére kivonultak, már egy korábbi misében eljutottak áldozáshoz, ismét mások meg el sem indultak, mert az ő megszokásuk szerint ehhez nélkülözhetetlen a gyónás, amit nem tudtak elvégezni. Két év után, 1998-tól visszaállították az áldoztatást a nagymisén, hatvan-hetven papot beállítottak erre, és a tömeget kordonokkal folyosókkal tagolták, ahol a papok is, az áldozók is mozoghattak.

Az egységes körmenet megszüntetése a nagy tömeg számára a búcsú idejének egy napra, azon belül is legfőképp egy eseményre, a nagymisére szűkülését hozta magával. Ez tovább szélesítette a sokszólamúságot, a „párhuzamos különidejűségeket", hiszen eközben és ennek ellenére sok résztvevő továbbra sem csak ezt a nagymisét tekinti a búcsú egyetlen fontos részének, hanem valamilyen mértékben megtartja a szent cselekedetek, a rituális-liturgikus időbeosztás azon rendjét, amely hosszabb időre, legalább másfél napra beosztva valósult meg. „Egynapos" búcsújárók mellett tehát ott vannak a másfél, a két és három-négy naposak, vagyis akik ennyi időt szánnak a búcsús ünneplésre. A nagymise tömegében vannak, akik már két napja búcsúsként vannak úton, mire odaérnek, és csak újabb két nap múlva fognak hazaérni, még mindig búcsújárókként. Mások előző nap és másnap, vagy akár már az előző és azt követő órákban is a környék látványosságait vagy a saját hétköznapi szükségleteik – evés, társas élet, stb. – betöltését célozzák meg.

Érintőzés

Röviden szólunk a szobor megérintésének szokásáról; ez nincs időhöz kötve, a szokáshoz nem társul liturgikus forma. Tánczos Vilmos pontosan megfogalmazta, hogy a „búcsú kegyelmeinek elnyerése mellett az egyik legfőbb cél a Csíksomlyói Máriával és általa az Égi Édesanyával való találkozás. Ennek egyik megnyilvánulása a *kegyszobor megérintése* (ún. *érintőzés*)".[569] A búcsúnak ez a jellemző rítusa általánosan elterjedt: kegyképeket megcsókolnak, szobrokat megsimítanak világszerte, akár lekopásig is. A csíksomlyói érintőzést az különbözteti meg a többitől, hogy itt nincs mód a kegyszobor megcsókolására (és ez a székelyek körében inkább ortodox szokásnak számít); a megérintése kézzel voltaképp csak kissé ágaskodva lehetséges, akkor is, ha felmennek az emelvény előtti három lépcsőn. Talán ezért, talán másért, itt a tárgyakkal történő érintőzés vált szokássá, ezt teszik a legtöbben.

Akár a kezükkel, akár valamilyen magukkal hozott tárggyal: kendővel, imakönyvvel, szemüveggel, kalappal, végzik az érintést, az olyan, mintha csak le akarnák venni a szentség erejét több erőteljes, súroláshoz hasonló mozdulattal. Vannak, akik táskájukból egymás után vesznek elő tárgyakat, mert mások is rájuk bízták őket. Ezek tárgyak aztán a hazatérés után is megbecsültebbek hétköznapi társaiknál. A tárgyak köre szembetűnően két körből kerül ki: olyanok, amelyek a fej környékével vannak kapcsolatban (szemüveg, sál, kendő), vagy pedig olyanok, amelyek közvetlenül vagy közvetve szellemi tevékenységekkel kapcsolatosak (imakönyv, szentkép). Asszonyok, férfiak idősek és fiatalok egyaránt részt vesznek ebben a szokásban,

[569] Tánczos 2016. 126.

legnagyobb tömegben pünkösdkor, de más ünnepeken és egyszerű vasárnapokon is sokan mennek fel a szoborhoz. Hogy ilyenkor legbelül mi zajlik le imádságban, hálaadásban, azt kívülálló sosem tudhatja meg.

Újítás volt 1993-ban (amit a későbbi években is megtartottak), hogy a szobor talapzatához a legnagyobb tömeg jelenléte idején, szombaton, két székely ruhás lányt állítottak, akik egyes cselekedeteknek mintegy közvetítői, másoknak meg tanúi: ilyenformán a szobor legszűkebb környezete veszített abból a lehetőségből, hogy az áhítat tere lehessen, mert a szobor talpához simítandó tárgyakat és a perselybe szánt pénzt a lányok vették át. A legtöbb embert ők látták személyes közelségből.[570] Amennyit ez „gyorsított" az áthaladáson, annyit csökkentett is a bensőségen, hiszen kevesen szeretik, ha imahelyzetben közvetlen közelről, szemből-fentről ketten is néz(het)ik őket. Hasonló eltávolító hatása van a várakozó tömeg terelésének, ha mégoly udvariasan végzik is. Akár rendezők, akár kötélkordon vagy vasrácsok igazítják el az emberek útját az általuk legszentebbnek tartott szoborhoz, az biztosan felébreszti a vágyat a csendesebb, nyugodtabb találkozásra.

Passiójáték

A szombat délutáni búcsús program 1997-től nagyszabású szabadtéri *passiójátékkal* gazdagodott. Ezt éveken keresztül megtartották a hegy nyergében, első alkalommal még este, majd később délutánra helyezték, hogy többen láthassák. Az ötlet a virágvasárnapi passiójátékokra ment vissza. A somlyói plébános kezdeményezte, hogy ezen az ünnepen játsszák el Jézus és apostolai virágvasárnapi bevonulását Jeruzsálembe. A passió ötlete már 1992-ben felmerült, amikor budaörsiek javaslatára az *Europassió* – egy passiójátékokat egybefogó európai szövetség – képviselői felkeresték a somlyóiakat, majd 1996 virágvasárnapján megvalósult az első színjáték. Ennek különlegessége a zenével kísért táncos pantomim mozgás volt, alig néhány szavas bemondói kommentárokkal. A passiót 1997-ben pünkösd ünnepén is előadták. Ez volt az első év, amikor már készen állt a nyeregben a Hármashalom-oltár, ennek színpadától indult a történet, és a keresztút során a menet fokozatosan az egész nyergen keresztülvágva az erdő szélén felállított nagyméretű kereszthez ért, ahol „római" módra, kötelekkel rögzítve valóságosan felfeszítették a Jézust alakító férfit. Sokan aggódtak, hogy nem marad-e el az előadás, hiszen abban az évben a nagymise végén hatalmas vihar és jégeső volt, az este nyolckor kezdődő előadásra kevesen maradtak, a felázott talaj, sár nem volt éppen kedvező, felhők helyett pedig a lemenő nap fényére számítottak a rendezők.[571] A koreográfus egy fiatal csíkszeredai tánctanár, Svella Adél volt, a szereplők középiskolások. A következő években az előadás szereplői fokról-fokra cserélődtek, régiek helyébe újak léptek, és az előadás egyre kidolgozottabb lett, katartikus hatást váltott ki – még a hűvösebb elemzéshez szokott antropológusból is:

> „Mikor legelőször jártam Csíksomlyón, megilletődve, de értetlenül olvastam a Szalvator kápolna oldalán levő feliratot, mely szerint mintegy kétszáz évvel ezelőtt itt, a Kis-Somlyó hegyén lajtorján agyalok ereszkedtek le az égből, és 'csodálatos processziójárások történtek'

[570] Interjú Péter Ildikóval és Péter Csillával, 1997. május 20.

[571] Interjú Gagyi Józseffel és Bara Katalinnal, 1997. május 18. (közelről ismertek mindent, mert leányuk szerepelt az előadásban).

> Úgy gondolom: aki részt vett a Passiójátékon (vagyis nem csak ott volt, hanem egy volt a szenvedést átélők, a szenvedésen felülemelkedők közül), az, ha kismértékben is, de érti".[572]

Az *Europassió* képviselői 1997-ben Csíksomlyón tartották találkozójukat,[573] és pünkösd után nemsokára öt országra kiterjedő európai turnét is szerveztek a produkciónak; erről cikksorozatban számolt be a csoport egyik vezetője, tolmácsa, Miklós József.[574] A szervezet 2001-ben már saját zászlója alatt, együttesen vonult a körmenetben a nagymisére. Tíz évig megtartották ezeket a pünkösd vasárnapi előadásokat, aztán tíz évig szünet következett, majd a kihagyás után 2016 virágvasárnapján elevenítették fel a templom előtti téren.[575]

A búcsús program szerkezetének megváltoztatásában elsődlegesen a megnövekedett tömeg mozgatásának igénye játszott szerepet: helyet kellett találni, hogy ennyi ember részt vehessen a misén. A centrális idő korábbi köréből ezzel kikerült a körmenet, és megerősödött a nagymise; eközben pedig az azt megelőző és követő idő a centrális és perifériku s, a szent és profán idő nagyobb fokú keveredését mutatja. A nagymise mintegy másfél órája az egyetlen olyan idő, amikor térben és időben körülbelül egységesnek mondható az ünneplő tömeg, előtte és utána a sok-sok szervezetten érkező csoport mindig éppen más-más időben van. Egyszerre zajlik a papság és a kordon felállása azzal, hogy fent a nyeregben az odaérkezés első fáradalmát pihenik ki, és a pihenő, falatozó csoportok körül vezetett éneklés zajlik, hirdetésekkel, ismertetésekkel tarkítva. Ezen a sokszólamúságon, sokszínűségen nehezen tud úrrá lenni bármilyen körültekintő szervezés, kikerülhetetlen a profanizálódás.

572 Gagyi 1997. 9.
573 1997-05-21 Takács.
574 1997-07-08 Miklós.
575 Az előadásról közölt fényképsorozat: 2016-03-20 Pál; a felújításra emlékezik: Oláh-Bányai 2016.

4. AZ ÜNNEP TEREI

Csíksomlyó a Székelyföld katolikusainak egyik, ha nem a legfontosabb lelki, szellemi, kulturális központja, ahol iskolák működtek, könyveket nyomtattak, színjátékokat adtak elő, stb.[576] Csíksomlyó mint kultikus centrum működött évszázadokon át, működik ma is, attól az általános emberi szükséglettől vezettetve, hogy kisebb-nagyobb vidékeknek, közösségeknek meglegyenek a maguk szent helyei, ahol különös intenzitással léphetnek kapcsolatba a természetfelettivel.[577]

A szent helyek és azok térbeli felépítése messzemenően dinamikus. A dinamizmus jelenti a valóságos terek időszakos átalakulását a búcsú idejére fizikai és szimbolikus értelemben; jelenti a valóságos terek fokozatos átformálódását az évek során, jelenti a búcsú "terének" valóságos és szimbolikus kiterjeszkedését, jelenti a terek profán és szent jellegének folyamatos egymásba olvadását, amit úgy is mondhatunk, hogy a szent terek profanizálódnak, a profán terek pedig szakralizálódnak.

A csíksomlyói kegyhely közvetlen tere talán a legösszetettebb valamennyi magyar búcsújáróhely között. Templom, kolostor, sokszor kálvária, szentkút vagy forrás számos kegyhelyen van, általában egymás közvetlen közelében, ritkábban kisebb távolságokra egymástól. Ezek mellett Csíksomlyón a Kis-Somlyó hegy, a tetején és oldalában álló kápolnákkal, továbbá a keresztút kiterjedt nagy területe is a búcsújárás közvetlen, azaz csaknem minden résztvevő számára bejárt helyszínévé alakult. A templom felől ide hagyományosan négy úton lehet feljutni: a domboldalt északra kanyarodva haladó emelkedőn, az egyenes vonalú, meredek Kálvárián (*Jézus hágója*), a délkelet felé, a Szent Antal kápolna érintésével haladó meredek úton, valamint egy szekérúton, amely a hegyet déli irányból megkerülve enyhe emelkedővel vezet felfelé. Ehhez csatlakozik 1993 óta a két Somlyó-hegy közötti nyereg. Csíksomlyón a templom közelében ugyan nincsen szentkút, de a hegy tövében a kiépített borvízforrás szerves része a búcsú terének.

A búcsúnak e szűkebb értelemben vett tere köré odaszerveződik a tágabb környezet. A várostól a kegytemplomig vezető Szék útja, Csobotfalva Szent Péter-Pálnak szentelt plébániatemploma, Csíktaploca, egész Csíkszereda a maga módján mind térbeli a keretét adja a búcsúnak, a résztvevők, vendégek, turisták, filmesek-dokumentátorok mozgásának, tájékozódásának. Legtágabb értelemben pedig a búcsús ünnep terét alkotja annak vonzáskörzete.

A búcsú terének teljességéhez tartozik az az ár-apályszerűen váltakozó hullámzás, amivel a búcsúsok benépesítik a kegyhelyet és környékét, valamint amivel a szent és a profán terek ill. helyzetek között közlekednek. Ezek egyike sem feltétlenül állandó. Igaz, hogy a búcsú helyszíne ott van, ahol a kegyhely van, de az is igaz, hogy a búcsú helyszínét a búcsúsok holléte is meghatározza, akik két szent hely (például kápolna) között is szent helyet teremtenek, ha áthaladnak a máskülönben profán szakaszokon (utakon, erdőszélen) – avagy szent helyeket is

[576] Boros 1943, 1994, Domokos 1979, Kelemen, é.n., Székely 1943, 1995, Pintér 1993.
[577] Lovász 1993.

mintegy profán módon használnak, amikor pl. templomban alusznak, esznek, öltöznek, vagy takaróznak.

A tér kiterjesztése azt is jelenti, hogy a búcsúsok a szűkebb környezettől távolabb is *búcsúsként* maradnak együtt, tehát mintegy magukkal viszik a színhelyet oda, ahová hazamennek. Persze a korábbi években is elérhetett a búcsú ereje távoli falvakba, azok házaiba a hazavitt tárgyi emlékek, a Mária-szobor talpánál „megsúrolt" kendők, a fényképek révén – ámde ezek az üzenetek belül maradtak a privát téren, s nem léptek ki az utcára, a buszra, a vonatra. Korábban nemigen lehetett például a búcsút követő napokban egy vasúti forgalmi irodában a vasutas tisztt̋ől vagy a vonaton ingázó munkásoktól búcsús élményeiket hallani.

A kegytemplom és környéke

224–248. KÉP

Templom és sekrestye

A kegytemplom az évközi időben a másutt megszokott templombelsők képét mutatja. Kétoldalt két-két tömbben 12–12, összesen 48 padsor, egy-egy padban kényelmesen 6–7, szorosabban kb. 8–10 ember fér el. Ennyien a vasárnapi nagymiséken sem szoktak lenni, legfeljebb nagyobb ünnepi alkalommal, papszenteléskor, aranymisén. A szentélyben a jobb oldalon általában hosszabb-rövidebb sorban állnak az emberek, hogy feljussanak a kegyszoborhoz. Ha többen is vannak, akkor a templom közepéig nyúlik ki a sor. A sekrestyébe, ahol az állandó gyóntatószékek vannak, vagy az oldalfolyosóról, vagy a szentély felől lehet bejutni. A szentélyben szőnyegek vannak, ahogy terítők borítják és virágok díszítik a kegyszobor talapzatát is.

A búcsú napjaiban a templom megszokott belső szimbolikus határai kissé elmosódnak: a szentély és az oltár sokkal kevésbé kitüntetett hely, mint máskor, a szokásos "óvatos belépés" egyfajta természetesebb mozgásnak adja át a helyét. Ezért szükség van arra, hogy a tömeg mozgása folytán meggyengült határok némelyikét fizikailag is megerősítsék.

1993 óta a templom főbejáratának két oldalára egy-egy kivágott fiatal fenyőfát állítanak, amin akkor sokan kissé elcsodálkoztak, nem oda illőnek találták – azóta megszokottá vált, más nagyobb ünnepeken is alkalmazzák, sőt újabban kerítés oszlopaira is jut fenyőfa. Az előkészület napjaiban, szerda-csütörtökön kitakarítják a templomot, letörlik a padokat. Pénteken a szentélyből és a mellékoltároktól kiviszik és kiporolják, majd elteszik a szőnyegeket. A szentélybe az oltárok köré vasrácsokat állítanak. Az egyik a főoltárt védi, a másik a szembemiséző oltárt veszi körül úgy, hogy ott a miséző papok zavartalanul elférhessenek akkor is, amikor a búcsús tömeg a szentélyt elfoglalja, és/vagy sorban áll, hogy feljuthasson a Mária-szoborhoz. Virágok természetesen helyet kapnak az oltárokon, és a szentélyben kint van még a húsvéti gyertya is (1993-ban pl. nemzetiszín szalaggal átkötve). Letakarják az oltárterítőket. A Mária-szobor lépcsőjéről elviszik az imákat tartalmazó táblákat, a szobor talpáról a terítőket. A templomi előkészületek közé 1993-ban az is bekerült, hogy a Duna Tv technikusai erősebbekre cserélték a villanyvezetékek biztosítékait, hogy bírják a nagyobb lámpák okozta terhelést. A belső tér átrendezésének

eredményeképp a templom egyszerre feldíszített és csupasz: készen áll arra, hogy a búcsúsok tömegét fogadja.

A kegyszoborhoz történő felvonulás régtől megszokott rendje szerint a templomhajó és a szentély jobb oldalán állnak sorban a várakozók, és a szobortól a bal oldali lépcsőn lejövet a templom közepe vagy bal oldala felé mennek tovább. Ezt a megszokást az egyre nagyobb tömeg miatt, a rend megtartása és a lökdösődés megfékezése érdekében 1994-től kezdve a szombati napon kötélkordonnal is megerősítették, amit a szentélybe állított karszalagos rendezők tartottak, kettéválasztva az embereket. A rendezők szakaszosan engedték tovább őket, így tudtak a miséző papok-püspökök kijönni a sekrestyéből. A köteleket az első alkalommal még csak a szentélyben feszítették ki keresztirányban a sekrestye ajtajánál, majd 1996-ban már körben a szembemiséző oltár körül is, ami ilyenformán kettős védelemben részesült. 1997-ban a szobornál álló lányok említették, hogy a rendezőknek a kezük is kivéresedett a kötél szoros tartásától, és hogy a sekrestyeajtóba vezető lépcsőnél többen elestek.[578] A „terelés" utóbb, 2000 után már templom hajójára is kiterjedt: a szembemiséző oltár előtt is – a padok sarka és az oltár vasrácsa közé hosszában kifeszített – két kötél választja el a templomhajó közepét a két oldalsó résztől, így a templom két oldala között már csak hátul lehet keresztbe menni. Az oltár körüli mobil vasrácsot 2009-ben már felváltották négy, a padlóhoz erősített tartóoszlopra kifeszített kötélkordonnnal. 2010-re a templom terének ünnepi átrendezése odáig jutott, hogy a padsorokat kétkét oldalt a szélek felől is vasrácsok kerítik el, beülni csak középről lehet; ezért a középső kapun kívül a két oldalsó is meg van nyitva, s a bejárattól rácsok terelik kétfelé az embereket: két oldalról a szentély és a szobor, középről a padokba beülés lehetősége felé.

A búcsú ünnepi napjaiban a templom főként a misékre telik meg annyira, hogy nem lehet elférni a padokban, két oldalt és középen is állnak. A mintegy 500 ülőhely mellett becslés szerint legalább ugyanennyien állnak oldalt és középen. A kórus is megtelik emberekkel, ott mintegy 50–60-an férnek el. Szombaton és vasárnap a nagymisét a templomudvarban is sokan hallgatják. A nagy tömeg elvonulása után, vasárnap már minden misén el lehet férni, hétfőn és kedden már a padok sem telnek meg. A templomi szószéket régen nem használják funkciójában, körülményes lenne oda a folyosón és a lépcsőn keresztül feljutni; alighanem addig lehetett rendszeres használatban, amíg a miséktől külön (is) tartottak szentbeszédeket. Az ünnep utáni hétfőn és kedden újra takarítanak, visszahelyezik a textíliákat, elviszik a kordonokat, és minden visszatér a rendes kerékvágásba.

A templom belső terének használatában is átalakulnak a hétköznapi szimbolikus határok. Belépéskor és távozáskor megmarad a térdhajtás, szentelt vízzel való keresztvetés, de sokkal kötetlenebb a mozgás, és ami a legfőbb, elfogadott a templomban történő *alvás és étkezés.* Késő este és a reggeli misék közötti időben alusznak és esznek a padokban ülők éppúgy, mint azok, akiknek csak a mellékoltároknál, vagy csak a falak mellett jutott hely. Alusznak a szentélyben is, valamint a kóruson mindenütt: a földön, a padokon, az orgonaülésen. A kóruson alvók némelyike cipőjét is leveszi, úgy fekszik le az üléseken. Akinek nem jutott hely a padokban, az pokrócot terít le: ezekkel mintegy kijelölik azt a területet, amire igényt tartanak, és ezt illik is tiszteletben tartani: nem lépnek rá, nem teszik odébb a másét. Nem alusznak a templom középső

[578] Interjú Péter Ildikóval, 1997. május 20.

részén, ott szabad az út a padokba igyekvők számára. A padokban az emberek a fejüket lehajtva bóbiskolnak. Hasonlóképpen esznek is tarisznyából, szatyrokból mindenütt, s a padokban vasárnap délutánra sok ott hagyott hulladék is marad. Mindez felfogható szakralizációként és profanizációként egyaránt: a test felfrissüléséhez, regenerálásához szükséges hétköznapi cselekedeteknek a szent térbe való bevitele nem csupán praktikus szükséglet – sokaknak valóban nincs hol megszállniuk, helyet akarnak foglalni a templomban, és ha kimennének enni a kertbe, mások ülnének le a helyükre, stb. –, hanem valami ősi tudás vagy igény kifejezése is: bármi, amit a szent helyeken, a szent terekben az ember elvégez, az szent, és a javára válik. A templom terének efféle profanizálása természetesen csak a búcsú napjaiban lehetséges; a búcsú idejét (túlzó módon) úgy is meg lehetne határozni, hogy azok a napok és éjszakák, amikor „szabad" enni és aludni a templomban. Ez az, ami – nem lévén nyilvános – a diktatúra évtizedeiben is megmaradhatott, és meg is maradt; ebben szerepet játszottak azok a régi hagyományt ismerő ferences atyák is, akik voltak annyira megértőek, hogy nem számolták fel ezt a szokást.

A *Mária-szobor* előtt megálló embereket csak a lépcsőn utánuk következők láthatják; a templom felé többé-kevésbé takar a főoltár felső része. Így ez a kis hely, noha magasabban van, a tömegből kiemelkedve majd oda visszatérve egy rövid ideig a személyes áhítat helye lehet.

A *sekrestye* – ahová a templom szentélyén, valamint a rendház folyosóján keresztül lehet bejutni – a hétköznapokban úgy „viselkedik", mint minden más sekrestye: előkészületi hely a liturgiához. Mivel a templomban nincsen gyóntatószék, itt lehet gyónni, mindennapos a bejárás. Ahogy sok más sekrestyében, itt is van egy kis mosdó. Emiatt a helyiség 1990 előtt a búcsú napjaiban nem csak a lelki, hanem a testi megtisztulás helye is volt: a virrasztást követően sokan bejöttek arcot mosni, felfrissülni. Egyúttal itt írattak misét, és itt lehetett hozzájutni kezdetleges kegytárgyakhoz: Mária-érmekhez, rózsafüzérhez, képekhez a szoborról. Mindez a kisebb létszám miatt volt lehetséges. 1990-től kezdve a búcsú napjaiban a gyóntatás kikerült az udvarra, de este még sokan bementek a sekrestyébe is. 1994-ben péntek este kilenc óra körül Albert atya oszlatta az ott várakozó asszonyokat: „majd reggel folytatjuk a gyóntatást…". 1990-ben egy új bódé megépítésével a kegytárgyak árusítását is kivitték a templomkertbe. „Ezzel megoldódott egy kellemetlen kérdés, amely a sekrestyében zajlott le eddig nagy zajongás és tolongás közepette".[579] A templom oldala melletti parkoló mentén 1992-ben szereltek fel egy betonvályút vízcsövekkel és csapokkal; ezt pár évvel később az út szélesítése és a tanulmányi ház építése miatt elbontották. A miseíratást 1993 után a rendháznak egy, a templomkert felé megnyitott ablakában oldották meg. Mindezek eredményeképpen a sekrestye lassan visszanyerte eredeti funkcióját, a liturgiára való előkészület helye lett: ide mennek be az atyák felöltözni a misére, itt csoportosulnak azok a karszalagos rendezők, akik a templom körül teljesítenek szolgálatot, és ide megy be az, aki mielőbb találkozni szeretne valamelyik fontos egyházi személlyel.

Rendház és udvar

A *rendházban* 1992 után, amint lehetett, a szerzetesek szobái mellett külön szobákat alakítottak ki a visszatérő ferencesek, a vendégpüspökök, papok számára. Amikor visszakapták a

[579] *HD-CC* 1990 Pünkösdi búcsú.

helyiséget, visszaállították a régi ebédlőt, majd 1999 után a régi konyhát is: ahogy ünnepnapokon máskor is, pünkösd szombaton és vasárnap az ebédlő megtelik a papokkal, vendégekkel, segítőkkel. A templomtól távolabbi bejárat melletti első szobát kialakították fogadószobának és irodának, 2000 óta itt lehet a szentmiséket felíratni.

Az egyik emeleti szobában, ahonnan jól rá lehet látni a templom előtti térre, pünkösdkor ideiglenesen a hangosbemondók kapnak helyet. A rádiótelefonok révén ez a szoba a búcsú egyik "információs központja", itt regisztrálják az érkezőket létszámuk, vezetőjük szerint, ide futnak be a hirdetési kérések, ide hozzák be a talált tárgyakat, ide jönnek az újságírók (és a néprajzi gyűjtők), hogy megtudakolják a legfrissebb létszámadatokat. A rendház folyosóinak nagyobb része klauzúra, le van zárva a kíváncsiskodók elől, a bejárat csak csöngetésre nyílik meg. Falaikon a rend régibb és újabb történetét, a somlyói búcsút felidéző képek és fényképek vannak. A még "friss" térhasználat egyik példája volt, hogy 1994-ben egy püspök minden további nélkül a folyosón adott interjút egy rádióriporternek, majd kiment a templomkertbe egy padra egy másik kérdezővel; erre a célra még sehol nem volt helyiség biztosítva senkinek. A templom oldalában lévő rendházi folyosóra és annak ablakfülkéibe 1985-ben, majd még 1990-ben is összekuporodott emberek feküdtek le pihenni, amit később oda helyezett vasrácsokkal akadályoztak meg; ezeket pár év múlva eltávolították, hegyes végüg nem volt biztonságos.

A rendház négyszögletű, zárt *belső udvara* a búcsú idején a szent tér hangsúlyozott részévé, a búcsú elnyeréséhez nélkülözhetetlen szentségek kiszolgálásának helyévé válik: itt lehet gyónni és áldozni. Sok más ferences rendházban ezek az udvarok szépen gondozott kertként működnek. A helybeliek ezt a helyet röviden *négyszög* néven emlegetik. A falak mentén körben a búcsú napjaira ponyvákat feszítenek ki, alattuk székek és térdeplők a gyóntatáshoz, egymástól mindössze néhány lépés távolságra. Az udvar közepén – Kájoni János mellszobra előtt – ideiglenes, tetővel fedett kis oltáremelvénynél szombattól hétfőig misék idején és azon kívül is fiatal ferencesek áldoztatnak. Az udvar két kijáratától kezdve két hosszú sorban várnak az emberek. A gyóntatás az udvarban körülbelül a vasárnapi nagymise végéig tart, aztán délután az udvarba kihelyezett térdeplőket és székeket behordják, elteszik.

Az év többi részében az udvar kevésbé „forgalmas”, nem is mindig van nyitva, nem része annak a térnek, amit a templomba érkezők útba ejtenek vagy használ(hat)nak.

A rendszeres ünnepi előkészületek közé tartozik, hogy a *templomkert* füvét néhány nappal korábban lekaszálják, a kövezetet felsöprik. A templomkert sarkánál feszítik ki keresztben a Szék útján a búcsúsokat fogadó táblát, két oldalán felirattal, fenyőágakkal díszítve. 1990-ben a templomkertben szabadtéri oltárt ácsoltak össze. Három éven át itt tartották a szombati körmenet végén a püspöki misét, majd este a csángó misét. 1993 után szombaton itt már nem volt mise, csak vasárnap délelőtt, amikor még voltak annyian, hogy a templomba nem fértek volna be. Éjszaka ezen az emelvényen is alusznak, virrasztanak; érdekes módon 1996-ban például debreceni reformátusok egy csoportja énekelt diszkréten zsoltárokat. Pár ével később, amikor már nem volt szükség rá, viszont kellett a hely, az ideiglenes oltárt elbontották. A templomkert kövezett része hétköznapi időkben autók helye; a búcsú napjaiban ide csak kivételes esetben, engedéllyel engednek be autókat.

A templomkertben állt országzászló-emlékoszlopon volt kifüggesztve 1990-ben a körmenet rendje, díszes szép írással. Hasonló tartalmú, csak kissé egyszerűbb kiírás volt az árvaház előtti

buszmegállóban is. Két évvel később, 1992-ben az oszlop és a buszmegálló ezt a „hírközlő" szerepét elvesztette, a körmeneti rendet sokszorosított lapon és újságban adták tudtul a búcsúsoknak.

A templomkert 1990–1993 között – még a régebbi viszonyokat őrizve – ha nem is teljesen zárt, de „átmenő" forgalom nélküli terület volt. 1994-től aztán az újonnan elkészült zarándokház mellett megnyitották a déli oldalát, és arrafelé lassanként állandósult egy átvezető út. A kegytárgyakat árusító korábbi kis bódé helyett erre a szakaszra került egy valamivel nagyobbra épített kegytárgyüzlet. A kert templom előtti kövezett része is fokozatosan nagyobbodott, ahogy több és több autó elhelyezésére lett szükség.

A rendház előtti korábbi *kerítés* 1980 nyarán készült el, a háztörténet szerint „60–70 cm magasságban betonkőből, azon felül pedig lécből, amely nemcsak védi a területet (búcsúk idején, amikor nem volt meg a kerítés, összetaposták az emberek".[580] 1993 tavaszán kerítettek sort új, most már vasból készített kerítés építésére a rendház előtti részen; ezt a következő évben folytatták a templom mögötti saroktól a 16-os iskoláig. A rendház oldali és az út menti kerítés is megállás, megpihenés, találkozások helye, mert a talapzatán meg lehet támaszkodni, le lehet ülni. Padokat a templomkertben csak ritkásan helyeztek el.

A templom és a rendház közvetlen környékét az 1990-es években fokozatosan átrendezték, hogy a búcsú napjaiban a tömeget akadálytalanabbul lehessen irányítani. A Csobotfalva felé vezető út menti árkot 1993-ra lefedték, az utat megszélesítették. Ugyanebben az évben a rendház kertjének sarkából és hátuljából egy darabot a gyermekotthonnal szemben levágtak, hogy ott is megszélesíthessék az utat. Korábban (pl. 1992-ben is) előfordult, hogy a körmenet eleje az árvaház előtti szűk úton szemben haladt a kifelé tartó végével, és a torlódások sokakban keltettek visszatetszést. Ugyancsak a tömeg célszerűbb terelését szolgálta, hogy a rendház kertje és a borvízforrás között elterülő vízjárásos, vizenyős rétet 1993-ra csatornával szelték ketté, a következő évre lecsapolták, kaszálóként kezdték használni, és ezáltal lehetővé vált, hogy a nyereg és a rendház illetve a templom között rövidebb úton is járni lehessen. Egy pótkocsis traktor a kilencvenes években itt szállította fel a nyeregbe az ottani oltár alkalmi bútorzatát; személyautók viszont (még) nem tudják használni.

A szakrális tér kiterjesztését szolgálja a terek *behangosítása*: a templom és a rendház udvarát és a két Somlyó közti nyerget látják el hangszórókkal. Ennek révén a szent szó és ének oda is eljut, ahol az emberek a liturgikus cselekmények előtt vagy után meghúzódnak. Az emberek kijönnek a miséről, leülnek a templomkertben falatozni, a rokonokkal, ismerősökkel beszélgetni, kegytárgyakat vásárolni, és közben fél füllel hallják a következő misét, felfigyelhetnek a szentbeszéd egy-egy fordulatára. Ugyanakkor a hangosítás profanizálódás is: ha evés, beszélgetés, találkozások közben mise a "háttérzaj", akkor ez magát a liturgiát is profanizálja. Ezen túl a hangszórón keresztül sok hirdetés is elhangzik; az első néhány évben ezek között még egészen hétköznapi közlések is nagy számban fordultak elő egymást keresőkről, elveszett tárgyakról, csoportok indulásáról. 1990-ben így hirdették ki, hogy szombaton este a templomkertben külön szabadtéri mise lesz a csángóknak, hogy utána a csobotfalvi Szent Péter templomban diavetítést rendeznek a számukra, hogy vasárnap reggel mikor kezdődnek a misék, hogy külön

[580] *HD-CC* 1980 Javítások.

gyerekmise is lesz vasárnap kilenckor, vagy hogy „Horváth néni zöld kosarát a társai ne vigyék haza szombaton este, mert virrasztani akar", „F.Z. Budapestről várja feleségét a kapunál", „fekete férfi esernyőt találtak". A hangszóró hatásos eszköze annak, hogy felolvasott imákkal, kórusénekléssel mintegy „műsort"" adjanak, a tömeget „lefoglalják" a várakozás idején, gondolatait és érzéseit kissé arrafelé tereljék, ami következik.

A Kis-Somlyó hegy

249–269. KÉP

A kegyhely szerves részét alkotó Kis-Somlyó hegy kb. 120 méterrel emelkedik a kegytemplom magassági szintje fölé (706 ill. 825 méter). A Nagy-Somlyó hegy további 200 méterrel magasabb, 1000 méter fölé nyúlik.

Utak a hegyre

A legtöbb kegyhely búcsús forgatókönyvének szerves részét alkotó körmenet nem más, mint a térben külön-külön elhelyezkedő szent terek reális összekötése, a köztük levő profán terek szakralizációja. Ahol ilyen körmenetek a templomot kerülik meg – például Máriapócson –, ott ez térben és időben is rövidebb, emelkedetté és látványossá az éjszakai időpont, a kezekben tartott gyertyák fénye teszi őket. Csíksomlyón a körmenet különösen nagyszabású, mert igen hosszú az útvonala, és valóságos szintkülönbséggel jár: ez rálátást biztosít a tájra, kiemelkedést a hétköznapok szintjéből, és erőfeszítést követel a résztvevőktől, noha a hagyományos búcsún résztvevők szokva is voltak az efféléhez. A templomtól a keresztútig vagy a nyeregbe és a kápolnákig vezető útvonalak voltaképp a búcsú által és idejére szentelődnek meg.

Ennek fényében fontos, hogy megváltozott, és évek alatt valóságosan megszűnt a körmenet rendje. Volt már szó róla, hogy az első szabad búcsún 1990-ben még a körmenet eredeti rendjét tartották meg, azon is igyekezve, hogy a „keresztalják" hagyományos sorrendje is létrejöjjön, ám hamar kiviláglott, hogy a megnövekedett tömeg nélkülözhetetlenné teszi a változtatásokat. 1992-ben a tömeget az útvonal meghosszabbításával, új kanyarok beiktatásával igyekeztek kissé széthúzni, hogy az eleje lassabban találkozzon össze a végével. A körmenet oszlopa mellett 1992-ben fent a nyeregben székely ruhába öltözött lovasok jelentek meg, akik kötetlen járáskelésükkel némileg kilógtak ugyan a búcsú szent eseményeinek „forgatókönyvéből", de a nézők egy részét hatásosan és önérzetet keltően emlékeztethették az egykori lovas székely határőrökre – akkor is, ha mások ezt sehogy sem tudták értelmezni. Ez a kísérlet csak két évig élt, az ötlet Gergely István plébánostól származott, aki nem minden lépését egyeztette össze a búcsút szervező ferencesekkel. „Az a plébános úrnak a reszortja. Most végeredményben nem volna szükség. Ő csak akarta a régi, mondjuk úgy, lovas székelyeket megjeleníteni" – mondta erről Márk József.[581] Ez megismétlődött még egyszer 1993-ban: akkor már a szabadtéri nagymise közben tűntek fel lovasok az erdő illetve a tömeg szélén, és ez még furcsább volt, mert kissé magáról a miséről is elterelték a figyelmet.

[581] Interjú Márk Józseffel, 1993. május 27.

„Kétségtelen, hogy ez nem a ferencesek részéről volt ez így beállítva, és az, hogy a predikáció és a szentmise közben vonulgattak le és föl – számomra egy kissé nem egészen odavaló és odaillő dolog volt, semmiképpen sem."[582]

Az egyik főszervező későbbi emlékezése is ezt erősíti meg:

„Nem nagyon lehetett volna nekik - a lovasoknak - olyan szerepet biztosítani, hogy az harmonikusan beépüljön az egészbe, azon kívül, hogy látvány. A lovakra vigyázni is kell, mert a nagy tömegtől megvadulhatnak: nehogy kellemetlenség történjen."[583]

1993-tól kezdve a tömeg elvonul a templom mellett a mise helyszínére, majd visszatér, de már nem a kegytemplomhoz – vajon hova és miért? A távolabbról érkezettek sokan voltaképp busztól buszig, kiszállástól beszállásig vonultak, sokan be sem tértek a templomba, a szobrot még messziről sem látták. 1993-ban a tömeg (néhány csoport kivételével) a rendezők irányításával még egyazon útvonalon vonult fel a nyeregbe, és – némiképp ugyan felbomolva – ugyanarra ment le, ahol korábban is lefelé vonult. A következő évben, 1994-ben vette kezdetét a körmenet felbomlása: a gördülékenyebb felvonulás érdekében a rendezők az útvonal egy pontján, a gyermekotthon kertjének hátsó sarkánál kétfelé irányították a csoportokat: egy részüket bal felé a régi útvonalra, másik részüket pedig jobbra, a borvízforrás felé, ahonnan azok majd az újonnan épített úton értek fel a nyeregbe. Oda ezáltal kétfelől érkeztek és sorakoztak fel a keresztalják. Ez ugyan gyorsabbá tette a felvonulást, ám szétzilálta magát a körmenetet, és senki sem látta tisztán a levonulás rendjét. 1995–96-ban ez a folyamat kiteljesedett: a csoportok, keresztalják egyre inkább ott mennek fel, ahol tudnak, vagy akarnak, vagy ahol éppen érik, a legváltozatosabb kuszaságban. Korábban a kisebb csoportokban érkezők is két úton mentek fel a Kis-Somlyó hegyre: vagy a "kikerülés" útvonalán vagy a Kálvárián. Ez így volt nem csak a szombati nagy körmenet idején, hanem máskor is, az előző és a következő napokban, éjszaka, hajnalban. Ezzel 1990 előtt voltaképpen rejtett formában megőrizték az egykori nagy körmenet koreográfiáját. A korábbi rend felbomlását jelzi az is, hogy ma már nem is csak a szombati nagy tömeg felvonulásának idején, hanem a máskor, kisebb csoportokban érkezők (köztük a leginkább hagyományőrzőnek tartott moldvai csángók) is ott mennek, ahol tudnak, ahol érik. Festői összevisszaság ez, amivel kiváló fénykép témákat adnak a turistáknak. Túl ezen, mindenképp a szakrális tér kiterjesztése az egész Kis-Somlyó hegyre. Az eredeti útvonal szimbolikus értékét mostanra szinte csak az jelzi, hogy az eredeti körmeneti útvonalon már csak a kordon (az ünnepi jelvények, a papság és az előkelőségek) megy fel a nagymise helyszínére.

A nyereg és a Hármashalom-oltár

A Kis és a Nagy-Somlyó hegy között széles, nyitott, legelőnek használt füves nyereg terül el. Ennek a térnek az ünnepi időben hagyományosan nem volt, nem is lehetett kitüntetett szerepe: a körmenet a Salvator és a Szenvedő kápolna felé haladva éppen csak a szélét érintette. Évek múltán ez lett a búcsú nagymiséjének a helyszíne, amivel a kegytemplom központi szerepének jelentős részét a nyereg vette át. Hogyan zajlott le a szakrális centrum áthelyeződése, és mi maradt a templom szerepe?

[582] Interjú Benedek Domokos tartományfőnökkel, 1993. május 31.
[583] Interjú Borsodi Lászlóval, 1997. május 19. Ld. Melléklet (22).

1990 nyarán feleleventették és megrendezték az *Ezer Székely Leány* találkozót, aminek lebonyolításához a nyereg egyik, Csíkszereda irányába jó kilátást biztosító pontján egy vastraverzekből és fából készült szabadtéri színpadot állítottak fel. A hangosítás és a világítás megoldásához felvezették a villanyt, a betonoszlopokat a a Szent Antal kápolna felé vezető meredek út mentén állították fel. Kiszélesítettek és autóval is járhatóvá tettek egy, a völgyből a nyeregbe vezető szekérutat. 1992-ben pünkösdvasárnap délután fiatalok itt adtak elő egy új rockoperát, erdélyi zenészek alkotását. A nyeregben tehát a „térfoglalás" elsődlegesen megtalált funkciója a színpad, színház volt.

1993-ban a színpadtól kissé feljebb egy fából készült, tetővel ellátott szabadtéri oltárt emeltek.

> „Most építettünk egy kicsi oltárt, valamelyik azt mondta, hogy kaliba. Úgy néz ki, mint egy kaliba. De szép, olyan kilátás van, láttam, olyan kilátás van az egész térre. Kicsi. De maga az a tény, hogy mindenki tudja, hogy ott van a püspök, ott prédikál, és hallja a hangot, ez már elég."[584]

Ezt az emelvényt következő évben széltében kétszeresére nagyobbították, hogy a papság és a kórus jobban elférhessen rajta. Beszerelték a hangerősítő berendezést, és a hangszórókat vasoszlopokra helyezték.[585] A Duna Tv ugyancsak felállított ideiglenes állványokat az operatőrök számára. Ettől kezdve három évig, 1993-tól 1995-ig itt tartották a nagymisét. A kezdetektől világos lehetett, hogy ezt az oltárt csak egy évben egyszer fogják használni, máskor nincsen semmilyen szerepe. A kezeletlen faalkotmány így hamarosan elhasználódott.

1996-ban a millecentenárium évében az ideiglenes, deszkából készített oltárt lebontották, és a domboldalon kissé feljebb egy új épület készült: ez egyszerre oltáremelvény, színpad és (a magyar címer hármas halmát idéző tetejével) egyúttal emlékmű is. Az új, immár véglegesnek szánt – betonalapra kőből és fából kialakított – oltár tervezésére Makovecz Imrét kérték fel, aki vázlatokba foglalt alapgondolatai kidolgozását csíkszeredai tanítványára, Bogos Ernőre bízta. Az építész érzékelteti a dilemmát: az emlékmű inkább felfelé kívánkozna a domboldalon, a színpad viszont inkább lefelé, a helyszín kijelölésekor ezek között kellett kompromisszumot kötni.[586] Az emelvény mögé sekrestyét építettek, amit a domboldalba simuló, földből készített és fűvel borított feltöltés fed le. A 6–7 méter magas tetőt fazsindellyel fedték le, a tetejére nagyméretű kettős keresztet állítottak, koronát megidéző talapzattal. Az építkezést az ötletgazda ferences Bartók Albert és az akkori plébános, Gergely István szorgalmazta, ők jártak utána olyan támogatóknak, mint az Országépítő Alapítvány, Tabajdi Csaba külügyi államtitkár vagy a Fidesz. Pünkösdre a kőalapra még csak egy deszkaemelvényt készítettek, ott folyt a mise, mert még nem volt készen a hajlított gerendaszerkezet tetőzet. Nyáron az Ezer Székely Leány ünnepén sor került a még mindig nem teljesen kész oltáremelvény megszentelésére.[587] A szocialista politikus Tabajdi Csaba államtitkár beszédében nemzeti húrokat is megpengetett: „Ez a legnagyobb magyar nemzeti oltár, amelyet most szenteltek meg. Csíksomlyó az egyetemes magyarság gyülekezőhelye, imahelye, felekezettől független zarándokhelye, ünnepi seregszemle-

584 Interjú Márk Józseffel, 1993. május 27.
585 *HD-CC* 1993 Pünkösdi búcsú. Az 1993-as búcsúról a ferences feljegyzést ld. Melléklet (15).
586 Interjú Bogos Ernővel, 1996. május 23.
587 1996-11-26 Borsodi.

helye. Jelképe az egyetemes magyarság összetartozásának, annak, hogy mi magyarok együvé tartozunk".[588] A kész oltár felszentelésére 1996. november 24-én, Krisztus Király ünnepén került sor.[589] Borsodi László tanár ünnepi beszéde rávilágított az épület szimbolikus jelentőségére, ami hamarosan széles körben ismert és elfogadott lett:

> „Fáradságos munkával szimbólumokat épít magának az ember, hogy aztán, amikor dolgaiba belefárad, legyen hol enyhülnie, megpihennie, erőt merítenie, kegyelemmel töltekeznie. Ilyen forrásszerepet kell betöltenie ennek a Hármashalom-oltárnak is. Szent István kettős keresztjének, koronájának oltalma a Tátra-Mátra-Fátra termékeny földjein való millecentenáris jelenlétünk, ezeréves történelmi, keresztény voltunk és jelenlétünk önbizalmat kell sugalljanak, fenntartsanak bennünk. Nem szédelgői, céltalan kóborlói vagyunk a nagyvilágnak. Ennek a szerepnek méltó vállalására, további teljesítésére kérjük a gondviselő Isten segítségét. Ennek a küldetésnek teljesítésére teszünk ígéretet a Hármashalom-oltára előtt most is, de minden pünkösdkor és az Ezer Székely Leány Napokon, amikor százezrek ajkáról röpül az ég felé: *'Nagyasszonyunk, hazánk reménye'*".[590]

A kolostor birtokügyeinek rendezésekor Bartók Albert házfőnök kérte az illetékeseket, hogy a Kis- és Nagy-Somlyó közötti területből 2–4 hektár területet írjanak a kolostor nevére. Az a gondolat vezette, hogy pünkösdkor a rend azt mint saját ingatlant vehesse igénybe a búcsúsok részére, és hogy arra a területre senki ne építkezhessen, ellenőrizni lehessen a használatát.[591] Később meg is történt az átíratás, cserébe a rend a Hargitán lévő kaszálóit ajánlotta fel a városnak.[592] Emögött részben az húzódik meg, hogy eleinte nem volt teljesen világos, hogy a Kis-Somlyó hegy melyik része tartozik a csobotfalvi plébániához, és melyik a ferences rendházhoz.

Az oltáremelvény délkeleti tájolása folytán a nagymise idején erős napsütést kap oldalról és szemből, ami több évben is zavaró volt. 1999-ben ezért a középső részére egy kiegészítő árnyékvetőt készítettek, ami viszont a résztvevők felől kissé takarta a miséző papságot. 2015-ben (a kegyszobor ötszáz éves ünnepi évében) az oltáremelvényt alaposan felújították, az árnyékvetőt eltávolították, és a gerendaíveken nyugvó tető előrefelé történt kiszélesítésével megoldották a zavaró napsütés elhárítását.[593]

A nyeregbe érkezők 1990 után éveken át láthatták a Nagy-Somlyó hegy tetején álló kilátóra kitűzött magyar nemzeti zászlót. Ez a somlyói plébános, Gergely István kezdeményezése volt, az ő kérésére a helyi alpinisták tették fel. Az utóbbi években ezt a románok megsokallták, rendőrök, katonák őrzik a helyet, és így nem lehet kitenni, továbbá törvény is tiltja. [594]

A szabadtéri nagymiséhez, a tömeg fogadásához természetesen a búcsú előtti napokban mintegy „berendezik" a helyszínt. Ez két részből áll, két funkciót jelent. Szakralizálni kell a helyet. Ez sok más kegyhelyhez képest, ahol az állandó szabadtéri misézőhelyeket ki lehetett alakítani (pl. Mátraverebély-Szentkúton, Máriapócson, Bodajkon, a vajdasági Doroszlón,

588 1996-07-09 Takács.

589 1996-11-26 Takács.

590 *HD-CC* 1996 Oltárszentelés.

591 *HD-CC* 1996 Oltárszentelés.

592 *HD-CC* 1997 ingatlanok ügye.

593 2015-05-23 Megújult. – 2019-ben a pápalátogatásra az egész oltáremelvényt lefedték (de csak részben takarták el) egy félköríves tetővel. Utóbb még hónapokig nem dőlt el, hogy az ideiglenesnek szánt tetőzetet megtartsák vagy eltávolítsák.

594 Tánczos Vilmos közlése.

illetve számos nagy külföldi kegyhelyen) csakis ideiglenes lehet: a teret nem lehet „templommá" alakítani. Sem az első években, sem később nem jelöltek ki utakat, nem helyeztek el állandó szimbólumokat, és természetesen padokat, az időjárástól védő tetőket sem – a hely megmaradt „külterületnek". Ami viszont Mária-kegyhely lévén nélkülözhetetlen volt, az Szűz Mária ábrázolása. A mise idején ezt már az ideiglenesen megépített oltárnál is megoldották: 1993–95-ben egy nagyméretű barokk oltárképet vittek fel és helyeztek el a tömeggel szemben, 1997 óta pedig a kegyszobor kisebb, festetlen fából kifaragott, népies megfogalmazású másolatát, Blénessy Ignác gyergyószentmiklósi fafaragó alkotását állították fel az oltár mellett.[595] Ez hamarosan átvette a templomi kegyszobor szerepének egy részét: amikor híre ment, hogy ezt hozzáérintették az eredetihez, ehhez is kezdtek odajárulni, megérinteni, előtte imádkozni – másfelől (főként a távolabbi vidékekről valók) egyénileg és csoportosan fényképezkedni is. A helyszínnek ez a szimbolikus megemelése párhuzamosan történik az ideiglenesen *szent* és az állandóbb *nemzeti* irányba, hiszen a magyar címer hármas halma és koronás kettős keresztje állandóan ott van év közben is, amikor táborozók, kirándulók, bámészkodók, fellépésre készülő tánccsoportok, vagy éppen a nyájaikkal legelőt kereső pásztorok járnak arra.

A másik feladat profánabb: meg kellett oldani a tömeg rendezett mozgatását és elhelyezését. Mivel erre nem volt hagyományos minta, 1993-ban még nemigen sikerült megtartani a rendet, a csoportok nem tudták, merre tartsanak, hol helyezkedjenek el. Az első sikerületlen tapasztalatok után Bara Béla (tekintélyes helyi gazdasági vezető és Bálint Lajos érsek egykori gimnáziumi osztálytársa) azt javasolta a szervezőknek és az érseknek, hogy „a szervezőknek pontosan ki kellene jelölniük a nyeregbe felérkező keresztalják helyét. Így nem keverednének össze a különböző vidékekről érkezett hívek. Ugyanakkor a szentmise végeztével ügyelni kellene, hogy újra ugyanaz a sorrend alakuljon ki, mint a feljövetelkor. A főpapságnak és kíséretüknek várniuk kellene 15–20 percet, amíg a menet elindul, majd ők is beállnának a helyükre".[596] Nem tudjuk, hogy ennek hatására vagy mások tanácsára és tapasztalataira hallgatva vezették be a szervezők a következő évben, 1994-ben az azóta állandósult gyakorlatot: a teret kordonokkal felosztották, a részeket helységtáblákkal a korábbi székely székek és vidékek szerint „felcimkézik". A rendezői rajz szerint az oltárral szemben (a tömeget onnan tekintve) két oszlopban négy-négy sor alkotja a nagy tömböt, elölről hátrafelé és balról jobbra a következőképpen: vendégek és Gyimesek; velük egy sorban Gyergyó; a következő „sorban" Felcsík és Alcsík; hátrébb Háromszék és Udvarhely; még hátrébb Sepsi járás, Barcaság ill. Nyárád-mente, Maros-mente. A kategóriák ismerősek: Gyergyó, Felcsík, Alcsík, Udvarhelyszék, a tradicionális vonzáskör fő tájai, noha nem pontosan egyeznek meg azokkal. Érdekes, hogy az oltárhoz legközelebb, onnan nézve a bal oldalon, a színes viseletével leginkább feltűnő Gyimes került, s velük együtt a „vendégek"; Gyergyó közelségét az oltárhoz kielégítően magyarázza az egykori gyergyóalfalusi

595 A ferences tartományfőnök, aki akkor nem lehetett jelen, két évvel későbbi újságcikkében erről így írt: „1997 pünkösdjére készen lett a szobor. A pünkösdszombati szentmisén, melyet dr. Paskai László bíboros celebrált, a kegyszobor mása is ott állt az oltár mellett. Alkotója pedig magába mélyedve ült az oltárral szemben. Akkor Asisiben voltam, a ferences nagykáptalanon. Késő este értesültem a pünkösdi búcsú hatalmas tömegéről, az új szobor ottlétéről, s a búcsús misét követő kiadós jégesőről. „Mária-faragó emberünk" sohasem panaszolta fel senki előtt, hogy néhány szavas köszönetnyilvánítás jólesően biztató lehetett volna a további munkásságához." 1999-05-22 P. Benedek.

596 Levélmásolat és interjú Bara Bélával, 1994. május 22.

István pap tekintélyes emléke. Ez a két csoport kerülhet leginkább az oltárral szemben felállított kamerák látóterébe. Közvetlenül mögöttük Alcsík és Felcsík ugyancsak a falvak, zászlók nagy tömegével jellemezhető, a Somlyóra érkező magyarországi csoportok közül akkor és azóta is a legtöbben csíki településhez kapcsolódva érkeznek.

A Székelyföldön *kívüliek* ebben az elrendezésben a *vendégek* kategóriába tartoznak: itt, az egyik legnagyobb magyar gyülekezés alkalmával voltaképp sem igazi *helye*, sem a *megnevezése* nincs a Partiumból, Dél-Erdélyből, vagy a Magyarországról és máshonnan érkezetteknek. Ez szimbolikusan kifejezi a mentális térképek határait, állandósít egy megosztást még akkor is, ha ezen nem szokás fennakadni. Megszilárdult a rendezők dolga, hogy a felérkező keresztaljákat, csoportokat a helyükre tereljék. Egy-egy rendezői csoport tíz-tizenkét főből áll, vezetőjük megkapja a külön-külön előre elkészített „rendezői utasítást", amelyben fel vannak sorolva az egységekbe tartozó települések.[597] Ahogy a nyerget magát, úgy az oltáremelvényt is „berendezik": a rendezők előre kijelölik az oltáremelvény két szintjén, valamint annak közvetlen előterében elhelyezkedő csoportok – lovagrendek, cserkészek, nővérek, énekkar, papság, főpapság, méltóságok, vezető emberek – helyét.[598]

Sajátos, hogy a helységtáblák nem a befutó utakon érkezők irányába, két oldalra, hanem az *oltár* felé fordulnak: mintha az lenne a szerepük, hogy az ott levő papságot tájékoztassák a tömeg tagolódásáról, vagy hogy a közvetítéseken jól ki lehessen venni őket. A táblák körül egy-egy nagyobb területet kötélkordonnal kerítettek el úgy, hogy azok a közép felé zártak. Vadászleshez hasonló állványokon foglalnak helyet az operatőrök. Ezek a kiemelkedő pontok a nagy tömegben tájékozódásul és találkozók helyéül szolgálnak; egyesek megpróbálnak rájuk feljutni, hogy aztán a rendezők a berezgés miatt még a nekitámaszkodókat is eltávolítsák. Ideiglenesen földbe állított vasoszlopokra hangszórókat helyeznek el. A táblákhoz "Mária-persely"-feliratú nagyméretű faládákat helyeztek el (ilyenek álltak a templom bejáratánál is).

Az oltáremelvény hátoldalánál kaptak állandósult helyet a közvetítőkocsik, amelyek számára a kápolnáktól az ideiglenesen földbe fektetett vezetékeken hozzák le az áramot (amikor aztán elvonulnak, kitépik őket a fűből. A kápolnák felőli domboldalon elhelyezkedők így nem is látják a miséző papokat onnan, ahol a hajnali napvárás szokott zajlani, csak az oltár mögött sorakozó közvetítőkocsikat, valójában csak hangszórón keresztül követik az eseményeket. Ezzel egy korábbi, a búcsú idején szakralizált hely nagy lépést tett a profanizálódás irányába, mert az itt elhelyezkedők láthatóan oldottabb viselkedést mutatnak, mint az oltárral szemben lévők, és ide rendezői táblák sincsenek elhelyezve. Az oltáremelvény a szombati nagymise végeztével szinte azonnal funkciót vált: itt gyülekeznek csoportok, közösségek, itt pihennek meg a fáradtabbak, itt készítenek emlékbe fényképeket, esőben sokan itt keresnek menedéket. Ugyancsak fontos tájékozódási pont az elsősegélyhely is, egy nagyméretű katonai sátor, aminek helye az évek során szintén állandósult ott, ahol jól meg lehet közelíteni, és kocsival is le lehet menni.

A nyeregben órákon át gyülekezik a búcsús tömeg, a szabadban mindenfelé a papok gyóntatnak. 1993-ban még frissiben összeállított padokat vittek fel a számukra (párnákat is készítettek rájuk rongyszőnyegből), utóbb már nem volt ilyen állandó helyük, csak álldogáltak az

[597] Rendezői utasítás és térvázlat, 1997., saját gyűjtés. – Később a térvázlat a búcsú előtt rendre megjelent újságokban is, pl. 2009-05-29. *A búcsú programja*.

[598] 2009-05-29 A búcsú programja…, 2014-06-06 A búcsús…

emberek között. A szabadtéri oltártól is rendszeresen hangosbemondón keresztül köszöntik a felérkező keresztaljákat. Itt éneklik el az *Egészen szép vagy, Mária* kezdetű régi éneket (újabban a Segítő Mária Gimnázium kórusa, társulva más magyarországi kórusokkal), itt láthatja-hallhatja mindenki a miséző püspököket, papokat: a búcsú szombatjára a nyereg válik a szent tér egyik központjává, szinte egyenrangúvá a kegytemplommal. Érdekes kettősség tanúi lehetünk itt. Ahogy a nyerget a pünkösdi ünnepen kívüli időben jelek szerint mondhatni a fiatalok vették „használatba" vagy birtokukba (találkozók, rockopera, nagykeresztút találkozóhelye, ifjúsági virrasztások) úgy a körmenetet és a nagymisét követően este ismét övék lesz a tér: az erdő szélén tucatnyian is sátrat vernek, tüzet raknak, először – 1993-ban – csak néhányan, majd egyre többen. A nyereg a vasárnap hajnali napvárás idején a domboldalon megálló csángóknak, turistáknak és fényképészeknek egy ébredező tábor képét mutatja.

A kápolnák és a Jézus hágó

A hagyományos rend szerint a két kápolna liturgikus és magassági értelemben is a kikerülés tetőpontja volt, a „fővonal"-ba esett: ide felérkezve énekelték el az évszázados éneket, *Egészen szép vagy Máriá*t (ami egy latin himnusz, a *Tota pulchra es Maria* magyar változata), meghajtották a lobogókat, és innen indultak a következő, Szent Antal kápolnához. Az annak oldalához épített szabadtéri szószékről régebben olykor szentbeszédek is elhangzottak. Az 1930-as, 1940-es években képeslapként forgalmazott fényképek örökítették meg ezeket a perceket. Josef Fischer fényképein még jól látszik, hogy abban az időben a Kis-Somlyó hegy teteje még nem volt beerdősödve, minden irányban szabad volt a kilátás, sokkal tágasabb lehetett a térérzékelés.[599] 1993 óta sok búcsús csoport kihagyja ezt a helyet, és egyenesen az új oltár elé, a kijelölt helyére megy; ha mégsem, akkor kisebb kerülőt tesz ide. A kordon és papság viszont először ide megy fel, majd tovább indul, és a kápolnák terét a remete háza mellett elhagyva élesen balra fordulva a domboldalon ereszkedik be a Hármashalom-oltárhoz. A közvetlenül előttük és mögöttük haladó keresztalják szintén így járnak el. Ezt az útszakaszt a misére gyülekezők mindenhonnan jól láthatják, a fehér-arany ruhás papság és püspökök vonulása a kisbazilika-jelvénnyel és a labarummal figyelemfelkeltő látvány, és jelzi a mise közeli kezdetét.

Év közben a kápolnák környéke csendesebb, istentisztelet vagy jelentősebb program nélkül. Sokszor be sem lehet jutni a kápolnákba, mert zárva szoktak lenni.

A nyeregbe helyezett nagymise révén némileg háttérbe szorult a Kis-Somlyó tetején levő két kápolna. A szombati nagymise idején kívül, már péntek délutántól, majd vasárnap egész nap is mégis megtartják szakrális centrum szerepüket: a kápolnák maguk is az áhítat helyei, itt gyülekeznek a hajnali napvárásra, és itt van – korszakunkban még mindvégig – a remete háza.

A Salvator kápolnába érkező székelyföldi és moldvai zarándokok néhány fős vagy néhány tíz fős csoportokban mennek be, zöldágakkal, kézzel, kendővel simítják meg a jobb oldali mellékoltárra kihelyezett Krisztus-szobrot, megállnak imádkozni, viszont csak a legritkábban

[599] Josef Fischer fényképei, MTA MI digitális archívuma. MTK-C-I-121/205, 206 Kálvária címen a Salvator kápolna. http://adattar.mi.btk.mta.hu/hu/gyujtemenyek/josef-fischer. A Kriza János Néprajzi Társaság archívumában őrzött Vámszer Géza hagyatékból néhány, Fischertől származó felvételt korábban közölhettem: Mohay 2009. 292–296. sz. képek.

énekelnek. A buzgóbbak ma is gyakorolt szokása, hogy térden állva háromszor megkerülik az oltárt, mégpedig nem csak az idősebb női korosztály, hanem férfiak és fiatalok, gyerekek is. Szombat éjjel több évben is a Salvator kápolnában tartottak ifjúsági virrasztást, majd hajnalban ugyanott vagy mellette a szabad téren misét. Ilyenkor szinte egymás hegyén-hátán voltak a padlón kuporogva, egymásnak támaszkodva. Ennek következtében a kápolnák körül is voltak hálózsákos fiatalok, akik éjszakára itt találtak maguknak helyet. Ilyen virrasztást a kilencvenes években nem csak a búcsú idején tartottak, hanem havonta rendszeresen, csak jóval kevesebb, főként helybeli résztvevővel, a plébános vezetésével. Távolabbról érkezett zarándokok és turisták a kápolnában rövidebb időre szoktak megállni, és inkább a festett deszkamennyezetet, vagy a térdeplőket és imádkozókat nézik–fényképezik, ennek a helynek a mentális térképe nincs a fejükben. Mások inkább magukba merülten igyekeznek függetlenedni az emberek az imádkozásától vagy nézelődésétől, olykor szinte a révületig menően befelé fordulva, mint akik mindenki másnál jobban átérzik a hely ősi szentségét.

A „Szenvedő” kápolnában a búcsú napjaira a remete a fal mellé ki szokta volt tenni azt a deszkakoporsót, ami máskor az ő házában kapott helyet. Ebbe került be a falról leakasztott feszület. Ide a zarándokok pénzt szoktak dobálni, a kis oltáron álló szenvedő Krisztus szobrot pedig tisztelettel illetik. Arra is volt példa 1996-ban, hogy a remete nem a feszületet tette a koporsóba, hanem a Szenvedő szobrot, hogy az „ne takarja az oltárt”.

Hagyományosan a Salvator kápolna mögé mentek fel azok, akik a felkelő napot akarják látni, meg azok is, akik rájuk kíváncsiak. A szentély keleti, fehérre meszelt falán tűnnek fel először a kelő nap sugarai, mielőtt az emberek szemből is megláthatnák a fényességet. Itt csak utalok a napvárás profanizálódására. 1990 után a domboldalt egyre inkább a virrasztó, pokrócba csavart városi fiatalok és fotósok öntötték el, akik némelyike olykor attól sem riadt vissza, hogy pálinkával bírja rá a csángókat az éneklésre. A napkeltét várók igyekeztek megtalálni a számukra kedvezőbb helyeket, ahol egyfelől békében lehetnek, másfelől ahol jobban szem és lencse előtt vannak. A románul éneklők számának megnövekedésével egyre inkább elkülönülnek a magyarul és a románul éneklők, utóbbiak igyekeznek lejjebb, az oltár körül helyet foglalni. Természetesen sokan vannak vagy maradtak olyanok is, akik a klasszikus hittel várják a felkelő Nap láttán a Szentlélek megjelenését.

A két kápolna illetve a dombtető területét kerítés fogja közre, ezt a Salvator mögötti oldalon a 2000-es években távolabb vitték a kápolnától. A régi kerítés mellett deszkából épített WC-k álltak, amiket az átalakításkor már nem építettek újra.

A kápolnákhoz érkezik fel az is, aki kereszutat jár. A *Jézus hágójá*t, a meredek erdei nyiladékon keresztül felvezető Kálváriát csoportosan vagy egyénileg hajnaltól estig sokan végigjárják. Aki itt megy fel, az előtt fokozatosan kinyílik a táj, az emberek vissza-visszanéznek, noha az erdőben csak keskeny nyiladék van, ami korlátozza a kilátást. Kálváriát járni erőpróba, az erőnlét mércéje is. Volt rá eset, hogy moldvai asszony azt üzente távol élő lányának: „kimentem a keresztúton”, ami azt jelentette, hogy még volt annyi ereje, hogy hegyet másszon, ellássa magát, súlyos betegség még nem hatalmasodott el rajta.[600] A köves, meredek ösvényen szerpentinszerűen lehet jobban haladni. A kálvárián a kilencvenes években fiatalokat nagyon ritkán

[600] Nyisztor Tinka interjúja, 1993. pünkösd.

lehetett látni, többen voltak az idősebb generációkból. Ők a stációknál még énekelni is tudnak, ha nyugodt lassúsággal mennek.

Ez az a területe a hegynek, ami a legmesszebbről látszik: valami módon már az is a búcsú terének belsőbb körébe érkezett, aki valamelyik odafelé vezető úton haladva itt már messziről meglátja a keresztutat járó csoportok körvonalait.

Borvízkút

A hegy aljában hosszú időn keresztül a borvízkút volt az egyetlen szabadtéri vízlelőhely, ezáltal egyszerre pihenő- és találkozóhely. Itt mindig van forgalom, mert a borvizet helybeliek is, távolabbról érkezők is egész évben viszik haza: ki csak néhány palackkal, ki ládaszám. A borvízkút gerendából és deszkából készült építménye időről időre javításra szorul, de a formája – régebbi ábrázolások alapján – nagy vonalakban régóta azonos. Beton foglalatba épített csövekből egyszerre többen is tudnak meríteni. A víz kis árokban a ferencesek *Borkert* nevű területén terül szét, folyik el.

Búcsú idején azok, akik a Szent Antal kápolna vagy a nyereg felől jönnek, a dombról leérve itt megállnak, isznak, töltenek az üvegjeikbe. Utána vagy a közeli fák alatt, vagy a domboldalon telepszenek le megpihenni, enni-inni. A mellette elterülő réten szekerek álldogálnak, a füves domboldalon eszegető csoportok; sok elszórt hulladék marad utánuk, amit aztán hétfőn délelőtt takarítanak el seprűkkel, lapátokkal, lovaskocsira.

A tágabb környezet

270–275. KÉP

Templomok

Csíksomlyó egyházközség plébániatemploma Csobotfalva szélén áll egy kis dombon. Szent Péter és Pál titulusára van felszentelve, búcsúnapját június 29-én tartják. Kerített erődtemplom, körülötte sírok a fal mellett. Évszázados múltjának emlékeit régészeti feltárás és levéltári dokumentumok sokasága teszi hozzáférhetővé.[601]

Pünkösd idején lassacskán ez a hely is a búcsú terének részévé válik. Ez annak köszönhető, hogy szombat esténként 1992 óta itt tartanak külön misét a moldvai csángók számára. Ez a hagyomány onnan ered, hogy a régi körmenet legvégén helyet foglaló csángók rendszerint nem értek oda a körmenetet követő nagymisére, ezért nekik külön misét tartottak. Szimbolikus többletet is ad a templomnak, hogy 1993 óta itt őrzik a moldvaiak „közös” lobogóját, magyarországi szervezetek ajándékát. 1993-ban tartottak itt először egész éjszakára kiterjedő zenés ifjúsági virrasztást a csángó misét követően, s a következő évben a nagyobb szabásúan megszervezett „műsoron” a frissen kinevezett gyulafehérvári érsek is részt vett, mintegy szentesítve azt a szimbolikus térfoglalást, amit a megszokottnál jóval hangosabb gitáros ifjúsági zene templomba

601 Botár 2008b. – A plébániaépület ad helyet legújabban a Gyulafehérvári Érseki Levéltár csíki gyűjtőlevéltárának. http://gyfl.ro/hu/leveltaraink/csikszeredai-gyjtleveltar.html (utoljára: 2019. március 20.)

vitele jelentett.[602] A jelenlevők három nagyobb csoportból kerültek ki akkor is, a következő években is: a virrasztó, bóbiskoló moldvai csángókból, az őrájuk kíváncsi magyarországi turistákból és filmesekből, akik számára ez kitüntetett találkozási alkalom, valamint az egyre nagyobb számú fiatalságból, akik az ország minden részéből érkeztek, és együttesekben, csoportokban mutatkoztak be.

Somlyó szomszéd faluja, ma már vele együtt Csíkszereda része Csíktaploca. Ennek templomában a plébános kezdeményezésére sok éven át tartottak engesztelő virrasztást minden hónap 12-én, és a falu házainál sokan megszálltak a búcsúba érkezők, pl. a Gyergyószárhegyről, Zetelakáról érkező keresztalják. Az ilyen szállásolás révén számos ház udvara, csűrök, szénapajták, szobák a búcsúsok megpihenésének helyszíneivé váltak, ahol az emberek kissé kieresztheznek, iddogálhatnak, tréfálkozhatnak, a fiatalok évődhetnek. Az udvarokon kaptak helyet a gyalogos keresztaljákkal együtt érkező szekerek, itt kerültek elő a csomagokból, szatyrokból a hazai falatok, innen gyülekeztek indulásra.

Utak, utcák

A búcsú idején a szent tér kiterjeszkedik, hatósugarába von máskor semleges területeket is, mint amilyenek az utak, utcák. A búcsúra igyekvők, akár gyalogosan, akár messzebbről járművekkel, tág értelemben mind a búcsú kiterjesztett, megszentelt teréhez tartoznak. Az út menti keresztek, ahol máskor sokan közömbösen, vagy egyszerű keresztvetéssel mennek el, ilyenkor a kollektív és liturgikus formában megjelenő tisztelet helyei lesznek. A gyalogos keresztalják háromszor meghajtják a zászlóikat, van, ahol rövid imára meg is állnak, ha a kereszt valamilyen emlékhelyet jelöl (pl. a Csíkszentgyörgy-Bánkfalváról érkezők a Vereskőnél). A menet közben útba eső települések némelyikében a templomokban odafelé vagy hazafelé menet fogadni szokták az áthaladó búcsús meneteket azon túl is, hogy a saját keresztalját elköszöntik és hazaérkezéskor fogadják: így egy legalább harminc, de egyes irányokban hatvan kilométeres körben elhelyezkedő falvakban a pünkösd szombat előtti és utáni két napban újra meg újra megkondulnak a harangok, és az ottaniak újra meg újra bekapcsolódnak a búcsú kommunikációs rendszerébe.

Legnagyobb forgalom Csíkszeredában, a Somlyóra vezető Szék útján van. Itt a város fontos feladata az utak karbantartása és a parkolók biztosítása. A Szék útja burkolatának sérüléseit éveken át minden évben befoltozták, az első évtizedben általában nem elég időtállóan. Évekig tartott a városközponton átvezető Petőfi Sándor utca javítása is, ott sokáig csak ideiglenes gyalogösvényeken lehetett közlekedni. Emiatt azok a csoportok, amelyek 1990–92 között áthaladtak a városon, kénytelenek voltak félreesőbb parkolókból, útkereszteződésekből indulni. Egy új út kiépítését a korábbi „kertek alatt” vezető gyalogútra alapozva a kilencvenes évek közepén kezdték el, ami az ún. Kalász negyedtől vezet ki Somlyó irányába; ma ez a Sarkadi Elek utca. A félkész úton 1995-ben már autók is próbáltak elhaladni, s ezzel el tudták kerülni a Szék útja zsúfoltságát. Gyalogosok is járnak erre, a mező szélén: főként azok a városiak, akik nem csatlakoznak valamelyik plébánia népes keresztaljához, vagy nem tartoznak egyházi közösséghez.

[602] Túros 1995a.

A forgalom irányítását az útkereszteződésekben a milícia végzi: a Szék útja útkereszteződéseit pénteken este lezárják, csak az engedéllyel rendelkező kocsikat és buszokat engedik be a templomig. A forgalomirányító pontok is a tájékozódás és a szimbolikus határalkotás helyei. Közülük legfőbb a Szék útja kezdete a gimnáziumnál, ahol három irányból találkozik össze a forgalom, és fordul be Somlyó felé: a várost a pályaudvar felől elkerülő útról (str. Lunca Mare), az északi Taploca felől és délről a városközpontból. Autóbuszok és autók sokasága parkol a környéken, messze a városon túl, a mezei utak mellett is.

A Szék útján középtájon, ahol kifelé haladva balról a Barátság utca csatlakozik be, az út jobb oldalán egy kőből készült régi *határkereszt* áll. Ezt egykor a várdotfalvi hívek állították, a település és Csíktaploca határát jelezte. Ez a pont a kilencvenes évek folyamán igen erős szimbolikus tartalmakat sűrítő határrá fejlődött. 1990-ben ezt a kőkeresztet is rendbehozták, újrafestették, fakerítéssel vették körül, 1993-ban pedig felállítottak mellé egy háromnyelvű helységnévtáblát: középen magyarul, felette románul (Şumuleu-Ciuc), alatta németül (Schomlenberg). A nyelvek sorrendje (nem legfelül, de középen a magyar), a betűk méretezése egyöntetűen a hely magyar mivoltát hangsúlyozza, utalással a három nemzet alkotta Erdély többszáz éves történetére. 1995 novemberében ünnepélyes avatás keretében egy minden korábbinál hangsúlyosabb határjel került ide: fából ácsolt harangláb, amelynek tetejére a magyar korona rézlemezből elkészített másolatát helyezték fel.[603] A harangot a nyolcvanas évek elején öntötte egy mester. A vörös- és sárgarézből készült koronát a Precizia Kft. készítette, anyaga a hívek adományaiból gyűlt össze. A koronát és a haranglábat Borbély Gábor főesperes áldotta meg, jelen volt Pénzes József csíkszeredai plébános, P. Bartók Albert ferences házfőnök, Szász János és dr. Ágoston Ferenc Gyulafehérvárról, a harangláb állíttatója, Gergely István csíksomlyói plébános, valamint a téli hideg ellenére szép számmal összesereglett csíksomlyói hívek. Egy ideig voltak néhányan a városban, akik aggódtak, hogy ez túlságosan kihívónak fog bizonyulni, és valami baja esik, de aztán senki sem bántotta. Gergely Mátyás, az alkotója később elmondta: Dóczy András szobrász-kőfaragóval ketten gondolták ki, könyvekben talált képek után rajzolta le, méretezte és tervezte meg, vörös- és sárgarézből készítette el, és vagy két hónapig tartott a munka.[604] A búcsú napjaiban a kilencvenes években többször is az út fölé kifeszített kötélre négy zászlót függesztettek ki: középre a magyart, két oldalára fekete-piros székelyt, fehér-sárga pápait, mögé kék-fehér Máriásat.[605]

A Szék útja egykor falusi utca volt; amikor Csíktaploca és Várdotfalva a terjeszkedésük folytán gyakorlatilag összenőtt, ez lett a fő tengely, majd a Csíkszeredához csatolást követően az utca fokozatosan átalakult: egyre többen lettek, akik rangosabb, módosabb házakat tudtak építeni, majd 1990 után sok vállalkozó igyekezett itt helyet, lehetőséget találni. Üzletek, panziók épültek, az üres telkek elkeltek, régi házakat kibővítettek, vagy lebontásuk után új, több szintes házak készültek a helyükre. Fokról fokra a mellékutcák is hasonlóképp alakultak át.

603 1995-11-28 Takács.

604 Interjú Gergely Mátyással, 1998. május 20.

605 A Székely Nemzeti Tanács 2004-ben döntött a Kónya Ádám által tervezett és ma már hivatalosnak számító székely nemzeti zászlóról. A fekete-vörös színű zászló nem maradt használatban, mint kiderült, ez csak 1968 után bukkant fel a női viselet kedvelt színeire utalva akkor, amikor az újonnan létrehozott Hargita megye kereste a használható szimbólumokat (2010-04-30 Izsák, a szerző a Székely Nemzeti Tanács elnöke).

A Szék útján lakók közül sokan pünkösdre időzítik az utcai kerítések megjavítását, kifestését. 1996-ban ezeken a kerítéseken (a tulajdonosok megkérdezése után) a helyhatósági választási kampány plakátjait ragasztották ki a polgármesterjelöltek és a RMDSZ megbízottai. A város ill. a falvak lakói felkészülnek a vendégek fogadására, a kollégiumok hét végére hazaküldik a diákokat. A búcsú napjaiban a vásári árusoké a főszerep, erről az V. rész 4. fejezetében szólunk. A város biztosítja az utak tisztítását, főként rendőri kísérettel kivezetett rabok, alkalmi munkások, árvaházi gyerekek részvételével. A Szék útjára ideiglenes szeméttartókat helyeznek el a villanyoszlopokon, amiket a búcsú utáni napon szednek le.

A város

Csíksomlyó pünkösdi ünnepe manapság egész Csíkszeredának is ünnepe. Pünkösd idején akkora tömeg érkezik Csíkszeredába, ami többszörösen meghaladja a helybeli lakosság számát. A város, Csíkszereda mint térszerkezeti együttes külsőleg nem sok jelét mutatja a szakralizálódásnak, de a készülődés, szervezés egyéni, csoport és intézményes szinten sokfelé tetten érhető.

A búcsú terei a városközponttól 3–4 kilométerre, 40–50 perc gyaloglásra vannak, és egykor kívül estek a város területén. Mára a ferences kolostor, még ha csak közigazgatási értelemben is, gyakorlatilag a város része lett. A minden korábbit felülmúló búcsús tömeg rendszeres megjelenése évente egyszer sajátos szükségleteket hoz elő a közlekedésszervezés, (parkolás, forgalomirányítás), a szállásbiztosítás, a vásári árusok nyilvántartása terén, egészen az élelmiszerellátásig. A város szervezi meg az orvosi ellátást a helybeli és a magyarországi Máltai Szeretetszolgálat és a megyei kórház segítségével. A városi elöljáróság adja ki az árusok engedélyeit. Egy rövid hétre a város szinte felbolydul, hogy aztán újra visszakerüljön minden a normális, hétköznapi kerékvágásba. Az előkészületeket bőven számolva is együtt nem több, mint két-három hétről van szó, amikor Csíkszeredában „mindenki” a búcsúval van elfoglalva. A turizmussal kapcsolatban lesz még szó ennek hatásairól.

A városban a búcsú környéki napokra időzítenek néhány szimbolikus jelentőségű egyéb rendezvényt is. Ilyen volt 1992-ben a Lakatos Demeter Egyesület zászlóátadása a moldvai csángók számára; 1993-ban a Gimnázium egykori növendékeinek negyven éves érettségi találkozója (amin az akkori gyulafehérvári érsek, Bálint Lajos is jelen volt); diplomaták csoportjának látogatása ugyanakkor; 1994-ben Boros Fortunát újrea kiadott könyvének ünnepélyes bemutatója a Pallas-Akadémián; 1995-ben a somlyói gyermekotthon megáldása és névadó ünnepsége (Domokos Pál Péter); 1996-ban testvérvárosok polgármestereivel tartott sajtótájékoztató, a főtéren előadott rockopera.

A kegyhely vonzásköre

Mi az a terület, amelyre a csíksomlyói búcsú térbeli vonzásköre a rendszerváltást követően kiterjedt? Ötven–száz évvel azután, hogy 1850 és 1949 között a vonzáskör lassan és fokozatosan kiszélesedett, mi változott meg a 20. század végére?[606] 1990-ben azonnal, a következő

[606] Ezt a korszakot összefoglalóan: Mohay 2009. 177–186, részleteiben: Mohay 2006, 2007b, 2011.

években még inkább kiderült, hogy a búcsúra érkező tömeg már nem csak egy székelyföldi regionális, hanem annál sokkalta szélesebb körből érkezik. A kilencvenes évek óta a búcsún gyakorlatilag Erdély és Magyarország teljes területéről ott vannak a zarándokok, továbbá a távolabbi, sőt a tengerentúli magyarlakta területek sora is képviselteti magát. Természetesen a *teljes* terület korántsem jelent *minden* települést a nyelvterületen, de több százat mindenképpen. A vonzáskör kiterjeszkedése sem egyik napról a másikra, hanem fokozatosan ment végbe. Kérdésünk itt az: hogyan zajlott ez le a búcsú újjáformálódásának első évtizedében? Követhető-e a folyamat, ahogy egyre több és több helységből érkeztek zarándokok?

Noha nem könnyű, ám nem lehetetlen egy-egy évben megtudni, honnan valók a búcsúra érkezettek, hogy listákat lehessen felállítani a búcsún részt vevő településekről. Az egyik lehetőség a megfigyelés és a kikérdezés: nagyon sok település zászlója vagy helységtáblája akár távolabbról is leolvasható, lefényképezhető, utólag is azonosítható, a csoportokat pedig meg lehet szólítani. Néprajz szakos diákok közreműködésével ezt három évben (1993, 1994, 1996) végeztük el, a lehetőségekhez mérten sikerrel. Csakhogy a teljes búcsús tömeg így még akkor sem mérhető fel, ha egységes sorba állnának és úgy figyelnénk meg őket, ahogy ez 1990–1992-ben a körmenetre megtörtént. Minden befutó útra nem lehet hosszabb időre odaállítani embereket, akik ilyen felmérő munkát elvégeznek. A csoportok között a távolabbról autóbusszal érkezők jó pár éven át több településről verbuválódtak, együtt béreltek buszt: ilyenkor vagy az egyik település látszik jelen valónak, a többiek nem, vagy mindnyájan beolvadnak a búcsús tömegbe. Több településről összeállt csoportok évek során a létszám gyarapodásával lassan önállósultak, különváltak, és attól kedve igyekeztek saját névvel, arccal is megjelenni.[607]

Jobb eredményt várhatunk a ferences rendház évente vezetett nyilvántartásaitól. Az érkező csoportokat a ferencesek illetve a segítőik felírták, elsősorban azért, hogy a hangosbemondón keresztül mások számára is hallhatóan köszönthessék őket; nem volt kifejezett cél egy pontos nyilvántartás vezetése a jövő kutatói számára. A templomkertből eleinte sebtiben megírt cédulákon küldték fel az adatokat a rendház hangosbemondó szobájába, s ott vezették be őket egy füzetbe. Később rádiótelefont használtak az érintkezésre, így gyorsabb és pontosabb adatok érkeztek ugyan, de ezeket kicsit nehezebb volt írásban rögzíteni. Voltak évek, amikor ezeket letisztázták, máskor ez nem történt meg. A listák megvonalazott füzetekbe készültek táblázatos formában, az oszlopokban a sorszám, a helységnév, a vezetők, a létszám, az érkezés módja (busz, vonat, kocsi, gyalog) található. A feljegyzéseknek ez a rendházban őrzött sorozata 1990–1997-re vonatkozóan nagy segítséget jelent ahhoz, hogy képet adhassunk a búcsú vonzásköréről.[608]

Egészen pontos képről azért nem beszélhetünk, mert biztos, hogy a feljegyzéseket nem vezették teljeskörűen. 1990-ben a csoportok feljegyzése még csak első kísérlet volt. A kézzel megvonalazott füzetben 81 település búcsúsairól van említés; ezt dokumentumértéke miatt

[607] Mélykútról például 1992–1994-ben-ben a nem is nagyon közeli gödöllőiekkel együtt tartottak. 1995-ben már tőlük függetlenül utaztak három busszal, de együtt Kiskunmajsáról, Tataházáról, Dunapatajról és Kalocsáról valókkal 1996-ban pedig a négy település csak egy buszt töltött meg.Kőrösi Katalin interjúja Rosztik Tiborral, 1996.

[608] P. Márk Józsefnek és Mihály András tanárnak tartozom köszönettel a betekintés lehetőségéért.

közöljük.[609] Már ebben az első évben is nagyon sok település nem került be a füzetbe a hagyományos székelyföldi vonzáskörből sem, holott jelenlétük enélkül is kétségtelen, mert biztos helyük volt és van az évszázados körmeneti sorrendben.[610] Ebből arra gondolhatunk, hogy a tágabb vonzáskörből vagy a még messzebbről érkezők között is lehettek olyanok, amelyeket nem írtak fel. Cserébe viszonylag több információt kapunk a csoportokról: maga a sorrend is az érkezési időrendet követi, legtöbbször megismerjük a vezetőket (aki lehet pap vagy más személy), sokszor megtudjuk, hogy busszal vagy gyalog érkeztek, és némely esetben a templomok titulusait is. Zászlókról negyven csoportnál van említés: akkor ez számított az egyik legfőbb újdonságnak.

A ferencesek nyilvántartásában 1991-ről hatvan sorban 75 település szerepel, 1992-ről 85 sorban 85, 1996-ról 131. Biztos, hogy mindegyik kevesebb, mint a valódi résztvevő kör. Ha csak két vagy három, egymáshoz közeli és régóta összetartozó falu népe gyülekezett össze egy keresztaljában, azokat általában felírták (pl. Gyergyóalfalu és Borzont, Csíkszentmihály és Ajnád, Csíkkarcfalva és Csíkjenőfalva, Alsócsernáton és Dálnok, Nyárádszereda és Jobbágyfalva, Küküllőkeményfalva és Fenyéd, Béta, Dobó, Vágás). Kimaradhattak települések, ha a feljegyzők nem győzték tartani az iramot az érkezők sokaságával, vagy ha nem érintették a rendházat, mert máshol csatlakoztak be a körmenetbe. Mások egyenesen felmentek a nagymise helyszínére, és csak ott köszöntötték őket, de alkalmasint az ottani regisztráció sem volt teljes. Az is gyakori, hogy egy távolabbról, főként Magyarországról érkezett csoportban több helység volt együtt, és a zarándokok sem mondtak pontosabbat (pl. „Győr környéke", „Szolnok megyeiek" „Oroszlány környéke", „Vizsoly és környéke" stb.). Azok, akik nem csoportként érkeztek, többnyire nem jelentkeztek be, s így be sem kerültek a nyilvántartásba; az ő felismerésük klasszikus módon, helységtábláik, zászlóik alapján, vagy kikérdezéssel volt lehetséges. Az ilyen felmérés egyre nehezebbé vált 1993 után, amikor a megnövekedett tömeg a szélrózsa minden irányából érkezett és ment fel a pünkösd szombati nagymise helyszínére. Moldvából is biztosan több helységből érkeztek a búcsúba, mint ahányról feljegyzés van, és e téren a gyűjtői megfigyelések is hozzátehetnének a listához; csakhogy a moldvaiak települési csoportjai látensebbek, másoknál kevésbé mutatták meg saját magukat, nem jelentkeztek be külön-külön (pl. Szitásról, Diószénből, Pusztinából stb.).

A feljegyzésekre alapozott adatbázis alapján megkísérelhetjük a vonzáskör tágulását települési szinten is bemutatni, tudva, hogy ebben is fennáll a tévedés lehetősége. Hasonló összesítést viszont korábban még senki nem kísérelt meg.

A búcsú vonzáskörzetét összesítő 1. táblázatunkban évente listázzuk a dokumentálhatóan jelen volt településeket. Kiindulópontnak vesszük azokat, amelyek a szorosan vett

609 Ld. Melléklet (14).

610 A feljegyzett listából hiányzó helyeket itt a körmenet hagyományos sorrendje szerinti tagolásban (Egyed 1990, Tánczos 2016. 130–131.) soroljuk fel. Gyergyóból: Tekerőpatak, Kilyénfalva, Orotva, Gyergyóremete; Felcsíkból: Balánbánya, Ajnád, Csíkszentmihály, Csíkmadaras; Alcsíkból: Kászonújfalu, Kászonjakabfalva, Csíkdelne, Csíkpálfalva, Csekefalva, Csíkszentimre, Csatószeg, Újtusnád, Csíkkozmás, Lázárfalva, Csíkmindszent; Nyárád-mente: Mikháza; Udvarhelyszékből: Korond, Székelyszentlélek, Malomfalva, Betlenfalva, Radicsfalva, Székelyszenttamás, Fenyéd, Kiskápolnás, Zeteváralja, Küküllőkeményfalva; Marosmentéről: Gyergyóhodos, Maroshévíz, Gyergyótölgyes, Borszék, Görgényüvegcsűr; Háromszékből: Hilib, Haraly, Szentkatolna, Szárazpatak, Kézdiszentkereszt, Bélafalva, Kézdialmás, Nyujtód, Szászfalu, Sárfalva, Torja, Futásfalva, Sepsiszentgyörgy.

hagyományos vonzáskörben, a Székelyföld, Gyimes és Moldva területén vannak, és amelyeket a hagyományossá vált körmeneti rend felsorol.[611] Mivel biztos, hogy ezek 1990-ben mind jelen voltak a búcsúban, és később sem maradtak el (akkor sem, ha esetleg nem jegyezték fel őket), ehhez viszonyítjuk a fokozatos bővülést. A könnyebb áttekintés érdekében rendre azokat a helyeket soroljuk fel, amelyek a megelőző évhez képest újak, ugyanis tapasztalataink alapján alapos okkal feltételezhetjük, hogy ha egy „új" helyről egyszer elmentek a búcsúba, onnan később is mentek. A tagolás a vonzáskör táguló körei szerint halad: Székelyföld és Gyimes – Erdély, Moldva, Románia – Magyarország. Külhoni magyarokról és távolabbi vidékekről csak 1997-ből van kevés jelzésszerű adat, az ő megjelenésük nagyobb számban már a részleteiben nem felmért következő másfél évtizedre esik. A kétezres évekre tehető a vonzáskör további jelentős szélesedése, új meg új települések zarándokai vagy érdeklődői kapcsolódtak be a csíksomlyói ünneplésbe.

1. táblázat: A búcsú vonzáskörzete 1990–1997 között településenként

1990
Székelyföld, Gyimes: Ajnád, Alsócsernáton, Balánbánya, Barót, Bélafalva, Bereck, Betlenfalva, Borszék, Csatószeg, Csekefalva, Csíkborzsova, Csíkcsicsó, Csíkdánfalva, Csíkdelne, Csíkkarcfalva, Csíkkozmás, Csíkmadaras, Csíkmenaság, Csíkmindszent, Csíkpálfalva, Csíkrákos, Csíksomlyó (Csobotfalva), Csíkszentdomokos, Csíkszentgyörgy, Csíkszentimre, Csíkszentkirály, Csíkszentlélek, Csíkszentmárton, Csíkszentmihály, Csíkszentmiklós, Csíkszentsimon, Csíkszenttamás, Csíkszépvíz, Csíkszereda, Csíktaploca, Csíkzsögöd, Csomortán, Dálnok, Egrestő, Esztelnek, Farkaslaka, Fenyéd, Futásfalva, Gelence, Görgényüvegcsűr, Görgényüvegcsűr, Göröcsfalva, Gyergyóalfalu, Gyergyócsomafalva, Gyergyóditró, Gyergyóhodos, Gyergyókilyénfalva, Gyergyóremete, Gyergyószárhegy, Gyergyószentmiklós, Gyergyótekerőpatak, Gyergyótölgyes, Gyergyóújfalu, Gyimesbükk, Gyimesfelsőlok, Gyimesközéplok, Haraly, Hilib, Imecsfalva, Kászonjakabfalva, Kászonújfalu, Kézdialmás, Kézdiszentkereszt, Kézdiszentlélek, Kézdivásárhely, Kiskápolnás, Korond, Küküllőkeményfalva, Lázárfalva, Lemhény, Lövéte, Madéfalva, Maréfalva, Maroshévíz, Marosvásárhely, Martonos, Mezőszengyel, Mikháza, Nagykászon, Nyikómalomfalva, Nyujtód, Ojtoz, Oroszhegy, Orotva, Ozsdola, Parajd, Radicsfalva, Sárfalva, Sepsibükszád, Sepsiszentgyörgy, Szárazpatak, Szászfalu, Székelyszállás, Székelyszentlélek, Székelyszenttamás, Székelyudvarhely, Székelyvécke, Szentdemeter, Szentegyháza, Szentkatolna, Szentkeresztbánya, Szováta, Torja, Tusnád, Tusnádfürdő, Újtusnád, Vacsárcsi, Varság, Zabola, Zetelaka, Zeteváralja (116)
Erdély, Moldva, Románia: Brassó, Lupény, Máramarossziget, Marosludas, Nagyvárad, Petrozsény, Zsil völgye – Lujzikaluger – Bukarest (9)
Magyarország: Budapest, Újlak, Debrecen, Pilisszántó (3)
Összesen: 128 település
1991
Székelyföld: Ákosfalva, Jobbágyfalva, Jobbágytelke, Székelylengyelfalva (4)
Erdély, Moldva, Románia: Beszterce, Dicsőszentmárton, Radnót, Szőkefalva, Nagyenyed, Szászrégen, Szecsele, Székelykál (8)
Magyarország: Gödöllő, Isaszeg, Mogyoród (3)
Összesen: (128) + 15 = 143 település

611 Tánczos 2016. 130–131.

1992
Székelyföld: Kápolnásfalu, Kovászna, Pálpataka, Székelyszentkirály, Szentkeresztbánya (5)
Erdély, Moldva, Románia: Brassó-Bolonya, Nagyszeben, Négyfalu, Segesvár, Ürmös (5)
Magyarország: Gyula, Máltai Szeretetszolgálat (2)
Összesen: (143) + 12 = 155 települési csoport
1993
Székelyföld: Borzont**,** Csíkszereda (Márton Áron Gimnázium), Fenyőkút, Homoródalmás, Homoródkarácsonyfalva, Marosszentgyörgy, Miklósvár, Nyárádköszvényes, Nyárádszereda (9)
Erdély, Moldva, Románia: Bátos, Bonchida, Buzásbesenyő, Egrestő, Györgyfalva, Jegenye, Kolozs megye, Kolozsvár, Kőhalom, Nagykároly, Pusztakalán, Vajdahunyad, Vice – Bákó, Moldvaiak (14)
Magyarország: Békéscsaba, Berhida, Bonyhád (székelyek), Borsodszentgyörgy, Buzsák, Cegléd, Diósgyőr, Encs, Érd, Érsekvadkert, Esztergom (Ferences Gimnázium), Forró, Győr, Győri egyházmegye, Győrság, Hódmezővásárhe1y, Jászkarajenő, Kecskemét, Kiskőrös, Kunszentmárton, Lakitelek, Makó, Miskolc, Nagykanizsa, Recsk, Pécs, Sopronkövesd, Szeged (Alsóvárosi Ferences Plébánia), Szombathely, Tápiószecső, Tápiószentmárton, Tarnalelesz, Vizsoly, Zala megyeiek (34)
Összesen: (155) + 57 = 212 települési csoport
1994
Székelyföld: Hatolyka, Hargitafürdő (2)
Erdély, Moldva, Románia: Medgyes (1)
Magyarország: Budapest-Városmajor, Szentbalázs, Szombathely, Kőszeg (4)
Összesen: (212) + 7 = 219 települési csoport
1996
Székelyföld: Csíkszereda (Segítő Mária Gimnázium), Marosfő, Hétfalu, Illyefalva, Marosvásárhely-Cserealja, Marosvásárhely-Kövesdomb, Nagyernye, Nyárádselye, Sáromberke (9)
Erdély, Moldva, Románia: Aknasugatag, Arad, Batiz, Brassó Belváros, Csernakeresztúr, Déva, Érmihályfalva, Felsőbánya, Felsőtömös, Gyulafehérvár, Lippa, Máriaradna, Nagyszeben, Petrilla, Ratosnya, Szatmárnémeti, Temesvár, Zernyest – Moldvai csángók (19)
Magyarország: Kaposvár (1)
Összesen: (219) + 29 = 248 települési csoport
1997
Székelyföld: Atyha, Csíkszereda (Szt. Ágoston plébánia), Deményháza, Kézdikővár, Koronka, Málnásfürdő (6)
Erdély, Moldva, Románia: Élesd, Erdélyi Cserkészcsapat, Erdőszentgyörgy, Felsőbánya, Hunyad megye, Kaplony, Marossárpatak, Romániai Magyar Cserkész szövetség, Rónaszék, Sarmaság, Székelyhíd, Gödemesterháza, Palotailva (13)
Magyarország: Baja, Bakonycsernye, Bodajk, Balinka, Balassagyarmat, Battonya, Becsehely, Besenyszög, Budapest XV. Független Kisgazda Párt, Budapest Máltai Lovagrend +Pax Hungarica, Budapest XVII. MDF, Budapest Pestszentimre, Budapest-Pestszentlőrinc, Budapest, XVII. KDNP, Budapest-Farkasrét, Budapest-Káposztásmegyer, Budakeszi, Csongrád, Debrecen, Debrecen KÉSZ, Debrecen MDF, Eger, Fehérvárcsurgó, Független Magyar Ifjúság Borsod Megyei Egyesület, Gyöngyös, Halászi, Izbég, Jászberény, Kapuvár, Karcag, Katolika 2000 Utazási Iroda, Kiskőrös (Petőfi Sándor Gimnázium), Kiskunhalas, Kistelek, Kőszeg (Isteni Ige Társaság, Verbiták), Kunbaja, Magyar Piaristák, Magyarok Világszövetsége Csoportja, Miskolc, Mosonszentmiklós, Oroszlány környéke, Pécs-Kozármisleny, Pest megye, Rád, Rimóc, Salgótarján, Solymár, Szeged (Piarista Gimnázium), Szeged-Karolina, Szentes, Szerencs, Szolnok megyeiek, Tápé, Tiszadada, Újkígyós, Újszeged, Üllés, Üllő, Vác, Varsány, Vasvár, Zirc (62)
Távolabbiak: Bős, Bácstopolya – Melbourne, Svájc, Venice (Florida, USA, Magyar Ház) (5)
Összesen: (248) + 86 = 334 települési csoport

Látható, hogy 1990-ben a települések túlnyomó többsége még a hagyományos vonzáskörből került ki, csíki (26), gyergyói (6), háromszéki (15), udvarhelyi (12), gyimesi stb. falvakból és városokból, rajtuk kívül a Székelyföldön kívüli erdélyi vidékekről (Lupény, Marosludas, Máramarossziget, Petrozsény), továbbá külön meg van említve a Zsil-völgye. Moldvaiakat csak Lujzikalugerből írtak fel, Pusztináról, Szitásból, Szlenik Moldováról stb. nem. Magyarországról csak Budapestről, Debrecenből, Pilisszántóról érkezett csoporttal találkozhattunk. Érdekes, hogy más magyarországi helység a feljegyzésekben ekkor még nincs megemlítve, holott voltak máshonnan is, például domonkos apácák Hódmezővásárhelyről. Érdekes viszont, hogy külön is feljegyeztek két nagyváradi zarándokot, ami jelzi, hogy abból a térségből akkor még szokatlannak számítottak az érkezők.

1991-ben és 1992-ben érzékelhető a búcsú vonzáskörének szélesedése, amit Besztercétől Segesváron át Nagyszebenig távolabb fekvő erdélyi városok megjelenése jelez. A székelyföldi helységek évente négy-öttel nagyobb száma részben látszólagos lehet, mert ezek esetében – Ákosfalva, Jobbágyfalva, Jobbágytelke, Székelylengyelfalva, illetve Kápolnásfalu, Kovászna, Pálpataka, Székelyszentkirály, Szentkeresztbánya – inkább gondolhatunk arra, hogy korábban is ott voltak, csak még nem alkottak külön keresztalját. Magyarországról ebben a két évben még alig érkeznek, csak Gödöllő és Gyula, Csíkszereda két testvérvárosa a jelentősebb, feltűnik viszont a Magyar Máltai Szeretetszolgálat, az első nem települési szintű csoport. Ilyenek később nagyobb számban vannak regisztrálva, és ezeket a külön regisztrációjuk miatt nem is olvasztottuk be a megfelelő településbe. 1992-re az eredeti 128 település 155-re szaporodik fel, és ebből a többség, 125 még mindig székelyföldi, további 22 erdélyi illetve romániai, és csak 8 magyarországi.

Szembetűnő változás következett be 1993-ban. Székelyföldről Borzont, Csíkszereda, Fenyőkút korábban sem hiányzott, csak más keresztalják része volt; Kolozsvár és környéke (Györgyfalva, Jegenye), a Mezőség (Bonchida, Vice), és észak- illetve dél-erdélyi városok (Nagykároly, Vajdahunyad) feljegyzése valódi jele az erdélyi vonzáskör tágulásának. Feltűnik az addigi nyolc mellett 34 új magyarországi hely, melyek közt gyűjtőnevek is vannak, tehát ennél még több településsel számolhatunk. Ebben a körben már az ország minden térsége és minden településtípusa képviseltetve van: püspöki székhelyek, katolikus iskolák, plébániák, városok, város közeli falvak vegyesen. Ehhez képest az adatokból a következő két évben nem látványos, de folyamatos változás látszik: 1996-ban már 248 települési csoportot látunk, 1997-re, nyolc évvel az új kezdet után a búcsúban nem kevesebb, mint 334 településről illetve települési csoportról tudunk (alább kitérünk a kettő különbségére), ezek közül 151 a székelyföldi és gyimesi, 69 az erdélyi és moldvai, 109 a magyarországi. Ez utóbbi szám növekedett a legnagyobb arányban, annyira, hogy addigra a teljes településlista egyharmadát teszi ki.

2. Táblázat: A búcsúra érkezett települési csoportok száma régiónként

Régió	**1990**	**1991**	**1992**	**1993**	**1994**	**1996**	**1997**
Székelyföld, Gyimes	116	120	125	134	136	145	151
Erdély, Moldva, Románia	9	17	22	36	37	56	69
Magyarország	3	6	8	42	46	47	109
Távolabbi vidékek							5
Összesen	128	143	155	212	219	248	334

Összesítésünkben alapvetően településeket vettünk számba, ámde láthatóan vannak köztük településeken belüli, intézményekhez köthető csoportok is. Csíkszeredában két plébánia és két gimnázium hívei néhány év elteltével már külön-külön csoportot alkotva vonultak a búcsúra; Budapest egyes kerületeiben plébániák, sőt pártok is szerveztek búcsús csoportokat, és látunk szerzetesközösségeket, ifjúsági szervezeteket, cserkészcsapatokat és másokat is. Jogos lenne ezeket egybeolvasztani, mégis jobb őket külön (is) látni. A búcsús csoportok szerveződéséről szólva a 13. és 14. fejezetben térünk ki erre az átrendeződésre.

A nyolc év alatt feljegyzett települések száma együttesen több, mint háromszázharminc, s ezt inkább alsó határnak tekinthetjük. Azóta ez a szám még tovább növekedett, megbecsülni is nehéz lenne, milyen mértékben.

1997-re a szorosan vett székelyföldi vonzáskörbe másfélszáz település tartozik, ez kevesebb, mint a a teljes terület fele; természetes, hogy ez a kör nőtt aránylag a legkisebb mértékben. Erdély távolabbi települései közül évek alatt még csaknem további hetvenről jártak a búcsúban. Ez talán kicsivel kevesebb annál, mint amire a tömeg láttán számíthatnánk, területi szóródásuk viszont meglehetősen széles körű Szatmártól és az Érmelléktől Kalotaszegen és a Mezőségen át Hunyad megyéig, Bányavidékig. Jelen vannak a régi magyar katolikus lakosságot (egykor) nagyobb számban magukba foglaló erdélyi városok, ahol iskolák, ferences rendházak, aktívabb plébániák segítettek fenntartani a közösségeket: Brassó, Déva, Kolozsvár, Máramarossziget, Marosvásárhely, Nagyenyed, Nagyvárad, Segesvár, Szatmárnémeti, Szászrégen. Érkeztek továbbá olyan helyekről is, ahol a magyarok ill. katolikusok régóta kisebbségben vannak, ilyenek: Dicsőszentmárton, Gyulafehérvár, Kőhalom, Lupény, Medgyes, Nagyszeben, Petrilla, Petrozsény, Vajdahunyad. Végül sajátos módon gyarapítja ezt a kört az, hogy a korábban egy – nagyobb kiterjedésű, szórványokat is gondozó – plébániához, s így egy keresztaljához tartozó települések vagy külön, vagy együtt mentek, de külön-külön is számba vették őket: ilyen Gödemesterháza, Ratosnya, Palotailva, vagy Gyergyóújfalu és Borzont, Brassó-Belváros és Brassó-Bolonya illetve Négyfalu (Szecsele), ami régóta Brassóhoz tartozik.

Magyarországról száznál több települést vehetünk számba a somlyói búcsú résztvevői között. A városok közül Budapestről több kerület plébániáiról kerülnek ki a zarándokok. Debrecen, Eger, Esztergom, Győr, Kaposvár, Kecskemét, Pécs, Szeged, Szombathely, Vác, nemcsak (nagy)városok, hanem püspöki és megyeszékhelyek és/vagy egyetemi városok is, élénkebb katolikus szervezőkészséggel, iskolákkal; más városok, mint pl. Baja, Hódmezővásárhely, Kapuvár, Karcag, Kiskőrös, Kiskunhalas, Kőszeg, Makó, Nagykanizsa, Salgótarján, Szentendre,

Szentes, Szolnok, Vasvár, Zirc valószínűleg szerteágazó kapcsolatrendszerek és motivációk folytán indultak útnak. A városokon kívül számos kisebb-nagyobb faluból is érkeztek az ország minden részéből.

A kilencvenes években más országokból érkezett zarándokokkal még kevésbé találkozhatunk. A külhoni magyarság közül Szlovákiából látjuk Bőst, Szerbiából Topolyát, és inkább különlegesség egy-egy Amerikából, Ausztráliából érkezett, külön bejelentkezett és számontartott vendég. A megfigyelések szerint a távolabbi országokból a kilencvenes évek végétől érkeztek szervezettebben, csoportokkal, zászlókkal, 2005-ben pl. Kanadából, Ausztráliából is.

Hogy kik és honnan, milyen szervezésben jönnek, abban nagy szerepe van a vallásos érzületnek, plébániai és más egyházi szervezőknek, spontán kapcsolatoknak, Erdélyből áttelepülteknek, utazási irodáknak és más szervezeteknek. 1993-tól továbbá kétségtelenül a Duna Televíziónak, amelynek révén európai és tengerentúli magyarok is élő egyenes adásban láthatták a miseközvetítést és a kísérő műsorokat, s ezen keresztül meggyőződhettek, hogy érdemes felkerekedniük. A résztvevőknek ez a köre motiváció és érzület szerint igen tág skálán szóródik.

Kiszélesedik a felekezeti vonzáskör is. Itt lehetne megemlíteni azokat is, akik a katolikusságon túlmutató vonzerő folytán jönnek el Somlyóra, nem is csak egyszerű hétköznapi látogatóként, hanem éppen Pünkösdkor a katolikus Mária-ünnepen. Reformátusok Debrecenből a kilencvenes évek elején zsoltárokat énekeltek éjszaka a templomkertben; beszéltem Apácáról érkezett evangélikus házaspárral, Székelykállal kapcsolatban az érkezetteket regisztráló feljegyzés említette meg 1991-ben, hogy „reformátusok és unitáriusok is eljöttek néhányan”. Voltak olyan törekvések is, amelyek éppen egyfajta felekezetközi magyar ünneppé igyekeztek alakítani a somlyói búcsút, de a ferences rend és a gyulafehérvári érsekség mindannyiszor tapintatosan de határozottan elzárkózott efféle szándékoktól. Ennek világos jele, hogy nincs ökumenikus jellegű istentisztelet, és más felekezetek lelkészei nem tartanak nyilvános istentiszteletet. Egy másik éles határ természetesen az ortodoxok felé rajzolódik ki; ott éppúgy nem szokás a búcsújárás, mint a protestánsok körében, de természetesen részletes kifejtés nélkül jól érthető, hogy miért nem éreznek késztetést elmenni a somlyói búcsúba.

5. „RÉGI" BÚCSÚJÁRÓ CSOPORTOK

A keresztalja

A kutatás idején, az 1990-es években és egy ideig még tovább is a búcsúba érkezők jellegadó többségét azok tették ki, akik valamilyen jól azonosítható csoportba szerveződtek. Sok kegyhelyen ez másképp van: a többséget az egyénileg, a családi–baráti körben vagy alkalmilag összecsoportosult zarándokok teszik ki. A tapasztalatok azt mutatják – noha pontos adatok híján ez csak becsülhető –, hogy az ilyen informális kiscsoportok, családok, ismerősök, baráti körök a búcsú résztvevői között az utóbbi húsz évben már Csíksomlyón is nagyobb és nagyobb tömeget tesznek ki.

A vonzáskörről szólva már szó esett róla, hogy a búcsúra érkezők szerveződésében két alapvető formát különíthetünk el: a települési és a nem települési elvet. A hagyományos székelyföldi vonzáskörben a *település* a csoportok alapja; azon kívül ez az elv nem érvényesül, és ott nehéz is hasonló egységes elvet találni. A településenként szerveződött csoportok neve a *keresztalja*. Hagyományosan más magyar búcsújáróhelyeken is ez volt az alapmodell, ezek neve általában a a latin *processio* szóból alakult, mint a *prosenció* (Baranya), *prosekció* (Bakony), *processzió* (Alföld), másutt csak *kereszt* (Szeged környékén *köröszt*).[612] A *keresztalja* kifejezés csak a Székelyföldön és Gyimesben használatos, és itt nem is használnak más kifejezést erre a fogalomra. Keresztalják indulnak a közeli falvak templombúcsúira évente többször is: van alkalom rá, hogy az együttesek összeszokjanak.

Maga az összetett szó közeli rokona az *-alja* utótagú hasonlóknak, mint *ereszalja, fészekalja, váralja*, és az analóg szóképzés alapján keletkezett az *-alj* utótagúakkal, mint *csészealj, derékalj, hónalj, kapualj, zászlóalj*. Noha tájnyelvi szó volt, a Csíksomlyóról szóló ismeretek széleskörű elterjedésével mára már csaknem átment a köznyelvbe.[613] Az *-alja* utótagban érzett birtokos személyrag miatt a saját tájnyelvi környezetétől távolabb olykor helytelenül is használják.[614]

A keresztalja erősen normatív egység, ahol mindenkinek megvan a maga helye. „Egy keresztalja szerveződését a helyi hagyományok határozzák meg: egy-egy ilyen egységnek megvannak a maga tisztségviselői és szerepkörei (például kereszt- és lobogóvivők, előénekesek, előimádkozók, csengettyűsök, szekeresek stb.), jelvényei (népviselet, zászlók, csengők, egyéb sajátos tárgyak), értékrendje és jellemző szokásai (pl. a tisztséghordozók kiválasztása, fegyelmezés stb.)."[615] A keresztaljáknak rendesen azok a tagjai, akik együtt kelnek útra és együtt érkeznek haza; 1990 óta viszont oda értjük azokat is, akik ugyanarról a településről érkeznek

612 Bálint–Barna 1994. 161.

613 A kifejezés az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* adatbázisában nem szerepel. Nincs meg a magyar nyelv nagyszótárának mintegy 600 ezer szót tartalmazó archivális cédulagyűjteményében sem (http://nagyszotar.nytud.hu/slips.html, utoljára 2020. március 26.)

614 Helyben nem használják pl. a *keresztaljái, keresztaljai, keresztaljak* szavakat, de másutt ezekre találhatunk példákat.

615 Tánczos 2016. 77.

Somlyóra, de más közlekedési eszközzel, mint az együtt tartó többség, és csak helyben csatlakoznak a gyalogos menethez. Lényeges, hogy a keresztalja mindig települési egység; településrészek külön-külön nem alkotnak keresztalját, noha van eset, hogy külön indulnak el, és útközben találkozva egyesülnek, mint pl. Csíkszentgyörgy-Bánkfalva búcsúsai. Máskor a településrészekről (tízesekről) összecsoportosultak megvárják a keresztalját, és ahogy a helyükre lépnek a menetoszlopban, máris részévé válnak annak. Arra is van példa, hogy több (főként távolabbi) település búcsúsai egy keresztaljába egyesülnek, ahogy ezt a „mikházi” keresztben egyesült kilenc falu tette.[616] Két különböző településről Somlyó felé tartó keresztalja némely esetben haladhat együtt is, egymás mögött; ilyenkor sincs szó összeolvadásról, csak közös vonulásról.

Ahogy egy templomi misén vagy bármely más helyi megmozduláson, úgy a keresztaljában sincsenek mindig ugyanazok, de akik ott vannak, mindig egy teljes egység tagjai, biztos tudásuk van arról, hogy hova tartoznak, kikkel tartoznak össze és kik tartoznak máshová.

Hagyományosan nem nevezték keresztaljának azokat, akik Erdély Székelyföldön kívüli településeiről, városokból érkeztek, sem a moldvaiakat, sem a bukarestieket. Ezekről a helyekről már a 20. század első felében is egyre többen keresték fel a pünkösdi búcsút, de nincs híradás arról, hogy ők is összeálltak volna rendezett egységbe. Ez a helyzet 1990 után annyiban változott meg, hogy egyre többször látni saját helységtáblával és zászlóval erdélyi városi vagy falusi csoportokat. A *keresztalja* mint csoportegység „vonzást” gyakorol, vagyis a résztvevők egy nem jelentéktelen része – ha esetleg csak külsőségeiben is – igyekszik felvenni a székelyföldi szokást, menetrendet. Látni fogjuk, hogy a moldvaiakat egy külső szándék nyomán igyekeztek keresztaljába szervezni, ám csak időleges sikerrel, hiszen az onnan érkezők saját hagyományrendjében ez a forma, ha valaha megvolt sokkal régebben kikophatott.

A búcsúra érkezők másik, 1990 óta tömegével érkező körének szerveződésében a települési elv *másodlagos*. Mivel azonban az érkezők az első időkben igyekeztek valamelyest alkalmazkodni, maguk is megpróbálkoztak a települési szerveződéssel, és mint települési csoport léptek fel: ezt helységtábláik, zászlóik, olykor jól azonosítható vezetőik fejezték ki. Az ilyen csoportok között legnagyobb részt a Magyarországról érkezettek teszik ki. Ezek sokkal kevésbé koherensek, összetartók illetve összetartozók, a résztvevők köre inkább alkalomszerűen áll össze, ennek ellenére alkalmazkodnak az általuk megismert helyi szokáshoz. Igyekeznek beállni egy olyan sorba, amiből nem szeretnének kilógni, de amelyben csak nehezen találhatják meg a helyüket.

A szervezettség másik alapelvét az *intézmények* vagy testületek jelentik. Elsőként nagyobb városok plébániái és egyházi iskolái kezdtek így megjelenni, igyekezvén meg is mutatni magukat. Őket követték utóbb lovagrendek, cserkészcsapatok, iskolák, nagyobb városok kerületei, akár pártszervezetek, hagyományőrző csoportok, egyesületek is. Sok jel arra mutat, hogy a lokális reprezentáció mellett ez perifériku maradt, nem vált jellegadóvá.

Szervezetlenül érkezettek, főként magyarországiak az újraéledést követően hamarosan csatlakoztak egy-egy ismerős település búcsúsaihoz. Róluk a következő fejezetben esik majd szó.

1990-ben a Csíksomlyó hagyományos vonzáskörébe tartozó települések, ha nem is súlyos döntés, de valamennyire választás elé kerültek: hagyományos módon, gyalogosan menjenek-e a búcsúba, fognak-e ott éjszakázni is, vagy a kényelmesebb és gyorsabb járműveket választják,

[616] Papp A. 1995, Tánczos 2016. 85.

amivel egy nap alatt is elvégzik a búcsújárásukat. Számos falusi keresztalja gyalogos útra vállalkozott, mert – főként az idősebb nemzedékekben – még erős volt a ragaszkodás a hagyományos, évtizedekig tiltott formához. Ahhoz, hogy ott lehessenek a délelőtti búcsús nagymisén és az azt követő kikerülésen, időben kellett nekiindulni. A települések közül sokban a két megoldás együtt érvényesült: az emberek egyik része a gyalogmenettel tartott, mások pedig kocsival, vonattal busszal mentek, és a megfelelő helyen csatlakoztak a lobogók alatt vonuló keresztaljákhoz.

A falvak így kettéválaszthatók: a legközelebbiek, a legfeljebb kb. 15 kilométeres távolságban lévők számára az egész búcsús program egy nap alatt zajlott le úgy, hogy szombaton kora reggel indultak, és ugyanazon a napon késő délután haza is mentek, tehát nem szálltak meg a búcsúban; a távolabbiak viszont útközben egyszer vagy többször meg kellett, hogy szálljanak, az ő búcsújárásuk két vagy három napos. Ez utóbbiak között voltak helyek, amelyek nem sokkal az újrakezdés után a több napos programról átváltottak az egy naposra.

A több évtizedes kihagyás ugyan elhomályosíthatta annak emlékét, hogyan is „kell", hogyan is „szokás" kereszttel, lobogókkal búcsúra vonulni, de azt nem törölhette el, nem iktathatta ki teljesen. 1990 elejétől nemcsak Csíkszentgyörgy-Bánkfalván, hanem szerte a Székelyföld katolikus falvaiban heteken-hónapokon át sokat beszélgettek arról: hogyan is volt régen, hogyan is lesz most. Fel kellett eleveníteni az emlékeket, meg kellett kérdezni az időseket, azokat, akik negyven ével korábban még részt vettek az „igazi" búcsújárásban, és tudták, mi a rend. Ezt a tudást egyfajta lappangó, rejtőző hagyománynak tarthatjuk. Biztosak lehetünk benne, hogy tovább is adták, beszéltek róla, hiszen ez nem számított tabutémának, mint annyi minden más. Amikor aztán eljött az ideje, mindebből újra valóság, történés, átélhető esemény, „beszédből világ" lett.[617] A hagyományőrzés másik útja-módja az lehetett, hogy a falvak átjártak egymás templombúcsújára, és a menetoszlop ilyenkor biztosan rendezett formában állt össze, noha a templomi lobogóikat csak 1990-től vihették magukkal. Tudjuk, hogy ahogy a nyelvterületen másutt, úgy „a búcsús menet rendje szigorúan kötött volt, de nem volt teljesen egységes az egész Székelyföldön".[618] 1990-ben a rendezett menetoszlop megszervezése is egyik feladata volt a búcsúvezetőknek.

E fejezetben más-más mértékben részletezve a régi búcsújáró csoportok, vagyis a *keresztaljják* közül mutatunk be néhányat. A sorrendet a kegyhelytől való távolságuk szabta meg, mert 1990 után ez az egyik meghatározó összetevője a búcsújárásuk megszervezésének. Közelebbi (10–20 km), távolabbi (30–60 km) csíki, gyergyói, székelyföldi falusiak tartoznak ide, és ide vonjuk a messzebbi moldvaiakat és a bukarestieket is.

E fejezet megírásához nagy segítséget jelentettek a közreműködő diákok írásban és fényképeken rögzített megfigyelései; ők egy-egy alkalommal nem csak emlékek után kérdezősködtek, hanem maguk is csatlakoztak búcsújáró csoportokhoz, és olykor szinte résztvevő megfigyelést végeztek.

[617] Ezt a kifejező könyvcímet egy amerikai magyarokról készült tanulmánykötetnek adták (Papp Z. 2008).
[618] (Tánczos 1991. 147.

Csíkszentgyörgy-Bánkfalva

276–282. KÉP

Csíkszentgyörgy és a vele egybeépült Csíkbánkfalva a közelebbi körbe tartozik, kb. tizenöt kilométerre Somlyótól. Innen emberemlékezet óta és 1990 után is egy napig tartott a pünkösdi búcsújárás.[619]

Saját megfigyelés alapján a *bánkfalvi* búcsúsok 1992-ben pünkösd szombatján, június 6-án reggel ötkor, derengő világosságban gyülekeztek a *megyés templom* cintermében. Ide hozták a lobogókat; a háromágú nagyot a bejárattól kissé odébb, a többit a templom falának támasztották arra az időre, míg a templomban megkapták az áldást az induláshoz. A templomba csak a keresztet és az egyik kisebb lobogót vitték be, azt, amelyre a két falu neve rá van hímezve. A templomban az emberek megtöltötték a padokat és oldalt is álltak, főként az oldalhajóban. Énekek és imák után az idősebb férfiak közül ketten felálltak az oltár előtt a lobogóval és a keresztel, amiket a pap meghintett szentelt vízzel, és áldást mondott: *Urunk Jézus, kinek egyháza ez a fegyelmezett sereg, áldd meg ezt a templomi zászlót, hogy mindazok, akik e zászló alatt érnek, Szent György vértanú és a Boldogságos Szűz Mária közbenjárásával a jelenben minden látható és láthatatlan ellenséget legyőzni és a győzelem után a mennyben diadalmasan ünnepelni méltók lehessünk általad, Krisztus, aki élsz és uralkodol az Atyával és a Szentlélekkel együtt Isten, mindörökkön örökké. (Nép: Ámen.) Szenteltessék meg és áldassék meg ez a pár templomi zászló az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében.* Az áldás után az oltár előtt asszonyok kötöttek kisebb virágkoszorút a lobogó rúdjára és a keresztre. A pap az oltártól hirdette ki a menet rendjét: *A szent kereszt, keresztek, utána a fiúk, férfiak, utána a papság, kísérettel, utána az énekkar, fegyelmezetten énekelve és imádkozva úgy gondoltam, legjobb lenne, ha Fitód végében állnánk meg, ott találkoznánk a Szentkeresztről érkező hívekkel. Ott a reggelit elfogyasztanánk és úgy indulunk tovább, a rövidítő úton a somlyói templomhoz.*[620] A mondat rövidségén érezni, hogy ezek bejáratott, megbeszélt, mindenki számára ismerős közlendők. Figyelemre méltó, hogy a plébános *Szentkeresztről érkező* hívekről beszélt a hirdetésben. Ezzel Csíkszentgyörgy legtávolabbi, *Háromtízes* nevű részére utalt, de érdekes, hogy nem mondott sem *Háromtízes*t, sem *Felsőszentgyörgy*öt, ahogy azt az iratokban és a szóhasználatban emlegetni szokták. Ennek temploma *Szent Kereszt* titulusra van szentelve, búcsúnapja május harmadika,[621] a plébános az onnan becsatlakozókkal megszokott találkozásra utalt. A templomból a nők az oldalsó, a férfiak a hátsó, torony alatti ajtón mentek ki, és a templomkertben állt össze a menet, amely aztán valamivel fél hat után énekelve vonult ki az utcára a bástyás kapun keresztül.

A kivonuló menet felállása megfelelt a „rendezői” irányításnak, ami elsősorban nyilván a hagyományos ismeretekre és elvárásokra támaszkodott. 1992-ben a faluból (és sok másikból is) már harmadszor indultak útnak, tehát az emlékezetben megőrzött hagyományos rend felelevenítése már megtörtént. Ennek megfelelően a menet elején haladt a vezérkereszt és két kis lobogó, az egyiken piros írásos hímzéssel felírva „Csíkszentgyörgy-Bánkfalva” és „Szent György mártír könyörögj érettünk”, majd a férfiak és legények következtek, mintegy negyvenen.

619 A fejezet előzménye: Mohay 2014.
620 Saját hangfelvételek.
621 Bárth J. 2007. 304–308.

Utánuk fiatal legények haladtak egy újabb, írásos mintájú lobogóval, utána pedig a többiek felváltva vitték a „háromágú" régi lobogót, rajta egyik oldalon sárkányölő Szent György, másik oldalán Szűz Mária képével. Ebben a centrumban foglalt helyet négy ministráns után két pap és a kántor, mögöttük újra férfiak kb. húszan, majd az asszonyok következtek kor szerint, hátul az egyre fiatalabbak, köztük szintén voltak lobogók és zászlók is. A teljes létszám mintegy százötven-kétszáz lehetett.

A búcsúsok gyalogos menetének középpontjában reverendában, fehér karingben és fekete *birétumban* (négyélű esperesi fejfedőjében) az akkor 54 éves esperes-plébános, Kiss András haladt. Vele tartott a káplánja is, ami ritkaságnak számított, mert két pappal nem sok keresztalja indulhatott útnak. A két pap mehetett volna a két falurész kétfelől induló keresztaljával is. Az imák, énekek vezetését nem annyira a papok, mint inkább a középen haladó, hangszóróval felszerelt kántor végezte, így a menet eleje és vége is hallhatta az énekeket, könnyebben be tudott kapcsolódni. A résztvevők ruhaviselete „félünnepinek" mondható. A férfiak közül kevesen, alig tucatnyian, főként az idősebbek, valamint a lobogókat hordozó fiatal legények viseltek székely harisnyát, csizmát. Az asszonyok között is ritka volt, aki a hagyományos viseletet vette fel; a fiatal lányok között akadtak, akik egy stilizált székely ruhát öltöttek magukra. Fehér inget vagy blúzt csak néhány idősebb férfin és asszonyon lehetett látni. Az idősebb férfiak fejét fekete kalap, az idősebb nők fejét világos kendő fedte, a többiek jórészt fedetlen fővel voltak. A többség úgy öltözött, hogy alkalmazkodni tudjon a változó időjáráshoz, hajnalban ne fázzon, a déli melegben könnyíteni tudjon magán, és ha eső jön, védve legyen. Sportcipőket, esődzsekiket lehetett látni az embereken. Sokaknál volt esernyő, és elő is vették, amikor szemerkélni kezdett. A holmijuknak a legváltozatosabb tarkaságban használtak táskát, hátizsákot, reklámszatyrot; bármiféle „alkalomhoz illő" „búcsús tarisznya" egyáltalán nem látszott.

Reggel háromnegyed hatkor a faluból kifelé menet, miközben kivilágosodott, a zarándokok a kántor vezetésével Mária-énekeket énekeltek, és felelgetve végigmondták a lorettói litániát, majd további Mária-imák következtek: *Oltalmad alá futunk…*, *Szűz szülője Istennek…*, *Most segíts meg Mária…*majd a *Mária, Mária kinyílt rózsa…* kezdetű ének. Az énekek és imák ettől kezdve főként akkor folytatódtak, amikor a menet településre érkezett, a falvak közötti úton nem volt jellemző. A búcsús menet a faluból kifelé és tovább is az országúton haladt énekelve, imádkozva a kb. hat kilométerre lévő Csíkmindszent irányába. Jó fél órás enyhén felfelé tartó gyaloglás után, kb. reggel negyed hétkor értünk el ahhoz a becsatlakozó úthoz, ahol egy kisebb csoport, kb. 15 ember várakozott: azok, akik Kotormányból jöttek. (Kotormány Csíkbánkfalva azon tízese, amely elkülönülve, néhány kilométerre fekszik a dombok között megbújva.) Miután beálltak a helyükre, a menet újabb fél óra múlva, kb. háromnegyed hétkor ért be Csíkmindszentre, a Templomtízesbe. Itt több versszakkal elénekelték a *Te vagy földi éltünk vezércsillaga…*, *Nyíljon ki szívetekben…* kezdetű énekeket, és harangszó mellett egyenesen bevonultak a templomba. Ott, mivel a helybeliek majd csak egy órával később, nyolckor készültek indulni, csak a helyi plébános, az orgonánál a kántor és a harangozó várta a bánkfalviakat. Együtt elénekelték a *Mennynek királyné asszonya…* kezdetű éneket, a pap rövid könyörgést mondott, azután a székely és a magyar himnusz következett, majd záró áldás és elbocsátás: *Az Úristen segéljen meg, hogy szerencsésen megérkezzetek Somlyóra*. Kivonuláskor az egyik lobogó nyelét véletlenül úgy lendítették neki a kapuboltozatnak, hogy az eltört; emiatt meg kellett várni, míg újat

hoznak és átteszik rá a lobogót. Negyed nyolc után Csíkmindszent *Józsa* tízesén keresztül vonultunk, ahol a helyiek meghúzták az út menti kereszt mögötti kis haranglábon álló harangot, és a kapukba is kiálltak köszönteni. Fél nyolckor *Nagytízesen*, majd *Kicsi Boroszlót* elhagyva *Nagy Boroszló* tízesen át haladtunk.

Innen újabb négy kilométer megtétele után Csíkszentlélek következett, ahol a búcsúsok csak áthaladtak a falun, és nem érintették a falu túlsó szélén magasodó templomot. A falu határában fél kilenckor a Vereskép oszlopnál rövid megálló, a zászlók meghajtása, ima és éneklés következett. Ez az út menti emlékmű a hagyomány szerint egy egykori tatár betörés emlékét őrzi, de van olyan vélemény is, hogy „csak” egy jégverés emlékére állították.[622] Innen kilenc óra körül Csíkszentlélek *Fitód* nevű tízesének nyugati szélére értünk be, ahol fél órás pihenő, reggelizés következett. A lobogókat letámasztották egy ház falához, az emberek kis csoportokban mindenfelé letelepedtek az út mentén, a tarisznyákból előkerült a kenyér, kolbász, tojás, szalonna. Eközben érkezett meg Hosszúaszó felől a másik keresztalja, amely Csíkszentgyörgy felső tízeseinek (Háromtízes, Jenőfalva tízes) népét foglalta magába. Zászlóikat és keresztjüket meghajtották a letámasztott lobogók irányába (éppen úgy, ahogy a menet során eddig is történt a templomoknál és útszéli kereszteknél), és kicsit odébb ők is letelepedtek reggelizni. Ez a találkozás útközben új jelenség: ahogy a résztvevők elmondták, 1948-ig Csíkszentgyörgy-Háromtízes egy másik úton, a Somlyó patak völgyén keresztül ment Somlyóra, amely a Nagy-Somlyó hegyet északról kerüli meg, és a két csoport csak a búcsú helyszínén találkozott.

Voltaképpen ezzel a találkozással jött létre a közös csíkszentgyörgy-bánkfalvi búcsús keresztalja, mert addig bizonyos értelemben mindkét csoport csonka volt. A megyés templomtól indulókkal ment a papság, a kántor és a ministránsok, náluk volt a menet elejét vezető kereszt, meg egy hosszú nyelű templomi fémkereszt; de nem voltak velük azok a tizenéves kislegények, akik a hagyomány szerint csengettyűikkel vezetni szokták a keresztaljákat, továbbá nem ment velük szekér, ami a fáradtabbak útját megkönnyíthette volna. A Fitódnál csatlakozó *szentkereszti* csoporttal nem ment sem pap, sem fehér karinges ministránsok, és nem volt velük a vezérkereszt, a helységnévfeliratos kis lobogó, és a háromágú nagy lobogó; viszont velük jöttek a csengettyűs kisfiúk, a menet végén pedig egy szekér. A menetük elején hoztak magukkal még két nagy lobogót: egy nagy pirosat Jézus képével és egy fehéret, továbbá egy-egy kisebb kék, piros és fehér zászlót. A csatlakozó keresztalja létszáma a bánkfalvinál valamivel kisebb, kb. 120–150 fő volt. A két menet egyesítését az újraindításkor az esperes-plébános igazította el: helyükre kerültek a korosztályok, a férfiak-nők és a lobogók meg zászlók. Ettől kezdve a menet szerkezte vagy külső megjelenése alapján senki sem mondhatta meg, ki melyik falurészből érkezett.

A pihenő végeztével a két csoport szemerkélő esőben, esernyők alatt haladt tovább. Nem tapasztaltam, hogy akár moldvai, akár máshonnan érkező és a faluban megszállt zarándokok csatlakoztak volna a keresztaljához, és azt sem, hogy a menettől lemaradva a papok gyóntattak volna, ahogy azt korábbi leírásokban olvashatjuk;[623] úgy látszik, ezt a szokást 1990 után nem újították fel. Nagy Balázs megemlíti, hogy későbbi években Nemesnádudvar és Pécs zarándokai

[622] Keöpeczi 1929, 2007-05-04 Szőcs.
[623] Tánczos 1991.

is a csíkszentgyörgyiekkel tartottak;[624] 1992-ben ez a kapcsolat még nem jött létre, a falubeliek egységes képét még nem tarkították magyarországi vendégek. Húsz évvel később, 2010-től pedig híradás szerint kézdivásárhelyiekkel és brassóiakkal mentek egy közös gyalogos menetben.[625]

A hátralévő mintegy öt kilométeres utat egy óra alatt tettük meg: a rövidebb mezei úton elhagytuk a várost, és miután elkerültük a Nagy- és Kis-Somlyó hegyet, a borvízforrás érintésével értünk be a kegytemplomhoz. Ez a rövidítés részben az időjárás függvénye; elmondták, hogy az előző évben, 1991-ben, amikor nagyobb eső volt, a sár miatt nem lehetett a mezei úton menni, emiatt végig kellett haladni a Szék útján, de így lekésték a mise elejét. Ezt akarták elkerülni, és a számítás bevált: Csíkszentgyörgy-Bánkfalva keresztalja ötórás menet után, a 11-es mise kezdete előtt tíz perccel ott volt a templomkertben. Noha a templomba nem jutottak be, az ünnepi misét a hangszórókon keresztül mindenki követhette.

1992-ben a csíkszentgyörgy-bánkfalvi keresztalja létszámát a ferences nyilvántartásban hétszáz főben rögzítették. Erős a gyanúm, hogy ez túlzott, csak úgy állja meg a helyét, ha beszámítjuk a kocsival egyenesen Somlyóra érkezőket, akik már csak a körmenethez felálló keresztaljához csatlakoztak be. Megemlítem, hogy 1990-ben hatszáz főnyi létszámot írtak fel, 1993-ban ezerötszázat, 1996-ban ezret és 1997-ben hétszázötvenet (akkor egy fiatal káplán, Major Sándor vezette a gyalogos menetet).

A csíkszentgyörgy-bánkfalviak keresztalja a megérkezéstől kezdve részévé vált a búcsúsok teljes Csíksomlyóra gyülekezett tömegének, és a délelőtti nagymise után részévé vált a kikerülés rendezett menetének. Helyük a mise utáni körmenetben közvetlenül a papság és egyházi méltóságok, vagyis a *kordon után* volt. Csíkszentgyörgy és Csíkmenaság után a kászoni, majd az alcsíki és a távolabbi (Udvarhely, Háromszék stb.) települések következtek. A *kordon előtt* Gyergyóalfalu vezetésével a gyergyói és felcsíki falvak népe haladt. Ez a beosztás csak részben egyezett meg a 19. századival. Akkoriban Csíkszentgyörgy helye rendszeresen a labarum *előtt* volt, és nem utána. A sajtóban többször hírül adták, hogy a keresztalják közötti versengésekben Csíkszentgyörgy rendszeresen részt vett, többször is a csendőröknek kellett rendet teremteniük. Az első világháború után – a körmenet újjászervezésekor – úgy született „béke” a versenytárs kászoniakkal, hogy a szervezők a körmenetben a szentgyörgyiek helyét a labarum előtt, a kászoniakét pedig közvetlenül utána állapították meg. 1990 után újra más lett a sorrend, vagyis látnunk kell, hogy ebben is voltak, lehettek változások, nem beszélhetünk változatlan, merev hagyományról.

A misét követő körmenet után a csíkszentgyörgyiek már nem vettek részt az esti misén, hanem ugyancsak rendezett oszlopban hazaindultak. Azok a szokások, melyeket Csíkszentgyörgy-Bánkfalva búcsúsai 1990-től feleleventettek, fontosabb részeikben később is megmaradtak: a kora reggeli indulás, az útvonal, a fitódi pihenő és reggelizés és a menet kötött rendje.

[624] Nagy B. 2000. 95.
[625] 2013-07-17 Kömény

Csíkszentmihály, Ajnád

283–288. KÉP

Csíkszentmihály és Ajnád hasonló távolságra fekszik Csíksomlyótól északra, mint Csíkszentgyörgy-Bánkfalva délre. E két falu nem épült össze, mint Csíkszentgyörgy és Bánkfalva, van köztük 3–4 kilométernyi távolság. Búcsújárásuk is hasonló azzal a különbséggel, hogy 1990-től néhány évig a régebbi hagyománynak megfelelően két napos volt: a szombati indulás után csak vasárnap késő délutánra értek haza. 1994-től ez rövidült le egy napos útra.[626]

A régi szokást, hogy a templombúcsúra is lehet menni a keresztekkel, 1990 után itt is újraélesztették. Szentmihályra négy-öt faluból gyűltek össze a búcsúsok rendezett oszlopban, lobogókkal a szeptember végi Szent Mihály ünnepre: Csíkszépvíz, Göröcsfalva, Csíkrákos, Vacsárcsi, a Szentmihályhoz tartozó Ajnád, sőt még Gyimesfelsőlok is.

A szervezés itt is a templomgondok felelőssége volt. A régi hagyomány őrzőjeként Füstös Dénes pontosan számontartotta, hogy az újraindult búcsújárás során mi változott a régihez, illetve az elvárt rendhez képest. Pozitív változás volt, hogy a gyalogmenet résztvevőinek száma 1990-től fokról fokra emelkedett 90-ről 170-re majd 280-ra (négy évvel később viszont visszaesett alig 100-ra). A templomgondnok elmondása szerint a vasárnapi hazaindulás 1991-ben némileg akadozva ment, mert a szentmihályiak annyira szétszóródtak a vásárban, hogy aggódni kellett, ki fogja hazavinni a lobogókat. A hazafelé is gyalogolók között ugyanis kevesen voltak, akik odafelé is gyalog mentek, és az újak még nem egészen tudták a rendet, hogy gyülekezni és összeállni a lobogók őrzési helyén, a Szent János kápolnánál kell. A vezérkeresztet vivők régen a vállukon keresztbe átvetett kék szalagot viseltek, amit maguk csináltak meg, de ez az első években még hiányzott, „ezt még vissza kell állítani”. A három régi, annak idején jól bevált csengő évtizedek alatt eltűnt, hiába keresték, nagy hirtelen kellett hármat „szerelni”, mert anélkül a menet ritmusát nem lehet tartani. Sok más társához hasonlóan búcsúvezetőként Füstös Dénes is elmagyarázta a fiataloknak, mit hogyan kell csinálni; ebben nem valamiféle „hagyományápolás”, hanem a „rend” helyreállításának szándéka vezette. Jóleső érzés volt megtapasztalni, hogy ez másutt is hasonlóképp végbemegy, például hogy a hazaúton Csíkszentmiklóson áthaladva megszólalt a harang. Az onnan 5 kilométerre fekvő Szentmihályon ez a messze ható hang jelezte, hogy a fogadó menetnek a templomtól most kell indulnia a találkozóhelyre. Egy másik, ugyancsak régi szokás is megmaradt: éjszakára a keresztet és a zászlókat a templomkertben álló Szent János kápolnába tették be.

> „Abban az időben őseink csináltak egy helyet, hogy ez itt van, s az ott van, s az egy hagyomány, hogy a Szent János kápolna a miénk volt, a szentmihályiaké. S oda rakjuk be, bezáródik és mikor indulunk, akkor vesszük ki.”[627]

Más változás inkább esetleges, amit azonban érzékelnek: 1992-ben például a hazaérkezés végén nem mentek be a templomba, mert a pap nem volt otthon, egy bérmálásra kellett elmennie gyóntatni (szembetalálkoztak vele az úton, mikor kocsijával elhaladt mellettük). Voltak, akik a búcsújárást egy napra időzítették: a búcsúból 1992-ben nem mindenki várta meg a másnapot,

626 Saját 1992-es tapasztalat, valamint Mészáros Borbála és Kiss Attila 1996-ban végzett megfigyelései alapján.
627 Interjú Füstös Dénessel, 1992. június 7.

hanem vonattal hazamentek.[628] Mások meg csak vasárnapra mentek be Somlyóra, és a keresztaljával tértek haza. Ez az út déli egy órától egy rövid pihenővel délután fél ötig tartott, közben eleredt az eső, a fáradtabbak közül többen felültek a menetet követő szekerekre.

Nem tipikus, ámde nem is egyedülálló búcsús „időbeosztás" a csíkszentmihályi Kósa házaspáré (1992-ben 49 és 42 évesek). Szombat reggel a keresztaljával mentek, és egész nap velük is tartottak, de este vonattal hazautaztak. Vasárnap vonattal visszamentek a délelőtti nagymisére, majd délután a keresztaljával gyalogoltak hazafelé. Hétfőn viszont vonatra ültek, és visszatértek Somlyóra, elvégezték a gyónásukat, részt vettek a misén, felmentek a Mária-szoborhoz. „Ezt nem tudtuk elvégezni tegnap, mert sokan voltak", mondják.[629]

1994-től kezdve Csíkszentmihály addig két napos búcsújárása egy naposra rövidült, és elhagyták azt a régi szokást, hogy szombat éjjel a templomban virrasszanak. 1996-ban felemlegették, hogy „régebben" meg is háltak, a templom kórusán aludtak. A faluban úgy tudták, hogy sokaknak gondot okozott az állatok ellátása, s egyébként is egyre kevesebben maradtak ott másnapig, ezért inkább úgy döntöttek, hogy az egész keresztalja visszamegy szombat este. Azt is mondták, hogy a környéken Szentmihály őrizte a legtovább virrasztás szokását. Lehetséges, hogy a változásban része volt az új plébánosnak is, mert az előző plébános, Csutak László – aki tíz év börtön után 1964-ben került a faluba, és ott kerek harminc évig szolgált – 1995-ben meghalt. Ő volt helyben az egyik kezdeményezője a régi búcsújárás helyreállításának.[630] Azt is lehetségesnek tartom, hogy azzal, hogy a nagymise a nyeregbe került és a körmenet elmaradt, a szentmihályiak is úgy érezték: teljes búcsút nyernek akkor is, ha csak egy napos a programjuk. Füstös Dénes korábbi megyebíró ehhez még azt tette hozzá, hogy egyre nehezebb volt a szállást megoldani, mivel az erre szolgáló régi csűröket lebontották, és egyre többen vannak, egyre kevesebb a hely.

Az 1996-os menet kezdetén szombaton reggel fél hétkor harangoztak, majd a mise végeztével hét óra után álltak össze, fél nyolc előtt indultak. A reggeli indulás a plébános indítványára kicsit korábban volt, mint az előző évben, amikor annyira későn értek Somlyóra, hogy a mise előtt nem volt idejük leülni reggelizni, ezért többen is a mise közben ettek. Más falvakhoz hasonlóan itt is voltak, akik a menethez a faluban másutt vagy a falu végén csatlakoztak, kb. harmincan. Csíkszentmiklóson hamar, alig egy óra múltán áthaladtak, majd újabb bő egy-egy óra gyaloglás után következett Csíkdelne és Csíkpálfalva. Szűk három óra alatt, 11-re odaértek a Kis-Somlyó hegy tövébe a domboldalra, ahol reggelizni szoktak, innen 12-re a nyeregbe a misére.

Csíkszentmihály plébániájához tartozik fíliaként a völgyben három kilométerre feljebb, északabbra fekvő kisebb falu, Ajnád. 1996-ban a kb. 850 lakosú Szentmihályról és az 500 lakosú Ajnádról 100–100 gyalogos zarándok vett részt a gyalogmenetben, jóval többen asszonyok, mint férfiak, és a férfiak között is kisebb létszámban voltak a fiatalabb korosztályból. Mivel itt a kisebbik Ajnád van távolabb, a szentmihályiak gyülekezésének idejére ők is megérkeztek a plébániatemplomhoz; utána egy oszlopot alkotva vonultak, de nem vegyültek el,

628 Csíkszentmihály a Gyimesen keresztül Bákó felé vezető vaúsi fővonalon fekszik, sokan dolgoznak vasutasként és rendelkeznek szabadjeggyel.

629 Interjú Kósa Tiborral és Miklós Erzsébettel, 1992. június 8.

630 Ld. Csíkajnád honlapján: https://www.csikajnad.ro/csutak/ (utoljára 2019. március 30.)

hanem az ajnádiak a szentmihályiak mögé álltak be. A két település együtt ment, ugyanakkor bizonyos mértékig el is különült, ami tipikusnak is tekinthető ott, ahol plébánia és fília hívei mennek együtt. Mindkét oszlop elején ott mentek a ministráns fiúk, akik csengőszóval adták meg a lépés ritmusát akkor, amikor valamelyik településen haladtak át. Szépvízre érve például az ajnádiak csak akkor kezdtek csengetni, amikor az ő menetoszlopuk is a falu határához ért, és a két csengető csoport ezután alkalmazkodott egymás ritmusához. A plébános odafelé a szentmihályiakkal, hazafelé az ajnádiakkal ment, a kántor pedig fordítva változtatta a helyét. Az éneklés szintén nem volt egységes, a két oszlopban különböző énekeket énekeltek, vagy éppen csak az egyikben énekeltek. A nyeregben természetesen külön támasztották össze egymáshoz az ajnádi és a szentmihályi lobogókat, s a lobogók köré és mögé telepedtek az adott falu búcsúsai. A hazaindulásra való gyülekezéskor szintén külön csoportban gyülekeztek.

Induláskor néhány idősebb asszony állt be a menet végére, akik nem vállalkoztak az egész útra, de egy darabon velük tartottak. A határban *Zsolozsma* a neve annak a helynek Szépvíz felé félúton, ahol végleg elbúcsúztak és visszafordultak. "Most tusakodom, hogy miért nem mentem.” Idős asszony panaszolta, hogy kevesen vannak: az öregek, akik eddig jártak, már kihaltak, vagy nem tudnak elmenni, a fiatalok pedig nemigen mennek.[631]

A szentmihályiak a háromágú nagy vörös lobogójuk előtt másik öt, mögötte másik négy kisebb fehér és vörös lobogót vittek. A velük tartó ajnádiak háromágú lobogója fehér, ez előtt két, utána négy kisebbet (ugyancsak fehér és vörös) vittek. Keresztet az ajnádiak nem hoztak magukkal. A lobogókat odafelé végig kibontva vitték, hazafelé viszont a települések között többször is szétszedték és becsavarták részben a szél, részben a fáradtság miatt. Csak a hazaérkezés előtt, újra a *Zsolozsmánál* került újra minden az ünnepi helyére. A lobogókat felváltva vitték, kb. egy kilométerenként váltották. Hazafelé kevesebben vállalkoztak erre. A vezérkeresztet viszont csak *megyebíró* vagy *megyetanácsos* vitte.

Ez a 12–15 kilométeres távolság és az egy napos út már nem teszi nélkülözhetetlenné azt, hogy a gyalogos menetet szekerekkel kísérjék. Korábban, amíg éjszakáztak is Somlyón, ez még megvolt, 1994 után pedig a három szekérből lassan már csak egy maradt (eladták a lovakat, nem volt, aki a helyszínen őrizze őket, stb.). Az éneklés az odaúton jobban, visszafelé kevésbé ment. A rózsafüzért csak az idősebb asszonyok mondták, a fiatalok nem kapcsolódtak bele. Pihenés odafelé nem volt (említették, hogy régebben Delne határában, az *Ince* vagy *Incék hídjá*nál szoktak megállni); hazafelé Delne és Szentmiklós között álltak meg rövid pár percre. Itt szedtek fehéren virágzó ágakat, ezekkel tértek haza. Menet közben csak a gyerekeknek adtak előre elkészített szendvicset, a többiek nem ettek. Kevesen, főként fiatalok gyújtottak rá. Két asszony, anya-lánya hazafelé menet beszállt az eléjük kijött kocsiba. 1992-ben hazaúton még betértek Csíkszentmiklóson a templomba, ahol fogadták őket, 1996-ban már nem tették meg ezt a „kerülőt”. Régi szokás szerint a falvak harangszóval köszöntik az áthaladó búcsúsokat, ezért voltak, akik igen elcsodálkoztak, hogy az egyik faluban ez oda-és a visszaúton egyaránt elmaradt.

A misére a szentmihályiak nem egy oszlopban, hanem szétszóródva mentek fel a körmenet útvonalán, az ott haladókhoz már csak esetlegesen csatlakozva. A helyük a gyimesiek mellett

631 Mészáros Borbála feljegyzése elkapott beszélgetésekből, 1996. május 15.

szokott lenni, érdekes módon kissé elkülönülve a több csíkiaktól – talán mert térben is ez a falu van közelebb Gyimeshez „Nem baj, a kereszt összehoz”, mondták, és valóban ez történt a lefelé menetkor is.

A mise után a szentmihályiak nem a nagy tömeggel vonultak le az úton, hanem az erdő szélén még felmentek a Salvator és Szenvedő kápolnához, és onnan a Szent Antal kápolna érintésével értek le a borvízforráshoz. Ez a régibb hagyomány érvényesülése, ami szerint búcsúban nem lehet kihagyni ezt a három kápolnát, és a körmenet hagyományos útvonalán, a meredek úton kell lemenni. A borvíznél aztán elkeveredtek az ott hömpölygő tömeggel, nehéz is volt megtalálni egymást. A domboldalban csak egy-két asszony gyűjtött gyógynövényeket.

A hazaútra a nagymise után gyülekeztek össze úgy, hogy adtak maguknak egy órát a vásárban nézelődni, és nem sokkal a megbeszélt idő után, délután öt óra körül indultak el a Pálfalva felé vezető úton a „piac széléről”, ahol a lobogóik addig egy kerítéshez – már nem a hagyományos Szent János kápolnában – voltak letámasztva. Kevesebben maradtak, mint amennyien reggel voltak. Az ismert falvakon áthaladva újabb négy órányi gyaloglás után, este ½ 9-re értek a szentmihályi templomhoz, ahol az ajnádiak leváltak és továbbmentek. A búcsú végén szokásos litániát menet közben mondták el egy rózsafüzér elimádkozása után, így a templomi elköszönésre már csak a Te Deum maradt.

Akik ezen a napon bármelyik közelebbi faluból gyalog mennek Somlyóra, nem is igen számíthatnak arra, hogy bejutnak a templomba, és láthatják, érinthetik a Mária-szobrot. „Nem is lehet, mert ugye ha kereszttel megyünk, akkor kimenődik a hegyre, s aztán mise, s aztán jönnek bé, s készülődnek vissza, úgy hogy a kereszttel valók nem tudnak Máriához felmenni. Nem, egyáltalán, csak máskor.”[632]

Fogadásra az otthon maradottak kevesen, alig tucatnyian mentek a hazatérők elé szintén a megszokott helyre, a *Zsolozsmá*hoz. Az, hogy itt mennyit várakoznak, attól függ, mikorra ér oda a keresztalja. 1996-ban többet kellett várni, ezalatt imádkoztak. A lobogók meghajtásán kívül a találkozáskor nem történt más ünnepélyesebb fogadtatás, mint amit akár a gyimesi, akár a csíkszentdomokosi keresztalja esetében fogunk látni: az egy napos út szinte hétköznapi módon végződött, ki-ki hazatért.

*

Az egynapos körben számos felcsíki és alcsíki falu búcsújárása nemcsak nagy vonalaiban, hanem részleteiben is megegyezik az eddig leírtakkal. 1996-ban a 18 km-re fekvő alcsíki Csíkszentsimon keresztalja szombaton reggel hatkor gyülekezett, a megszokottnál kicsit később indult.[633] A pap csak a falu határáig ment velük, szokatlan volt, hogy két ministráns is ment vele füstölővel. A csapat pihenőt kb. 12 kilométer után, Csíkzsögöd határában, a benzinkút mellett tartott. Ahogy mindenki mást, őket is harangszóval fogadták az útba eső falvakban, Csíkszentimrén, Csíkszentkirályon, az autósok az országúton dudálva, villogva kerülték el őket. A 350 főnyi keresztalja végén négy szekér szállította a csomagokat, ezekre hazafelé sokan felültek, főként idősebbek és gyerekek. Hozzájuk is a Gimnáziumnál csatlakoztak az autóval vagy másképp érkezettek, így duzzadt fel kb. 500 főre a keresztalja, ezt regisztrálták, és eszerint

632 Anonyma, Mészáros Borbála interjúja, 1996. május 26.
633 Gránic Judit megfigyelései és interjúi alapján.

köszöntötték őket a fogadáskor. A mise után délután ötkor indultak hazafelé. A szabad időben sokan bejutottak a kegytemplomba, mások csak a kegyszobor nyeregben elhelyezett másolatához jutottak oda, ott „érintőztek”, ismét mások inkább a vásárban forgolódtak. A hazaúton már mindenkin érződött a fáradtság, és az elfogyasztott néhány sör, pálinka is éreztette a hatását, noha az illendő viselkedést igyekeztek megtartani. Este tíz órára érkeztek haza, a falu szélén fogadták őket. A szekerekről mindenki levette a holmiját; ami maradt, azt az egyháztanácsos, Geréd Endre házánál tették le, ahol még másnap is volt 8–10 táska. Fiatalok közül néhányan más menetrendet követtek: Szeredából vonattal hazautaztak, de csak azért, hogy felfrissülve, tisztán mehessenek vissza az éjszakai virrasztásba.

Csíkszentsimonban pénteken egy busznyi, 40–45 főnyi Nyíregyházáról jövő csoport szállt meg; ők szombaton a busszal mentek fel Szeredába, és a Gimnáziumtól gyalogoltak fel a Szék útján a tömegben. A faluban távolabbról, az erdővidéki Barótról érkezőket is fogadták, elszállásolták.

Csíkszentdomokos

289–294. KÉP

Az előzőeknél távolabbi, 30–35 kilométerre fekvő felcsíki faluból, Csíkszentdomokosról, Márton Áron szülőfalujából két napos a búcsújárás: bő fél napi gyalogmenettel érik el Somlyót, majd a helyben éjszakázás után másnap, vasárnap térnek haza.[634]

1996-ban a szombati gyülekező (mint máskor is) hajnali négy órára volt kihirdetve, de akkor még csak a „búcsúvezető” és néhány fiatal érkezett meg a templom elé. Hideg, sötét, és enyhe köd borította a gyülekezőket. A harangozóné irányításával kihordták a zászlókat a raktárból, majd az asszonyok virággal (orgona, gyöngyvirág) díszítették fel azokat. Vitték a falu szülötte, Márton Áron arcképét is. Egy asszony mutatta a többieknek: elszáradt virág szorult be a keretbe – „az Atya képe megőrizte tavalyról a virágot” –, ez egy kis jóleső csodálkozást keltett, aztán eldobták. Szégyennek tartották, hogy kevesen vannak, és attól tartottak, hogy le fogják késni a nagymise elejét.

Fél ötkor mindenki bevonult a templomba. Horváth Antal kanonok megáldotta a zászlókat, ezalatt a hívek állva maradtak. A Miatyánk, az Üdvözlégy és a Dicsőség elimádkozása és az áldás után az *Angyaloknak királynéja* kezdetű énekkel vonultak ki a templomból, és a pappal együtt harangszó mellett megkerülték azt. Utána az elkésettek is csatlakoztak, majd a menet – a két évvel korábbitól eltérően – rezesbanda kísérete nélkül indult el (1994-ben induláskor a Székely himnuszt játszották, egy kistraktor vontatta utánfutón ültek). A plébános egy rövid szakaszon haladt az élen, majd kiállt a sorból és áldó kéztartással várta meg a hívei eltávolodását. A kántor kezdeményezésére az asszonyok elkezdték imádkozni a rózsafüzért. A gyerekek,

634 A saját többszöri találkozásaimon túl 1994-ben két napon át Fábián Gabriella és Kordé Tünde kísérte végig a csíkszentdomokosiakat úgy, hogy egyikük a menettel, másikuk az otthon fogadókkal is együtt volt. 1996-ban az indulástól az érkezésig Fábián Gabriella Kiss Ágnessel és Gulyás Judittal követte a búcsújárást. Ezért van mód összehasonlításra különböző időkből és más-más helyszínekről. Ha másként nincs jelezve, az időpont 1996-ra vonatkozik. Tánczos Vilmos jóvoltából összevetésként felhasználhattam Tasnády Erika 1993-ban készült jegyzeteit is, amelyek mindenben alátámasztották az itt leírtakat.

leginkább a cserkészek az *Áldjátok az Urat!* című imakönyvből énekeltek. Néhány asszony a vasúti átjáróig kísérte a búcsúsokat, hogy még egy utolsó anyai pillantást vethessen a gyalogosan elindult kiskorú gyerekére. A két évvel korábbihoz képest 1996-ban jóval több fiatal képviseltette magát, talán ennek köszönhetően a keresztalja gyorsabban tudott haladni. Tartották is az iramot, mivel az egy órakor kezdődő misére be kellett érniük, és Domokos a legtávolabbi falu Felcsíkban.

A csíkszentdomokosiak a következőképpen voltak felsorakozva: elöl a búcsús keresztet és a Márton Áron arcképét vivő gyerekek, utánuk a csengettyűs gyerekek, két búcsús zászlót és a falu lobogóját vivő férfiak, majd a férfiak, legények. A káplán a búcsúvezető és a Kolping szövetség elnökének társaságában közvetlenül a három ágú nagy zászló előtt haladt, utánuk a cserkészek, a gyerekek, a legvégén pedig az asszonyok. Minden csoport zászlóval különült el a másiktól. Az asszonyok új piros zászlókat készítettek pamutból, mivel a régiek gyapjúból voltak, és nagyon nehezek voltak. Frédi, a fiatalok énekvezetője, fehér ministránsruhájában feltűnő jelenség, előre-hátra mozgott a kereszt mentén. A menetet a kántor irányította, ő főként az asszonyok és a fiatalok között mozgott. Az asszonyok maguk közt megosztották az irányítást. A szentdomokosiakkal tartottak a balánbányai hívek is, akik csak a későbbi években indítottak külön keresztalját, ekkor még becsatlakoztak a menet végére. Útközben a férfiak és nők végig nem keveredtek. Leghátul haladtak a szekeresek, akik a csomagokat vitték, 1994-ben még csak kettő, a későbbi években három-négy is.

1994-ben a menet fél óra után megérkezett Csíkszenttamásra, találkozott az ottani keresztaljával. Ők az indulással megvárták a szentdomokosiakat, és beálltak az ő keresztaljuk mögé. Ez nem minden évben volt így, 1996-ban például a többi felcsíki falvak egyike sem várta be a szentdomokosiakat. A szenttamásiak megtehették volna, hiszen csak 10–15 perccel előzték meg őket. Bevett hagyomány, és a szentdomokosiak el is várták, hogy Csíksomlyó felé a felcsíki falvak sorában ők mehessenek legelöl, hiszen ők jönnek a legtávolabbról, ám ez nem tud mindig érvényesülni.

Reggel hat óra körül a menet megállt zászlót javítani, majd 8 óra előtt érkeztek a pihenőhelyre, a Csíkmadaras és Csíkrákos között fekvő Sós rétre. Fél óra után, kb. fél kilenckor indultak tovább. Korábban itt pihentek meg a szenttamásiak is, de nem várták be a szentdomokosiakat. A Sós-rét nemcsak az étkezés, hanem az átöltözés helyszíne is, ehhez a rét szélére, a bokrok mögé mentek el. A fiatalok közül legfeljebb a meleg miatt váltak meg ruhadaraboktól. Az asszonyok közül többen is itt öltöztek át ünneplő illetve székely ruhába.

Menet közben az út menti kereszteknél és a falvak templomainál régi szokás szerint meghajtották a lobogókat. Út közben a kapuknál hokedlik voltak kirakva vödör hideg vízzel, bögrékkel, poharakkal. A menetből ki-kifutottak, főként a gyerekek, fiatalok; iszttak, megköszönték, és futottak vissza a menethez. Mivel a tempó elég gyors, könnyen elmaradhattak.

A keresztalja Csíkcsicsóban találkozott a csíkjenőfalviakkal és a csíkkarcfalviakkal, akik ott akkor fejezték be a pihenőjüket, és felsorakoztak a domokosiak után. A csíkcsicsói templomot a búcsúvezető kezdeményezésére megkerülték; egyesek ezzel nem értettek egyet, ők nem is követték a többieket, és még a gyerekeket is próbálták visszatartani, sikertelenül. Az asszonyok szerint a templomot csak a hazafelé vezető úton kellett volna megkerülni. Két évvel korábban viszont hasonlóképp történt, szintén megkerülték a templomot, mondván, hogy ez van a

legközelebb az úthoz. A fiatalok körében nem volt teljesen világos, mi is fog történni, fiatal lányok kérdezősködnek.

A Csíkcsicsó és Csíkszereda közötti útszakaszon a menet már jó időben volt. 11 óra előtt 1994-ben Szombathelyről érkezett cserkészek csatlakoztak, akik Szentdomokoson szálltak meg, de eddig az autóbuszukkal jöttek. Ugyancsak itt csatlakozott a menethez a káplán, akit a plébános hozott el kocsival.

11 órakor a keresztalja már Csíkszereda határába ért, de még másfél órába telt feljutni a szentmise színhelyére. Már Csíktaplocán összeértek a keresztalják, idegenek álltak be a messzebbről jövők közé. A közlekedési eszközökkel érkezettek a Márton Áron Gimnáziumnál csatlakoztak a gyalogmenethez, amely a Szék útján végig énekelt. 1994-ben a kistraktorral érkezett rezesbanda is csatlakozott, és beállt a menet elejére. A tömegben több irányító is figyelmeztetette társait, hogy „ne úgy haladjanak, mint egy csorda”. Az árusokkal senki sem foglalkozott, mindenki arra figyelt, hogy tartani tudja a lépést a saját falujával, és ez nagy vonalakban sikerült is. Időközben a keveredés és a tömeg láttán azt mondták, „itt mindenki testvér”. A templomhoz való megérkezéskor többen is sírtak.

A hangosbemondó közölte a felcsíkiak megérkezését: „Szeretettel köszöntjük a csíkszentdomokosi zarándoktestvéreinket, 800-an érkeztek Török Lajos vezetésével. Meg vagyunk győződve, hogy imádságos útjukat szívesen fogadja a Szűzanya”.[635] A plébános nevét rosszul mondták be, emiatt a domokosiak csúfolódtak is Török Lajossal, aki valójában nem pap, „csak” búcsúvezető volt. A szentdomokosiak számát a szervezők tőle érdeklődték meg, aki 800-ra becsülte a számukat. A domokosiak büszkék voltak, hogy ilyen nagy számban vannak jelen, és csodálkoztak, hogy a karcfalviak és a jenőfalviak együttesen náluk többet, 1100 főt tennének ki. A templom előtt csak elhaladtak, ott jobbra fordulva a templomkerten át a Szent Antal kápolna felé vették útjukat, más útvonalon, mint két évvel korábban, amikor még a régi szombat déli nagy körmenet útvonalán haladtak. A nyeregben a szervezők irányításával foglalták el a helyüket a felcsíkiaknak fenntartott területen. 1994-ben csaknem pontosan a mise kezdetére értek oda. Amennyire a körülmények engedték, a domokosiak megpróbáltak a misén is együtt maradni. Legtöbben nem szégyellték a fáradságukat, leültek.

Mise után ugyanazon az úton, a Barátok kertjén keresztül értek be a templomkertbe, ahol rendezték soraikat, megvárták, míg a tömeg kissé eloszlik, majd elindultak Csobotfalva felé a szálláshelyükre. Ehhez egy szakaszon szembe kellett menni a hegyről lefelé érkezőkkel. A szállás Csobotfalván a régi kollektív istállóinál volt, hogy a szekeresek megfelelő körülmények között éjszakázhassanak. Itt mindenki nekilátott az otthonról hozott elemózsia elfogyasztásának, aztán négy óra körül mindenki elszéledt. Az esti csángó misén domokosiak nem voltak jelen, csak a moldvai származású plébánosuk. Néhányan a kegytemplomban éjszakáztak.

1994-ben éjjel a fiatalok közül sokan a Szent Péter templomban vettek részt az éjszakai ifjúsági programban. Rózsafüzért mondtak, és élmény volt számukra, hogy az érsek is közöttük volt. Mások a Kolping család két sátrában énekeltek, imádkoztak, csak reggelre aludtak el. Az idősebbek a kegytemplomban virrasztották át az éjszakát, ha elég jó helyet kaptak. „Én amióta

635 Saját hangfelvétel a „stúdió” helyiségben a rendházban.

Somlyóra járok, máshol egyáltalán nem voltam, csak a templomban".[636] Volt, aki rokonokhoz ment. 1992-ben még többen is a később lebontott régi pajtákban helyezkedtek el a szekerekkel együtt, és hajnalban ott öltöztek át a misére. Közben a feszületük a jászolba volt letéve, öntudatlanul is erős szimbólumként. Hajnalban a szentdomokosiak is kimentek a Kálváriára keresztutat járni, a kápolnában oltárt kerülve imádkozni, majd a napkeltét várni. 1994-ben többen beszámoltak ottani szép élményekről. „Én nem látok semmit, csak annyit, mint amikor, mint az oltáriszentség. Olyan gyorsan látom, hogy forog, s olyan, mintha csúszna ki a medriből." „Most nem lehetett úgy meglátni, mint tavaly. Fényes, ostyaszerűség volt, olyan szép volt. Most es szétszórta a sugarát, csak nem lehetett olyan jól látni a felhőtől."[637]

Vasárnap reggel a nyolc órai szentmisére jött újra össze mindenki, ez után, kilenc óra körül szoktak hazaindulni, miután felrakodtak a szekerekre. A fiatalok közül többen is lemaradtak, mert nem volt elég nyomatékosan kihirdetve az indulás időpontja, és csak Csicsóban csatlakoztak újra a gyalogos menethez, odáig vonattal utaztak. Voltak, akik a gyalogmenet résztvevői közül már szombaton este hazautaztak; hazafelé mégis gyarapodott a búcsúsok száma, mert többen csatlakoztak a járműveken beutazók közül. Olyan is akadt, aki oda-vissza gyalog járta meg a búcsút, de éjszakára hazament. A vasárnap reggeli vonaton több szentdomokosi utazott hazafelé, fiatalok, idősek egyaránt.

Sokaknál volt búcsúág, a fiatalok tréfálkoztak, hogy törnek egy nyírfát az ág helyett, aztán egész nyáron lehet vecsernyézni. Ezzel arra utaltak, hogy a búcsúág minden levelére el kell mondani egy Miatyánkot. A hazafelé vezető úton a menet lassabban haladt, kevesebb volt az ima és az ének. A legtöbb asszony zöldággal a kezében indult útnak, amit cigányoktól vettek néhány lejért. Szokás szerint főleg a családjuknak viszik, de adnak rokonoknak, szomszédoknak is, főleg, ha erre külön meg is kérik az otthon maradottak. Csíkcsicsóban újra megkerülték a templomot, Madéfalván pedig a Siculicidium emlékművet, ahol elénekelték a *Székely himnusz*t. (Magyarországi kirándulók itt könnyezve követték végig az eseményeket.) Újra a Sós réten következett egy pihenő kb. délben. Ide eléjük jött egy szekér a faluból, amire leginkább a gyerekek ültek fel, az idősebbek közül csak az, akinek nagyon fájt a lába. Csíkdánfalvánál, ahol letértek a főútról, szintén szekerek várták a menetet, és itt is alig lehetett látni idősebb asszonyt, aki felült volna. Csíkkarcfalvától kezdődően és Csíkszenttamáson már többen kint álltak a kapuk előtt, szinte sorfalat alkottak; a férfiak, leginkább az idősebbek, kalapjuk levételével adtak tiszteletet az áldozatokat vállaló búcsúsoknak, némán követték őket tekintetükkel. Az asszonyok közül többen is könnyeztek.

A hazafelé vezető úton a felcsíki falvak összehangolódása évről évre másképp alakul. Van, amikor Karcfalva vagy Szenttamás előbb hazaér, van, amikor szándékosan előre is engedik őket, hogy a saját falujukban már ők is fogadhassák a szentdomokosiakat, máskor ez nem történik meg.

Az otthon maradó szentdomokosi híveknek a saját templomukban vasárnap 9, 11 és délután 4 órakor tartottak volna misét, de a megszokott rend ilyenkor megváltozik. Reggel a hazafelé tartó gyergyószárhegyi keresztalja érkezett meg, nekik a megszokott 8 óránál valamivel később

[636] Fábián Gabriella interjúja Török Jánosnéval, 1994. május 22.
[637] Fábián Gabriella interjúi Albert Évával és Karda FÉlixnével, 1994. május 21.

kezdtek misét tartani (orgona nélkül, mert a kántor még nem ért haza). A kilences mise negyedórás késéssel kezdődött, erre már megérkezett a kántor. A végén a hirdetésben arról volt szó, hogy hol kell várni a hazaérkező keresztalját: a harangszóra a vasúti átjáróhoz kell eléjük menni. Tíz óra körül egy magyarországi autóbusz érkezett, amelyben papi vezetéssel balatonkeneseiek, zirciek és veszprémiek voltak. Kicsivel később megkezdték a miséjüket, amit a saját papjuk, László Dezső Kelemen tartott, a prédikációt a helyi esperes mondta. Ennek a végére bementek a templomba azok, akik a 11-es misére számítottak. Időközben egy utazási iroda szervezésében egy másik elegáns busz is megérkezett Miskolcról, pap nélkül. A 11 órás misét a szentdomokosi esperes tartotta, utána bemutatta a templomot a vendégeknek, beszélt a falu történetéről, majd elmentek a Márton Áron emléktáblához is, és ott imádkoztak.

1996-ban a hazaérkező szentdomokosi keresztalja fogadására délután fél háromtól kezdtek gyülekezni az emberek a templomnál, majd fél óra múltán elindultak az iskola és a vasúti átjáró felé. Elöl az egyháztanácstagok mentek fehér zászlóval, majd a ministránsok és a plébános, utánuk kislányok és az asszonyok. Sokan csatlakoztak útközben és a vasúti átjárónál is. Az asszonyok a Dicsőséges Rózsafüzért imádkozták.

A hazaérkezők és a – kissé megkésett – fogadók négy óra körül a falu határában, a Csíkszenttamás felé vezető úton találkoztak. Az érkezők a *Himnusz*t énekelték, többen sírtak. A találkozás rövid volt, a két menet csak néhány pillanatra állt meg egymás mellett, addig, ameddig a papjuk megáldotta a búcsúsokat. A fogadó menetnek így nem maradt ideje kialakítani az 1994-ben még megfigyelhető sorfalat. Kínálkodás sem volt, mint két évvel korábban, amikor kaláccsal, pálinkával „tisztelték meg” a búcsúsokat. A zászlókat meghajtották, az emberek is köszöntötték egymást, volt, aki virágot kapott. Az érkezők közül páran búcsúágat adtak át az őket várónak. A menet elindult a templomhoz, elöl a hazatérők, utánuk besorolva az őket várók.

Amikor a menet eleje délután fél öt körül a templom közelébe ért, meghúzták a harangokat. Az esperes és vele húsz-harminc helybeli a templom előtt az utcán várt. A szekerek félreálltak, az emberek a templom megkerülése után rövid hálaadásra betértek a templomba. Ott a plébános áldást mondott a búcsúsokra és köszönetet a részvételért, külön is a gyerekeknek, akik nagy számban tették meg az utat. Elénekelték a *Himnusz*t és a *Boldogasszony anyánk*at. A búcsúsok levették csomagjaikat a szekerekről, és rövid búcsúzkodás után hazaindultak. Hat–hét órányi gyaloglás után ugyan kellően fáradtak, ám annál jobban át vannak itatva két nap közös imádságával. Egy fiatal lány 1994-ben a könnyeivel küszködve mondta el, hogy ő 1990-ben egyáltalán nem ment Somlyóra, de amikor meglátta a hazaérkező édesanyját, „akkor is ilyen fáradt volt [ti. mint most ő]. S az utcában, ahogy találkoztunk, úgy látszott valami rajta. Látszott, hogy nem is ő jön, hanem [már sírva mondja] Jézust hozza. S akkor elhatároztam, hogy jövőben biztos, hogy én is el fogok menni. S azóta megyek.”[638]

638 Fábián Gabriella interjúja Kádár Gizellával, 1994. május 23.

Gyergyószárhegy

295–306. KÉP

Gyergyószárhegyről 1990-ben a ferencesek 250 zarándokot regisztráltak, akik autóbusszal érkeztek. A következő évben, 1991-ben a helybeliek a gyalogos zarándoklatot is újra indították, és a következő évtizedekben, mind a mai napig tartják is ezt a hagyományt. A keresztalja a pünkösd előtti csütörtök reggeltől hétfő délig van úton. Miközben számos általános vonást figyelhetünk meg a búcsújárásukban, érdemes ezeket a saját megszokások, a saját hagyományalakítás keretei közé illesztve szemlélni.

Szárhegy a gyergyói medencében fekszik, 60–62 kilométerre Csíkszeredától (autóval kb. 60 perces, vonattal 80–100 perces út; naponta itt négy pár vonat jár). Ekkora távolságból még csak az udvarhelyszéki Barót újította fel a gyalogos zarándoklatát. Egybevetésül: a magyarországiak által olyannyira kedvelt gyimesi települések legtávolabbika is közelebb, 40–50 kilométerre van. Szárhegyen 1642-től 1951-ig ferences rendház működött, amely Gyergyó térségében sokáig némileg hasonló vallási központ szerepet töltött be, mint a „csíki klastrom”. 1771 és 1908 között kolostori iskolája is volt. P. Benedek Fidél úgy tudja, hogy ferences páterek a helyi elemi iskolákban még 1945-ig tovább tanítottak.[639] Az épületbe 1990 után visszaköltözött és hosszú ideig lelkipásztorkodott egy idős szerzetes, P. Ferencz Ervin, aki a maga sajátos módján kulcsszerepet játszott az erdélyi ferencesek szétszóratás előtti és utáni hosszú történetében. A páter egy róla készült szép dokumentumfilmben „szolgabarát”-nak nevezte magát.[640] Nem kétséges, hogy a szerzetesek jelenléte generációkon keresztül nyomot hagyott a település egész vallásos életén.

Ide kötődik továbbá a legrégibb székely földbirtokos családok egyike, a Lázár család is, amely a 15. századtól jelentős szerepet játszott a térség és Erdély történetében.[641] Államosított kastélyukban az 1970-es években művészeti alkotótáborokat szerveztek. A csíksomlyói kálvárián az egyik kőkeresztet, a keresztút ötödik állomását 1939-ben a szárhegyi B. Gábor Ádámné állíttatta. A kereszt gyakran fényképezett, sokszor közölt felirata (betűhíven): „Keresztviselő | Krisztusom | tartsd meg székely | népemet | hogy nagy lélekkel | hordozza keresztjét”. Megjegyzendő, hogy a Kálvária keresztjei között ez az egyetlen, amelynek állíttatója nem az elülső, hanem a hátulsó oldalon örökítette meg nevét.

Szárhegy templomának búcsúja augusztus 15. Nagyboldogasszony ünnepe, de „Kis-Somlyó” búcsút a pünkösd utáni kedden is tartanak; ez szinte Gyergyóba „kihelyezett” párja a somlyói búcsúnak. Azok a szárhegyiek, akik az előző öt napban megjárták Somlyót, ezen a kedden fogadják más falvak népét.

Szárhegy búcsúvezetője 1990 óta az 1936-ban született Kolcsár Ágoston. Az ő kezdeményezésére indultak el néhányan, alig egy tucatnyian 1991-ben gyalogos keresztaljával is, és a létszám éveken át egyre növekedett: 1992-ben 25-en, 1993-ban 45-en, 1994-ben 90-en, 1995-ben 140-en, 1996-ban kb. 100-an, 1997-ben 125-en voltak. Nagyjából ez a 60–100 körüli létszám állandósult, tíz évvel később, 2005-ben újra 74-en értek Somlyóra. Ahogy 1990 után

639 Benedek 2005. 13–69. Tanulmánya számos rendtörténeti részlet és fordulat megvilágító erejű bemutatása.
640 Ld. a vizuális források között: V/15.
641 Garda 2012.

másutt, úgy a szárhegyiek többsége is csak szombat reggel indult autóbusszal és kocsival, a gyalogosokkal pedig a Szék útja elején találkoznak össze, onnan vonulnak a kegytemplomhoz; a kilencvenes években együtt 400–800 közötti létszámban írták fel őket. A búcsús menet – több évben történt személyes találkozások és interjúk alapján – nagy vonalakban a következőképp írható le.

A résztvevők csütörtökön kora reggel szentmisén vesznek részt, majd 7 vagy 8 órakor indulnak útnak. Átvonulnak Gyergyószentmiklóson és Gyegyótekerőpatakon, majd Vasláb után megpihennek, reggeliznek. Innen 1991 óta Marosfő és Csíkszentdomokos érintésével tovább is az országúton mennek az összeépült felcsíki falvakon át Csíkdánfalváig, ami kicsit hosszabb, de kevesebb kaptatóval jár, mint a hegyen át. 1949-ig ez másképp volt: akkor az erdei utakon, a *Székaszó*n át rövidítettek, de ez már csak az emlékekben van meg.[642] „Akkor járatosabb volt, mint most, a hegyen keresztül” – mondta Kozma Ferenc 1994-ben. Abban az időben az országúton csak a szekerek haladtak volt a csomagokkal. A menet estére ér Dánfalvára, van, hogy korábban (hat óra körül), van, hogy csak sötétedés, este kilenc után. Eddig megtettek kb. 42 kilométert. A dánfalvi szállás rokonoknál, ismerősöknél történik, este senkinek nem kell helyet keresnie. „Harangoztak, ugye, ahogy érkezett a kereszt. Mán a nép összefutott: na, jöjjenek ide ötön, oda ötön” (Gábor Vilmos). „Én, azt mondja, tízet viszek el, én hármat viszek el, én hetet viszek el. Úgy kapkodták széjjel a népet. Jaj, te a tavaly is itt voltál nálunk, jósz nálunk!” (Kozma Ferenc).[643]

Dánfalváról pénteken kora reggel (némelykor már 6 óra után) újra elindulnak, és 14 kilométer után eljutnak Csíkcsicsóig, ahol a templom kertjében megpihennek, reggeliznek. A közben útba ejtett falvakból csak másnap reggel fognak indulni, mert azokban még készülődnek; csak megnézik az áthaladó keresztalját, a szokott módon vízzel kínálják, de szertartásosan nem fogadják. A menet Csíktaplocán keresztül pénteken általában elsőként: kora délután, olykor már 2 vagy inkább 3 óra körül érkezik meg a kegytemplomhoz. A másfél napja úton lévők ekkor részesülhetnek a hagyományos búcsújárástól elválaszthatatlan fogadásban a templom kapujában (ezt a kilencvenes években az idős atyák, mint P. Daczó Lukács vagy P. Ferenc Ervin mindig megtették), majd ünnepélyesen bevonulnak az ilyenkor még csaknem üres templomba, ott eléneklik a búcsú beköszönő énekét: *Dicsértessék a Jézus s Mária neve…*.[644] Ekkor van idő felmenni a Mária szoborhoz is, amit ugyancsak a kereszttel, lobogókkal tesznek meg, és ahogy a saját tárgyaikat szokták, úgy ezeket is hozzáérintik. Ez után megteszik a keresztutat a Jézus hágóján, énekelnek a Salvator kápolnánál, majd a Szent Antal kápolnát érintve leereszkednek a borvízforráshoz. Itt kicsit felfrissülnek, és szertartásosan isznak, mégpedig egymás után a búcsús csengőkből, akár pohárból. A víz „szent víz”: „látjátok, ebből még az íze is más!”[645] Visszatérnek a kegytemplomhoz, és részt vesznek az esti szentmisén, amely a „hivatalos” program szerint is a búcsú megnyitása. Ezen még alig vannak ott távolabbról érkezettek, ezért feltűnik a szárhegyiek rendezett és ünnepélyes jelenléte. Innen a mezőn át – ami utóbb, a 2000-es években

642 Tánczos 2016. 108.
643 Interjú Gábor Vilmossal és Kozma Ferenccel, 1994. május 20.
644 Réthy 1924. 140
645 Molnár Gergely interjúja Kolcsár Ágostonnal, 2005. május 13.

jórészt beépült új házakkal – Csíktaplocára tartanak. Ott beteszik a templomba a lobogókat, és szétoszlanak.

A szárhegyiek közül pénteken sokan virrasztanak a templomban az ugyancsak pénteken érkező moldvaiakkal, főként olyanok, akik vonattal már erre az estére befutnak Szárhegyről, vagyis nem a búcsújárás egy napos változatát akarják megvalósítani.

Csíktaplocán szintén régi időkből maradt hagyomány, hogy az érkező zarándokok ott megszállnak. Ennek feleleventésében a szárhegyi pap segített: ő kérte meg a taplocai papot, hogy mozgósítsa a helyieket. Ők az első alkalommal a templomnál várták, és ugyancsak „szétkapkodták" a zarándokokat. Ezek a kapcsolatok aztán állandósultak; 1996-ban például, amikor Botár Imréék házában és udvarán találkoztunk, már több éve jártak oda. A házban néhány idősebb ember, a csűrben a szénapadláson a fiatalok kaptak helyet. Este az udvarra beállt szekérről elővették az elemózsiát, és fáradtan, de igen oldott hangulatban vacsoráztak. Fogadók és érkezők egyaránt tudják, hogy számíthatnak egymásra, erről nincsen előzetes értesítés. Utólag egy lapon vagy rövid levélben meg szokták köszönni a szívességet. Van, amikor az út közben bepiszkolódott fehér lobogókat este még ki is mossák, hogy másnapra tiszták legyenek.[646]

A szállás felé vezető úton 1996-ban érdekes találkozás zajlott le: befutott egy másik szárhegyi zarándok, az ottani tornatanár, aki egy nap alatt akarta megtenni a Szárhegy–Csíksomlyó közötti 62 kilométert. Reggel négykor indult el, mégpedig nem is egyedül, hanem néhány iskolás gyerekkel együtt, és este hatra érkeztek meg. Ez a menet egyszerre búcsújárás és „teljesítménytúra", ami majd a következő évtizedben válik „divattá". Az idősek egyfelől elismeréssel, másfelől székelyes tréfával viszonyultak hozzá, és tovább feszítették a húrt: ezt az utat meg lehet tenni 10 óra alatt is, ha óránként megtesznek átlag hat kilométert. Évődő párbeszéd zajlott le erről a mező szélén, pontosan abban a modorban, mint amilyeneket Bíró Zoltán elemzett a tréfás nyelvi kapcsolatokról szóló könyvében.[647]

Szombaton reggel a búcsúsok újra gyülekeznek a templomnál, innen a Szék útja elejére vonulnak, s onnan az aznap oda érkezőkkel együtt, a tömegbe egyre jobban beleolvadva mennek fel a nyeregbe. „Kikerülünk, nyugodtan ki tudunk menni, s pihenünk délelőtt, amíg kezdődik a mise" – mondja Csergő Antal.[648] „Egy nap mindenfélét megtenni nem lehet. Hogy elvégezzük a keresztútját is, megcsináljuk a nagy kikerülést, szentmisét is tudjunk hallgatni, ezt nem lehet megcsinálni. Így most [péntek délután] elmentünk, elvégeztük a keresztútját, utána holnap megyünk, csináljuk a nagy kikerülést, meghallgassuk a szentmisét, s hamar indulunk haza. Hétfőn 11 órára érünk haza".[649] A szombat délelőtti pihenésre szükség is van: a nagymisét sokan fegyelmezetten végigállják, és a mise után hamarosan hazaindulnak. Húsz kilométeres út áll előttük, mire öt falun keresztül újra elérnek Csíkdánfalvára, ahol a szokott helyeiken újra megszállnak.

Vasárnap „enyhébb" menet következik: reggel szűk két óra alatt kb. 9–10 óra között érnek Csíkszentdomokosra, ott misét hallgatnak, és rövid pihenőt tartanak. Ilyenkor a szentdomokosiak keresztalja még távol van, csak az otthon maradottak gyülekeznek a reggeli misére. A

646 Interjú Csergő Antallal, 1996. május 24.
647 Bíró 1997.
648 Interjú Csergő Antallal, 1994. május 20.
649 Interjú Kozma Ferenccel, 1994. május 20.

szárhegyiek egy 1996-os megfigyelés szerint megálltak Márton Áron szülőházánál, meghajtották a zászlóikat, elénekelték a *Székely himnusz*t, majd továbbindultak a templomhoz, amit először megkerültek, aztán bementek. Saját papjuk misézett nekik a szentdomokosiak két vasárnapi miséje közötti időben. Lobogóik közül csak a kisebbeket vitték be, a nagyok a falhoz támasztva kint maradtak. A továbbindulás után a hágón keresztül délután Marosfőre érnek, ahol délután megint van néhány órányi pihenő. Itt van a vasárnap esti szállás. Hétfőn már „csak” a maradék 25 kilométert kell megtenni, ez megvan kora reggeltől délig. Így az indulás utáni ötödik nap, oda-vissza kb. 150 km gyaloglás után a búcsújárók hazaérnek a hálaadásra. Teljes búcsút nyertek, minden értelemben.

A szárhegyiek gyalogos zarándoklatához kapcsolódik egy felújított szokás, a *királynéültetés* is, ami a széles körben elterjedt pünkösdi királyválasztó szokások körébe illeszkedik. Marosfő felé menet az út egyik legmagasabb pontján, egy tisztáson kerül rá sor, a fiatalok közül választják meg királynak és királynénak azokat, akik a legtöbbet voltak gyalogosan a búcsúban. Virágkoszorúval megkoronázzák őket, testőrt és udvari bolondot is adnak melléjük. A kiválasztás közfelkiáltással történik, előre nincsen megbeszélve.[650]

A szárhegyiek több napos gyalogos búcsújárása az 1990-et követő másfél évtizedben a hagyománynak olyan „kövülete”, amit korábban sok, egykor hasonlóképp búcsút járó székelyföldi településről leírtak, megfigyeltek. Köztük a legismertebb a Nyárád mente kis falvait egybefogó keresztalja Mikháza, ahol ugyancsak ferences kolostor volt;[651] az erdővidéki katolikusok kisvárosa, Barót, vagy az udvarhelyi Zetelaka, illetve Háromszék és Kászon falvai.[652] Ezekről a helyekről a gyalogos búcsújárást 1990 után ugyancsak feleleventették, de általában rövidebb formában, vagy inkább csak a vállalkozó kedvű fiatalok, vagy csak az egyik irányba, rendszerint odafelé. Ezekből a távolabbi falvakból az újabb időkben a gyalogos zarándokok rendszerint csatlakoznak ahhoz a faluhoz, akiknél megszállnak. Barótról például Csíkszentsimonon át érkeznek pénteken este, az áthaladáskor a helybeliek megvendégelik őket, friss virágokkal díszítik fel a lobogóikat és keresztjeiket, együtt imádkoznak velük a templomban, aztán egy részük át is kíséri őket a következő faluba, Csíkszentimrére. A barótiak ott szállnak meg, és velük együtt teszik meg a hátralévő 13–14 kilométert szombaton Somlyóra.[653] Gyergyóalfaluból a gyalogosok pénteken kora reggel indulnak, Csíkkarcfalván szállnak meg, szombaton velük mennek tovább. Velük megy a szomszédos Borzont, Csomafalva, Újfalu, Gyergyószentmiklós, és magyarországiak is. Haza vasárnap délben indulnak és hétfőn érkeznek meg.[654] A szárhegyiek esetében ilyen találkozásra vagy kapcsolódásra nem kerül sor.

650 Vass 2019., Vizuális források V/23.
651 Papp A. 1995.
652 Tánczos 2016. 84–108.
653 Málnási Levente beszámolója 1993-ból (Tánczos 2016. 101–106), Gránic Judit gyűjtése 1996-ból.
654 2012-05 Balázs.

Gyimes

307–319. KÉP

A három együtt haladó gyimesi keresztalja az egyik leglátványosabb, a legtöbben őrájuk kíváncsiak, a legtöbb közlés és újságcikk róluk szól.[655] Érdeklődők, turisták, filmesek a kezdetektől fogva csatlakoztak hozzájuk főként a Somlyóra tartó útjukon vagy a hazaútjuk kezdő szakaszán. Vass Erika könyvében egy teljes fejezetben részletezte búcsújárásukat, továbbá ennek vizuális megjelenítését is fényképanyagon, filmekben, ami itt felmentést ad attól, hogy sok részletre kitérjünk. A térhasználat, a szereplők, a kellékek a szent színház fogalomkör szerint rendre sorra kerülnek írásában, amely több évig tartó terepmunkára alapozódik.[656]

A szórványtelepülésen élő gyimesiek a saját *patak*juk csoportjával indulnak, majd a három községközpontban, Gyimesbükkön, Gyimesközéplokon és Gyimesfelsőlokon gyülekeznek és állnak össze keresztaljába. Némelyik patak lakói csak az elhaladó keresztaljába csatlakoznak be, hasonlóképp, mint Kotormány tízes Csíkszentgyörgy-Bánkfalvához. A kereszteken belül már nem patakok szerint tagolódik tovább az oszlop, hanem ki-ki besorol a helyére kor, nem és ruházat szerint (együtt tartanak a harisnyás-bőrmellényes férfiak). A legtávolabbi Gyimesbükk mintegy ötven, a legközelebbi Gyimesfelsőlok mintegy harminc kilométerre esik Somlyótól. Akik pénteken kora reggel Gyimesbükkről és a távolabbi patakokról elindultak, estére Felsőlokra érnek, ahol megszállnak, majd szombaton a kora reggeli indulás után néhány órával, dél körül érnek be Somlyóra. 1990-es megfigyelésem szerint, amikor velük tartottam, másnap a vasárnap reggeli mise után, fél kilenc körül indultak hazafelé. Összeszedték a zászlókat, felsorakoztak a templom bejárata előtt, és búcsúéneket énekeltek. Aztán megindultak kifelé, az őket csodáló helybeliek és magyarországiak sorfala között. Legelöl haladtak a gyimesbükkiek, akik a legtávolabbra mentek, aztán a középlokiak, majd a felsőlokiak. Mindhárom oszlopban legelöl haladt a feldíszített vezérkereszt, két oldalán két kisebb zászlóval (a keresztet idősebb férfi, a zászlókat legények vitték). Utána a házas, csángó népviseletbe öltözött férfiak következtek, majd a háromágú nagy búcsús zászló. Emögött a férfiak és legények közül azok, akik nem vették fel a népviseletet, majd a fiatalabb lányok, asszonyok, végül az idősebb asszonyok, keverve népviseletben és nem népviseletben. A sok száz ember énekelve, rendezett oszlopban vonult ki a búcsú közvetlen helyszínéről, aztán ráfordultak a Csíkpálfalva felé vezető útra. Csobotfalván a házak udvarain a menetet már várták a szekerek, amelyek a csomagokat, a gyerekeket és a fáradtabb idősebbekek vitték. A menet fél tíz körül ért Pálfalvára, ahol szervezetten nem fogadták őket, csak a kíváncsiskodók álltak ki a kapukba. Itt és a további falvakban is némely ház lakói vízzel kínálták az elhaladókat. Pálfalvát elhagyva a menet – még mindig a földúton, a hosszabb országutat lerövidítve – az elpusztult Cibetfalva megmaradt temploma mellett haladt el, háromszor meghajtotta a zászlókat, majd tíz óra körül ért be Csíkdelnére, ahol csak áthaladtak, az előző faluhoz hasonlóan nem fogadták őket. Itt az oszlop már kezdett némileg fellazulni: az addigra elfáradt első zászlóvivőket felváltották, némelyek beszélgettek, volt, aki a nagy melegben sört húzott elő a szatyrából (engem is megkínáltak, s tőlem is elfogadták a továbbkínálást); meglazították a kendőket, s a falvak között már nem énekeltek annyit, inkább a rózsafüzért

655 Tankó 1992, Vass 2007, 2009, Balatonyi 2017, 2009-06-02 Kiss.
656 Vass 2009. 92–137.

mondták. Csíkdelne után a magyarországi kísérők legtöbbje is elmaradt, a gyalogosok után már csak a tizenkét szekér haladt.

A gyimesiek menetét csak a következő faluban, Csíkszentmiklóson fogadták szervezetten, ahogy az előző nap odafelé is történt. A déltájban beérkező gyimesieket az útkereszteződésnél egy fogadó csoport várta, ők jelezték, hogy kanyarodjanak be a templom felé. Itt a némileg fellazult (de még nem felbomlott) menet újra összerendeződött, és énekelve vonult fel a templomhoz. Meghajtott zászlókkal, a felsorakozott székely ruhás legények és leányok előtt mentek be a cinterembe, s a falon belül az oszlop kissé összetömörödve is csaknem körbeérte a templomot. Így a takarásban állók nemigen hallhatták a piros miseruhába öltözött pap köszöntő szavait, nem válaszolhattak és nem énekelhettek együtt a templom kapuja körül gyülekezett mintegy száz főnyi falubelivel. Ezért a pap a menet mindhárom része számára megismételte köszöntését, együtt imádkoztak és énekeltek a falubeliekkel, majd szakaszonként vonultak ki. Sokan a gyimesiek közül (is) a szemüket törülgették. Nem csoda: ilyen menetre és ilyen fogadásra csak a legidősebbek emlékezhettek, s a fiatalabbak csak az ő elbeszéléseikből tudhatták, mit is jelent ez. A templom nyitva volt, de a gyimesiek oda nem mentek be; a falu határába érkezéstől a templomkapuhoz érkezésig szólt a harang, ezzel kiterjesztve az egész falura a fogadás szent terét. Az utcán a vízivásnyi pihenő után a menet újra összerendeződött, keresztülvonult a falun, majd Csíkszépvízre ért, ami a a gyimesi hágó előtti utolsó falu. Volt olyan szekér, amelyik egy kissé lemaradt, pár percre megállt, a férfiak beköszöntek egy kapuba kiállt ismerősnek, aki borral kínálta a fent ülőket. A menet Szépvíz után oldottabban haladt tovább: már nem énekeltek és imádkoztak, hanem igyekeztek elérni azt a helyet a kaptatón, ahol le lehet pihenni ebédelni.

Szépvíz után körülbelül fél óra járásnyira, a víztározó gátja, a *dugás* mellett álltak meg. Addigra egy rövid ideig tartó eső is elállt. Az út szélére telepedve ki-ki elővette tarisznyájából vagy a szekerekről az elemózsiáját: kenyeret, kolbászt, főtt tojást, juhsajtot, szalonnát. A hétköznapokon közönséges puliszkát ez alkalommal nem láttam. Volt, aki ledőlt egyet szenderegni, volt, aki az országút mellett ültében egy vad gyümölcsfacsemetét talált, és azt bicskával, kézzel kiásta, hogy hazavigye. A férfiak az út egyik, a nők a másik oldalán kerestek maguknak félreeső helyet. Abrakot vetettek a lovaknak. Volt, akiért otthonról eljöttek kocsival, és innen azzal vitték haza. Az egyórás ebédszünet után a továbbinduláskor az újra eleredt eső miatt levették és összecsavarták a rudakról a zászlókat, némelyek kifordították a mellesüket. Itt következett az út legnehezebb szakasza: az erdőn át felfelé kaptatva a régi gyimesi szekérúton levágták a kanyargós országutat, ahol csak a szekerek haladtak tovább. A hágóhoz közeledve újra elállt az eső, a rendezett menet itt már egészen felbomlott, ki-ki a saját tempójában ment, vagy a segítőihez igazodott. Beszélgettek, tréfálkoztak, meséltek. Itt még a hosszú gyaloglásokhoz szokott gyimesiek is fáradtaknak látszottak.

Amikor felértek a hágóra, megvárták egymást, az előénekesek a kereszt és a zászlók körül énekeltek, aztán a mezőn keresztülvágva, ismét kissé fellazulva megint levágták az országút nagy kanyarját, és lent az úton álltak össze újra rendezett oszlopba. A hazatérők délután négy óra körül találkoztak össze a plébános, Berszán Lajos vezette fogadó csoporttal, mert ő csak szombaton, a Somlyóra vezető úton ment együtt az emberekkel. Meghajtották zászlóikat, és a fogadók a helyükre besorolva csatlakoztak az érkezőkhöz. A menet hamarosan Komjátpatakhoz ért, ahol a kápolnánál a plébános – aki lelke és mozgatója volt a búcsújárásnak – meleg

szavakkal köszönte meg mindenkinek s részvételt, kiemelve, hogy milyen nagy számban és milyen szépen voltak ott a gyimesiek Somlyón. Ezután a Komjátpatakra, majd az út későbbi szakaszán a Tatrosforráshoz, Ugrapatakához hazaérkezettek elváltak az oszloptól, mások egyszerűen benyitottak a kapun, ahol az országút mentén várták őket. Itt is sokan kínálták vízzel az embereket, feladták a szekerekre a poharakat.

A gyimesfelsőloki templomhoz közeledve – ahol az országúton újabb fogadó csoport gyülekezett – a menet legvégén haladó maradék gyimesfelsőloki csoport gyorsított, balra kilépve megelőzte a középloki és felsőloki oszlopot, majd visszakanyarodva megállt az úton. Ilyenképpen a frissen hazaért felsőlokiak *is* fogadhatták a menet többi részét, akik előtt még hosszú út áll Gyimesközéplokig és Gyimesbükkig. A továbbhaladókat zászlóhajtással, énekkel köszöntötték, majd felmentek templomukhoz, ahol ünnepélyes hálaadást tartottak. A végén elénekelték a pápai és a magyar himnuszt, mialatt az oltár két oldalán népviseletbe öltözött lányok tartották a pápai és a magyar zászlót. A hálaadás után a templomi búcsús zászlókat becsavarták, és a templom sarkához, a torony mellé állították. A hazatérő búcsúsok magukkal vitték zöldágaikat, és azt a tudatot, hogy a világ rendje valamiképpen helyreállóban van.

A gyimesi keresztalja létszáma a hosszú út során dinamikusan nő és csökken. A gyalogos menethez nem csatlakozik mindenki; sokan csak a szombati körmenetre illetve a későbbi nagymisére csatlakoztak, mert otthon el kellett látni az állatokat, vigyázni kellett gyerekekre vagy öregekre. Így a „menetoszlop” Somlyón a legnagyobb létszámú. A hosszan elnyúló országútba csatlakozó patakok népe pénteken vagy szombaton kis csoportokban várakozik a Somlyó felé haladókra, visszafelé hasonlóképp leválnak és az elágazásoknál rátérnek a hazaútra.

A távolabbi Gyimesbükk búcsúsai vasárnap este megszálltak, és hétfőn indultak tovább.[657] Közöttük is volt, aki már szombaton hazament, de a gyalogos keresztalja fogadására ők és az otthon maradottak összegyülekeztek a templomnál; volt, aki előtte hajnalban kint a pár kilométerre fekvő esztenán még ellátta az állatokat. Tíz óra körül még többen aggódtak, hogy elegen lesznek-e, az iskolás gyerekeknek akkor még csak a fele érkezett meg; ők kis kosarakban virágszirmot vittek magukkal. Fél órával később két lobogóra orgonából kötött virágdíszt tettek fel, majd 11 körül minden különösebb rendezés nélkül, szinte „magától” összeállt a menet. Ötven méterrel később megálltak, a kántor csinált egy kis rendet. Tovább haladva néha lassítottak, nehogy túl korán, vagyis a központtól túl messze találkozzanak a szembe jövőkkel. Ahogy máskor is, az út menti kereszteknél meghajtották a lobogókat. A fél órás menet közben folyamatosan imádkoztak és énekeltek, de közben aggódtak is kissé, mert a pap még nem volt velük, és nem tudták, hogy nélküle mit csináljanak a találkozáskor. Fél tizenkettő körül a Tarhavas patak hídjánál találkoztak a hazatérőkkel, akik második napja, vasárnap reggel óta voltak úton. A gyerekek virágszőnyeget hintettek az érkezők elé, a lobogókat mindekét oldalon meghajtották egymásnak, a családtagok megölelték, üdvözölték egymást, és *kínálkodás* is volt kaláccsal, pálinkával. Sokak szeméből könny csordult ki a meghatottságtól, megkönnyebbüléstől, találkozástól. Egy román taxis éppen a találkozás perceiben hajtott bele a tömegbe, keresztül a virágszőnyegen; nagyon megharagudtak rá, csaknem betörték az ablakát. Utóbb a fogadók az út két oldalára

657 Saját megfigyelések 1995-ben-ben, interjúk Oltyán Ilonával, Pecman Péterrel, Deáky Andrással, Simon Jakabbal.

húzódtak, mint sorfal között haladtak át köztük az érkezők. Itt nem olvadt össze a két menet, a fogadók besoroltak az érkezők mögé. A templom felé haladva mindvégig ritmikusan szóltak a csengők. Egy kamiont elengedtek, majd a templomhoz érkezve mindnyájan, mintegy hatszázan bevonultak. A plébános, Simon Jakab köszöntötte őket.

A hálaadó mise után érdekes, a másodlagos reprezentációt felvillantó hirdetés hangzott el:

„Még egyszer Isten hozta a csíksomlyói zarándokokat, én is kívánok nekik délutánra kellemes jó pihenést. És ahogy látták, a Duna tévé is közvetítette – különösen, mikor hazajöttem, én is ott voltam Csíksomlyón, hazajöttem, akkor mondták, hogy a híveket is közvetítette elég bőven. Azon kívül látták, hogy a (név) elég hosszasan filmezett, egész úton. Ha sikerültek a képek, akkor majd a kedves híveknek bejelentem, hogy alkalomadtán megnézhetik a csíksomlyói búcsút. Pár kazettát majd átmásolok, és majd esetleg odaadom olyanoknak is, akiknek otthon van videójuk, hogy a családban, több család egybegyűlve megnézhesse majd”.[658]

A hazaérkezőket ünnepi asztal fogadta, ami után lassan megtörténik a visszatérés a hétköznapi életritmusba.

Moldvaiak

320–332. KÉP

A búcsúra a túlnyomó többség olyan helyről megy, ahol magyar nyelvét és nemzetiségét ismerik és elismerik, akár többségi, akár kisebbségi helyzetben él a saját országában. Van viszont a résztvevők között egy csoport, a moldvai magyarok, amelynek lakóhelyén nyelvét, nemzetiségét, kisebbségi kulturális azonosságát hivatalosan is kétségbe vonják, és minden hatalmi eszközzel arra késztetik őket, hogy a többségi román nemzetiség nyelvét használják. Az ő számukra a pünkösdi ünnep szinte az egyetlen alkalom, amikor lehetőségük van találkozni nagy tömegben másutt élő magyarokkal.[659]

A moldvaiak somlyói búcsújárását mindenki másnál sokoldalúbban és alaposabban feldolgozta Tánczos Vilmos.[660] Legújabb könyvében elemezte azt is, hogy a vallásos kultúra nyelvváltása mi módon változtatta meg a moldvaiak jelentős részének viszonyulását a csíksomlyói búcsújáráshoz.[661] Természetesen még utalásszerűen sem szükséges kitérni a moldvai magyarok azonosságtudatával, nyelvvesztésével, vallásgyakorlatával és számos más témával kapcsolatos, a kutatás által hosszú évtizedek alatt feltárt eredményekre,[662] még kevésbé a számos szebbnél szebb albumra és népszerűsítő munkára.[663]

A Csíksomlyóra érkező figyelmes szemlélő a kilencvenes évek végéig szép számmal találkozhatott moldvaiakkal, azóta fokról fokra kevesebben vannak. Egy részüket könnyű megismerni jellegzetes női viseletükről és a megszokott magyar beszédtől erősebben különböző

658 Saját hangfelvétel.
659 Barna 1993.
660 Tánczos 1992, 1995b.
661 Tánczos 2016. 191–249.
662 Detrichné Török 1990, Domokos 1987, Iancu 2011, 2013, 2017, Pávai 2006, Peti 2008, 2012, Pozsony (szerk.) 1999, Tánczos 1995, 1995b, 1997, 1999, 2000.
663 Csoma 1988, Jánki 2002, Márton 2003.

nyelvjárásukról; mások észrevétlenebbek maradnak, s aki közelebb lép hozzájuk, hallhatja, hogy románul imádkoznak, beszélgetnek egymással. Kik ők, hol látni őket, mit csinálnak? Milyen találkozások jönnek létre moldvai és máshonnan érkezett magyarok között pünkösdkor Csíksomlyón? Milyen félelmek, tilalmak, gyanúk kísérték, és milyen remények, emlékek kísérik ezeket a találkozásokat?

Tudjuk, hogy a középkor vége felé Csíksomlyó volt a kelet felé irányuló misszió egyik kiinduló pontja. Ezt követően is a moldvai magyarok évszázadokon keresztül főként a nyugatról érkező magyar ferenceseken keresztül maradtak kapcsolatban a saját egyházukkal. Még a 19. század közepén, az éppen átalakulófélben lévő moldvai fejedelemségben is heteket töltöttek arrafelé adománygyűjtő körútjukon a barátok.[664]

A búcsúban részt vevők ünnepi szokásaiban a mai napig erősen keverednek az egyházias és a népi vallásosság elemei.[665] Akik a kilencvenes években a többiek jó részénél korábban, már pénteken megérkeznek Somlyóra, azok egy része éjszaka a templomban virraszt, imádkozik, alszik, és ez megismétlődik a következő éjszaka is. A pihenést követő készülődés után ott találjuk a moldvaiakat szombaton és vasárnap hajnalban a hegyen, ahol a felkelő Napba nézve énekelve, áhítattal várják és látják meg a Szentlelket.[666] Akik betérnek a kápolnába, megérintik az ottani szobrokat, oltárokat, és egy részük térden állva kerüli meg az oltárt. Sokan gyónnak és áldoznak a kolostor udvarán szabad téren, és aki teheti, felmegy a kegyszoborhoz. Itt is imádkoznak, és megérintik a szobor lábát kezükkel vagy a magukkal hozott tárgyakkal: kendővel, imakönyvvel, kalappal, szemüveggel, virággal, zöld ágakkal. Ezeket hazaviszik, és odaadják azoknak, akik személyesen nem vehettek részt a búcsúban, hogy ők is részesüljenek a kegyhely kisugárzásából.[667] A hegyoldalban gyógyító füveket, gyökereket szednek, melyeknek ereje nagyobb a közönséges helyen találtaknál.[668] 1990–92-ben, amikor újra megtartották a körmenetet, a „bákói magyarok” a sor legvégén haladtak. Eleven tapasztalatokkal rendelkeznek saját magukkal vagy másokkal megesett csodákról, ezekről szívesen beszélnek is.[669]

A moldvai katolikusok részvételét a búcsúban saját, román anyanyelvű és nemzeti identitású papjaik nem támogatják, sok helyen kifejezetten ellenzik és tiltják. Egy *Barát* nevű faluban Bákó közelében a kilencvenes években az egyház létrehozott egy másik kegyhelyet, és erőteljesen szorgalmazza, hogy a moldvaiak pünkösdkor inkább oda zarándokoljanak.[670] A helyi püspökség ezt olyannyira fontosnak tartotta, hogy a somlyói kegyszoborról – ugyanazzal a csíksomlyói faragómesterrel, Ferencz Istvánnal, aki elkészítette a szobormásolatot a szabadtéri mise helyszínére is – másolatot készíttetett, és még a helyi templom eredetileg Nagyboldogasszony napi templomtitulusát is áthelyezték pünkösd ünnepére; így ezt az ünnepet joggal lehet „ellenbúcsúnak” tartani.[671] Ez megosztotta a híveket, voltak, akik könnyebbnek találják, hogy oda

664 Mohay 2003.
665 Vrijhof–Waardenburg 1979; Mohay, 1997, Peti 2012.
666 Tánczos 1992.
667 Tánczos 1995a.
668 Tánczos 2016. 152–155.
669 Bosnyák 1981, Kóka 1984, Peti 2012.
670 Fosztó 1999.
671 Tánczos 2016. 221–232.

menjenek, és mivel az ottani román nyelvű liturgiát könnyebben értik, kevésbé érzik idegennek magukat. Mások a közelség ellenére sem adják fel a somlyói zarándoklatukat:

> „Ott Barátba, ott is csináltak ilyen pelerinázs helyet, hogy a csángók ne jöjjenek ki ide, menjenek oda. De melyik el akar jönni Somolyóra, nem megyen oda. Mert ott volt nekem két lépésnyi [lépésre], mert én ott lakok a városba, én csak húsz métert mentem volna gyalog, ameddig van a pelerinázs. De én ide jöttem, mert itt szeretem, halljak magyar misét, magyar éneket. Még tanuljak meg, fogjak fel egyet, mert szeretem. Nagyon szeretem énekelni magyarul.”[672]

Egészen a közelmúltig nagy szerepe volt a csoportok megszervezésében a laikus búcsúvezetőknek.[673] Andor János Bogdánfalván, Csernik János és Fikó Mihály Lujzikalagorban, Jancsi Istvánné Elek Ilona Szitásban fogta össze a környék búcsúsait.[674] A csoportok nem visznek magukkal búcsús templomi zászlókat, mint más, székelyföldi települések, sem helységnévtáblákat, mint sokan a magyarországi zarándokok közül, nem csoportosulnak keresztaljákba. Vonattal, bérelt buszokkal érkeznek, és noha igyekeznek kerülni a feltűnést, sokan figyelik, ahogy készülődnek, felveszik ünnepi viseletüket. Vannak települések, ahonnan többen, máshonnan kevesebben, ismét máshonnan tudomásunk szerint egyáltalán nem indulnak el Csíksomlyóra. Leginkább az ún. székelyes csángók jönnek (Pusztina, Lészped), valamint a déli csángók (Lujzikaluger, Klézse, Szitás, Diószén); legkevésbé az északi csángó falvakból, Szabófalva környékéről, amelyek messze is esnek, és korábban sem volt közvetlen kapcsolatuk Csíksomlyóval.[675] Iancu Laura azt tapasztalta, hogy Magyarfaluban a búcsújárás elveszítette korábbi jelentőségét,[676] és hogy „az idős generáció emlékezete nem őrzi nyomát annak, hogy elődeik egykor csoportos zarándoklatot szerveztek volna a somlyói pünkösdi búcsúra”.[677]

Mivel odahaza a liturgia nyelve a román, csak ilyenkor hallgathatnak magyarul misét, csak ilyenkor énekelhetik szabadon magyarul énekeiket, csak ilyenkor gyónhatnak anyanyelvükön (leszámítva az odahaza olykor titokban magyarul végzett gyónásaikat).

Az utóbbi évtizedekben felgyorsult a moldvai magyarok körében a nyelvváltás folyamata: egyre kevesebben beszélik már a magyar nyelvet.[678] Ez közrejátszik abban, hogy az erdélyi és az anyaországi értelmiség igyekszik „menteni”, ami menthető.[679] Az utóbbi huszonöt-harminc évben sokféle kezdeményezés bontakozott ki a moldvaiak magyarságtudatának ápolására, megtartására: egyesület alakult, iskoláztatási és ösztöndíj program indult, újságot indítottak, kutatások szerveződtek, és nemzetközi fórumokon is hangot kapott a moldvai kérdés.[680] Ezek sorába illeszkedik az is, hogy a csíksomlyói búcsún kitüntetett figyelem irányul a moldvai zarándokok felé. Sokan vannak, akik számára elsősorban itt adódik a találkozás lehetősége, mert nem tudnak

672 Interjú pusztinai asszonyokkal, 1992. június 7.
673 Tánczos 1995b.
674 Tánczos 2016. 200–2003.
675 Barna 1993.
676 Iancu 2011. 97–109.
677 Iancu 2011. 33.
678 Tánczos 1997.
679 Peti 2006.
680 Szőcs 1993, Halász 2000, Pálfy 1997, Pozsony 1999. Az értelmiségnek a csángókkal kapcsolatos érdekvédelmi, oktatáspolitikai törekvéseiről és eredményeiről az 1990–2010 közötti két évtizedből alapos áttekintés: Ilyés–Peti–Pozsony (szerk.) 2010.

vagy nem mernek nekivágni egy moldvai utazásnak. Volt, aki úgy vélte, hogy a búcsúban találkoznak egymással, szinte egymásra találnak a Kárpátok két oldalán élő magyarok,[681] és ezért van jelentős szerepe a búcsújárásnak a moldvai magyarok etnikai identitásának fenntartásában.[682] Kifejezetten a moldvaiak számára szervezik meg a „csángó misét" szombat este, de nem a kegytemplomban, hanem térben elkülönülve a búcsús tömegtől: a falu másik templomában, a plébániatemplomban. Ilyenkor összegyűlik 100–200 moldvai zarándok, valamint körülbelül ugyanannyi érdeklődő is. 1995-ben a nagymise előtti hirdetésben 300 moldvai zarándokot köszöntöttek.

Történt kísérlet arra, hogy a moldvai magyarokat is a székelyekhez hasonló, erősebb kohézióval jellemezhető keresztaljákba szervezzék. Voltak, akiknél ez megértése talált, mintegy „érdekesnek" találták, másoknak ez idegenebb volt, mert számukra otthonosabbb volt a kis csoportos búcsújárás. 1992. május 24-én a Magyar Piarista Diákszövetség és a Lakatos Demeter Egyesület egy búcsús zászlót adományozott „a" moldvaiaknak. A zászló egyik oldalán az államalapító Szent István képe, a másik oldalán Szűz Mária képe látható, nyelén pedig 170 rézlemezre írva azoknak a falvaknak a neve olvasható, ahol Moldvában magyar lakosság (volt) található. A zászló szimbolikus formában hivatott kifejezni a moldvai magyarok egymás közötti és más magyarokkal való összetartozását.[683] Ettől kezdve minden évben szorgalmazták, hogy a moldvaiak is közösen, saját zászlójuk alatt gyülekezzenek és vonuljanak fel a szabadtéri nagy misére, csatlakozva a Csíksomlyó részét alkotó Csobotfalvához. Elöl rendszerint pusztinaiak haladnak. A Csíkszeredában tanuló moldvai magyar kisdiákokat a tanáraik minden évben kivitték, és hozzájuk csatlakoztak azok a szülők, akik erre az időpontra időzítették a meglátogatásukat;[684] ugyanakkor évek múlva is volt olyan 50–60 fős csoport Diószegről, amely nem csatlakozott a közös kereszthez.

1993-ban a szombat esti csángó misét követő ünnepélyes és hosszas szertartás keretében újra átadták a zászlót azzal, hogy most nyújtják át az erről szóló adománylevelet. Magában az esemény újbóli megszervezésében és az adománylevél szövegében láthatjuk, hogy a szervezők közös emlékezetet igyekeznek létrehozni, különösen azok között, akiknek élményük lehetett magyarországi és budapesti eseményekről:

> „A zászló és a kereszt az anyaországi magyarok szeretetének jelképe. A moldvai magyarokat somlyói zarándoklatát vezesse évről évre, és emlékeztesse őket őseik hitére, és az adományozók ragaszkodására. … Ez a kereszt vezette az ezer csángó zarándokot 1990. augusztus 18-án Budapest utcáin a Szent István Bazilikához, a csángó misére, valamint e kereszt alatt sorakoztak II. János Pál pápa budapesti szentmiséjén. Ezt a keresztet a szentséges pápa 1991. Szent István napján megáldotta. Ezzel a kereszttel kísérték a csángó testvérek Domokos Pál Pétert az utolsó útjára. … A búcsú végeztével a zászló és a kereszt végleges helyére visszakerül a somlyói kegytemplomba, ahol a két búcsú között őrzik az idők végezetéig. Az adományozók határozott szándékának teljesülését a használat és az őrzés vonatkozásában a

681 K. Lengyel 1990.
682 Pávai 1996.
683 1992-05-25 H. P.
684 Iancu Laura szíves közlése.

mindenkori somlyói ferences házfőnök és a csíksomlyói plébános, mint zászlóőrök ellenőrzik.”[685]

A zászló voltaképp „senki földje”; év közben a csobotfalvi plébániatemplomban őrzik, hiszen nem tartozik egyik moldvai faluhoz sem, egyik templomban nem kaphatná meg az őt megillető megbecsülést. Az átadás végén erről ez hangzott el:

„Mert mi a csángóságot nem szeretnénk megosztani, tehát egyik falué se. Ugyanolyan joga van annak a három zarándoknak, aki egyik faluból érkezik, mint annak az ötvennek, aki egy másik faluból érkezik. És itt amikor összegyűlnek azután Csíksomlyón, akkor együttesen menjenek a zászlóval a kereszt alatt. Ha külön-külön a falvakból hozzák, akkor csak egyszerre egyiknél lehet. És nem szeretnénk egyiket sem előnyben részesíteni, hanem mindenkit együtt.”[686]

Jáki Sándor Teodóz bencés atya, aki a moldvai csángók egyik nagy barátja volt,[687] a mise után a maga sajátos módján csaknem „énekórát” tartott, megmutatva az előénekes által soronként vezetett éneklési módot (ami ő maga is Moldvában tanult…).

A zászló átadását követő más években is volt rá példa, hogy a csángó mise alkalmával prominens magyarországi politikusok, pártvezetők, miniszterek köszöntötték a moldvai zarándokokat, hogy így adjanak kifejezést szolidaritásuknak. 1995-ben például Surján László (korábbi egészségügyi miniszter, a Kereszténydemokrata Néppárt elnöke) ugyancsak átadott egy másik zászlót Erős Péternek, a Moldvai Csángómagyarok Szövetsége elnökének. Noha csak a mise végére érkezett meg, a politikus hosszú beszédben méltatta a zászló szimbolikus jelentőségét („…Éljünk bárhol a föld bármely országában összetartozunk, egyek vagyunk őseinkben, egyek vagyunk hitünkben, és egyek vagyunk, remélem, jövőnkben is…”), megtapsoltatta az ötletgazda Csépe Béla parlamenti frakcióvezetőt, aki aztán Erős Péter hosszú köszönő beszéde után ugyancsak szólásra emelkedett.

Nem tudni pontosan, hogy az ilyen szimbolikus gesztusoknak az érintettek körében milyen a valódi hatása. A megbecsülés jelét ugyan érzékelhetik, de saját otthoni környezetükben sokkal erősebbek az ellentétes hatások. A csángó mise után a kétezres évek közepéig (amíg Gergely István ott működött) a plébániatemplomban a fiatalok énekes-gitáros esti és éjszakai virrasztása következett. A kétféle „közönség” egy darabig keveredett is, a padokban fejkendős idős nénik bóbiskoltak, körülöttük a fiatalok tapsolva, égre emelt kézzel hallgatták az együtteseket, énekeseket.[688]

Mivel a moldvai magyarok között igen kevesen vannak, akik magyar iskolában tanulhattak és tudnak magyarul olvasni, számukra a kilencvenes évek elején segítségképpen összeállították a csíksomlyói búcsú énekeit, mégpedig a számukra könnyebben olvasható román helyesírással. Tudjuk, hogy ilyen füzetből a búcsúra való felkészülés során is tanultak az egyik faluban, Pusztinában a helybeli asszonyok.[689] Mivel a moldvaiak sok olyan imádságot tudnak, amit otthon a templomban nem használhatnak, imakönyveik csak románul vannak, és az ő körükben nem

685 Saját helyszíni hangfelvétel, 1993 május 29.
686 Saját helyszíni hangfelvétel, 1993 május 29.
687 Jáki 2002.
688 Túros 1995.
689 Gazda–Benedek 1997.

ismert általánosan a magyar egyházi nyelvezet, nehezen imádkoznak együtt a többiekkel.[690] A kötött liturgikus imákat is a szóbeliségben hagyományozzák, ezért pl. a Miatyánknak is eltérő változatai vannak.[691] Gyakran lehetünk tanúi annak, hogy azok a moldvaiak, akik egymás között magyarul beszélgetnek, a keresztúton vagy a hajnali napváráskor románul énekelnek. Ha néhány moldvai zarándok vezető nélkül van ott a keresztút alján, megvárják, míg román imakönyvvel érkezik valaki, vagy igyekeznek csatlakozni egy másik csoporthoz. A tájékozatlanabb magyarországi résztvevők ilyenkor nem is mindig tudják, kikkel találkoznak, de akik ismerik őket, azoknak sem egyszerű velük menni. Tovább színesíti a képet, hogy a moldvai csángók közül nagyon sokan már városokba költöztek, román nyelvűvé váltak – a búcsúra pedig onnan jönnek el, oda térnek vissza. Legalább a nyolcvanas évek óta a templomi virrasztáskor is felhangzanak román énekek. Ilyenkor egyfajta versengésnek is tanúi lehetünk a különböző nyelvű csoportok között. Több más, egyértelmű jelenség mellett mindez világos jele annak, hogy az utóbbi évtizedekben „a vallásos kultúra kicserélődése (*culture change*) végérvényesen befejeződött”.[692]

A moldvai zarándokok jelentős része számára nehézségekbe ütközik Csíksomlyón a kegyhely nemzeti jellegével azonosulni, hiszen az ő etnikai identitásuk elsősorban inkább a katolikus valláshoz kötődik, másodsorban az anyanyelvükhöz, és sokkal kevésbé a nemzeti közösség 19–20. században megszületett és megalkotott közös emlékezetéhez.[693] A moldvaiak sohasem tartoztak a magyar államhoz, ezért a búcsún újra meg újra előkerülő történelmi és szimbolikus utalások számukra kevesebbet vagy semmit sem mondanak. Az ő körükben valószínűleg jóval nagyobb a búcsú vallási jelentése és jelentősége, tapasztalataikat és élményeiket elsősorban a „nagybetűs” szenttel való találkozásban élik meg. Találkoztam olyan Lészpedről érkezett asszonnyal, aki elmondta: azért jön, hogy kérje Szűz Mária segítségét, imádkozzék másokért, és azokban az években, amikor valamiért nem tudott eljönni, feltarisznyázott és megfizetett másokat, hogy eljöhessenek helyette is imádkozni. Látomásai is voltak már, amikor Mária megjelent neki, és közvetlen tanácsokat adott neki életére vonatkozóan.[694] Egy másik, 71 éves asszony azt mondta, vigasztalásért jön; férjét 22 évesen vesztette el a háborúban, amikor lányuk még csak kéthetes volt.[695] Hasonló tapasztalatokról ír Tánczos Vilmos is.[696] A többi zarándok számára többet jelent az örömteli együttlét a nagyszámú résztvevővel, amit sokan majdhogynem „magyar ünnep”-ként érzékelnek és visznek haza.

Az idősebbek a búcsú fáradalmait, az utazás, a hegyre mászás nehézségeit, a kevés alvást, virrasztást szent próbatételnek fogják fel, amiket örömmel vállalnak azért, hogy részesüljenek a búcsú kegyelmeiben. Ez tehát nem az erőnlét demonstrálása mások előtt, mint például annak a gyergyószárhegyi csoportnak az esetében, amelyik egyetlen nap alatt hetven kilométerről gyalogolt el Csíksomlyóra. Ezen túl az az erőfeszítés, amivel valaki még kétszer is ki tud menni a

690 Tánczos 1999, 2000,
691 Mohay 2002.
692 Tánczos 2016. 206–208.
693 Magyar 1994; Pávai 1996; Pozsony 1993, 1996.
694 Interjú Jánó Ilonával, 1992. június 7.
695 Interjú Bezsán Ferencné Kotyorás Rózával, 1993. május 29.
696 Tánczos 2016. 209.

hegyre, ahol a mise és a hajnali napvárás van, saját maga és a családja, közössége előtt is megerősíti őt abban, hogy van még benne életerő, el bírja magát látni, nem szorul gondoskodásra. Ezért az az üzenet, hogy „kint voltam a hegyen”, nem pusztán egy helyváltoztatás közlése, hanem jóval több ennél.

Valódi találkozás a búcsú alkalmával moldvai és erdélyi magyarok között véleményem szerint alig történik. Néhányan talán észreveszik a többségnél áhítatosabb magatartásukat, azt, amit Tánczos Simon így fogalmazott meg:

> „ezek a moldvaiak s a csángók, azok még hívőbbek, mint itten a székelység, a csíki népség. Azok még istenfélőbbek meg hívőbbek, azokban még több a bizodalom, még jobban bíznak, értette-e. De tudja, hogy ha nem bíznék – az én szememben megerősíti az, hogy azt a fáradtságos utat, amit Moldvából gyalog, s a Gyimesekből kijőnek, s félig eljőnek, s ott meghálnak Felsőlokon s nem tudom mi. Azoknak az embereknek valami hitük csak van, értette-e. … Ne haragudjék, gyalog onnat azt az utat el, s vissza, szinte egy hétbe kerül nekik, míg hazajutnak, puszta szórakozásból azt nem csinálja meg. Én feltételezem, hogy annak az embernek hite kell legyen. Kell, hogy bízzon Istenben.”[697]

A moldvaiakat, főként a beszédük különössége miatt kevesen értik;[698] előbb érkeznek, előbb mennek haza, egymással szorosabban összetartanak, noha szívesen elegyednek beszédbe másokkal. Könnyebben feküsznek le a templom kövére pokrócra, kabátra elpihenni, sokan látják úgy őket, hogy beérik a kevesebbel, az egyszerűbbel. A vásári forgatagban, az árusok körül alig látni őket, nemigen vásárolnak, inkább félrehúzódnak. Olykor mintha még egy kis gyanakvás, lenézés is illetné őket a helybeli székelyek részéről; mások mellett ez feltűnt a találkozásokat kereső és figyelő antropológus Papp Richárdnak is.[699] A média viszont hajlamos rá, hogy a másik oldalt hangsúlyozza, sokszor kerülnek kamerák elé. 1998-ra már hallatszottak olyan hangok is, hogy ez aránytalanságot eredményez:

> „most már vannak olyan megjegyzések, hogy a pünkösdi búcsú nem csak a moldvai csángóké, egyáltalán nem csak a csángóké, mert a Duna Tv erre van beállva. A tavaly is azt közvetítette, ahogy elindultak, most is Klézséről, ahogy elindultak, végig. Pedig ez nem egy csángó búcsú. És hallottam ilyen megjegyzéseket, székelyektől, hogy van itt más is. Egyszerű emberektől. Azok is ugyanúgy szépen elindulnak a falvakból, jönnek.”[700]

A búcsúban jelen levő 2–300 ezer ember számára a nemzeti közösség kézzel fogható valóság, és nem csupán „képzelt közösség” (imagined community).[701] A búcsúról szóló beszámolók újságokban, TV műsorokban kétségkívül a közös tudás, a közös képzetek előállításának kitüntetett helyei. A jövő dönti majd el, mennyire fogja majd egybe a moldvaiakat ez a közös tudáskészlet a búcsú más résztvevőivel, vagy mennyire maradnak meg a saját gondolkodási és hitrendszerük megszokott keretei között.

697 Interjú Tánczos Simonnal 1997. május 18., Csíkszentkirály.

698 „Olyan különösen beszélnek, nem lehet megérteni. Nem tudod érteni meg a szót, nem úgy beszélnek, bár mint mi. Erőst különösen beszélnek, úgy, mintha rományosítanák, se nem román, se nem magyar. Olyan különösen ejtik ki, hogy rosszul lehet érteni az ő beszédjüket.” (Interjú hazafelé tartó gyimesiekkel, 1990. június 3.)

699 Papp R. 1996. 9.

700 Interjú Mihály Andrással, 1998. május 18.

701 Anderson 1991.

Bukarestiek

1900-ban, amikor szervezett formában először vettek részt a somlyói búcsúban, valóságos feltűnést keltettek a bukarestiek. Zarándokcsoportjukat egy lelkes egyházmegyés (korábban ferences) pap, *Bálinth* János szervezte meg. Erdély határain túli városból akkor ők voltak az elsők. Emiatt is indokoltnak tartom, hogy a búcsús csoportok áttekintésében – ezúttal a történeti előzményekre is kitérve – rájuk is sor kerüljön.[702]

A 19. század második felének és végének bukaresti magyarsága több hullámban került a dinamikusan fejlődő román fővárosba. Ez más havasalföldi városokkal együtt az osztrák–magyar kiegyezést követően is komoly vonzást gyakorolt az erdélyi, különösen a székelyföldi magyarságra, amiben egyértelműen a hazai megélhetési nehézségek játszották a főszerepet.[703] A szegényebbek cselédként, a mesteremberek a saját szakmájukban biztos jövedelemre számíthattak a rohamosan kiépülő új negyedekben. Az első világháború előestéjére az akkor kb. 250 ezer lakosú Bukarestben a magyarok száma több tízezerre tehető.[704] 1930-ban a népszámlálás alapján 24 ezer magyar anyanyelvű bukarestiről tudunk.[705] A magyar diaszpóra néhány évtized alatt megteremtette szervezeti életét, kiépítette egyházait, iskoláit, társadalmi és művelődési intézményeit.[706] Leginkább az egyházak, közülük is elsősorban a református egyház fogták össze a magyarokat, sokkal kevésbé számontartott a katolikusok szerveződése. Ezért az a kép alakult ki, hogy a regáti, szűkebben a bukaresti magyarság nemzeti és vallási megmaradásában elsősorban a református egyház és társadalmi szervezetek játszottak kulcsfontosságú szerepet, a katolikusok pedig csaknem elhanyagolhatóak.[707] Az ortodox környezetben természetesen mindkét felekezet hívei törpe kisebbségben éltek, ahol olykor még azt is kétségbe vonták, hogy a vallásuk valóban vallás-e. Református templomokra fel kellett tenni a keresztet, máskülönben az épületet nem is tartották volna templomnak.[708] A reformátusok „igazi magyar” jellegét persze látszat szerint alátámasztotta, hogy román reformátusok korábbi térítési kísérletek ellenére sem voltak, míg román nyelvű katolikusok nemcsak hogy voltak, hanem a 19. század végén az egyházszervezetük is kiépült. Bukaresti magyar iparosok szervezete volt a Kocsigyártók Egyesülete, az egyetlen nem magyar nyelvű ipartársulat,[709] amely 1897-ben a Nyerges tetőn emlékművet állított a szabadságharc utolsó székelyföldi csatájában hősi halált halt katonáknak.[710]

Bálinth János papi működése nyomán a bukaresti Bărătzia plébánián megpezsdült az élet. Ő alapította meg a *Bukaresti Magyar Újság*ot, a *Szent István Király Egyesüle*tet, mely rövid idő alatt az akkori Románia legnagyobb taglétszámú szervezetévé nőtte ki magát. Művei közül maradandó az 1901-ben megjelent *Szent István Király Egyesület Emlékkönyve*, amelyet

[702] Előzmény: Mohay 2007b.
[703] Árvay 1998.
[704] Bálinth 1901, 167.
[705] Beke 1980. 48.
[706] Kovách 1996.
[707] Mikecs 1989. 411.
[708] Oberding 1940. 35.
[709] Kovách 1996. 20.
[710] Bálinth 1901. – Az emlékhely újabb elemzése: Balázs 2018.

szerkesztett és nagyrészt írt is.[711] Innen ismerhetjük meg a legrészletesebben az egyhetes búcsújárás részleteit. Korai példája ez a búcsújárás és a turizmus vegyülékének. Az út úgy volt megszervezve, hogy az egyesítette magában a zarándoklat és az oldottabb hazalátogatás vonásait: igyekeztek „teljes búcsút nyerni”, és hagytak időt a rokonlátogatásra, valamint meglátogatták a Nyerges-tetői emlékművet is. A búcsús mise végén maga az erdélyi püspök, Majláth Gusztáv Károly áldotta meg zászlójukat. A bukarestiek Szent István Király Egyesülete a következő években is megszervezte a somlyói búcsújárást, egészen az első világháború kitöréséig. Erről a szórványos sajtóhíradásokból nyerhetünk képet, amiből kiviláglik, hogy Bukarest mellett más regáti városok magyarjai is csatlakoztak a kezdeményezéshez.[712] A két világháború közötti évekből az akkori gyér források nem teszik lehetővé, hogy választ adjunk a kérdésre, vajon akkor is jártak-e a somlyói búcsúba Bukarestből, és ha igen, hogyan. Valószínűsíthető, hogy alkalmanként jelen lehettek, de aligha szervezett formában, hiszen a Szent István Király Egyesület önállósága, a Magyar Társulattal egyesülvén, megszűnt.[713]

A bukarestiek századfordulós somlyói zarándoklata jellegében jól beleillik a következő fejezetben részletezett változásfolyamatba, a kegyhely vallási turizmus célponttá válásába, annak egy korai esetét láthatjuk benne. Az eredeti vonzáskörhöz tartozó székelyek egy másik országban, egy másik kultúrába beilleszkedve keltek útra úgy, hogy útjuk célpontja azonos, célja és lebonyolítása viszont más volt. A háttérben (előtérben?) egy határozott szervező állt a toborzásra újsághirdetést használtak, pénzt gyűjtöttek, lobogót varrattak, kijelölt vezetőik voltak, különvonatot fogadtak. Minderről a saját sajtójukban folyamatosan hírt adtak, és más vallásúak számára is megnyitották a csatlakozás lehetőségét (ezzel kifejezve, hogy az indíttatás itt sem csak vallási, hanem hazafias-nemzeti is volt), továbbá a vallási zarándoklat idején túl az emlékápolás és az önmaguk reprezentatív felmutatásának programjait is beiktatták.[714]

A változást követően 1990-ben a bukarestiek újra ott voltak a búcsún. Ferences feljegyzés szerint autóbusszal jöttek, pénteken este tízkor érkeztek, 46-an voltak, és pap vezette őket, aki magyarul is beszélt. A következő évben, 1991-ben a pap nevét is felírták: Csobán Mihály plébános érkezett 70 autóbuszos zarándokkal. 1992-ben 50-en érkeztek pénteken este. Körmeneti zászlójukon az 1994-es évszám olvasható. 1996-ban a hangosbemondón keresztül is köszöntötték a bukarestieket. 1997-es ferences feljegyzés 100 bukaresti résztvevőről tudott, Páll Antal vezetésével. Újsághír szerint 2000-ben a *Romániai Iskolapolgár Alapítvány* szervezésében másodszor került sor ifjúsági találkozóra Csíkszeredában a pünkösdi búcsú idején. A szebeni, máramarosszigeti, nagykárolyi, nagyváradi és sepsiszentgyörgyi résztvevőkön kívül bukaresti ifjúsági szervezetek vezetői is jelen voltak a rendezvényen. A mintegy 40 középiskolás és egyetemista szombaton részt vett a csíksomlyói búcsús szentmisén és körmeneten, aztán szervezeti és szervezési problémákról hallgattak előadásokat. A búcsús hangulatot felelevenítő riportalanyok között egy bukaresti románt is megszólaltattak.

711 Bálinth 1901, Bándi 1901.

712 Mohay 2009. 215–219.

713 Nagy S. 2000. 190–202. – Gazdag sajtóanyagra alapozott részletes áttekintés a bukaresti magyarokról: Hencz 2009, 2016.

714 A vasúthálózat 19. századi kiépülésének a búcsújárásra gyakorolt hatásáról tartalmas tanulmánykötet: Barna (szerk.) 2017.

„Dan Stoenescu, Bukarest: Megható ennyi embert egy helyen látni, mi Bukarestben hallottunk a csíksomlyói zarándoklatról, de természetesen a sajtó sokszor torzító interpretálásában. A valóság egészen más, ezt látni kell, valóban megható és felemelő. Köszönjük, hogy részt vehettünk".[715]

A régi címén új formában újra megindított fővárosi újság, a *Bukaresti Magyar Közlöny* 2005 júniusában közölt rövid összeállítást a búcsújárásról *Bukaresti magyarok a Szűzanyánál* címmel. Panait Mária akkor elmondta, hogy 1990 óta a bukarestiek „*minden évben* elzarándokolnak a hagyományosan pünkösd szombatján zajló csíksomlyói búcsúra" Páll Antal címzetes esperes vezetésével (kiemelés tőlem, MT).[716] Péntek este tízkor indultak autóbusszal, hajnali négyre érkeztek meg a templomhoz, és még aznap délután négykor vissza is indultak, hogy este tízre hazaérjenek. A kegyhelyen megérkezéskor a templomba mentek, Máriát köszöntötték, misén vettek részt, és reggel mentek keresztutat járni, aztán a déli ünnepi mise után levonultak a hegyről és készültek hazaindulni. György Katalin 72 évesen tizenötödszörre volt Somlyón, mint mondja, „el sem tudom képzelni, hogy én ne lennék ott". Stoica Ilonka a falubelijeivel való találkozásnak örült, Göde Anna pedig úgy érezte, mintha újjászületett volna.[717]

A rövid egy napos búcsújárás formailag beleilleszkedik a modernizálódó somlyói zarándoklatok rendjébe: csak a szombati napra koncentrálódó ünnepen igyekeznek mindazok ott lenni, akik jelen akarnak lenni a búcsúban, s így a vasárnap is, az éjszakai virrasztás is kényszerűen elmarad. Az éjszakai buszozással meg lehet takarítani a szállásköltséget, a gyors hazaindulás lehetővé teszi, hogy a fáradalmakat vasárnap ki lehessen pihenni. A költségek és az idő kímélése vezet ide; a száz évvel korábbi egy hetes zarándoklat manapság már lehetetlen.

715 2000-06-12 Orbán.

716 Páll Antal 1993 és 2009 között teljesített szolgálatot Bukarestben, utána Segesvárra került. https://ersekseg.ro/hu/papiadatlap/464 (utoljára 2019. március 30.)

717 2005-06 Bogdán.

V. ÚJ HANGSÚLYOK, VÁLTOZÓ DIMENZIÓK

1. ZARÁNDOKOK ÉS TURISTÁK

Áttekintés

Az eddig áttekintett búcsújáró csoportok számára Csíksomlyó *a* kegyhely, oda menni egyet jelent a búcsújárással. A hagyományos székelyföldi búcsús vonzáskör települési alapon szerveződő csoportjai illetve azok tagjai pünkösdkor Csíksomlyón nem tursták. Ez nem jelenti, hogy a búcsúban ne vásárolnának emléktárgyakat és ajándékokat, de azt igen, hogy útjuk közben nem állnak meg, és nem térnek ki látványosságokat nézni, nem tartanak maguknál fényképezőgépet, nem rögzítik saját magukat.[718] Hasonló a helyzet más erdélyi, bukaresti, moldvai vagy partiumi zarándokokkal is.

A távolabbiak, főként a magyarországiak számára Csíksomlyó az *egyik* kegyhely, és a búcsúba menni nagyon sokuk számára az utazás *egyik* programja. Ez sem jelent kizárólagosságot: nem lehet mondani, hogy *mindenki* vagy *minden* magyarországi csoport turista lenne, és ne lenne közöttük ideáltipikus búcsújáró. A többségre viszont igaz, hogy útjuk során sok másra is kíváncsiak, és a búcsú rituális drámájának katartikus tapasztalatán kívül sok más élményben is részesülni szeretnének. A megfigyelések és adatok egyöntetűen abba az irányba mutatnak, hogy a zarándok-turizmus pünkösdkor Csíksomlyón a magyarországiakra és Magyarországon kívüliekre jellemző. Mondhatjuk, hogy ez a *vallási turizmusként* ismert, azonosított utazások egyik nagyon tipikus megnyilatkozása. Érdekes lenne felmérni, tisztán látni: vajon azok között, akik a kegyhelyre a búcsún kívül az egész év folyamán eljutnak, mekkora részt tesznek ki a zarándokok, mekkorát a turisták, és ennek a két motivációnak a sokféle keveredése milyen változatokhoz vezet.

Az utóbbi évtizedekben a néprajzi és antropológiai kutatás alaposan feltárta a vallási szükségletek, kifejezési formák évszázados változásait, a zarándok turista, vagy másképp a vallási turizmus alapvonásait. Kérdések mindamellett bőségesen maradnak.

Vajon turista volt-e Szentiváni Mihály 1839-ben, amikor megtette „gyaloglatát", és leírta az egzotikumokkal határos tapasztalatait?[719] Turista-e a tizenéves, ha közgazdasági középiskolába jár, és tanára néprajzi szakkört szervez neki, vagy a cserkészcsapat, ha egyenruhában felvonul? Turistának, vagy valami másnak kell-e tekinteni azt az utazót, aki Csíkból valamikor kikerült Kanadába, hazajön, megszáll egy panzióban, ott van a búcsún, majd felkeresi a rokonait, és megnézi a Békás-szorost? Kik a turisták, és hogyan lehet megkülönbözteti őket a nem turistáktól?

Sok hasonló kérdés adódik, és szinte lehetetlennek látszik rájuk kielégítő választ találni akár empirikus kutatással, akár a könyvtárnyira rúgó elméleti megközelítésekkel. Mit tudnak, mit

[718] A megállapítás természetesen a fényképezési lehetőséget is biztosító okostelefonok utóbbi évtizedben történt elterjedése előtti időre érvényes.

[719] Szentiváni 1986.

tudnak másképp, helyesen vagy helytelenül az ünnepről a messziről jöttek? Mi válik érdekessé ott, ahol vannak, és mi nem? Mit látnak meg a valóságból, és mit vetítenek rá a saját valóságukból? Milyen múlt-ismeret a turistaút része, és mi az, ami a turista-létből más minőségbe emeli át az utast? Az utas ismeretanyagának mennyire része a megszokások, a viselkedési szabályok, az „illendő magatartás" ismerete, hol látja meg, hogy mit szabad, mit pedig egyáltalán nem? Mi mindent csinál, aki turistaként megy búcsúba? Meg lehet-e ismerni arról, *amit* csinál, vagy csak arról, *ahogyan* csinálja? Figyel, rögzít, vásárol, szemetel? Rövid úton állít elő magának saját használatra alkalmas konzekvenciákat?

Hogyan formálódik át maga a búcsú a turisták szeme számára? Annak melyik részei válnak turista-vonzóvá, turista-csalogatóvá, melyek maradnak meg ünnepnek, s hol, hogyan húzható határ a kettő közé? Mit igyekeznek védeni, s ez a védelem hogyan formálja át azt, amit védenek? Ha a megmutatkozás igénye erősödik, az kinek szól? Az ünneplőknek, és/vagy a turistáknak? S mire gondol, milyen reménnyel mutatja meg magát az ünneplő azoknak, akik egészen mások?

Az, hogy Csíksomlyó a Székelyföld és a történeti Magyarország egyik legkeletibb pontja, már csak a nagy távolság miatt is tálcán kínálja a lehetőséget, hogy aki távolabbról oda tart, „megnézze" az útba eső területeket is, részesüljön a búcsújárástól független tapasztalatból. Vagyis szinte magától kínálja a turistaút és a zarándokút keverésének lehetőségét. Mi az arány ezek között? Hol vált át a turista zarándokká, hol vált vissza turistává? Sok utazásban az Erdély-járás vegyül a búcsújárással, a kisebbségi magyar helyzetek megismerése a szenttel való találkozással. Mit visznek haza magukkal azok, akikben egy sekélyesebb Erdély-ismeret, székelység-ismeret van a háttérben, akik nem készülnek egy útra, csak beülnek egy éppen kínálkozó buszba? Kin múlik ez? A csoport vezetőjén? Az idegenvezetőn, a sofőrön, a helyi fogadókon?

Mivel Csíksomlyó kisebbségi, ám azon belül lokális tömbmagyar területen van, az egy nyelvet beszélők megértik egymást. Köznapi értelemben véve nincsenek nyelvi akadályok a résztvevők között. Hogyan vannak mégis akadályai a megértésnek? Egy nyelvet beszélnek-e magyarok és magyarok, ha egyikük sosem tapasztalta a kisebbségi helyzetet, sosem gondolt bele székelyföldi viszonyokba? Egy nyelvet beszélnek-e, ha az egyik oldalon „időutazást" tesznek a „múltba", a másik oldalon meg kapcsolatokat keresnek anyaországi lehetőségek feltárásához?

Mindazok, akik a helybeliek közül szállásadóvá, kereskedővé válnak, nem nélkülözhetik a turistákat, hiszen ők biztosítják a forgalmat, a megélhetésük (nem tudjuk, mekkora) részét. Nagy tömeget ellátni sokak feladata, adott esetben hivatása, s a vendéglős számára voltaképp teljesen mindegy, hogy a betérő zarándok-e vagy turista.

Hogy alakulnak át idegenek jelenléte hatására a szent pillanatok? Meddig maradnak szentek azok a pillanatok, találkozások, amelyek kamerák keresztтüzében, objektívek motoros fókuszainak finom berregése közben zajlanak le? Ahogy visszaszorulóban van a pünkösd hajnali napvárás, úgy ennek spontán formáit manapság a turistalátványosság-számba menő jelenségek foglalják el. Ott, ahol korábban ilyesmi alig volt elképzelhető, most fiatalok tábortüzeinek füstje, sátrainak eldobált hulladéka veszi körül azokat, akik a Napkorongban a Szenttel való találkozás meghitt pillanatait keresik. Hogy mindez hogyan, miképp zajlik, azt csak a közeli megfigyelés tárhatja fel, s hogy milyen mélységig, milyen érvényességgel, az is folytonosan változik.

Lehetne elemzően részletezni, hogy a Somlyóra vagy a somlyói búcsúra eljutók hogyan illeszthetők be egy Magyarország felől Erdélybe, szűkebben a Székelyföldre irányuló

turistaforgalom egészébe.[720] Meg lehetne keresni azokat az összetevőket, amelyek a hatvanas évek közepétől-végétől fiatalok, majd középgenerációk sorát indították el hátizsákkal, autóstoppal, utóbb szervezett turistautak keretében, s amelyek nyomán sokan szereztek „autentikus" tapasztalatokat, kapcsolatokat egy másik világról. Ebben a másik, erdélyi világban alighanem a hetvenes évek eleje óta kitüntetett helye volt Csíksomlyónak, valahol együtt a Gyilkos-tóval, a Békás-szorossal, Tusnádfürdővel és más közkedvelt helyekkel. Az 1976-ban lezárt *Erdélyi utazások* c. útikönyv például ezt a kikerülhetetlenül realizálódó turistaforgalmat is igyekezett orientálni. Rövid ismertetésben a könyv Csíksomlyót, ill. a ferences kolostort mint „híres búcsújáróhelyet" mutatja be, ahol „a körmenetet rendszerint a moldvai csángók vezetik". Szerepel továbbá a Salvator kápolna („a búcsújárók a templomtól idáig zarándokolnak fel"), valamint Csíkszék hajdani székháza, ám nem szerepel pl. a régi gimnázium, a borvízforrás, stb.[721] Ezek az akkor anakronisztikusan *jelen idejű*, de világosan a *múltra* utaló kifejezések azt a gyakorta tapasztalható tendenciát érzékeltetik, ahogy az útikönyvek sugallt tapasztalatai az egykor volt múltat vétetik észre a látogatókkal akkor is, ha az idők változása folytán ő ezzel valóságosan már egyáltalán nem találkozhat.

Láttuk, hogy a nyolcvanas években már több tízezresre is becsülték a résztvevők számát. Akkoriban már biztosan voltak a búcsúra utazók között olyanok, akik a fenti elnagyolt kategóriák értelmében turistáknak (főként magyarországi turistáknak) is tekinthetők. Útjuk értelme akkoriban kettős volt: egyrészt olyan szokások, archaizmusok megfigyelése, amelyekre csak *ott* és *akkor* kerül sor (népviseletek, napvárás, alvás a templomban, búcsús énekek), másrészt találkozás a nehezen megközelíthető moldvaiakkal, felvenni ízes beszédüket, archaikus imáikat.

A búcsún résztvevők megfigyelése, tipizálása, csoportokra osztása, megkülönböztetése gyakori beszédtémája a búcsún résztvevőknek is. Ennek során megnőtt a világos, főként ellentétpárokban megfogalmazott dichotom kategorizálás jelentősége. Ki-ki igyekszik másokat és saját magát elhelyezni egy társadalmi térben s ennek egyik fő dimenziója a hit: ki hívő és ki nem. Mivel természetesen éppen ez az, ami a legkevésbé „látszik", a „valódi" zarándokok megkülönböztetik saját magukat azoktól, akikről nem gondolják, hogy saját magukhoz hasonlóan a hit vezeti őket Máriához. Mindez megjelenik a beszélgetésekben, újságcikkekben, a média beszámolóiban is. A zarándok ellentéteként azonban a *turista* kifejezést éppen a zarándokok (számos interjú és találkozás tapasztalata alapján) egyáltalán nem használják. Más a helyzet a sajtóban, ahol nagy ritkán olvashatók efféle mondatok: „Sokan csupán turistaként élik át az ünnepet, sokan árulnak és vásárolnak – és ezek a szegényebbek!",[722] vagy: „A búcsúra jövők között úgysem lehet teljes bizonyossággal felismerni, hogy ki a hívő és ki a hitetlen, ki a zarándok és ki a turista, de legeslegnagyobb lehetetlenség felismerni, hogy ki az ártatlan…".[723] A *turista* egészen mást jelent magyarországiak számára, mint abban a tradicionális székelyföldi társadalomban, amelyik nemcsak nem ismeri, hanem nem is tartja helyénvalónak ezt a fajta tevékenységet,

[720] Pozsony 2012.

[721] Mátyás 1977. 195. – Figyelemreméltó, hogy Csíksomlyó mégsem szerepel a könyv helységnévmutatójában. Újabb és régebbi útikönyvek sokaságának (pl. Vofkori 1998, Sós–Farkas 2002, stb.) megfogalmazott Csíksomlyó képét és fényképeit képeit elemezni külön dolgozat tárgya lehetne. Hasonló törekvés vezetett Aladics Zoltán csíki népéleti fényképeinek és képeslapjainak elemzéséhez (Kedves 2016).

[722] 1999-05-24 Ferencz.

[723] 1999-05-22 Kozma.

magatartást; ezért a búcsúra érkező, velük együtt tartó távoliakat a legritkább esetben illeti ezzel a fogalommal, és sokkal inkább *vendég*nek tekintik, átutazó vendégként viselkednek velük. Turista és vendég kettősségét finom megfigyelések alapján mutatta be Benedek H. János Kisbaconról. A kettő markáns eltéréseinek bemutatása a mentalitás, a pénzkezelés, az ajándékozás, az időtartam vonatkozásában tanulságos.[724] Húsz évvel később hasonló átalakulásokat írt le Tóth Gábor Csíkmadarasról.[725] Ez alapján hangsúlyozom, hogy a *turista* e dolgozatban nem az *emic*, hanem az *etic* fogalomhasználat körébe tartozik, amit a szaktudomány bevett szóhasználatához igazodva még használhatunk.

Úgy vélem, a *turista* és a *zarándok* fogalma első közelítésben viszonylag egyszerűen szétválasztható. Zarándoknak azt tekintem, akit elsősorban (ha nem is kizárólag) az ünnep szakrális dimenziója, vallási tartalma vonz; a turistának pedig azt, akit elsősorban (ha nem is kizárólag) a más világgal való ismerkedés vágya, a látnivalók iránti kíváncsiság, emlékek és legfőképp élmények hazavitele mozgósít.[726] Kétségtelen, hogy ebben az értelemben vannak, akik zarándokként mennek Csíksomlyóra, a Mária-kegyhelyre, és zarándokként is térnek haza. Vannak, akik turistaként mennek oda, és turistaként is térnek haza. (És lehetnek olyanok is, akik turistaként mennek oda, és zarándokként térnek haza, mondja Böjte Csaba.)[727] Egy több százezres tömegben, s e tömegek egymást követő években felvonuló sorában e két „egyszerű” típus megkülönböztetése sokak számára bizonyos külső és viselkedésbeli jegyek alapján gyorsan elvégezhető, de pontosabb azonosításuk mégsem egyszerű, továbbá mellettük jó pár átmenettel is találkozhatunk.

A búcsús program változatai között a „tiszta” zarándoklatot azok képviselik, akik a búcsújárásra szánt időt a maga teljes egészében a búcsújárásra fordítják. E látszólag tautologikus kijelentés nem teljesen értelmetlen, hiszen a közlekedés felgyorsulásával, búcsújáróhelyek vonzáskörzetének kitágulásával összezsugorodott az ünnepi idő. Sok csoport ill. egyén számára a búcsús esemény csak az egyetlen ünnepi nagymisére korlátozódik, elmaradnak a korábban jelentős elemek, mint a templomi virrasztás, körmenet, stb. Csíksomlyón a búcsú kegfőbb eseményei lezajlanak pünkösd szombatján: aki aznap akár csak néhány órára ott volt, elmondhatja, hogy jelen volt a somlyói búcsúban. Nem látunk túlságosan nagy különbséget, ha megnézzük, mennyi „bruttó” időt fordít a búcsúra mondjuk egy kunszentmártoni vagy soproni csoport és mennyit egy gyimesi vagy nyárádtői: ez mindkettő esetében négy-öt nap. Csakhogy a gyimesi például ez idő alatt nemigen csinál mást, mint hogy elindul, megérkezik, ott van, visszaindul, hazaérkezik; a győri vagy soproni viszont, ha már nekiindult, körüljár fontos helyeket, megnéz egyet s mást, és magára a búcsúra legfeljebb egy bő fél napot szán.

A búcsú – mint minden utazás – fontos velejárója az utazás és a szállás; azt merném mondani, minél inkább háttérbe szorul egy csoportban a zarándok-jelleg, annál fontosabbá válnak ezek a körülmények. Az 1990-es években még voltak székelyföldi falvak, amelyek lakói éjszakára szénapajtákban, csűrökben húzták meg magukat, vagy a templomban maradtak. Távolabbi csoportok, előkelőbb vendégek egyre inkább gondos előkészületeket tesznek, és a búcsúról való

[724] Benedek H. János 1998.
[725] Tóth 2019.
[726] Fejős szerk. 1998, Pusztai 2004a, 2004b.
[727] Barlay 2017. 62.

beszámolóik között is fontos helyet kap a szállásviszonyok ecsetelése. Hasonló a helyzet az utazással, a közlekedési, forgalmi, határátkelési tapasztalatokkal is.

Kérdés, hogy a turista mit vár a búcsútól, mit szeretne látni, mit fizet meg, s mit kap cserébe a pénzéért. A vallásos élményért utazik vagy egyszerűen bámészkodni, netán „Erdélyt" kívánja megismerni? Milyen turistaélményekkel gazdagodhatnak öt nap alatt? Milyen érzésekkel utaznak haza? Csalódottan, vagy megelégedve a várt élménnyel? Úgy vélem, a turista viszonyulást kifejező egyik mondat így hangzik „most viszont kifejezetten a búcsút akarjuk megnézni, úgyhogy most ez a fő cél".[728] A *búcsút megnézni* egészen más alapviszony, mint a búcsúban *ott, benne* lenni.

*

A búcsúra érkező zarándok-turista csoportok között az 1990 után évekig jellegadóak voltak azok, amelyek egy-egy településről vagy annak valamelyik városrészéből keltek útra, és reprezentációjukban megpróbáltak valamelyest hasonulni a székelyföldi régió zarándokaihoz. Első lépésként helységtáblát szereztek be, készíttettek és vittek magukkal, majd ezek mellé odatársultak a lobogók is, mégpedig elsősorban a nemzetiek. Papok vezetésével rendezett menetben álltak be a Szék útján a körmenetre vagy a nagymisére felvonuló tömegbe. A zarándoklat és a turizmus jelleg ezekben a csoportokban különböző arányokban volt jelen, legtöbbször úgy, hogy a csoport egy része inkább a vallási tartalmakra figyelt, mások tudatosan vagy anélkül távolabb voltak ettől, és inkább a társaság, a látnivalók kedvéért kerekedtek fel. Ezekben a búcsúra induló/érkező csoportokban a vezérlő elv a helységhez tartozás, a *lokalitás*. Ez akkor is érvényes, ha egy-egy helységtábla mögött nem csak egy, hanem több településről valók haladnak együtt, mint pl. Gödöllő vagy a győri egyházmegyeiek esetében.

A magyarországiak között csakhamar, körülbelül 1993-tól kezdve megjelentek olyan csoportok is, amelyek a lokalitástól elszakadva inkább kötődtek *intézményekhez* vagy érdeklődési körökhöz: politikai pártokhoz, cserkészekhez, munkahelyekhez. Ez igazolja azt, amit a kutatás régóta megállapított: a modern búcsújárásban az összetartó települési csoportok jelentőségének halványodásával együtt felerősödik a foglalkozási, érdeklődési csoportok, vallási közösségek súlya.[729] Jelenlétüket ritkán regisztrálták, látható jelvényt vagy táblát rendszerint nem visznek, ruházatukról – szerzetesek vagy lovagrendek kivételével – nem lehet felismerni őket, így főként inkább a megfigyelés illetve a kérdőíves kikérdezés adataira tudunk támaszkodni.

[728] Nobilis Júlia interjúja 1999-ben egy középkorú házaspárral, akik a Kisgazdapárt csoportjával érkeztek.
[729] Pusztai 2004a, 2004b.

Magyarországiak

333–344. KÉP

Szentendre–Izbég

1990-ben a Szentendrei Petőfi Egyesület, Hun Csaba vezetésével szervezett zarándokcsoportot a csíksomlyói pünkösdi búcsúra.[730] 1991-ben az utat újra megszervezték, akkor velük tartott a későbbi zarándoklatok szervezője, Huba Antal is. Szállásuk egy csíkszeredai munkásszálláson volt. Rokonok ismerősein keresztül találkoztak össze Csomortánban egy családdal, akikhez a nyáron családostul visszamentek nyaralni, a kapcsolat elmélyült. Abban az évben a pápa magyarországi látogatásán már vendégül láttak csomortáni családokat. 1992-től néhány család minden évben saját kocsikkal ment a búcsúra. Nagyobb autóbuszos csoportot először 1994-ben szerveztek, akkor a szentendrei Ferences Gimnáziumból gyűltek össze a résztvevők: diákok, szülők, családtagok. Az ő kérésükre következő években is megszervezték az autóbuszos csoportot, de már nem az iskolához, hanem az izbégi plébániához kapcsolódóan. Évente kb. hatvan fő járt vissza rendszeresen. Köztük mindig akadtak újak is, de megválogatták, hogy kit vegyenek be. A csoport három körből tevődött össze, amelyeket az ottani lelkészség vezetője, Hankovszky Béla személye kapcsolt össze. Az egyik az izbégi egyházközség hívei, a másik a Zrínyi Nemzetvédelmi Egyetem Szent László Tiszti Kaszinója, egy német mintára megszerveződött, katolikus szellemiségű egyesület. Mivel az izbégi plébánia egyúttal a helyőrségi templom szerepét is betölti, a plébános egyúttal tábori lelkész is. A harmadik kör a Zsámbéki Tanítóképző Főiskola (ami azóta Vácra települt át), ahol ugyanez a domonkos rendi plébános tanárként működik. A csoportba bekerültek további, olykor evangélikus vagy református vallású ismerősök, barátok is. A tábori lelkészség más felekezetű papjai is csatlakoztak. Utazás közben az autóbuszban ismeretterjesztés, eligazítás zajlozz Erdély történelméről, a helyi szokásokról, a búcsú múltjáról. A búcsús nagymisén szervezetten, keresztaljába rendeződve vettek részt, a többi „program”: a kegytemplom és kegyszobor meglátogatása, a szombat éjszakai virrasztás, a vasárnap hajnali napvárás vagy a passiójáték „fakultatív” volt. Vasárnap délután Csomortánban rendeztek ismerkedési délutánt a helybeliek és a magyarországiak számára. Hétfőn hajnalban indultak, estére értek haza.

Győri egyházmegye

Sok évig rendszeresen látni lehetett a búcsúban győri egyházmegyei zarándokokat, az ő részvételük 1992–93-ban kezdődött.[731] A győri csoport szervezésében magánszemélyek vette részt, kezdetben segítségükre voltak a győri bencések is, például Jáki Sándor Teodóz. 1999-ben a városon kívül Ménfőcsanakról, Gyirmótról, Szanyból, Tétről, Gyömöréről, Lébényből csatlakoztak a résztvevők. Szállást 1992 óta rendszeresen Csíkszenttamáson kaptak; ennek Tét illetve Gyömöre falvakkal testvérközségi kapcsolat is lett az eredménye. A fogadó családokhoz

730 Nobilis Júlia interjúja Huba Antallal 1999. május 14.

731 Saját korábbi megfigyelések, valamint Csehi Viktória 1999-ben írt dolgozatának adatait felhasználva.

rendszeresen visszatértek, ajándékot vagy pénzt adtak cserébe. A résztvevők száma évről évre növekedett, a kezdeti egy busz után néhány évvel már két–három buszt is fel kellett fogadni. A résztvevők többsége idősebb asszony, de csatlakoztak fiatalabbak is. A zarándokokkal pap nem ment, a zászlót és a feliratos táblát év közben a búcsúvezető-szervező asszony tartotta magánál. A csütörtök esti indulást követően rendszerint megálltak Nagyváradon (volt, hogy éjszaka is kinyitották nekik a székesegyházat), a Királyhágón és Kolozsvárott, voltak Parajdon, Szovátán. A buszban énekeltek, imádkoztak, de „nem vitték túlzásba", „mert mindig van közöttünk olyan, aki a hittel és a vallással most kezd barátkozni. És arra is kell ügyelni, hogy nehogy nagyon sokat kapjon…" A csoportot a Csíkszenttamásra érkezéskor harangszóval fogadták, a szállásadók pedig meleg vacsorával várták a vendégeiket.

A csíkszenttamásiak hajnalban induló gyalogos menetéhez csak néhányan csatlakoztak, a többség busszal ment be Csíkszeredába, és együtt maradva mentek fel a nyeregbe a misére. Kisebb csoportokban a kápolnákat is meglátogatták, a remetével is találkoztak. A mise után látogatták meg a kegytemplomot. Az esti virrasztásban, hajnali napvárában nem vettek részt. Vasárnap már nem mentek vissza Somlyóra, több évben kirándultak, majd a faluba visszatérve este még láthatták a hazaérkező gyalogos zarándokok fogadását a faluban. „Az egy nagyon csodálatos dolog, hogy a falu apraja-nagyja mind öltözködik, és mind készül a falutábla elé, mert jönnek a búcsúsok. Akkor van egy nagyon szép szentmise." A vacsorát követően a kultúrházban vendégek és vendéglátók zenés-táncos előadáson vettek részt.

Az elbeszélők meghatónak tartották a hétfő reggeli búcsúzkodást. Olyankor a reggeli misét a győrieknek tartották, közben a helybeliek virágokkal, zöldágakkal díszítették fel az autóbuszaikat. Induláskor is szóltak a harangok. Hazafelé úton is megálltak a „kötelező" helyeken, vásároltak Korondon, majd kedden hajnalban érkeztek haza Győrbe, ahonnan ki-ki hazatért. A helyi lapokban többször is jelentek meg élménybeszámolók a búcsújárásról, ami fokozta az érdeklődést. Az is előfordult, hogy a búcsú résztvevői később turistaként visszalátogattak Csíksomlyóra, amikor már nyugodtan bemehettek a kegytemplomba és végigjárhatták a keresztutat. A győriek számára a búcsúban a hit megerősítése, a Mária-tisztelet, a kint élő rokonok magyarságtudatának erősítése voltak a fő motívumok, másoknak személyes élményei kapcsolódtak a vidékhez. Elmondásuk szerint a csíksomlyói búcsú más kegyhelyeknél kedveltebb, mert ez a hely „a magyarság találkozóhelyévé" is vált.

Gödöllő

Az 1990-es években többször jelen voltak a búcsúban zarándok-turisták Gödöllőről. Őket 1996-os megfigyelések alapján részletesebben mutatjuk be. „Sűrű leírásuk" a néprajz szakos diákokkal végzett összehangolt munka eredménye.[732]

Gödöllő és Csíkszereda 1990 óta tartott fenn egymással testvérvárosi kapcsolatot: a gödöllőiek rendszeresen jártak telente Szeredába sítáborba, húsvét előtt rendszeresen szerveztek

[732] 1996-ban Losonczi Júlia és Rab Árpád Szörény csatlakoztak egy buszos csoportjukhoz és követték őket május 22. (szerda) és 26. (vasárnap) között négy napig. Egyikük gödöllői, a másikuk gyergyói, így kettejük nézőpontja sokban eltér, a megbeszélések folytán pedig sokban azonos. A jelen idő ez esetben (is) a kilencvenes évekre, főként 1996-ra vonatkozik.

biciklitúrát, nyaranta cserenyaralást, a csíkszeredaiak pedig gyakori vendégei a Gödöllőn évente megrendezett *Szabadság napja* rendezvénynek,[733] meghívott csoportjuk részt vett az október 23-i megemlékezéseken. Ilyenformán természetes, hogy 1990 óta nem múlt el év anélkül, hogy Gödöllő város polgármesteri hivatala ne delegált volna „küldöttséget" a csíksomlyói búcsúra.

(*Utasok, indulás*) Szerdán, május 22-én este Gödöllőről két busz indult a búcsúra: az egyik a városi önkormányzat, a másik az Agrártudományi Egyetem jóvoltából. Ezen kívül később, a Csíksomlyón összegyülekező menethez még öt személygépkocsi összesen húsz utasa csatlakozott. Az önkormányzat buszán – mint ahogy az Egyetem buszán is – már két héttel az indulás előtt minden hely gazdára talált, anélkül, hogy egyetlen városi újságban meghirdették volna az utat. A csoportban vegyes társaság verődött össze, akik munkavállalóként vagy annak családtagjaként mindannyian szoros kapcsolatban álltak a polgármesteri hivatallal.

Nem volt mindenki gödöllői, egy nyugdíjas aszódi tanítónő egyedül, családtag és barát nélkül jelentkezett az útra. Őt a polgármester kérte meg, hogy segédkezzék a magyar polgármesterek tervezett világtalálkozója szervezésében, a búcsún az ismerkedés volt a feladata. Az út 3500,- Ft-os költsége olcsóbb volt, mint bármilyen más közlekedési lehetőség. A legtöbben rokonnal, baráttal utaztak, kettő-négy ember tartozott együvé. A többség számára a búcsú egy volt a többi program között: viszonylag olcsón részt lehetett venni egy négy napos erdélyi úton. Közülük csak néhányan jártak már Erdélyben, a többiek még sosem: érdeklődéssel és kíváncsian keltek útra.

A másik, egyetemi buszon 40 fő utazott, köztük tizenketten voltak, akik leginkább zarándokcsoportnak voltak tekinthetők. Az utat az Egyetem szervezte, a résztvevők többsége mégis a gödöllői MDF vezetőségéből került ki. Jelen volt még egy nyolc fős baráti társaság (köztük három agráregyetemista is), amely lelkes résztvevője minden közösségi eseménynek a sörfesztiváltól az alternatív színházi fesztiválig. Nyolcan azzal a konkrét feladattal utaztak a buszon, hogy a felvonulásban majd ők hordozzák a *Gödöllő* feliratú táblát, és ők a fő énekesek is.

A két busz közönsége nagyjából ismerte egymást. Életkor szerint a 7-től a 67 éves korig minden korosztály hasonló arányban képviseltette magát. A Csíkszeredából elszármazott házaspár kivételével csak értelmiségiek utaztak: pedagógusok, orvosok, újságírók, egyetemisták. A két busz tíz órányi különbséggel indult: az önkormányzaté május 22-én szerdán este 9-kor, az Egyetemé másnap, csütörtök reggel.

(*Utazás*) Az út során Magyarországon kétszer is tájékozódási szünetet kellett tartani, majd korrigálni az irányt. Erre kevesen figyeltek fel, mert már aludtak vagy a sötétben mély eszmecserébe merültek. A határon a busz hamar átjutott.

Mivel az út turistakörút is volt, több megálló volt a programban. Tamási Áron sírját Farkaslakán csekély érdeklődés övezte. Az Orbán Balázsnak szentelt szejkei székelykapukhoz is alig egy tucatnyi ember sétált át a völgy túlsó oldalára. Az utasok nemigen tudták, hol járnak, miért és mennyi időre álltak meg. Sokan fel sem ébredtek az úton töltött éjszaka után. Hosszabb megálló következett Szovátán, egy vendéglő udvarán, majd Korondon, hogy mindenki kedvére vásárolhasson. Ebben a valóságos turistaparadicsomban csakhamar mindenki olcsón

[733] 1992 óta Gödöllőn június utolsó szombatján ünnepelték a *Szabadság napját*, a szovjet katonaság kivonulását Magyarországról. 2000-ben az Országgyűlés törvénybe iktatta és ugyanerre a napra helyezte ezt az ünnepet.

megtalálhatta a „helyi” kézművesek termékeit (tudjuk, hogy az áruk egy részét a korondiak maguk is a környező falvakból vásárolják fel). A korondi megállás, megpihenés több szempontból is érdekes. 16 órányi utazás után a csapat bámulatos frissességgel merült el a vásárlásban. A keresettebb árucikkek a bőrláncok, különböző díszítésekkel, ötletes függőkkel; ágyút formázó konyakosüveg-tartó; vesszőből font, fóka alakú szennyestartó; fél méteres faceruzák; tapló- illetve kéregterítők, női, férfi, gyerek szalmakalap, szalmatáska, kenyértartó fadoboz, háncsból készült lábtörlő, klasszikus, széttörhető malacpersely, faragott gyerekjáték (csirke, szamár, csókolózó rendőr-rendőrnő, stb.). Mivel drága és törékeny, kevesen vásároltak kerámiát, bár a falu legfőképp arról ismert. A kínálat bőségére jellemző több, Székelyföldről szóló magyarországi kiadvány, volt, aki ilyet vásárolt, természetesen forintért. A buszba visszatérve szinte leülni is alig maradt hely.

(*Vendégfogadás, kirándulás*) Csütörtökön délután a két busz a vártnál egy órával hamarabb érkezett a csíkszeredai városházára, ezzel a helyi szervezők között némi riadalmat keltettek. Az embereket kettesével osztották be szállásra a családokhoz, akik valamivel többen voltak, mint ahányan valójában érkeztek, s ebből feszültség adódott. Váratlanul külön szállást is kellett szervezni a sofőrnek, ami újabb nehézségekbe ütközött. Az Egyetem buszán utazó 12 fős zarándokcsoport régebbi ismerősökhöz indult, csakúgy, mint a személygépkocsikkal utazók. A többiek szintén családoknál laktak. Egy-két kivétellel mindenki gondolt valamiféle „szálláshonorálásra”: általában valamilyen reprezentatív csomagolású italt (konyak, tokaji aszú, fütyülős barack) és/vagy édességet (mogyorós csoki, bonbon) ajándékoztak, egy házaspár vitt illatszerajándékkosarat.

A befogadó huszonöt családból húsz volt protestáns, közülük tizennyolc unitárius, a búcsú idejére alighanem köztük lehetett könnyebben befogadókat találni. Saját bevallásuk szerint vendégszeretetből vállalták a katolikus ünnepre érkezők elszállásolását, nem tartották fontosnak a vallási hovatartozást. Ezzel is kapcsolatokat építettek, és erősítették a testvérvárosi köteléket Gödöllővel. Megragadnak minden lehetőséget a „magyarországi magyarokkal való találkozásra”. Magyarságuk miatt például a búcsúra is büszkék – noha polgári, városi, protestáns életvitelüknek a búcsú nem szerves része.

A vendéglátók körülbelül fele a vendégekkel együtt tartott a búcsúba is, ám csak a látványosság kedvéért: nem a vallási ünnep érdekelte őket, inkább a tömeg, a színes forgatag. Ez azért érdekes, mert a gödöllői vendégek elsősorban a szállásadóktól kérdeztek a legtöbbet a búcsú lezajlásáról. Köztük volt olyan (unitárius) vendéglátó, aki a virrasztásra előzetesen annyit mondott: „ne számíts semmi nagy dologra! Ott lesz egy csomó csángó, akik napok óta úton vannak, és nem mosakodtak, nem öltöztek át, és eszik azt a sok hagymát, a fáradtságtól alszanak a padban, meg énekelnek – szóval nem történik ott igazából semmi. Majd a búcsún, de igazság szerint ott is jó nagy összevisszaság lesz.” A nem katolikus befogadók alighanem valamelyest szándékosan is távolabb akarják tartani magukat az eseménytől, mint amennyire valójában távol állnak tőle.

Az érkezés másnapján, május 24-én pénteken a csoport – egy csíkszeredai idegenvezető és két vendéglátó fiú kíséretében – egész napos kirándulást tett. Az első állomás a Gyilkos-tó volt egy óra sétával, majd a Békás-szoros következett, ahol főként a vásárlás volt a program. A szorosban csak busszal mentek át, ezzel megfosztva magukat egy szép sétától. A Szeredába

visszaérkezés után a társaság kisebb-nagyobb csoportokban vendéglátóhelyeket keresett fel, a 12 fős zarándokcsoport pedig körülbelül két órányi időre kiment a péntek esti virrasztásba.

(*A búcsú napja*) Szombaton, a búcsú reggelén a csoport két részletben találkozott a Városháza, illetve a Gimnázium előtt. A menethez csatlakozott tizenhárom vendéglátó is. Nem alakult ki igazi menet, inkább csak beszélgető csoportok. Elöl haladt a táblavivő és néhány énekes, akik néha rá is zendítettek Mária-énekekre. Időnként mások is elkezdtek egy-egy éneket, vagy bekapcsolódtak az előttük vagy utánuk haladók éneklésébe. Egy, már több helyen megfordult MDF-tulipános *Gödöllő* tábla tudatta mindenkivel a csoport hovatartozását. Ezt ünneplőben vitte egy vállalkozó, aki negyedóránként elszívott egy cigarettát. Két oldalán két, lazán öltözött fiatalember ment nemzeti zászlóval. A csoportban kb. nyolcvan ember volt állandóan jelen. Gémesi György polgármester felbukkant olykor, de a csoport vezetőjének nem volt nevezhető. Azok, akik lekésték a találkozót, mindvégig külön voltak, nem sikerült találkozniuk a többiekkel. Voltak, akiknek az öltözete hétköznapi volt, mások inkább kiránduláshoz öltöztek: susogós melegítő, napszemüveg, bakancs vagy edzőcipő. A társaság nagy része szolid ünneplőben volt: fehér póló vagy ing, blúz, sötétebb nadrág, szoknya. Három hölgy miniszoknyában, magas sarkú cipőben, klumpában indult el. Menet közben is voltak, akik odaléptek az árusokhoz, kazettát, jelvényt, szalmakalapot vásároltak.

A tizenkét fős zarándokcsoportból egy hölgy vitt ajándékot a ferenceseknek: egy hosszú, akácfából faragott rózsafüzért. Sajnos a sokaság miatt nem kínálkozott megfelelő alkalom ezt átadni a templom előtt fogadó szerzetesnek, csak később, a nyeregben. A rendház oldalában többen láthatták, ahogy a szervezők elküldték a koldusokat a menet útjából, amire hosszasabb beszélgetés kezdődött a nehezen élőkről. A nyeregben a csoport a nagykátaiak és a csíkszentdomokosiak között telepedett le kb. tíz órakor, órákkal a mise kezdete előtt. A mise kezdetéig a hangulat leginkább majálishoz volt hasonlítható evés-ivással, kártyázással. A fiatalok elmentek miccset enni. A nagy hőség és az erős napsütés elől többben elvonultak hűsölni az erdőbe. Sokan nem tudták, mit várhatnak, szemlélődtek. A nagy tömeg mindenkit lenyűgözött.

A zarándokok kivételével, akik megtalálták a helyüket, sokan unatkoztak. Kevés ember vett részt a misén, a többiek inkább csak figyelték azt. Az ökuméniához szokott gödöllői füleket általában sértette a mise hangvétele, nem vették jó néven, ahogy a nem katolikusokat köszöntötték. Az volt a véleményük, hogy a mise nem azokhoz szólt, akik ott voltak, hiányolták a személyességet, az aktualitást, és a végén a Székely himnuszt. Sokan katolikus „erődemonstrációnak” tartották, néhányan összmagyar kiállásnak, ahol bebizonyosodik a magyar nép egysége, az anyaország együttérzése az erdélyi magyarokkal. Néhányan meglátogatták a Salvator kápolnát, de háttérinformációk nélkül ezt nem tudták értékelni. A nagy embertömeg mindenkire hatással volt, de maga az ünnep kevés embert fogott meg. Az ünnepség végén levő kavarodás – elindult-e a már menet, ki következik, lesz-e szervezett levonulás – elmosta a szervezettség utolsó nyomait is. A hegyről lefelé menet már maradványait sem lehetett megtalálni a gödöllői csoportnak, a táblával csak néhány ember maradt ott. Mindenki sietett haza, készülvén a másnapi hazaútra.

(*Hazaút, vasárnap*) A hazaindulás másfél órás késéssel kezdődött, amit a csoport beletörődve vett tudomásul. Noha szó volt néhány megállásról, erre csak Korondon került sor. A legtöbben igyekeztek, hogy ne maradjon román pénzük, ezért komolyabb dolgokat is, például fa

szennyestartót illetve kötött mellénykét is vásároltak. Út közben a hőség kínozta az embereket, mert elromlott a busz szellőzőrendszere. Magyarországra érkezve érezhető volt a megkönnyebbülés. A reggel 7 órás indulás után este 9 körül érkeztek Gödöllőre.

(*Értékelés*) Az utasok többsége az utat a múltba tett időutazásnak tekintette, ahol sok egzotikumot láthatnak. Megállapították, hogy „ezek az idők otthon már elmúltak, de jó, hogy itt megmaradtak". Többen egyféle „magyar rezervátumnak" tekintették a helyet: „Láttuk ezt is, itt is jártunk, mondhatjuk másoknak." Már-már mitizálva csodálták, hogy a helybeliek számára milyen fontos a magyarságuk. A búcsúnál erősebb élménynek mutatkozott, hogy bepillanthattak az erdélyi magyar családok életébe. Néhány utas számára minden kuszasága ellenére valódi élményt jelentett az út: megfogta őket az ünnep vagy a táj mássága, vagy mindkettő. Ők a visszatérést is tervezték, jövőre ugyanide vagy máshova. Nekik megérte.

Szlovákia, Hont megye

Az 1990-es években még ritkán és kevesen vettek részt a csíksomlyói búcsúban a környező országok magyar településeiről. Ezek közé tartozik az itt következő példa, a történeti Hont megye egykori székhelyéről, Ipolyságról és egyik falujából, Ipolynyékről.[734] Az itteni tapasztalatokat ezért idézzük fel, mert ebből jól érzékeltethető az a sokféleség, ami egy-egy búcsús csoportot jellemez. Az általános karaktert éppen ez adja meg: személyes, kis csoportokban átélt élmények rakódnak egymásra, a vallásosság individuális szintjei kerülnek előtérbe, s ez alkot változatos egyveleget a kíváncsiságból fakadó törekvéssel az élményszerzésre.

Ipolyság, cserkészek

Ipolyságon 1995 óta működött cserkészcsapat a helybeli katolikus iskola tanítónője, Czaudt Éva vezetésével. A csapat kezdettől jó kapcsolatokat ápolt magyarországi, köztük szigetszentmiklósi cserkészekkel, akik a somlyói búcsúba is hívták őket. Az utóbbiak cserkészvezetője, Németh István már sokszor járt ott, jó kapcsolatokat ápolt a gyimesfelsőloki plébánossal, Berszán Lajossal, és a meghívásban az a szándék motiválta, hogy minél többen jussanak el Csíksomlyóra olyanok, akik még sosem jártak Erdélyben. A közös csoportban mintegy 10–12 ipolysági cserkész utazott. Az autóbusz Ipolyságról csütörtökön (1998. május 24.) indult, útközben felvette a magyarországiakat, és pénteken késő este ért Gyimesfelsőlokra. Odafelé Kolozsvárott (Mátyás király szülőháza, Szent Mihály templom), Korondon és Farkaslakán (Tamási Áron sírja) álltak meg, visszafelé pedig Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen és Körösfőn. Ennek ellenére az utazás nem vált teljesen turistaúttá, menet közben a buszban közös elmélkedéseket, imádságokat tartottak gitáros és népénekekkel, időről időre elhangzott egy-egy ismertetés az útba eső látnivalókról, nevezetességekről, és persze sor került ismerkedésre is. Gyimesfelsőlokon családoknál szálltak volna meg, de a késői érkezés miatt a többség az ottani katolikus gimnáziumban kapott helyet.

[734] Nobilis Júlia 1998-ban készült interjúi és dolgozata alapján.

A cserkészek szombaton a gyimesiek keresztaljával együtt zarándokoltak Somlyóra. A helybeliek mögé a saját csapatzászlóikkal és egyenruháikban álltak be. A menet nagy élmény volt mindnyájuk számára, számos részletet – a menet fegyelmezett rendje, a falvak köszöntése, a zászlók meghajtása, kínálás – tudtak utólag felidézni. A program fő eseménye a szervezők számára a szombati nagymise volt; bementek ugyan a kegytemplomba a szoborhoz, de nem jártak keresztutat, nem vettek részt a virrasztáson. A nagymise után a csoport jó ideig a buszparkolóban várta, hogy elindulhassanak, közben körülnéztek a kirakodóvásárban. Ezen az estén a szállás a Márton Áron Líceum termeiben volt, ott rögtönöztek táncházat. A csoportok nem szerveztek „kimenést", és a csángó misén sem vettek részt.

Másnap, vasárnap délelőtt indultak haza. Reggel a kegytemplomban részt vettek a szentmisén. A magyarországi cserkészvezetőtől hallották, hogy ilyenkor zöld ágat kell hozzáérinteni a szoborhoz, ezt az alkalmilag megszerzett ágakkal néhányan megtették de ezek hazáig már nem jutottak el.

Az interjúkból az világlott ki, hogy a cserkészek – programokban amúgy gazdag – életében a közös búcsújárás nem szerepel, tehát (legalábbis ebben az első évben) nem az esemény zarándoklat jellege motiválta az utazást. Ugyanez igaz a nemzeti hovatartozás hangsúlyozására, mert a résztvevők jóformán semmit sem tudtak arról, hogy pontosan hová is indulnak. „… csak annyit mondtak, hogy ez egy jó dolog, hát akkor menjünk!". Leginkább talán a közös program lehetősége lehetett vonzó, így aztán az ipolysági fiatalokra mély benyomást tett az út: emlékezetes volt a magyarok nagy tömege, és az, hogy olyanokkal találkoznak, akik hozzájuk hasonlóan kisebbségi sorban élnek. A velük való beszélgetések nyomán – főként az idősebbek – összehasonlíthatták a helyzetüket, és talán még nagyobb rokonságot éreztek velük, mint a magyarországiakkal.

Ipolynyék és környéke

A szlovákiai Hont megyében fekvő faluban az 1990-es években élénk zarándokélet folyt, többször szerveztek utazásokat Fatimába, Lourdes-ba, Rómába, Częstochowába, Mariazellbe. Két sofőr dolgozott ugyanis egy közeli utazási cégnél, ami megkönnyítette a szervezést. A faluból mégsem gyűlt össze egy egész buszra való utas, ezért összefogtak a környező településekkel, és hagyományosan jó kapcsolataik voltak hatvaniakkal, balassagyarmatiakkal, dejtáriakkal is. Ipolynyékről végül is 10–12 ember gyűlt össze, mások Tesmagról, Ságról, valamint a határ túloldaláról csatlakoztak, de még így sem telt meg az autóbusz. Ez a csoport felnőttekből és idősebbekből állt, fiatalok nem voltak köztük. Az interjúkból az derült ki, hogy a magyarországiakat nem annyira az ünnep vonzotta, mint a turistalátványosságok, a felvidékiek viszont szinte mind hangsúlyozták, hogy ők zarándoklatnak tekintik az utat. Ez okozott némi feszültséget: például amikor át kellett szervezni a programot annak nyomán, hogy kiderült (amit előzőleg nem tudtak!), hogy a búcsú nem vasárnap, hanem szombaton van.[735]

[735] Ilyen tévedésről más is beszámolt: ceglédi zarándokok 1993-ban hitték azt, hogy vasárnapra kell odaérniük a búcsúba, és zavarodottság, kapkodás keletkezett, amikor kiderült, hogy egy nappal előbb vannak a „fő események". Interjú Kocsis Gyulával, 1993. június (Budapest).

A csoport a szerdai (1998. május 28.) indulás másnapján, csütörtök délután érkezett meg Csíkszeredába. Útközben a felvidékiek imádkoztak és énekeltek, ebbe a jobbára más vallású magyarországiak nemigen kapcsolódtak be. Megálltak Kolozsvárott és Korondon, Csíkszeredában pedig a Faipari Szakközépiskola kollégiumában kaptak szállást. Pénteken – sok más csoporthoz hasonlóan – a Gyilkos-tóhoz és a Békás-szoroshoz kirándultak, este pedig kisétáltak a kegytemplomhoz. A maguk módján az *érintőzés*be is bekapcsolódtak: „mi nem tudtuk ezt a szokást, de akinek volt zsebkendője vagy felsője, az hozzáért, ahogy láttuk…", mások meg pénzt dobtak a perselybe. A szombati nagymisére a hontiak nem együtt, hanem kisebb csoportokba szakadozva mentek ki a szálláshelytől a nyeregig gyalog; a korai odaérkezés lehetőséget biztosított a közös fényképezkedésre a szabadtéri oltárnál, és hogy közeli helyet foglalhassanak el. A zarándoklat régi hagyományaihoz igazodtak azzal, hogy ezen a napon gyóntak és áldoztak is. A mise után megint csak szétoszlottak, a fáradtabbak vásároltak az árusoknál és visszaindultak a szállásukra, mások elmentek a csángó misére. A kápolnáknál és a kálvárián ebből a csoportból sem járt senki; az előbbiek létéről nem is tudtak, keresztutat meg azért nem jártak, „mert messze volt", „rövid volt az idő". Ugyancsak nem vettek részt a virrasztásban.

Vasárnap újra turistaprogram volt szervezve: Tusnádra és a Szent Anna-tóhoz látogattak el. Ekkor a hontiak, akik zarándoknak tekintették magukat, nehéz választás elé kerültek: maradjanak a kegyhelyen, vagy tartsanak a többiekkel. Az utóbbi mellett döntöttek, de emiatt úgy érezték, hogy a búcsújárásuk felemásra sikeredett, mert így elmulasztották a vasárnapi miséjüket. A kirándulás után rögtön este indultak haza egy másik (Segesvár–Gyulafehérvár–Déva–Arad) útvonalon. Éjjel háromkor Aradon megkoszorúzták az emlékművet. „Úgy volt ez összehozva, hogy nem csak kimondottan a búcsú, hanem valami történelmi rész is, meg sok látnivaló, a főbb nevezetességek." A két szándék és jelleg – zarándok és turista – itt is sajátos módon vegyült össze: a zarándokok között is volt, akinek ez az út egy volt a többi zarándokút közül, másnak rokonai éltek Erdélyben, és az ő meglátogatásukkal kötötte össze az utat, a szervezők pedig inkább turistautat láttak maguk előtt. A „nemzeti kegyhely" vonzereje ebben az esetben mintha nem szerepelt volna a motivációk között.

Intézmények

Az első szabad évben, 1990-ben már érkezett Debrecenből egy csoport a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége szervezésében. Más-más összetételben ők aztán éveken át vissza-visszatértek, és gyakorta reformátusok is csatlakoztak hozzájuk.

A települési és intézményi csoportok között látjuk a helyét a plébániai csoportoknak, amelyek kisebb-nagyobb városok esetében mindkét jelleget mutatják: Budapestről (Újlak, Városmajor, Pestszentlőrinc, Pestszentimre, Farkasrét, Káposztásmegyer), Szegedről (Alsóváros), Oroszlány (Szent József), Mosonmagyaróvár (Nepomuki Szt. János), Szeged-Tápé, stb.

Szerzetesrendek – domonkos nővérek Hódmezővásárhelyről, az Isteni Ige Társaság (Verbiták) tagjai Kőszegről, piaristák stb. – ritkábban látszanak előfordulni.

Cserkészek szervezett csoportjait a ferencesek feljegyzései csak Erdélyből említenek meg (Csíkcsicsó, Gyergyóújfalu, Nagybánya, Székelyudvarhely, Szentkeresztbánya, Zetelaka). Ez

amiatt van, hogy máshonnan érkezett cserkészcsapatok nem jelentkeztek be, nem regisztráltak, illetve hogy valószínűleg csatlakoztak plébániai vagy iskolai csoportokhoz.

Iskolák, elsősorban egyházi (katolikus) gimnáziumok csoportjai ugyancsak 1996–97 óta tűntek fel gyakrabban a búcsúban, mint például Kiskőrösről a Petőfi Sándor Gimnázium, Szegedről a piaristák és a Karolina Iskola, Bajáról a Szent László Gimnázium, Makóról a Szent István Általános Iskola. A ferences kapcsolatoknak itt elsődleges szerepe lehetett, emiatt lehet, hogy a szentendrei Ferences Gimnáziumból (eleven személyes kapcsolatokon keresztül) már korábban is érkeztek.

Szintén egyházi jellegű csoportokat alkotnak a Kolping Szövetség területi csoportjai (1997-ben pl. az észak-magyarországi Körzeti Csoport vagy az érsekvadkerti Kolping Család), a Cursillo lelkiségi mozgalom tagjai, egyházi kórusok (pl. Kaposvárról a Szent Imre kórus). Sajátos csoport a lovagrendeké (Máltai, Szent István, Szent Lázár, Szent Sír, stb.), amelyek a búcsún főként a felvonulás során tűnnek ki jellegzetes ruházatukkal (ahogy a budapesti Szent István napi körmeneten is látni őket). Míg az összes többi résztvevő látható, felismerhető marad a felvonulás és a nagymise előtti-utáni helyzetekben is, ez a lovagrendek képviselőiről nem mondható el, amikor ők lelépnek a színpadról, láthatatlanná válnak.

Nem egyházi jellegű csoportok esetében általában nehéz rálátni, ki kicsoda, mert azok még kevésbé azonosítják vagy mutatják meg önmagukat. Megfigyelések és feljegyzések alapján a magyarországi intézmények csoportjainak megszaporodása 1993, különösen pedig 1996 után figyelhető meg. 1996–97-ben jelen volt például a búcsúban a budapesti Alternatív Közgazdasági Gimnázium és Szakközépiskola néprajz fakultációja 17 fővel; a Lakatos Demeter Társaság egy busznyi csoportja Mátészalkáról; a Pax Romana 1 busszal, főleg Németországban illetve Ausztriában élő magyarok, akik kifejezetten a búcsúra jöttek, szombat reggel érkeztek, és vasárnap reggel már indultak vissza; Egerből a Tanárképző főiskola nyolc tanára két gépkocsival (szakmai kapcsolatban vannak a Márton Áron Gimnáziummal, nem zarándokok, de Csíksomlyó sokat jelent a számukra); néhányan a Gödi Társaskör tagjai; egy iskolai kórus Lentiből, amely Ditró zarándokaihoz csatlakozott.[736] Parlamenti párt szervezett csoportját 1997-ben jegyeztek fel először a ferencesek: Budapest XVII. kerületéből, Gyuláról, Debrecenből érkeztek a helyi MDF illetve KDNP, Budapest XV. kerületéből a Független Kisgazdapárt szervezésében.

A vallási turizmus kutatásában ismert, hogy az utazásokban nagy szerepet vállalnak az utazási irodák is, különösen olyanok, amelyek kifejezetten erre szakosodtak. Először 1996-ban regisztráltuk a Catholica 2000 utazási iroda csoportját. 1998-ban már vidéki programszervezők is meghirdettek négy napos utakat, amelyek sorozata lassan kialakította az úti program sztenderdjét: odaút pénteken, búcsú szombaton, kirándulás vasárnap, hazaút hétfőn.[737] Csíksomlyón a kilencvenes években ez a folyamat éppen csak megindult, nem látszik jellemzőnek, majd csak a következő évtizedben szaporodnak meg az ilyen utak. Ennek hátterében csakúgy állhat az, hogy a Csíksomlyót programjukba iktatók nagy része személyes kapcsolatokon, saját tapasztalatokon keresztül önállóan is meg tudja szervezni az útját, vagy az, hogy utazási iroda

736 Felhasználtam Kőrösi Katalin 1996-os megfigyeléseit.

737 Egyebek közt a kecskeméti *Manos Travel Kft.* utazási hirdetése 1998-ból például hozzáférhető a Magyar Nemzeti Digitális Archívumban: https://mandadb.hu/tetel/539370/Csiksomlyoi_punkosdszombati_fobucsu (utoljára 2019. október 31).

szervezésében magasabbak az árak, de éppúgy az is, hogy a Székelyföld turizmusra alkalmas infrastruktúrája az 1990-es években még csak a kiépülése legelején tartott.[738]

„Csatlakozók"

A felidézett példákból láthattuk, hogy a kegyhelyre irányuló búcsújárás hagyományos céljai mellett a csíksomlyói zarándoklat turista oldala vagy arculata az 1990-es években (és részben napjainkban is) *párhuzamos* rendszernek mutatkozik. Túl azon, hogy egyazon csoportban is vannak inkább zarándokok és inkább turisták, jól megmutatkozik ez a párhuzamosság abban, hogy a távolról és kívülről érkezők közül a maguk módján sokan sokszor igyekeznek bekapcsolódni a kegyhely évszázadok óta élő hagyományvilágába: nemcsak szállóvendégek a Székelyföldön, hanem csatlakoznak is a tradicionális vonzáskör településeihez, velük tartanak, programjuk egy részét hozzájuk igazítják. Ez rendszerint a kegyhelyre vonulás rövidebb vagy hosszabb szakasza, amely lehet kizárólag a Szék útja, de lehet néhány órás vagy akár egy-két napos közös gyalogmenet is. Ugyancsak ennek a bekapcsolódási igyekezetnek a jelét látjuk abban, hogy a szombati búcsú másnapján, vasárnap útba ejtenek olyan települést, ahol legalább egy mise erejéig újra átélhetnek vallási élményeket.

Ez olyan jelenség, amit más kegyhelyeken sehol nem figyelhetünk meg, akár Máriapócsra, akár Mátraverebély-Szentkútra vagy külföldi zarándok-célpontokra gondolunk. A nagy kegyhelyekre irányuló tömeges vallási turizmus ismert motivációi Csíksomlyón kiegészülnek ezzel a sajátos tartalommal és viszonyrendszerrel. Az ilyen csoportok számára azok, akik „csak" turisták, még inkább elkülönülnek az ő vallástól távolabb eső motivációikkal, időbeosztásukkal, magatartásukkal. Pusztai Bertalan elemzi azt, ahogyan a vallási turisták körében „világosan visszafejthető a zarándok normatív képzete", akihez képest sajnálkoznak, „hogy ez az utazás más".[739] Ez a „normatív képzet" Csíksomlyón a maga élő valóságában érzékelhető, ezért a hozzá való igazodás vágya is elevenebb. A párhuzamosságból adódó számos eltérés ugyancsak emiatt tapasztalható. Az aszkézisnek, nehézségek vállalásának megvannak a hagyományai, gyakorolják, alkalmas helyzetekben beszélni is tudnak róla.

Mogyoród Madéfalvával létesített testvér-települési kapcsolatot 1990-ben, attól kezdve több évben autóbuszos csoport érkezett a faluba, és csatlakozott az ottaniak keresztaljához. 1996-ban csak néhány személygépkocsival mentek amiatt, hogy nem sokkal a búcsú utáni időre várták a madéfalviakat a millecentenáriumi megemlékezésre. A többi hasonló csoporthoz képest korábban, már csütörtök este megérkeztek, és hétfőn indultak haza. Pénteken napközben mentek be a kegytemplomhoz, majd másnap tartottak együtt a zarándokcsoporttal. „Töltekezés nekünk is...", vetette közbe az egyik házigazda a találkozáskor.[740] Mogyoród hasonlóképp közel van egy Mária-kegyhelyhez, Máriabesnyőhöz, mint ahogy Madéfalva Somlyóhoz, és a helybeliek tudnak róla, hogy régebben oda is mentek hasonló gyalogos csoportok; számukra a saját

738 Pozsony 2012.
739 Pusztai 2004b. 428.
740 Kőrösi Katalin interjúja mogyoródi zarándokokkal, 1996. május 25.

jelenkori búcsújárásuk sok száz kilométernyire az otthonuktól némiképp az otthonról ismert *saját* múlt megidézése is.

Számos további példa közül idézzük a következő esetet, amely fényt vet a kettősségre.

1996 pünkösdvasárnap tíz óra körül Lázár Dezső Kelemen, ciszterci szerzetes vezetésével egy autóbuszos csoportban balatonkeneseiek, zirciek és veszprémiek érkeztek Csíkszentdomokosra a templomhoz.[741] Ők 23-án, a búcsút megelőző csütörtökön érkeztek Marosvásárhelyre és pénteken Csíkszeredába. Vasárnap a szentdomokosi templomban egy rövid készülődést követően a saját papjuk misézett, a helyi esperes pedig a prédikációt mondta. Közben megérkeztek a délelőtt 11-es misére igyekvő szentdomokosiak is, és bekapcsolódtak a szertartásba, volt, aki áldozott is. A mise végén a helyi pap köszöntötte a vendégeket, a csoport papja pedig megköszönte a misézés lehetőségét. Végül a *Himnusz* és a *Boldogasszony anyánk* hangzott el, többen sírtak. Az utcán az idegenek és a helybeliek leálltak beszélgetni. A magyarországiak kekszet, narancsot, konzervet, a gyerekeknek néhányan cukrot adtak. „Nem érdemeljük meg", mondták a domokosi asszonyok (messzire vezetne, vajon miért mondják ez). A buszra feladtak pár szál fehér szegfűt, orgonát. Hat asszony kivárta, míg fél tizenkettőkor elindult a busz, integettek. Terv szerint a csoport ezután Gyilkos-tóhoz, majd Marosvásárhelyre ment, másnap Kolozsvárra és haza.

Ugyancsak Csíkszentdomokoson nem sokkal később a könyvtár előtt megjelent egy elegáns emeletes busz. Miskolcról és környékéről valók szálltak ki belőle, főleg a Mindszenty Templom hívei jöttek el. Mindenki somlyói jelvényt viselt. Egy utazási iroda szervezte az útjukat, pap nem volt velük. Előzőleg már jártak a Gyilkos-tónál, a további útjuk során Székelyudvarhely, Gyulafehérvár felé terveztek menni. A nők bementek a templomba, és bent is maradtak a misén. Emiatt a kint maradók türelmetlenkedtek. Az egyik férfinél videokamera volt, de eltette, mert úgy látta, hogy bent nem „viseletben" vannak az emberek. Csalódott a búcsúban, mert szerinte a legtöbben „műmagyarban" voltak. A csángókon megesett a szíve, mert „valódi elszegényedett emberek." Hogy ez nem egyedi megfigyelés volt, arra egy másik, a helyi sajtóban megjelent „nyilatkozat" is utal: „Oláh Attila, Svájc: Én azt reméltem, hogy népviseleteket fogok látni, népi énekeket fogok hallani, ezért jöttem. Az esemény hitbéli jelentőségéről nem sokat tudok, nem vagyok vallásos".[742]

A testvértelepülési kapcsolatrendszerek kibontakozása az 1990-es években a búcsújárás magyarországi résztvevői tekintetében is fellendüléshez vezethetett. Itt is érvényes lehet Peti Lehel megállapítása arról, hogy a magyarországiak számára felértékelődtek az új hagyományok, és a búcsújárás is „ceremoniális keretet biztosít a testvérfalvak küldöttségének látogatásához".[743] Tanulságos lenne folytatni a szerző által felvett fonalat a testvértelepülési kapcsolatrendszerekről a Székelyföld vonatkozásában is. A téma adatolását Magyarországon Giczi Johanna és Sik Endre kezdte meg.[744] 2017-ben „a testvértelepülési hálózat sűrűségét tekintve Észtországot követően Magyarország a második az európai országok között a lakosság számához viszonyítva",

[741] Kiss Ágnes megfigyelései 1996. május 26-án Csíkszentdomokoson.
[742] 1999-05-24 Ferencz.
[743] Peti 2005. 12.
[744] Giczi–Sik 2003.

és a legtöbb partnerséget, szám szerint 474-et Romániával ápolják.[745] A testvértelepülések között szervezett utak a 90-es években integráns részévé váltak annak a rendszernek, amit többek között turizmus, illetve a gazdasági, a kulturális és az érzelmi tényezők motiválnak.

A búcsú mint „turista program"

A bencés szerzetes Korzenszky Richárd az egyházi célpontokra irányuló turizmussal kapcsolatban így fogalmaz: „A turista: olyan ember, aki útra kel, elmegy és visszatér oda, ahonnan elindult. Véleményem szerint ez a szándék lényeges vonása a turistának: vissza akar érkezni ugyanoda, ahonnan elindult. … A turista fölkerekedik, ki akar kapcsolódni, kíváncsi, ezért útnak indul, hogy lásson, tapasztaljon, a szellemi-lelki gazdagodás reményével utazik, majd élményeket gyűjtve hazatér … A turista – ha úgy érezte, hogy érdemes volt – szívesen visszatér oda. ahol jól érezte magát". A szerző úgy látja, hogy a vallási turizmus főként olyan helyekre irányul, ahol a kultikus jelleg markánsabban, határozottabban jeleníti meg azt a bonyolult valóságot, amit nemzeti identitásnak nevezünk. Vannak turisták, akik vallásosak, mások inkább „kívülállók", de őket is megérinti valami a *genius loci*ból, a hely szelleméből. „A múlttal való találkozás közösségteremtő erővel rendelkezik ezeken a helyeken".[746] Ezeket a meglátásokat azért tartom fontosnak, mert szerzőjük ugyan nem néprajzi vagy antropológiai „szakember", ám mint egy turisták által sűrűn látogatott hely, a tihanyi bencés apátság vezetője nem pusztán elméleti megfontolások, hanem saját évtizedes tapasztalatai alapján töpreng. Sok év alatt ezek érvényes „személyes tudássá" álltak össze, amelyek a kutatónak is segítenek megfigyelései értelmezésében. Megállapításai egybecsengenek más, a turizmust mint kulturális határátlépést hangsúlyozó szerzőkével is.[747] A „turista tekintet" valóságalakító ereje mára közhelynek számít a kutatásban.[748]

Megfigyeléseink során a búcsú napjaiban is lehetett találkozni olyanokkal, akik számára a búcsú nem sokban különbözött a turista programok egyikétől, vagy egyenesen azonossá vált azzal. 1996-ban pénteken délután például Nyíregyházáról érkezett férfiakkal találkoztunk, akik egykori kolozsvári osztálytársaikkal együtt tettek egyhetes erdélyi körutat, a Gyilkos-tótól érkeztek, Somlyón éppen csak a templomot nézték meg, nem szándékoztak visszatérni a szombati ünnepre. Egyikük hangsúlyozta, hogy bár református, érdekli a búcsú, és már többször látta a tévében…[749] Ugyanebben az évben egy másik, autóbuszos csoport is érkezett Nyíregyházáról. Csíkszentsimonban voltaképpen csak szállást szerveztek, amiben a helybeli egyháztanácsos segített korábbi kapcsolatok révén. Először jártak Erdélyben, „kirándulásképpen jöttek, a község hívta meg őket, itt szállásoltuk el, kíváncsiak voltak a csíksomlyói búcsúra". Két éjszaka, pénteken és szombaton aludtak a faluban, és sok más hasonló csoporttal együtt ők is csak a Szék útján mentek fel gyalog, addig busszal.[750] Hasonló volt a martfűi sörgyár autóbuszos csoportja,

[745] Keller–Berkesné 2017. 16.
[746] Korzenszky 2008. 34.
[747] Fejős 1998.
[748] Urry 1990, 2012.
[749] Kőrösi Katalin interjúja Verze Andrással, 1996.
[750] Gránic Judit interjúja Geréd Vilmos (Vihar) egyháztanácsossal, Csíkszentsimon, 1996. május 26.

akik a megfigyelő szerint „abszolút turisták”, a búcsú számukra csak a kirándulásuk egyik programja. Szombaton a mise kezdete előtt a tömeggel szemben haladva igyekeztek lefelé a nyeregből, mert nem is tudták, hogy ott mise lesz.

A hozzájuk hasonlók számáról alig lehet becslést tenni; a tapasztalat és az interjúk egyaránt arról győznek meg, hogy a búcsús tömeg egyik része mindenképpen sokkal inkább turista, mint zarándok, és ha néhány órára igyekeznek is bekapcsolódni az ünnepi események forgatagába, hamar visszazökkennek az érdeklődő idegen pozíciójába. Számukra a zarándok élmény az időben lezárt szituatív identitás részét alkotja.

A búcsú hagyományos vonzáskörének nagyobb részében, Székelyföldön a rurális közösségekben az utazási motivációk közé még nem épült be magáért az utazásért való utazás, sokkal inkább csak a külső-belső *szükségből* történő utazás az uralkodó: munkát vállalva, látogatóba, ápolás miatt, stb. Lenézik a turistát? Még nem, mert már hasznot húznak belőle, de ez inkább még kapcsolati haszon, kevésbé anyagi. A faluturizmus a kilencvenes években még nem árasztotta el tömegesen a Székelyföldet. Ezért is lehetséges, hogy újabban vannak már törekvések arra, hogy magára a búcsújárásra, az ott biztosra vehető tömegre mintegy „rákapcsoljanak” turisztikai elemeket, „desztinációkat” is.[751]

Úgy látszik, hogy Csíksomlyón a kegyhely és az ünnep az 1990-es években „még” tartotta eredeti szakrális arculatának egy részét, noha nagyon nagy mértékben lett a vallási vagy zarándok turizmus célpontja is, és szintén sokak számára már egyszerűen csak turista célpont. A „desztináció” még nem teljesen gyűrte maga alá a kegyhelyet, még akkor sem, ha nagyon sokan azt érzékelik, hogy az ünnep megengedhetetlenül nagy mértékben lett az üzlet helyszíne, vagy hogy a szenttel való találkozás igazi lehetőségét úgy kell megkeresni az ünnep forgatagában, mint tűt a szénakazalban: a tömegről elvonulva, félrenézve, befelé fordulva.

751 Az NSKI 2016-ban online módszerrel kérdőíves vizsgálatot végzett a búcsúval kapcsolatban. A megkérdezettek köre nem terjedt ki az erdélyi és székelyföldi zarándokokra, a megkérdezett több ezer főből pedig mindössze 274-en válaszoltak (Tőzsér–Bánhidai 2016).

2. A NEMZETI KEGYHELY

345–365. KÉP

Csíkomlyón a pünkösdi búcsúban évről évre nagy, minden más magyar gyülekezésnél nagyobb tömeg gyűlik össze; ez a tömeg egy elenyésző töredéktől eltekintve magyar nyelvű, magyar tudatú és érzelmű; a magyaron kívül, ugyancsak elenyésző töredéktől eltekintve nincsenek más nemzeti jelképek, és minden nyilvános istentisztelet magyarul zajlik. E fejezetben annak járunk utána, hogyan valósul meg, hogyan nyilvánul meg a csíksomlyói búcsújárás nemzeti jellege, hogyan is lesz Csíksomlyó azzá, aminek manapság a legtöbben ismerhetik: nemzeti kegyhellyé.

Fogalom, előzmények

Kegyhelyekkel kapcsolatban korábban, például ezek 17–19. századi felsorolásakor természetesen nem használták a *nemzeti* jelzőt,[752] hiszen maga a fogalom is csak 19. századi.[753] Újabb időkben ezt a jelzőt sajtóban és a szakirodalomban sokszor kegyhelyekre is alkalmazzák. „A rendszerváltás után mindinkább Csíksomlyó vált a magyar nemzeti kegyhellyé, ahová – a Segítő Szűzanya lábaihoz – felekezeti különbség nélkül, a magyar összetartás erejében megmerítkezendő, százezrek zarándokolnak”.[754] Számos kegyhely vonzásköre itthon és Európa-szerte több etnikumra terjed ki, ennek megfelelően a szent szolgálatok is több nyelven zajlanak. Új fogalommal van dolgunk, amely viszonylag későn került be a többi, már 150–200 éve a *nemzeti* jelzővel ellátott fogalmak és kifejezések sorába (intézmények nevei, folyóiratok címei, stb.).[755] A *nemzeti kegyhely* kifejezés először 1888-ban jelent meg Częstochowára vonatkozóan egy katolikus hetilap Lengyelországról szóló kisebb cikkében,[756] 1902-ben pedig Vajdahunyadot említik, mint *magyar nemzeti kegyhely*et.[757] 1904-ben teljesen mellékes, hangsúlytalan jelző Máriabesnyő mellett. A kifejezés évtizedeken át külföldi vallási helyekre, mint Fatima, Santiago de Compostela, Rila, illetve még inkább civil történelmi emlékhelyekre vonatkozott, mint Vajdahunyad, Eger, Szeged/Hősök Kapuja.[758] Hasonló a helyzet 1945 után is: az egyházi sajtóban a külföldi kegyhelyeket értették alatta, miközben némileg anakronisztikus módon a világi

[752] Egy 19. századi áttekintés 68 Mária-kegyhelyet sorolt fel (Jordánszky 1988. XXI.) 17–18. századi hazai barokk kori búcsújáróhelyek térképén 142 hely van (Tüskés 1986. 14–15.). V.ö. Barna 1990, Berecz 1986.

[753] A *nemz* igéből származó *nemzet* szavunk 15. századi (TESZ II. 1012.) ám a *nemzeti* szó csak 1777-ből adatolható először, és a nyelvújítás eredményeként terjedt el szélesebb körben.

[754] Barna 2014. 170.

[755] Kimeríthetetlen szakirodalma van a *nemzeti irodalom, nemzeti művészet, nemzeti tudomány,* vagy éppenséggel a *nemzeti kulturális örökség* témaköreinek. Ezúttal azzal sem foglalkozunk, hogy legfrissebben (2020. május 21.) magát a csíksomlyói búcsút is felvették a *hungarikumok* listájára, a torockói épített örökség mellett másodikként Erdélyből.

[756] 1888-03-03 n.n.

[757] 1902-03-15 Barabás

[758] 1904-06-08 Felhívás.

szóhasználatban is *nemzeti kegyhely* gyanánt emlegették pl. Ópusztaszert vagy Mohácsot. A *kegyhely* szó vallási értelme még inkább háttérbe szorult, amikor például a norvégiai Kon-Tiki tutajmúzeumra is alkalmazták.

A *nemzeti kegyhely* kifejezés vallási környezetben két értelemben használatos. Van, amikor évszázados hagyományok, a vallási és nemzeti közösség közmeggyőződése és kultusza erősít meg és emel fel erre a rangra kegyhelyeket; másfelől egy kegyhelyet hivatalosan is azzá tehet az arra jogosult egyházi vezetés. Ilyenkor a *nemzeti* gyakorlatilag *országos*t jelent. A kettő alig is választható el egymástól, hiszen egy püspökkari döntés sem alapozódhat másra, mint jól beágyazódott hagyományokra. Számos ország nemzeti kegyhelye már jóval a hivatalos jóváhagyást megelőzően országnyi területekre (s azok több népére) kiterjedő vonzáskörrel rendelkezett, amit aztán uralkodók, előkelőségek vagy más világi szervek demonstratív látogatásai erősítettek meg.

Magyarországon két, tömegesen látogatott kegyhely kapta meg a *nemzeti kegyhely* rangot a Magyar Katolikus Püspöki Kartól: Máriapócs 2005-ben és Mátraverebély-Szentkút 2006-ban. Múltjuk és hagyományaik kellően megalapozták ezeket a döntéseket. A döntés után a bővebben elérhető anyagi források látványos fejlesztéseket tettek lehetővé.[759] Mátraverebély fő vonzáskörzetének a tágabb környék, közismerten a Palócföld számít, míg Máriapócs régóta főként görögkatolikus közösségekre gyakorol vonzást, mégpedig nemzetközi körből: Szlovákiából, Lengyelországból, Ukrajnából is.[760] Egész éven át tartó búcsús programjukban a Mária-ünnepek mellett helyet kapnak szervezett zarándoklatok egy-egy külön csoport számára is, és zarándokházaikban lelkigyakorlatokat is tartanak. Mátraverebélyen a tavasztól őszig tartó fő szezonban szerzetesek, jubiláns házasok, óvodások, sportolók-lovasok-szurkolók, jegyesek, gyermeket várók, mentősök, romák, nagyszülők, motorosok, egyetemisták számára szerveznek alkalmakat, s ezen kívül ott sorakoznak a programban egy-egy egyházmegye híveinek zarándoklatai, amiket az online térben is meghirdetnek.[761]

Hivatalos egyházi nyilvántartás szerint világszerte nyolc nemzetközi és 204 országos/nemzeti kegyhely van, utóbbiakból 24-et találunk 12 nyugat-európai, 16-ot pedig 9 kelet-európai országban.[762] Közismert nemzeti kegyhely Lengyelországban Częstochowa a pálosok kolostorában őrzött Fekete Madonna kegyképével. Ennek nemzeti jellegét az 1655-ben ott lezajlott svéd-lengyel ütközet, az uralkodónak a lengyelek győzelméért hálát adó zarándoklata, majd egy évvel később, 1656-ban az ország Szűz Máriának történt jelképes felajánlása alapozta meg. Emögött addigra már több évszázados búcsújárás állt. A kegyhelyet a 17. század első felében erőddé alakították és körülvették fallal, amelyeket 1812-ben az orosz cár romboltatott le. Az ország nemzeti önállóságának hiánya idején, a 19. században a kegyhely az egység és a fönnmaradás zálogának számított. Szívesen nevezték Lengyelország spirituális fővárosának, hiszen a szétszakított ország területét három idegen főváros uralta.[763] A Lengyelországban számontartott több mint nyolcszáz elismert kegyhely között kétségkívül ez az első, ám újabban szinte

[759] Kálmán 2010, Terdik 2011.
[760] Ivancsó (szerk.) 2005, Mohay 2008b, 2008c.
[761] Mátraverebély–Szentkúti búcsúrend: https://szentkut.hu/bucsurend (utoljára: 2020. március 30.)
[762] International…
[763] Niedźwiedź 2010.

versenyhelyzetet teremtett vele egy másik kegyhely, Licheń gyors felemelkedése és kiépítése. Itt épült fel 2004-ben Lengyelország legnagyobb méretű bazilikája, hogy fogadni tudják az évi mintegy egymillió zarándokot.[764]

'Az ország rangban legelső kegyhelye' értelemben nemzeti kegyhely egyebek között Portugáliában Fatima, Franciaországban Lourdes, Spanyolországban Santiago de Compostella, Bajorországban Altötting, mindegyik évi több milliós látogatottsággal, mégpedig a legszélesebb *nemzetközi* körből. Ausztriában Mariazell kegyszobra a 17. század óta *Magna Mater Austriae*; talán ez az első kegyhely, amely a katolikus Habsburg uralkodóház kitüntető figyelmének köszönheti ki nem mondott, de valóságos rangját.[765] Horvátországban a zágrábi egyházmegyében fekvő Marija Bistrica kapott nemzeti kegyhely rangot, ahol egy, a 15. században fekete fából készült Madonna-szobor körül alakult ki tisztelet – a szobor kétszeri elrejtése folytán több hullámban is. A templomot 1923-ban emelték basilica minor rangra. 1935-ben a szobrot koronával ékesítették, és Máriát a horvátok királynőjévé „kiáltották ki", 1942-ben pedig Częstochowából hívtak oda pálosokat. A háború után a kommunista hatalom itt is tiltotta, akadályozta a búcsújárást. A horvát püspöki kar 1971-ben, a Tito-rendszer kellős közepén emelte nemzeti szentélylyé.[766]

Szlovákiában két régi Mária-kegyhely a nyugat-szlovákiai Sasvár (Šaštín) és a kelet-szlovákiai Mária-hegy Lőcsén (Levoča), korábban mindkettő Magyarországon volt. Sasvárt alapos kivizsgálás után az esztergomi érsek ismerte el kegyhelynek 1732-ben, aztán a pálosok gondjaira bízta, akik felvirágoztatták, majd a rend eltörlése után egyházmegyei kezelésbe került; 1927-ben pápai dekrétum ismerte el a szobor ábrázolta Fájdalmas Szűz Máriát a *szlovákság* patrónájának.[767] A lőcsei Mária-hegy fő búcsús ünnepe július 2-án Sarlós Boldogasszony, akárcsak a csíksomlyói kegyhely titulusa.

Nemzeti kegyhelynek számít Katalóniában a Barcelonától nem messze, hegyek között fekvő bencés apátság, Montserrat. Ismert, hogy a polgárháborút követő Franco-érában az állam a katalánok és más nemzeti kisebbségek, pl. a baszkok minden kulturális és politikai törekvését erőteljesen elnyomta. Érdekes, hogy egy szekularizált társadalomban mégis az egyház, főként a hierarchiával kissé szembenálló alsópapság vált a nemzeti gondolat egyik menedékévé; az ősi bencés kegyhelyen 1947-ben – hosszú idő után először – százezer ember gyűlt össze demonstratív módon, nemzeti lobogókkal, katalán nyelvű szónokokkal egy jelképes liturgikus esemény, a Mária-szobor megkoronázására. Az elemző hangsúlyozza, hogy itt a baloldali aktivisták éppúgy szerepet játszottak, mint a szerzetesek.[768] Litvániában, ahol a lakosság mintegy háromnegyede katolikus, és az egyház számít a legstabilabb kulturális és vallási intézménynek, a 17. század óta a régi vilniusi városfal egyetlen megmaradt erődítése, a *Hajnal kapu*ja ill. az ottani

764 Niedźwiedź 2014.
765 Farbaky–Serfőző 2004.
766 Kurečić 2004.
767 Ipolyvölgyi 1991, Serfőző 2012, Sedlmayr 2013.
768 Conversi 1997. 125–130.

Mária-ikon vált nemzeti kegyhellyé; a cári és a szovjet megszállás idején itt és más Mária-kegyhelyeken ugyancsak mintegy rejtett menedékre talált az elnyomott litván nemzeti gondolat.[769]

A felületes szemlélő számára is látható, hogy búcsújáróhelyeken – a hazaiakon mindenképpen, és általában a külországiaknál is – a kifejezetten nemzeti jellegű megnyilatkozások és megnyilvánulások meglehetősen ritkák. Kegyhelyekre a zarándokok nagyrészt vallási indíttatásból mennek, nincsenek ott a nemzeti lobogók, a nemzeti himnusz, vagy ha igen, akkor nem nagyobb gyakorisággal, mint bármelyik ünnepi nagymisén, ahol szokás szerint felhangzik a Himnusz, és kint van egy-két lobogó. A búcsúk megszokott menetében sem Máriapócson, sem Szentkúton nem tapasztalunk olyasmit, hogy a szentbeszédekben a nemzet mibenlétére, egységére, összetartására utaló részletek hangoznának el.

Az utóbbi évtizedek kelet-európai történéseinek egyik fontos összetevője, egyúttal általános tapasztalata, hogy a vallási hovatartozás és a nemzeti identitás igen szoros kapcsolatban áll egymással. A nemzeti tudat sokszor vallási formákban jelenik meg, és vallási tartalmak is át lehetnek itatva erős utalásokkal a nemzeti hovatartozásra.[770] A nemzeti tudat éppúgy, mint a vallási hovatartozás erős kohéziót képes teremteni egy szűkebb vagy tágabb közösség tagjai között, s ez a kohézió a környezet szemében megjelenhet békés vagy fenyegető formában egyaránt.[771] Mindez kiváltképpen igaz azokon a területeken, ahol több nyelv és több vallás él szoros közelségben.[772] Csíksomlyón a pünkösdkor egybegyűlő tömeg mintegy azt testesíti meg, hogy az „elképzelt közösség” (*imagined community*)[773] értelemben vett nemzet a modern korban olykor a maga valóságos, fizikai mivoltában is megtapasztalhatóvá válik a benne résztvevők számára. Manapság az ünnep legalább annyira a magyarság kollektív nemzeti azonosságtudata felmutatásának s ezzel továbbépítésének "szent helye", mint amennyire a csíksomlyói kegyszobrot övező Mária-tiszteleté és a Szentlélek pünkösdi kiáradásáról történő megemlékezésé. A nemzeti azonosságtudat, ami a tisztán vallási tartalmú búcsú oldaláról nézve profán, átvitt értelemben éppen annyira szent is; még inkább azzá válik a búcsú felfokozott szent kontextusában, és ilyen értelemben joggal beszélhetünk a szakralizációjáról.[774] Mivel a résztvevők egy jelentős részének a saját hazájában nincsen ilyen méretű, ilyen hagyományú és ilyen ünnepélyességű közös vallási megmozdulás, méltán érezhetik úgy, hogy a katolikus székelyek ősi kegyhelyén töltődhetnek fel olyasmivel, aminek híjával vannak, autentikus nemzeti érzésekkel.[775]

A kegyhely és a *nemzeti* jelző illetve karakter kapcsolata Csíksomlyóval kapcsolatban

769 A litván katolikusok zarándokhelyeinek áttekintéséből: http://www.lcn.lt/en/bl/sventoves/ausrosv/ (utoljára 2020. március 8)– Amikor Vilnius/Wilno Lengyelország része volt, akkor viszont a kegykép 1927-es megkoronázása az egymással ellentétben álló lengyelek és litvánok szimbolikus integrációját igyekezett szolgálni (Griffante 2014).

770 Daniel–Durham, 1997, Gereben–Tomka 2000, Keményfi 2004, Bartha 2015.

771 Hofer–Niedermüller 1987.

772 Bartha 1987, Erős 1995, Erős (szerk.) 1996, Pávai 1996, Pozsony, 1996, Éger–Langer (szerk.) 2001, Geszti 2004, Tomka 2005, Ilyés 2008, Eriksen 2008, Kupa (szerk.) 2008.

773 Anderson 1991.

774 Brandt 2013.

775 Hasonló feltöltődés mehet végbe más tömeges eseményeken, ahol a résztvevők valamilyen közös örömben, izgalomban, érzelmileg felfokozott állapotban és nemzeti jelképekkel körülvéve megélik az összetartozást sok ismeretlennel, és ez mint nemzeti összetartozás identifikálódik. Kézenfelvő példa a nemzetközi futballmeccsek esete.

sajátos módon korábbra datálható, mint maga a nemzeti kegyhely fogalma, legalább másfél évszázados múltra tekint vissza.

A levert szabadságharc után több korabeli beszámolóban úgy emlegetik Csíksomlyót, mint (székely) nemzeti helyet: György István Haynald Lajos püspök látogatása után 1855-ben „a székelység nemzeti és vallásos pünkösdi búcsújáról",[776] Nagy Imre 1856-ban ugyancsak „általános nemzeti ünnep"-ről beszélt,[777] megfogalmazását pár évvel később megjelent népszerű albumában átvette Hunfalvy János is.

> „Csíksomlyón „…legnevezetesb a pünkösdkori bucsujárás, mellyet általános nemzeti ünnepnek lehet mondani. Ekkor messze vidékről sereglenek össze a székelyek, mindkét nemből 15 és több ezeren felgyűlnek Csik-Somlyóra Mária szobrához".[778]

A *nemzet* fogalomba Erdélyben akkor még nem értették bele a teljes magyar nemzetet vagy hazát: a kortárs közbeszédben gyakori és természetes volt *székely nemzet*ről beszélni, Erdély közjogilag még nem tartozott Magyarországhoz, erős volt a székelység rendi és közigazgatási különállása; többek között ennek jegyében alapítottak Sepsiszentgyörgyön *Székely Nemzeti Múzeumot*, és évtizedekkel később is a székely nemzetről jelentek meg történeti áttekintések,[779] ma pedig *Székely Nemzeti Tanács* működik, és megalkották a székely nemzeti zászlót is. Láttuk, hogy a 19. század második felében Csíksomlyó még csak regionális, székelyföldi vonzáskörrel rendelkezett. A gondolatnak ez a viszonylag korai megfogalmazása a 19. század második felében évtizedekig mintegy búvópatakként volt jelen. Szép számmal sorolhatnánk azokat a szövegeket, melyek e kettő, a vallási és nemzeti tudat, öntudat kéz a kézben járását felhozták.

1900-ban – amikor a „határon túl", Bukarestben élő katolikus székelyek is zarándoklatot szerveztek Somlyóra – olvashatjuk először, hogy a zarándokok *nemzeti lobogók* alatt vonultak – csakhogy akkor még nem a búcsús menetben, hanem a csíkkozmásiak meghívására és szervezésében megvalósult nyergestetői látogatásra.[780] A bukarestiek saját lobogóján még csak Szűz Mária és Szent István képe volt látható, és a helyi sajtóban külön említésre méltónak tartották azt, amikor ehhez a lobogóhoz egy-egy asszony nemzeti szalagot adományozott.[781] Érdekes ugyanakkor, hogy a szintén határon túlról érkezett brăilaiak 1904-ben, szintén az egykorú beszámoló szerint, kokárdájukon a magyar mellett román nemzeti szalagot is viseltek.[782]

Csíksomlyót Trianont követően a kisebbségi sorba került romániai, erdélyi magyarság emelte nemzeti kegyhellyé. 1921 után, amikor a román államhatalom újra engedélyezte a

[776] Haynald Lajos püspök 1855 pünkösdkor a búcsúban tett látogatásáról: „A buzgó püspök máj. 23-án indult el székhelyéről ámbár gyengélkedő egészségben a Boldogságos Szűz csíksomlyói csodálatos szobrához, hogy ott, hol Erdélynek fele részéből 40-50,000-re menő zarándokló szokott összeseregleni; a székelység nemzeti és vallásos pünkösdi búcsúján jelen legyen. A főpásztor jelenléte mennyire fokozza a székely nép buzgóságát: csak az tudhatja, ki egy ilyen pünkösdi ünnepélyben részt vesz, és a ki hallja azon felemelő szent beszédeket, melyeket Haynald püspök Attilának ezen harcias maradékaihoz intézni szokott." Idézi: Imets 1890. 13.

[777] „Legnevezetesebb a pünkösdkori búcsújárás, mit általános nemzeti ünnepnek lehet mondani. Ekkor messze vidékről, mint Mekkába a muzulmánok össze szoktak seregleni a székelyek. A ki nagy számu sokaságot ohajt látni, az menjen el pünkösdkor a csik-somlyói bucsura, itt együtt fogja látni a székely nemzetet mind két nemben 15 és több ezernyi gyülekezetben." (1856-10 Nagy).

[778] Hunfalvy–Rohbock 1864. 110.

[779] Szádeczky-Kardos 1927, Rugonfalvy 1939.

[780] 1900-06-24 Kömény.

[781] 1900-06-24 Újabb.

[782] 1904-05-25 –a. –n.

búcsút, az lassanként az egész erdélyi katolikusság ünnepévé változott, amelyre egyre nagyobb számban érkeztek a jobb közlekedési lehetőségekkel rendelkező városokból. Addigra az is jól látszott, hogy egész Erdélyben voltaképp nincs is más, jelentősebb vonzáskörrel rendelkező hely. Csíksomlyónak nem kellett „versenyre kelni" más kegyhelyekkel; Erdélyen kívül esett a több száz kilométerre fekvő, egészen más régiót vonzó, szintén ferences kezelésű Máriaradna, a ferencesek más erdélyi templomai körül nem alakultak búcsújáró helyek, és a Székelyföld katolikus részein sem látunk más jelentős kegyhelyet, ahogy például az például a Palócföldön van. Így volt ez már két–háromszáz évvel ezelőtt is.[783] Ezzel egy időben viszont a szövegekből sok évre szinte eltűnt Csíksomlyónak, mint nemzeti jelentőségű helynek az említése. Kisebb hangsúllyal ez legközelebb csak az *Ezer Székely Leány* találkozók megszervezése kapcsán merült fel. 1932-ben említik meg, hogy a nyírfákról letört és hazavitt búcsúágat nemzeti színű szalaggal kötötték át.[784] A két világháború közötti kisebbségi korszak alapkérdése a *megmaradni* vagy felmorzsolódni–elmenni volt;[785] ebben a kontextusban Somlyó mint a megmaradás egyik oszlopa, záloga tűnt fel.[786] Somlyóval kapcsolatban csak 1939-ben tért vissza újra a *nemzeti* jelző Boros Fortunát (a későbbi tartományfőnök, majd vértanú) írásában, amikor a „történelmi jog" említése már előrevetítette a közelgő változásokat:

> "Azt hiszem, mindazoknak, akik tanúi voltak a pünkösdi nagy eseményeknek, bizonyítani nem szükséges, hogy nekünk, székely katolikusoknak történelmi jogaink vannak Csíksomlyóhoz, és csak bűnös s avatatlan kézzel nyúlhatnánk hozzá, ha ezen jogok kikövetelésééért nem harcolnánk, fenntartásáért áldozatot nem hoznánk és a régi liberális szellem sorvasztó egykedvűségével, tudatos számításával fosztanánk meg népünket e szent hely ihletétől, a vallási élet védőbástyájától és nemzeti létünk vasba kovácsolt láncszemeitől."[787]

E szavak a következő pár évben rendre visszaköszönnek műveiben. Az lehet a benyomásunk, hogy Boros Fortunát sikerrel vitte be a köztudatba a fogalmat, illetve fogalmazta meg a köztudatban elevenen élő felfogást. 1942-ben megjelent, *Csíksomlyó, a kegyhely* c. könyvét ebben a felfogásban ismertette a jezsuita alapítású budapesti társadalmi és tudományos szemle, a *Magyar Kultúra*:

> "Csíksomlyó nem egyszerű kegyhely, egy a sok közül, hanem világviszonylatban is az ún. nemzeti szentélyek sorában foglalhat helyet. Áll ez különösen székely vonatkozásban, de a felszabadulás óta látni, hogy ez lesz általános magyar szempontból is."[788]

1940-ben a visszatért Észak-Erdélyben Csíksomlyó a hálaadó ünnepek egyik kitüntetett helyszíne volt. Az őszi Mária neve napi búcsún jelentek meg a kegyhelyen először hangsúlyosan a nemzeti lobogók és más szimbólumok, s ennek jegyében vonult fel a zarándokok tömegében magyar katonák egy csoportja zárt alakzatban, sisakban. Erről az időről a legkorábbi szöveg miskolciak csíksomlyói látogatását idézi fel, és kertelés nélkül hozza összefüggésbe a kegyszobor Patrona Hungariae-ként értelmezett alakját azzal, hogy „ez az oláhok szemében a

783 Tüskés 1986. 14–15.

784 1932-05-20 Török.

785 Élénk vitát váltott ki Makkai Sándor püspök távozása Erdélyből, és az ő ezt követően közölt *Nem lehet* c. cikke. A szövegekből válogatás: Cseke–Molnár 1989. A vita problematikáját, a kisebbségi megmaradást ötven évvel később, a diktatúra végén újra felelevenítették: Cseke, 1995.

786 1936-05-27 Balázs.

787 1939-07 Boros.

788 1943-11-05 Könyvek.

magyar irredentizmust jelentette, s ha hozzávesszük még azt is, hogy Székelyföldről s a Bukovinában levő csángó községekből 50–60 ezer főnyi magyar zarándokolt el, akkor talán meg is érthetjük, hogy az oláhok rettegése nem volt alaptalan, mert hiszen ennyi izzó lelkű magyarnak az összejövetele minden egyes alkalommal a magyar egység szorosabbá tételét szolgálta…”.[789]

A következő négy év során vált, válhatott Csíksomlyó országosan jól ismertté. Az 1940 novemberi földrengésben megsérült kegytemplom kijavítására országos gyűjtés indult, amelynek a kormányzó felesége volt a fővédnöke, az ünnepeken magas rangú vendégek, püspök, miniszterek, főemberek vettek részt, s ez a nyilvánosságban is megfelelő helyet kapott. A közkedvelt ferences szónok, Lukács Mansvét 1943-ban így fogalmazott:

> „És mit jelent *manapság* nekünk a csíksomlyói Mária? Azt, amit a múltban. Nemzeti erőt. Igaz magyarságot. Szent kereszténységet. Lelki épséget. Fehér jellemet. Felemelkedést. Üdvösséget.”[790]

Pontosan ez a négy év, a „kicsi magyar világ” volt az, ami a világháborút követő visszarendeződés során a leginkább zavaró tényező volt a román államhatalom számára. Ezért lehetett felfokozott jelentősége Csíksomlyónak és a búcsúnak 1946–49 között, amikor Márton Áron püspök is többször ott volt. Ami ennél talán még fontosabb ebben a szimbólumokra olyannyira érzékeny térben és időben: a püspöknek a történeti emlékezetet, a legmélyebben fekvő reflexeket elérő jól ismert, legendává emelkedett gesztusa 1949 pünkösdjén, amikor lóháton, szinte egy „sereg” élén, gyimesiek karéjától övezve vonult be a búcsúba.[791]

A diktatúra évtizedeiben természetesen szó sem lehetett Csíksomlyó nemzeti jelentőségéről, csakhogy az emlékek kitörölhetetlenek voltak. Két fejlemény is említhető: az 1967-es elmaradt megemlékezés a hargitai csatára és az 1968-ban megfogalmazott tervek a kegyhely fejlesztésére (ld. a 9. fejezetben). A 8. fejezetben idéztük Ara-Kovács Attila 1985-ös szamizdat híradását, ahol az ünneppel kapcsolatban évekkel a rendszerváltás előtt a „vallási-nemzeti” jelző szerepelt. Emlékek és reménységek erős jelenlétére mutat a búcsúnak minden akadályoztatáson túlmutató folytonossága.

Élmény, közösség

Több irányból megalapozott a megállapítás: a csíksomlyói búcsú egyszerre vallási és nemzeti ünnep. A kérdés az, hogy ennél az általánosságnál mennyivel lehet mélyebbre menni? Meg lehet-e állapítani azt, hogy *mennyire* és *mennyiben* vallási, illetve nemzeti ünnep ez? Sem a vallásosság, sem a nemzeti érzés nem „mérhető”, csakis az, ami látszik, megmutatkozik belőle, amit szavakba öntenek, gesztusokba, cselekedetekbe formálnak, s ezek mindegyike sokféle módon érthető, értelmezhető. A fogalmak és definíciók mégoly meggondolt használata sem feledtetheti a tényt, hogy összetett, változékony, a közbeszédben is, a tudományos nyelvben egyaránt terhelt, ideológiailag és politikailag áthangolt valóságokkal állunk szemben.

789 1940-10-18 Hajós.

790 1943-12 Lukács. – A ferences szerző (1892–1958) népszerű szónok volt, az ötvenes évek diktatúrája során börtönbe került, és ott is halt meg. 1948-as perét újabban – szerencsésen megtalált iratokra támaszkodva – Mirk Szidónia dolgozta fel (Mirk Sz. 2017).

791 Borsodi–Gergely–Miklós 1996.

A búcsún *együtt* lenni, az együttlét örömét megélni – magától értetődően – *együttes élmény* a szónak abban az értelmében, ahogy azt a neves szociálpszichológus, Mérei Ferenc használta.[792] Az ő 1947-ben megjelent könyve a maga korában úttörő volt; a fogalom kifejtése végigvonult egész életművén.[793] A résztvevők élményközössége nem csak annyit jelent, hogy sokan egyszerre élnek át valamit, hanem jóval többet: élményük a kollektív emlékezetük részévé, „közös történetük epizódjává válik".[794] A somlyói búcsú nemcsak a résztvevők nagy tömege, hanem immár évtizedek óta ismétlődő jellege folytán is kitüntetett alkalma az élményközösség megteremtésének. Vegyük észre: *sehol* sem tapasztalunk hasonlót, ahol ennyi ember ennyi időn keresztül rendszeresen mintegy „ugyanazt" csinálja. Az élményközösség szolgál a csoportelbeszélések kiindulópontjául, és erre alapozódnak a csoporthoz tartozás kötelékei és az egyéni identitásképzés támpontjai egyaránt. Különösen is így van ez a nemzeti hovatartozást kifejező nagy elbeszélésekkel kapcsolatban. László János azt hangsúlyozza, hogy a fogalomban az *élmény* éppen annyira hangsúlyos, mint az *együttes*: ez az életteli, eleven, indulatteli összetevő, ami nélkül nem jöhetnének létre sem tartós kötelékek, sem utalásokra épülő szokások és hagyományok.[795]

Egy másik, Bibó István által használt fogalmat, a *rítusközösség*et is segítségül hívhatjuk az értelmezéshez. A középkori zsidóságnak a keresztény társadalomban elfoglalt helyéről írva Bibó sajátos módon „egyszerű"-nek látta a helyzetet, ezt a fogalmat a teljes középkori európai társadalomban kulcsfontosságúnak tartotta.

> „E közösségek meghatározó jelentősége azelőtt világszerte s a Közel-Keleten nagyon sok helyen ma is, mindenféle nemzeti és faji választóvonalnál fontosabb volt, s az emberi életnek, az érzelmi és akarati világnak, közösségi szolidaritásnak sokkal több vonatkozását és megnyilvánulását kötötte le és szervezte meg, mint a sokáig merőben hatalmi szerkezetet jelentő állam. A rítus e vonatkozásban nem mai értelemben vett hitvallást, vallásfelekezetet jelent, hanem egy olyan közösséget, mely az embernek vallási vonatkozásain, hitbeli meggyőződésein túl egész közösségi és egyéni életviteli módját, társadalmi erkölcseit, mindennapi szokásait, mai szóval úgy is mondhatnánk: az egész *etnikumát* meghatározta. Az újkor elejétől – a Közel-Keleten csupán a legújabb kortól – kezdve ezek a közösségek kezdenek jelentőségükben csökkenni, és helyt adnak az európai értelemben vett nemzeti közösségeknek".[796]

A később némileg kiszélesedett és részben át is értelmeződött fogalom jól megragad egy olyan *premodern* társadalmi és mentális állapotot, amelynek maradványai a modernitás térhódítása mellett is megmaradhattak. Szélesebb, kissé átvitt értelemben a „rítusközösség" értelmezhető úgy is, mint a rítusok által és csak azok idejére létrejött közösség, amelynek résztvevői az ünnepen kívül „szétszélednek, és nem alkotnak más funkciókkal körülhatárolható formális csoportot"; [797] másfelől szűkebb értelemben használták egyetlen mai városi zsinagóga

792 Mérei 1947.

793 Mérei 1989, László 1999, Pataki 2003.

794 Pataki 2003. 27.

795 László 1999.

796 Bibó 1986. 672. – A fogalmat Rékai Miklós a munkácsi zsidókkal kapcsolatban használta, elkerülendő a „vallás" vagy „nép" hamis dilemmáját (Rékai 1997. 10.)

797 Füredi 2004. 340.

antropológiai értelmezése során is.[798] Mindazonáltal a fogalom alkalmasint közelebb vihet az újabb kori, sőt részben a mai katolikus csíki székelység megértéséhez is, ahol a vallásosságban kétségkívül kitapinthatóak a bibói rítusközösség jellemzői. A búcsújárás ennek látványos közösségi megvalósulása; a „csatlakozók", akik élményeket, nemzeti élményközösséget szeretnének megélni, az utóbbi évtizedekben mintegy rácsatlakoztak arra a katolikus székely rítusközösségre, ami a saját társadalmuk szerveződésében már sokkal kisebb vagy szinte semmi szerepet nem játszik, és amit aztán egy más, nemzetiesített mentális térbe visznek át, fognak fel, fogadnak be. Nem nehéz látni, hogy ennek során átértelmeződik a közösség, átkerül a nemzeti érzések mezejére, majd a piacosítási folyamatokon keresztül a „fogyasztás" tárgyává válik.

Tegyük hozzá mindehhez, hogy a vallási mezőben az együttes élményre és a kollektív elbeszélésekre vonatkozó tudás évezredekkel korábbi, elitek és generációk sokaságán keresztül átadott gyakorlati ismeret. Gondoljunk csak arra, milyen tartós „élményközösség" áll a legtöbb vallási közösség középpontjában, hogy mást ne említsünk, mint például a nagy szerzetesrendek földrészeket és évszázadokat átívelő közösségképző gyakorlatai. Ezért is lehetséges, hogy vallási nyelven tömegek számára érthetően és átélhetően lehet beszélni az összetartozásról, hiszen az utalások rendszere mindennél mélyebb gyökerekre támaszkodik. Amikor a pünkösdi búcsús nagymise bevezető köszöntésében egy először ott lévő, mindenki számára ismeretlen vatikáni diplomata érsek azt mondja. „A Szűzanya együtt imádkozott az apostolokkal, hogy szálljon le rájuk a Szentlélek. Velünk együtt imádkozik ma itt is, hogy eljöjjön a Szentlélek"[799], akkor több százezer ember pontosan tudja, mire gondoljon, éppúgy, amikor a hegy nyergébe épített Hármashalom-oltár emelvényre tekint, amelynek tetején a magyar címerből ismerős kettős kereszt szimbóluma mutat felfelé.

A búcsúra érkezettek „profán", vagyis nem kifejezetten vallási motivációi között bármi másnál erősebben jelen van a magyar-magyar együttlét megélésének vágya és öröme. Ez gyakran megfogalmazódik a jelenlévő résztvevők és a messziről érkezett megfigyelő kutatók között is. A már idézett Faragó József (kolozsvári folklorista) a magyar millecentenárium évében a *Hitel* c. folyóiratban közölt írását így fejezte be:

> „A csíksomlyói búcsú a Kárpát-medencében a maga több százezres résztvevőjével nemcsak a legjelentősebb búcsújáróhely, hanem felekezetektől függetlenül a Trianonban darabokra szaggatott magyar nemzet egyik legfontosabb találkozása, közös ünnepe is. Olyan ünnep, amely a határokon átívelve lélekben összetartja, összekovácsolja a keresztény magyarságot, az egész magyarságot".[800]

Papp Richárd (budapesti kulturális antropológus) 1996-ban egy rövid látogatásának tapasztalatát így összegezte: „a rítus alapvető szerepet játszik a romániai magyar kisebbség identitásának megőrzésében".[801] Vörös Gabriella (pécsi kulturális antropológus diák) rövid áttekintése a magyarországiak motivációinak összetevőit igyekezett feltárni, és azt találta, hogy ezek között szakrális indíttatás mellett legalább olyan fontos a nemzeti összetartozás és az egzotikum

[798] Papp 2007.

[799] Janusz Bolonek pápai nuncius köszöntője Jakubinyi György tolmácsolásában, 1996. május 25. (saját hangfelvétel).

[800] Faragó 1996. 79.

[801] Papp R. 1996. 11.

élménye is.[802] Újságcikkek, műsorok, újságírói és kutatói interjúk sok-sok oldalról erősítik meg ezt a tapasztalatot. Néhány példát erre már eddig is láttunk a búcsús csoportok áttekintésében.

Búcsún elmondott köszöntések és szentbeszédek sora hozza fel a vallási–lelki témák mellett a nemzeti megmaradás, összetartozás fontosságát; ezek a jelenlévőkön kívül a médián keresztül az olvasókra–hallgatókra–nézőkre is hatni tudnak, formálják a közérzületet, nemkülönben az egyéni érzéseket és azok megfogalmazását. Közülük kiemelkednek a pünkösd szombatiak, amelyeket sok éven át meghívott vendégszónokok mondtak; emellett a búcsú napjaiban még legalább fél tucatnyi szentmisén hangzanak el beszédek.

A nemzeti kegyhely vonatkozásában említést érdemel, hogy a helyszíni beszélgetésekben többen utólag, és a sajtóban is vissza-visszatértek néhány emlékezetes szentbeszédre, s ezek rendszerint nem annyira a lelkipásztori tartalmaikkal, mint inkább a nemzeti jellegű üzeneteikkel váltak ki a többi közül. Mintha az emberek az ilyesmit – még egy Mária-kegyhelyen, pünkösdkor is – erőteljesebben igényelnék, mintha ezekre érzékenyebben rezonálnának, mint a megszokott egyházi tartalmakra. Jakubinyi György gyulafehérvári érsek 1995-ben Mária megszólításairól elmélkedve hozta szóba a nemzeti múltat, a szülőföldön megmaradás parancsát.[803] A nagymisét bevezető köszöntésében ugyanő 1996-ban ezt mondta:

> „A közös hit, a közös múlt és a reménység köt össze bennünket. 1100 évvel ezelőtt jöttek ide őseink, és azóta mi itt akarunk maradni, mint magyarok és keresztények. Hűek hitünkhöz, nemzetünkhöz. Ugyanakkor idén van boldog emlékű Márton Áron püspök úr születésének is a századik évfordulója, és ennek a kettős évfordulónak a jegyében tartjuk meg most a négyszázhuszonkilencedik csíksomlyói zarándoklatot. úgy, ahogy őseink fogadták, a Szűzanya lábainál, hogy hűek maradnak az ősök hitéhez."[804]

Ugyanabban az évben, 1996-ban Reizer Pál szatmári püspök a nagymisén szólt az egységről nemcsak vallási és közösség, hanem nemzeti értelemben is. Beszédét kétszer is tapssal ismerte el a hallgatóság, ami még szabadtéri nagymiséken sem szokásos.

> „… az Úr Jézus apostolai, szó szerint, ahogy leírja Lukács, "egy szívvel lélekkel" imádkoztak. Számunkra ez a fontos: tudniillik az egység a fontos. Az egy szív, az egy lélek. Mindenféle széthúzásnak az elvetése. Megismétlem, amit az elején mondtam: olyan jó érzés, hogy Csíksomlyón immár nemcsak a hívő székely és csángó népnek a jelenléte jellemző, hanem ez a hegy az egész összmagyarságot legalább jelképesen szinte egybegyűjti (*taps*). Ez a tény, és ez a sokaság azt bizonyítja ezzel, hogy bár sajnos szétszórtak vagyunk, nemcsak Európában, hanem az egész világon szétszórva vagyunk, de összetartozunk. Minket nem lehet szétdarabolni, nem lehet elpusztítani. *Taps, kivárja.* Csíksomlyó ma már a mi egységünknek a jele. Legyen ez továbbra is. Ez a szent hely, ez a búcsú hirdesse még sok évszázadon, ezreden át, hogy mi itt élni, megmaradni, tovább élni akarunk. Hogy szent mindannyiunk számára a szülőföld. Csíksomlyó kifejezése annak is, hogy dacolva minden ideológiával, minden más szemlélettel és próbálkozással: a népünk életképes."[805]

Nemzeti érzéseket, közösségi értékeket és tudatosságot az egyházi tanítással összekötő voltánál fogva hatásos és emlékezetes maradt Czirják Árpád kolozsvári főesperes 1999-es beszéde,

802 Vörös 2005.

803 Ld. Melléklet (25).

804 Saját hangfelvétel.

805 Reizer Pál szentbeszéde, 1996. május 25. Saját helyszíni hangfelvétel és lejegyzés. – Az idézett rész sajátos módon *kimaradt* a beszéd publikált változatából: *Egészen szép vagy, Mária…* 2009. 39–41. Ld. Melléklet (26).

amiről a sajtó több helyen is megemlékezett.[806] Hasonlóképpen erőteljes hatást váltott ki Bíró László 2001-es beszéde is.[807] Fordítva is igaz: ha egy búcsús nagymisén a szentbeszéd nem szól hangsúlyosan a nemzeti kérdésekről is, akkor többen kifejezik a hiányérzetüket. Ritkaság, hogy ez hangot kap a sajtóban is. 1997-ben Paskai László esztergomi bíboros beszédét a Budapesten megjelenő (jobboldali radikális) *Magyar Fórum* cikkírója így kritizálta:

> „Meghökkentő volt hallgatni, hogy Paskai bíboros a szentmisén többet foglalkozott a fatimai Szűzanyával, mint a csíksomlyói Boldogasszonnyal. A magyarok védőszentjének dicsérete helyett inkább a divatos pesti euroszónoklatot hallhatták a derék székelyek. A délutáni vihar után újra összeverődő csángók pedig aligha a távoli Fatimára gondoltak, amikor – őszi szokásuk szerint – megvárták a másnapi napfelkeltét, hogy imádkozhassanak a napsugarakba öltözködő Istenanyához".[808]

Interjúkban, beszélgetésekben újra meg újra visszatér az a motívum, hogy a búcsús élmény fontos összetevője a magyarok nagy tömegének együttléte, találkozása, találkozója. Hirdetésben, köszöntésekben újra meg újra felhangzik a mondat: „Jó hogy jöttek, jó, hogy az imádságban együtt lehetünk."[809] „Köszöntöm kedves előkelő vendégeinket, akár e hazából, akár távoli országokból jöttek, hogy együtt kérjük a mi Nagyasszonyunkat gyermeki hittel."[810]

Mindamellett – főként a szervezők részéről – erőteljes az a beállítódás is, hogy a búcsút meg kell tartani vallási ünnepnek. „Nem a magyarok találkozója ez, hanem a Mária-tisztelőké. Ide a búcsúért jönnek, nem egymással találkozni. Ha magyar ünnepet akarnak, ne ide jöjjenek, hanem a Hargitára. Nem kezdünk sajtópolémiát, nem akarunk rossz magyaroknak látszani, magyarok vagyunk, de itt a búcsú a lényeg. Az pedig: a mise, a szentségek, gyónás, áldozás, Mária, szent" – mondta P. Márk József 1997-ben.[811]

Protestáns oldalról megfogalmazódott a búcsú nemzeti karakterének kritikája is. Pap Ferenc az egyházi évről szóló könyvében a pünkösd szombatjáról így ír az egyik lábjegyzetben:

> „A zarándoklat, a búcsú és a mise, „Babba Mária" kultusza sem a sokszor hangoztatott hitvallási alapon, sem az összegyülekezés egyháztörténeti előzményei és motivációja, valamint eredet- és alakulástörténete alapján nem illeszthető be protestáns és református gyakorlatunkba és gondolkodásunkba. A búcsú és a zarándoklat egyértelműen vallási esemény, hiszen annak része a kegytemplom felkeresése, a virrasztás, a zarándoklat és a magas római katolikus hierarchia által és jelenlétében pontifikált nagymise. A csíksomlyói búcsút nem lehet még akkor sem a magyarság ünnepének tartani, ha új szimbólumtartalmak kapcsolódnak hozzá és ezáltal egyre inkább „nemzeti" jelleget ölt, amit a politikusok egyre aktívabb részvétele is erősít."[812]

806 1999-06-03 Székedi, 1999-05-24 Takács. A beszéd szövege: 1999-06 Czirják. Ld. Melléklet (21).

807 2001-06-04 Daczó.

808 1997-06-21 Tamáska.

809 A hangosbemondóban többször elismételt köszöntés, 1996. május 25. (Saját hangfelvétel.)

810 Benedek Domokos tartományfőnök köszöntője a búcsús nagymise elején, 1996. május 25. (Saját hangfelvétel.)

811 Interjú P. Márk Józseffel, 1997. május 16.

812 Pap 2016. 245.

Jelképek és politikusok

1990 után sokfelé láthattuk a nemzeti jelképek kiszélesedett, új hangsúlyokkal telített használatát és újjáalakuló értelmezésüket. Nemzeti jelképek a csíksomlyói búcsúra gyülekezett tömegben sűrű egymásmelletiségben vannak jelen. E téren a „változás" 1989 végén valódi felszabadulást hozott. A szimbolikus mezőben akadálytalanul teret nyerhettek a magyarság önkifejeződésének jelei: zászlók, lobogók, szalagok, címer, továbbá a Himnusz, valamint a székely himnusz is. A csíksomlyói búcsú e téren messze kiemelkedik más vallási események közül. Sehol máshol – sem búcsúkban, sem más ünnepeken vagy istentiszteleteken – nem látni együtt ennyi nemzeti színt. Mindezt az elmúlt három évtizedben képek (magánkézben, újságokban, albumokban, kiállításokon, könyvekben), film-, video- és televíziós felvételek, majd digitálisan rögzített mozgóképek tengernyi sokasága örökítette meg.

Nemzeti *színek* már a zászlók elterjedése előtt is sok formában feltűntek. Mivel a pünkösd liturgikus színe a piros, elég egy zöldágakból készített díszt mellé tenni, hogy az utalás a direkt formát nélkülözve is közérthető legyen. Ám ez a „rejtőző" jelképhasználat sem kezdődött meg azonnal, noha ennek már volt hagyománya a szocialista Románia idején is. 1990-ben ilyen „összeállított" nemzeti színek még alig fordultak elő (pl. gyimesi csángók vezérkeresztjén és férfi kalapján volt fehér és piros szegfű). 1992–1993-ben is hasonló volt a helyzet: csupán vezérkeresztekre került fel a zöldek mellé néhány szál piros és fehér virág. Az első években még magyarországi csoportoknál is alig láttunk nemzeti színeket helységtáblákon vagy más formában.

A piros–fehér–zöld szalag illetve az azzal csaknem egyenrangú virágdísz akkoriban két típusú helyen fordult elő, melyek közös jellemzője, hogy „védhetőek", csekély a nyilvánosságuk és láthatóságuk: szakrális környezetek nem hangsúlyos helyein – az oltárok virágdíszítésének színösszeállításában, oltárterítők peremén, feltűzött szalagként a kegytemplom szentélyének hálatábláin, búcsús csoportok vezérkeresztjén, virágdíszként –, továbbá embereken, főleg a fejükön: lányok hajában szalagon; asszonyok kendőjén; férfiak kalapján szalagként, virágdíszként. Szekérbe fogott lovak fején általános a piros bojt, szinte fel sem tűnik, mégis látszik, ha három színű virágokat tesznek mellé. A búcsúban évente más-más formában elkészített és árusított jelvényeken először 1993-ban lehetett látni a székely (piros–fekete) szalag mellett a trikolórt is. Nem látunk viszont nemzeti színeket olyan kitüntetett helyen, mint például a kordon. A kegyszobor környékén, az oltáron és a Salvator kápolna feltámadt Krisztus-szobrán csak alkalmilag oda helyezett fehér és piros virágcsokrok vannak. A rendezők karszalagja sárga–fehér színű, ami semleges módon csak a világegyházra utal.

A *nemzeti zászló* megjelenik szorosan vett egyházi környezetben, a liturgikus terekben és eseményeken, de sosem egymagában, hanem rendszerint párban a fehér–arany pápai lobogóval. Éppúgy, ahogy a Székelyföld sok településének katolikus templomaiban, ezeket a kegytemplom szentélyében is csak ünnepi alkalommal teszik ki két oldalt. Templomi liturgiákon a résztvevők sem tartanak maguknál nemzeti lobogót – még a csobotfalvi plébániatemplomban, az erősebben nemzeti töltetű csángó misén sem –, erre csak a szabadtéri miséken kerül(het) sor. Az eleinte a kegytemplom udvarán, majd 1993-tól a két Somlyó hegy nyergében megtartott szabadtéri misék mellett a somlyói kegyhelyen az igen hosszú vonulások – a Szék útján a templomhoz, a körmenetben majd hazafelé – lettek a lobogók hordozásának kitüntetett alkalmai.

Hosszabb időn végzett megfigyeléseim szerint magyar nemzeti zászlót 1990 után nem a székelyföldi és/vagy erdélyi, hanem a magyarországi búcsús csoportok kezdtek magukkal vinni. Ahogy ezek egyre többen és többfelől érkeztek, azzal egyenes arányban lett több a nemzeti zászló is. 1996-ig a szabadtéri misén ezt még alig lehetett látni, és évekig még később is szórványos volt. Székelyföldi zarándokcsoportokban az 1990 utáni másfél évtizedben inkább csak a hozzájuk csatlakozott magyarországiak lobogói tünedeztek fel. A hagyományos vonzáskörbe tartozó települések sokkal inkább a saját templomi lobogóikon keresztül mutatják meg saját magukat, saját azonosságukat. A magyarországi zászlók között az „egyszerű" trikolór mellett az 1990-es években hamar megjelentek a díszített formák is: Szűz Mária és/vagy a koronás nemzeti címer alakja. Feliratos nemzeti zászlót csak 2000 után lehetett látni, először 2001-ben („MIÉP"). A 2000 évi magyar millennium adott némi lendületet a zászlók terjedésének; Csíkszenttamásnak a vendégeik pl. „Székely magyaroknak magyar zarándok testvérek" feliratú szalaggal díszített lobogót adtak, amely csak a szélein volt nemzeti színű háromszögekkel szegélyezve, középen fehér alapon csak a címer látszott (a hazaúton persze feltekerve vitték a többivel együtt). Újabb erős hatást jelentett a 2004 decemberi népszavazás: ennek eredménytelensége ellenére mégiscsak megszaporodtak az összetartozás érzését és kívánságát kifejező zászlók, alkalmasint kiegészülve nyílt politikai jelképekkel (főként a Jobbik részéről), feliratokkal (pl. „nem felejtünk") és Nagy-Magyarország-ábrákkal.[813] 2005-ben a nagymisén vagy a Szék útján már aligha lehetett olyan fényképet komponálni, amelyen ne látszott volna egy vagy több nemzeti zászló is. Előfordultak egyedi megoldások is: Zirc például kék lobogót vitt egy, a trikolórba beleszerkesztett „Patrona Hungariae Zirc" felirattal egy 12 csillaggal övezett stilizált kegyszobor-ábrázolás alatt, és ha nem is rendszeressé, de gyakoribbá váltak a helységnévvel ellátott nemzeti zászlók is (pl. Szentes, Nyíradony stb.). Félreérthetetlen utalást tartalmazott a szárhegyiek nemzetiszín szalaggal díszített kék lobogójának felirata 2009-ben: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában". Ez a két világháború közötti korszak közkeletű jelszava, a „Magyar hiszekegy" kezdete, egyike a területi revíziót a köztudatban elevenen tartó nyelvi fordulatoknak, amit azonban évtizedekig megemlíteni sem volt szabad nyilvánosan. Jól ismert folytatása: „Hiszek egy isteni örök igazságban, Hiszek Magyarország feltámadásában".

Kivételszámba megy a köztéren kitett, csoporttól független nemzeti zászló. Egy ilyet tettek fel egy pápai és egy székely zászló közé egy keresztben kifeszített drótra akasztva a Szék útján 1996-ban a település határán, ahol a helységtábla és a harangláb van. A közterületen elhelyezett nemzeti zászló akkor és később is szálka volt a román hivatalosság szemében akkor is, ha azt (magyar irányítású településeken) a helyi vezetőség engedélyezte.

Formáját tekintve is markánsan eltér a búcsúsok lobogója és a nemzeti zászló: előbbi sosem válik zászlóvá (rövid oldalával egy rúdhoz rögzítve), utóbbi sosem ölt lobogó formát (felső rövid oldala közepén rögzítve a rúd felső végéhez). Lengetni, felemelni a lobogót nem lehet, a zászlót igen; rendszerint élnek is ezzel a lehetőséggel. A templomi lobogóknak méret szerint csak két fajtája van, egy nagyobb és kisebb, és mindkettőnek pontos helye van egy-egy keresztalja rendjében, a nagyobb sosem megy elöl, a kisebb sosem megy a nagyok mögött, hanem vagy legelöl, vagy kicsivel a vezérkereszt mögött. A nemzeti zászlók mérete és a csoportban elfoglalt

[813] Jakab–Peti 2005.

helye kötetlenebb, és a nagyobb méretek kedveltebbek, mint a kisebbek. Templomi lobogókat nem lehet transzparens gyanánt széles csíkban kifeszíteni; a nemzeti zászló erre is lehetőséget ad, és alkalmasint ezzel is élt egy-egy csoport. 1995-ben még feltűnt, hogy a gyimesbükki templom előtt a hazaérkezőket címeres nemzeti zászlóval várták, amit nem tettek rúdra, hanem két férfi tartotta feltűnés nélkül, derékmagasságban. Ezt aztán a csoportképen is maguk elé tették. Sok megfigyelés szerint a lobogó sokkal inkább „mágnes", ami összetartja a körülötte vonulókat, akikben kimondatlanul is érzékelhető a rendezett ragaszkodás, míg a nemzeti zászló inkább „jelvény", csaknem úgy, mint egy kitűző, amiről akár meg is lehet feledkezni. Csoportokban nincsen állandó helye, hordozásának, a vele való bánásmódnak nincsen rögzült formája.

A nemzeti *címer* általában együtt jár a nemzeti lobogóval, sokszor arra kerül rá, egymagában csak alkalmilag fordul elő. Szép, de inkább egyedi megoldás volt egy oltárra helyezett húsvéti gyertyán elhelyezett koronás címer, közvetlenül a szokásos húsvéti jelképek fölött.

A *székely zászló* sokáig piros–fekete volt. Ezt láthattuk az út fölött nemcsak a helységtáblánál, hanem a régi KALOT épületnél is (pápai és magyar zászlóval együtt). Jómagam emellett 2005-ben láttam először kék–arany színű székely zászlót a Salvator kápolna előtt. A Székely Nemzeti Tanács 2004-ben döntött a Kónya Ádám által tervezett és ma már hivatalosnak számító székely nemzeti zászlóról. A fekete-vörös színű zászló, ami a székely női viselet kedvelt színeit átvéve csak 1968 után jött divatba, ezután kikopott.

A nemzeti jelképek ilyen explicit használata magától értetődő világos jele a búcsúünnep „nemzetiesítésének", ami sok más helyen széles körben lezajlott és sokak által elemzett kulturális folyamatok összességeként értelmezhető.[814]

*

1990 után a búcsún csakhamar megjelentek a közélet szűkebb vagy tágabb körben ismert személyiségei is. Erdélyi politikusok, RMDSZ vezetők, korábbi és aktuális megyei és városi vezetők, egyházi elöljárók mind megfordultak a búcsúban. Mivel az ő esetükben világosan a rangjuk és a méltóságuk került előtérbe, ez egyértelműen a vallási vonatkozásoktól függetlenedő, a nemzeti közösséget hangsúlyozó ünneplés jele. Ezt erősítette több alkalommal protestáns egyházi vezetők megjelenése is, akik a többi világi méltóság között kaptak helyet, és semmilyen formában nem nyilvánultak meg egyházi emberekként. Tőkés Lászlót 2003-ban nem annyira püspökként, mint politikusként üdvözölték a búcsúban. Közéleti vezetők és politikusok jelenlétének több szintje volt és van. A megtiszteltetés mellett ez szervezési probléma is: kit hova ültessenek, állítsanak, ki kerüljön be a kordonba, kit köszöntsenek név szerint és kit a tisztsége szerint, milyen jelzőkkel stb. Elhelyezésük, felvonulásuk, köszöntésük eleinte inkább ötletszerű volt, majd ez is fokozatosan rendeződött. Általános, hogy kiemelt vagy „védett" helyen és módon vonulnak a búcsús körmenetben a nagymiséig, ott hasonló módon helyet foglalnak, és ugyanúgy távoznak. Nyilvános köszöntésükre név vagy rang szerint – ritka kivételtől eltekintve – nem szokott sor kerülni. Az első években helyet kaphattak a kordonban is,[815] ezt

[814] Ilyés 2014a, 2014b.

[815] 1996-ban például az egyházi vezetőkön és papokon kívül a kordonon belül haladtak: Ferenczy Ferenc, Székelyudvarhely polgármestere, Csedő Csaba, Csíkszereda polgármestere, Borbély László, Marosvásárhely, RMDSZ vezető, Asztalos Ferenc Udvarhely, országgyűlési képviselő, az RMDSZ oktatási felelőse, Borbély Ernő, Csíkszereda, RMDSZ, Nagy Benedek, Sántha Pál Vilmos, csíki RMDSZ vezetők, Habsburg Regina, Mihály és a felesége. (Mirk László közlése a helyszínen, 1996.)

1996 után lassacskán mellőzték, és ott csak az egyháziak foglalhattak helyet. Magyarországról miniszterek, államtitkárok, pártvezetők, parlamenti frakciók vezetői és tagjai, társadalmi szervezetek és testvértelepülések képviselői, ismertebb művészek, költők sokan sokszor jelentek meg a búcsúban akkor is, amikor hivatalban voltak, akkor is, ha már nem.[816] Erre is érvényes, ami a nemzeti zászlókra: a fokozatos „térnyerés", szám- és rangbeli növekedés. Az 1990 és 2002 között (még) négyévente változó pártállású magyarországi kormányok ciklikussága ugyancsak hatással volt erre.[817] 2001-ben a háztörténet szerint „A körmeneten és ünnepi szentmisén jeles személyiségek vettek részt: dr. Habsburg Ottó, a Páneurópai Egyesület elnöke nejével és két fiával együtt. Dávid Ibolya magyar igazságügyi miniszter, Semlyén Zsolt magyar vallásügyi államtitkár, Íjgyártó István bukaresti magyar nagykövet és Szabó Árpád evangélikus püspök, nejével. A nagy zarándokközösség szépen együtt imádkozott a szentmise alatt".[818]

Az, hogy a média figyelme mennyire irányult rájuk, nyilvánvalóan vagy előzetes, vagy eseti megállapodások következménye. Volt olyan (magyar) állami vezető, aki újságban, tévéadásban is megszólalt, más éppen csak hogy látszott, megint másokat a kamerák látható szándékossággal kerültek el, és olyan is volt, aki gyakorlatilag valóban észrevétlen magánemberként ment a búcsúba (tudjuk, hogy ismert politikusok, különösen a magasabb szintűek „magánemberként" való részvétele valahol általában annyit szokott jelenteni, hogy nem kívánnak hivatalos fogadtatást, szereplést). Némelyikük „fellépést" is vállalt ott, ahol erre gyakorlatilag egyedül nyílt lehetőség, szombat este a csángó misén. A búcsú eseményei között ez az egyetlen, ami még vallási esemény, de már nem annyira, hogy onnan ki lenne zárva a civil. Még van rá irányuló médiafigyelem, ami jól kihasználható a szereplésre. A moldvai csángókkal kapcsolatban szó esett a nekik adományozott – nem is egy – zászló átadásáról, Surján László korábbi egészségügyi miniszter és Csépe Béla kereszténydemokrata frakcióvezető részvételével.

Külön érdemes szót ejteni a „méltóságok" között a Habsburgokról. A család tagjai közül valaki csaknem kezdettől jelen volt a búcsúban, olykor – például nagyobb nyilvánosságot kapott tiszteletteljes köszöntések alkalmával – nem kis feltűnést is keltve. 1993-ban Habsburg Mihály és a felesége jelentek meg. 1996-ban a kiterjedt család fejének, Habsburg Ottónak a felesége, Regina asszony vett részt a búcsúban. A misét celebráló Jakubinyi György érsek a nagymise elején a köszöntések során így beszélt:

> „Szeretném a világi vendégek között külön kiemelni – Szent István óta őrizzük a Szűzanya tiszteletét, és az első magyar királyi ház véréből itt van ő császári és királyi felsége, Regina magyar apostoli királyné, aki Árpád vérét hordozza, és ugyanakkor a királyi családból

816 „A szentmisét megelőző körmenetben a labarumot a főpapság követte, majd a világi méltóságok sorakoztak fel: a magyar kormány részéről Torgyán József földművelésügyi és vidékfejlesztési miniszter, az FKGP elnöke; Dávid Ibolya igazságügyi miniszter, az MDF elnöke; Rockenbauer Zoltán, a nemzeti kulturális örökség minisztere és Németh Zsolt, a külügyminisztérium politikai államtitkára; vezető RMDSZ-politikusok, a Habsburg-ház képviselői. A hivatalosságok között foglalt helyet Sebestyén Márta előadóművész is" (2000-06-12 Sarány).

817 „A labarumot és a papságot körülvevő kordon mögé a világi méltóságok sorakoztak föl. Itt haladt Habsburg Ottó és családja, Íjgyártó István, a Magyar Köztársaság bukaresti nagykövete, Sógor Csaba szenátor és Kelemen Hunor képviselő. Dávid Ibolya magyar igazságügyminiszter, az MDF elnöke más zarándokcsoporttal vonult a hegyre, akárcsak Semjén Zsolt magyar vallásügyi államtitkár" (2001-06-04 Pünkösd).

818 HD-CC 2001. Pünkösdi búcsú. Ld. Melléklet (18)

Mihály főherceg, császári és királyi felséges nejével, kíséretével. Köszöntjük őket körünkben, hiszen Szent István örökségét, a Szűzanya tiszteletét azt továbbra folytatjuk. (Taps)"[819]

A kellő tisztelet megadásának szükségessége mellett is feltűnt, hogy mekkora hangsúlyt kaptak az egykori uralkodócsalád jelenkori tagjai, időn túli címekkel és rangokkal. Regina asszony a Csíki Tv által vele készített interjúban elmondta:

„Szeretnék visszatérni, de természetesen az egész családommal. Ez olyan mély benyomást tesz rám. És a férjemmel és a gyerekeimmel mindenképp szeretnék visszatérni, mindenkit szeretnék idehozni. Erre a csodálatos ünnepre, erre a csoda vallási ünnepségre, ami igen-igen nagy örömet okozott nekem és igen mély benyomást tett rám."[820]

A búcsú után P. Márk József (MJ) és P. Benedek Domokos (BD) ferencesekkel beszélgettünk róluk, akik úgy tudták, hogy Habsburg Ottó is szeretett volna jönni, de a román hatóságok nem garantálták a biztonságát, erre visszalépett. Egy csöndesen kritikus megjegyzés is elhangzott: „BD: Ez érdekes most, az érsek úr kicsit rosszul mondta, mert nem Árpádház, mégsem egészen. (*bátortalanul kezdi, de a mondat végére határozottá válik*). MJ: Ő elcsúszott most egy kicsit. Igazad van, mert ritkán szokott tévedni az érsek úr." 1997-ben Habsburg Károly és felesége jelentek meg a búcsúban, és fényképre is hajlandóak voltak beállni. s ekkor megismétlődött a „királyi felség"-nek szóló érseki köszöntés. Kutatói kérdésre egy csíkszeredai tanárnő kifejezetten ellenszenvesnek találta ezt a gesztust, egy ugrásnyira Madéfalvától; egy csíkszentléleki parasztember viszont, Habsburg Ottó magyarok melletti kiállása miatt jobb véleménnyel volt erről. Borbély Gábor csíkszeredai főesperes is megértő volt: „A Habsburg család, a dinasztia nem az ma, ami volt a 48-as forradalomban… És én néztem, hogy a *Himnusz* alatt hogy álltak a Habsburg fiúk… Én még őket, ha eljönnének, még a madéfalvi ünnepségre is meghívnám, hiszen, ha meg lehet térni valakinek, s a jobb lator megtért, akkor egyszerűen miért kell most azt, aki mutatja, hogy velünk együtt érez, és magyarnak tartja magát, miért ne lehetne megdicsérni, és kezet fogni vele?"[821]

Habsburg Ottó végül nyolcvan évesen, 2001-ben vett részt a búcsúban családjával együtt; köszöntésében Jakubinyi érsek „a szent korona várományosának, az utolsó magyar királyfinak" mondta. A búcsúra és egyúttal kisebb erdélyi körútra érkezett családot a sajtó is megtalálta, tudósítást közöltek a magánrepülőgéppel történt érkezésükről,[822] a róluk készült riport „Az utolsó magyar királyfi a csíksomlyói búcsún" címmel jelent meg.[823]

A „közemberek" számára a „nagy emberek" jelenléte több oldalú. Kétségkívül van egy megerősítő hatása: vezetők reprezentáns jelenléte akkor is megerősíti egy kiemelt esemény fontosságát, ha arról az emberek amúgy is meg vannak győződve. Sajátos együttállása a vallási és világi érzelemvilágnak, hogy a búcsúban jelen lévő „méltóságok", vezetők sokakban jó érzést, olykor szinte lelkesültséget váltanak ki. Megerősítő lehet a tudat, hogy „nekünk ilyen vezetőink

819 Saját hangfelvétel a nagymisén, 1996. május 25.

820 Csíki Tv adása, 1996. május 25. szombat (az angolul készült interjú szinkronizált szövege).

821 Interjú Borbély Gáborral 1997. május 21-én.

822 „A vidrátszegi repülőtér nemzetközi státusát is megerősítő eseményen a Habsburg-ház képviselőit Virág György, a megyei tanács elnöke, Fodor Imre alpolgármester, Kelemen Attila az RMDSZ Maros megyei szervezetének elnöke, Benedek István helyi tanácsos, Kovács Júlia tanfelügyelő és Pál atya fogadták. Az egykori Stefánia nevet nemrég visszavett marosvásárhelyi óvoda két óvodása versekkel és virágokkal kedveskedett a vendégeknek" (2001-06-05 Bögözi).

823 2001-06-05 Hátsekné.

(is) vannak", hogy „mi ezekkel vállvetve küzdünk a megmaradásunkért". Abban, hogy Csíksomlyó nemzeti kegyhely a magyarság számára, nem csupán a tömeges részvétel játszik kiemelkedő szerepet, hanem ismert–elismert vezetők jelenléte is – akkor is, ha „találkozni" velük csak áttételesen, átvitt értelemben lehetséges, az „együtt voltunk egy helyen, egymás közelében" értelmében.

Határok, ütközések

Kié a búcsú, és kié nem? Meddig terjed az egyetemessége, meddig terjed a befogadóképessége? Bárkinek, mindenkinek szabad bejárása van az ünnep valóságos és szimbolikus terébe, vagy ennek vannak határai, korlátai? Mi veri ki a biztosítékot, hol lépnek működésbe a búcsúünnep valóságát, méltóságát védő reakciók? Ki mehet fel a színpadra, ki léphet be társrendezőként, milyen szerepek adhatók hozzá a korábbiakhoz?

Ezek a kérdések 1990–1991-ben, a felszabadult búcsújárás legelső éveiben még nem merültek fel. A tömegvonzás és a médiafigyelem állandósulása áll annak hátterében, hogy megjelentek új törekvések is. Ennek során az egyházi vezetők, a búcsú vallási oldalának szervezői egymást keresztező, sőt egymással ütköző elvárások vonzásába kerültek. Közülük itt kettőt mutatunk be. Az első példa azt mutatja, hogyan kerül konfliktusba a búcsúünnep szakrális jellegének és terének őrzése egy, a nemzeti érzések kifejezésének ikonikus szimbólumává alakult, már egy évtizede sikeres rockopera színre vitelének kísérletével. A második példa a keresztény és az „ősi magyar" vallási hagyományok egymás keresztező és egyúttal külön utakra térő találkozását állítja elénk „Babba Mária" alakján keresztül.[824]

István, a király

1993 elején felmerült az ötlet, hogy a búcsúhoz kapcsolódóan rendezzék meg és adják elő az *István, a király* c. rockoperát. 1993 tavaszán ekörül vita támadt, amelynek eredménye az lett, hogy némely megtett előkészületek és sokak várakozása ellenére az előadásra végül mégsem kerülhetett sor.

Három évvel a rendszerváltás után kézenfekvőnek látszott megszervezni egy erdélyi előadást is. Erre már 1991-ben is történt kísérlet, amit akkor a romániai belpolitikai helyzet miatt elodáztak.[825] A rockoperát tízéves sikersorozata folytán addigra Erdélyben is sokan ismerték, főként a fiatalabb generációból: 1989 előtt rejtett csatornákon keresztül hangszalagon is terjedt, néhányan a filmet is láthatták; erdélyi magyar fiatalok oldaláról nézve a darab a nemzeti érzésvilágnak és történeti arcképteremtésnek egy olyan emblematikus kifejezése volt, amire ott gondolni sem lehetett. Amikor aztán 1990 után kinyíltak a lehetőségek, sokan láthatták-hallhatták magyarországi előadásokon. A darabról már a kezdetektől fogva nyilvánvaló volt, hogy az nem csak egy rockopera, egy arra épült film és egy abból készült színházi előadás, hanem több és

824 Mindkét kifejezés idézőjeles használata a velük kapcsolatos kételyt jelzi. Mindkettőről sokkal kevesebbet lehet tudni, mint amennyi szó esik róluk.

825 Koltay 2008. 231–234. – 1991. októberében nagyszabású, hét erdélyi várost érintő turnét terveztek. Marosvásárhely betiltotta a városi sportcsarnokban tartandó előadást (1991-09-20 Marosvásárhely).

más: ügy, társadalmi esemény, mégpedig erős nemzeti töltetű társadalmi esemény.[826] Világos, hogy az összetett üzeneteket és erős szimbólumvilágot tartalmazó darab a magyar közkultúra szerves része, egymást követő generációk számára jelent nagy élményt; egyúttal újra meg újra sikerre vitt, meg-megújulni, új meg új arculatot, formát, aktualitást ölteni képes produkcióként, egyúttal üzleti vállalkozásként is nagyfokú profizmust mutat. Katartikus hatást már az 1983 augusztusi királydombi előadásokon a hatalmas méretű nemzeti lobogó és a *Himnusz* darabba illesztése váltott ki, ezek maradtak emlékezetesek, mint ahogy ezek körül támadtak viták is.[827] Messzire vezetne az *István, a király* históriájának bármelyik szakaszába belemenni, erről kritikák, esszék, interjúk hosszú sora szól. Abban, hogy a darab önmagán messze túlmutató üggyé válhatott, nagy szerepe volt számos konfliktusnak, amelyek újabb és újabb szakadásokat idéztek elő a szerzők, rendező, előadók, producerek, illetve számos intézmény (ügynökségek, kiadók, stb.) között főként a szerzői, előadói jogok és az ezekkel szorosan összefüggő komoly anyagi kérdések tisztázatlan kezelése folytán. Povedák István a művet és a körülötte kiformálódó „remitologizáció" folyamatait elemezve pontosan fogalmaz: „maga a mű az évtizedek során kanonizálódott és erőteljesen összefonódott a megélt nemzeti öntudattal".[828] Az 1983-ban bemutatott produkció első rendezője a városligeti ősbemutató tíz éves évfordulójára készülve méltán érezhette, hogy biztos sikerre számíthat, hiszen a csíksomlyói búcsúról pedig addigra már mindenki tudta, hogy az ott összegyűlő tömeg a vallási mellett nemzeti összetartozást is átél és igényel.

Az ütközések egyik része a színfalak mögött, másik része a sajtóban zajlott le; előbbire a rálátásunk kisebb, utóbbira valamivel jobb. Jó negyedszázaddal később is tanulságos lehet a színpad mindkét része, az érvek és ellenérvek, ezen keresztül az ütközés természete. Nem ismerhetjük pontosan a szereplők közötti kommunikációt, annak pontos időpontjait, tartalmát, formáját, hangnemét, de az sejthető, hogy nem mindig mindenki tudta (akarta?) a kellő világossággal a többiek értésére adni a szándékait.

A csíksomlyói ferencesek saját feljegyzése a háztörténetben P. Márk József tollából csak tömören vázolja a konfliktust:

> „Folyó év elején jelentkezett a budapesti Szabadtér Színház rendezői bizottsága, hogy a pünkösdi ünnepek alkalmával előadnák a Kissomlyó helyen az „István a király" rockopera színművet. Váratlanul ért a hír, ezért kezdetben beleegyezésünket nyilvánítottuk. Alig telt el tíz nap, rádöbbentünk, hogy semmiképpen sem lesz alkalmas ez az előadás. Bálint Lajos érsek úr is ellenezte az előadást. A mi elöljáróink: P. Benedek Domokos provinciális, és P. Bartók Albert házfőnök üzenetet küldött az illetékeseknek, hogy nem lesz alkalmas pünkösdkor az előadás. Ellenben a sajtó és Duna TV adásában elmarasztalták elöljáróinkat az Érsek úrral egyetemben. Végül is elmaradt a színielőadás, ami később beigazolódott, hogy semmiképpen sem lett volna helyén való!"[829]

A források és emlékezések alapján a történet és az ütközések sora a következőképpen értelmezhető. A helyi „ötletgazda" a csíksomlyói (csobotfalvi) plébános, Gergely István volt; azt nem tudjuk, hogy ő kereste-e fel a darab magyarországi alkotóit, vagy azok találták meg őt.

826 Mátyás 1984.
827 Koltay 1984.
828 Povedák 2015. 106.
829 *HD-CC* 1993 Vádak.

Koltay Gábor saját cége, a Szabad Tér Színház kezdeményező szerepére emlékszik.[830] Az ajánlat az volt, hogy a pünkösdi búcsúhoz igazítva, annak előestéjén, május 28. pénteken este a hegy nyergében kerülhetne sor az *István, a király* előadására. A produkció szervezője, a Szabad Tér Színház vállalta (volna), hogy ehhez megépíti a színpadot és kiépíti a tér hangosítását, ami – az abban az évben első alkalommal ott tartandó, tehát a szükséges infrastruktúrával még nem rendelkező – búcsús nagymise megtartásához is jól jött volna. Bartók Albert rendházfőnök nyitott volt az ötletre, hiszen a plébánost évtizedes lelki barátság fűzte hozzá, és hozzá hasonlóan tőle sem voltak idegenek az egyházon belüli újítások. Ketten együtt jól el tudták képzelni ezt a programot, és 1993 márciusában meg is tették hozzá a kezdő lépéseket. Meghívták a rendezőt, Koltay Gábort és a produkciót, és március folyamán már terepszemlét is tartottak, aminek nyomán a *Kistestvér* című plébániai újságban be is harangozták a közelgő eseményt.[831] Felvették a kapcsolatot a csíkszeredai polgármesteri hivatallal, amely a szervezésbe hamar bekapcsolta a Demeter Attila által vezetett Hargita Megyei Ifjúsági Alapítványt is. A Sepsiszentgyörgyön működő Háromszék Táncegyüttes és annak vezetője, Könczei Árpád vállalta a táncos közreműködést, meg is kezdték a próbákat.[832] A kezdeményezők mindezt jóhiszeműen tették, noha – részben talán az idő rövidsége miatt is – kissé előreszaladtak: a plébános és az alapítványi vezetők sem tudatosították, hogy a búcsú programjának alakításában nem ők az illetékesek; talán nem tudták, hogy a búcsú szervezésében ugyan hagyományosan a ferences kolostor játssza a fő szerepet (vagyis jog szerint elég velük tárgyalni), ám a tömeg, a szervezés és a közfigyelem miatt ebbe már a rendi és egyházmegyei vezetés is azonos felelősséggel kapcsolódik be. A szervezés kezdetén semmilyen egyeztetésre nem került sor a rendtartományfőnökkel és a gyulafehérvári érsekkel, őket csak mintegy értesítették a fejleményekről. A tartományfőnök eleinte bizonytalanul ugyan, de támogatta az ötletet; meggyőzhető volt a vele kortárs és jó barát házfőnök által, noha első kézből nem volt alkalma ismerni a darabot és annak hátterét, legfeljebb (nyilván lelkesült) elbeszéléseket hallhatott róla. Az érsek, Bálint Lajos viszont a tartományfőnöknek írt március 27-i levelében – hangsúlyozva, hogy magát az előadást nem kifogásolja – határozottan ellenezte, hogy a rockoperát a búcsú keretei között adják elő, mert az sehogy sem illeszkedik össze a búcsú lelki tartalmával. A terv a ferences tartományfőnök részvételével április 14-én megtartott egyházmegyei papi szenátusban is napirendre került, és ott egyöntetűen elutasították.

Ettől kezdve az események új fordulatot vettek, felgyorsultak, és a szálak összekuszálódtak. Értelemszerű folytatás lett volna az előadásnak egy más, a búcsútól független, akár csak pár héttel későbbi nyári, például az Ezer Székely Leány naphoz kapcsolódó időpontot keresni, ám ez nem történt meg; a szervezőknek valamiért nagyon fontos volt a búcsú idejéhez ragaszkodni. Így az egyházi visszakozást követően konfliktusba került egymással az érsekség és a ferencesek, továbbá a konzervatív „egyház” és a „jó ügy” szorgalmazói; ezen túl a háttérben felsejlik egy, a nemzeti kérdéssel összefüggő diplomáciai konfliktus is.

Három nappal a papi szenátus elutasító állásfoglalása után a produkció vezetői Budapestről telefonon (!) megkeresték az egyházmegyei hivatalt azzal, hogy őket a tartományfőnök

830 Koltay 2008. 237.

831 „Egyelőre csak így ?-jellel - 'István a király' Csíksomlyón? És nem is akármikor, hanem pünkösdkor… A kapcsolatfelvételre Koltay Gábor, A Szabad Tér Színház igazgató-rendezője, valamint Szörényi Levente és Bródy János aláírásával érkezett levél” (1993-02-21 Egyelőre …)

832 1993-04-28 Domokos.

aláírásával március 30-án már meghívták. Ez kiváltotta az érsek erőteljes rosszallását, mert olybá tűnt, hogy a ferencesek nem játszanak tiszta lapokkal. A püspökség hirtelenjében – bármi további közvetlen tisztázást mellőzve – egy még aznap megírt hivatalos levélben azonnal visszamondta az érsek részvételét a búcsúban, és a szervezés minden gondját és felelősségét áthárította a ferences tartományfőnökre. Egyúttal kilátásba helyezte, hogy visszamondja a tervezett két rangos külföldi vendégszónok, Kada Lajos püspök és Szőke János szalézi szerzetes meghívását. A rendfőnök április 22-én kelt válaszában tiszteletteljesen jelzi, hogy a somlyói és csíkszeredai vezetők őt magát is kész helyzet elé állították, továbbá hogy a püspökség a vendégszónok meghívását a ferenceseket mellőzve intézte, ezért a következményeknek csak egy részéért érzi magát felelősnek; mindazonáltal azt is kifejezte, hogy az ő egyházi elöljárója a római ferences generális (azaz nem a püspök), és ha szükséges, az ő kezébe leteszi a lemondását. A személyes, illetve hivatali felelősséget azzal hárítja el, hogy a búcsú rendezése régóta, évszázadok óta a rendház vezetőire tartozott. Reményét fejezi ki, hogy a jövőben hasonló sajnálatos helyzet nem fog előfordulni.

Közben a lemondás ellen április 21-én az érseknek írt levélben szót emelt a Szabad Tér Színház, és elsőként anyagi természetű érvet hozott fel, mondván, hogy az előkészületekre költött több millió forintot valakinek majd meg kell térítenie (!). Indulatok által nem hagyják magukat eltántorítani az előadástól, sajnálnák a várható két-háromszázezer ember elmaradó élményét. Szemrehányást tesznek az akadályok miatt, és szónokiasan felteszik a kérdést, „miért kell ennyi embert 1993 nyarán megalázni?”.[833] A maguk részéről, mintha mi sem történt volna, folytatták az előkészületeket; ezek április végén már és még javában folytak, amikor a sepsiszentgyörgyi *Háromszék* c. napilap hírül adta, hogy „április 27-én a műszaki stáb rögzítette a felépítendő színpad pontos helyét és méreteit, a hang-, fény- és pirotechnika elhelyezési és működtetési módjait, valamint a szereplők számára szükséges szolgáltatások részleteit”.[834] Másnap a ferences tartományfőnök ugyanott jelezte, hogy „a rendház elhatárolja magát”, sőt, hogy ez már az korábban megtörtént. Válaszában a Hargita Megyei Ifjúsági Alapítvány kifejezte sajnálkozását: „Értetlenül és szomorúan vesszük tudomásul az erdélyi magyar római katolikus egyház vezetőinek törekvését, hogy távol tartsák magukat – ezzel lehetetlenné téve az ősbemutató megtartását – attól az előadástól, amely Szent István királyunk ország- és egyházteremtő cselekedeteit örökíti meg”.[835]

A sajtóban ezt követően heves reakciók jelentek meg, nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is. „A csíkiak szerint az egyház elpolitizálta az eseményt, megijedt a búcsú és a bemutató közeli időpontjától, és a búcsú (esetleges) letiltása miatti félsz késztette erre a fölöttébb óvatos döntésre”.[836] Megengedőbb hangnemet ütött meg ugyanott ugyanaz az újságíró egy héttel később: „A gyulafehérvári érsekség részéről Léstyán Ferenc főesperes ismételten elmondotta az érsekség álláspontját a csíksomlyói búcsú és az István, a király rockopera bemutató egybeeséséről: éppen ez volt az egyetlen ok, amiért az egyház a bemutató megrendezése ellen szólt. Az egyháznak, a gyulafehérvári érsekségnek nincs semmi kifogása az említett rockopera ellen,

833 Koltay Gábor 2008-ban csak pontatlanul idézett szemelvényeket közölt a leveléből: Koltay 2008. 239.
834 1993-04-30 Hír.
835 1993-05-03 Közlemény.
836 1993-05-14 Botos.

sőt, de a búcsú előestéjén tartani egy ilyen bemutatót, ezzel nem érthetünk egyet – fejtette ki hivatala határozott álláspontját a főesperes".[837] Néhány hétig rádióban, televízióban is pro és kontra nyilatkozatok hangzottak el, papok szószéken is szóba hozták, míg lassan nyugvópontra jutott az ügy. Közben olyan is volt, aki nemigen vett tudomást a fejleményekről, és a leállítással egy időben buzdított a rockopera megtekintésére.

> „Hogy miért kell feltétlenül megnézni ezt az előadást? Mert mi, akár tizen-, akár negyvenévesek nem tanulhattuk az iskolában saját nemzetünk történelmét, és kevés jó szót ha hallhattunk róla. Nos, meg kell néznünk az előadást, mert megtanítja becsülni a múltunkat, és igaz utat mutat a jövő felé. És képes közösséggé formálni egy közönséget, hallgatóságot, amire nagy szükségünk van itt nekünk, a Hargita lábánál".[838]

Feltűnik, hogy a vita során mennyire „félrehallották" az egyházi vezetők elhárító magatartásának igazi okát, azt, hogy nem kívánták a tervezett előadást a búcsúval összekapcsolni, továbbá igen hamar egyházpolitikai, ideológiai sőt politikai síkra terelték az érvelésüket.

A valamivel később leírt rendi *Historia Domus*ban a tartományfőnök kétszer is hosszasan kitér a kérdésre. Innen derül ki („meg nem nevezett források" alapján), hogy mi állt a meghívás visszavonásának hátterében:

> „Előzőleg Kada érsek úr ugyanis nagyon szigorú utasítást kapott a Sodano pápai vatikáni titkártól az ő titkára révén, hogy ha jelen is lesz a székelyek csíksomlyói búcsúján, úgy semmiféle nemzetieskedő megnyilvánuláson részt nem vehet. Semmiféle magyar nemzeties érzésektől táplált beadványt, reklamációt nem fogadhat el. Miután Kada érsek úr meghallotta kerülő úton, hogy itt a búcsúval összefüggésben készülnek előadni a fent nevezett rockoperát, Bálint Lajos érsek úrhoz intézett levelében kijelentette, hogy akkor nem jön el."
> … Soha nem akartunk, akartam konfliktushelyzetet teremteni a püspökünk és mi köztünk. Magam világosan láttam, hogy akaratom ellenére belesétáltam egy kellemetlen csapdába. Ugyanis előzőleg Gergely István helyi plébános írásban már meghívta volt Koltai Gábort a rockopera előadására. Egyetértettek ebben a jelenlegi csíksomlyói házfőnök atyával, páter Bartók Alberttel. Mikor március végén itt megjelentek, akkor én már kész tények elé voltam állítva. Jóllehet bizonyos értelemben számomra is jónak látszott az ügy, hiszen egyezség történt, hogy színpadot építenek fenn a hegyen és hangszórósító berendezéssel is ellátják a hegyet. A nagy búcsús néptömeg pedig jól belekapcsolódhatott volna ott fönt a pünkösd szombati zarándoklati búcsús szentmisébe."[839]

Ebből láthatjuk, hogy az *István, a király* egy nemzetközi, mondhatni diplomáciai vonatkozásrendszerbe is bekerült. Egy, a nemzeti ügyekkel szemben óvatos külföldi magyar főpap, vatikáni hivatalnok vagy a saját, vagy a felettesei szándékából visszalépni készült. Nem ismerjük a motivációit, nincs nyoma, hogy erről valaha is beszélt volna. Utólag nehéz látni, hogy ez a szándék megelőzte vagy követte Bálint Lajos érsek reakcióját a kezdeményezésre, ami szempontunkból csaknem mindegy is. Erős hatása mindenesetre nem maradt el; az előadás nem jött létre, a vatikáni érsek pedig gyulafehérvári társával együtt ott állt a szabadtéri oltárnál az ott első ízben megrendezett szabadtéri misén.

Mindazonáltal távolról sem csak egy külföldi magyar főpap óvatoskodásával állunk szemben. Benedek Domonkos tartományfőnök – akit igazán nem lehet azzal vádolni, hogy ne lett volna „jó magyar ember" (hogy ezzel a köznyelvi fordulattal érzékeltessük azt, amit fogalmi

[837] 1993-05-20 Botos.
[838] 1993-05-21 Kész.
[839] HD-St. 1993 Konfliktus helyzet az érsekséggel.

nyelven csak sok félreérthető körülírással lehetne kifejezni) – saját maga is tartózkodóan fogalmaz az addigra nyilván már őáltala is megismert darab tervével kapcsolatban:

„Tudnunk kell erről a rockoperáról, hogy elsősorban beállítottságával alkalmas nemzetieskedő érzelmeket felkelteni. Már az előadás beígérésében is kihangsúlyozták a magyarországiak, hogy milyen magyaros, lobogós külsőségekkel szeretnék megtartani ezt az előadást. Már önmagában nagyon veszélyes és káros lehetett volna népünkre is, s magára az immár 426 éves pünkösdi búcsúra. Messzemenően figyelembe kell venni a románság érzelmeit a mi magyarkodásainkkal szemben. Egyébként is a pünkösdi búcsúnak évszázadokon át kialakult hagyományai, szokásai, áhítata nem igényel semmi újkori modern betétet. Továbbá az operában éppen a Szent Istvánnal szembehelyezkedő Koppány jelenetekben a kegyhely és a pünkösdi áhítathoz nem illő mozzanatok is vannak. Koppány pogány feleségei több obszcén mozzanatot is bemutatnak. Nincs szükség a búcsúsok megbotránkoztatására."[840]

A tartományfőnök a búcsú napjaiban személyes beszélgetésben ugyanezt mondta el:

„…tudjuk, hogy annak idején, mikor Magyarországon a vallással együtt a nemzetiséget is igyekeztek a gulyáskommunizmus alatt kiirtani, akkor ez az István a király rockopera, az nagyon-nagyon jól jött. Elsősorban ugye a nemzeti érzelmeket sikerült vele, mondjuk úgy, hát fölszítani. És hát egy kicsi vallásos jelleg is van benne, mert hát Szent Istvánról szól, habár nagyon sajnáljuk azt, hogy odatehették volna azt, hogy szent István, a király.

… gondolni kell arra is, hogy a mi népünket semmiféle veszélynek kitenni nem szabad. Nincs jogunk. Ezt így megírtuk. Hát az első alkalommal nem értették meg úgy látszik.

Én nagyon tisztelem ugye, a Koltay úrékat, és egyáltalán, ezt az egész rockoperát. És azt is mondtuk nekik, felajánlottuk, hogy bármikor, van az ezer székely leányoknak a találkozója, vagy van az ifjúsági találkozó, a CSIT, ugye, ahogy itt mondják. Vagy esetleg ilyen alkalmakkor előadhatják, de ne a pünkösdi búcsú alkalmával, semmi szín alatt. Ezt ne rontsák el. Na, szóval így volt akkor."[841]

Egy évvel később Szörényi Levente sérelmezte a meghiúsult lehetőséget (azzal együtt az 1991-eset is), levélrészleteket közölt egyházi vezetőktől és a városvezetéstől, láthatólag azzal a tudattal, hogy valami jóvátehetetlen és szűk látókörű döntés született.[842]

1993-ban a helyszínen készült interjúkban (Tánczos Vilmossal, Bíró Zoltánnal, Gagyi Józseffel, Becsky Zelmával) az eset értelmező felemlegetése során folklorisztikus elemeket tartalmazó történetek is szóba kerültek. Eszerint az érsek Budapesten találkozott Szörényi Leventével, és megegyezett vele egy búcsú előtti napra tervezett bemutatóról. Egy másik történet szerint az érsek Antall József kormányfőnél járt közben az előadás ellen, amire aztán a várt állami támogatás nem is érkezett meg. Egy harmadik történet az érsekségen és a papságon belüli megosztottságról szól, mondván, a segédpüspök, a későbbi érsek Jakubinyi György pozitívan állt a tervhez. A helyi szóbeszédben még a felekezetek közötti érzékenység is felemlítődött, amikor kritikus írások mögött más felekezetű szerzőt gyanítottak.

Említést érdemel, hogy 1997-ben a vajdasági Tiszaszentmiklósról (pár ezres település) érkezett egy amatőr társulat, amely vezetőjük, Szabó László rendezésében négy városban is előadta az *István a király* rockoperát: Székelykeresztúron, Gyergyószentmiklóson, Csíkszeredában és Sepsiszentgyörgyön.[843]

840 HD-St. 1993. Pünkösdi búcsúra való előkészületek.
841 Interjú Benedek Domokossal, 1993. május 31.
842 1994-10-13 Szörényi.
843 1997-07-18 Bajna.

Tíz év elteltével – melynek során Románia számos városában valósultak meg a rockopera amatőr bemutatói, filmvetítései, színházi előadásai – 2003. július 5-én az *Ezer Székely Leány* találkozó estéjén került sor az *István a király* nagyszabású csíksomlyói bemutatójára. A készület hetekig tartott, az utolsó napokban már éjjel is zajlottak a próbák. A rendező Novák Ferenc volt, aki az ősbemutató koreográfiáját is készítette. Az előadást, amelyet a szereposztással együtt erre az alkalomra újítottak fel, hatalmas tömeg követte, és a Duna Tv egyenes adásban is közvetítette. A rockopera rendezése átmenetet képezett a színpadi(as) és az oratorikus megjelenítés között, mert a helyszín, a Hármashalom-oltárszínpad nem adott lehetőséget nagyobb szabású színpadképek megalkotására, a magyarországi és erdélyi táncegyüttesek összekapcsolása az ideiglenesen némileg megnagyobbított színpadon viszont látványos táncjeleneteket tett lehetővé. Több korábbi, a műért lelkesedő fiatal generáció volt együtt, a húsz évvel korábban volt fiatalok éppúgy, mint az új századelő ifjúsága. Sosem látott nagyságú, egyesek szerint 300 ezer feletti nagy tömeg gyűlt össze, és az előadás szinte demonstrációvá nőtt azzal, hogy a végén a szereplők és a tömeg együtt énekelték el a *Himnuszt*, majd utána a *Székely himnusz*t is. Az esemény azok közé az új fejlemények közé tartozik, melyeknek részleteit itt már nem követhetjük; a sajtóvisszhang, az előadás interneten elérhető részletei, a DVD-n is kiadott koncertfilm és a tíz évvel későbbi megemlékezések egyöntetűen jelzik, hogy ez az előadás az eredetihez hasonlóan ugyancsak messze túlmutatott önmagán. „Mintha kicsit Nagy-Magyarország ide költözött volna", idézte fel Lakatos Imre táncoktató, a szervezést összefogó *Ezer Székely Leány Alapítvány* tagja.[844]

Babba Mária

A csíksomlyói búcsú az 1990-es években néhány év alatt vonzerőt kezdett gyakorolni olyan csoportokra is, amelyek egyetemes (katolikus) vallási eszméket és szimbólumokat sajátos módon ötvöztek magyar hagyományokkal. Az *Ősmagyar Táltos Egyház* fehérbe öltözött, zárt alakzatban felvonuló csoportja ezeknek egyik, talán a legfeltűnőbb és leglátványosabb csoportja volt. E csoport volt az egyike a kereszténységet ősmagyar, szinkretista elemekkel vegyítő formációknak, amelyben Szűz Mária tisztelete, kultusza összevegyült „Babba Mária" „ősmagyar" istenasszonyként tisztelt alakjával. Ezért érdemes közelebbről is szemügyre venni a Mária-tisztelet és a Babba alakjának kereszteződését – a szó mindkét értelmében, hiszen volt, aki számára ez a kettő összeötvöződött, míg mások egymást keresztező felfogásokat láttak bennük. Nyílt ütközés úgy, ahogy azt a rockopera körül láttuk, nem alakult ki. A ferences renden belül volt ugyan elöljárói közbeavatkozás, de tágabb körben inkább beszélhetünk olykor talán csak a szóhasználat, olykor mélyebben meghúzódó felfogások szétválásáról.

A *Babba Mária* kifejezés először 1980-ban jelent meg P. Daczó Lukács írásában a *Népismereti Dolgozatok*ban.[845] Szűkebb szakmai, folklorista körökön kívül ez ismeretlen és visszhangtalan maradt egy teljes évtizedig, leszámítva a kötet ill. az írás néhány ismertetését folyóiratokban, újságokban. Húsz évvel később a fogalom már széles körben elterjedt, ismert volt:

[844] 2013-07-05 Péter.
[845] Daczó 1980.

szorosan összekapcsolódott Csíksomlyóval és a Szűz Máriával, szinte a kegyszobor másik nevévé vált. Addigra cikkek, tanulmányok, publicisztikai írások sora vitte be a köztudatba, kiről-miről is van szó.[846] Vizi E. Szilveszter, az MTA elnöke 2007-ben tanúságtételként megírt esszéjében kétely nélkül írja le, hogy „az egykor volt magyarok ősvallásának Hold-istenasszonya boldogságos Szűz Máriává változott át, mivel a magyarság a napkultuszban az áldott Napot, a holdéban pedig az ősi boldogasszonyt tisztelte, akit Babbának hívott, és a kereszténység felvétele után Babba Máriává lett".[847] P. Daczó Lukács két könyvben is összegezte évtizedes munkával kiformált meglátásait.[848] Mostanra, újabb két évtized elteltével ez a kapcsolat már több százas nagyságrendben adatolható.[849] Részletes tartalomelemzést mellőzve itt röviden szemügyre vesszük a fogalom kétfelé ágazását: mivé alakult az egyik irányban egy mitologikus beszédmódban, és mire jutott a szaktudományos megközelítés. Ezek fényében válik érthetővé, miért és hogyan láthatjuk az egyetemes és a magyar sajátos ütközését a szó és a fogalom körül.

A *babba* szó tájnyelvi értelemben 'szép' jelentésben él (vagy élt) a Székelyföld keleti peremén, főként Gyimes vidékein. P. Daczó Lukács 1973 és 1978 között, amikor Kosteleken szolgált plébánosként, véletlenül hallotta emlegetni, és mivel a szó mögött rejtett hiedelemalakot sejtett, elkezdett utánajárni. Első közlésében a Gyepecén, Magyarcsügésen hallottak alapján úgy látta, hogy *Babba Mária* jelentheti Szűz Máriát, de olykor többet is, egy olyan alakot, aki az Isten mellett vagy fölött is állhat, vagy akár azonosítható is Istennel. Jelenthette továbbá a Holdat is, még inkább egy holdistennőt; rögvest ki is mondta, hogy „a néphagyomány nyomán még inkább bebizonyítom: Babba Mária Gyimesben valóban a holdistennőt jelentette".[850] E hiedelmek fennmaradását annak tulajdonította, hogy mivel „ezeken a szétszórt erdei településeken papokkal ritkán találkoztak, mélyebben nem ismert keresztény hitük mellett az ősöktől átvett hiedelmeket is zavartalanul gyakorolhatták.".[851] Már ebben az első közlésben megjelenik egy említés arról (mitológiai szótár-adatra hivatkozva), hogy az ókori kelet népei között a sumérok-nál tűnik fel egy hasonló hangzású néven emlegetett alak, „a termékenység istennője, vagy földanya, aki életet lehel az élőlényekbe", egyúttal az is, hogy a hasonló hangzású szláv *Babának* „semmi olyan tulajdonsága nincs, amely a gyimesi istennővel rokoníthatná".[852]

A páter később szóban és írásban mindenfelé igyekezett terjeszteni azt a nézetét, hogy Babba Mária egy honfoglalást megelőző, a „pogány" magyar hitvilágban létezett istennőalak; hogy amikor a magyarok megismerték a kereszténységet, az új vallás Szűz Máriáját könnyen és hamar tudták el- és befogadni, mert őt a saját hitük szerinti istenanyával azonosították; ez az egyik oka annak, miért történt meg olyan könnyen és gyorsan a keresztény hit felvétele, és annak

846 Molnár V. 1995.

847 Vizi 2007.

848 Daczó 2000, 2010

849 Az Arcanum Digitális Tudománytár (www.adtplusz.arcanum.hu) a kifejezésre keresve 1980–1999 között 38, 2000–2019 között 304 találatot ad ki. Ehhez hozzátehetünk még számosat, amelyek ebben az adatbázisban nem szerepelnek (könyvekben, stb.). Itthoni újságok (Magyar Nemzet, Új Ember, Nyugati Kapu, Napi Magyarország, Népszava, Vasárnapi Hírek, Szabad Föld, Magyar Hírlap, Família Magazin, Népszava) és erdélyiek (Háromszék, Székelyhon, Székely Hírmondó) nagy számban vannak digitalizálva.

850 Daczó 1980. 235.

851 uo. 238.

852 uo. 239.

is, hogy Szent István király a halálos ágyán miért Szűz Máriának ajánlotta fel országát. Ezen túl a Babba Mária honfoglalást megelőző hitéből eredeztette azt a kultuszhelyet, amely az ő nézete szerint a legtovább őrizte ezt a kapcsolatot, azonosítást, és ami nem más, mint Csíksomlyó. Így a Babba Mária már nemcsak Szűz Máriával általában, hanem kifejezetten a csíksomlyói Szűz Máriával, olykor egészen magával a kegyszoborral azonosult, ami magyarázatul szolgált arra (is), hogy miért olyan erős a székelység ragaszkodása ehhez a kegyhelyhez. Lassacskán a saját papi szerepét is átértelmezte, és egyházi körökben is a lehető legkomolyabban magyarázta el, hogy „a pap korunk táltosa".[853] Külön oknyomozás tárgya lehet az, hogy egy teológiát tanult, ám a néprajzban és a filológiában autodidakta ferences pap számára milyen belső lelki folyamatok során erősödött meg az a hivatástudat, ami oda vezette, hogy hatvan-hetvenévesen egyre inkább a Babba Mária tiszteletének és e tisztelet terjesztésének szentelte magát.

Egy másik oknyomozás tárgya lehet az, hogy a magyarországi szinkretista keresztény és – jobb szó híján – újpogánynak nevezhető vallási-kulturális csoportok hogyan találtak rá egy erdélyi ferences pap eszméire; kik és hogyan kapcsolták össze Babba alakját távolra vezető és egyre inkább a mitologikus logika szerinti kapcsolatokon keresztül sok „ősi" keleti nép hitvilágával. Egyikük Takács György, aki P. Daczó Lukács nyomdokain maga is elindult Gyimes peremvidékeire, gazdag szóhagyományt gyűjtött össze és közölt. Az ő gondozásában jelent meg P. Daczó Lukács saját gyűjtésű archaikus imádságokat tartalmazó kötete is.[854] Tanulmányt, majd később annak nyomán önálló könyvet szentelt Babba Mária alakjának.[855] Harangozó Imre ugyancsak híve lett ennek a gondolatnak.[856] Hogy hogyan találta meg az útját e felfogás az új táltosok irányába, nem tudjuk részletesen dokumentálni, de tény, hogy a csíksomlyói Máriatisztelet az 1990-es évek közepe tájékán ebben a körben is része lett a hitvilágnak. Az is tény, hogy a *Babba Mária* alak utat talált a politikai paletta szélsőjobb oldalán elhelyezhető alakulatok felé is. 2001-ben a csángó misét követően például a Magyar Igazság és Élet Pártja tagjai a templom ajtajában „a csíksomlyói csodatevő Szűzanyát, a Babba Máriát ábrázoló szórólapokat osztogattak, melyeknek a hátlapjára a Magyar imádságot követelést nyomtatták, alá pedig a párt jelvényét". Az ott jelen lévő magyar politikusasszony, Dávid Ibolya igazságügyminiszter természetesen elutasította a gesztust, mondván, ilyenkor elkerülik a politikát.[857] Ezt a kapcsolatot azok a szinkretista nézetrendszerek alapozzák meg, amelyek egy speciális szkíta gyökerű magyar kereszténységet képzelnek el, amihez képest az egyház által képviselt tanítás ún. *judeokeresztény*ségnek minősül, ahol – Badiny Jós Ferencnél például egészen világos antiszemita éllel – a pártus hercegnek tartott Jézus eredeti származása is megkérdőjeleződik.

A P. Daczó Lukács és a saját szerzetesrendje közti egyik, éveken át húzódó konfliktus oka a Babba Mária körül kialakult helyzet lett. Amikor 1989 után a korábbiaknál szabadabban lehetett előállni saját elgondolásokkal, a páter is azt remélhette, hogy az, amit ő addigi buzgalmában a maga hitével meglátott, pozitív fogadtatásra talál majd a rendjében és a vezetők körében is. Hetven éves volt már, negyven éve nem élhetett rendi közösségben, sőt, 1970 után több mint

853 Daczó 1991a. 5.
854 Daczó 2003.
855 Takács Gy. 1993, 2002.
856 Harangozó 2001, 2003.
857 2001-06-19 Kristály.

tíz éven keresztül eldugott és magányos falusi plébános volt. Saját maga alakította ki elgondolásait, igazi társakra nem talált sem szellemi-lelki, sem tudományos értelemben. Szerette volna, hogy a plébániai lelkipásztori feladatoktól megszabadulva teljes erejével a saját tudományos kutatásainak szentelhesse magát, hogy így teljes mélységében kidolgozhassa a Babba Máriára vonatkozó elképzeléseit. Ezt Csíksomlyón szerette volna megtenni, és 1993-tól mindent elkövetett, hogy a rendi vezetés jóváhagyásával oda költözhessen és nyugdíjazzák. A helyzet másként alakult: 1994-ben a felkínált választási lehetőségek között Csíksomlyó nem szerepelt, így Désre került, ahol élete végéig lakott, működött. Romló egészségi állapotban hozta tető alá a könyvét, de eközben összeütközésbe került a tartományfőnökével, Benedek Domokossal. Az elöljáró nem nézte jó szemmel törekvéseit és felfogását, személyesen és levélben is többször figyelmeztette.[858] Ez (korábbi sérelmek nyomán is) elkeserítette az idős pátert, és még az is megfordult a fejében, hogy elhagyja a rendet, és átvételét kéri az egyházmegye papsága körébe, amit végül persze nem tett meg. Ez a személyes, de egyúttal a közösséget érintő belső, kívülről alig látható konfliktus oda vezetett, hogy sem a kegyhelyen, sem az egyházi szóhasználatban ferencesektől vagy más egyháziaktól nem halljuk-olvassuk emlegetni Babba Máriát; ez a „civilek" kezébe került, akiknél egyre újabb hozzáköltések és mitologizálások eredményeivel találkozhatunk. Adott ponton már Babba Mária eredeti apostola is úgy látta, hogy a gondolata rossz kezekbe került, nem értik a lényegét, és tévútra viszik, amikor a pogány magyarok hitvilágának jelenkori átültetését remélik tőle.

A vezető erdélyi folklorista, Faragó József, aki P. Daczó Lukács dolgozatának eredeti közlője volt 1980-ban, jóval később egy könyvismertető esszéjében vetette fel kérdésként, hogy „vajon Szent István nem épp azért ajánlotta-e nemzetünket Szűz Mária, nem pedig a keresztény egyház valamelyik más népszerű szentjének oltalmába, mert a magyarságban már eleve élt egy istenasszony, istenanya kultusza?" Ebben a tőle kissé meglepően hangzó mondatban nem annyira tudományos állásfoglalást láthatunk, inkább csak egy halvány egyetértést sejtető mondatot. Szaktudományos megközelítéssel Tánczos Vilmos foglalkozott a témával összefoglaló könyvének abban a részében, amely a Mária-tisztelet lelkiségét, azon belül is a *Maria Immaculata*, a „szép", „szeplőtelen" vonatkozásokat tárgyalja. A *babba* jelzőt összefüggésbe hozza „Mária eredendő tisztaságával", hiszen a szó a székely és csángó gyermeknyelvben jól adatolhatóan a 'szép', 'csinos', 'gyönyörű' fogalmakat jelenti. Felveti a lehetőségét annak is, hogy „Szűz Mária egy pogány anyaistennő helyébe lépett", de a kérdés vallástörténeti fejtegetésébe kellő óvatossággal nem bocsátkozik bele.[859] „A Babba Mária tehát nem más, mint a középkori kereszténység Európa-szerte nagy tiszteletnek örvendő Szeplőtelenül Fogant Szűzanyája a székely és gyimesi csángó gyermekek sajátos vallásos kultúrájában. A 'szép' jelentésű „babba" jelzőt Szűz Mária a 'tiszta', 'szent' jelentésű latin „pulchra", illetve a neki megfelelő magyar „szép", „szűz" gyermeknyelvi szinonimájaként kapta a felnőttek gyermekekkel való kommunikációjában. Lehetséges, hogy ez még a középkorban az Immaculata Conceptio tanának széles körben való elterjedése idején történt, de semmiképpen nem korábban. Az elhomályosult ősi istenasszony személyére, amelyre az egyház a Mária-kultuszt átvitte, nem a „babba" jelző,

858 Kozma 2013. 316–320.
859 Tánczos 2016. 37–38.

hanem a fenyegetésképzetek és a Hold-vonatkozások utalnak".[860] Ő tehát nem erősíti meg egy *Babba* nevű egykori pogány istenasszony átalakulását Szűz Máriává. Más kutatók között Povedák István Babba Máriának a P. Daczó Lukács által népszerűsített alakját egy tágabb értelmezési keretben helyezte el: a keresztény-újpogány szinkretizmus példáját látja benne, és részletesen bemutatott eseteket sorakoztat fel arra, hogy szertartásokon, szimbólumokon keresztül mi mindent milyen sokféle módon tud magába olvasztani pl. a keresztény szóhasználattal megegyező, de attól jelentősen eltérő értelemben használt *Boldogasszony* kifejezés is.[861] P. Daczó Lukács és mások írásaira, valamint interjúkra is alapozva Mihály Vilma-Irén hasonló felfogásban elemezte azt, ahogyan a Székelyföldön a Szűz/Babba Mária jelenségegyüttesben újpogány nőiség-képek jelennek meg.[862] „Daczó Árpád könyvei és az elemzett interjúk alapján Babba/Szűz Mária az anya archetípusába sorolható, ennek különböző megnyilvánulásaival: egyetemes női istenség, aki megteremti a világot, Világanya, és a szűz, aki ebbe a világba istent szül … A Termékenység Istennőjének oltalma és segítsége Szűz/Babba Mária jelenléte révén megerősíti egységében és egyediségében a magyar/székely közösségeket és identitástudatukat".[863] Mindez beleillik az ősmagyar mitológiák jelenkori alakulásfolyamatainak messzire vezető témakörébe.[864]

[860] Tánczos 2016. 40, v. ö. Tánczos 2018b. 149.
[861] Povedák 2014a, 2014b.
[862] Mihály V. 2015.
[863] Mihály V. 2015. 285.
[864] Bali 2014, Illés 2015.

3. A MÉDIA LÁTÓSZÖGEI

366–390. KÉP

A somlyói kegyhely és búcsújárás 1989 után a média-reprezentációk terén is a szó szoros értelmében felszínre került, vagyis megjelent ott, ahonnan addig teljes mértékben ki volt szorítva és hiányzott: a társadalmi nyilvánosság tereiben. 1989 után két évtized alatt itt is lezajlottak a közismert radikális változások. A diktatúra időszakát követően felszabaduló sajtó és elektronikus média az 1990-es évek végére kiegészült weboldalakkal, majd a kétezres évek folyamán az online tér, a web2, a fénykép- és videómegosztó illetve a közösségi oldalak széleskörű elterjedése következett. Húsz év alatt a médiafogyasztás és a médiatartalmak előállításának egész rendszere olyan átalakulásokon ment keresztül, amire korábban sosem volt példa. Ez ismétlődő tanulási folyamatokkal járt az újabb fajta alkotói módszerek és a közönséghez való eljutás terén is. Ez bármely témát kutatók számára olyannyira megsokszorozta az elérhető forrásanyagot, hogy az már nem is annyira forrás, inkább tenger.

A sajtót eddig főként információforrásnak tekintettük és eszerint használtuk, mint ami alkalmas a megfigyelések, interjúk, fényképek kiegészítésére. Ebben a fejezetben a sajtóra és a televízióra a maguk relatív önállóságában tekintünk. Hogyan vált a csíksomlyói búcsú médiaeseménnyé, miféle arculatot öltött a sajtóban, televízióban, hogyan vált a búcsú a jelenlévők százezres tömegén túl a távollévő milliók számára is„hozzáférhetővé”? Anélkül, hogy átfogó médiaelemzést végeznénk, érdemes szemügyre venni néhány műfajt, beszédmódot, fontosabb változást. A média-reprezentációk széles köre a különböző időkben és műfajokban sokszor mutatkozik egymáshoz igen hasonlónak, szinte az unalomig ismétlődnek bennük sztereotípiák, miközben más-más hangsúlyokat emelnek ki, más-más tapasztalatokat vagy élményeket tárnak a fogyasztók elé.

Írott sajtó

Az 1990-es évek elején a közemberek tájékozódásának az egyik legfontosabb eszköze még az újság, a sajtó volt, természetesen a rádióval és a televízióval együtt. A kötött időben fogyasztható elektronikus médiától eltérően az írott sajtó olvasható szelektíven, gyorsabban; eltehető, visszakereshető; továbbadható és továbbolvasható, másokkal megbeszélhető. Eseményekre itt lehet a leggyorsabban, egy napos reakcióidővel reagálni, hiszen tévé- és rádióműsorok többségének készítéséhez nagyobb technikai apparátus, több idő, nagyobb átfutás szükséges. A sajtó fajlagos költsége minden más médiánál alacsonyabb, ezért egyazon olvasóközönségre számítva lapok rétegzett sokasága működhet. Helyi, egy-egy településen vagy annak a környezetében terjesztett lapok mellett megtalálhatók szélesebb körben elérhető napi- és hetilapok, magazinok. Ugyanakkor a terjesztés erősen korlátok közé szorítja a sajtót. A magyarországi újságok Erdélyben az 1990-es évek elején gyakorlatilag még elérhetetlenek voltak, és ez így volt fordítva is. Ugyanakkor az erdélyi magyar sajtó jó része is a saját szűkebb területi határai közé volt bezárva;

a Csíkszeredában szerkesztett és kiadott *Hargita Népe* napilapot akár már csak száz kilométerre északra vagy délre is alig vette és olvasta valaki.

Az 1989 utáni erdélyi sajtót 2000-ig a bibliográfus Kuszálik Péter tekintette át és írt róla tanulmányt. 1989 óta Romániában is sajtószabadság van, a lapok életét már nem a politika, hanem a gazdaság és a közélet változásai befolyásolták. Az 1990-es években alapvetően megváltoztak az olvasási szokások, számos magyarországi sajtótermék vált elérhetővé. A televízió térnyerését jelzi, hogy a korábbi korszak napi két órányi magyar adása után 5–6 belföldi, és számos külföldi csatorna érhető el. Erdélyben sokáig mégis erősebbnek látszott a ragaszkodás az írott sajtóhoz. Tíz év alatt közel ezer új kiadvány jelent meg, a tematikus csoportok között az egyházi lapok közel tíz, a napi és hetilapok öt, közéleti-művelődési lapok nyolc és fél százalékot tettek ki. A bibliográfusnak is feltűnt, hogy a szabad lehetőségek milyen sok amatőr megoldást szültek, zavaros évfolyam- és lapszámozások például az ő dolgát is megnehezítik.[865]

Magyari Tivadar többször is összefoglalta az erdélyi magyar sajtó néhány főbb jellemvonását és ezek összefüggését a kisebbségi társadalom jellegzetességeivel.[866] Az erdélyi magyar társadalom *teljes* társadalom, a nyilvánosság szerkezete ennek megfelelően erősen tagolt, a média nagyrészt önálló és széles skálán mozog. Minekutána a társadalom nem homogén, ezért médiája is erősen rétegzett, ám a médiaközönség számottevő része megoszlik a magyar és a román nyelvű média között. A magyar népesség földrajzilag nagy területen él, alig vannak igazi tömbök és jelentősek a szórványvidékek, vagyis mindenütt relatíve alacsony a médiafogyasztók száma. Ez azt eredményezi, hogy „országos kivetítésben a közösség súlya célcsoportként a reklámpiacon viszonylag csekély”,[867] így az erdélyi magyar média nem tud kiterjedtebb vagy országos hálózatokat működtetni. Emiatt is van, hogy a sajtó erősen helyi jellegű, a legfontosabb szerepük a megyei napilapoknak van. Ezek mind az 1989 előtti megyei lapok utódai, zökkenőmentesen, olykor csak címváltozással élték át a rendszerváltást, és magánvállalkozásban működnek; egy-egy régióban, vagy megyében gyakorlatilag monopolhelyzetük van. Terjedelmük 8–12, esetleg 16 oldal között mozog. A kisebbek 4–7 ezer, a közepesek 10–15 ezer, némelykor pedig akár 20 ezer példányban jelennek meg. Az 1990-es években (és némely esetben napjainkban is) ilyen helyi napilap Csíkszeredában a *Hargita Népe*, Sepsiszentgyörgyön a *Háromszék*, Marosvásárhelyen a *Népújság*, Kolozsváron a *Szabadság*, Szatmárnémetiben a *Szatmári Friss Újság*, Nagyváradon a *Bihari Napló*. A kilencvenes években országos napilapnak tekintették a bukaresti *Romániai Magyar Szó*t (aminek nyomtatott kiadása 2005-ben megszűnt), majd 1999-től a kolozsvári *Krónikát*. Életképes és jelentős olvasottsággal bíró országos napilapot nem sikerült alakítani és fenntartani.[868] Hetilapként jelent meg az *Erdélyi Napló*, az *Európai Idő*, az *Erdélyi Napló*. Szépirodalmi és irodalomkritikai lapok mellett, számos civil szervezet és csaknem minden egyház megjelentet időszaki kiadványokat; katolikus környezetben mérvadónak számít a *Keresztény Szó* és a *Vasárnap*.

Médiakutatások a kétezres években is azt mérték, hogy az újságolvasó magyarok több, mint a fele a napilapok közül csak a helyieket veszi kezébe. Az olvasók nagy többsége városi (a

865 Kuszálik 2001.
866 Magyari 2000, 2017.
867 Magyari 2017. 400.
868 Kiss T. 2017b 423.

csíkszeredai napilap esetében pl. 70 százalék), azaz falusiakhoz az újságok sokkal kisebb arányban jutnak el.[869]

Egy másik jellegzetesség, hogy „a romániai magyar nyilvánosságot azok a nézetek uralják, melyek az elitkultúra médiájának tulajdonítanak fontosságot, sajátos módon e kultúra kizárólagosságában, de mindenképpen felsőbbrendűségében gondolkodnak”.[870] Ez másként *literaturizáltság*ot jelent, vagyis azt a felfogást, hogy újságírás „fontos” részeinek a szépirodalom vonzáskörébe kellene tartoznia. „Ez a felfogás a politikai hírlapírástól a sportújságírásig, a tömegközönségnek szóló magazinok szerkesztésétől a reklámújság szerkesztéséig mindenre kiterjed. Márpedig a szépirodalmi tevékenységhez kapcsolódó lapszerkesztés (az irodalmi lap szerkesztése) jellegzetesen más természetű, mint a hírlapírás, televíziózás, köztájékoztatás”.[871] Más szavakkal az elit hajlamos a kisebbségi olvasóközönséget nem *társadalomnak* tekinteni, hanem valamilyen elit kulturális kollektívumnak, amelyben az emberek többsége könnyen művelendőnek és művelhetőnek mutatkozik, és tömegesen olvassa a bevett szépirodalmi alkotásokat és bonyolult politikai fejtegetéseket is.

A kilencvenes évek sajtójában az elemző még uralkodónak látta az általa *aprofesszionális* magatartást, ami csaknem szinonim az amatőrizmussal. „Gyakori, hogy a romániai magyar sajtótartalmak nem követik azokat a megszokott eljárási módokat, amelyek máshol alapvetőek és rutinjellegűek – ilyen például a hír elkülönítése a kommentártól, az érzelmi túlfűtöttség mellőzése, a távolságtartás, a hírszelekció rutinjai”.[872] Ez oda vezet, hogy a sajtóvállalkozások nem annyira egy gazdasági vállalathoz, hanem egy agitatív civil szervezethez hasonlítanak, amelyek a kisebbségi érdekek védelmét és képviseletét tartják hivatásuknak, így sokszor erősen keverednek a politikusi, újságírói és a közemberi szerepek. A szerző által (mások nyomán) *kisebbségi neurózis*nak nevezett médiadiskurzus jellemzője, hogy „a sajtó dramatizálja a kisebbségi létet, fokozza az etnikai viszonyok problémás voltának érzetét, azt a hétköznapi élet egyik fő problémájaként tematizálja”.[873]

A pünkösdi búcsú utáni napokban a kezdetektől fogva rendszeresen sokféle tudósítás kerül az olvasók elé. Sok éven át történt sajtófigyelés, [874] újságok meglehetős nagy számának és kiterjedt körének áttekintése alapján itt erről fogalmazunk meg néhány megfigyelést és következtetést a nyomtatott (print) sajtó és online elérhető sajtóanyag alapján.[875]

Csíksomlyó szempontjából a helyi lapok között kitüntetett szerepe van a csíkszeredai *Hargita Népe* c. napilapnak. A csíki régió lakóinak, a helybelieknek ez a legszélesebb körben elérhető és legolvasottabb újságja, az 1990-es években és azóta is ez szolgáltatta a legtöbb

869 Magyari 2005.155–157.

870 Magyari 2017. 401.

871 Magyari 2000.

872 Magyari 2000.

873 uo.

874 Egykorú sajtóanyag (print, újságkivágatok) beszerzésében a saját gyűjtésemen kívül kollégák és diákjaim is sokat segítettek, ezért itt többeknek jár köszönet. Néhány évig, 1994–1997 között az OTKA kutatási támogatásának köszönhetően a MAHIR sajtófigyelő szolgáltatását is igénybe vehettem.

875 Az *Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár* (adatbank.ro) online adatbázisában kronologikus rendben feldolgozott sajtógyűjtemény érhető el az 1990–2009 közötti két évtizedből (Udvardy Frigyes munkája eredményeképp). Ma már számos újság online formában is elérhető, továbbá korábbi lapszámok ezreit digitalizálták például az *Arcanum Digitális Tudománytár*ban (www.adtplusz.arcanum.hu), ami ugyancsak forrásként szolgál.

információt. A hétköznap nyolc oldalas újság első oldalán a friss politikai, közéleti hírek vagy azok kezdő bekezdései kapnak helyet, és egy régebbi rutint megtartva általában tárca is olvasható újságíró vagy helyi író tollából. A második oldal *Nagyvilág* oldalcímmel a külföldi híreké, a 3–5. oldalra váltakozó összeállításban a *Körkép, Sport, Művelődés, Hitünk, Pályázat, Néprajz, Környezet, Fórum, Dokumentum, Magazin* vagy más, időszerű oldalcímmel ellátott rovatok kerülnek. A 6–7. oldal a hirdetéseké, hetente egyszer a rádió- és tévéműsoroké, a 8. oldalon pedig *Napról napra* oldalcím alatt kis híreket, évfordulókat, kisebb sporthíreket olvashatunk. Ünnepeken melléklet is megjelenik. Az írások műfaja a tárgyszerű tudósítástól, kishírtől a tárcán, publicisztikán keresztül a könyvismertetésekig, interjúkig, pályázatra érkezett vagy azoktól független emlékezésekig terjed. Az újságban meghirdetett pályázatok anyaga közül kötetben is megjelent a hadifogság és a kulákélet témaköre.[876] Újságírók mellett írókat és költőket is találunk a munkatársak közt, akiknek könyveik is jelentek meg (Beke György, Ferencz Imre, Fodor Sándor, Kozma Mária, Sarány István, stb.), és alkalmanként magyarországi szerzők is feltűnnek. Nem hiányoznak szerzetesek, papok írásai sem (P. Bartók Albert, P. Benedek Domokos, Boros Károly, P. Daczó Árpád Lukács, P. Márk József).[877] A helyi viszonyokkal, városi és falusi visszásságokkal kapcsolatban sokszor olvashatók méltatlankodások, és olykor a keresetlen hangvételű replikák, viták sem hiányoznak. Mindig van fekete-fehér fénykép, oldalanként általában több is.

Rendszeresen és jelentőségükhöz mérten kisebb vagy bőségesebb terjedelemben ad hírt a lap egyházi eseményekről. Nemcsak a három nagyünnep nem marad érdemi említés nélkül, hanem a többiek sem, mint a Mária neve napi búcsú, az úrnapi körmenet, a virágvasárnap vagy mások. Egyházi személyiségek rendszeresen megszólalnak, kiemelt alkalmakkor interjúk készülnek katolikus és más felekezetű vezetőkkel is.[878] Templom-, kápolna-, kereszt- és harangszentelések biztosan nem maradnak ki a lap tudósításai közül.[879] Ide sorolhatók a rendszeres tudósítások a július elején megtartott Ezer Székely Leány Találkozóról, amely a millecentenárium évében, 1996-ban külön hangsúlyt is kapott.[880]

A búcsúünnep az újságban minden évben kiemelt helyen szerepel. Már 1990-ben megjelent a pünkösdi melléklet, akkor még főként másoktól átvett régebbi írásokkal. Gyorsan kialakult ennek az egész várost megmozgató eseménynek a helyi médiavisszhangja, illetve annak vissza-visszatérő szerkezete.

Kezdettől fogva rendszeres, hogy már a pünkösd ünnepét megelőző héten olvashatók rövid közlések a búcsú programjáról és rendjéről, amiket tárcák, publicisztikák egészítenek ki. Ez az előzetes híradás több más ünnep és esemény esetében is jellemző, legyen szó akár úrnapi körmenetről, kápolna és harang megáldásáról, vagy hangversenyről, kiállításmegnyitóról, könyvbemutatóról és vásári alkalmakról. Más erdélyi és romániai újságokban a búcsúról általában

876 Ferencz 1997, Kristó 1999.

877 Például: 1990-10-18 P. Bartók–P. Márk, 1995-05-24 P. Daczó, 1996-05-22 A ferences atyák, 1999-05-22 P. Benedek. – Talán nem fölösleges itt újra jelezni, hogy a lábjegyzetekben itt és másutt is az *évszám–hónap–nap név* alakú hivatkozások nem a szakirodalomra, hanem a sajtóanyagra utalnak.

878 Például: 1997-03-04 Takács, 1997-03-29 Takács.

879 Például: 1995-11-28 Takács, 1995-06-03 Takács, 1996-11-01 Takács, 1996-11-26 B[orsodi].

880 Például: 1996-07-09 Takács, 1997-07-08 Sarány–Kovács, 1997-07-23 Boros.

nem találunk előzetes információkat; a helyi érdekeltségű és a tágabb körhöz eljuttatott sajtó, napi-, hetilapok, magazinok között ez az egyik különbség.[881]

Az újságban pénteken visszatérően szoktak írni az aznap kezdődő búcsúról, az ünnep szombatján pedig általában egész oldalas, olykor külön mellékletet képező összeállítások következnek. Egy-egy ilyen 2–4 oldalas, fényképes melléklet hat–nyolc cikket is magában foglal, olyanokat, amelyek „ráhangoló" jellegűek, informatívak, másfelé kitekintőek vagy a múltat idézik.[882] Minden korábbinál terjedelmesebb összeállítás jelent meg 1999-ben egy tucat cikkel, amit a két héttel korábbi pápalátogatás körüli csalódottság magyaráz. Mivel a lap vasárnap és hétfőn nem jelenik meg, a pünkösdi eseményekről rendszerint a következő keddi lapszámban olvashatunk (1998-ban kivételszámba ment a hétfői megjelenésű híradás[883]). Általában bőséges tudósítások szólnak keresztaljákról és más csoportokról; beszélgetések, interjúk látnak napvilágot néhány megszólított, megszólítható „hétköznapi" emberrel vagy jeles személyiségekkel; kisebb-nagyobb részleteket közölnek a búcsúban elhangzott szentbeszédekből.[884] Ezeknek elmaradhatatlan kiegészítője néhány fénykép is.

A romániai sajtóban 1990 óta számos más sajtótermék is több-kevesebb rendszerességgel tudósít a búcsúról: a Bukarestben kiadott *Romániai Magyar Szó*,[885] a kolozsvári *Szabadság*,[886] a sepsiszentgyörgyi *Európai Idő*,[887] a nagyváradi *Erdélyi Napló*.[888] Ezek rendszerint tömörebbek, hangvételük kevésbé közvetlen, többször a magyarországi MTI szövegeit veszik át. Több szerzős és több műfajt tartalmazó összeállításokat ezekben a távolabbi napi- és hetilapokban nem találunk. A nagyváradi *Erdélyi Napló* hetilap publicistája 1994-ben inkább hangulatképeket villantott fel,[889] a *Szabadság* az unitárius püspök nyílt levelét közölte a búcsú eredetével kapcsolatban.[890]

A katolikus egyházi lapok sorában a *Vasárnap* illetve a *Keresztény Szó* említhető. Utóbbi egyik rendszeres szerzője, a kolozsvári plébános Jakab Gábor könyvet állított össze a saját maga

881 1999 után akad egy-egy kivétel, pl. 1999-05-17 Rendezőség.

882 Az 1994-es pünkösd szombati melléklet tartalma: P. Daczó Lukács: A gyimesi Babba Mária; Vécsey Gyula: Miért esküdtek őseink a Napra, Holdra és a csillagokra; Bálint András: A kegyelmes úr virágcsokra; Mirk László elmélkedése; Sipos Domokos verse; Boros Fortunát: Csíksomlyó, a kegyhely (részletek); Bajna György: Véres búcsú ezerkilencszáznegyvenhatban; Csodatételek; Köszönés a Napnak, ima Prezsmer Vilma Jájitól, Salamon Anikó gyűjtéséből. – Az 1998-as mellékleté: Takács Éva: Együtt a hitben és nyelvben; Takács Éva: Hogyan ünnepelnek a cserkészek; A búcsú rendje; Szondy Zoltán: Jeles személyiségek a búcsún; Veress Gerzson: Piros pünkösd ünnepén; Fülöp Hajnalka: A csíksomlyói kegyszobor; Borsodi László: Séta egy védőszenttel; Gál Ignác: A somlyói Mária; Györgyice Vilmos: Pünkösdi búcsú Budajenőn.

883 1998-06-01 Takács, 1998-06-01 Rédai Attila–Sarány.

884 A lap 1997-es összeállításában például: Takács Éva: Paskai László bíboros celebrálta az ünnepi szentmisét; Sarány István: Gyalogosan Moldvából; Takács Éva: Az érem másik oldala; Forró Miklós: Köszönjük Neked, Uram; sz. n.: Zarándokok mondták; Jakubinyi György: [cím nélkül]; sz. n.: A meleg áldozatai; sz. n.: Köszönet. (Hargita Népe IX. évf. 95. sz.)

885 1993-06-01 Birtók, 1994-05-29 Birtók, 1997-05-19 Baracs, 1999-05-25 Daczó.

886 1993-05-26 „Az ő hitük…", 1999-02-15 Makkay, 2005-04-15 Fodor.

887 1997-05-30 Botos, 1998-09-19 Botos.

888 1995-05-31 Gy. A., 1996-06-05 Rostás.

889 „A takaros kis hegyi kápolnához vezető úton csillagnyi porszemként rakódtak le az évszázadok lerótt bűnei. Az engedelmes szél nem kavarja, nem vegyíti, össze a tiszta énekhanggal. … Reszkető bokájú öregasszonyok, harisnyás-bajuszos férfiak, népviseletbe öltözött nők, baseballsapkás vagányok térde megroggyan az örökkévalóság előtt" (1994-05-25 Varga).

890 2007-05-25 Szabó.

és mások újságcikkeiből, riportjaiból.[891] Ezek hangvétele egyháziasabb, a tényszerű tudósítás mellett gyakori az elmélkedő jelleg, vagy a lelki tanulságok hangsúlyozása. A ferences tartományfőnökség Csíksomlyón 1994-ben *Magnificat* címmel indított meg egy rendszertelenül kiadott lapot, amelyben főként a rendtagok írásait találjuk. 1997-től a ferences rend *Hírnök* címmel adott ki újságot, amely a szerkesztők szándéka szerint a második világháború előtt illetve éveiben megjelent nagytekintélyű rendi lap, *A Hírnök* (utóbb: *Szent Ferenc Hírnöke*) nyomdokaiba kívánt lépni; ez nem volt hosszú életű, és a búcsúról érdemben nincsen róla szó. A szűkebb körben ismert lapok között például a csíksomlyói plébánia *Kistestvér* c. egyházközségi értesítője szórványadatok hasznos forrásának bizonyult.

Magyarországi országos napilapok (*Magyar Nemzet, Új Magyarország*), világi és egyházi hetilapok (*Képes7, Keresztény Élet, Új Ember*), havilapok (*Erdélyi Magyarság*), vidéki települések újságjai egyaránt részt vállaltak búcsún szerzett élmények megosztásából, szentbeszédrészletek közléséből.[892] Tudunk egy-egy híradásról néhány jugoszláviai illetve szerbiai újság lapjain, mint az újvidéki napilap, a *Magyar Szó*, a *Kanizsai Újság*, a *Hitélet*. Érezhető a sajtóanyag számbeli gyarapodása 1993-tól, amikor a Duna Tv megkezdte csíksomlyói műsorait, majd még inkább 1996-tól, a magyar millecentenárium évétől.

A hazai napi- és hetilapok tudósításai és cikkei között érződnek az érdeklődés, a politikai beállítódás különbségei is. A konzervatív oldal két napilapja közül a kilencvenes években az *Új Magyarország* rendszeresen, a *Magyar Nemzet* valamivel rendszertelenebbül tudósított. Megtaláljuk az MTI sajtóanyagait és erdélyi tudósítók beszámolóit.[893] A búcsú ténye, témája többször egyik bekezdése a pünkösdi népszokásokról szóló cikkeknek, jellemzően kissé félrehallott, félreértelmezett információk alapján.[894] Máskor a búcsú a külpolitikai rovatba került, akár egy mondatba például egy pártkonferenciáról szóló híradással.[895]

A hazai baloldali sajtónak évtizedeken keresztül fontos orgánuma volt a *Népszabadság*; ebben Csíksomlyó a rendszerváltás előtt sok évig egyetlen összefüggésben, a Várszínház *Csíksomlyói passió* c. előadása kapcsán jelent meg. A helyzet később sem változott sokat: a rendszerváltást követően évek (!) teltek el, mire a lap 1995-ben először szót ejtett a csíksomlyói búcsúról; az oly gyakori alábecslés példájaként a résztvevők számát így jellemezték: „több, mint

891 Jakab 2009.

892 Néhány példa: 1990-06-30 Kerekes, 1995-06-18 Stoffán, 1999-06-06 Szerdahelyi.

893 Botos László csíkszeredai újságíró neve például éveken át rendszeresen előfordul az *Új Magyarország* hasábjain (viszont nem látjuk a helyi sajtóban). 1993-05-20 Botos, 1997-05-20 Botos, 1997-06-02 Dávid.

894 „A csíksomlyói búcsúra egyre többen látogatnak el napjainkban is. Nemcsak az anyaország béliek, de a testvéreiktől távol szakadt moldvai csángók is ezen a napon adnak találkozót (sic!) a csíksomlyói dombon álló (sic!) híres kegytemplomnál. Az idei pünkösdön hasonló bizalommal indulnak Csíksomlyóra a testvériség megtartó erejében bízó székely magyarok és csángók” (1993-05-29 Hankó).

895 „Miközben a korábbi kormánypárt, a Petre Roman vezette Nemzeti Megmentési Front országos konventjén kimondta metamorfózisát Demokrata Párttá, s a megújuló értekezlet az újjáválasztott elnök rögtönzött versmondásával ért véget, azalatt Csíkszereda tőszomszédságában, a Szűz Mária szobrának csodatevő híre miatt kegyhellyé lett Csíksomlyón immár az 1989 decemberi változások után negyedszer rendezték meg szabadon a katolikusok pünkösdi búcsújárását. A szombat-vasárnapi búcsúról ez alkalommal hiányoztak a mélyrepülést végző katonai helikopterek, láthatóan már senkit sem zavart a gyakran fel-felhangzó székely himnusz vagy a magyarországi vendégek feje fölött megjelenő piros-fehér-zöld színkombináció, az illető helység és temploma feliratával.” (1993-06-01 Cseke). A cikk a búcsú rövid bemutatása után a diplomáciai testület székelyföldi látogatásával folytatódik.

százezer főnyi sokaság…" tovább pedig ezt olvassuk: „az utóbbi évtizedekben, és főleg az elmúlt néhány évben elsősorban mint az erdélyi magyarság legnagyobb vallásos ünnepe vált nevezetessé".[896] Értetlenségre vagy éppen tájékozatlanságra utaló jelekkel a lap hasábjain másutt is találkozhatunk. Amikor 1996-ban megjelent Soós Sándor *Csíksomlyó* c. könyve, annak elegáns kiállítása okán kifejezett ellenérzést fogalmaztak meg.[897] Visszatérő elem az egzotikumok túlhangsúlyozása éppúgy, mint részletek kiemelése a saját kontextusukból.[898] Csíksomlyóról érdemben később is alig esik szó, turisztikai reklámokban, tévéműsorokban vagy kiállítási értesítőkben többször találkozhatunk vele, mint érdemi írásokban.

A sajtóban újra megmutatható, elmondható sok olyasmi, amit a résztvevők saját maguk is láttak, a maguk módján átéltek: ide tartozik például a vonulás, a nagymisére várakozás, a nagymisén elhangzott szónoklatok. A másik kör az, amit csak az újságíró tud: ő készíthet interjút idegenekkel, ő adhat hírt különleges eseményekről. Egy példa: 2000-ben a magyar kormány millenniumi emlékzászlót kívánt átadni a búcsún a gyulafehérvári érseknek, ő viszont ezt azzal hárította el, hogy ez a hely erre nem alkalmas. Torgyán József miniszter ezt tudomásul vette azzal, hogy „Az állam és az egyház ügyeit nem szabad összekeverni". Sarány István kommentárja: „A magyar kormány három minisztere és a külügyminisztérium politikai államtitkára tudomásul vették azt is, hogy nem vendégek, nem közszereplést vállaló politikai személyiségek, közjogi méltóságok, hanem zarándokok a somlyói búcsún. Még akkor is, ha státusukból kifolyólag fokozott figyelem kísérte részvételüket".[899]

Az újságíró „dörmöghet" is, az eseményekről szóló tudósítások mellett kételyeit, elismerését, más érzelmeit is kifejezheti. Ilyesmik mértéktartóan, kevéssé hangsúlyosan ugyan, de megjelennek.[900] Ferencz Imre 1999-ben arra emlékezett vissza, hogyan próbálta árusítani az első szabad búcsún a *Hargita Népe* pünkösdi számát, s a tömeg érdektelenségét látva ezt hogy adta fel.[901]

Voltak témák, amelyeket a sajtó megkülönböztetett figyelemmel kísért. Kiemelkedett ezek közül 1999-ben II. János Pál pápa romániai látogatásának ügye. Az erdélyi magyar katolikusok és vezetőik már sok évvel korábban, különösen pedig a pápa két korábbi magyarországi látogatása nyomán készültek rá, hogy egy romániai pápalátogatás programjában egészen bizonyosan

896 1995-06-06 MTI.

897 „Egy dolog mellett azonban nem tudtunk elsiklani. A szegényes múzeumi portékát kínáló polcokon a legtöbb múzeumban megtalálható volt egy, a Pest Megyei Múzeumi Igazgatóság által az idén kiadott, gyönyörű kiállítású, merített papíron színes fotográfiákat tartalmazó néprajzi monográfia. Címe: Csíksomlyó. Írta, fényképezte és szerkesztette: Soós Sándor. … Tisztelet-becsület a tudomány embereinek, akik kényszerűségből üzletemberekké válnak, és legtöbbször találnak megoldást a szakadék szélén álló intézmények további működtetésére. De ha a múzeumegyüttesnek az idén összesen két népszerűsítő kiadvány megjelentetésére telik, az egyik a biztos hasznot hozó Kovács Margit-katalógus, akkor a másik könyvnek talán mégsem Csíksomlyóról kellene szólnia" (1996-11-09 S. Tamás–Sz. Varga).

898 „A csíksomlyói búcsúk legősibb, mágikus pillanata ma is a pünkösdvasárnap hajnali napfelkeltevárás. Ezt a hajnali napimádatot a moldvai csángó magyarok őrizték meg ősi hiedelemvilágukból, arra épült a Mária-kultusz és a későbbi búcsú." (1997-05-14 Járay)

899 2000-06-13 Sarány.

900 1991-ben például a mozaikkockák a búcsúról cím alatt ilyeneket olvashattunk: „Mintha a Kombiné, kombiné… lenne. Az árvaházból a Napóleon Bld. zenéje. Szomorú diszharmónia." „Vajha eljön az idő, amikor a búcsúfia nem lesz silány pénzhajsza?" (1991-05-21 Bálint-Sarány-Takács) 1998-ban Fodor Sándor író tett szóvá rosszallóan kisebb hibákat a rendezésben (1998-06-02 Fodor).

901 1999-05-22 Ferencz.

benne lesz egy csíksomlyói látogatás is. Erről már 1991-ben szó esett, maga Jan Bukowsky, Románia apostoli nunciusa mondta a búcsú után, hogy „a Szentatya gyakran gondol rátok. Ha majd egyszer eljön Romániába, és én hiszem, hogy el fog jönni, akkor eljön ide Csíksomlyóra. Csak azt nem tudom, hogy ha majd idejön a Szentatya, azt a tömeget hova helyezik. Meg kell nyitni a szomszédos mezőket, kerteket, hogy mind befogadhassa a zarándokokat”.[902] Gergely István plébános1997-ben úgy nyilatkozott, hogy „ha a Szentatya Romániába látogatna, akkor biztos, hogy Csíksomlyót is útjába ejtené. A szabadtéri oltárszínpad egy ilyen lehetséges alkalomra is épült a csíksomlyói zarándokhelyen”.[903] Amikor aztán 1999 elején nyilvánosságra került II. János Pál pápa romániai utazásának kérdése, a katolikus püspökök minden követ megmozgattak egy Erdélybe is teendő látogatás érdekében, amelynek programjában egyaránt szerepelt volna a római és a görögkatolikus közösségekkel találkozás. Erről február közepén a kolozsvári napilaptól kezdve a magyarországi *Napi Magyarország*on át egészen a *Népszabadság*ig több újság is beszámolt, és hetekig tartott a reménykedés.[904] Erdélyi látogatásra, magyar hívekkel való találkozásra mégsem került sor. A háttérben az állt, hogy a pápának még a 2000. év, a nagy jubileum előtt kifejezett célja volt ellátogatni egy ortodox többségű országba, amire az 1054-es egyházszakadás óta még sosem került sor. Románia volt az első lehetőség, és az egyházdiplomáciai szempontok ezúttal fölébe kerekedtek másoknak, így – alig két héttel pünkösd előtt – csak egy rövid bukaresti vizitre kerülhetett sor. Emiatt akkor sokan éreztek keserű csalódást, ami sokféle értelmezésnek nyitott utat, legalábbis a szóbeliségben. A sajtóban ez alig volt érzékelhető, a lapokban a minden korábbinál több és részletezőbb beszámoló inkább elkerülte a témát, csak a *Romániai Magyar Szó* hozta szóba. A lap cikkírója érthetetlennek találta, hogy miért nem mentek el erdélyi magyar katolikusok a bukaresti pápalátogatásra, ahogy azt a görögkatolikusok jóval nagyobb számban megtették.[905] Egy másik tudósítás ugyanott a pápai nuncius jelenlétét a búcsúban az elmaradt pápalátogatás ellensúlyozására tett gesztusként értelmezte.[906] A gyulafehérvári érsek még évekkel később is szükségesnek tartotta nyugtató hangsúllyal magyarázni a kialakult helyzetet: „Megértettük azt is, amikor 1999 májusában felszólított minket, hogy az ökumenizmus oltárán áldozzuk fel óhajunkat, hogy meglátogasson minket Erdélyországban, Csíksomlyón. A körülmények, illetve mások nem engedték meg, hogy eljöjjön hozzánk, de megígérte, hogy a legközelebbi alkalommal már ez is sorra kerül, tehát akkor is együtt szenvedtünk vele”.[907]

902 1991-05-21 Bálint-Sarány-Takács. – 1991-ben még nem merült fel más ötlet a nagymise helyszínére.

903 1997-01-28 Botos.

904 1999-02-15 Makkay, 1999-02-18 MTI, 1999-02-18 Seres, továbbá számos más, itt fel nem sorolt újságcikk az Új Emberben, az Erdélyi Naplóban, az Európai Időben, a Romániai Magyar Szóban a Partiumi Közlönyben és másutt.

905 1999-05-21 Székely.

906 1999-05-24 MTI.

907 2005-04-15 V.R.

Televízió

Az írott sajtóval párhuzamosan 1990 óta a búcsú az elektronikus médiában, főként a televíziókban is megjelenik. Ami ott látható, az a sajtóhoz képest általában jóval több ember keze munkáját viseli magán, akik alkotói és alakítói a látványnak. Egy legalább két fős stáb mellé még egy kisvárosi helyi tévében is társul az adásszerkesztő. Egy nagyobb stáb legalább öt-hat ember (rendező, szerkesztő, riporter, operatőr, hangmérnök, világosító) valamint a technikai közreműködők összehangolt munkájából áll össze. Helyszíni élő közvetítés már legalább tucatnyi ember munkája (a sugárzást biztosító technikusokat még nem is számítva), amihez az előkészítés és utómunka (vágó, adásszerkesztő, stb.) és a műsorba illesztés járul. Ilyenformán nehéz lenne megtalálni egy-egy műsor igazi „gazdáját", szellemi atyját; ez főként (fő)szerkesztő szokott lenni, de a nézők számára legalább olyan fontos a látható-hallható narrátor vagy riporter is. A műsorkészítés hátterében mindig ott van a műsor számára biztosított adásidő, annak elhelyezése a műsorfolyamban, és legfőképp a pénzügyi, s azon keresztül a személyi és tárgyi keretek. Egyszer-kétszer kevés pénzből is lehet jó adást csinálni, de több pénzből nagyobb esély van rá, tartósan, sorozatszerűen és önkéntes munkában viszont biztosan nem lehet. Mindez szerkesztőségek, csatornák, intézmények vezetőin, az ő beállítottságukon, kapcsolatrendszerükön, tehetségükön múlik. Ők azok, akik arra is figyelnek, mi történik a „szomszédban", ki csinál hasonlót, ki próbálkozik ugyanazzal, együttműködjenek-e vele vagy inkább versenytársnak tekintsék.

Rendszeresen ismétlődő események és közvetítések során az alkotók számára könnyebbség az ismerős helyzet, évek alatt hamarabb meg lehet találni a megfelelő alanyokat beszélgetésekhez, rutinosabban lehet alkalmazkodni váratlan fordulatokhoz. Mindamellett egy évente egyszeri nagy esemény bemutatása során kihívás megtalálni az egyensúlyt az ismétlődés okozta rutin, a megszokás és a változatosság követelménye között. Bármilyen szertartás során az egyik kamera biztosan a liturgikus eseményre, az oltárra, a szónokra, a kórusra irányul; egy vagy több másik a résztvevőkre, főként szemből vagy profilból, sokszor ráközelítve arcokra, hiszen ez mutatja meg a „hatást", az „elmélyedést", az „áhítatot" – idézőjelben, hiszen megvilágítva, kamerák előtt minden egészen másképp van. Mindkét objektív messzemenően befolyásolja, mi történik: aki cselekvő résztvevő, az oltárnál misézik vagy beszél, nem csak a vele egy térben lévőknek, hanem egy sereg ismeretlen embernek, egy általa elgondolt közönségnek is cselekszik; hogy mennyiben másképp, mint ha ugyanezt kamera és mikrofon nélkül tenné, aligha mérhető fel. A résztvevők soraira, csoportjaira, emberek arcára irányított másik kamera nagyon sokszor okoz jól érzékelhető reakciókat: van, aki úgy tesz, mintha mi sem történne, és ennek során lassan „megfagy" az arckifejezése, van, aki lehajtja a fejét vagy elfordítja az arcát, van, aki belenéz a kamerába, vagy akár oda is integet azoknak, akiket oda gondol mögé. Mindenki szereplővé válik, és senki nem tudhatja biztosan, mikor van szem előtt, mikor látszik, mikor nem. Hogy mindebből, az operatőr és riporter által felvett anyagból hogy áll össze műsor, az utólag a vágóasztalon kap végleges formát; hogy a több kamerával zajló helyszíni közvetítésben miből mi marad, az a rendezőn múlik, aki a megfelelő pillanatban váltani tud a kameraállások között. Akkor van esélye sikeres, azaz jól követhető és a nézőt is bevonó, szinte résztvevővé tévő műsorra, ha „van miből" válogatnia, mert megfelelő számú és jól elhelyezett operatőre van,

akiket jól kiegészítenek a mozgó kamerák; továbbá ha jól tudja instruálni a kameramanokat, és ha alkalmas pillanatban át tud állni másik beállításra, és mindennek megtalálja a jó ritmusát. A műsor szerkesztői a lehető legtöbb eszközzel igyekeznek elpalástolni azt a magától értetődő tényt, hogy a műsor megszerkesztett, sok tudatos döntés eredményeképpen előálló produkció, mert a cél az, hogy a nézőt minél inkább belevigyék, bekapcsolják a helyszínen zajló eseményekbe.

Az egyházi szertartás médiaeseménnyé alakításának a befogadói oldalát tekintve igen tág, más jellegű tévéműsoroknál, ha lehet, még tágabb skálát láthatunk, illetve gondolhatunk el. Akár utólagos, akár egyidejű közvetítésről van szó, a néző bekapcsol egy készüléket, és a maga módján bekapcsolódik abba, amit lát. Lehet, hogy nem is szándékosan, lehet, hogy nem teljes egészében, az is lehet, hogy közben mást is csinál, és csak félszemmel figyel. Amit lát, az több is, kevesebb is, mint amit a helyszínen lévők láthatnak, és sokkal inkább elválik egymástól kép és hang. A figyelem több szólamban le van kötve: a képernyőn egyszerre látunk-hallunk riportalanyt, látjuk a hátteret, halljuk annak lehalkított hangját, énekét, és közben még háttérzene is mehet. Mindaz, amit a néző így befogad, biztosan megszerkesztett, de ő ezt – noha esetleg tudja –, nemigen veszi tudomásul vagy nem veszi számításba. A nézőnek (aki nem volt ott) így ez (marad) az egyetlen tájékozódási pont. Ha aztán odamegy, akkor ez a korábban már látott műsor lesz az összehasonlítás alapja is: várakozásait ehhez igazítja, a tapasztalatait ezzel veti össze. Az élő valóság lehet lenyűgözőbb, mint az élő vagy konzerv műsor, ám nem szabadulhatunk a benyomástól, hogy mégiscsak annak háttere előtt, azt tekintetbe véve, ahhoz képest valóságos és lenyűgöző; ezt fejezik ki a médiából tájékozódók „másra számítottam” típusú megjegyzései. A búcsús tömeget éppen ez a viszonyítási helyzet, ez a mentális háttér választja ketté: azokra, akik közvetítést mellőzve, és azokra, akik a közvetítésre tekintettel vannak jelen a búcsúünnepen. Az utóbbiak helyszíni tapasztalata a képernyőn korábban már látottak mellett kiegészül mindazzal, amire a közvetítés nem irányította rá a tekintetüket, egyúttal megnöveli a várakozást azzal kapcsolatban, ami már „ismerős”. Olykor talán a szereplési vágyat is megnöveli: lelkesebben integetnek, magukat kihúzva állnak a kamera elő, ha valaki mikrofonnal szólítja meg őket. Szójáték, de igaz, hogy a média a távol levőket (kissé) bekapcsolja az eseményekbe, a benne lévőket viszont (kissé) kikapcsolja onnan.

Egy később leadott vagy megismételt adásban látott egyházi szertartás élménye az időbeli késleltetés folytán még közvetettebb. Ismétlés a búcsú után néhány héttel még elsősorban az érdeklődés folytonosságából fakad; sok évvel későbbi ismétlések (ilyenek is voltak) inkább emlékfelidézést érhetnek el. Az internet adta lehetőségek, az online archívumok elérhetősége megint csak új befogadói magatartást eredményez. Sok évvel később újra látni egykori tévéműsorokat egészen más, mint a maguk idejében; jobban megmutatkoznak a „régiségek” a szemléletmódban, a kameramozgásokban, a kommentárokban és a megszólalókon.

Jól ismertek Szőts István, K. Kovács László filmfelvételei az 1940-es évek első feléből. Korábbi film- és televíziós vizuális anyagot Vass Erika mutatott be, elsősorban a gyimesiekre tekintettel.[908] 1990-ben a Magyar Televízió M2 csatornája már készített műsort a búcsúról. Sok évvel később megtekintve ezt a 23 perces adást, ez már tartalmazza azokat a jellegzetes

[908] Vass 2009. 133–136.

fordulatokat, amelyek később is vissza-visszatértek. Megszólal ferences szerzetes (Bartók Albert házfőnök) és szakértő (János Pál múzeumigazgató), közelről és távoli nagytotálból követnek egy keresztalját, mégpedig a legszebb és legnagyobb gyimesit, látjuk az ő papjukat, Berszán Lajost, ahogy hatásos szavakkal elindítja a menetet, hallhatunk interjút résztvevővel, aki a múltat is felidézi és a jelen gondjait is felemlíti (akkor éppen: a kisebbségi jogok várt megadását), látunk meghatott, magát elkönnyező női arcot. A szerkezetet búcsús népénekek adják meg, erre vannak rávágva jelenetek képei, és ezekkel váltakoznak a beszélgetések.[909]

Rendszeresen készített műsorokat a búcsúról az 1993 óta működő Csíki Tv is. Mint helyi televízió, igen értékes, másfelől forrásértékű volt a tevékenységük. Sok éven át Csúcs Mária és Csúcs Péter alkottak állandó tudósító párost; munkájukra egy idő után a Duna Tv is igényt tartott, átvették az anyagaikat, vagy megbízták őket kiegészítő bejátszások elkészítésével. A 2000-es években a Csíki Tv fenntartási és finanszírozási nehézségekkel küzdött, több tulajdonosváltáson átesett, a napi híradójukat többször is szüneteltetni kényszerültek.

Érthető, ha az erdélyi nézők egy része arra (is) odafigyel, hogyan és mit közvetít a búcsúról a Román Televízió Magyar Adása, különösen abban az érzékeny médiaközegben, amelyet Magyari Tivadar a nemzetiségi vonatkozások előtérbe helyezésével jellemzett. Erről néhány sajtóutalásból van képünk. 1993-ban a Román Televízió ugyan beharangozta, hogy beszámolnak, valós időben mégsem történt semmi, hanem csak egy héttel később jelentkeztek egy „esszéfilmmel".[910] Ezzel többen is elégedetlenek voltak, és szembeállították a Duna Tv igényesebb anyagával. A válaszcikk azzal védte meg az alkotókat, hogy „Tövissi Ildikó és Mráz Ferenc azt is lefilmezték, amit 'csak' lelki szemeivel lát a hívő keresztény. Ez olyan lényegi eleme Csíksomlyó szellemének, amiből talán mások is értenek".[911] Két évvel később a csíkszeredai tudósító egy magyarországi hetilapban számolt be arról, hogy a Román Tv Román adásának riporterei milyen számonkérő hangnemben kérdeztek meg nemzeti lobogót tartó magyar fiatalokat. „A szombat esti híradóban bejátszott búcsús tudósítás is a piros-fehér-zöld zászló körüli számonkérés párbeszédein időzött el. A bejátszott képek egyik interjúalanya magyarországi, a másik pedig romániai magyar fiatal volt. Egyikük sem volt hajlandó elárulni a nevét a románul és magyarul érdeklődő riportereknek...".[912]

A *Duna Tv*, az első műholdas magyar televízió a kísérleti adásokat követően 1992 karácsonyán jelent meg először a képernyőkön azzal a határozott céllal, hogy magyar nyelvű és Magyarországon szerkesztett, a régi televíziós beidegződésektől megszabadított, értékelvű, nemzeti értékeket előtérbe helyező tévéadást biztosítson nemcsak a hazai, hanem főként a külhoni magyarság számára. A hazai televíziózás az egypártrendszer évtizedei alatt szigorú kiválasztási szempontok alapján összeválogatott munkatársakkal intézményesült, az első szabadon választott kormány idején pedig az ellenzékkel történt egyeztetések nélkül semmilyen komolyabb döntést nem lehetett hozni körülötte. A „nemzet televíziójának" létrejötte, a megszilárdulásáért a hőskorszakban folytatott küzdelmek és fordulatok az évfordulókra megjelent emlékező

[909] Vizuális források V/01.
[910] 1993-07-02 Jakab.
[911] 1993-06-23 Antal.
[912] 1995-06-06 Botos.

összeállításokban elég jól dokumentáltak.[913] Ezekből kirajzolódik, hogy a kezdet kezdetétől mennyi elképzelésnek kellett összehangolódnia, mennyi anyagi, hatalmi, szellemi érdek egyeztetése okozott nehézségeket, és hogy két évtized során, öt parlamenti ciklusban, három nagyon eltérő karakterű elnök – Sára Sándor 1993–2000, Pekár István 2000–2004, Cselényi László 2005–2010 – vezetésével mennyi változás, arculat- és műsorszerkezet-váltás zajlott le. Közismert, hogy a televízió tekintélye kezdettől fogva milyen nagy volt, különösen Erdély magyarsága, főként a tömbben élő székelység körében, hiszen a Királyhágón túl korábban csak a Kossuth Rádió volt fogható; erről szakszerű nézettségi felmérés is tanúskodik.[914] Elmondható, hogy a *Dunát* az indulásakor szinte kirobbanó örömmel fogadták, emlékezések csaknem a kultikus tisztelet jeleiről is beszámoltak. Cikkek és levelek sokasága tanúsítja azt a lelkes mellé állást, ami fontos volt a megszüntetésére irányuló törekvésekkel szemben, az egybegyűjtött sajtóanyag pedig a támadásokat és vitákat is dokumentálja.[915] A televízió önállóan 2011-ig működött, adásainak gyártását akkor átvette az MTVA. A teljes állami finanszírozású közszolgálati médiarendszer intézményi egyesítését követően maradék önállóságát is megszüntették, csatornaként csak a neve maradt meg. Addigra a médiapiac minden tekintetben (technikailag, finanszírozás, elvárások, versenyhelyzet, közönség szempontjából, stb.) teljesen átrendeződött. Kiss Tamás legújabban a romániai magyarságra vonatkozó kutatásokra alapozva tömören és szemléletesen mutatta be, hogyan változtak meg az egyes magyarországi és romániai magyar és nem magyar adások nézettségi adatai.[916] Akár racionális volt, akár nem, a Duna Tv megszüntetését sokan nem tudták megbocsátani annak a kulturális kormányzatnak, amely más téren oly sokat tett és tesz a nemzetegyesítés érdekében.[917]

A Duna Tv stábja először 1993-ban volt kint a búcsúban, attól kezdve nem telt el év, hogy a búcsúból ne jelentkeztek volna. Alig fél évvel az intézmény indulása után ez volt az első jelentős helyszíni közvetítésük; addig a napi két részletben nyolc órában sugárzó adó kevés saját gyártású műsorral rendelkezett, jobbára híradókat, filmeket és dokumentumfilmeket adtak. Mára elmondható, hogy a szombati búcsús nagymise élő közvetítése a Duna Tv legállandóbb műsora: nincs még egy, amely 27 éve megszakítás nélkül minden intézményen belüli és kívüli változás – köztük a 2015-ben történt beolvasztás – mellett és ellenére adásban lenne. Fel nem becsülhető az a médiahatás, amit a búcsú ismertségében a Duna Tv ért el az egész Kárpát-medencében és az azon messze túl is élő magyarság körében. Tudjuk, hogy 1990 és 1993 között is százezres létszámban érkeztek Csíksomlyóra pünkösdkor, de tagadhatatlan, hogy a következő években a létszám megnövekedésében és a vonzáskör kontinensekre terjedő kitágulásában fontos szerep jutott az adásoknak, közvetítéseknek. Ennek a tévén belül is tudatában voltak.

Az online elérhető Nemzeti Audiovizuális Archívumban (nava.hu) a Duna Tv 1993 és 2012 közötti húsz búcsúközvetítése néhány kivétellel (1994, 1998, 2008, 2009) teljes terjedelmében elérhető, egyenként 60–150 perces terjedelemben, rövid leírásukkal, a főbb megszólalók

913 Schmitt 2004, Medgyesi–Pintér 2013, Csáky 2017.
914 Magyari–Veres 1998.
915 Medvigy 1995, Sipos 1996.
916 Kiss T. 2017b.
917 Csáky 2017.

kiemelésével együtt.[918] Ugyanott jó pár csángó mise felvétele is megtalálható (2006–2017 között mindegyik), továbbá néhány más tévécsatorna adása, illetve a Duna Tv adására alapozott tömör összefoglalók.

A búcsúról készült műsorok eleinte nem élő közvetítések voltak, hanem összeállítások. Ezekben felismerhetőek a már 1990-ben megformált képi és szerkesztői toposzok: hangsúlyos szerepet kaptak hosszan kitartott nagytotálok a búcsúra vonulókról, különösen a gyimesiek menetéről, és sok régies részletet, viseletet, tárgyat is megmutató premier plánok. Készültek felvételek a kegyszobornál sorban állókról, az érintőzésről; majd mindezek utólag megszerkesztve, bemondók hangján elmondott narrációk, olykor szinte ismeretterjesztő kiselőadások kíséretében kerültek a nézők szeme elé.

A búcsúünnep összetett terében és idejében televíziós műsort forgatni bonyolult feladat. Természetes, hogy az események teljességére a műsor – a rendelkezésre álló adásidő és anyagi források okán egyaránt – nem terjedhetett ki, ezért az első alkalomtól kezdve a legnagyobb, leglátványosabb nagymisére összpontosítottak. Ami ezen kívül történt, azt nagymértékben sűríteni kellett, s ebben a látványosság, a sztereotípiák, a kívánt üzenet, a szerkesztők felfogása, előzetes ismeretei, kapcsolatrendszere mind-mind szerepet játszottak.

1995-től az élő közvetítésé volt a főszerep; a kb. kétórás közvetítésből egy időre kiszorultak a nagymise helyszínén kívüli cselekmények, kevés lehetőség nyílt arra, hogy a mise kötött szövegén és a prédikáción kívül más is elhangozzék. Ez kissé beszűkítette a szerkesztők lehetőségeit. A miseközvetítés előtt csak egy-egy alkalommal lehetett néhány kiválasztott hétköznapi vagy ismertebb embert megszólaltatni. „Ismeretközlésre" az áldozás – akár tíz-tizenöt percet is kitevő – idején kerülhetett sor: ilyenkor hol korábban készült interjúkat játszottak be, hol élő adásban beszélgettek a közvetítőkocsiba behívott vendégekkel. Fontos korlát a televíziós közvetítések behatárolt ideje. Nagy csúszás nem lehet a misekezdet és az adáskezdet, a mise vége és az adás vége között, ezért egyre pontosabban kellett rögzíteni azt, hogy mikor indul és mikor érkezik meg a kordon és a papság a nyeregbe, milyen hosszú a mise, a szentbeszéd, az áldoztatás. A pünkösd szombati nagymise közvetítése annyi ember összehangolt munkáját követeli meg, hogy ott sem rögtönzésekre, sem ismétlésekre nem nyílik lehetőség.

Az, hogy ki és mi látszik a képernyőn, vagy kit és mit nem mutatnak, mindig is fontos üzenetet hordoz. Sokszor megfigyelhető volt, hogy közéleti emberek, politikusok felhasználták a búcsú által megteremtett nyilvánosság lehetőségét, ha nem is kampánycélra, de a szereplésre mindenképpen; mások éppen ezt igyekeztek elkerülni. Vezető politikusok magánemberként érkezve megtehették, hogy nem is engedték magukra irányítani a kamerákat, így csak „véletlenül" kerülhettek képbe. Lovagrendek díszes ruhákba öltözött csoportjait 1990 után az első néhány évben még nemigen lehetett látni, aztán amikor a kamerák jelenléte állandósult, ez is megszokottá vált, akárcsak a budapesti Szent István napi körmeneteken. Mások mellett 2006 óta például az egri borászok „fertálymesterei" is évente elzarándokolnak a búcsúba, közülük néhányan díszes ruhájukban az oltár előtt foglalnak helyet.[919] A hangsúlyok a televíziós közvetítésekben természetesen némileg máshová esnek, mint amit a helybeliek a magukénak tartanak. Ha a

[918] Vizuális források V/2–13, 16–18, 20–22, 24–25.
[919] Petercsák 2014. 61.

szerkesztőt az érdeklődése például a moldvai csángók felé vonzotta, s emiatt újra meg újra őket szólaltatta meg, rájuk terelte a figyelmet, akkor helybeliek, főként székelyek között hamarosan felröppentek azok a megjegyzések, hogy „ez nem csak csángó búcsú", „vannak itt mások is".[920] A nagymisén kívüli események közül rendszeresen került adásba a plébániatemplomban tartott csángó mise. Ezen a *Duna* rendszeresen jelen volt, és a felvételeket általában pünkösdvasárnap vagy valamelyik későbbi hétvégén adták le.

Az első hat évben, 1993 és 1999 között Balogh Júlia, a határon túli adások szerkesztőségvezetője, a Dunát létrehívó „agytröszt" egyik vezetőjének, Csoóri Sándornak az élettársa volt a főszerkesztő. Utána az ugyancsak erdélyi származású, 1981-ig bukaresti, 1983-tól budapesti tévés Cselényi László irányított, még később a Barlay Tamás illetve Mucsányi János vezette vallási szerkesztőség vette át az adásokat. Sok éven át összeszokott stáb dolgozott.[921] Nyolc-tíz év alatt a feladat teljesítése az ő számukra lassanként rutinná változott, hiszen – ami örök gondja minden szerkesztőnek – nehéz volt évről évre ugyanarról újat mutatni, mondani. A kilencvenes években a Duna Tv forgatócsoportja és szerkesztői személy szerint is komoly tekintéllyel bírtak, a helyszínen szinte mindent megtehettek, amit akartak. Megfigyelhető volt, hogy a helyzetükkel kellőképp éltek is, és fontosabb volt számukra a saját szempontjaik szerinti siker (nézhető, hatásos képsorok felvétele), mint a vallási áhítatukba merült emberek iránti tapintat, közösségi cselekvések spontaneitásának tiszteletben tartása. Az alkalmazkodást inkább saját maguk iránt várták el, semhogy másokhoz igyekeztek volna alkalmazkodni.

A ferencesek eleinte nem könnyen fogadták a televíziósok jelenlétét, zavaró volt a számukra az addig ismeretlen stílus, munkamódszer. 1993-ban a somlyói *Historia Domus*ban így írtak:

> „Előkészületeket tett a budapesti Duna TV is: állványokat állított fel a kegytemplomban és a hegyen. Nagy fényű lámpákkal világítottak este a templomban, amiért mi ráförmedtünk a mesterekre: 'Ne zavarják a búcsúsok áhítatát, imaprogramját!' Ők ezt türelemmel elviselték, de amikor pünkösd után a Duna TV egy órás programban, minden oldalról bemutatta a zarándoklatot, elismertük mi is, hogy el kell tűrnünk őket, mert csak úgy tudnak jó felvételezést készíteni a búcsúról."[922]

Az első közvetítéskor alighanem maga a stáb sem tudta, mire és hogyan kell tekintettel lenniük. 1993-as megfigyelés szerint az ünnep előtti „pénteken délután a Duna Tv munkatársai ügyködtek a kegytemplomban, kábeleket vezettek, reflektorokat, erősítőket szereltek fel. A templom belsejét próbaképpen természetellenes módon, szinte nappali fénnyel világították meg. A tévések nem törődtek az imádkozó emberekkel, keresztül-kasul járkáltak, hangos utasításokat adtak egymásnak, nem vették tekintetbe azt a légkört, a templomi és búcsús hangulat közegét."[923]

1997-ben a nyeregben a délelőtti gyülekezés idején egy darabig nem működött a hangosítás, emiatt nem lehetett megkezdeni az emberek tájékoztatását és az énekvezetést. A misén Paskai

[920] Interjú Mihály Andrással, 1997. május 18.

[921] Balogh Júlia emlékezése szerint: „Az alapemberek: Szitányi Zsuzsanna vágó, Bartos Bence vágó-asszisztens, Nagy Katalin gyártásvezető, Kovács Imre felvételvezető, Glósz Imre segédoperatőr, Gálfi Melinda szerkesztő, Csáky Zoltán szerkesztő, Talán Csaba operatőr, Wonke Rezső rendező-operatőr, vendégművészként: Czabarka Péter operatőr s magam is, főszerkesztői majd később igazgatói minőségemben. (Csáky 2017. 46.)

[922] HD-CC 1993. Pünkösdi búcsú.

[923] Albert Réka feljegyzése, 1993.

László bíboros érsek szentbeszédét az oltármikrofon hibája akadályozta, mert a megfelelő aljzatot a DunaTv foglalta le. A boszantó technikai hibát a ferencesek, a sajtó és az emberek is szóvá tették.[924] A szervező ferencesek mindamellett hamar megbékéltek, sosem támasztottak akadályt, és ahol tudtak, segítettek. A tapasztalatok alapján 1998-ban a szervezési és magatartási útmutatójukban már pontosan meg megfogalmazták elvárásaikat a kamerások és az emberek irányába.[925]

A kilencvenes években az operatőrök a nyeregben ideiglenesen összeácsolt állványokon helyezkedtek el; ezek a vadászleshez hasonló építmények egyeseknek a rálátás szempontjából zavaróak voltak, máskor megtámaszkodási lehetőséget adtak, vagy éppen találkozási pontként szolgáltak. A kezdeti két emelvény az évek során négyre szaporodott. Az ideiglenes póznákra felszerelt hangszórók, a földbe lefektetett, majd onnan a mise és a közvetítés végeztével felszedett kábelek, a televíziós kocsik elhelyezkedése az oltár mögött, mozgásuk az utakon az emberek között, a daruskocsikra helyezett operatőrök látványa-tapasztalata évek alatt mind részévé vált a helyszíni „élménynek".

Megfigyelhető a televíziós közvetítéssel, még inkább magával a műfajjal szemben kritikus magatartás is, hiszen a tévé elidegenítő hatásai igen zavaróak tudnak lenni. A sajtóban – legalábbis az ilyesmire fogékonyabb írónő tollából – hangot kapott, amikor valaki a búcsús tömegben csaknem kívülálló módra érzi magát elveszett idegennek, vagy amikor a kamerák lencséi alakítják „sztárrá" a hétköznapi embereket azzal, hogy ország-világ számára láthatóvá teszik őket:

> „Kivonulnak a tévék a Kis- és Nagy-Somlyó hegyére, lesz Duna Tévé és rengeteg videokamera. Hatalmas sobiznisz (sic) az egész hegy, még az öregasszony bogkezén kígyózó olvasó is azzá válik a fényképezőgépek lencséjén keresztül. Egyenesben közvetíti a tévé. Itt bárkiből sztár lehet: csak elég ájtatos kell hogy legyen az arca, csak elég töredezett a körme a tavaszi kerti munkáktól, csak elég szépen kell tartania az imakönyvet, csak elég buzgón kell énekelnie, s ég felé fordított ábrázattal várnia az áldást".[926]

Nem mellőzhető hatással van a stábok jelenléte a búcsú eseményeinek megszervezésére, a helyszíneken átélhető áhítatra is. Hallhattunk olyan hangot, hogy szinte jobb lett volna a tévén követni a misét, mert a tömegben alig lehetett látni valamit.[927]

2000-ben az akkori főszerkesztő, Cselényi László elmondta, hogy kb. negyven fős stábbal dolgoztak, az élő közvetítés kétórás idejét még egy órával megtoldották, továbbá előzetesen felvett és éjszaka gyorsan megvágott összeállításokat is adtak a várakozásról, az útra kelésről, a megérkezésről. Mindezt a közönségigény alapozta meg: „Látjuk, hogy a világ minden tájáról, külföldről és az anyaországból ezrek meg ezrek jönnek minden esztendőben. A Duna Televíziónak meg, természetesen, közönségpolitikai szempontból is fontos ezt közvetíteni, mert nagyon

924 HD-CC 1997 Pünkösdszombatja Ld. továbbá 1997-05-20 Takács; Interjú Mihály Andrással Csíkszeredában, 1997. május 18.

925 Ld. Melléklet (22).

926 1999-05-22 Kozma.

927 „Jobb lett volna, mi is hamarabb jöjjünk meg, hogy a tévét nézzük meg, mintsem kimentünk, s rengeteg nép között semmit, s távol es volt." Interjú Balog Józseffel Csíkszentléleken, 1997. május 19.

népszerű, tehát nagy igény van rá."[928] 2001-ben maga a frissen kinevezett tévéelnök, Pekár István vezette a stábot; sok minden neki is új lehetett, és elmondása szerint

> „ez a magyarság legnagyobb csoportosulása, sehol ennyi ember nem jön össze. Mint társadalmi eseményt is figyelembe kell venni. A nemzeti ünnepeket vagy bármit nézünk, nem tud ennyi embert mozgósítani semmilyen más esemény, semmilyen eszme Magyarországon vagy a Kárpát-medencében. Tulajdonképpen ez lett a legnagyobb nemzeti ünnepünk. Tehát egyértelmű, hogy indokolt a búcsú élő közvetítése, és ez a jövőben is így lesz".[929]

2002-ben, a tizedik közvetítés alkalmával a Duna Tv adását élőben is követni lehetett az interneten (amit az Ilyés közalapítvány támogatása tett lehetővé).[930] Abban az évben a korábbi Duna tévés szerkesztő, akkor éppen az Uránia Nemzeti Filmszínház igazgatója (később a Duna Tv elnöke) Cselényi László kezdeményezésére Budapesten megszervezték, hogy a mozi nagytermét megtöltő közönség élő adásban követhesse a búcsús misét – papi bevezetéssel és közös imádsággal, akárha a helyszínen lenne jelen. Az erre toborzó kisplakát szövege a rendkívüli élményt, a közösséget, az egyidejűséget hangsúlyozta:

> „Ilyen még sosem volt Budapesten! Élje át közösségben a Kárpát-medence legjelentősebb magyar búcsúját, a csíksomlyói pünkösdi szentmisét az Uránia Filmszínház dísztermében, szombaton. Rendkívüli élmény! Bevezető magyarázatot mond 11-től ½ 12-ig dr. Pákozdi István atya. Élő adás kivetítése a nagyvászonra ½ 12-től kb. du. 1-ig. A Szentmise a közönségforgalmi monitorokon és az Uránia Kávéházban is nézhető. A kivételesen kedvezményes belépőjegy ára: 290 Ft."

A nagy siker arra ösztönözte a mozi vezetőit, hogy a következő években megismételjék az akciót.[931] Három évvel később, 2005-ben a szervezők a nagymise helyszínén, a nyeregben is felállítottak két nagyméretű kivetítőt, ahol főként az oltárra irányított kamera képei voltak láthatók. Ez jobban követhetővé tette, mi történik az oltárnál, és egyúttal meg is kettőzte azt: így tehát magába a búcsú terébe is bevitte a médiaközvetítést, a résztvevőket egy füst alatt nézőkké is alakította. Ezzel egyidőben újabb lépés volt a mediatizálás irányába, amikor a templomban maradt, oda gyülekezett búcsúsok számára is elhelyeztek két kivetítőt, így ott is követni lehetett a nyeregben folyó szertartást.

A Duna Televízió 1996-ban műsoros videokazettán jelentette meg és terjesztette előző évi, 1995-ös közvetítését a búcsúról. 2008-ban tizenöt év műsorait hetente egy alkalommal ismétléssorozatban adták le (ez került be a NAVA archívumába is), és önálló DVD-n jelentettek meg egy újabb összeállítást.[932]

A búcsús közvetítést jó másfél évtizeden keresztül vezető Barlay Tamás egy rövid évfordulós emlékezésében felidézte 2001-ben történt első személyes tapasztalatát a búcsúról. Ennek egyik hangsúlya a hegy nyergét megtöltő színes tömegen, egy másik a hithez, mégpedig a generációk során átadott hithez való évszázados ragaszkodáson, egy harmadik a gyökerek

928 2000-06-12 Rédai.

929 2001-06-04 Sarány.

930 2002-05-20 Bodor.

931 Személyes megfigyelésen túl ezt újságcikk is megerősíti: „Pákozdi István atya felelevenítette a csíksomlyói búcsú történetét. Csodálatos élmény volt, hogy a vetítés folyamán a teremben ülők együtt imádkoztak a helyszínen résztvevőkkel, és az ott jelen lévő papokkal. Amikor Csíksomlyón felhangzott a Himnusz, az Uránia Filmszínházban is felcsendült nemzeti imánk" (2002-05-20 Nánó).

932932 Vizuális források V/14.

jelentőségén, egy negyedik pedig a himnuszok éneklése során eggyé forrott lelkeken van. A szerkesztők adásba került interjúiban, a közvetítésekhez fűzött bevezetőiben és kommentárjaiban éppen ezek az indíttatások mutatkoztak meg leginkább. Mindezt nem annyira a személyes vonatkozásai miatt tartjuk említésre méltónak, inkább amiatt, hogy a búcsú mediatizálásának fő összetevői világosabban megmutatkozzanak. Tömeg, hithűség, magyarság, lelki egység: tévében, sajtóban, szentbeszédekben és emlékezésekben, élménybeszámolókban szinte elmaradhatatlan egységet alkotnak.

Barlay Tamás huszonnégy évvel a kezdetek után arról írt, hogy a legnagyobb szerepet a Duna Tv játszotta abban, hogy az ünnepre több százezres tömeg megy oda:

> „Többször hallottam már azt a véleményt, hogy a csíksomlyói pünkösdi búcsú nem nőtte volna ki magát ekkora lélekszámú eseménnyé, ha a Duna Televízió nem közvetítette volna 1993 óta minden évben. Jó gondolat volt tehát Balogh Júliától, amikor síkraszállt a búcsú közvetítése mellett, hiszen ezáltal sokan szereztek róla tudomást, épültek a székelyek ősi, szilárd hite által, kaptak kedvet, hogy személyesen is részesei legyenek, és optimális esetben kedvező fordulatot vett az életük."[933]

Nem egy tévés magát a nagymise helyszínének áthelyezését is a Duna Tv-nek tulajdonította. Az egyik, hosszú időn keresztül vezető operatőr, Wonke Rezső mondta 2004-ben:

> „1993-ban csináltuk az első adást a csíksomlyói búcsút (sic), amihez az is hozzátartozik, hogy nagyrészt a Duna Televízió érdeme, hogy a korábban a kegytemplomban tartott misét kivitték a hegytetőre. Aminek olyan jelentősége is volt, hogy az összes ember egyszerre tudott részt venni a misén."[934]

A főszerkesztő Balogh Júlia pedig másfél évtizeddel később ugyanerre így emlékezett:

> „Az első búcsút 1993-ban vettük fel. A ferences atyákkal állapodtunk meg arról, hogy a kegytemplom előtti tér semmiképpen nem lesz alkalmas televíziós közvetítésre, s így került ki a szentmise a nyeregbe, azóta is odagyűlnek a magyarok százezrei. Az első közvetítésünk idején még csak kb. 80000 ember volt jelen."[935]

Az idézetek azt mutatják, mintha a nagymise áthelyezése és a búcsúsok létszámának megnövekedése a Duna Televíziónak lett volna köszönhető. Ez a beállítás biztosan az intézmény jelentőségének eltúlzásából adódik, hiszen a terv már a Duna TV létrejötte előtt egy évvel írásban ott volt az érsek asztalán, és a kezdeményezés hitelt érdemlő emlékezők szerint a ferenceseké volt.

Kétségtelen, hogy a média, különösen az elektronikus-képi közvetítés erős jelenléte, fogyasztásának egyre szélesedő mértéke alakítójává válik az ünnepnek, még ha nem is mindig úgy, ahogy azt a tevékeny szerkesztők gondolják. A hatás mértékének és módjának megítélésében nem látszik egyetértés. Lehet, hogy azoknak van igazuk, akik szerint a média hatása inkább részletekre szorítkozik, mert az ünnep alapszerkezete változatlan marad. Ugyanakkor az a folyamat is kirajzolódik, ahogy a mediatilizálódás lassacskán a búcsú jellegét is megérinti, aminek lehet a következménye – ha nem is rövid távon –, hogy a búcsúban egyre erősebbek lesznek a fesztiválosodásra utaló jegyek. Ennek a kimenetele ma még nem látszik. a jövőbeli vizsgálatok, még inkább értelmezések fognak ennek a közelébe jutni.

933 Barlay 2017. 63.
934 Schmitt 2004. 112.
935 Balogh 2017. 47.

4. TÁRGYAK, JELEK, ÁRUK

A pünkösdi búcsújárás gazdag tárgyi világa első pillantásra is beláthatatlanul gazdag. Ha a határokat szélesebben húzzuk meg, akkor ide tartoznak a templomi felszerelésektől, a szentélyben elhelyezett votívtárgyaktól és hálatáblától a zarándokok személyes tárgyain és a csoportok identitását kifejező szimbólumokon át a csoportokat kísérő szekerek díszített lószerszámáig bezárólag minden, ami „megfordul" az ünnepen. Minden tárgynak megvan a saját „élete",[936] és felfoghatjuk ezt úgy, hogy akárcsak az embereknek, a tárgyaknak is mintegy nagy találkozóhelye a búcsú ünnepi tere és ideje. A teljes tárgyuniverzum puszta felsorolása is megtölthetne egy teljes fejezetet. Az eddig már felemlegetett tárgyakon túl, amelyekben a vallási motivációjú hála vagy a nemzettudat testesült meg, ebből itt csak három részterületet emelünk ki aszerint, hogy kiknél találjuk őket. A zarándokok, akár csoportosan, akár egyénileg jelvényeket és hétköznapi szükségleteik kielégítésére szolgáló tárgyakat visznek magukkal. A búcsúban árusok sokasága működik, mindegyikük átgondolt árukészlettel érkezik abban a reményben, hogy minél többet el tudnak adni, és minél kevesebbet visznek haza. A hazatérők pedig ebből a készletből válogatják össze hazavitt emléktárgyaikat, ajándékaikat.

Csoportok tárgyai

391–406. KÉP

A *csoportok* magukkal vitt tárgyai: a zászlók vagy lobogók, a keresztek, a helységnévtáblák, a ritmust adó csengők, kolompok, valamint a rézfúvós zenészek hangszerei, meg a csoport együttes éneklését irányító hangszóró és mikrofon. Együttesen ezek tárgyakban is megjelenítik és kifejezik a keresztalják egységét.

A búcsúra érkező *lobogókat* olyan falusi közösségekből hozzák, ahonnan generációk óta járnak Csíksomlyóra. Ezeken egyik oldalán rendszerint a falu védőszentjének képe látható, másik oldalán valamilyen más, Jézust vagy Máriát ábrázoló kép, felirat. Ezek a lobogók megtestesítik a búcsús csoport összetartását a máshonnan érkezettek között, egyúttal kifejezik, hogy honnan érkeztek, hova térnek vissza. Abban az időben, amikor a búcsúnak még csak regionális jelentősége volt, a résztvevők többsége szemében ezek a szimbólumok egyértelműen azonosították, ki kicsoda, ki kivel tartozik össze, vagyis mindenki által ismert vizuális kódként működtek. A modern időben – több évtizednyi kihagyás után – ez a közös ismeret megingott: az emberek többsége tárgyak alapján már nem tudja azonosítani, kivel is találkozik. Ezért kerülnek a lobogókra helységnévfeliratok: sok faluban kis helynévtáblát szerkesztettek (pl. Csíkszenttamás), vagy felhímezték a falu nevét (Csíkszentlélek, Mikháza, Kászonaltíz).

Amikor a falvakban még ismerték a többi falvak védőszentjeit, a zászlók egy-egy csapat hovatartozását jelezték. „Az öregek már látták, az ezelőtt levők ismerték, minden évben jöttek

[936] Hofer 1983.

és tudták, hogy melyik kereszt alá álltak, hova tartoztak, csak megnézte a keresztet, tudta, hová való. Mi csak ezt így hallásból tudjuk, mert meg se voltunk akkor. (De jártak akkor is búcsúra?) Búcsúra igen, csak ilyen kereszttel nem" – mondták fiatal csíkszeredaiak 1990-ben szombat délután a templomkertben, a körmenetre indulás előtt. A tudás az évtizedek alatt elhomályosult ugyan – ám az igény, hogy a többiek is tudhassák, kik is vagyunk „mi", nem változott meg.

A lokális közösségek lobogóvitelének kiformálódott hagyományai vannak, amit a búcsú újjáéledésekor megtanítottak a fiatalabb nemzedékeknek. Fizikai erő kell hozzá, hogy a *háromágú* lobogó háromfelé ágazó nyelét három férfi szélben, meredek lejtőn összehangoltan megtarthassa, és ahhoz is gyakorlat kell, hogy hazafelé tartva a településekről kiérve vagy az eső elől sértetlenül felcsavarják, majd alkalmas időben újra elővegyék.

A *zászlók* rendszerint nem egy-egy lokális közösségé, amit szentek képei díszítenek, hanem változatos méretű, és mindig egynyelű nemzeti zászlók. Többnyire távolabbról, Magyarországról érkezettek viszik őket. A nemzeti jelképekről szólva láttuk, hogy másképp bánnak velük, mint a helyiek a saját lobogóikkal. Vannak csoportok, amelyek nem visznek zászlót (kevesen vannak hozzá), ők gyakran helységnévtáblákkal jelzik a kilétüket. Ilyenekkel Magyarországról és a szűkebb, erdélyi településekről érkezettek között is találkozhatunk (pl. Nagyszeben, amely ugyan nagyváros, de a magyar katolikusok ott törpe kisebbségben vannak). A győri egyházmegye hívei a helységnévtáblát és a nemzeti zászlót komponálták össze. Azonosító táblákat a kilencvenes években egyre inkább más résztvevő csoportok is elkezdtek alkalmazni: iskolák, cserkészcsapatok és más, inkább intézményekhez mint helységekhez köthető csoportok. Magyarországi és erdélyi települések, amelyek testvértelepülési kapcsolatokat létesítettek, közös helységnévtáblát is visznek. Az ünnepi körmenetben, majd utóbb a szabadtéri nagymise helyszínére vonuláskor a zászlók megtartottak valamit azonosító jellegükből: ezek nyomán a tömegben könnyebb megtalálni egymást, de kétségkívül az is szempont, hogy a táblák és zászlók a kamerákon keresztül a nagyvilágba is elviszik a táblát tartó közösség hírét.

A csoportok tárgyai között a hagyományosak közé tartozik a csengő vagy kolomp: ezek ütemes hangja biztosítja a falusiak rendezett gyalogmenetében a ritmikus lépéstartást. Más búcsújáróhelyek tárgykészletében ez nem szerepel, ez is somlyói jellegzetesség. A csengőkből hármat-négyet visznek egy sorban férfiak vagy gyerekek, és jellegzetes feszes mozdulatokkal, előre tartva adnak ki vele hangot. Ennek különösen addig volt szerepe, amíg a búcsújárók a lakhelyükről, akár 20–40 kilométerről is gyalog tették meg az utat. Ilyenkor főként a falvakon áthaladva léphettek egy ütemre a hangjára, falvak között nem használták. Használatukat már 19. század közepén keletkezett híradások is leírják, sok régi lehet közöttük; a zetelakiak egyik csengőjének belsejében 1882-es évszámot láthattunk. A mostani búcsújárásban a hosszú gyalogmenetek már ritkábbak, a legtöbben járművekkel érkeznek, de a nagymise helyszínére való felvonuláskor még szerepet játszik, ezért a gyerekek újra megtanulják a használatát.

Rézfúvós zenekar néhány hagyományos falusi, főleg gyergyói búcsús csoportnál fordul elő. Egyházi énekek vezetésére a szabad téren, nagy tömegben (ahol a templomi orgona hatása nem érvényesülhet) ez bizonyult a leghatásosabb módszernek. Ezt váltja fel másoknál a mikrofon és hordozható hangszóró: ezt a kilencvenes évektől használják nagyobb létszámú csoportok vezetői, mert a nagy tömegben nem lenne könnyű együtt énekelni, ha nem hallanák jól a vezetőt, kántort.

A csoportok tárgyaihoz tartoznak a *járműveik*, közlekedési eszközeik is, amelyekkel érkeznek. A gyalogosan útnak induló csoportokhoz is tartoznak lovas szekerek, amelyek a nehezebb csomagokat, olykor az elfáradt idősebbeket viszik. A lovak szerszámját a búcsúból hazatérve rendszerint virágokkal díszítik. A szekerekre azt a holmit is felrakják, ami az éjszakázáshoz kell, ezek helye a búcsú ideje alatt a szálláson van.

A nagy tömeg a modern közlekedési eszközöket használja, vonattal, bérelt autóbuszokkal és személyautóval is érkeznek. A búcsújárás alkalmával a buszokra olykor tesznek valamilyen jelzést, feliratot, ami az utazó csoport kilétére utal, hazatérve pedig búcsús díszek jelzik, hol jártak. Kisebb számban alkalmi járművek is előfordulnak, mint a moldvai csángók teherautóból átalakított személyszállító járműve. Szerepet kap a mentőautó is, amelynek a legnagyobb zsúfoltságban is utat engednek.

Külön tanulmányt érdemelne a *ruhaviselet* a búcsún. Ez szoros összefüggésben van a búcsúra érkező települések saját viseleti kultúrájával. A viselet főbb típusait az adja meg, hogy a ruházat milyen mértékben alkalmazkodik közösségi elvárásokhoz illetve mennyire függetlenedik tőlük. A legszembetűnőbb jellegzetesség, hogy a búcsús tömeg öltözetéből összességében hiányzik az ünnepi jelleg. Falusiak körében sem tekinthető már általánosnak, inkább kivételesnek, hogy hagyományos népviseletet vesznek fel; ilyenre nagyobb tömegben főként a gyimesi csángók körében van példa. Őket nemcsak az erősebb hagyománytisztelet indítja erre, hanem az is, hogy papjaik biztatják őket, öltözzenek népviseletbe. Ezzel a megjelenésükkel ők jelentős látványosság a búcsúban, aminek tudatában is vannak. Rajtuk kívül még moldvai csángók és cigányok járnak hagyományos jellegű viseletükben, de ezt már kevésbé lehet ünnepinek nevezni. Más székelyföldi és erdélyi falusi csoportok mellőzik a népviseletet, egyszerűbb ruhát vesznek fel, amelynél főként az a szempont, hogy kellően alkalmazható legyen a változékony időjáráshoz, valamint hogy legyen kényelmes és ne legyen kényes. Az ilyen öltözetű emberek vannak jelen a legnagyobb tömegben, s közülük kerülnek ki azok, akik nagy figyelemmel és érdeklődéssel fordulnak oda más, viseletbe öltözött csoportok felé.

Egy következő típust azok jelentenek, akik a népviseletet mintegy újraélesztik, jelmezszerűen összeállított darabokat vesznek fel: székely ruhát azok a fiatalok, akik a papság körül sorfalat állnak, tartják a kordont, vagy a búcsús csoportokban elöl haladnak. Itt a közösségi jelleg már sokkal kevésbé érvényesül, több az egyéni ötlet, a hagyományból megismert együtteseket részben régi darabok felhasználásával, részben újraalkotásával igyekeznek megvalósítani. Ilyen jelmezszerű viseletek találhatók meg egyes testületek, lovagrendeken tagjain is. Külön típust alkot a vezetők, rendezők ünnepi ruházata (öltöny, nyakkendő, karszalag), továbbá az egyházi vezetők és a papság megkülönböztető liturgikus ruházata.

A búcsújárásban részt vevők között azok, akik helyben szállnak meg, vagy a templomban töltik az éjszakát, magukkal hoznak egy váltás ruhát is, és rendszerint a második nap kora reggel valahol átöltöznek. Akik csak a búcsú szombatjára érkeznek, és távolabb vannak megszállva, nem öltöznek át, így kisebb a csomagjuk. 19. századi és 20. század eleji leírások még arról számoltak be, hogy a falvak népe milyen színpompás képet mutatott a búcsún, falvanként vagy tájanként azonosítható népviseletében; mára ez az egységesség az általános modernizálódás következtében teljesen megszűnt, hiszen a résztvevők köre is sokkal szélesebb.

A kézben hozott csomagok, táskák, batyuk a legváltozatosabb képet mutatják. Vannak köztük alkalmi nylonszatyrok és tartósabb táskák. Bennük a búcsú idejére legfontosabb profán és szent tárgyak kapnak helyet: esernyő az eső és a nap ellen, innivaló, elemózsia, valamint imakönyv, szentképek, rózsafüzér, asszonyoknál kendők. A táskák tartalmának egy része kisebb körben akkor válik láthatóvá, amikor családok, rokonok padra, fűre telepszenek le, és megterítenek, falatoznak. Ezek a tárgyak a búcsúra indulók számára voltaképp kívül esnek azon a körön, amire odafigyelnének, csak a funkcionalitásuk számít; így lehetséges, hogy idős asszony a templom karzatán lepihenve olyan reklámszatyrot tesz maga mellé, amelyen unokája korú lány kétrészes fürdőruhát reklámoz. A táskák, szatyrok ott vannak a templomban is, és – ha van, aki vigyáz rá – a padban a helyet foglalják, míg a tulajdonosuk felmegy a szoborhoz.

Láthattuk, hogy a kutatott időszakban a búcsújárás szervezése fokozatosan professzionalizálódott, a kialakult formák állandósultak mind a vallási, mind a profán téren. Kiépültek a szervezés bejáratott útjai, állandósultak a specialisták, a segítők, rendeződött a térszerkezet. A zarándokok tárgyainak megfigyelése hosszabb időn keresztül ugyanezt támasztja alá. A nagy tömegben, amely viszonylag rövid ideig, nem egészen egy napig van együtt meghatározott „napirend” szerint, lassacskán kiformálódott és állandósult az a tárgykészlet is, amelynek felhasználásával a zarándokok részesei lesznek az ünnepnek.

Vásár, árusok

407–425. KÉP

1990 után fokozatosan előtérbe került a búcsú üzleti oldala. Ez egyszerre újjáéledés és folytatás. A vásár 1949 előtt természetes része volt az ünnepnek, utána visszaszorult, noha vásári árusok a búcsúban a diktatúra évtizedeiben is működtek.[937]

A búcsú lehetővé teszi alkalmi árusok működését, jövedelemhez jutását, üzleti tevékenységét abban a térben és időben, ami rendeltetését tekintve a szenttel való ünnepi találkozást célozza. Aki búcsúba megy, annak a vásárlás mellékes, még ha olykor nélkülözhetetlennek látszik is. A megvásárolt tárgyak egyik része a hagyományos értelemben vett „búcsúfia” körébe tartozik, mások inkább emléktárgyként határozhatók meg, és egyre többször látszik, hogy egyszerű „hétköznapi” szükségletek kielégítésére is szolgálhatnak. A búcsúra érkezőknek már jó ideje az lehet a benyomása, hogy ott se szeri, se száma a vásári árusoknak, akiknek árukészletében minden megtalálható, ami könnyen szállítható, kis helyen elfér, mutatós és olcsó.

A vásár értelemszerűen hozzátartozik a búcsúhoz, annak elválaszthatatlan része akkor is, ha sokszor úgy látszik, mintha „útban lenne”. Akik kifejezetten vallási célzattal érkeznek, azok sem vonják ki magukat, nem mennek el félrefordított fejjel az árusok asztalai, sátrai mellett. Akár emléktárgyak vagy kegytárgyak vásárlása, akár az étkezés a cél, a búcsús tömeg ellátására nem is nélkülözhetők az árusok. Ahogy a csíkszentkirályi Tánczos Simon mondja:

> „Kihasználva az alkalmat, ezek a saját érdeküket [nézik], üzletemberek, értette-e. Kihasználják ezt az alkalmat. Régi közmondás volt, hogy a búcsút pénzzel járják. Nahát, aki elment a búcsúra, otthon vagynak neki még szeretettei, valami ajándékot vásárolt, ahogy a pénze

937 P. Daczó Lukács írja a püspökségnek 1970-ben: „Egészen vásártér lett a templom tere. Hiába próbáltam távol tartani az árusokat. Nincs máshol terük.” GYÉL 1970-1830/23. Ld. Melléklet (7).

érte, értette-e. Ezelőtt egy olyan mézes pogácsát vagy nem tudom mit, kinek a pénze hogy ütte. Valamit vett, s ha nem, pattogatott kukoricát vett egy tasakkal, ha arra futta a pénze, de valamit vett. Az nemigen fordult elő, hogy az illető, öregasszony vagy fiatalasszony vagy bárki, hogy elment, hogy egy csekély ajándékot az otthon maradottaknak, gyermeknek vagy szeretetteinek hogy ne vegyen. Ez aztán tudja, olyan széles skálát öltött magára, tudja. Szárnyait kieresztette, értette-e. Most már sírunk erre, sírunk arra, de a nép közt több pénz van, értette-e. Nincsen-nincsen, de csak van, érti-e. S akkor most már nem pattogatott kukoricát veszen neki, vagy mézes pogácsát, hanem vagy egy órát veszen, vagy egy szentképet veszen. Most azt mondjuk, akinek a pénze hogy fussa."[938]

A szervezők és a vezetők között is visszatérő téma, hogy a búcsú szakrális jellegét meg kell őrizni, hogy a búcsú ne változzék majálissá, ne híguljon fel.

A „búcsúfia" mint a búcsúkból hazavitt ajándék illetve emléktárgy számos helyen szerepel a leíró néprajzi szakirodalomban, főként a régebbi időkben, Bálint Sándor, Bárth János és más szerzők műveiben.[939] Az említések főként néhány tárgy (mézeskalácsok, kegytárgyak, szentképek, rózsafüzér, viaszfigurák, gyermekjátékok, gyertyák) felsorolására szorítkoznak, ritkábban esett szó búcsús vásárok leírásáról, mint például a Szeged alsóvárosi búcsúé.[940] Szentendrén, Vácott és másutt többször is bemutattak kiállításokon szép búcsús tárgyegyütteseket.[941] Bárth János 1980-ban az illancsi tanyák népének hajósi búcsújárásáról szólva a búcsúfia kapcsán úgy fogalmazott, hogy „az utóbbi évtizedben az ajándékok az árukínálatnak megfelelően egyrészt racionálisabbakká, praktikusabbakká, másrészt pedig egyre giccsesebbekké váltak. Boltban is kapható, mindennapos gyári holmi és hitvány tömegáru árasztotta el a búcsúk sátrait, miként a vásárokét is".[942] A búcsúvásárral kapcsolatban áttekintő jellegű Bálint Sándor–Barna Gábor történeti és elemző szempontokat is felvonultató fejezete a *Búcsújáró magyarok* c. kötetben. A szerzők hangsúlyozzák a búcsú és az árucsere/vásár történetileg igen szoros kapcsolatát (ami még a *búcsú* szó 'vásár' jelentésváltozásáig is elment), gazdag példatárat vonultatnak fel a kedvelt vásári tárgyak köréből, kitérve azok szimbolikus, kultikus szerepére és a helyi mesterekre gyakorolt hatására is. Részletes felmérést vásári árusokról 1983-ból Egerből tudnak idézni, ahol akkoriban 35 vásári sátrat számláltak össze. Úgy látták, hogy a használati cikkek jórészt kiszorultak a kínálatból, és a presztízs- illetve reprezentatív funkciókat betöltő árucikkek domináltak.[943] Kegytárgyak célzott elemzését két Ipoly-menti falu anyagán keresztül Tomán Erzsébet kísérelte meg, írásában olyan modern fejleményekre is tekintettel volt, mint a kegytárgyak értékvesztése, elhasználódása, a hagyományosak mellett a – sokszor giccsesnek, értéktelennek tartott, és ezért a kutatók figyelmét kevésbé felkeltő – újabbak megjelenése, a templomi és a kegyhelyek búcsúin kívül a kegytárgyüzletek vagy a katalógusok kínálata, amihez ma már a webshopok bőséges kínálatát is hozzátehetjük.[944]

A csíksomlyói búcsúval kapcsolatban végzett megfigyeléseink és kutatásaink más vonatkozások feltárására is módot adnak. Honnan valók az árusok? Hogyan gyarapodott a számuk? Hol

938 Interjú Tánczos Simonnal 1997. május 18., Csíkszentkirály.

939 Bálint 1977. II. k. 281., Bárth J. 1980, 1990. 391.

940 Ambrozay–Nagy–Noskova 1999.

941 Korábban Soós Sándor rendezett kiállítást a témában Szentendrén (Soós 1987), a MADOK program keretében pedig Vácott valósulhatott meg kiállítási projekt: Csukovits 2006, 2007.

942 Bárth J. 1980. 104.

943 Bálint–Barna 1994. 267–282, v.ö. Barna 1986.

944 Tomán 1995.

és hogyan helyezkedtek el? Milyen csoportjaik vannak, mi az árukészletük, mi mindent vesznek az emberek?

1990-ben, az első szabad ünneplés alkalmával megfigyeléseink szerint még igen kevés árust lehetett látni a helyszínen. Kegyszerárusból (a ferencesek saját, a templomkertben felállított üzletén kívül) például még csak egyetlen egy volt. A hetvenéves, Sepsikőröspatakról érkezett Kicsi Béla, aki ólomból saját maga öntötte a feszületeit és készítette rózsafüzéreit, szombaton hajnalban elmondta, hogyan kezdett hozzá, hogyan kísérletezte ki a formázás technikáit.

„(*Kitől tanulta ezt?*) A Jóistentől, azt mondhatom. (*De valaki csak megmutatta?*) Nekem senki, soha. 13 hónapot feküdtem Marosvásárhelyen, vesével… S a rózsafüzért az ágyba fekve kezdtem kötni, csak úgy … És aztán próbálkoztam, először agyagba belenyomtam egy korpuszt – de az agyag nem bírja a forró anyagot. Osztán akkor megpróbáltam a gipszet, az jó, a gipsz az száz darabot is kibír egy forma. (*És hogy formázza meg?*) Belenyomok egy ilyen testet a gipszbe, mikor megkevertem, lágyat. Természetesen leolajozom azért, hogy ne ragadjon hozzá. Akkor kiszárítom a gipszet, egy 24 órát kell álljon benne. Osztán akkor kezdem önteni. (*És ez ólom?*) Ólom, azért, mert az alumíniumot nem tudom megolvasztani, kályhába nem olvad. Osztán a Jóisten mindig rendel. (*Igen, de nem könnyű hozzájutni.*) Nehéz, de mindig valahogy a Szűzanya megsegít, mert benne bízom.”[945]

Kicsi Bélának korábban voltak konfliktusai a milíciával, és árulni is kockázatosabb volt; 1990-ben viszont már százas tételekben rendeltek tőle a papok. Nagyságtól függően 15–20–25 lejért árulta a feszületeket.

Az egyéb árusok – korondi fazekasok, udvarhelyi játék- és bizsuárusok, egyházi kegyszerárusok, újságárusok – csütörtök-péntek folyamán érkeztek autókkal, és szombat-vasárnap voltak a legtöbben. A későbbi árubőségnek akkor még nem volt nyoma, alig lehetett például ruhafélét látni. Vasárnap a legtöbben hazamentek, hétfőig csak egy cukorkaárus tartott ki. Többeket a munkahelyi kötelezettségeik vártak, kiegészítő keresethez csak a hét végi szabad idejükben juthattak.

A Szék útján, a körmenet útvonala menti kerítéseknél alkalmi kiadványárusok foglaltak helyet, köztük olyan is, aki gyorsan összecsukható felnyitott bőröndből árult kezdetleges szentképeket. Lacikonyhás, kertjük kapujában harapnivalót áruló asszonyokat is lehetett látni. Az árusok akkor, az első szabad évben a megnyíló lehetőségeket kihasználva ott helyezkedtek el, ahol az érzékük azt diktálta, hogy nagy forgalmuk lesz. 1990-ben még kérdés volt, hogy a továbbiakban hogyan rögzülnek ezek a helyek, hogyan szilárdulnak meg a hagyományok, s hogy a tér beosztásában milyen magasabb szempontok fognak érvényesülni. Bejáratott helyek még távolról sem voltak.

1990-ben egy körhintát is felállítottak az árvaház előtti útelágazásban, ahol az út szétválik Csobotfalva és Csíkdelne felé. Fényképek és emlékezések tanúsága szerint évtizedekkel korábban, az 1940-es években a búcsúsok szórakoztatására ugyanott volt a körhinta. 1992-től ezen a helyen már nem lehetett körhintát látni. Először láthatóan feleleventettek egy hagyományos gondolatot, elrendezést, ami azután nem maradt életképes, elhalt.

Az alkalmi árusok az 1990-es években fokozatosan egyre többen lettek. Igazán nagy emelkedés a létszámukban1993–94-ben ment végbe. 1994 óta a helyszínen gyakorlatilag már lehetetlen felmérni őket, számuk több százra tehető.

[945] Interjú Kicsi Bélával, 1990. június 2.

Az 1990-es években az árusok egyik része helybeli volt, akiknek háza, üzlete volt a Szék útján: nekik megérte kisebb beruházásra, bővítésre, fejlesztésre is vállalkozni az évi néhányszori nagyobb forgalom reményében. Több évben is követhettünk egy boltost, aki 1993-ban még csak a háza egyik, az udvarról nyíló szobáját rendezte be üzletnek (alkalmi polcokkal, nagy hirtelen beszerzett készlettel), aztán a következő évben a kapujában is felállított egy asztalt, még később pedig épített egy kis üzlethelyiséget telkének a háza melletti szabad területére. Ilyen bővítések mögött az a remény is felfedezhető, hogy a búcsúba érkezők tömege mellett az év más időszakaiban is lesz akkora forgalom, hogy megéri a beruházás. Ez a számítás aztán sokaknál nem vált be. Sok csíkszeredai kereskedő csak a búcsú napjaira foglalt helyet a Szék útja valamelyik sarkán, kapuk előtt, megegyezve a háziakkal, hogy mit fizetnek nekik a helyért, a kivezetett áramért. Mások a környék falvaiból, távolabbi városokból érkeztek.

1993-ban a csobotfalvi hármas elágazás környékén a diákok 57 árust dokumentáltak. Egymás mellett, egy sorban állt az első 16 bódé vagy sátor: kalapos Székelydobóról, egy tökmagos Régenből, egy kalapos Tusnádfürdőről, egy mézeskalácsos Brassóból, egy következő kalapos Székelyudvarhelyről, egy cukorkás Csíkrákosról, egy újabb kalapos Székelydobóról, egy kötött állatokat árusító Kolozsvárról, egy bizsus Régenből, egy harisnya- és zokniárus Székelyudvarhelyről. Mária-kitűzőket gyergyószentmiklósi, színes tollakat nagyszebeni, vasfazekakat marosvásárhelyi árus hozott a búcsúba.[946]

A számbeli növekedést és térbeli kiterjeszkedést látva 1994-ben és 1995-ben a csíkszeredai Önkormányzati Hivatal segítségével teljességre törekvő kérdőíves felmérést készíttettem a búcsúban árusítási engedélyért folyamodókról és a kiadott engedélyekről. A kérdések az árusok személyére, cégére, lakóhelyére, árukészletére, a segítőkre, a bérelt területre és a fizetendő összegre vonatkoztak.[947] A főbb adatokat a kitöltők saját maguk is összesítették az alábbiak szerint:

1994-ben május 21–22-én 198 cég árult, közülük 142 váltott előre engedélyt, a többi 56 a helyszínen fizetett helypénzt. Családi vállalkozás volt 38, kft. 82, független vállalkozó 22. Csíkszeredaiak 74-en, Hargita megyeiek 54-en, más megyéből 14-en érkeztek.

1995-ben június 3–4-én 246 cég árult, melyből engedélyt váltott a helyi tanács kereskedelmi irodájától 196. 50 cég nem váltott előzetesen engedélyt, hanem a helyszínen fizetett helypénzt a megbízottaknak (ezek a cégek nem szerepelnek a nyilvántartásban). Csíkszeredából való volt 73, Hargita megyei 79, más megyei 44.

Ezek a számadatok tájékoztató jellegűek, jól érzékeltetnek egy dinamikus növekedési folyamatot annak a kellős közepén, a *már* és *még* idején. Érzékeltetik a szinte forrásban lévő átalakulást is, ahogy a rendszerváltás után egyre többen keresnek lehetőségeket a piacra lépésre, jövedelemszerzésre. Ez még akkor is kirajzolódik, ha a számokat forráskritikával kezeljük. A hivataltól kapott adatok lehetnek homályosak, pontatlanok, vagy a valóságtól eltérőek is, ezeket nem volt mód korrigálni. Azonos vezetéknevű árusok lehetnek családtagok is, de egymástól függetlenek is, és tartozhatnak ugyanahhoz, vagy egy más céghez. A cégek – túlnyomó

946 Magyar Mónika és Fülöp Hajnalka megfigyelései és jegyzetei.

947 Az adatlapokat a hivatal munkatársai töltötték ki, az ehhez szükséges engedélyt a hivatalvezető és a polgármester adta ki. A felmérés anyagi hátterét az OTKA kutatási támogatás biztosította. Mindnyájuk segítségét e helyen is köszönöm. Ezeket az adatokat korábban még nem közöltem.

többségben nemzetközi hangzású fantázianevei – egyik évről a másikra megváltozhattak, és mögöttük sokszor nem látni személyeket. A kiadott engedélyek és a megvalósult árusítás termékköre eltérhet, és az összefoglaló kategóriák mögött is többfajta áru lehetséges. A két év árusai között nagy az átfedés. Az átfedés vagy eltérés mértékének pontos megállapítása akkor is, utólag is lehetetlen, ugyanis ami az egyik évben családi vállalkozás volt, az a másikban már lehetett kft. vagy akár fordítva is. Korondi árusok között például az egyik évben az egyik, a másik évben a másik családtag árult, ami alkalmasint a címazonosságból derül ki. Eléggé egyöntetűek a kiadott engedélyekben a négyzetméter adatok, ezek, és az értük fizetendő összeg megszabott volt; 1995-ben az előző évi ár kétszeresét számították fel.

Két év adatai nem csak a mögöttük meghúzódó valóság, hanem az arról alkotott, megfogalmazott, kategóriákba sorolt kép miatt is eltérnek. Az azonos árusok besorolása áruféleség szempontjából nagyjából megegyezik, kisebb eltérések vannak csak. Amit az egyik évben üdítőként, azt a másik évben hűsítőként jegyezték fel az adatlapra. Ami 1994-ben „fatányéros, rostonsült, üdítő” volt, az a következőben „csomagolt élelmiszer” lett. A „zöldség, gyümölcs, hűsítő” árusa egy év múlva „déligyümölcs”-öt forgalmazott, a burgonyapehelyből csomagolt élelmiszer lett. A „kakas” mellett 1994-ben magyarázatul ott szerepel, hogy „kukoricaszemből pattogtatott kakas” (ezt a következő évben is felírták egy másik árus mellett).

Mindemellett a kapott adatok értékesek, és ha nem is kell túlértékelni őket, tendenciák és arányok érzékeltetésére alkalmasnak látszanak. Első pillantásra látszik, hogy az árusok száma mintegy 25 %-kal növekedett úgy, hogy a helybeliek száma azonos, a növekedés nagy részét a máshonnan, mégpedig a távolabbról érkezettek tették ki. Hasonlóképpen sok árus elfoglalt területe és ezzel a kifizetett helypénz is növekedett. Az árusok minden jel szerint „jó vásárt” csináltak a búcsúban.

Kínálatuk szerint legtöbben az élelmiszerárusok voltak (42), hozzájuk kapcsolhatók még az édességárusok (8) – főként mézeskalácsosok, mert ilyen kategória külön nem szerepel –, a fagylalt-, kürtőskalács-, a pogácsa-, a zöldség-gyümölcsárusok együtt mintegy 10-en. Textilárut és cipőt 23-an, készruhát 9-en, szalmakalapot 10-en árusítottak; iparcikkeket 21-en, kerámiát 19-en, könyvet 8-an, népművészeti tárgyakat 6-an, kegytárgyakat mindössze hárman; mellettük feltűnt egy-egy taplóárus, székes, sorsjegyes is. Magnókazetta árusításra is vagy kilencen vállalkoztak (ma már ez is archaikusnak hathat).

Az árusok relatív többsége csíkszeredai (73) további 79 Hargita megyei, más megyéből való 44. Sokan kértek engedélyt a városokból: Gyergyószentmiklós (2, egyikük 55 mozgóárussal), Székelyudvarhely (24), Sepsiszentgyörgy (12), Brassó (9), Marosvásárhely (4), Szováta, Székelykeresztúr Kézdivásárhely (3–3), továbbá a távolabbi Nagyvárad (2), Nagykároly, Szatmárnémeti, Petrozsény, Régen, sőt Bukarest, Beszterce szerepel a vállalkozások székhelyeiként. Korondi kerámiaárus 18 volt. Kevesebb a csíki falvakból érkező árus: Csíkrákosról (7, főként mézeskalácsosok), Madéfalváról (3), továbbá Dánfalváról, Madarasról, Pálfalváról, Szentmihályról, összesen 16. Csak elvétve érkeztek más, távolabbi falvakból: Szárhegyről (3), Tusnádfürdőről, Varságról, Fenyédről, Gyulakutáról, Gyimesfelsőlokról, Dobolyból.

A kimutatásban szerepelnek az engedélyt kapott árusok négyzetméter-adatai és az engedélyekért befizetett összegek is. Általában napi kétezer lejbe, két napra ennek a kétszeresébe került egy négyzetméter (egy-egy esetben adták fele áron), és arányosan ennek többszörösébe a

nagyobb terület. Hozzávetőleges területfoglalási adatokra és ezek arányaira engednek következtetni az engedélyekért befizetett összegek: kétezer (6), négyezer (30), öt–hatezer (14), nyolcezer (26), tízezer (44) tizenkétezer (34) tizennégy-tizenhatezer (9), húszezer (17) huszonnégyezer (4), harmincezer (3) lejt fizettek. Nem látszik tendencia abban, hogy milyen áruféleségek árusai kértek nagyobb vagy kisebb helyet. Nem tudjuk pontosan, minek a területét számították fel, amikor az engedélyeket kiadták, hiszen a sátor, annak a két oldalra és előre nyúló toldalékai, a parkoló autó mind helyet foglalnak, és nyilván mindenki igyekezett mérsékelni a költségeit, azzal együtt kiterjeszteni a boltját. Érdekesség, hogy mindössze egy négyzetmétert foglalt a Csíki Székely múzeum képeslap árusításra, a másik végleten harminc négyzetmétert a Pallas-Akadémia Könyvkiadó könyvekre. Mindössze tíz árusnál nem szerepelnek négyzetméter és költség adatok, ezek között ott a megjegyzés, hogy „magánterületről” vagy „saját udvaráról” árult.

Az engedélyt kapott árusok kisebbik részénél van adat arról, hányan dolgoztak. Egyedül 23, egy családtaggal 31, kettővel 27, hárommal 4 kereskedő dolgozott (ezek nyilván csak a bejelentettek, rajtuk kívül természetesen számolni kell másokkal is), 110 esetben ez az adat nem ismert; ha utóbbiakat csak egynek vesszük, akkor is összesen kb. három–négyszázan árultak. A családi vállalkozások esetében az árusító neve is meg van adva (87 esetben), a kft-k, más intézmények esetében ez értelemszerűen elmarad. Egy gyergyószentmiklósi cég az egyik évben 40, a következőben már 55 mozgó árussal terjesztett kegytárgyakat, jelvényeket.

Arról nincsen adat, hogy az engedélyt kapott árusok hol ütötték fel a sátraikat. Az interjúkból az rajzolódik ki, hogy ebben főként a helybeliekkel kialakított kapcsolatok, a megszokások játszottak főszerepet. Az árusítás közben mindenkinek szüksége van rövidebb-hosszabb pihenőre, kell „bázis”, ahova vissza lehet vonulni, és ezt gyakran az a ház biztosítja, ahol ismerős van, ahova be lehet menni, tehát célszerű az ő kapujuk elé letelepedni.

A vásári árusok működésének szabályozása, keretek közé szorítása közös érdeke a városnak és a szervező ferenceseknek, és közös együttműködésükben is valósul meg. Folyamatosan igyekeznek józan egyensúlyt tartani, hiszen tudják, hogy ahol tömeg van, ott vásár is van, ugyanakkor védeni is kell a szent helyeket és cselekményeket az üzleti szféra mindenre kiterjedő befolyásától. A körmenet, a hegyre felvonulás útvonalától távolabb tartják a vásári sátrakat, és a Szék útján sem engedik az árusokat túl közel a templomhoz. Arra viszont szükség van, hogy lehessen kapni élelmiszert, italféléket, legyen hely, ahol alkalmasint le is lehet ülni.

A ferencesek mindig igyekeztek elérni, hogy a templom közvetlen környékén minél kevesebben legyenek árusok, ez többnyire sikerült is. Az első évben, 1990-ben a Szék útján még egyáltalán nem voltak árusok, hanem főként csak a templomtól hátrafelé, a gyermekotthontól a Csobotfalva felé vezető út két oldalán voltak, s ezt a helyüket meg is tartották 1993-ig. Ezután egyre többen kaptak helyet a Szék útján, annak az elejétől (a Gimnázium sarkától) csaknem egészen a kegytemplomig. A volt árvaház menti út kiszélesítése után a megtágult helyen szintén helyet kaptak vásári sátrak. Ez oda vezetett, hogy a búcsúba érkezők a Szék útján már a templom illetve a nagymise felé haladva gyakorlatilag végig árusok között mennek: fegyelmezettebbnek kell lenniük ahhoz, hogy ne kezdjenek nézelődni, vásárolni. Ez ketté is választja a résztvevőket: a keresztaljákban érkezők közül csak elvétve lépnek ki a sorból, mások, főként a kis

csoportokban vagy egyénileg érkezők valamivel többet megengednek maguknak. Ilyenkor főként az italok és a kis összecsukható székek kelendőek.

A nyeregbe az árusokat a búcsú napjaiban még nem engedték fel (ahogy ez máskor, pl. az Ezer Székely Leány találkozón megtörténik). Oda és a kápolnák környékére csupán néhány mozgóárus juthatott be jelvényekkel, emlékérmekkel. A rendezők ezekről a helyekről rendre el szokták küldözgetni az alkalmi zöldágárusokat is.

Az eddigiekből már láthattuk, hogy ami a vásári árusok *kínálatát* illeti, e téren a „szokásos" választék érvényesül. Mézeskalácsot a búcsúban rendszeresen lehetett kapni több csíkrákosi árusnál. Nekik otthon nem volt üzletük, csak vásárokba jártak. A búcsú idején otthon aludtak. Szalmakalaposok több évben is a Bögöz községhez tartozó Dobolyból érkeztek.

Néhány érdekesebb árucikk említést érdemel. 1993-ban kapható volt II. János Pált ábrázoló „olcsó pápakép". Az eladó egy parajdi diák, aki 6 hónapos népfőiskolai tanfolyamon tanult Pesten. A kilencvenes években felszaporodott a műsoros kazettaárusok száma, akik hangszórón keresztül reklámozták lakodalmas rock vagy székely himnuszos kazettáikat, s ezek hangja keveredett a búcsúra vonulók Mária-énekeivel. Noha a búcsúban természetesen érvényes a szesztilalom, csendesebb helyeken vagy éjszaka és hajnalban teljes lelki nyugalommal árusítottak sört, tömény szeszeket. Némely áruféleségeken a kilencvenes években még az edzettebb helybeliek is meglepődtek, mint például a kabátfélék, ruhafélék, vagy a drága perzsaszőnyegek („ki jön annyi pénzzel?!").

Az első néhány évben rendszeresen lehetett látni autójukból árusítókat: szalmakalapos például a visszapillantó tükröt használta a próbához. Moldvai kegyszobor- és szentképárus hasonlóképp a kocsi tetejére és elejére rakodott ki. A moldvaiak olaszországi vendégmunkájának egyik következménye, hogy a búcsúban feltűntek olasz eredetű szobrok és képek, pl. lourdes-i, fatimai Máriák, vagy ilyen képekkel és feliratokkal kidíszített gyertyák.

Más alkalmi vagy rögtönzött megoldások is gyakoriak. A *Csibész Alapítvány* fiataljai az iskola elé telepedtek le az útszélre, és jobb híján megfogtak és kihoztak egy tanári asztalt a munkájukhoz. Volt, aki a lakóháza ablakából árult kólát, édességet saját maga vagy a kisfia segítségével. A *Kallós Alapítvány* lemezét az út szélén, egy kerítés párkányáról árulta az Alapítvány titkárnője.

Óvatosaknak kell lenniük a tűzzel dolgozó árusoknak: micsesek, kürtőskalácsosok, pattogatott kukoricások tartoznak ide. Egy részük faszenet, másik részük gázpalackot használ. Aktív tűzvédelemre (oltókészülékek, vizes tartályok) utaló tárgyakat ilyeneknél csak elvétve lehetett látni.

1999-ben az egyik gyergyószentmiklósi cég mozgóárusai diákokból és munkanélküliekből verbuválódtak. Az árukészletük képeslapokból, jelvényekből, kulcstartókból tevődött össze. Pénteken délelőtt érkeztek meg Csíkszeredába, szállást a Márton Áron Líceumban biztosítottak számukra. Már aznap délután elkezdték az árusítást, és vasárnap délutánig tartott a „munkaidejük". A nyereség 10 %-ából részesültek.[948] 2005-ben is lehetett találkozni velük, akkor körülbelül ötvenen voltak. A többségük 20–30 év közötti fiatal. Nyakba akasztott papírdobozaikból árultak kitűzőket, emlékkendőket. Évek óta visszajártak, Csíkszeredában béreltek házat, ott

948 Nobilis Júlia interjúja, 1999.

szálltak meg. Pénteken érkeztek, vasárnap mentek haza. Voltak közöttük, akik egész évben a munkájuk mellett saját maguk készítették a kitűzőket. Sokan vásároltak tőlük, mert efféle kicsi emléktárgy másoknál alig volt kapható.[949]

1999-ben ugyancsak péntek délután kezdett árusítani a magyarországi Szent Gellért Kiadó könyveinek erdélyi terjesztője. Ő a körülbelül egy négyzetméternyi területet két napra, péntek estétől vasárnap estig 120.000 lejért bérelte. A könyveket egy ismerősénél tárolta. Brassóban megrendelésre terjesztette a könyveket, főleg papok vásároltak tőle; a búcsúba azért ment el, mert a laikusokkal is meg akarta ismertetni a kínálatot. A könyvek nagy részét a Szent Gellért kiadótól szerezte be Budapesten, hat hetente megtett útjai során. Bizományba kapta a könyveket, csak azért kellett fizetnie, amit eladott. A haszonból 15%-kal részesedett, s ugyancsak 15%-ot engedhetett a könyvek árából. A búcsún csak 10%-ot engedett, hogy az útiköltsége is kijöjjön. A szerződés alapján román állampolgároknak csak lejért adhatott könyvet. A könyvek ára a 6-7–10 ezer lejesektől a 35–55 ezer lejesekig terjedt.

2005-ben Gorzafalváról, ebből a hagyományosan fazekassággal foglalkozó moldvai faluból érkezett egy fazekas termékeket árusító asszony a fiával. Csak két nappal előbb, szerdán döntötték el, hogy jönnek a vásárra, ahol korábban még egyszer sem voltak. Egy katlannyi (égetőkemence) árut hoztak, amit szerdán égettek ki, csütörtökön hamarjában bepakolták a kombi autóba, be sem csomagolták. A Szék útján foglalt helyükön, az út szélén rakták ki árujukat. Az asszony a fiával felváltva árusított. Olyan edényeket hoztak, amiket otthon általánosan használnak: víznek, bornak való csecses kancsót, vizes kancsót, zsírosbödönt, ételhordót, passzírozót (szűrő), tányérokat, gyertyatartókat. Már a szombati nap végén látszott, hogy nem volt értelme kijönniük, mert az emberek nem értékelték a sajátos edényeiket. „Otthon már mindet eladtam volna!” – panaszkodott Rozália, aki máskor már nem is akart visszajönni árusítani. Az ő példájuk megmutat valamit abból, hogy az a kulturális közelség, ami a búcsún részt vevő moldvai magyarokat Somlyóhoz fűzi, korántsem természetes ugyanazon térség kézművesei, vásári árusai számára, ők a tájékozatlanságuk folytán idegenül mozogtak a számukra szokatlan közegben.

Csergeárusok a máramarosi Szaploncáról (ismert „népművészeti központ”) évekig rendszeresen álltak a Szék útjának elején. Magyarul nemigen értettek, csak az árakat tudták. Más román árusok is egyre gyakrabban tűntek fel; a leggyakrabban rézcsengőt, kolompot, alumínium edényeket, különböző méretű széthajtós patkánycsapdákat árultak, emellett papucs, művirág, harisnya is megtalálható volt náluk. Fakanálárus 1993-ban Niculesti-ből (Dâmbovița megye, Bukarest közelében) érkezett, aki egész héten a környéken árult, szombaton Gyergyószentmiklóson, vasárnap a búcsúban, majd Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely következett.

A kétezres években a vásári árusok köre érezhetően elkezdett átalakulni, a kiemeltebb helyeket azok kaphatták meg, akik igényesebb termékeket, zsűrizett kézműves portékát, ajándéktárgyakat árusítottak. Náluk a szokásos közönséges vásárfiánál többet és jobbat vásárolni kívánók igényeit is ki lehet elégíteni.

Sok kegyhelyen megszokott, hogy a vásárban a helyi szentkép vagy szobor másolatait, festett, kivilágított, mozgó változatait is árusítják, vagy olyan tárgyakat – mézeskalácsot, érmeket, olvasót, stb. – amelyeken mintaként ezek szerepelnek. Sedlmayr Krisztina például a sasvári

949 Nagy Krisztina megfigyelései, 2005.

kegyhely zarándokemlékeit elemezte, amelyek bőséges változatosságban lelhetők fel a kegyhely tágabb vonzáskörében. Az ottani kegyszobor másolatai láncolatszerűen egymásba fonódva mintául szolgáltak további, másodlagos vagy harmadlagos ábrázolásokhoz is. A kegytárgyipar „termése" maga is hozzájárult a kultusz széles körben való fenntartásához. később Sasváron az államhatár megváltozása ezt a kapcsolatrendszert is beszűkítette, a sasvári kegytárgyak lassan kiestek a háztartásokból.[950] Hasonló a helyzet Máriapócson, Mátraverebély-Szentkúton, ahogy nagy külországi kegyhelyeken is. Ezekhez képest feltűnő, hogy Csíksomlyón a búcsúvásár kínálatából a kilencvenes évek elejétől kb. tíz-tizenöt évig hiányzott a hasonló tárgykészlet, gyakorlatilag csak kitűző jelvényeket árusították a kegyszobor másolatával. Korábbi időkből, a búcsújárás hagyományos korszakaiból sem ismerünk olyan emlék- vagy kegytárgyként szolgáló tárgyakat, amelyek a somlyói „csudálatos kép" figurális felhasználásával készültek volna; a kegyhely vonzáskörzetét ilyen tárgyak alapján nemigen lehetne megrajzolni. A helyzet – szórványos megfigyelések alapján – nem sokat változott a legutóbbi évtizedben sem; mostanában a hűtőmágnes, kulcstartó, „dimenziós" Mária-kép, műgyanta szobor az elérhető választék.[951] Hasonló a helyzet a kegyhely másik emblematikus tárgyával, a *labarummal* is: ezt sem látni ábrázolva vagy másolatban, a tárgy megmaradt kizárólagos helyi, kultikus szerepében, egyáltalán nem vált emlék- vagy ajándéktárggyá.

A búcsúra érkező árusok többsége rendszerint pénteken érkezik, szombaton hajnalban pakol ki, késő estig árul, majd folytatja vasárnap reggeltől délutánig. Az ő búcsús idejük a forgalomhoz igazodik, annak hullámzását követi: a vásári szempontból legjobb idők a számukra szombaton a nagymisét követő órák, vasárnap pedig a délelőtt. Az, hogy ők maguk mennyire tudnak vagy akarnak magán a búcsún részt venni, széles skálán mozog.

Egy fiatal gyergyószentmiklósi lány, aki eladóként utazott a búcsúra, 1996-ban elmondta, hogy bár katolikus, nem érdekli az ünnep vallási háttere. Elvesztette hitét a búcsúban, az ünnepet csak egy nagy üzletnek és presztízstalálkozónak tartja. Foglalkozására nézve felszolgáló egy bárban. A búcsúban egy eladópult mögött két napi munkával szombat-vasárnap többet keres, mint amúgy egy hónap alatt.[952]

Egy székelyudvarhelyi kisiparos házaspár „artizanat holmit" árult: kézműves, népművészeti termékeket, fafaragást, szalmából font tárgyakat. A házaspár már pénteken megérkezett, felállította a sátrat, majd „búcsút jártak", kimentek a Salvator kápolnához, imádkoztak a Máriához. Éjjelenként az autójukban aludtak, őrizték a sátrat.[953]

Elég természetes, hogy az árusok kihasználják az egyszeri alkalmat, a búcsúsok érdeklődését és azt, hogy csak egy napig vannak jelen, sosem találkoznak többet; ez lehetővé teszi, hogy magasabb haszonkulccsal dolgozzanak, áruikat drágábban adják, mint máskor. Egymás közelében inkább sok különböző árus helyezkedik el, mint több azonos; ez nehezebbé teszi, hogy a vevők egyszerűen odébb lépjenek és másutt más áron vásároljanak.

950 Sedlmayr 2013.

951 https://szentpeterbolt.hu/Csiksomlyoi-ajandektargyak, (utoljára: 2019. július 31).

952 Rab Árpád interjúja, 1996. május 24.

953 Fülöp Hajnalka és Albert Réka interjúja, 1993.

Hazavitt tárgyak

Akár résztvevő zarándokokról beszélünk, akár inkább turista jellegű érdeklődőkről, legtöbben visznek magukkal valamit a búcsúból. Ezt csakis egyének teszik meg; csoportok együttesen a kegyhelyről nem visznek haza tárgyakat. A tárgyak tartalmazzák, elvihetővé teszik a kegyhely szentségét.

A minden hasonló búcsújáróhelyen szokásos jelvények, kegytárgyak, szentképek, szobrocskák mellett Somlyón vannak sajátos, másutt elő nem forduló tárgyak, amik ajándék vagy szentelmény szerepűek (is).

Csíksomlyón ilyen a *zöldág*, amelyeket saját maguk szednek vagy árusoktól vásárolnak. A lombos ág a helybeli búcsújárók kezében szimbólum, emlékezés a búcsú eredetét magyarázó legendás győzelemre, mások, a magyarországiak kezében inkább annak jele, hogy igyekeznek alkalmazkodni a helyi hagyományokhoz. Hagyomány, hogy a búcsúágat a templomban hozzáérintik a kegyszoborhoz; amióta ez kevésbé lehetséges, azóta „csak" enélkül viszik haza. Inkább az idősebbek tudják a régi szokást, hogy „annyi Üdvözlégyet és Miatyánkat kell mondani, ahány lapicska van a búcsúágon. Persze nem egy nap alatt, de rövid idő alatt a búcsú után."[954] Otthon maradt öregek várják is a hazatérőktől a búcsúágakat, amit nagyon megbecsülnek. Volt, aki a Máriához érintett ág leveleit megszárította, és levélben elküldte Svédországba egy rokonának.

Kati néni Sepsiszentgyörgyről érkezett autóval a férjével, aki már nem tudott felmenni a nyeregbe. Panelban lakik, a zöld ágakat vízbe teszi, „néhány napig szépen virít. Vihar ellen jó!" Aztán olyannak adja oda, ahol kályha van, mert az ilyen dolgokat nem szabad kidobni, csak elégetni. „Itt minden meg van szentelve!" A kályhába kereszt alakban teszik bele az ágakat erős idő esetén.[955] Ezt a szentelmény jelleget többen is megerősítik.[956]

A zöldágat a hagyományos vonzáskörből érkezők többnyire maguk szedik az erdő szélén misére menet, onnan jövet, kálváriát járva. Mások az árusoktól, főképp cigány árusoktól szerzik be, akik nagy kötegekben tartják a hónuk alatt, és ide-oda járkálnak vele.

Jellegzetes, a búcsú alkalmával elkészített emlék- és ajándéktárgy a *búcsúpálca* vagy *botika*, egy spirál alakban héjától lehántott vékony ág, amit felnőttek faragnak ki gyerekeknek vagy otthon maradottaknak. 1990-ben a körmenet előtt a dombról levezető út mentén gyergyótekerőpataki asszonyok faragtak ilyet az otthoni gyerekeknek: 50–60 centis mogyorófavesszőt vágtak, és elnyújtott spirál alakban bicskával lehúzták a héját. A gyerekek „örvendenek neki, játszanak, ez egy olyan búcsúfia, búcsúemlék". Díszesebbre kifaragott *botikát* cigányok is árulnak. Ennek távoli párhuzama lehet más kegyhelyek olyan búcsús ajándéka, mint a *verebélyi bot, gyűdi bot, celli bot*,[957] de az eltérő forma és csak némileg hasonló funkció miatt ez nem látszik lényegi azonosságnak.

Mások, főként a moldvai csángók, akik tradicionálisabb világképpel rendelkeznek, növényeket szednek, gyökereket ásnak ki, amelyeknek gyógyító erőt tulajdonítanak.[958]

954 Mészáros Borbála beszélgetése a csíkszentmihályi Csáky Ernőnével, 1996.
955 Nagy Krisztina beszélgetése, 2005.
956 Vass 2009. 125–126., Tánczos 2016. 156–159.
957 Barna 1985. 46.
958 Tánczos 2016. 152–155.

A búcsúban kapható bármely tárgy, édesség, csecsebecse lehet az otthon maradottak számára ajándék. Néhány példa *ajándékba* vásárolt, vitt tárgyakra. 1996-ban csíkszentmihályiak körében tett megfigyelések szerint két kislány az otthon maradt szomszéd néninek cukrot vett. „Kapott a keresztlányomnak a lánya egy szép zsebkendőt, azt mondják 500 lej, rajta van a csíksomlyói Szűzanya és rá van írva, hogy csíksomlyói Szűzanya könyörögj érettünk". „A fiúk szoktak a szimpátiáknak venni egy nagy szívet, pogácsába, így mondják."

Saját maguknak vásárolt tárgyakra néhány példát hozunk abból a felmérhetetlenül sokból, amivel évek, évtizedek alatt találkozhattunk. Kedvelt a szalmakalap, csíkszentmihályiak hazatérő keresztaljában legalább tízen viseltek frissen vett kalapot. Egy hetedik osztályos kislány Csíkszentmihályról szappanbuborékfújót, napszemüveget, gyűrűt, Szt. Antal szobrot („az tartósabb, mint a kép") vett a vásárban. Két hetedikes kislány még Somlyóra bejövet leszakadt a keresztaljáról és elmentek a vásárba. Nagyanyjuk egész reggeli alatt csak értük aggódott, hogy vajon megtalálják-e a keresztet, s idegességében még káromkodott is. A kislányok dél felé megérkeztek a búcsúfiával: hajpánttal és napszemüveggel.

Természetes, hogy a megszerzett tárgyak hazafelé tartva mások szeme elé is kerülnek, szívesen mutatják meg őket. Visszafelé tartva mondta út közben két asszony a búcsúban vett táskáról: „Nézd meg a táskámat ! Igen ügyeske!" [959]

Nagy csábítás a búcsús vásár a gyerekeknek, nagy öröm, ha kapnak valamit, és nagy csalódás, ha mégsem. Egy nyolcéves csíkszeredai kisfiú írta írásgyakorlat gyanánt a füzetébe:

> "Ma van pünkösd első napja. Most van a somlyói búcsú. Apum vett egy vízipisztolyt a vásárba. Utána napoztunk és vízipisztolyoztunk. És utána esett az eső. Mert szerepel a kisebbik néném, de csak a szüleim mentek, mert nagy a sár. És ahogy ezt leírtam, megyek sétálni. Lehet, hogy veszünk is valamit vigasztalásul, mert nem vettek mézeskalácsot, pedig nagyon kívántam."[960]

A búcsúból hazavitt apróbb tárgyak (a megvásárolt füzetekkel, az elkészített fényképekkel együtt) a következő hónapokban, akár az egy év múlva sorra kerülő újabb útnak indulásig is emlékeztetnek egy olyan nagy közös együttlétre, amely vallási és nemzeti élményt egyaránt jelent a benne résztvevőknek.

[959] Mészáros Borbála által elkapott beszélgetés-részlet csíkszentmihályiak hazaútján, 1996. május 25
[960] Interjú Bara Katalinnal, 1997. május 18.

5. KÉT ÉVTIZED ÚJABB FEJLEMÉNYEI

426–434. KÉP

Kutatásunk folyamatos megfigyelésen alapuló szakasza 1990-től mintegy tíz évig tartott. A rákövetkező másfél évtizedben az ünnep alakulását és annak minden részletét már nem követtük ugyan, egy kitekintés ennek az időnek néhány fejleményéről mégis e dolgozat végére kívánkozik. Ezek egy részét már érintettük az egyes fejezetek végén. Pontos, évszámmal megjelölhető időhatárt azért nem jelölhetünk meg, mert a szerző nem tudja teljesen kivonni magát az ünnep megfigyeléséből.

Nemzedékváltás

Az ezredfordulón, tíz évvel a romániai politikai fordulatot, a búcsújárás megújulását követően az ünnep rendjében a megállapodottságot, a kialakított formák rögzülését figyelhetjük meg. 2000 óta „a kegyhely őrei" újabb jelentős változtatást már nem vezettek be, a helyszínek, a terek alakítása, a búcsú időbeosztása az elmúlt két évtizedben jórészt ugyanaz. Újdonságokat kiváltó hatásokat inkább a politikai változások, a körülmények, a technikák és a kommunikációs folyamatok terén látunk. Hasonlóképpen volt ez a búcsújárás korábbi, 1849-et és 1919-et követő újrakezdéseinek idején is: néhány évig eltartott a formálódás időszaka, azután nyugodtabb évek, évtizedek következtek.

Az ezredfordulót követő másfél évtized a ferences rend életének újabb szakasza, amelyben a reményteli folytatások és a fájdalmas veszteségek egyaránt jelen vannak. A létszám csökkenőben van, és a „régi öregek" egyre kevesebben élnek, szerepük, szavuk egyre kisebb. Az újabb vezetők és rendtagok egyre kisebb hányada ismeri közvetlenül a harminc éve véget ért diktatúra időszakát, mások a kiindulópontjaik a viszonyításhoz és a tervezéshez.

A búcsúban részt vevő fiatalok között 2000 után egyre inkább azok kerülnek többségbe, akik már nem tapasztalták meg az egypártrendszerű kommunista diktatúrát, és lassan elmaradoznak azok az idősek, akik 1949 előtt fiatal korukban még láthatták a hagyományos régi búcsújárást. 2010-ben már az 1940 körül születettek is hetvenévesek voltak; még idősebbek és egyre kevesebben vannak azok, akik még eleven emlékként őrzik ezeket a régi időket. 2010-re már húsz év telt el, mostanra pedig már egy egész generációnyi idő: lassan az 1990 körül születettek is a saját kicsi gyerekeikkel vonulnak végig a Szék útján a Kis-Somlyó hegyre, s nekik már az a szokásrend természetes, ami a kilencvenes években alakult ki. Ez egyben azt is jelenti, hogy harminc év alatt a búcsú továbbra is megtartotta a minden generációt vonzó, megszólító jellegét, nem látjuk jelét a megfáradásnak, kiöregedésnek.

Újabb nemzedékekhez új terek, térformák is köthetők. 2006 őszén a somlyói borvízkút közelében *Barátok feredeje* néven nyitottak meg egy kis fürdőt; ennek kalákában végzett felújítását a csíkszeredai székhelyű Polgár-Társ Alapítvány szervezte meg; hasonló fürdőépítésekre és felújításokra több más helyen is sor került az ökotudatosság, környezetvédelem, közösségigény,

és természetközeliség jegyében. Már korábban is, az 1860-as évektől kb. az 1940-es évekig működött egy fürdő, ahol egy kisebb, 3x6 méteres süllyesztett medencében gyógyvizet használtak. A megromlott, majd betemetett fürdő az 1980-as évekre eltűnt. Felújításakor az eredetihez képest egy kissé más helyre került. Az új fürdő hatszögletű medencéje egy bővizű forrásra épült, tulipán alakú, deszkával bekerített, félig fedett térben, és a közelében még egy kisebb lábáztató medencét is kialakítottak. A kacskaringós ösvény mentén van még a fűzfából megformázott Köpenyes Madonna, vagyis a „Fűz Mária" (áthallással a „Szűz Máriá"-ra). A székelykapu jobb oldali bejáratán át a Rózsafüzér-ösvényre lehet eljutni, ahol a Miatyánk és az Angyali üdvözlet olvasható. Ezek mellett más, nem keresztény, hanem inkább székely ill. „táltos" szimbólumok is helyet kaptak az együttesben. A fürdő használatára vonatkozóan nem találkoztam beszámolókkal, alig elképzelhető, hogy egy ennyire a szemeknek kitett, minden privát teret, öltözőt nélkülöző létesítmény valódi funkciót tudna betölteni.

2010 májusában a Kis-Somlyó hegy oldalában, körülbelül félúton a borvízforrás és a Szent Antal kápolna között megjelent egy új épület, amelynek kupolája a Szent Koronára utal. A Szék útján felállított harangláb koronadísze és a Hármashalom-oltár régi magyar címerre utaló formája után ez egy harmadik erős szimbóluma Somlyón az egykori Magyar Királyságnak, talán a Regnum Marianum gondolatnak is. Keveset tudni keletkezéséről, állíttatójáról, csak annyi biztos, hogy a kezdeményezés mögött nem a ferencesek álltak. A terület maga a Csíksomlyói Közbirtokosság tulajdona, sajtóhír szerint ez kérte egy „tető" engedélyezését egy Mária-szobor fölé, amit a Regionális Műemléki Bizottság ugyan nem adott meg, ám mégis megépítették. Ugyanott említik meg a tervező Esztány Zsolt nevét is.[961] Noha ez a búcsú fizikai terében helyezkedik el, mégsem került be a búcsú mentális terébe, a meredek domboldalon nem készült hozzá út, kevés jelét látjuk a használatának, inkább a vizuális reprezentációkban jelenik meg.

Szent és profán

Alighanem helytálló a megfigyeléseken alapuló megállapítás, hogy a búcsú 2000 után (is) kisebb mértékben profanizálódott, mint amennyire némelyek ezt korábban veszélynek látták.[962] Még ha bővül is a búcsú üzleti, azzal együtt a profán oldala, mégsem mondhatjuk, hogy a búcsú egésze fesztiválosodna; erre sem a megfelelő terek, sem az erre szánható idők nemigen állnak rendelkezésre, és erre irányuló szándékok sem csíráztak ki. A búcsú terében sehol nincs felállítva színpad, nincsenek „műsorok". A szabadtéri oltáremelvény a búcsú idején tisztán liturgikus célokat szolgál, a nagymisére történő több órás várakozás idején sem zajlik ott látványosság, színpadként csak máskor van használatban. Barna Gábor a gyöngyösi ferences templom Fájdalmas Mária búcsúja kapcsán írt esettanulmányában utal arra, hogy tapasztalatai és a szakirodalom meglátása szerint „Magyarországon, de Európa-szerte is sok állami és lokális ünnepen

961 2010-05-18 Daczó.

962 Fodor Sándor például 2000-ben így vélekedett: „Jönnek Csíksomlyóra hívők, de egyszerűen kíváncsiak és turisták is. Mindenkit szeretettel várunk, fogadunk. Valamire azonban vigyáznunk kell: a csíksomlyói pünkösdi búcsú nem folklór-fesztivál, nem politikai demonstráció, még csak nemzeti ünnep sem. A csíksomlyói búcsú – mindenekelőtt – vallásos ünnep. A nem hívő vendégektől *csak azt várjuk, ne zavarják* a szentmisét (amit egyébként nem is szoktak)" (2000-06-09 Fodor, kiemelés tőlem, MT).

láthatjuk a fesztivalizálódás jellemzőit. … Kétségtelen, hogy napjainkban legtöbb nemzeti és vallási ünnepünk is fesztivalizálódott".[963] A búcsú szervezői és lebonyolítói határozottan tudatják és elvárják a megszokott, jól kialakított ünnepi formák betartását, a résztvevők pedig mindezekhez jórészt tudnak és akarnak is alkalmazkodni. A rendház 2009-ben – nyilván valós tapasztalatok alapján –, az akkori templomigazgató P. Tímár Asztrik által a sajtó számára kiadott közleményben figyelmeztette a búcsúsokat, hogy tartózkodjanak egyenruhák viselésétől.[964] A cikkíró szerint a figyelmeztetés nem volt hatástalan, de voltak, akik fittyet hánytak rá – mint pl. a Magyar Gárda harminc egyenruhás tagja –, hogy a megmutatkozásuk jól látható legyen a nyilvános térben.

A búcsú időszakában Csíkszeredában és több környékbeli településen is sok, mondhatni egyre több program szerveződik, mint a Csíki Vásár, a Csíki Napok, vagy találkozók, megemlékezések. A más típusú, oldottabb együttlétekre, ilyen jellegű programokra a búcsú idejétől és helyétől távolabb, pl. a gyimesi „ezeréves határ" közelében szervezett megemlékezéseken kerülhet sor, valamint akkor, amikor a búcsúsok és velük együtt a testvértelepülések hozzájuk csatlakozott zarándok-turistái hazatérnek. Részben ezeknek is betudhatjuk, hogy maga a búcsú ezektől elkülönülve megtarthatta a szent karakterét.

2003-ban megvalósult egy tíz évvel korábbi terv: a Kis-Somlyó és a Nagy-Somlyó hegy nyergében előadták az *István a király*t. A júliusi bemutató nem pünkösdre esett, a tíz évvel korábbi kívánságokon ekkora már túlléptek, de ez az esemény átvitt értelemben biztosan nyomot hagyott magán a helyszínen: aki később ott járt, már erre a nagy előadásra is emlékezhetett. Egy, az erdélyi magyar fiatalok nemzeti identitástudatáról szóló kutatási beszámoló szerint a fiatalok számára Csíksomlyó jelentőségét a rockopera ottani előadása után együttesen adja meg a monumentális vallási ünnep és maga a helyszín.[965] A későbbi években a nyeregben tartott Ezer Székely Leány napok alkalmával vagy más ünnepeken, illetve a csíkszeredai templomokban és másutt is sorozatosan mutattak be rockoperákat, amelyek különösen a fiatalabb generációk számára jelentettek vonzerőt.[966]

Magyarország és Szlovákia 2004-ben, majd Románia 2007-ben megvalósult európai uniós csatlakozása a korábbiakhoz képest is jelentős utazási könnyebbségeket hozott, ami egyénileg, csoportosan és szervezett keretek között is érvényesülhetett.

Közpolitikai jelentősége mellett a búcsújárás szempontjából is fontos esemény volt a külhoni magyarok kettős állampolgárságáról tartott 2004. december 5-i népszavazás. Előtte az

963 Barna 2012. 632.

964 A szervezők „arra kértek mindenkit, hogy a papok, szervezetesek és lovagrendek tagjain kívül senki se érkezzen a búcsúra egyenruhában vagy egyenruhára emlékeztető öltözetben. Sőt – hangsúlyozták –, az egyházi-lelkiségi-mozgalmi és magyar nemzeti zászlón kívül semmilyen más zászlónak illetve jelképnek nincs helye a tömegben. E legfontosabb vallásos lelki célt szem elől tévesztik azok a résztvevők, akik a búcsún való megjelenést egyfajta nemzeti bulinak tekintik, vagy politikai pártok, csoportok zászlóival, különböző egyenruhákban igyekeznek tüntetőleg felvonulni. Ne is beszéljünk a táltos pogány-magyar vallás csoportjainak tüntető megjelenéséről, felvonulásáról" (2009-06-02 Horváth).

965 Kovács 2010. 100–101.

966 2005: A megfeszített, 2006 július: Napba öltözött asszony, 2007 július: Székely Golgota, 2011 június, Csíkszereda: Szent László király, 2015 augusztus: Csaba királyfi, 2019 Pünkösd, Csíkszereda: Mária evangéliuma. 2016-ban a gyulafehérvári érsekség és a somlyói ferences templomigazgató nem járult hozzá egy Márton Áronról szóló rockopera csíksomlyói bemutatójához.

akkori szocialista állami vezetés részéről nagyon erős volt a *nem* melletti kampány, és noha az igenlő szavazat több volt, mint a nemleges, de a részvételi arány nem érte el az érvényességi küszöböt. Ez a tény azt sugallta, hogy a távolmaradók is a nemmel szavazók táborát erősítik. Nagyon is érthető, hogy a teljes külhoni magyarság számára lesújtó volt az ellenük folyó érvelés és a szavazási eredmény. Sokakon erőt vett az elvetettség, a „nem kellünk az anyaországnak" keserves érzése. Ez a tapasztalat – amit eleinte alig lehetett ép ésszel feldolgozni –, a történtek ilyen interpretálása a Székelyföldön volt a legerősebb. A népszavazás után egyes miséken némely pap még a magyar Himnuszt sem volt hajlandó elénekelni. A fél évvel később megtartott pünkösdi búcsú kettéválasztotta a résztvevőket: egyik oldalon a ki nem mondott szemrehányás és a tartózkodó távolságtartás, a másikon a megkövetés és a bocsánatkérés gesztusai voltak megfigyelhetők. Sokan azzal a tudattal érkeztek Magyarországról, hogy „nem vagyunk olyanok, mint amilyennek a népszavazás mutatott bennünket", és minden módon igyekeztek is kifejezést adni ennek, például „igen" feliratú jelvényeket viseltek – amit a másik oldalon vegyes fogadtatásban részesítettek. Érdemes idézni személyes beszámolót egy jezsuita paptól, aki évekkel később járt először a búcsúban, és még akkor is szívszorító volt számára, hogy a népszavazás még gyóntatás során is milyen erőteljesen előtört sokakból:

> „Itt ezt a fájdalmas eseményt, hogy végül is nem adtuk meg – talán egyedüli nemzetként – az országhatáron kívülieknek az állampolgárságot, útlevelet, azért én ennek sok fájdalmas jelét láttam. Még a gyónásban is előhozták ezt olyan fájdalmas keserűségként. Olyan mély a sérelem bennük, hogy ezt gyónják, megélik valahol a lelkük legmélyén, hogy cserbenhagyták őket. Erről a legmélyebben egy búcsús szentmisében a gyóntató pap tud tudomást szerezni, hogy ez mit jelent nekik. Az Isten előtt élik meg, hogy az én fajtestvérem engem cserbenhagyott. És ezt olyan fájdalmas volt hallani."[967]

Egyebek mellett a balul kiütött népszavazás miatti jóvátétel igénye is ott állhatott egy különleges vállalkozás hátterében: Tatabánya polgármestere, Bencsik János magányosan indult neki a gyalogos csíksomlyói zarándoklatának. Egy hónap alatt 800 kilométert tett meg, saját szavai szerint azért, „hogy megengesztelje a magyar nemzet pártfogóját, Nagyboldogasszonyunkat, valamint kiengesztelje erdélyi testvéreinket". Somlyóra érkezéséről természetesen megemlékezett a helyi sajtó, feltéve neki néhány kérdést az indokairól, szándékairól, „hiányzásáról" és találkozásairól.[968] Szubjektív „útinaplója" a zarándokútról *Kiengesztelődés* címmel jelent meg a népszavazás egy éves évfordulójára.[969] Ezt a vállalkozást jobb híján egy újabb típusú, színpadra helyezett „teljesítménytúrának" kell neveznünk, és ilyesmikre később is akadt példa. Fodor Krisztián az 1400 kilométeres Mariazell–Csíksomlyó zarándokutat tette meg egyedül gyalog 2009-ben.[970]

Mindennek részletes elemzése már nem tartozik e könyv témájához. A kettős állampolgárság kudarca folytán átszerveződő identitások szerkezetét Jakab Albert Zsolt és Peti Lehel 2005-ben azon melegében megírt tanulmányukban elemezték. Leírták, hogy ez a kudarc milyen válaszreakciókat váltott ki a ritualizált nyilvánosságban, például a kolozsvári március 15-i

[967] Interjú Vértesaljai László jezsuita szerzetespappal, 2009. május 30.
[968] 2005-05-14 Oláh-Gál.
[969] Bencsik 2005.
[970] 2009-05-29 Takács.

ünnepségekben.[971] A későbbi hatások közelebbi elemzése kiterjedtebb forrásanyag alapján további politológusi, politikai antropológusi feladat lesz.

2002 és 2010 között a közvetlen politikai utalások nélkül is érzékelhető volt az, hogy a búcsú a nemzeti összetartozás demonstrációja is, a politikai ellenzékhez tartozók, a baloldali kormányzást és vezetőket szívből elutasítók gyülekezése. 2003-ban Orbán Viktor egyetemi pólóban, diákok gyűrűjében vonult végig a csíkszeredai Sapientia Egyetem épületétől a kegytemplomig.[972] A 2010-es választások után fordulatot hozott, hogy az új országgyűlés az egyik első törvényben megadta a magyar állampolgárság megszerzésének lehetőségét a külhoni magyaroknak, amivel éppen Romániában éltek a legtöbben. Ettől kezdve a helyzet és az érzület is megváltozott: miközben a szervező ferencesek és más egyháziak továbbra is távol tartották a politikát a búcsútól, a nemzeti érzelmű résztvevők sokasága érezhette úgy, hogy immár az állami „fősodor" részét alkotják.

Kult-turizmus

Láthattuk, hogy a zarándok-turizmusban és a búcsúra irányuló vallási oritentációjú turizmusban Csíksomlyón is régóta együtt van a kulturális és a kultikus vonás, a kissé mesterkélt *kult-turizmus* szó ezt igyekszik kifejezni. Az utóbbi másfél évtizedben a korábbiakhoz képest is új jelenségek tűntek fel. Ezek egyike a zarándokvonatok indítása.

Jeles búcsújáróhelyekre évszázados szokás volt külföldön és Magyarországon *zarándokvonatok* indítása.[973] Az 1938-as budapesti Eucharisztikus Kongresszusra Romániából nem kevesebb, mint öt zarándokvonat ment a szatmár-nagyváradi püspök, Fiedler István vezetésével, és a résztvevők között moldvai csángók és munténiai katolikus papok is voltak, akiket a jászvásári püspök vezetett.[974] A fogalom a szocializmus évtizedeiben természetesen eltűnt Magyarországról. A rendszerváltás után sok évvel merült fel a gondolat, hogy érdemes lenne a somlyói búcsúba különvonatot szervezni. Budapestről először 2008. május 9–12 között indult el a *Székely gyors* zarándokvonat. Az utasok egy része főként a somlyói búcsúra igyekezett, másik részük inkább vasútbarát volt, akik látni akarták azt a régi vasúti őrházat, amely 1919-ig és 1940–44 között határállomás volt Magyarország és Románia között, és amit nem sokkal korábban felújítottak. Az utasok felcsíki falvakban – Csíkkarcfalva, Csíkdánfalva, Csíkmadaras, Csíkrákos, Madéfalva – szállhattak meg. A szombati búcsús program után vasárnap a vonat a gyimesbükki határállomásra tartott, ahol a kontumáci kápolnánál celebrált szentmise, a Rákóczi-vár meglátogatása mellett a résztvevők „átléptek a Hitünk és Nemzetünk Kapuján és végigjárták Megmaradásunk oszlopait, melyek a következők: Isten, Haza, Család, Anyanyelv, Alkotás, Jog, Kultúra, Hagyomány, Egység, Szabadság, Jövő".[975]

Az érdeklődés növekedésének és a szervező utazási irodák hatékony munkájának eredménye lett az, hogy 2010-ben a Székely Gyors már két szerelvénnyel indult el, 2012-ben pedig egy

971 Jakab–Peti 2005.
972 2003-06-09 Ferencz.
973 Frisnyák 2017.
974 Sas 1991.
975 Balogh 2017. 32.

másikat, a *Csíksomlyó Expresszt* is megszervezték; ez Sopronból indult, Győrön át, majd Budapestről az Arad–Déva–Brassó vonalon ért célba. Ugyanebben az évben állt össze a *Boldogasszony zarándokvonat* is. 2013-ban a Székely gyorsot és a Csíksomlyó Expresszt össznemzeti zarándokvonatként egyesítették. 2014-ben Debrecen érintésével haladt a vonat. Külön figyelem övezte a mozdonyokat, amelyeket évről évre valamilyen aktuális vonatkozású matricadíszítéssel láttak el (a Nohabon Széchenyi, Liszt Ferenc, Aranycsapat, a Traxx mozdonyon Hunyadi Mátyás, Gábor Áron, Rákóczi Ferenc, Szent Márton), nem utolsó sorban pedig orrukon ott virított a magyar nemzeti címer.[976] A szervezés évek alatt kiterebélyesedett: a mozdonyok díszítésére pályázatokat írtak ki, az eredményeket sajtótájékoztatón mutatták be, és volt, hogy egy speciális, közös térnek is helyet adó vagonban koncertet adtak, gyermek játszóházat rendeztek be. 2015-ben a zarándokvonatról már az ausztráliai magyar hetilap is közölt ismertető-toborzó cikket,[977] ami arra is enged következtetni, hogy a vonat utasai között sokan lehettek diaszpórában élő magyarok, akik saját szervezésben nehezebben tudták volna megoldani az utazásukat.

Voltaképp akár el is csodálkozhatunk azon, hogy somlyói különvonatra 1990 után miért is kellett 18 évet várni, miközben az útra kelő tömeg nagysága, és az a tény, hogy jelentős részük biztosan vasúton közlekedett, akár a jóval korábbi szervezést is indokolhatta volna. A különvonatok abból a szempontból is jelentősek, hogy nem éjszaka közlekednek (mint az 1994 óta rendszeresített közvetlen *Corona IC* Budapest–Brassó között), hanem végig nappal – ezzel az erdélyi tájak vonatablakból történő turista jellegű megcsodálása mellett arra is lehetőséget adva, hogy néhány állomáson lelkes magyar fogadtatásban részesítsék az utazókat és vezetőiket. Ilyenformán ezek az utak még ünnepélyesebbé váltak, és még inkább hangsúlyozódott bennük a nemzeti összetartozás gondolata. A több száz, vagy akár ezren felüli létszámú zarándok közös utazása egyúttal lelki program is, szerzetesek, papok, püspök szellemi irányítása alatt, gyakorta állami vezetők (államtitkár stb.) részvételével kísérve. A háttérben zajló román-magyar szervezésről nem sokat tudni, csak sejteni lehet, hogy minden utazás körültekintést és diplomáciai közreműködést is igényel. Annyi bizonyos, hogy a romániai szakaszon a vonatokhoz román mozdonyt is kapcsoltak. Ezekről az utakról a sajtó rendszeresen beszámolt, kiváltképp a menet közbeni fogadásokról, amelyek során ezrek élhetik át azt a nem mindennapi élményt, hogy erdélyi magyar településeken nyilvánosan és ünnepélyesen köszöntik őket, és zaklatás nélkül lengethetők a nemzeti lobogók. Mindez együtt kétségkívül sokakban az az érzést kelti, mintha mindvégig Magyarországon, annak egykori határáig utaznának. Ezektől a jelenetektől egy lépéssel hátrébb lépve nem alaptalanul gondoljuk azt, hogy mindez – inkább kimondatlanul, mint kimondva – csaknem egy honfoglalás, hogy ne mondjuk, visszafoglalás, bevonulás érzetét keltheti; másrészt pedig biztos az is, hogy az egész természetesen megmarad az érzület szintjén, és biztos, hogy romániai viszonylatban kisebb „idegességet” kelt, mint amekkora ahhoz kellene, hogy elejét vegyék vagy megakadályozzák. Egyetlen kivételt lehet megemlíteni: 2012-ben az egyik csíksomlyói zarándokvonattal akarták hazavinni az emigrációban elhunyt Nyírő József hamvait. Ezt a hatóságok határozott tilalma akadályozta meg, majd később óvatosan elmesélt történetek keltek lábra arról, hogy más úton ez mégiscsak megtörtént.

[976] Balogh 2017. 37.
[977] 2015-04-09 Csíksomlyó.

Bizonyos, hogy az utazási irodák mellett a vasút is meglátta az üzletet a hasonló, akár a kifejezett nosztalgiáig ívelő lehetőségben. Néhány év múlva Mariazellbe, a lengyelországi Częstochowába, majd 2018-ban már a boszniai Medjugorjéba is indultak zarándokvonatok.[978] A MÁV Nosztalgia Kft. 2006 óta támogatás nélkül, piaci alapon működő profitorientált cég mintegy 70–80 munkatárssal, 2016-ban másfél milliárd forintos árbevétellel.[979]

2008-tól kezdődően a gyimesi „ezeréves határ" kultuszának kiépülése a zarándokvonatok utazóközönsége és más csatlakozók számára csaknem csatolt része lett a csíksomlyói búcsújárásnak. Ez a kultusz nagyon világosan kifejezi a szimbolikus térfoglalási folyamatokat, a terek „nemzetiesítését". A fejleményeket – a határ szimbolikus megerősítését a Rákóczi vár és a vasúti őrház újjáépítésével, a vesztegzár-épület és kápolna helyreállításával (Kontumác), emlékhely kialakításával, valamint az oda a búcsús zarándokvonattal szervezett megemlékező kirándulásokról – Ilyés Zoltán elemezte alaposan átgondolt és elméletileg is igényesen felvetett antropológiai szempontok alapján.[980]

A *Mária Út* nevű zarándokút megtervezése, megszervezése, évek során át tartó kiépítése a spanyolországi Santiago de Compostella kegyhelyre vezető évszázados Szent Jakab zarándokút adaptációjának szándékával formálódott ki 2010-re. A zarándokút észak-déli irányban a lengyelországi Częstochowától a boszniai Medjugorjéig húzódik, nyugat-keleti irányban pedig Mariazelltől Csíksomlyóig; ezáltal térképen megjelenítve, szimbolikusan kereszt alakú.[981] Az 1400 kilométeres nyugat-keleti út számos Mária-kegyhelyet érint, hatása pedig kettős: fellendíti a zarándoklatokat és felvirágoztatja a turisztikai vállalkozásokat.[982] Megkülönböztetett médiafigyelem övezte azokat, akik egyénileg vagy csoportosan, az út egészét vagy csak egy szakaszát megtéve jutottak el Csíksomlyóra, főként a pünkösdi búcsúba.[983] 2012-ben csíksomlyói székhellyel megalakult az *Erdélyi Mária Út Egyesület* is, ahol sokat dolgoznak egyebek közt Csíksomlyó ismertségének kiszélesítésén is. Az erdélyi egyesület igen aktív, élménybeszámolókat, kiállításokat, konferenciákat rendeznek.[984] Az Egyesület egyik tagjaként igyekezett Csíksomlyó fejlesztésén egy vállalkozó.[985] Szakács Ferenc Sándor cégvezető néhány évig profitorientált három csillagos szállodát és éttermet működtetett a Jakab Antal Tanulmányi Házban, *Hotel Salvator* néven. 2015-ben az intézmény működtetését a gyulafehérvári Caritas vette át annak érdekében, hogy azt az eredeti képzési központ funkcióhoz közelebb álló és olcsóbb helyként tudják

978 Morvai 2018.

979 2016-04 Gaál.

980 Ilyés 2008. 168–185, 2013.

981 Filepné Kovács 2012, Fehér 2016.

982 http://mariaut.hu// (utoljára: 2019. november 10.)

983 2014-06-05 Rédai.

984 Molnár Sándor elnök ezt így fogalmazta meg egyik köszöntőjében: „Hargita megye turizmusában is fontos szerepet tölt be a vallásturisztikai szempont a csíksomlyói kegyhely vonzása miatt. Az egyesület is megpróbál mindent megtenni partnerségben – a ferences renddel, egyházakkal, az Erdélyi Kárpát Egyesülettel, cserkészcsapatokkal, Caritas, Hargita Közösségi Fejlesztési Társulás, közbirtokosságok, civilek és a politikum képviselőivel – annak érdekében, hogy a kegyhely egyre ismertebb legyen nemzetközi szinten és a látogatottsága is egyre nagyobb legyen." (https://hazajaroegylet.hu/szovetseges/erdelyi-maria-ut-egyesulet/, utoljára 2019. november 30.)

985 Szakács 2014.

hasznosítani.[986] A Mária Út kiterjedt működése, az annak hatására többféle formában megélénkülő Mária-tisztelet és zarándokturizmus feldolgozása a jövő feladata.

Mediatizálás

A korábbiakhoz képest 2000 után a búcsú sajtó-reprezentációja helyben és Magyarországon is frissült, szélesedett, színesedett. Az addig egyetlen csíki napilap, a *Hargita Népe* mellett 2006-ban megindult a versenytárs *Csíki Hírlap*. Ez 2009-ben a pünkösdi összeállításában nem kevesebb, mint 18 kisebb-nagyobb írást adott közre, pünkösdhétfőn pedig, egy nappal a *Hargita Népe* szokásos keddi megjelenése előtt nyolc oldalas összeállítást közölt a búcsúról számos színes képpel, változatos cikkekkel.[987] Nem sokkal később megjelent a *Székelyhon*, országos napilapként Kolozsvárott 1999-ben megindult a *Krónika*, az *Új Magyar Szó*, továbbá internetes hírportálok, mint a *maszol.ro*, egyikből sem maradhattak ki a Csíksomlyóval kapcsolatos híradások.[988] Mostanra a búcsús programot alkalmasint már nemcsak a helyi, hanem hazai egyházi hetilap is az első oldalán közli;[989] távolabbi kisebb fórumok, mint például a szlovákiai Mátyusföldön megjelenő havilap, a *Terra Hírújság* is közölt felhívást pünkösdi kirándulásra a csíksomlyói búcsúba,[990] és Ausztráliában is olvashatunk ismertető-toborzó írásokat.[991]

2005-ben *Csíksomlyói Magazin* címmel egy új, nagyalakú színes, évente egyszer, pünkösdre kiadott magazin indult meg, amely 2019-ben a tizenötödik számához érkezett. A szerkesztő mindvégig Gulyás László; az általa vezetett kiadóhoz, az Excenter Demo Stúdióhoz a tizedik számnál csatlakozott a Nemzetstratégiai Kutatóintézet. Ekkor az intézmény weboldalán így jellemezték a lapot:

> „Írásainak lelkülete, szellemisége azt önti formába, amit az Istenkereső magyar zarándok megél, akár pünkösd szombatján Csíksomlyó hegyének nyergében, akár otthon. A közérthető néprajztudománytól a publicisztikán át a személyesebb hangvételű írásokig széles az olvasható írások skálája. Vallomások különös gyógyulásról, zarándokúti élménybeszámolók, tanúságtételek, portrék, elköteleződés, és a nemzet fölemelkedését cselekvően álmodó ígéret ez a lap".[992]

Öt évvel később, a tizenötödik lapszám megjelenésekor a szerkesztővel készült beszélgetésből kiderül, hogy az évi egyszeri megjelenés leginkább a búcsúsok nagy tömegére alapoz. „A Csíksomlyói Magazin valójában nem újság, még csak nem is képes folyóirat, hanem ünnepi kiadvány erre az alkalomra".[993] A kiadvány általában 64 oldalon, legalább 100–120 színes, igényes fényképpel jelenik meg, és néhány oldalnyi reklámot is tartalmaz. Gyakori, hogy korábban megjelent könyvekből, folyóiratcikkekből vesz át szövegeket.

986 2015-11-18 Pál.

987 2009-05-29 Ünnepi, 2009-06-01 Csíki.

988 2013-05-17 Kömény, 2013-06-25 Rédai, 2016-09-04 Barabás; 2016-03-20 Pál, 2001-06-03 Wohlfart, 2009-05-29 Jánossy, 2009-06-02 Horváth, 2009-06-02, 2014-06-03 Molnár, 2014-06-05 Réday.

989 2014-06-08 Urbán.

990 2013-01 Pünkösdi.

991 2015-04-09 Csíksomlyói.

992 http://www.nski.hu/megjelent-a-tizedik-csiksomlyo-magazin.html (utoljára 2019. november 10.).

993 2019-05-23 Varga.

2007-ben *Csíksomlyó üzenete* címmel indított újabb színes magazint a csíksomlyói Ferences Rendház. Az évi négyszer, ünnepekre (karácsony, húsvét, pünkösd, Mária neve napja) megjelenő kiadvány évekig 16 színes nagy oldalon jelent meg, a tizedik évfolyamtól tartalma, arculata változott, terjedelme jelentősen kibővült. A szerkesztésben ferencesek (P. Laczkó Dávid Anaklét, P. Urbán Erik) és helyi újságírók (Takács Éva) dolgoznak, a szerzők között sok a fiatal, a diák, a szerzetes, olykor magyarországiak is írnak ide népszerűsítő cikkeket.[994] Az elmélkedéseket, esszéisztikus gondolatmeneteket beszélgetések, visszatekintések tarkítják. Az újság csak helyi terjesztésben férhető hozzá.[995]

1990 után sok évig a legszélesebb körben a televízió tehette ismertté a búcsút, az élő egyenes adások nagy közkedveltségre tettek szert. A korábbiakhoz képest a huszadik szabad búcsún, 2009-ben a Duna Tv minden korábbinál nagyobb szabású adásfolyammal jelentkezett: három nap alatt nem kevesebb, mint 29 órát töltött ki csíki és gyimesi közvetítésekkel. A pünkösd előtti pénteken Csíkszeredából és Csíkkarcfalváról, szombaton a búcsú helyszínéről és Csobotfalváról, vasárnap pedig Gyimesbükkből sugároztak. A stáb a székelyudvarhelyi Duna Stúdióval is együttműködött.[996] Ekkor és a következő évben nagy újdonság volt, hogy a Duna Tv-nek a megszokott nagymise-közvetítésen kívül lehetősége nyílt az éjszakai templomi virrasztásba való több órás bekapcsolódásra is. A műsor éjféltől a reggel 6-os mise kezdetéig tartott. Az élő adásban felváltva került képernyőre szakértői beszélgetés a sekrestyéből és két riporter által készített, ugyancsak élő riportok sora a templomból. Mivel ennek a műsorfolyamnak beszélgetőtársként mindkét évben szakértőként magam is részese voltam, némileg számomra is érzékelhető volt a virrasztó-imádkozó zarándokokkal a templomban lebonyolított beszélgetésekben a távolság, a zavartság és a természetes esetlenség. Biztos, hogy amikor két vagy három kamera és a közkedvelt műsorokból jól ismert két riporter dolgozik egy templom terében az imádkozó, imádkozni akaró emberek körében, ott senki sem tudja függetleníteni magát attól, hogy nincs lehetőség elmélyedni, vagy attól az aggodalomtól, hogy egyszer csak őt is meg fogják szólítani, vagy éppen attól a kívánságtól, hogy bárcsak ő is adásba kerülhetne. Alighanem érthető döntés volt a ferencesek részéről, hogy később nem kívánták folytatni az éjszakai virrasztás közvetítését.[997]

2012-ben a huszadik (jubileumi) közvetítés alkalmával felújították a korábbi kezdeményezést, az Uránia Filmszínházban követhető közvetítést, papi közreműködésre Horváth Zoltánt, a terézvárosi Szent Erzsébet templom esperes-plébánosát kérték fel. A közvetítést bevezető pár perces kisfilm néhány mondata – néhány kiemelt múltbeli jelenet felelevenítése után – újra megfogalmazta a lényeget:

> „Igazi seregszemle ez. Fent a Somlyó nyeregben, mint egykor Rákos mezején, összegyűlik a nemzet apraja-nagyja. A tágas, virágos mező messzi tájakról érkezett emberek színpompás sokaságával telik meg, mint Isten virágoskertje. … A Duna Tv számára minden évben kiemelkedő esemény a pünkösdi búcsú közvetítése, hiszen ekkor azt az eredeti hivatását tölti

994 Barna 2015.

995 Évekig ISSN szám nélkül jelent meg, az OSzK katalógusa nem ismeri, a kötelespéldányokat gyűjtő helyi Kájoni János Megyei Könyvtár csak 2014 utáni számokat regisztrált.

996 2009-06-02 Kiss.

997 A 2010-ben rögzített műsor teljes terjedelmében, 6,5 óra időtartamban elérhető az online Nemzeti Audiovizuális Archívumban (V/18.)

be, amiért megalapították. Hidat alkot a világon szétszóródott nemzetünk tagjai között, és továbbítja a megtartó, éltető üzenetet."[998]

Az új évezredben, most már másfél évtizede e televízió nyilvánossága mellé egyenrangúként zárkózik fel az *internet* nyilvánossága. Egyre több fénykép és beszámoló kerül a világhálóra, s ezek tömege ma már a legavatottabb társadalomkutató számára is aligha áttekinthető. A tapasztalatok azonnali megosztása robbanásszerűen elterjedt a közösségi oldalakon.

Az online felületeken elérhető tartalmak Csíksomlyóval kapcsolatban az 1990-es évek vége óta egyre növekvő mértékben szaporodtak meg. 2005-ben három keresőszóra – Csíksomlyó, pünkösd, búcsú – együttesen keresve még csak 170 elsődleges találat jött be, de két további keresés már 300 és 800 oldalt eredményezett.[999] Ma ez a szám 14 ezer fölött van. Az oldalak csoportosíthatók, rendszerezhetők ugyan, mégis az lehet a tapasztalatunk, hogy kicsúsznak a kezünkből, annyira gyorsan változnak és olyan bőségben sorjáznak. A print formában is publikált anyag internetes, digitalizált változatán, azaz a könyvtárakban is hozzáférhető anyagon kívül egyebek között hírportálok, hivatalos települési oldalak, több felekezet vallási oldalai, civil szervezetek, továbbá turisztikai hirdetések, élménybeszámolók, ismeretterjesztő vagy elmélkedő írások ömlenek rá az érdeklődőre. Felbecsülhetetlen a fényképeknek és videófelvételeknek az a bősége, ami amatőröktől és profiktól az érdeklődők szeme elé kerül, a színes tömegjelenetektől a légi felvételekig, a képekkel kísért énekektől a „házilag" készült riportokig. 2019 novemberében „csíksomlyói búcsú" keresésre a Youtube csatornán a magyarországi site-okon legalább 300, a romániaiakon legalább 78 olyan videofelvétel található, amely hosszabb 20 percnél, ha pedig a „teljes" weben keresünk, négyezren felüli számban akadhatunk megnézhető mozgóképsorokra.

A ferences közösségben Csíksomlyón 1997 körül az akkor már hetven éves P. Márk József érdeklődött először az internet iránt, és nem sokkal később informatikusok közreműködésével Csíkszereda hivatalos honlapjának részeként weboldalt is szerkesztett, ami 2000-ben átkerült az erdélyi ferencesek oldalára.[1000] Ennek tartalmát tíz-tizenöt évig jórészt saját maga írta, szerkesztette. A honlapszerkesztés után, részben azzal párhuzamosan blogot is indított, főként a kegyhellyel kapcsolatos ismeretterjesztő szövegek közlésével; ennek elérhetősége is többször változott az idők során. Húsz év változásait természetesen itt nem lehetséges követni. Megfigyeléseim szerint ez a somlyói weboldal egyszerre viselte magán a teljes jószándék és az autodidakta tudás jegyeit. A szövegek egyszerre igyekeztek informatívak, ismeretterjesztőek és lelkipásztori jellegűek is lenni. Többször több helyen olvashattunk megjegyzést arról, hogy a weboldal még csak próbálkozás, minden segítséget örömmel fogadnak.

Régen megszűnt weboldalak tartalmát (az egykor megtalált és esetleg lementett oldalakon kívül) ma részben még el lehet érni az erre szakosodott weblapokon keresztül. Innen származik az egyik első „beköszönés" szövege 2002-ből:

„Csíksomlyói ferences barátok vagyunk.
Ablakot nyitunk a világra.
Az ablakon lehet kinézni és lehet betekinteni.

[998] V/21.

[999] Kákonyi Anna dolgozata: A csíksomlyói pünkösdi búcsú az internet mint forrás tükrében (2005)

[1000] A www.ofm.ro weboldal ma is élő és elérhető.

> Azt akarjuk, hogy mi, a kolostorban élők kinézzünk a világba. Akarjuk látni az embereket. Bele akarunk látni az életükbe: mivoltukba, örömeikbe, bánataikba, küzdelmeikbe, szenvedéseikbe. Szeretnénk mindezekben részt vállalni. érdekelnek minket. Ha mást nem tehetünk, imádkozunk értük.
> Azt is akarjuk, hogy az emberek betekintést nyerjenek a mi életünkbe.
> Mit láthatnak a kolostorban? Imádkozó szerzeteseket? Azt is. De még láthatnak szép istentiszteleteket, hallhatnak szép énekeket, orgonaszót, láthatnak sok-sok imádkozó keresztényt, templomlátogatót.
> Aztán van a kolostornak múltja, történelme, sok érdekes fordulattal és feljegyzéssel. Van a kolostornak jelene: a Mária-tisztelet, a búcsújárások, püspök- és papszentelési ünnepek, esküvők és jubileumok, ezek mind, mind a kolostor életének összeforrása a székely nép életével. Van a kolostornak hitben és emberi mivoltban megtartó ereje. Lelki és szellemi értékeket őrző és terjesztő hatása. Valóságos kincsesbánya a hívő nép életében.
> Ezeket a kincseket szeretnők megosztani mindazokkal, akik ránk figyelnek.
> Jelszavunk:
> Áldás, békesség!
> Ezzel az Istentől jövő áldással köszöntünk mindenkit, aki tudatosan fölkeresett minket, vagy keresés közben Web-oldalunkra talált. Azt a lelki békét kívánjuk számára, ami a ferences hivatásban élőknek sajátja!”[1001]

A kezdőlapról tovább vezettek linkek *A kegyhely*, a *Történelmi ismertetések*, a *Hirdetések*, az *Élőkapcsok*, az *Írjanak nekünk!* oldalakra

A fiatal ferencesként Csíksomlyóra került P. Urbán Erik Márk Józsefhez hasonlóan ugyancsak blogot indított.[1002] 2013-ban az ő kezdeményezésére került be egy fix webkamera a kegytemplomba, a szószékről a szentély felé irányítva, amely élő közvetítést ad az internetre a templomban zajló misékről és más programokról, pl. könyvbemutatókról is. Az *Csíksomlyó Élő* nevű Youtube-csatorna azóta több száz felvételt archivált (V/26.), és az érdeklődők számára folyamatos betekintést ad a templom terébe.

Örökségesítés

2011-ben megindult a törekvés arra, hogy a pünkösdi búcsújárást az UNESCO a szellemi kulturális örökség részévé nyilvánítsák. Messzire vezetne áttekinteni e folyamatot. Az elgondolások, előterjesztések, bizottsági munkák, viták és vélemények csak a szakmai (fél)nyilvánosság előtt és mögött zajlottak. Mivel szellemi kulturális örökség címre előterjeszteni valamit minden ország a saját területén jogosult, a hivatalos romániai felterjesztés megtörtént ugyan, ám annak további sorsa mindenkor ki volt szolgáltatva a bel- és kultúrpolitikai viszonyoknak. Némileg leegyszerűsítve: ha a román kormányban volt magyar miniszter, valamelyest előrehaladt, ha nem volt, lefékeződött a folyamat. Egészen bizonyos, hogy ha egy ilyen elismertetés (amit akár idézőjelbe is tehetnénk) valaha is megtörténik, az a szokás és ünnep egészét más keretek közé fogja helyezni; sőt, maga az elismertetés folyamata, a megszülető szaktanulmányok és vélemények már más keretek közé helyezik. A témát újabban a legilletékesebb, az egyik első szakanyag összeállítója, Tánczos Vilmos foglalta össze, arra a kérdésre (is) keresve a választ, hogy vajon

[1001] http://web.archive.org/web/20020206062437/http://www.ofm.ro/ferencesek.html
[1002] Az *erikbarat.blogspot.com* ma már nem elérhető.

„kié a csíksomlyói búcsú?”[1003] A kérdés a felterjesztés első ötletétől kezdve az volt: hol, kik, milyen eszközökkel fogják úgy megvilágítani ezt az ünnepet, hogy az „alkalmassá” váljon olyan elismertetésre, amely a „szellemi kulturális örökség” részeként azonosítja azt. Ez a „megvilágítás” egészen egyértelműen átszínezése azoknak a dimenzióknak, jelesül a vallási és a nemzeti vonatkozásoknak, amelyek kevéssé vagy egyáltalán nem férnek bele a „kulturális örökség” értéksemleges, ideológiamentes fogalmába.

Az értéktárak összetett hierarchikus rendszerében a csíksomlyói pünkösdi búcsú része lett az Erdélyi Értéktárnak. A hivatalos előterjesztő ez esetben is egy politikai szervezet, az RMDSz és annak vezetője, Kelemen Hunor volt (ugyanaz, aki 2011-ben miniszterként megindította a hivatalos UNESCO-eljárást), a leírás, a források és az indoklás szövege 2018. december közepe óta olvasható az Erdélyi Értéktár honlapján. Az előbbi néhány bekezdésben a búcsú történetét követi végig kiegyensúlyozott, tényszerű megfogalmazásban; az utóbbiból kiemelhetjük ezeket a mondatokat: „A Csíksomlyói búcsú a magyarság kulturális, vallási, közösségi értéke … Az egyházi és világi értelmiség ma a hit és a kulturális önazonosság megtartásának szimbólumát is látja Csíksomlyóban.” [1004]

2020. május 21-én a Hungarikum Bizottság hungarikummá nyilvánította a „csíksomlyói pünkösdi búcsú és kegyhely”-et. A Hungarikumok Gyűjteménye weboldalán a rövid, két bekezdésnyi bemutatás a búcsújárással és a Mária-kultusszal, Mária-kegyszoborral, a „Napba öltözött asszony” tiszteletével foglalkozik.[1005] Ebben a szövegben nem esik szó az Erdélyi Értéktárban említett dimenziókról, vallásról, közösségről. Még feltűnőbb, hogy a ferencesek jelenléte, pasztorációs, közösség- és kultúraszervező tevékenysége egyik helyen sincs megemlítve. Ebben természetesen semmilyen „konteót” nem érdemes látni, és alighanem a hátterét sem érdemes különösképpen nyomozni, de a jelenség érzékelhető. Több jel mutat arra, hogy az erdélyi illetve csíksomlyói ferencesek némi távolságot tartanak a kegyhely és a búcsú „örökségesítése” folyamatától; és/vagy az örökségesítés aktorai tartanak távolságot a ferencesektől…

2013-ban a csíksomlyói ferencesek és a częstochowai pálosok kapcsolatfelvételének egyik következményeként „ajándékcsere” keretében Csíksomlyó kapott egy másolatot a lengyelországi kegyképről, oda pedig a kegyszobor másolatát szállították el.[1006] Annak jelét láthatjuk ebben, hogy a szerzetes közösség a búcsú és a kegyhely jövőjének „biztosítását” inkább spirituális dimenziók által látja biztosíthatónak, semmint hogy azt a világ hatalmainak bármilyen szintű és formájú elismerésétől várja.

*

A jelenkori fejlemények utolsó állomásaként meg kell emlékeznünk Ferenc pápa csíksomlyói látogatásáról 2019. június elsején, amely a magyar hívő közösség számára az ő romániai útjának legjelentősebb állomása volt. Húsz évi várakozás teljesedett be ezzel, ekkor oldódhatott fel a II. János Pál pápa 1999-es látogatásának elmaradását követő csalódás. A nyilvánosság számára 2019. januárjában jelentették be a látogatást, attól kezdve indulhatott meg a szervezés. A következő hónapok felfokozott várakozásban, az idővel való versenyfutásban teltek. Az

[1003] Tánczos 2018a, 2018b.

[1004] http://www.kjnt.ro/ertektar/ertek/a-csiksomlyoi-punkosdi-bucsu-1 (utoljára 2020. január 31.)

[1005] http://hungarikum.hu/hu/content/csíksomlyói-pünkösdi-búcsú-és-kegyhely (utoljára 2020. június 15.)

[1006] 2013-06-25 Rédai.

egyházmegye vezetése felkért bizottságokra bízta a liturgia és a sajtómunka szervezését, a koordinátoroknak pedig az állami szervekkel és a biztonsági szolgálatokkal kellett egyeztetniük. Ezeken kívül számos más intézmény, városi, megyei vezetők és önkéntesek sokasága kapcsolódott be a munkába. A szervezők heti rendszerességgel tájékoztatták a sajtót a munkálatok előrehaladásáról. A szabadtéri helyszínt, a két Somlyó hegy nyergét illetve az ott álló Hármashalom-oltárt logisztikai, liturgikus és biztonsági szempontból alkalmassá kellett tenni, meg kellett teremteni a megközelíthetőség, a láthatóság és hallgatóság feltételeit. Szerteágazó munka volt ez, amit vatikáni hivatalok is felügyeltek. A Hármashalom-oltár fölé egy nagyobb méretű ideiglenes tető készült. Ennek tervezője ugyanaz a Bogos Ernő volt, aki Makovecz Imre vázlata alapján 1996-ban megtervezte az építményt. Az első elgondolást vatikáni felülbírálatra át kellett alakítani, a méreteket megnövelni.[1007] Mostanra kiderült, hogy a ferencesek szívesen vennék, ha az ideiglenes építmény állandó maradhatna.[1008] Az eseményre felújították a Jakab Antal Tanulmányi Házat, ahol a mise utáni ebédet rendezték, hatalmas székelykaput készítettek a felvezető út végébe, és mindehhez magyar állami támogatást is igénybe vehettek. Liturgikus bútorokat, ruhákat kellett tervezni és kivitelezni, dal készült, teljes vértezetben készült a média.

Az igazán kényes kérdések azonban nem ezek körül forogtak, hanem valójában az olyannyira várt látogatás karaktere körül: mennyiben szól ez célzottan és kifejezetten az erdélyi *magyar* katolikusoknak. Az erdélyi magyar egyház és a politikai közösség vezetői is tudták, hogy a pápalátogatás szerte a világon figyelmet kelt, és ez alkalmat teremthet arra, hogy a romániai magyarok kisebbségi gondjai is reflektorfénybe kerülhessenek. Ezt természetesen román oldalon is számításba vették, és az erre irányuló törekvéseket igyekeztek semlegesíteni. A látogatás előtt is, utána pedig még inkább lehetett hallani-olvasni arról, hogyan korlátozzák a magyar nyelvű feliratok, szimbólumok használatát, a liturgia magyarul elhangzó részeit. Különösen aggályosnak bizonyult állami szempontból a pápai misén elhangzó beszédek, köszöntések nyelve. Háttérben zajló viták után végül arra jutottak, hogy az olaszul elhangzó szentbeszédet először román, azt követően magyar tolmácsolásban hallgathatták meg a hívek, mert a csak magyarra tolmácsolás éppúgy megengedhetetlen volt, mint hogy az államnyelv a magyar után következzék. A pápalátogatás olaszul kitalált mottóját („Camminiamo insieme!”) románra és magyarra is lefordították, és noha a „járjunk együtt!” a látogatás gondosan megtervezett logójában hónapokon át minden sajtótájékoztatón és minden tájékoztató kiadványban látható volt, a feliratot (és csak azt) a hatóságok az utolsó pillanatban – talán egy szemfüles operatőr képeitől tartva – még a pápai miseruha hátoldalán is letakartatták. Az érsek köszöntő beszéde, amely egészen röviden felidézte a kegyhely múltját, négyszer ment át a román állami és a vatikáni cenzúrán. A kegyhelyet évszázadok óta gondozó ferenceses rend a látogatás során szinte láthatatlanná vált, az ő részükről nem hangzott el nyilvános beszéd, és őket sem köszöntötte senki. Utólag több közéleti szereplő, egyházi vagy állami vezető is szóvá tette, hogy az érvényes jegyükkel időben érkezők sem juthattak fel a számukra fenntartott VIP szektorba, mert útjukat állták a biztonságiak, miközben román zászlókkal érkezőket fenntartás nélkül beengedtek.[1009] Az

[1007] 2019-04-26 Bodó.
[1008] 2019-09-10 Farkas. A tetőzet azóta is a helyén van (2020 június).
[1009] 2019-06-21 Szucher.

érkezőket előzetesen figyelmeztették, hogy senkinél ne legyenek lobogók (ilyen figyelmeztetésre a látogatás más helyszínein nem került sor). A programot úgy alakították, hogy a misén kívül más találkozásra alig maradt idő és alkalom, sem a mise előtt, sem a mise után nem került sor a pápa megszokott körjáratára a hívek szektorokra osztott tömegében az utakon. Sokak számára mindebből az szűrődött le, hogy az állam minden eszközzel minimalizálni akarta a magyar jelenlétet és annak látható megnyilvánulásait, fájdalmas sikerrel. Ezért lehet az, hogy a találkozást nem annyira a felszabadult öröm érzései követték, mint inkább a töprengő mérlegelések, óvatosan elejtett kritikák, a csalódottságot elleplező metaforák arról, hogy „a ködön át is ragyogni látszott a Szűzanya tekintete”.[1010]

Mivel a programba nem lehetett beiktatni a kegytemplom – és ezzel a kegyszobor — meglátogatását (és persze a ferences kolostorét sem), rendkívüli módon a kegyszobrot szállították át a templomból a nagymise helyszínére. Kisebb ellenkezés és vita ekörül is kibontakozott. A pápának az ősi kegyszobor iránti tiszteletét és megbecsülését kifejező szimbolikus gesztusa volt az aranyrózsa ajándékozása, ami egy középkori kitüntetés legújabb kori, módosított feleleventése.

A pápalátogatásra a hegy nyergébe százezres tömeg gyűlt össze; ez kisebb, mint egy „átlagos” pünkösdi búcsún, de nagyobb, mint a három napos pápalátogatás bármely más eseményén volt. Az esős, ködös időjárás, a szűk utak, a közlekedési, beléptetési nehézségek ellenére az egybegyűltek néhány órán keresztül abban a tudatban lehettek jelen, hogy egy soha-nem-volt és ki-tudja-lesz-e-még esemény részesei. A hely, azon keresztül a kegyhely szentsége pedig újabb megerősítést kapott.

Egy héttel a pápalátogatás után következet a pünkösdi búcsú, szám szerint a harmincadik szabadon megtartott ünnep 1990 óta.

A pápalátogatás emlékkönyve 2019 őszén jelent meg. A díszes kiállítású, fényképekkel gazdagon illusztrált kétszáz oldalas kötetben a pápai szentbeszéd és az érsek köszöntője után mintegy harminc egyházi és civil szervező, önkéntes élménybeszámolója olvasható az érsektől a repülőúton kérdést feltevő újságíróig.[1011] Az érdeklődő a sajtó után a legtöbbet innen tudhatja meg az eseményekről, előkészületekről, a szervezők fáradalmairól és örömeiről.[1012]

Biztosak lehetünk benne: „Csíksomlyó” ez után is sokkal több lesz, mint egy szó, egyetlen szó, vagy mint egy név. A „titka”, a vonzereje tárgya marad a tudományos elemzéseknek éppúgy, mint ahogy tudományos megközelítést nélkülözve is kifejti a maga hatásait. Látható és láthatatlan módon egyaránt.

[1010] Bodó–Oláh 2019. 81.

[1011] Bodó–Oláh 2019.

[1012] 2020 Pünkösdjén a koronavírus-járvány miatt a búcsút zarándokcsoportok és tömeg nélkül tartották meg. A kegytemplom előtti téren gyülekeztek néhányan. A körmenet hagyományos útvonalán a házfőnök és néhány fős kísérete körbevitték a labarumot.

VI. ÖSSZEGZÉS

A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás 20. század második felében végmenet változásainak megértésére törekedve a *régmúltra*, az 1949 előtti évszázadokra visszatekintve abból indultunk ki, hogy ez az időszak formálta ki a kegyhely egészét, annak szellemi környezetét, fizikai térszerkezetét, alkotta meg a rituális tisztelet tárgyait, és alakította ki az ünneplés formáit, szertartásrendjét. A diktatúra négy évtizede majd a rendszerváltást követő három évtized során ezek meghatározóak voltak. Tudatos emlékezéssel vagy anélkül, rejtett vagy nagyon is nyilvánvaló módon viszonyítási kereteket jelentettek. Ezért összegeztük a régmúlt fejleményeit az első részben.

A középkor elejétől (akár már a honfoglalást követően) kezdett kiformálódni a Székelyföld csíki régiójának magyar, székely, katolikus-keresztény lakossága, közösségeinek rendje, ideértve a szerzeteseket is. Van, amit ebből viszonylag tisztán látunk, más lényeges dolgokban viszont, mint például a térség keresztény hitre térése, alig tudunk részleteket. Biztos pont az erdélyi püspökség 1009-ben történt megalapítása, és ettől kezdve bizonyára eltartott száz–kétszáz évig a helyi egyházi szervezet kiépülése; ez mutatkozik meg az 1330-as években keletkezett pápai tizedjegyzékek adataiban. A ferencesek megtelepedését az 1400-as évek első évtizedeitől vehetjük biztosra, templom és rendház az 1440-es évektől állt. A csíksomlyói kegyhely szent tereinek kialakulása ugyancsak a középkorig követhető vissza, még akkor is, ha esetleg feltételezünk írásos forrásokban nem rögzített korábbi kultuszhelyet. A 16. századból származik a jelentős művészi értékű gótikus Mária-szobor; ennek sok hasonló erdélyi szász és magyar társa van a korszakból, de hasonló méretű nincsen, és egyik sem jutott el a tiszteletnek arra a fokára, mint a csíksomlyói. Sajnos ma még nem ismerjük a szobor készítési helyét, sem azt, hogy hol volt „élete” első évtizedeiben, honnan és hogyan került Csíksomlyóra; annyi bizonyos, hogy a főoltáron az 1661-es tatár betörés utáni helyreállításkor helyezték el és már akkor sugárkoszorúval díszítették. Az is bizonyosnak látszik, hogy korábban egy szárnyasoltár középponti alakja volt, mellette két kisebb méretű női szent alakja állt. A kora újkorban a hitújítás idején, amikor az erdélyi katolikus egyház intézményi szerkezete szinte teljesen összeomlott, a csíki ferences rendház több-kevesebb folytonossággal tovább működött; ez vetette meg az alapját a 17. században bekövetkezett újjáépítésnek közösségi és fizikai téren, és emelte egyre magasabb szintre nemcsak az erdélyi ferenceseket, hanem különösen Csíksomlyót is. 1729-től az önálló rendtartomány számos rendházzal, iskolával és egyre gyarapodó létszámú szerzetessel rendelkező kiterjedt szervezet volt.

A búcsújárás szertartásrendje ugyancsak a 17. századtól alakult olyanná, amilyennek a 18. század végén és tovább egészen a 20. század elejéig ismerhetjük; ezt a rendet a körmenetet tekintve Majláth Gusztáv Károly változtatta meg 1908-ban. A búcsú rendje és folytonossága az első világháború végével, a hatalomváltás folytán megszakadt, és ez alakult újjá a trianoni békeszerződést követő évben. A hagyomány ereje sokkal erősebbnek bizonyult a politikai tilalmaknál.

A kegyszobor mellett a kultikus tisztelet tárgyaként a *labarum* néven ismert sajátos formájú és szerkezetű jelvény-lobogó a maga nemében egyetlen. Évszázados helye van az ünnepi körmenetben, tíz- és százezrek láthatták, követhették, mégis különös, hogy milyen keveset tudunk

róla. Nem lobogó, amit bárhol le lehetne másolni, nem is jelvény, amiből ajándéktárgyat alakítanak, és nem is igen beszélnek róla, nincsenek róla történetek, mint a kegyszoborról, és sehol máshol nem játszik szerepet, csakis a pünkösdi búcsús körmenetben. Mégis nagy a presztízse, ami kifejeződik abban, hogy a templom szentélyében tartják, hogy körmeneti hordozásának rendjét akkor is megtartották, amikor a valódi körmenet már megszűnt, és ahogy számontartják azokat a fiúkat, akik egyedül vagy egymást váltva, egymásnak segítve a búcsús körmenetekben végighordozták a hegyen.

A búcsújárással kapcsolatban ma is kikerülhetetlen érinteni az *eredet* történetét. Sok év kutatás után is csak annyit állíthatunk biztosan, hogy a búcsú eredetéről nincsen biztos tudomásunk. Ebben a tekintetben Csíksomlyó nem válik ki számos más búcsújáró hely sorából, voltaképp még azok sorából sem, ahol van forrásokkal alátámasztható „kezdő" esemény. Csíksomlyón is több más búcsú van – a templom búcsúünnepe, Mária neve napja – amikor régente ugyanarról a környékről számos búcsújáró felkereste a kegyhelyet, és senkinek nem okozott fejtörést ezek „eredete". A pünkösdi búcsú az egyetlen, amelynek két és félszáz éve ismert eredettörténete egy hitvédelmi konfliktus emlékében gyökerezik, ahol a fegyveres fejedelmi erőszak fölötti győzelem több írott változatban is élő elbeszélése a búcsújárás megindoklásaként szolgál. Sok év kutatás során bebizonyosodott, hogy a János Zsigmond fegyveres csapataival megkísérelt hitterjesztés nem lehetett történeti esemény, így a győzelem története is egy későbbi, megalkotott elbeszélés; nem a *history*, hanem a *story* körébe tartozik. Nem az egyetlen eset, amikor ilyesmi történik. Az elbeszéléssel kapcsolatosan az utóbbi tíz év értelmezéseinek áttekintése során arra lehetünk figyelmesek, hogy világosan megkülönböztethető a búcsú eredetének történeti és szimbolikus értelmű felfogása. Az előbbi szakmai vita tárgya lett, utóbbi a szimbolikus mezőbe került át, ahol kritikus szakmai megközelítés már nem érheti el, ahogy más erős szimbólumokkal sem lehet vitába szállni. A szimbólum érvényessége széles körben kétségtelen: a búcsú átéléséhez szinte elválaszthatatlanul hozzátartozik annak *fogadalmi* jellege, ami összeköti a 16. századot, a hitújítás és harcos hitvédelem, a székely szabadság és ellenállás korát a mával, amikor az újításokkal szemben ismét előtérbe kerül a katolikus hithez ragaszkodás, a szabadsággal és a nemzeti hagyományokat támadó törekvésekkel szembeni ellenállás. Ez a szoros kapcsolat a pünkösdi búcsút egyszerre tartja meg mindenkori vallási ünnepnek és jelent kapaszkodást a múltba, amit aztán újra meg újra aktualizálni lehet.

A somlyói búcsújárás és a kegyhely élete a jelenből a *félmúltba* visszetekintve 1950 és 1989 között sem állt meg, csak az elkötött végtagokhoz hasonlított, amelyekből fokról-fokra kiszorul az eleven keringés. Több könyv tárgya lehetne – mint ahogy tárgya is – az, hogy Romániában miképpen bontakozott ki a kommunista-szocialista hatalmi berendezkedés, hogyan lehetetlenítette ez el az egyházak, köztük is különösen a katolikus egyház működését, hogyan számolta fel a szerzetesrendeket, iskolákat, az egyházi intézmények még megmaradt társadalmi és gazdasági alapjai. Mégsem mondhatjuk, hogy összefoglalásunk a második részben minden tekintetben kidolgozott előmunkálatokra támaszkodhatna. Különösen az erdélyi magyar katolikus egyháztörténet eredményei hiányosak, és néhány emlékezésen kívül gyakorlatilag nincsen feldolgozva a ferences rend története sem. Ha csak vázlatosan is, szükséges volt ezt a hiányt valamelyest pótolni, ha érteni akarjuk mindazt, ami a somlyói búcsújárás hátterében van. Hasonlóképp

egyáltalán nem volt eddig megírva a csíksomlyói kegyhely szocializmuskori történetének sem a külső, „infrastrukturális” része, az épületek, terek laicizálása, az egyháziak hősies törekvése a megmaradás érdekében; sem pedig az, ahogyan negyven évig a lelkipásztorok, egyházmegyés és ferences papok mindent megtettek azért, hogy ellenálljanak az egyeduralomra törő ideológiák nyomásának, hogy megtartsák az ünnepeket a maguk eredeti mivoltában, és hogy átörökítsék az egyház által képviselt értékrendet. A fejezet végén távolabbra is kitekintünk, egy eddig szintén csak belső ferences rendi emlékezetben élő helyre, az ellenpontot jelentő szabadság földjére: az észak-amerikai magyar ferences közösségre és az általuk kiépített, évtizedeken át működő „amerikai Csíksomlyó”-ra. Manapság alig van valaki, akinek magyar és egyházi szempontból bármit is jelentene Youngstown neve, így ezt a helyet illő elhelyezni a hazai tudományosság térképén is.

1949 után a kegyhely és az ottani ünnepek hagyományos formái megszűntek, ám inkább csak messziről nézve. Az elmúlt harminc évben ezekről az évtizedekről csak a tilalmakat hangsúlyozó sommás említések voltak olvashatók, a részletek nem kerültek napvilágra. Közelebbről látszik, hogy a hagyományos ünneplés valójában inkább rejtetten folytatódott, ezzel folytonosan egy rejtett emlékezetben tartották meg a múltat. Ezúttal már nem csak és nem is annyira az évszázadokkal korábbi, az eredettörténeti elbeszéléssel átörökített múltat, hanem a szabad és nyilvános ünneplés radikálisan megszakított közelebbi múltját is. Korabeli és későbbi emlékezések, titokban vezetett jegyzetek és levéltárban archivált dokumentumok teszik lehetővé, hogy e négy évtized búcsújárását jellemezni tudjuk. A fordulat után körülbelül húsz évig, 1970-ig tartott a keményebb elnyomás, az után a lassú olvadás ideje. 1951–1957 között egyetlen ferences sem működhetett Somlyón, aztán pedig 1970-ig mindössze egy páter, P. Daczó Lukács. Ő volt az, aki szívós és csöndes munkával a legnehezebb időkben is megtartotta Csíksomlyót annak, ami: a búcsújárás szent helyének. Kitartóan írta és rejtegette feljegyzéseit is, amelyek sok száz oldala túlélt házkutatást, költözést, és ma nélkülözhetetlen – és dolgozatunkban itt először elemzett – forrásanyagot jelent. Kiderült, hogy Csíksomlyót a hatalom sokáig csak fenyegetésként fogta fel, ahonnan minden erővel el kell szívni a levegőt, lehetetlenné kell tenni a saját életét. 1968 után, a romániai megyerendszer újbóli kiépítése idején helyi magyar vezetők meglátták Csíksomlyóban a turisztikai vonzerőt, és inkább az áthangolására, a hangsúlyok áthelyezésére tettek kísérletet – abban a reményben, hogy ehhez megnyerhetik a kicsit szabadabban tevékenykedni engedett ferencesek együttműködését és a magasabb állami- és pártszervek hozzájárulását. A búcsújárók pedig az emlékeik és a reménységeik ébren tartásával igyekeztek megtartani a búcsús formákat és mindazt, amit azok megtestesítettek. Ekkor már nem számított, mert nem volt lehetséges sem a nemzeti identitás, sem a székely összetartás korábbi felmutatása, nem lehetett a kidolgozott liturgikus és szertartásformák méltóságteljes betartásával mások szeme előtt is láthatóvá tenni, hogy ki hova tartozik, így csak azok mentek el pünkösdkor Somlyóra, akik azt belső indíttatásból, a megfigyelő hatóságok szeme előtt is vállalták. Az elején a megfélemlítések sem tántorították el őket, aztán kerülő utakat választottak, lemondtak arról, amit sehogyan sem lehetett megvalósítani, és megtartották azt, ami a búcsújárás igazi lényege, a lelki-vallási tartalmakat. Később névvel-címmel is beírtak a vendégkönyvekbe, hogy imádságot kérjenek, és turistabuszokat béreltek az utazásukhoz.

A közelmúlt három évtizede a búcsújárás *jelenkori* újjáéledésének ideje. Maga a kifejezés (is) azt sugalja, hogy 1990 után egyszerre látunk folytatást és újjáalakulást. 1990-ben és utána egy-két éven át az addig rejtett, rejtegetett múlt került felszínre, két értelemben is. Felelevenítették az 1949 előtt múltat, és a búcsújárás negyven éven át rejtett szokásait is folytatták. Mindez újításokkal járt együtt, amelyek nyomán talán még olyanok is vannak, akik szinte rá sem ismernek a csíksomlyói búcsúk „igazi" mivoltára, mert erősebbnek tűnnek el az olykor elidegenítő, riasztó újdonságok.

Az 1989-es politikai *változás* és annak másfél évtized alatt kibontakozó következményei társadalmi, egyházi és ferences rendi illetve somlyói szinten, valamint az első szabad búcsú 1990-ben külön fejezet tárgya. Ma, a fordulat után harminc évvel nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, a rendszer legutolsó hónapjaiig senki sem számított a változásokra. Újdonságnak számít dolgozatunkban a búcsú *vezetőinek* rendszeres bemutatása: a ferencesek helyi és rendi vezetői, az egyházmegye papsága és püspöke, a szervezők és rendezők, a kegyhely egyedülálló remetéje itt személyes közelségbe kerülnek, szerepük, hatásuk, kezdeményező szerepük egymással is összefüggésben mutatkozik meg. A búcsújárás valóban szerves része volt a népi vallásosságnak, és ugyanannyira szerves része az intézményes vallásosságnak is, de ez utóbbi kevésbé került a kutatás homlokterébe. Nem hiábavaló ezt a dimenziót is részletezni, hiszen akár népinek, akár köznépinek, akár közemberinek vagy közösséginek tekintjük a búcsújárást, világos, hogy megnevezhető vezetők és specialisták adják meg a kereteket, viszik sikerre a lebonyolítást.

Az *ünnep ideje* a helyszínen hagyományosan péntek délutántól vasárnap délig tartott, ehhez adódott hozzá az odaút és hazaút ideje. A modern időkben a hivatalos búcsús program ugyanezt az időintervallumot szokta tartalmazni, pontosan megadva a misék idejét, a gyónási és áldozási lehetőségeket, a nagymisére érkezés rendjét. A valóságos búcsús program azonban a résztvevők túlnyomó többsége számára egy rövid fél napra torlódott össze, a megérkezés és a távozás között „csupán" egy nagyszabású szabadtéri szentmisével. Itt látszik leginkább a viselkedésmódok átalakulása: a természeti környezetben, a kegyszobortól távol megtartott szabadtéri nagymise nagyban különbözik számos más kegyhely szabadtéri ünnepi miséitől, melyeket a templom közelében, azoknak a szabadtéri folytatása gyanánt kialakított tereiben szoktak celebrálni. Csíksomlyón sem a tér szerkezete, sem a hely (nem létező) hagyományai nem adnak igazodásul szolgáló kereteket, így a nagymise kívülről több hasonlóságot mutat más nagy tömegrendezvényekkel. Jól érzékelhető benne a világiasabb jelleg, és ez a szervezők, rendezők, szónokok részéről nagyobb erőfeszítést kíván meg, mire a résztvevőket át tudják vinni a profánból a szent szférába.

Változatos sora van annak, hogy mi és hogyan maradt meg, alakult át az évszázados szokásokból. A hajnali virrasztás lassan turisztikai látványossággá vált, ahonnan fokozatosan elhúzódtak az eredeti szándékuk szerint imádkozni akarók; a korábbi „templomalvás" spontán szokásrendje, az énekvezetők által egymásnak adogatott énekek és imák lassan átadták a helyüket a vezetett virrasztásnak. Kevesebben vannak ott, mert könnyebb szállást találni, kevesebben vállalják a virrasztással járó fáradalmakat, és egyáltalán is csökken a több napra érkezők száma, akik csak a templomban találhatnának helyet maguknak. A búcsús program átrendezését hozta magával az egykori körmenet megszüntetése, 1993 óta már nem lehet a résztvevők tömegét egy

összefüggő oszlopba rendezni. A fegyelmezettebb keresztalják és a lazább csoportok nagymisére érkezése ezáltal egy több órás programmá alakult, sok vallási és nem vallási elem vegyülékével. A templomban álló kegyszobornál napokon át hosszú sor áll, de a többség ma már sem a templomba, sem a kegyszoborhoz nem jut el. A vallási program vagy tíz éven át kiegészült a passiójátékkal, de ezen túlmenően a búcsús tömeg számára senki nem rendez más látványosságot, nem látunk jelentős eltolódást a profanizálódás irányába.

A somlyói búcsú *térhasználata* azért érdemel kiemelt figyelmet, mert a térszerkezet minden más kegyhelyhez képest nagyon sokrétű, többszintű. Templom és rendház, három kápolna és kálvária a Kis-Somlyó hegyen, lankás és meredek erdőszéli útvonalak és mindezek belső tagoltsága adja ki ezt a sokszínűséget. A hagyományos búcsújárás rendjébe a helyek mindegyike szervesen beépült, nem látunk „kihagyásokat". A modern búcsújárás során háttérbe szorultak a Kis-Somlyó hegy kápolnái; arányaiban sokkal kevesebben vannak a kálvárián, a körmenet hagyományos útvonalain is. A két Somlyó-hegy közötti nyereg, amely korábban semmilyen szerepet nem játszott az ünnep során, 1993 után az újonnan megépített Hármashalom-oltárszínpadával új centrummá vált: itt lehet együtt egy időben szinte mindenki, aki a búcsúra érkezett, a központtól a peremek felé a viselkedésformák széles ívét kirajzolva. A hullámzó tömeg rövid pár napra átalakítja az utak, terek használatát, a búcsús térnek részévé válik a fél város, a messzebbről érkezettek, akik legalább negyven–hatvan kilométeres körzetben szállnak meg szintén tágasra terjesztik ki a búcsú közvetett terét.

A búcsú mai *vonzáskörének* bemutatása érdekében aprólékosan feldolgoztuk a ferencesek saját feljegyzéseit, saját megfigyeléseinket és a sajtó adatait az érkezőkről. Így vált lehetségessé települési részleteiben követni szélesedő vonzáskört, amely nemcsak a hagyományos székelyföldi katolikus régión nyúlik túl, hanem kiterjeszkedik Erdély más városi és falusi régióira, a szórványokra is, valamint „egész" Magyarországra és a külhoni illetve diaszpórában élő magyarságra is. Régóta tudjuk, hogy ez így van, a nagy vonalakat mindenki ismeri, itt a részletezés számít újdonságnak. Egész Csík 20. század közepéig agrár jellegű volt, a hagyományos vonzáskörben nem volt képviselve városi polgárság, hiszen az még a térség egyetlen városában, Csíkszeredában is alig-alig volt megtalálható. A vonzáskör kiterjedése ezért egyúttal társadalmi értelemben is értendő.

A *búcsújáró csoportok* bemutatása a kiterjedt vonzáskörből érkezőknek nemcsak a térbeli, hanem ezt a társadalmi, kulturális sokféleségét is érzékelteti. Alcsíki és felcsíki, gyergyói falvak után Gyimes, Moldva és a román főváros zarándokait látjuk, szinte csatlakozunk hozzájuk. Itt tudtuk igazán érvényesíteni a többfókuszú kutatás eredményeit, amikor egy-egy keresztalja vagy zarándokcsoport leírásában a hozzájuk csatlakozó diákok meglátásait is felhasználtuk. Az egy-, két- és többnapos zarándokutak a csoportok részéről más-más szervezést igényelnek; a saját hagyományaik felelevenítése – mint a gyalogmenetek, a ruházkodás, a szerepek kiosztása, a szállásfoglalás – más-más magatartási minták mentén szerveződnek, és a településeken belül egyénileg is változatosabbak a részvétel módjai. Az itt részletezett búcsús csoportokat az köti össze, hogy túlnyomórészt zarándokok, indítékaik között első helyen van a vallási, a kegyhelyet lelki vágyaiknak engedve keresik fel, a generációkon átívelő búcsújárásuk nem alakult át zarándok- vagy vallási turizmussá. Kötött rendet tartanak, amelynek megvan a belső hierarchiája, szimbólumhasználata, és amely ma is képes bevonni, motiválni az újabb nemzedékeket.

Az ötödik részben a búcsújárás öt, újabban erősen megváltozó dimenzióját elemeztük. *Zarándok-turisták*, vagyis akik a vallási indíttatás mellett más élményeket várnak az utazásuktól, főként a távolabbról érkező, magyarországi csoportok között találhatóak. Itt még nagyobb a sokszínűség, erre szolgál példaként három kiemelt csoport, Szentendre-Izbég, Gödöllő és a győri egyházmegye hívei. A változatos csoportdinamika, a helyzetről helyzetre váltakozó magatartásformák, a várakozások és reakciók sora nem lett volna feltárható utólagos kikérdezéssel, itt fontos volt a résztvevő megfigyelés. Hogyan vált a búcsújárás turista programmá, hogyan jellemezhetők a „csatlakozók", akik utazásuk során az autentikus búcsújárást keresik – ezekre a kérdésekre kerestünk itt választ. A turista elvárásai, élményközpontúsága, a hétköznapi és ünnepi tapasztalatainak sajátos keveredése, „tekintete" jól megkülönböztethető teszi ezeket a csoportokat a „régi" búcsújáró csoportoktól, és jó ideje jellegadó lett a búcsúban – úgy, ahogy azt a kegyhely más búcsúin nem lehet tapasztalni.

Az, hogy Csíksomlyó *nemzeti kegyhely*, ugyancsak jó negyedszázada közismert. Hogyan vált azzá, milyen értelemben lehet egy kegyhely nemzeti, hogyan mutatkoznak meg a magyarságszimbólumok a búcsún – ezek a kérdések részleteikben eddig még nem voltak elemezve. Itt sem nélkülözhető a történeti visszapillantás a 19. század második felére, amikor először bukkant fel a *nemzeti* jelző, majd a 20. század első felére, különösen a második világháború éveire, amikor a nemzeti jelképrendszerek immár szorosan összekapcsolódtak a pünkösdi búcsújárással. A tárgyi jelképek mellett, mint a zászló és címer, a jeles emberek jelenlétét is ide vonhatónak tartjuk, hiszen jeles közéleti vezetők körül is kialakulnak és megfogalmazódnak vélemények, létrejönnek viszonyulások. Különösen jól megvilágítja a kegyhely nemzeti arculatát két konfliktusos eset: az 1993-ban keletkezett nézeteltérés az *István a király* rockopera búcsú alkalmával tervezett bemutatása körül, valamint a *Babba Mária* alakja körüli viták. A nemzettudat, etnikai tudat és jelképek kutatásának sokfelé ágazó tematikájában ezzel a fejezettel csak érinteni tudtunk átfogóbb kérdéseket, és – talán méltányolható mértéktartással – nem törekedtünk típusalkotásra, szélesebb körű általánosításokra. Lényegesnek tartjuk az élményközösséget, ami évről évre kétségtelenül élő valósággá válik, szinte befoghatatlan gazdagságban és összetettségben. A nemzeti tudat kifejezésének is, akárcsak a búcsús szokásoknak, megvolt a maga rejtett múltja. Magyarországon negyven évig az, hogy Erdélyben egy „igazibb" magyar múlt, autentikusabb népi kultúra található fel, csak sporadikusan, „alávetve" jelenhetett meg: színházi előadások sikerében, táncházakban, albumokban, Erdélybe járásban. Nem lehetett *tömegével* odamenni, közösen *ünnepelni* a helyiekkel. 1990 után néhány évig a nemzeti tudat kifejezése a múltban elrejtett nemzeti identitás-kifejezés folytatása volt, majd a következő másfél évtized során erre ráerősített az, hogy ezt is újra alkották, tovább alakították.

Külön fejezetben mutattuk be a búcsú *média-reprezentációját* az írott sajtón és a televízió adásain keresztül. Milyen módon jelenítik meg a búcsút és a búcsújárókat helyi, regionális, országos lapok, milyen beszédmódok mutatkoznak meg, milyen sztereotípiák azonosíthatóak az írott és az elektronikus médiában? Hogyan dolgozik az újságíró, hogyan a Duna Televízió? Hogyan kapcsolják be a nézőt és olvasót a búcsúba, és hogyan kapcsolják ki a jelenlévőket a búcsúból? Nem kétséges, hogy a médiajelenlét alakítójává válik az ünnepnek, ámde ez inkább

részletekre szorítkozik. Zajlik az a folyamat, melynek során még nem látszik, mennyire fogja a mediatizálódás a búcsú jellegét érinteni, mennyire fog egyfajta fesztiválosodáshoz vezetni.

A tárgyi világ terén két témát részleteztünk. A búcsúsok tárgyai, akár a csoportok saját, identitást kifejező jelvényei, akár a résztvevők által hazavitt ajándék- és emléktárgyak sokaságuk, változatosságuk és változatos használati módjaik révén vetnek fényt a búcsú ünnepi és hétköznapi részeire. A búcsús keresztalják lobogói, csengettyűi a csoporthoz magához tartoznak; a ruhaviselet egyénibb, de az is csoportnormákhoz igazodva ölt a hétköznapitól eltérő formákat a különböző korosztályokban és különböző helyekről érkezőknél. A búcsúk elmaradhatatlan része a vásár. Természetes, hogy ennek mérete Csíksomlyón – az oda érkező tömeg nagyságával párhuzamosan – minden korábbit felülmúl. Itt kérdeztünk rá az árusok kilétére nemcsak megfigyelések és alkalmi beszélgetések, hanem 1994–95-re vonatkozóan részletes adatfelvétel alapján is. Ebből jól kirajzolódik a vásárosok száma és az árukészletük növekedése, egyúttal az is látszik, hogy a vásári dimenzió térben és jelentőségben egyaránt a búcsú peremén maradt. Nem látszik a pünkösdi búcsú olyan erős piacosodása, mint amit például a boszniai Medjugorjéban figyelhetünk meg, és nem váltak ajándék- vagy emléktárgyakká a kegyhely legjelentősebb kultikus tárgyai, mint a kegyszobor vagy a labarum.

A dolgozat utolsó fejezetében az elmúlt másfél évtizedre tekintettünk, amikor az *újabb fejleményeket* kutatással már nem követtük, mégsem lehet említetlenül hagyni őket. Az uniós csatlakozás, a kettős állampolgárságról szóló népszavazás, a búcsúba irányuló szervezett zarándokturizmus, valamint az újabb típusú, már interneten zajló médiareprezentáció tartoznak ide. Szimbolikusan is lezárjuk dolgozatunkat a kegyhely egész történetének talán legnagyobb jelentőségű látogatásával: egy héttel a harmincadik szabadon megtartott búcsú előtt és 575 évvel IV. Jenő pápa búcsúkiváltságokat biztosító brevéje után Ferenc pápa volt a kegyhely vendége, és csatlakozott mindazokhoz, akik a csíksomlyói kegyhelyen őrzött Mária-szobor előtt évszázadok óta fejet hajtanak. Egy székelyföldi magyar, egy európai Mária-kegyhely került így rövid időre a világegyház figyelmének fókuszába, hogy aztán a maga módján élje tovább a saját életét, és továbbra is hitet, erőt adó zarándokhelye legyen az oda igyekvőknek.

HIVATKOZÁSOK

Szakirodalom és kéziratok

ABLONCZY László

1983 A *csíksomlyói* passió és ami előtte van. *Tiszatáj* 37. évf. 10. sz. 74–85.

AGAR, Michael H.

1980 *The professional stranger. An informal introduction to ethnography.* San Diego, Academic Press.

ALBERT István

1998 Püspökjárás Csíkszeredában. A somlyói búcsú. A pálfalvi templom megáldása. *A Vasárnap Évkönyve 1998.* Szerk. Bodó Márta. Kolozsvár, Gloria Nyomda.

ALSZEGHY Zoltán

1991 Vádlottak padján. In: Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Budapest, Szent István Társulat, 12–26.

ALSZEGHY Zsolt–SZLÁVIK Ferenc

1913 *Csíksomlyói iskoladrámák.* Budapest.

AMBROZAY Beáta–NAGY Beáta–NOSKOVA, Jana

1999 Változás és állandóság a búcsúvásárban. In: Pusztai Bertalan (szerk.): *Szent és profán közt. A szeged-alsóvárosi búcsú.* Szeged, JATE Néprajzi Tanszék, 25–29.

AMBRUS Attila

2011 Gyergyóalfalu, István pap és a búcsújárás. *Kútfő. Kis magyar néprajz diákoknak.* VII. évf. 1–3. sz. 29–31. (http://szekelykaroly.ro/fileok/Kutfo-13-14-15.pdf)

ANDORKA Rudolf

2006[3] *Bevezetés a szociológiába.* Szerk. Spéder Zsolt. Budapest, Osiris.

ANDRÁS, Emerich–MOREL, Julius (Hg.)

1991 *Die Wallfahrtsorte Südwestpannoniens*. Wien, UKI.

ANGYALOSY Eszter

2011 *"Először Isten, aztán Szent Sebestyén". A védőszent-kultusz és jelentősége egy szicíliai településen.* Kézirat, PhD értekezés, ELTE BTK Európai Etnológia Doktori Program.

ANTAL Imre

1994 *„Tisztesség adassék". Lapok a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnázium történetéből*. Csíkszereda, Pallas Akadémia.

ÁRVAY Zsolt

1998 A bukaresti római katolikus magyarok vázlatos története. *A Bukaresti Petőfi Művelődési Társaság Értesítője* 1994–1997. Bukarest, Kriterion, 87–100.

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

ASZTALOS Ildikó

1992 *Hazajöttünk… Pünkösd Csíksomlyón*. Kolozsvár, Gloria Könyvkiadó.

BALATONYI Judit

2011 Gyűrűváltás a csíksomlyói Szűz Mária-kegyszobor lába előtt. Egy gyimesi csángó eljegyzési rítus társadalmi karrierje és funkcióváltozásai. *Erdélyi Múzeum* 73. évf. 1. sz. 63–84.

2017a Communitasok és versengő diskurzusok a gyimesből induló pünkösdi gyalogos zarándoklaton. *Ethnographia*, 128. évf. 3. sz. 416–438.
2017b *A gyimesi lakodalmak Közös kultúra és különböző identitások?* Budapest, Balassi.
2019 Pünkösd a gyimesbükki Ezeréves Határon. Etnikus és vallási versengések és ünnepi együttműködések. In Tánczos Vilmos–Peti Lehel (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság, 479–511.

BALÁZS Lajos
2018 *Nyergestető. A lelkiismeret ágkeresztes-kopjafás temetője, a nemzeti kegyelet néprajzi földrajza.* Csíkszereda, Gutenberg Kiadó.

BALI János
2014 „Kortárs ősmagyarok": Mítosz és kultúra. In: Povedák, István; Szilárdi, Réka (szerk.): *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris vizsgálata.* Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 24–33.

BÁLINT Sándor
1942 *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza.* Budapest, Franklin Társulat
1943 *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népélet köréből.* Budapest, Veritas.
1944 *Boldogasszony vendégségében.* Budapest, Veritas.
1977 *Ünnepi kalendárium I–II.* Budapest, Szent István Társulat.
1978 *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Budapest, Szent István Társulat.
1983 *Szeged–Alsóváros. Templom és társadalom*. Budapest, Szent István Társulat.

BÁLINT Sándor–BARNA Gábor
1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* Budapest, Szent István Társulat.

BÁLINTH János (szerk.)
1901 *A Bukaresti Szent István Király Egyesület Emlékkönyve.* (A bukaresti magyar egyházak és egyesületek rövid ismertetésével) Bukarest, 1901.

BALLAGI Aladár
1879 A csíksomlyói szent ferencrendi zárda könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 4. évf. 4–5. sz. 266–267.

BALOGH Balázs (főszerk.)
2016 *Ethno-lore XXXIII.* (Vendégszerkesztők: Mészáros Csaba–Vargyas Gábor)
2017 *Ethno-lore XXXIV.* (Vendégszerkesztők: Mészáros Csaba–Vargyas Gábor)

BALOGH Elemér–KERÉNYI Imre
1982 *Csíksomlyói passió.* Budapest, Helikon Kiadó.

BALOGH Júlia
2017 Miért a Duna Televízió? In Csáky Zoltán (szerk.): *Volt egyszer egy kék Duna. Történetek, vallomások, tanulmányok a 25. évfordulón.* Budapest, Nap Kiadó, 44–48.

BALOGH Jolán
1943 *Az erdélyi renaissance.* Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet.

BALOGH Tamás Zoltán
2017 A Székely Gyors és a csíksomlyói zarándokvonatok története. *Cívisporta* 1. sz. 23–42

BÁNDI Vazul
1894 A csíksomlyói róm. kath. főgymnasiumban fennálló „Mária Társulat". *A csíksomlyói róm. kath. Főgymansium értesítője az 1893/94 tanévről*. Csíkszereda, Györgyjakab Mártonnál, 1–29.

1901 Zarándoklásunk célja, a csíksomlyói kegyhely ismertetése. In Bálint János (szerk.): *A Bukaresti Szent István Egyesület Emlékkönyve.* Bukarest, 24–41.

BANGÓ Jenő

1978 *The Pilgrimage in Hungary*. Vienna, Ungarisches Kirchensoziologisches Institut.

BARA Béla

2007 Kiss Elemér, az osztálytárs és a barát. In Borsodi László et al. (szerk.): *A Csíkszeredai Márton Áron Gimnázium Évkönyve a 2006–2007. tanévről.* Csíkszereda, 17–19.

BARLAY Tamás

2017 A csíksomlyói búcsú. In Csáky Zoltán (szerk.): *Volt egyszer egy kék Duna. Történetek, vallomások, tanulmányok a 25. évfordulón.* Budapest, Nap Kiadó, 62–64.

BÁRDI Nándor–ÉGER György (szerk.)

2017 *Magyarok Romániában 1990–2015.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó.

BÁRDI Nándor–PÁL Judit (szerk.)

2016 *Székelyföld története I. k.* Kolozsvár–Székelyudvarhely–Budapest, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Haáz Rezső Múzeum–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont,

BARNA Gábor

1986 A búcsúvásár. In Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): *Árucsere és migráció. A 75 éves Gunda Béla professzor tiszteletére Tokajban 1985. október 28-29-én megrendezett tanácskozás anyaga.* Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 39–50.

1990a *Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon.* Budapest–Gyoma, Panoráma–Kner.

1990b Tallózás a népi vallásosság európai irodalmában. *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 36. évf. 1. sz. 109–113.

1993 Moldvai magyarok a csíksomlyói búcsún. In Halász Péter (szerk.): *„Megfog vala apóm szokcor kezemtül…". Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére.* Budapest, Lakatos Demeter Egyesület, 45–61.

1999 Remeték a XVIII. századi egri egyházmegyében. In: Benedek Katalin–Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán : Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 467–476.

2001 *Búcsújárók. Kölcsönhatások a magyar és más európai vallási kultúrákban.* Budapest, Lucidus Kiadó.

2003 *Egy szent raktár.* Szeged, Néprajzi Tanszék.

2012 A megújító hagyomány. A hagyomány működése napjaink vallásgyakorlatában. In Landgraf Ildikó, Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére.*PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–MTA BTK Néprajztudományi Intézet–L'Harmattan Kiadó; Könyvpont Kiadó, Budapest, 623–638.

2014 Mária-kegyhelyek. In *Vallási néprajzi tanulmányok.* Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 167–175.

2015 Hitünk és nemzetünk védelmezője. *Csíksomlyó Üzenete* 8. évf. 2. sz. 6–7.

BARNA Gábor (szerk.)

1998 *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei.* Szeged, Néprajzi Tanszék –Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.

2001a *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában.* Szeged, Néprajzi Tanszék.

2001b *A szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete.* Szeged, Néprajzi Tanszék.
2002 *„Mária megsegített" Fogadalmi tárgyak Máriaradnán I.* Szeged, Néprajzi Tanszék
2003 *„Oh, boldogságos Háromság". Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről.* Budapest, Paulus Hungarus–Kairosz Kiadó.
2009 *Érzékek és vallás.* Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
2017 *Különvonaton: A vasút szerepe a vallási életben és a turizmusban.* Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport–SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

BARTA Gábor
1986 A XVI. századi erdélyi vallási türelem kérdéséhez. In: Kiss Gy. Csaba, Kovács Ist-ván (szerk.): *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára.* Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, 37–43.

BARTALIS János
2001 *Halálra ítélve. Szent István Királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány története 1949–1989-ig testvérek vallomása alapján*. Déva, Szent István Királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

BARTALIS János (szerk.)
2005 *Albert atya.*Cluj Napoca, Szent István Erdélyi Ferences Rendtartomány.

BÁRTH Dániel
2012 Történeti folklorisztika Magyarországon Előzmények és távlatok. *Etnoszkóp* 2. évf. 1. sz. 9–21.
2015 Katolikus felvilágosodás és vallási mentalitás. In Smid, Bernadett (szerk.): *Minden dolgok folytatása. Tanulmányok Deáky Zita 60. születésnapjára.* Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet, 509–523.
2016 *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása*. Budapest Balassi.

BÁRTH Dániel (szerk.)
2013 *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon.* Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék.

BÁRTH János
1980 Az illancsi tanyák népének hajósi búcsújárása. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XI–XII. 59–117.
1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In *Magyar néprajz nyolc kötetben.* Főszerk. Paládi-Kovács Attila. *VII. kötet Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Főszerk. Dömötör Tekla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 329–424.
2000 *A vígasztaló Napbaöltözött Asszony*. Szeged, Agapé.
2006 *Jézus dicsértessék! A székelyvarsági hegyi tanyák népének vallási hagyományai.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.
2007 *Az eleven székely tizes. A csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tizesek működése a XVII–XX. században.* Kecskemét, Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.

BARTHA Elek
1980 *A hitélet vizsgálata egy zempléni faluban.* Debrecen, KLTE.
1987 Vallás és etnikum. (Adatok a dél-bánsági magyarság identitásához.) In *Vallási néprajz 3.* Szerk.: Dankó Imre, Küllős Imola. Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 194–207.

1992 *Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban.* Debrecen.

2015 Vallás és etnikum. In Bartha Elek–Keményfi Róbert–Nagy Éva (szek.): *Műveltség és hagyomány. Hon- és népismeret pedagógus továbbképzés.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 34–48.

BĂLAN Ionachie

2002 *A moldvai szerzetesek élete.* Budapest, Odigitria–Osiris.

2008 *Három besélgetés moldvai sztarecekkel.* Budapest, L'Harmattan–Odigitria.

BEDNÁRIK János

2018 *A csodatévő tölgy őrzői. Trinitárius kéziratok a 18. századi Makkosmáriáról*. Budakeszi, Budakeszi Helytörténeti Egyesület.

BEKE György

1980 *Fölöttünk a havasok.* Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó.

1994 *Hadi utak Erdélyben.* Kolozsvár, NIS Kiadó.

BENCSIK János

2005 *Kiengesztelődés.* Budapest, Magyar Napló, Springer.

BENDA Kálmán – KENÉZ Győző

1989 Jezsuita jelentés az erdélyi egyházi helyzetről 1650. In *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* VI. k. 210–232.

BENEDEK Domokos

1996 *Egy erdélyi ferences San Diego-ban.* Kolozsvár.

1998 *A kegytemplom karnagya. Valér testvér életútja I–II.* Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

2002 Távlati visszatekintés (1992). In: *Az erdélyi ferences rendtartomány* II. kötet. Vál., szerk.: Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 211–223.

BENEDEK Domokos–PAP Leonárd–FODOR György (szerk.)

1995 *Schematismus. A Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány története, név- és adattára.* Szászváros, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

BENEDEK Fidél

1944 *Csíksomlyó IV. Jenő pápa levelének tükrében.* Kolozsvár.

1945 *Tatárbetörés Csíkba 1661-ben.* Kolozsvár.

2000 Csíksomlyó – a pápai bazilika. In *Csíksomlyó (Tanulmányok)*. Szerk. Sas Péter. Kolozsvár, Szent István Királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 113–121.

2002a A Szent István királyról nevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány története I. rész. (1440–1640). In *Az erdélyi ferences rendtartomány* I. kötet. Vál., szerk.: Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 7–205.

2002b Igaz történelmi beszámoló a Szent István királyról nevezett erdélyi rendtartományról. Latinból fordította P. Mészáros György. In *Az erdélyi ferences rendtartomány* II. kötet. Vál., szerk.: Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 29–87.

2002c Az erdélyi ferences rendtartomány legfontosabb problémái. In: *Az erdélyi ferences rendtartomány* II. kötet. Vál., szerk.: Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 187–194.

2002d Dexteritas et industria fratrum. Ferencesek 25 évi működése alkotásokban. In *Az erdélyi ferences rendtartomány* II. kötet. Vál., szerk.: Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 195–203.

2005 *Ferences kolostorok.* Sajtó alá rendezte Sas Péter. Csíkszereda, Pallas–Akadémia.

BENEDEK H. János

1998 Turizmus és helyi társadalom. A faluturizmus esélyei Székelyföldön egy konkrét példa tükrében. In Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer.* Budapest, Néprajzi Múzeum, 103–110.

BENKŐ Elek

1998 A székelyek betelepülése Erdélybe. In *Történelmünk a Duna medencében.* Kolozsvár–Temesvár, Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság, Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Ormós Zsigmond Közművelődési Társaság, 50–65.

BENKŐ Elek–MENDE Balázs Gusztáv–MIHÁLY Ferenc–MUCKENHAUPT Erzsébet

2016 A csíksomlyói középkori kegyszobor a roncsolásmentes vizsgálatok és a történeti kutatások tükrében. In Dáné Veronka–Lupescuné Makó Mária– Sipos Gábor (szerk.): *Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 17–38.

BERECZ Sándor

1986 *Zarándokok könyve*. Bački Vinogradi, Római Katolikus Plébánia.

BERNARD, Russel H.

1988 *Research Methods in Cultural Anthropology.* Newbury Park, SAGE Publications.

BESZÉDES Valéria (szerk.)

2000 *A Jó Isten dicsőségére. Írások a vajdasági magyarság népi vallásosságáról.* Újvidék, Kiss Lajos Néprajzi Társaság.

BIBÓ István

1986 Zzsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: *Válogatot tanulmányok. Második kötet, 1945–1949.* Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 621–797.

BICSOK Zoltán

2009 Kolostor az ország végén – a csíksomlyói ferencesek kulturális hatása a Székelyföldön. In *Csíki olvasókönyv*. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály, P. Buzogány Árpád. Csíkszereda: Hargita Megyei Hagyományőrzési Forásközpont, Hargita Kiadóhivatal, 68–100.

2010 „… *hogy az ő jó igyekezete porba ne menne…”* A csíksomlyói ferences gimnázium Szent Mihály Arkangyalról nevezett szemináriumára vonatkozó iratok a csíkszeredai levéltár kezelésében (1765–1840). *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* VI. 159–184.

2011 „… a csík somlyai iskoláknak igazításokra és jobbításokra…” – A ferences tanintézmények építkezési munkálataira vonatkozó iratok a csíkszeredai levéltárban (1767–1839). *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, VII. 73–96.

BÍRÓ A. Zoltán

1992 A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról. *Regio* 3. évf. 4. sz. 61–71.

1997 *Hétköznapi humorvilág.* Csíkszereda, Pro-Print.

1998 *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, Pro-Print.

BIRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna

1998 A „hargitaiság.” Egy régió kultúraépítési gyakorlatáról. In Bodó Julianna (szerk.): 1998 *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról.* Csíkszereda, Pro Print, 195–210.

BÍRÓ Albin–BÍRÓ A. Zoltán

1994 Elszegényedési jelenségek a Csíki medencében. *Hitel, Erdélyi Szemle* 1994/1. 21–30.

BÍRÓ Mária
2003 A szociális testvérek a nehéz évek alatt. In: Farmati Anna–Gábor Csilla (szerk.): *Jelnek állítottalak… Emlékkönyv a Szociális Testvérek Társasága és Romániai Kerülete alapításának 80. évfordulójára.* Csíkszereda, Tipographic.

BICZÓ Gábor
2018 *A „Mi" és a „Másik". Az idegen megértésének tudománytörténeti vázlata az antrpológiában a 19. század második felétől napjainkig.* Budapest, L'Harmattan.

BODEANU, Denisa –NOVÁK Csaba Zoltán
2011 *Az elnémult harang. Egy megfigyelés története, Pálfi Géza élete a Securitate irataiban.* Csíkszereda, Pro-Print.

BODÓ Julianna (szerk.)
1996 *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön.* Csíkszereda, Pro-Print.

BODÓ Julianna (szerk.)
1998 *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról.* Csíkszereda, Pro Print.

BODÓ Julianna–OLÁH Sándor (szerk.)
1997 *Így élünk. Elszegényedési folyamatok a Székelyföldön.* Csíkszereda, Pro-Print.

BODÓ Márta–OLÁH Zoltán (szerk.)
2019 *Ferenc pápa Csíksomlyón.* Kolozsvár, Verbum.

BORBÉLY Éva
1994 „Fényes vót, úgy rebegett..." Csíkfalusi búcsújárók Csíksomlyón. In Lukács János (szerk.): *Változás diákszemmel. A magyar Néprajzszakos Hallgatók II. Nemzetközi Konferenciáján elhangzott előadások.* Illyefalva, 1993. okt. 14–18. Kolozsvár, KMDSZ Néprajzi Szakosztálya, 59–62.

BOROS Fortunát
1924 *A csíksomlyói kegyszobor története.* Cluj–Kolozsvár, Szent Bonaventura (új kiadása: Budapest, Nemzeti Örökség Kiadó, 2012).

BOROS Fortunát
1943 *Csíksomlyó, a kegyhely.* Kolozsvár, Szent Bonaventura.
1994 *Csíksomlyó, a kegyhely*. Csíkszereda, Pallas Akadémia.

BORSODI László–GERGELY István–MIKLÓS József
1996 *Fehér lovon a székely legendákba. Márton Áron és Csíksomlyó.* Csíksomlyó, Csíksomlyói Plébánia.

BORSOS Balázs
2017 Sűrű leírás – operacionális modell – hipermediális elemzőkörnyezet. A magyarázat szerepe a néprajztudomnyban. In: Tolcsvay Nagy Gábor (szerk.): *Megértés és megértetés. A magyarázat a bölcsészettudományban.* Budapest, Gondolat Kiadó, 76–95.

BOSNYÁK Sándor
1981 A csíksomlyói napvárók. *Múzeumi Kurír* 36. sz. 30–36.
1982 A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. In Hoppál Mihály (szerk.): *Folklór Archívum* 14. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 68–157.

BOTÁR István
2008a Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében. In Hoffmann István–Tóth Valéria: *Helytörténeti tanulmányok 3.* Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
2008b A csíksomlyói Szent Péter és Pál plébániatemplom régészeti kutatása (2002–2005). *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2007–2008.* 17–74.

2009 Kövek, falak, templomok. Régészeti kutatások Csík középkori templomaiban 2002–2007 között. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda Kiadóhivatal.
2011 Falvak, szegek, tízesek. Megjegyzések Csík középkori településtörténetének kérdésköréhez. *Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, VII. 11–26.
2012 Vármegyei enklávék, magánbirtokok, mezőváros a középkori Csíkban. *Székelyföld* XVI. évf. 6. sz. 97–118.
2014 Árpád-kori településrészlet Csíksomlyón. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 10. 29–46.
2019 Anjou-kori pince Csíksomlyón. Acta - Csíki Székely Múzeum Évkönyve 13–14. 9–16.

Bottoni, Stefano
2008 *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Atartomány története (1952–1960).* Csíkszereda, Pro-Print.
2014 Tudományos ördögűzés? Az állambiztonsági múlt emlékezete és feldolgozása az 1989 utáni Romániában. In Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai: mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest, Libri, 211–232.

Bottoni, Stefano (főszerk.)
2006 *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság 1956–1959.* Csíkszereda, Pro-Print.

Bözödi György é.n.
[1943] *Székely bánja.* Budapest, Magyar Élet.

Brandt, Juliane
2013 Felekezetiség és modern nemzet a 19. századi Magyarországon. In Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A 2011. évi, győri konferenciájának kötete.* Budapest, Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület, 9–26.

Brauch Magda (összeáll.)
2008 *Csíksomlyó hazavár. Antológia.* Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat.

Conversi, Daniele
1997 *The Basques, the Catalans and Spain. Alternative Routes to Nationalist Mobilisation.* London, Hurst & Company.

Czégényi Dóra
1999 Magyar–román interetnikus kapcsolatok vallási vetülete. A román pap alakja egy erdélyi közösség hiedelemrendszerében. In: Borbély Éva – Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 29–43.
2014 A román pap hiedelemköre a magyar népi kultúrában. In: *A mágikus erejű pap. Szerepek és helyzetek.* Válogatta és sajtó alá rendezte Czégényi Dóra. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 331–414.

Csáky Zoltán (szerk.)
2017 *Volt egyszer egy kék Duna, Történetek, vallomások, tanulmányok a 25. évfordulón.* Budapest, Nap Kiadó.

Csanády András
1994a Családi gazdálkodás a Homoród-vidéki falvakban. *Hitel, Erdélyi Szemle* 2. sz. 21–29.
1994b A Kis-Homoród menti falvak gazdálkodása felmérésének tapasztalatairól. *Hitel, Erdélyi Szemle* 2. sz. 29–51.

Cseke Péter
1995 *Lehet - nem lehet? Kisebbségi létértelmezések (1937–1987).* Marosvásárhely, Mentor.

Cseke Péter – Molnár Gusztáv (vál., szerk.)
1989 *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája.* Budapest, Héttorony Kiadó.

CSIBI Norbert–VARGA Szabolcs
2015 *"Máriát dicsérni hívek jöjjetek": A máriagyűdi búcsújárás története.* Pécs, Pécsi Egyházmegye.
CSOMA Zsigmond
1988 *Moldvai csángó magyarok.* Budapest, Corvina.
CSUKOVITS Enikő
2003 *Középkori magyar zarándokok.* Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete.
CSUKOVITS Anita
2007 Vásár és vásárlás, avagy hogyan éltünk a lehetőséggel (Kettőn áll a vásár). In Fejős Zoltán, Frazon Zsófia (szerk.): *Pillanatképek a mából: A kortárs kultúra múzeumi feldolgozása.* Budapest, Néprajzi Múzeum, 43–47.
CSUKOVITS Anita (szerk.)
2006 *"Kettőn áll a vásár..." Igény- és készletváltozás a váci vásárok -országos állat és kirakodóvásár, búcsúvásár, népművészeti kirakodóvásár- árukínálatában.* A Tragor Ignác Múzeum kiállítása. Vác, Vác Város Önkormányzata.
DACZÓ Árpád Lukács
1980 A gyimesi Babba Mária. In Faragó József–Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok* 1980. Bukarest, Kriterion, 231–239.
1991a *Népünk hitvilága.* h.n., é.n. [Kolozsvár, Gloria nyomda].
1997 Napkelte-nézés Csíksomlyón. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II.* Szerk. S. Lackovits Emőke. Veszprém–Debrecen, 168–173.
2000 *Csíksomlyó titka.* Csíkszereda, Pallas–Akadémia.
2003 *Hosszú utak megszomorodának... Archaikus népi imádságok, ráolvasók, szentes énekek Erdélyből és Moldvából*. Sajtó alá rendezte Takács György. Budapest, Magyar Napló.
2010 *Csíksomlyó ragyogása.* Csíkszereda, Pallas–Akadémia.
DANIEL, Krystyna–DURHAM, W. Cole
1997 A vallási azonosságtudat mint a nemzeti identitás összetevője. *Fundamentum* 1. évf. 2. sz. 5–18.
DARVAS-KOZMA József
2011 *A csíksomlyói búcsú eredettörténete.* [Csíkszereda].
2012 *A pálos rend története Erdélyben, Partiumban, Bánságban és Kárpátalján.* Csíkszereda, magánkiadás.
DARVAS Lóránt
2011 A csíksomlyói Salvator- és Passió-kápolnák régészeti kutatása. *Csíki Székely Múzeum Évkönyve* VII. 33–49.
DÁVID Gyula (szerk.)
2006 *Politikai elítéltek életrajzi adattára 1956–1965.* Kolozsvár, Polisz Könyvkiadó, Erdélyi Múzeum Egyesület.
DEMETER Csanád
2008 A szocialista fesztiválok megyénkben. *Örökségünk* 2. évf. 1. sz. 14–15.
2012 Hogyan ünnepeltek a szocializmusban a Hargita lábainál? Itthon / *Transindex* portál, 2012. március 24. (http://itthon.transindex.ro/?cikk=16910)

DÉNESI Tamás
2001 Remeték a veszprémi egyházmegye területén a XVIII. században. In: S. Lackovits Emőke–Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5. Konferencia Pápán 1999. június 22–24.* Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 79–111.
2005 Ferences harmadrendi remeték a veszprémi egyházmegyében a XVIII. században. In: Őze Sándor–Medgyesy S. Norbert (szerk.): *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Budapest–Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK–METEM, 323–339.
DÉRI Balázs (szerk.)
2013 *Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22—23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai.* Budapest, ELTE BTK Vallástudományi Központ.
DETRICHNÉ Török Zsuzsa
1990 Kultúra és szakralitás a moldvai csángóknál. *Szociológia*, 223–237.
DEZSŐ László–MUCKENHAUPT Erzsébet–P. URBÁN Erik
2014 *Csíksomlyó képes album.* Csíksomlyó, Csíksomlyói Ferences Rendház.
DIÓS István (főszerk.)
1993–2014 *Magyar katolikus lexikon.* I–XVII. k. Budapest, Szent István Társulat.
DIÓSZEGI László–R. Süle Andrea
1990 *Hetven év. A romániai magarság története 1919–1989.* Budapest, Magyarságkutató Intézet.
DOMOKOS Pál Péter
1979 *„Édes hazámnak akartam szolgálni”*. Budapest, Szent István Társulat.
1987 *A moldvai magyarság.*[5] Budapest, Magvető Kiadó.
1988 *Az én Erdélyem. Domokos Pál Péter elmondja életét.* Szerk. Balogh Júlia. Budapest, Vita Kiadó.
1989 *Rendületlenül... Márton Áron, Erdély püspöke.* Szerk. Hídvégi Máté. Budapest, Eötvös Kiadó, Szent Gellért Egyházi Kiadó.
1991 Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. *Honismeret* XXI. évf. 2. sz. 34–36.
DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.)
1991 *Magyar néprajz nyolc kötetben VII. Népszokás. Néphit, népi vallásosság*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
ÉGER György–LANGER, Josef
2001 (szerk.) *Határ, régió, etnikumok Közép-Európában.* Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
Egészen szép vagy csíksomlyói Szűz Anyánk.
Csíksomlyói fotóalbum Csaba testvér imáival és elmélkedéseivel. 2015 H.n. [Budapest], Dévai Szent Ferenc Kiadó.
Egészen szép vagy, Mária. Csíksomlyói búcsús szentbeszédek. A szentbeszédeket gondozta: Fr. Laczkó Dávid-Anaklét OFM. Gyergyószentmiklós, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 2009.
EADE, John
é.n. Marian Pilgrimage and Popular Piety. https://www.academia.edu/29921809/Marian_Pilgrimage_and_Popular_Piety (Utoljára 2020. 01.15.)

EGYED Emese
1990 Szép Szűz Máriska sír. *Helikon* I. évf. 24. sz. (június 15.) 1., 3. oldal
ELIADE, Miercea ed.
1987 *The Encyclopedia of Religion.* 1–16. New York.
ERDÉLYI Zsuzsanna
1976 *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok.* Budapest, Gondolat.
1988 Archaikus népi imádságok. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.) *Magyar Néprajz V. Népköltészet.* Főszerk. Vargyas Lajos. Budapest, 692–748.
1991 Az archaikus népi imádságzáradékok történeti kérdései. In Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Budapest, Szent István Társulat, 51–142.
ERDŐ Péter (szerk., ford., magyarázatok)
1997 *Az egyházi törvénykönyv.* Budapest, Szent István Társulat.
ERIKSEN, Thomas Hylland
2008 *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai megközelítések.* Budapest–Pécs, Gondolat–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
ERM, Siiri
2010 *Palveränd urid tänapäeva Csíksomlyó frantsiskaanide kirikus ja nende suhe neitsi Maarjasse* [Csíksomlyói zarándoklatok és a Szűz Mária kultusz]. Szakdolgozat a Tartui Egyetem Bölcsészkarának finnugor szakján. (http://www.murre.ut.ee)
ERŐS Ferenc
1995 Identitás és modernizáció. In Kapitány Gábor, Kapitány Ágnes (szerk.): *Jelbeszéd az életünk.* A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Budapest, 423–431.
ERŐS Ferenc (szerk.)
1996 *Azonosság és különbözőség.* Tanulmányok az identitásról. Budapest, Scientia Humana.
ERŐS Ferenc Modeszt
1852 *A Szűz Mária képe és pünkösdi gyűlekezet Csik-Somlyón.* Brassó, Römer és Kamner.
ESTERHÁZY Pál
1696 *Mennyei korona … az az egész világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz Képeinek Rövideden föl tet Eredeti* … Nagyszombat.
ESTERHÁZY Pál
1994 *Az egész világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz Képeinek Rövideden föl tet Eredeti* …. (A fakszimile szöveget közzéteszi Kőszeghy Péter, kísérőtanulmányt írta Knapp Éva–Tüskés Gábor) Budapest, Balassi (eredeti: Nagyszombat, 1690).
ETÉDI Gedő János
1843 Székely szokások. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Bp. 1985. 332–361.
FARAGÓ József
1996 A csíksomlyói pünkösdi búcsú. *Hitel* 9. évf. 2. sz. 72–79.
FARBAKY Péter–SERFŐZŐ Szabolcs (szerk.)
2004 *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete.* Budapest, Budapesti Történeti Múzeum.
FÁY Zoltán
2011 Nagypéntek, húsvétok, pünkösdök. A csíksomlyói misztériumdrámák háromszáz éve. *Magyar Szemle* XX. évf. 9–10. sz. 161–167.

FEDELES Tamás
2015 *"Isten nevében utazunk": Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban.* Pécs, Kronosz Kiadó.
FEHÉR Gyöngyvér Rozália
2016 A zarándoklat lett az életem – a Mária-út az álmom. Interjú Dr. Szabó Tamással. *Szín* 17. évf. 5. sz. 28–31.
FEISCHMIDT Margit
2008 The Hungarian Transylvania: symbolic reconstruction of lost territories. *Hungarian Studies: A Journal of the International Association for Hungarian Studies and Balassi Institute* 22. évf. 1–2. sz. 119–133.
FEJES Ildikó
2018 *A vallásosság történelmi és szociológiai dimenziói Csíkban.* Csíkszereda, Státus Kiadó.
FEJŐS Zoltán (szerk.)
1998 *A turizmus mint kulturális rendszer. Tanulmányok.* Budapest, Néprajzi Múzeum.
FEJŐS Zoltán – KÜLLŐS Imola (szerk.)
1990 *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl.* Budapest, Magyarságkutató Intézet.
FÉL Edit
1991 A saját kultúrájában kutató etnológus. *Ethnographia* 102. 1–8.
FÉL Edit–HOFER Tamás
2010 *„Mi, korrekt parasztok…" Hagyományos élet Átányon.* Budapest, Korall.
2016 *Az átányi parasztember szerszámai.* Budapest, Méry Ratio Kiadó.
FERENCZ Imre (szerk.)
1997 *Történetek a fogságból. Hatvan székely hadifogoly.* Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.
FERENCZI Sándor
2009 *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára.* Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum.
FILEPNÉ Kovács Krisztina (szerk.)
2012 *A Mária Út hálózat és kialakítása.* Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem.
FODOR Sándor
1979 *Tíz üveg borvíz.* Tűnődés séta közben. Bukarest, Kriterion.
1991 *A csíksomlyói ferences könyvtár kincseiről.* Csíkszereda, Syrinx.
FOSTER, George McClelland
1979 *Tzintzuntzan : Mexican peasants in a changing world.* New York, Elsevier
FOSTER, George M.–Scudder, Th.–Colson, E.–Kemper, R.V. (eds.)
1979 *Long-term field research in social anthropology.* New York, Academic Press.
FOSZTÓ László
1999 Csíksomlyó és Barát. In Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors.* Budapest, Teleki László Alapítvány, é.n. 103–111.
FRAUHAMMER Krisztina
1999 *Levelek Máriához. A máriakálnoki kegyhely vendégkönyve.* Szeged, JATE Néprajzi Tanszék.
2012 *Írásba foglalt vágyak és imák. Magyar kegyhelyek vendégkönyveinek összehasonlító elemzése.* Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

2014 Egy öltöztetett Mária-szobor titkai. In Gyöngyössy Orsolya–Limbacher Gábor (szerk.): *Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében: Tanulmánykötet a 90 esztendős Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére.* Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 82–96.

FÜGEDI Erik

1981 Kapisztranói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. In *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest, 7–56.

FÜREDI Zoltán

2004a Busójárás, az élő rítus. In Pócs Éva (szerk.): *Rítus és ünnep az ezredfordulón. Tudományos konferencia Marcaliban, 2002. május 13–15.* Budapest, L'Harmattan, 315–357.

FRISNYÁK, Zsuzsa

2017 Kéjutazók és zarándokvonatok. A vasúthasználat kultúrája és szokásai a 19. században. In Barna, Gábor; Gyöngyössy, Orsolya (szerk.): *Különvonaton. A vasút szerepe a vallási életben és a turizmusban.* Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 11–26.

GAÁL Károly

2009 *Az andocsi Mária gyermekei Adatok az andocsi búcsújáróhely néprajzához.* Doktori értekezés 1946. Szerk. Barna Gábor. Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

GAGYI József

1994 Hagyományteremtés, -ápolás, -rombolás. (Csíksomlyói Búcsú – 1994.) *Művelődés* XLVI. (XLIII.) [XLVII.!] évf. 9. sz. 35–36.

1997 Passio Domini nostri Jesu Christi, Csíksomlyó 1997. *Művelődés* L. évf. 10. sz. 1997. október, 8–9.

2003 1949-es jelentés az ellenségről. *Magyar Kisebbség* új sorozat, VIII. évf. 2–3. (28–29.) sz. 185–197.

2004 *A krízis éve a Székelyföldön 1949.* Csíkszereda, Pro-Print.

2005 Magyar Autonóm Tartomány: egy centralizációs kísérlet. Hatalom, értelmiségiek, társadalom. In Bárdi Nándor (szerk.): 2005 *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes" években.* Tanulmányok. Pro-Print, Csíkszereda. 398–420.

2009 *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez.* Mentor, Marosvásárhely.

GAGYI Katinka

2009 A kommunista államvezetés fellépései a felekezeti oktatással szemben. *Magiszter* 2009. nyár 68–74.

GALILEA, Segundo

1987 Popular Christian Religiosity. In Eliade (ed.) 1987. 440–442.

GARDA Dezső

2012 *A kastély árnyékában. Gyergyószárhegy története 1849-ig.* Csíkszereda, Státus Kiadó.

GAZDA Enikő–BENEDEK H. Erika

1997 Pusztinaiak csíksomlyói búcsújárása 1993-ban. In *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról. Szerk. Pozsony Ferenc. Kolozsvár, KJNT, 259–285.

GEERTZ, Clifford

1994 Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások.* Vál., szerk. Niedermüller Péter. Budapest, Osiris, 170–199.

A. GERGELY András (szerk.)
2007 *A szakralitás arcai. Vallási kisebségek, kisebbségi vallások.* Budapest, Nyitott Könyvműhely.
GEREBEN Ferenc–TOMKA Miklós
2000 *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben.* Budapest, Kerkai Jenő Egyházszociológiai Intézet.
GESZTI Zsófia
2004 Vallási identitás és felekezeti konfliktusok egy kárpátaljai magyar faluban. In Kozma István, Papp Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. válogatás a Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitásszerkezetében című konferencia előadásaiból.* Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 222–243.
GICZI Johanna–SIK Endre
2004 A települések kapcsolati tőkéjének egy típusa: a testvértelepülések. *Szociológiai Szemle* 14. 34–54.
GLÓSZ Miksa
1884 *A csíksomlyói Szent Ferencz-rendi szerzetesek nyomdájában az 1662–1884-dik évig megjelent könyvek és egyéb nyomtatványok teljes címtára.* Csik Somlyón, a zárda betűivel.
GODÓ Mihály SJ
2002 *Önéletrajz.* Kolozsvár, Glória Kiadó.
GRYNAEUS Tamás (szerk.)
2008 *Köztéri szakrális kisépítmények.* Budapest–Szeged, METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány.
GYÁRFÁS Piroska
1975 Beszámoló a pünkösdi nagybúcsúról. *Szolgálat,* 27. sz. 57–59.
GYÖNGYÖSSY Orsolya
2014 *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében.* Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
GYÖRFFI Pál
1989 *Az Erdélyi Ferences Kusztódia története.* Latinból fordította és a bevezetést írta Domokos Pál Péter. S.n., Budapest
GYŐRFY Eszter
2012 Csodák és csoadtörténetek a szőkefalvi kegyhelyen. In Pócs Éva (szerk.): *Szent helyek, ünnepek, szent szövegek. Tanulmányok a romániai magyarság vallásos életéről.* Budapest, L'Harmattan, 75–229.
HAJDU Demeter Dénes
1984 A Vigilia beszélgetése Domokos Pál Péterrel. *Vigilia* 49. évf. 8. sz. 615–625.
HALÁSZ Péter
2000 A Lakatos Demeter Egyesület tíz esztendeje. *Honismeret* 28. évf. 1. sz. 69–75.
HARANGOZÓ Imre
1990 *Radna fényes csillaga. A máriaradnai búcsújárásról és az újkígyósiak Radna-járásáról.* Újkígyós, Szerzői kiadás.
2001 "Jertek kössünk Máriának szűzfejére koszorút..." A csíksomlyói búcsújárásról. *Turán* IV. évf. 3. sz. 79–85.

2003 Jézushágón. A csíksomlyói búcsújárásról és a kegyhely történetéről. *Kárpátia* III. évf. 7. sz. (2003. július) 39–44.

HD-CC *Historia Domus Conventus Csíksomlyóiensis ab anno 1979–2004.* (A csíksomlyói rendház háztörténete.) Kézirat, Ferences rendi tulajdonban.

HD-DL *P. Daczó Lukács kéziratos háztörténeti feljegyzései.* Kézirat, a szerző hagyatékában a Kriza János Néprajzi Társaság Archívumában.

HD-St *A Szent Istvánról Nevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány Historia Domusa 1991–1998.* Kézirat, Ferences rendi tulajdonban.

HENCZ Hilda

2009 *Magyarok román világban. A Kárpátokon kívüli román térségben élő magyarok és a bukaresti magyar sajtó, 1860–1941.* Bukarest, Carosom ’94 Srl.

2016 *Magyar Bukarest.* Ford. János András. Budapest, Magyar Napló.

HESZ Ágnes

2012 *Élők, holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában.* Budapest, L’Harmattan.

HETÉNY János

2000a *Nagyboldogasszony virrasztása. A Karancs-hegyi búcsú. Egy terepmunka jegyzetei, 1951–1952.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

2000b *A győri vérrel könnyező Szűzanya kultusztörténete.* Szeged, JATE Néprajzi Tanszék.

2001 Népi Mária-tiszteletünk teológus szemmel. In Barna Gábor (szerk.): 2001 *A szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete.* Szeged, Néprajzi Tanszék. 28–40.

2011 *A magyarok Máriája*. Budapest, Szent István Társulat.

„HÍVEI”

1982 Écsy László János ferences főatya (1919–1982). *Szolgálat* 55. 101–103.

HOFER Tamás

1979 Hungarian ethnographers in a Hungarian village. In: FOSTER, George M. et al (eds.): *Long-term field research in social anthropology.* New York, Academic Press, 1979, 85–101.

1983 A "tárgyak elméleté"-hez : Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése. *Népi kultúra - népi társadalom 13.* 39–64.

HOI-YAN, Gabriel Chow

2003 *Basilicas. Historical and Canonical Development.* Toronto, St. Augustine's Seminary. (http://www.gcatholic.org/basilicas/bas001-excerpts.pdf)

HORVÁTH István

2016 Jakab-hegyi remeték élete a 18. században. In: Sarbak Gábor (szerk.): *Pálosaink és Pécs* Budapest, Szent István Társulat, 81–91.

HUNFALVY János–ROHBOCK Lajos

1864 *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. Darmstadt.

HUNYA Gábor (szerk.)

1990 *Románia, 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet.* Budapest, Atlantisz.

IANCU Laura

2011 *Jeles napok, ünnepi szokások a moldvai Magyarfaluban.* Budapest, Lucidus Kiadó.

2013 *Vallás Magyarfaluban. Néprajzi monográfia*. Balassi Kiadó, Budapest.

2017 *Peremlétben. Tanulmányok a moldvai magyarok vallásosságáról.* Budapest, Lucidus Kiadó.

ILLÉS Anna
2015 Hagyomány, vallás, identitás: Néprajzi közelítések az újtáltosság jelensége felé. In Povedák, István; Hubbes, László (szerk.): *Már a múlt sem régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése.* Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 223–235.
Ilyés–Peti–Pozsony (szerk.)
2010 *Moldvai csángók 1990–2010.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
ILYÉS Zoltán
2008 *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében.* Budapest, Lucidus Kiadó.
2013 A gyimesbükki „ezeréves határ" politikai instrumentalizálása. ANTROPORT.HU (TÉL) 1–15.
2014aAz emlékezés és a turisztikai élmény nemzetiesítése. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája.* Budapest, L'Harmattan–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 290–340.
2014b A nemzetiesítés néprajza/antropológiája. Kutatástörténeti vázlat. *Regio* 22. évf. 2. sz. 66–113.
IMETS Fülöp Jákó
1890 Dr. Haynald Lajos és a csíksomlyói iskolák. In *A csíksomlyói róm. kath. főgymnasium értesítője az 1889—90. tanévről.* Csíkszereda, 1890. 3–61.
International and National Shrines. http://www.gcatholic.org/churches/shrine.htm (utoljára: 2019. január 12.)
IPOLYVÖLGYI Németh J. Krizosztom
1991 *Búcsújárók könyve.* Balassagyarmat, Novitas.
ISTVÁN Anikó
2003 *„Most segíts meg Mária…". A futásfalvi Sarlós Boldogasszony-napi búcsú szövegrepertóriuma.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
ISTVÁN Lajos
1994 Jeles napok Korondon. In Kós Károly–Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok* 1994. Bukarest, Kriterion, 228–250.
IVANCSÓ István
1996 *„Üdvözlégy, Istennek szeplőtelen Jegyese!" Az Akatiszthosz hümnosz.* Nyíregyháza, Örökségünk Kiadó.
IVANCSÓ István (szerk.)
2005 *"Téged jöttünk köszönteni": A máriapócsi kegykép harmadik könnyezésének centenáriuma alkalmából rendezett nemzetközi konferencia anyaga.* Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.
JAKAB Albert Zsolt–PETI Lehel
2005 A kettős állampolgárság kudarcának rituális válaszreakciói a nyilvánosságban. *Székelyföld* 9. évf. 12. sz. 107–124.
JAKAB Gábor (szerk.)
2009 *Húsz éve „szabadon" Csíksomlyón. Pünkösdi búcsúk 1990 és 2009 között.* Kolozsvár, Verbum.
JÁKI Sándor Teodóz
2002 *Csángókról, igaz tudósítások.* Budapest, Való Világ Alapítvány.

JAKUBINYI György
1998 *Rövid időszámítástan.* Gyulafehérvár.
2005 *A szentek nyomában Erdélyben*. Gyulafehérvár, Gloria.
JORDÁNSZKY Elek
1988 *Magyar Országban ’s az ahoz tartozó Részekben lévő bóldogságos Szűz Mária kegyelem’ Képeinek rövid leírása*. Budapest, Akadémiai Kiadó. Utószó: Knapp Éva–Tüskés Gábor. (Eredeti: Posonban, Belnay örököseinek betűivel, 1836)
K. LENGYEL Zsolt
1987 Katolischer Glaube und ungarische Muttersprache. Zur Wallfahrt in Csíksomlyó. In *Ungarn-Jahrbuch.* Band 15. München, Verlag Ungarisches Institut, 210–218.
1990 Hozzászólás a csíksomlyói búcsú kérdéséhez. *Új Erdélyi Múzeum* LII/1–4. 74–82. és *Művelődés* XL/2–3. 14–18.
KÁDÁR Kincső
2009 *„Hát úgy van, hogy én látom bentről, hogy kivel kell találkozni…” Közösségi normák és egyéni hivatástudat összeütközése a csíksomlyói remete életében*. Szakdolgozat (irányító tanár Tánczos Vilmos). Kolozsvár, BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, 2009.
2011 Közösségi normák és egyéni hivatástudat a csíksomlyói remete életében. *Csíki Székely Múzeum Évkönyve* VII. 231–262.
KÁJONI János
1991 *Fekete könyv. Az erdélyi Ferences kusztódia története. Kájoni János Kézirata 1684.* Domokos Pál Péter anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta, valamint a Kusztódia történetét fordította Madas Edit. Szeged, Scriptum Kft.
KÁJONI János
2005 *Organo Missale*. Közreadja Richter Pál. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.
KÁLMÁN Mária
é. n. Kerényi Imre: Csíksomlyói passió, 1981. PHILTER (A magyar színháztörténet elmúlt évtizedeinek kánonja) http://www.philther.hu/link/play/csiksomlyoi-passio/ (utoljára: 2019. január 30.)
KÁLMÁN Peregrin
2010 *Mátraverebély-Szentkút, Magyarország nemzeti kegyhelye.* Salgótarján, Nógrád Megye Önkormányzata.
KAMARÁS István
2008 *Vallásosság, habitus, ízlés (kutatási jelentés).* Budapest, Loisir Kiadó.
KARDOS László
1969 *Egyház és vallásos élet egy mai faluban. Bakonycsernye, 1965.* Budapest, Kossuth Kiadó.
KARDOS László–SZIGETI Jenő
1988 *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok.* Budapest, Magvető.
KEDVES Anett
2016 A 20. századi csíki népi élet képei. Andory Aladics Zoltán (1899–1990) vizuális reprezentációi. *Csíki Székely Múzeum Évkönyve* XI–XII. 235–246.
KELEMEN Katalin
é.n. [1990] *Csíksomlyó bibliográfia.* Csíkszereda, Megyei Könyvtár.

Keller Krisztina–Berkesné Rodek Nóra
2017 A testvértelepülési kapcsolatok együttműködési területei és finanszírozási háttere Magyarországon. *Comitatus*. XXVII. 3. 16–20.
Keményfi Róbert
2004 *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban: etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
Kemper, Robert V.–Peterson, Anya Peterson (eds.)
2002 *Chronicling Cultures: Long-term Field Research in Anthropology*. Walnut Creek–Lanham–New York–Oxford, Altamira Press.
Keöpeczi Sebestyén József
1929 A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai. In Csutak Vilmos (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 371–401.
Keresztesné Várhelyi Ilona
1991 „Fáradságunk nem szántuk nevedért". (Csíksomlyó 1991 pünkösdjén). In *Csokonai Kalendárium*. 1991/1992. Szerk. Keresztesné Várhelyi Ilona. Debrecen, 287–288.
Kerny Terézia–Serfőző Szabolcs
2004 Nagy Lajos „törökök" elleni csatája. Egy legendakonstrukció eredete. In Farbaky Péter–Serfőző Szabolcs (szerk.): *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 47–60.
Keszeg Vilmos
1996 A román pap és hiedelemköre a mezőségi folklórban. *Ethnographia* CVII. évf. 1–2. sz. 335–369.
2002 *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Kolozsvár, KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság.
2006 *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.
Keszeg Vilmos–Peti Lehel–Pócs Éva (szerk.)
2009 *Álmok és látomások a 20–21. századból I.* Budapest, L'Harmattan, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék.
Kiss Barnabás OFM
1988 *Jubileumi zarándoklat Szent István király halálának 950. évfordulóján 1988. szeptember 1.* Youngstown, Katolikus Magyarok Vasárnapja.
Kiss Dénes
2017 Egyházak és vallási élet. In Bárdi Nándor–Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 375–395.
Kiss Tamás
2017a Demográfiai és makrotársadalmi folyamatok. In Bárdi Nándor–Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 129–183.
2017b Médiaszerkezet, médiafogyasztás a 21. század második évtizedében. In Bárdi Nándor–Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 408–425.

KISS Tamás–TORÓ Tibor– SZÉKELY István Gergő
2017 Erdélyi magyarok: kisebbség, politikai közösség vagy diaszpóra? In Bárdi Nándor–Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 277–340.

KNAPP Éva
1986 Remete Szent Pál csodái. A budaszentlőrinci ereklyéhez kapcsolódó mirákulumfeljegyzések elemzése. In Tüskés Gábor (szerk.): *„Mert ez Isten hagyta…" Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Budapest, Magvető, 117–188.

KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor
1999 Egy XVII. századi elbeszélésgyűjtemény: az első máriavölgyi mirákulumos könyv és irodalmi utóélete. *Irodalomtörténet* 80. évf. 3. sz. 380–397.

KOCH Antal
1880 Az erdélyi földrengések összeállítása. *Orvos-Természettudományi Értesítő III. Népszerű Előadások* 5. évf. 2. köt. 2. füzet 108–112.

KÓKA Rozália
1984 A csíksomlyói csodák. *Vigilia* 49. évf. 8. sz. 625–627.

KOLCSÁR Ágoston
2008 *Búcsújárók énekeskönyve.* 3. jav. és bőv. kiadás. Csíksomlyó.

KOLTAY Gábor
1984 *István, a király.* Budapest, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó.

KOLTAY Gábor (szerk.)
2008 *István, a király, 1983–2008. Emlékkönyv az ősbemutató 25. évfordulójára.* Budapest, Szabad Tér.

KOMÁROMI Sándor
2006 A csíksomlyói búcsú vallási és etnikai vonatkozásai. *Kisebbségkutatás* 14. évf. 1. sz. 158–159.

KORPICS Márta
2014 *A szakrális kommunikáció színterei: A zarándoklat.* Budapest, Typotex.

KORPICS Márta – P. SZILCZL Dóra (szerk.)
2007 *Szakrális kommunikáció. A transzcendens mutatkozása*. Budapest, Typotex

KORZENSZKY Richárd
2008 A vallási turizmusról. *Honismeret* 36. évf. 1. sz. 34–37.

KÓSA László
1990 *Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*, Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék.
1996 Vallások és etnikumok hazája: Erdély. *Limes Tudományos szemle*. 9. évf. 3. sz. 13–19.

KOVÁCH Géza
1996 Magyar élet Bukarestben a XIX. század második felében. In Kovách Géza (szerk.): *Magyar élet a régi Bukarestben: levelestár a XIX. század második feléből.* Budapest, ELTE BTK, 7–35.

KOVÁCS Zsuzsanna
2010 Az erdélyi magyar fiatalok nemzeti identitásának kulturális és tárgyiasult elemei. *[ME.doc]* (sic) V. évf. 1. sz. 97–104.

KOZMA Mária
2013 *Daczó Árpád (P. Lukács OFM) élete. Naplói, levelezése és más feljegyzések nyomán.* H.n. [Csíkszereda].

KÖPECZI Béla
1988 Kitekintés: Erdély útja 1918 után. In Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története III. kötet*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1733–1778.
KRAJSOVSZKY Gábor
2008 *Legyőzetve is Ő győzött! Szemelvények Mindszenty József bíboros írásaiból és beszédeiből.* Budapest, Hittel a Nemzetért Alapítvány.
KRISTÓ Tibor (szerk.)
1999 *Kuláksors. Székely kulákok történetei.* Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.
KUPA László (szerk.)
2008 *Vallás és etnikum Közép-Európában.* Pécs, B and D Stúdió.
KUREČIĆ, Zvonimir
2004 *Majka Božja Bistrička. Hrvatsko nacionalno Marijino svetište.* Zagreb, Turistička naklada. Idézi: http://www.bucsujaras.hu/mariabeszterce/tortenet.htm (Utoljára 2019. május 31.)
KUSZÁLIK Péter
2001 *A romániai magyar sajtó 1989 után.* Budapest–Kolozsvár, Teleki László Alapítvány–EME. Online adatbázisként: http://kuszalik2.adatbank.transindex.ro/
KÜLLŐS Imola–SÁNDOR Ildikó
2009 *Két kárpátaljai parasztpróféta szent iratai.* Budapest–Pécs, L'Harmattan– PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék
KÜRTI László
2001 *The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination.* New York, State University of New York Press.
LADÓ Ágota
2015 Alpár Ignác Csíkszeredában. Az Erdélyi Római Katolikus Státus csíkszeredai főgimnáziumának tervezéséről. *Korunk* 26. évf. 1. sz. 70–75.
LAJOS Veronika
2015 Mozgásban a világ. A több színterű etnográfia (*multi-sited ethnography*) kérdése. In Jakab Albert Zsolt–Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság–Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Székely Nemzeti Múzeum, 163–172.
LAMMEL Annamária–NAGY Ilona
1985 *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
LANDGRAF Ildikó–NAGY Zoltán (szerk.)
2012 *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. Pécs–Budapest, PTE Néprajz - Kulturális Antropológia Tanszék, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, L'Harmattan.
LÁSZLÓ János
1999 Társas élmény és utalás (Mérei Ferenc: Közösségek rejtett hálózata; Mérei Ferenc: Lélektani napló). *BUKSZ* 11. évf. 1. sz. 70–73.
LENGYEL Ágnes–LIMBACHER Gábor
1997 *Népi vallásosság a Palócföldön.* Balassagyarmat, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, szerzők kiadása.
LÉSTYÁN Ferenc
1991 Az erdélyi római katolikus püspökség a kommunista rendszer első évei alatt. *Regio* 2. évf. 3. sz. 118–130.

1996 *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai.* Kolozsvár, Gloria Kiadó.

2003 *Erdélyi Szibéria.* Gyulafehérvár, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség.

LEVELEZŐ

1975 *Szolgálat* 1975. 25. sz. 79–80.

1977 *Szolgálat*, 1977. 33. sz. 86.

1978 *Szolgálat* 1978. 40. sz. 90–91.

LISZKA, József

2015 *Szent Háromság egy Isten dicsőségére…: A Szentháromság kultusza a szlovákiai Kisalföld népi vallásosságában a szakrális kisemlékek tükrében.* Komárom–Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

LONG, Charles

1987 Popular Religion. In Eliade 1987. 442–452.

LOSONCZY, Anne

2009 Pilgrims of the "Fatherland": Emblems and Religious Rituals in the Construction of an Inter-Patriotic Space between Hungary and Transylvania. *History and Anthropology*, Vol. 20, No. 3. 265–280.

LOSTEINER Leonárd

1777 *Cronologia Topographico-Chronographica seu sub specie annuae felicitatis et calamitatis Provinciae Transylvanicae et Siculiae Descriptio pervetusti monasterii Csík-Somlyóviensis ad Beatam Virginam Visitantem* etc… Kolozsvár, 1777. Kézirat a Csíksomlyói Ferences Rendházban: A V 7/5254.

1790 (után) *Theatrum Orbis Christiani Hungarico-Transylvanicum in tres aeatetes videlicet legis naturae, legis scriptae, et leges evangelicae divisum, statum sacrum et profanum, ac praecipuos eventus universi in paralellis lineis ab urbe condito usque ad annum MCCCXC exhibiens…* Kézirat Budapesten, OSZK Fol. Lat. 402.

LOVÁSZ Irén

1993 Religion and Revolution. A Hungarian Pilgrimage in Roumania. In Luther, Martin (ed.): *Religious Transformations and Sociopolitical Change. Eastern Europe and Latin America.* New York–Berlin, Mouton de Gruyter, 127–140.

2008 2002 *Szakrális kommunikáció.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

LOVEI, Zsofia

2015 The Vehicle of Pilgrimage. Spanning the Geographical and Ideological Horizons of the Way of Mary through Mariazell to Csíksomlyó. *Saeculum Journal* 10. 1. 46–63.

MADAR Ilona

1998 *A Sóvidék vallásosságáról.* Marosvásárhely, Mentor.

MAGYAR Zoltán

1994 Vallás és etnikum kapcsolata egy moldvai csángó faluban. *Néprajzi Látóhatár* III. évf. 1–2. sz. 75–84.

2016 A csíksomlyói kegyhely legendaköre. *Ethnographia* 127. évf. 2. sz. 212–225.

MAGYARI Tivadar

2000 A romániai magyar média. *Médiakutató* 1. sz. 95–107.

2005 Gyorsjelentés az erdélyi magyarok médiahasználatáról. *Erdélyi Társadalom* III. évf. 1. sz. 151–170.

2017 Az erdélyi magyarok nyilvánosságának általános jegyei. In BÁRDI Nándor–ÉGER György (szerk.) 2017 *Magyarok Romániában 1990–2015.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 397–407.

MAGYARI Tivadar–VERES Valér

1998 *A Duna Televízió erdélyi közönsége. Audiencia-elemzés kérdőíves kutatás alapján.* Budapest, Hungária Televízió Közalapítvány.

MÁRK József

2001 Csíksomlyói zarándoklat. In *Csíkszereda város évkönyve 2001.* Szerkesztette Szatmári László. Csíkszereda, Polgármesteri Hivatal, 231–239.

2003a Rendtartományunk története. In *Csíkszereda város évkönyve 2003.* Szerkesztette Szatmári László. Csíkszereda, Polgármesteri Hivatal, 148–152.

2003b Csíksomlyó a kegyhely. In *Csíkszereda város évkönyve 2003.* Szerkesztette Szatmári László. Csíkszereda, Polgármesteri Hivatal, 153–163.

2006 *Harmonizálásaim.* Csíksomlyó.

2012 Kegyelmi évek Csíksomlyón. *Csíksomlyó Üzenete* VI. évf. 3. sz. 10–11.

2012b P. Écsy János, akit mindenki nagyra becsült. *Csíksomlyó Üzenete* VI. évf. 3. sz. 4–5.

2014 *Csíksomlyói mozaik.* Csíkszereda, Szent István Királyról Elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

MARTON József

1993 *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története.* Gyulafehérvár

MARTON József (szerk.)

1996 *Márton Áron emlékkönyv születésének 100. évfordulóján.* Kolozsvár, Gloria Kiadó.

MARTON József–NEMES István

1996 *Márton Áron írásai és beszédei.* Gyulafehérvár, Gloria.

MÁRTON Zoltán

2003 *A búcsú. Pünkösd Csíksomlyón.* Kolozsvár, Idea Design&Print Kiadó.

MÁTYÁS Győző

1984 Film és/vagy nemzeti ügy. Koltay Gábor és az István, a király. *Filmkultúra,* XX. évf. 2. sz. 24–35.

MÁTYÁS Vilmos (szerk.)

1977 *Utazások Erdélyben.* Budapest, Panoráma.

MEDGYESI Gabriella–PINTÉR Judit

2013 *Mészáros utca 48. Fejezetek a Duna Televízió történetéből.* Csömör, Krea-TV Kult. Szolgáltató Kft.

MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert

2009 *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere.* Piliscsaba–Budapest, PPKE–Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány.

2011 Maria Advocata - Szűz Mária közbenjáró szerepének ábrázolása a csíksomlyói misztériumjátékokban. In Egyed Emese–Bartha Katalin Ágnes–Tar Gabriella Nóra (szerk.): *(Dráma)szövegek metamorfózisa. Kontaktustörténetek. A 2009. június 4–7-i kolozsvári konferencia szerkesztett szövegei.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 76–84.

MEDVIGY Endre (szerk.)

1995 *„Szerelem-televízió". A Duna TV levelek tükrében.* Budapest, Duna Televízió.

MÉREI Ferenc

1947 *Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken.* Budapest, Officina.

1989 Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken. In: Mérei Ferenc. *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 29–44.

MÉSZÁROS György OFM

1967 *A csíksomlyói kegyhely Amerikában.* Youngstown, Erdélyi Ferences Atyák.

MÉSZÁROS György– PAP Leonárd

1995 *Az erdélyi ferences rendtartomány egyesült államokbeli kusztódiájának története.* Kolozsvár, Szt. István Királyról Elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

MIHÁLY Ferenc

2006 Adatok egy erdélyi kegyszobor és egy kegykép történetéhez. In Barna Gábor (szerk.): *Kép, képmás, kultusz.* Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 76–90.

MIHÁLY Vilma-Irén

2015 Újpogány mitikus nőiség képek Székelyföldön a Szűz/Babba Mária jelenség tükrében. In Hubbes László – Povedák István (szerk.): *Már a múlt sem a régi… Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése.* Szeged, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 276–288.

MIKECS László

1989 *Csángók.* Budapest, Optimum Kiadó (eredeti: 1941).

MIKLÓS József

2004 *Csíki lexikon*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

MIRK László (vál.)

2010 *101 vers és ének Csíksomlyóról.* Kolozsvár, Kriterion.

MIRK Szidónia

2017 A Kommunista pergyár egyik első terméke. *Székelyföld* 21. év. 10. sz. 153–175.

MIZSÁK Éva

2001 A sátoraljaújhelyi Magyar Kálvária létrehozása. *Széphalom* 11. kötet, 161–169.

MOHAY Tamás

1992 Hagyomány és hagyományalkotás a csíksomlyói búcsún. *Művelődés* 41. évf. 5. sz. 26–27.

1994 *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken.* Budapest, ELTE BTK.

1996 Térszerveződés a csíksomlyói pünkösdi búcsún. *Néprajzi Értesítő* 78. 29–58.

1997 Hagyomány és hagyományteremtés a csíksomlyói búcsún 1990-ben. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II*. Szerk. Laczkovics Emőke. Veszprém–Debrecen: Laczkó Dezső Múzeum, 130–148.

1999 A népi vallásosságról. *Magyar Tudomány* 44. évf. 5. sz. 535–548.

2000 Egy ünnep alapjai. A csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. *Tabula* 3 (2) 230–256.

2002 „Anyámtól tanultam, nem a templomba”: Miatyánk-változatok Moldvából. In Bazsányi Sándor–Horkay Hörcher Ferenc–Lázár Kovács Ákos–Tőzsér Endre–Zsávolya Zoltán (szerk.): *Útjaidon. Ünnepi kötet Jelenits István 70. születésnapjára.* Budapest, Új Ember Kiadó, 45–57.

2003 Csíksomlyói kolduló ferencesek Moldvában 1858–59-ben. In Czövek Judit (szerk.): *Imádságos asszony. Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére.* Budapest, Gondolat–Európai Folklór Intézet, 168–189.

2004 Kájoni Jánostól Márton Áronig: Kétszázötven év a csíksomlyói pünkösdi búcsújárás alakulástörténetéből. In Pócs Éva (szerk.): *Rítus és ünnep az ezredfordulón.* Budapest–Marcali, L'Harmatta–Városi Helytörténeti Múzeum, 221–243.

2006 Vonzáskör változásban: búcsújárás Csíksomlyóra. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* I. 273–324.

2007a Erdély, a vallási sokszínűség és türelem földje. *Ház és Ember* 20. 61–78.

2007b Bukaresti magyarok a csíksomlyói búcsúban. *Acta Siculica* 2007. 677–696.

2007c A csíksomlyói búcsú eredettörténete. In Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Budapest, Akadémiai Kiadó, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 404–421.

2008a Material culture and religious meanings: the objects of pilgrims. In Korkiakangas Pirjo, Lappi Tiina-Riitta, Niskanen Heli (eds.) *Touching Things: Ethnological Aspects of Modern Material Culture*. Helsinki, Finnish Literature Society, 29–38.

2008b Zenta és Máriapócs: Adalékok a képkultusz és a történeti emlékezet kapcsolatához. In Papp Richárd–Szarka, László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat - kulturális emlékezet.* Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 535–568.

2008c Mária, Pócs, Bécs. In Verbényi István (szerk.): *Psallite sapienter. A 80 éves Béres György köszöntése*. Budapest, Szent István Társulat, 373–392.

2009 *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*. Budapest, Nyitott Könyv–L'Harmattan.

2010 Székelyek múlt és jövő közt: Egy hírlapi vita tanulságai 1882-ből. In Valuch Tibor, Bódy Zsombor, Horváth Sándor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára.* Budapest, Argumentum Kiadó, 203–213.

2011 Táji csoport, vonzáskör változásban: A modern búcsújárás és Csíksomlyó. In Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal: A néprajzi kutatás múltja és jelene*. Budapest, L'Harmattan; PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, 77–119.

2012 Főszereplők félárnyékban: Arcképvázlatok a csíksomlyói labarum hordozóiról (1873–1949). In Landgraf Ildikó, Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen: Vallásantropológiai tanulmányok - Vargyas Gábor tiszteletére.* Budapest, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, L'Harmattan Kiadó, Könyvpont Kiadó, 681–706.

2014 Adatok a csíkszentgyörgy-bánkfalviak csíksomlyói búcsújárásához. In Kothencz Kelemen (szerk.): *Határjelek és hagyásfák: A hetvenedik életévébe lépő Bárth János tiszteletére írott tanulmányok.* Baja, Türr István Múzeum, 634–645.

2015a Csodatörténetek Csíksomlyón: magyar nyelvű elbeszélések Losteiner Leonárd kéziratos Cronologia-jában. In Jakab Albert Zsolt–Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság–Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Székely Nemzeti Múzeum, 633–643.

2015b *"Istennek kincses tárháza...": P. Losteiner Leonárd ferences kézirata Szűz Mária csíksomlyói kegyszobráról.* Csíksomlyó–Budapest, Csíksomlyói Ferences Kolostor–Szent István Társulat.

2019 Szorításban. Daczó Lukács, a somlyói kegyhely ferences őre (1957–1970). In: Tánczos Vilmos–Peti Lehel (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság, 339–361.

MOLNÁR Imre
2010 *Az igazság szabaddá tesz : Boldog Jerzy Popiełuszko, lengyel mártírpap élete és halála a történelmi dokumentumok és visszaemlékezések tükrében*. Budapest, METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány. FB
2018 *Jerzy Popiełuszko élete és mártírhalála.* Somorja–Budapest, Méry Ratio.
MOLNÁR V. József
1995 Csíksomlyó, a hagyomány átörökítésének mintája. *Kútbanézők*, 1. sz. 19–23.
MORVAI Katalin
2018 Zarándokvonatok éve. *Vasutas Magazin* 68. évf. 2. sz. 24.
MÓSER Zoltán
2012 Legendák a földön születnek. *Napút* XIV. évf. 5. sz. 121–128.
MUCKENHAUPT Erzsébet
1993 *XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében.* Kolozsvár, EME.
1999 *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985.* Budapet–Kolozsvár, Balassi Könyvkiadó–Polis Könyvkiadó.
2000 *Bibliák a Székelyföldön (XIV–XVII. század).* Kiállítás a Csíki Székely Múzeumban 2000. november 28–2001. október 1. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum.
2001 *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely, 1677–2001 emlékkiállítás a Csíki Székely Múzeumban 2001. december 15–2003. november 30.* Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum.
2005 A csíksomlyói ferences könyvkötő műhely (I.) In Őze Sándor– Medgyesy-Schmikli Norbert (szerk.): *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Piliscsaba–Budapest, METEM– Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 521–538.
2009 *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a I. (1498–1710).* Katalógus. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum.
NAGY Balázs, Sepsiszéki
2000 *A Székelyföld falvai a huszadik század végén II. k. Csík-, Kászon és Gyergyószék, Hargita megye.* Budapest, Nap Kiadó.
NAGY Mihály Zoltán–BODEANU, Denisa
2019 *(Le)hallgatásra ítélve. Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960).* Marosvásárhely–Nagyvárad–Kolozsvár, Lector Kiadó–Varadinum Alapítvány Kiadó–Iskola Alapítvány Kiadó.
NAGY Péter
1982 Csíksomlyói passió. *Kritika* 11. évf. 5. sz. 23.
NAGY Sándor
2000 *A regáti magyarság. Tanulmány a havasalföldi és moldvai szórványmagyarságról.* Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Sz. Nagy Csaba. Kolozsvár–Sopron, Kalota–Zé Könyvkiadó.
NAGY Zoltán
2007 *Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugáni hantiknál.* Budapest, L’Harmattan.
NIEDŹWIEDŹ, Anna
2010 *The image and the figure. Our Lady of Częstochowa in polish culture and popular religion.* Kraków, Jagellonian University Press.

2014 Competing sacred places: Making and remaking of national shrines in contemporary Poland. In Eade, John–Katic, Mario (eds.) *Pilgrimage, Politics and Place-Making in Eastern Europe: Crossing the Borders.* Surrey, England and Burlington, Ashgate, 79–99.

Novák Csaba Zoltán

2017 *Holtvágányon. A Ceausescu-rendszer magyarságpolitikája II. (1975–1989).* Csíkszereda, Pro-Print.

2016 Az átmenet és a szocializmus évei 1944–1989. In Bárdi Nándor–Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története III. k.* Kolozsvár–Székelyudvarhely–Budapest, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Haáz Rezső Múzeum–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 675–799.

Novák Csaba Zoltán (szerk., bev.)

2011 *Aranykorszak? A Ceauşescu-rendszer magyarságpolitikája I. 1965–1974* Csíkszereda, Pro-Print.

Oberding József György

1940 *Az óromániai magyarság.* Pécs, Taizs Ny.

Okely, Judit

2012 *Anthropological Practice. Fielwork and the Ethnographic Method.* Londo–New York, Berg.

Oláh-Bányai Iringó

2016 „Legyek a szél, mely hordja a magot…” *Csíksomlyó Üzenete* X. évf. 1. sz. 34–35.

Oláh Sándor

2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962).* Csíkszereda, Pro Print.

2004 *Falusi látleletek.* Csíkszereda, Pro-Print.

Orbán Balázs

1869 *A Székelyföld leírása II. Csík-szék.* Pest, Ráth Mór.

Orbán Szabolcs

2011 A ferencesek által szervezett csíksomlyói búcsú két erdélyi főpásztor intézkedéseinek fényében. In Marton József – Oláh Zoltán (szerk.): *Minden kegyelem! A 65 éves Jakubinyi György érsek köszöntése.* Budapest–Kolozsvár, 535–544. Szent István Társulat–Verbum.

Otto, Rudolf

1997 *A szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz.* Budapest, Osiris.

Pálfi Géza

1975 A Napba öltözött asszony. *Szolgálat* 27. sz. 55–57.

Pálfy Zoltán

1997 Moldvai csángó diákok erdélyi iskolákban. *Regio* 8. évf. 3–4. sz. 58–79.

Páll Leó

2006 *Az erdélyi Szent István ferences rendtartomány tabulája, 2006. január 2.* Kézirat.

Pap Ferenc

2016 *Az egyházi év I. Bevezetés az egyházi év történetébe.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan Kiadó.

PAP Leonárd
2002 A dési kényszerlakhely. In Sas Péter (szerk.): *P. Benedek Fidél: Az erdélyi ferences rendtartomány II. kötet*. Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány 89–119.
2009 P. Benedek Fidél élete és műveinek bibliográfiája. In uő: *Erdélyi ferences nyomdák és kiadványok.* Szerk. Sas Péter. Csíkszereda, Pallas–Akadémia, 249–265.
PAPP Asztrik
1995 *A csíksomlyói pünkösdi búcsú*. Sajtó alá rendezte, az utószót írta: Fodor Sándor. Szeged, Agapé.
PAPP Richárd
1996 „Ahol egy nép találkozik" – a csíksomlyói pünkösdi búcsú 1995-ben. In Boglár Lajos–Papp Richárd–Tarr Dániel–Tóth Bernadett (szerk.): *Etnikum és vallás*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 8–12.
2003 *Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léthelyzetek kulturális antropológiai értelmezései*. Budapest, MTA Kisebbségtudományi Intézet, Gondolat Kiadói Kör.
2007 A „zsidó mentalitás" terei. In: A. Gergely András–Bali János (szerk.):*Város-képzetek. Az antropológiai megismerés árnyalatai*. Budapest, Könyv Kiadó Kft.–MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont–ELTE BTK Néprajzi Intézet, 91–106.
PAPP Richárd–SZARKA László (szerk.)
2008 *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat - kulturális emlékezet* Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.
PAPP Z. Attila
2006 *Keretizmus. A romániai magyar sajtónyilvánosság a kilencvenes években.* Csíkszereda, Soros Oktatási Központ.
PAPP Z. Attila (szerk.)
2008 *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról.* Budapest, Magyar Külügyi Intézet.
PAPP Z. Attila–Márton János
2017 Oktatásügy. In Bárdi Nándor–Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 341–373.
PATAKI Ferenc
2003 Együttes élmény – kollektív emlékezet. *Magyar Tudomány* 47. (108.) évf. 1. sz. 26–35.
PÁVAI István
1996 Vallási és etnikai identitás konfliktusai a moldvai magyaroknál. *Néprajzi Értesítő* 78. évf. 7–28.
2006 *Zene, vallás, identitás a moldvai magyar népéletben.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
PERGER Gyula (közreadó)
2010 *„Oltalmad alá futunk" Mária-enciklopédia 1950.* Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár.
PETERCSÁK Tivadar
2014 Az egri fertálymesterek vallásossága. In Barna Gábor–Kerekes Ibolya (szerk.): *Vallás, egyén, társadalom.* Szeged, 2014. 49–66.

PETI Lehel
2005 A testvérfalu-kapcsolatok, mint a falusi turizmus és az identitásépítés színterei. In *Lenyomatok 4. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* Kolozsvár, KJNT, 7–26. (Kriza Könyvek, 26.)
2006 A csángómentés szerkezete és hatásai az identitásépítési stratégiákra. In Jakab Albert Zsolt–Szabó Árpád Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 129–155.
2008 *A moldvai csángók vallásossága. Hagyományos világkép és modernizáció.* Budapest, Lucidus.
2012 *A moldvai csángók népi vallásosságának imagisztikus rítusai.* Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
PETI Lehel– SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.)
2006 *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén.* Kolozsvár, Nis Kiadó.
PINTÉR Márta Zsuzsanna
1993 *Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században.* Budapest, Argumentum Kiadó.
PÓCS Éva
2018 Szőkefalva/Seuca: egy új kegyhely új üzenetei. In: *Népi vallás és mágia Közép-Kelet-Európában. Válogatott tanulmányok 2.* Budapest, L'Harmattan; Könyvpont; PTE BTK Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék, 267–290.
PÓCS Éva (szerk.)
1998 *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest–Pécs, Balassi Kiadó–Pécs University Press.
2001 *Két csíki falu néphite a századvégen.* Budapest, Osiris.
2004 *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Budapest, Balassi Kiadó.
2008 *„Vannak csodák, csak észre kell venni." Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben 1.* Budapest, L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.
2012 *Szent helyek, ünnepek, szent szövegek. Tanulmányok a romániai magyarság vallási életéről.* Budapest–Pécs, L'Harmattan–PTE Néprajz–kulturális Antropológiai Tanszék
2018 *Áldozat, divináció, istenítélet. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest, Balassi Kiadó.
POLÁNYI Mihály
1994 *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához.* Budapest, Atlantisz.
POSPISIL, Leopold J.
1995 *Obernberg: A Quantitative Analysis of a Tirolean Peasant Economy.* New Haven, Connecticut Academy of Arts and Sciences.
POVEDÁK, István
2014a Láthatatlan határok. A keresztény – újpogány szinkretizmus. In POVEDÁK István–SZILÁRDI Réka (szerk.): *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris elemzése.* Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport–SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 55–77.
2014b A Pan-Hungarian 'Vessel Ritual' in Romania. In Barna, Gábor–Povedák, István (szerk.): *Politics, Feasts, Festivals. Yearbook of the SIEF Working Group on the Ritual Year.* Szeged, University of Szeged, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, 121–135.

2015 Mitizált történelem: Szent István dekonstruált – rekonstruált legendáriuma In Hubbes László–Povedák István (szerk.): *Már a múlt sem a régi…Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése.* Szeged, MTA SZTE Vallási Kultúrakutató csoport, 97–118.

POVEDÁK István–SZILÁRDI Réka (szerk.)

2014 *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris elemzése.* Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

POZSONY Ferenc

1993 Nyelvhasználat és az identitás viszonya a moldvai csángóknál. In Péterbencze Anikó (szerk.): *"Moldovának szíp táiaind születem..."* Jászberény, Magyarországi Csángó Fesztivál és Konferencia, 110–115.

1996 A moldvai csángók identitásának összetevőiről. In Diószegi László (szerk.): *Magyarságkutatás, 1995–96.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 105–111.

2006 *Erdélyi népszokások.* Kolozsvár, KJNT–BBTE.

2012 Néphagyományok az Erdélybe irányuló turizmus szerkezetében. In Landgraf Ildikó–Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére.* Pécs–Budapest, PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, L'Harmattan Kiadó, 667–679.

POZSONY Ferenc (szerk.)

1999 *Csángósors: moldvai csángók a változó időkben.* Budapest, Teleki László Alapítvány.

PRINZ, Clemens

2005 Die Pfingstwallfahrt in Schomlenberg – Religiöse und ethnische Aspekte einer ungarischen Wallfahrt in Rumänien. *Ungarn-Jahrbuch – Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie.* Bd. 27. 113–152.

Protocollum de Statua celeberrima Beatae Mariae Virginis …et miraculis ad candem Statuam factis.…1783, Kézirat a Csíki Székely Múzeumban, Jelzet: 4215.

PUSZTAI Bertalan (szerk.)

1999 *Szent és profán között. A szeged-alsóvárosi búcsú. Between the Sacred and the Profane. The Pilgrimage Feast of Szeged-Alsóváros.* Szeged, József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszék

2004a *Religious Tourists. Constructing Authentic Experiences in Late Modern Hungarian Catholicism.* Jyväskylä, University of Jyväskylä.

2004b Búcsújárásból vallási turizmusba. A modern turizmus egy formájának kialakulása. In S. Lackovits Emőke–Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6.* Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 421–431.

RAHNER, Karl–MODEHN, Ch.–GÖPFERT, M. (szerk.)

1987 *Népi vallásosság*. Bécs, OMC Kiadó.

RAJ Rozália–NAGY István

1993 *Bajkúti Szűz Mária, könyörögj érettünk! A doroszlói kegyhely történetének összegyűjtött adatai, valamint a búcsújárás és a helyi szentkúti búcsúk sajátosságai.* Tóthfalu, Római Katolikus Plébániahivatal.

RÉKAI Miklós

1997 *A munkácsi zsidók „terített asztala"*. Néprajzi tanulmány. Budapest, Osiris Kiadó.

RÉTHY Apollinár

1924 *Csíksomlyói kalauz.* Cluj–Kolozsvár, Szent Bonaventura.

RÉVÉSZ Máriusz

2004 *Sorsfordítók Erdélyben.* Budapest, Kairosz Kiadó.

Rosner Zsolt
2017 *Máriagyűdi mirákulumos könyv. Évszázadok csodái a máriagyűdi kegyhelyen.* Máriagyűd.
Rugonfalvi Kiss István
1939 *A székely nemzet története.* In Rugonfalvi Kiss István (szerk.): *A nemes székely nemzet képe*. I. k. Debrecen, Lehotai Pál, 41–447.
S. Lackovits Emőke (szerk.)
1991 *Népi vallásosság a Kárpát-medencében I.* Veszprém, VEAB Néprajzi Munkabizottsága–Caritas Transsylvania.
1997 *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II*. Veszprém–Debrecen, VEAB Néprajzi Munkabizottsága–Caritas Transsylvania.
S. Lackovits Emőke–Szőcsné Gazda Enikő (szerk.)
2007 *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7.* Sepsiszentgyörgy–Veszprém, Székely Nemzeti Múzeum–Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.
Sajó Tamás–Templom Kata
1993 Habemus eremitam. *2000*, Mcmxciii Szeptember 47–55.
Salat Levente (szerk.)
1995 Romániai magyar civil társadalom? *Korunk*, harmadik folyam VI. évf. 11. sz. (a tematikus szám szerkesztői bevezetője: 3–6.)
Sarány István
2010 *Erdélyi Fioretti. Ferencesek kényszerlakhelyen.* Csíkszereda, Pallas–Akadémia.
Sarány István–Szabó Katalin
2001 *Megyecsinálók.* Státus Könyvkiadó, Csíkszereda.
Sarkadi Nagy Emese
2016 „Az Boldog Aszszony képet radiusba vegyem”. Szempontok a csíksomlyói Madonna művészettörténeti elemzéséhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 65. évf. 2. sz. 229–240.
Sas Péter
1999 Millió szív összecsengjen. Az 1938-as Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus az erdélyi sajtó tükrében. *Keresztény Szó* 10. évf. 8. sz. 4–8.
2014 *Márton Áron erdélyi püspök életet és munkássága.* Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet.
Sas Péter (szerk.)
2002 *P. Benedek Fidél: Az erdélyi ferences rendtartomány II. kötet*. Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.
Schmitt Péter (szerk.)
2004 *Csillagösvényen. A Duna Televízió első tizenkét éve, 1992–2004.* Budapest, Mezőgazda Kiadó.
Sedlmayr Krisztina
2013 Néprajz és művészettörténet senkiföldjéről: sasvári zarándokemlékek a Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben. *Néprajzi Értesítő* 95. 27–40.
Serfőző Szabolcs
2012 *A sasvári pálos kegyhely története.* Budapest, Balassi.
Sigal, Pierre A.
1989 *Isten vándorai. Középkori zarndoklatok és zarándokok.* Budapest, Gondolat.
Silling István
2002 *Vallási néphagyomány*. Újvidék, Fórum.

2003 *Vajdasági népi imádságok és nyelvezetük.* Újvidék, Fórum.

SIMÉN Domokos

1993 János Zsigmond valláspolitikája. *Keresztény Magvető* 99. évf. 1. sz. 12–23.

1998 Történelem vagy legenda. A csíksomlyói búcsú eredetéről. *Unitárius Élet* 52. évf. 6. sz. 16–18.

1999 A csíksomlyói búcsú folklorizálódott eredethagyományai. In *Vallási néprajz 10.* Szerk. Küllős Imola. Budapest, Református Egyház Teológiai Doktorok Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója, 129–138.

SIPOS Sarolta (szerk.)

1996 *"Kék szárnyú sirálymadarak" A Duna Televízió a sajtó tükrében.* Budapest, Duna Tv.

Soós Sándor

1996 *Csíksomlyó.* Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.

SOÓS Sándor (szerk.)

1987 *Búcsúfia, vásárfia. Népművészetek Háza, Szentendre.* A kiállítást rendezte Soós Sándor. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.

SOÓS Sándorné–SOÓS Sándor

2013 *Kismáriacell, Celldömölk búcsújáró helye.* Budapest, Apáczai Kiadó.

SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos

1927 *A székely nemzet története és alkotmánya.* Budapest, „Hargitaváralja".

SZAKÁCS Ferenc Sándor

2014 A Mária Út értékek mentén épített spirituális hálózat. *Keresztény Szó* 25. évf. 8. sz.

SZALMA Anna-Mária

2004 Szent gyermekkor. A Szent egy megnyilvánulása Gyergyószentmiklóson. In Tán-czos Vilmos (szerk.): *Képek a folklórban. Tanulmányok az archetipális szimbolizáció köréből.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

SZALONTAY Judit (szerk.)

2003 *"Patrona Hungariae" Mária-tisztelet a művészetben és a néphagyományban.* Csorna–Győr, Csornai Múzeum–Palatia.

SZÁRAZ Miklós György

2018 *Székelyek. Történelemről és hagyományról.* Budapest, Scolar.

SZÁVAI Géza

1993 Pünkösdi nyírfaág. Csíksomlyói búcsúk. *Magyarok világlapja* 3. évf. 5. sz. 14–19.

SZÉKELY László

1943 *Áhítat falun.* Csíkszereda.

[1995] *Csíki áhítat. A csíki székelyek vallási néprajza*. Szerk. Pusztai Bertalan. Budapest, Szent István Társulat.

SZENTIVÁNI Mihály

1986 *Gyaloglat Erdélyben.* Budapest, Európa Könyvkiadó.

SZENT-IVÁNYI Sándor

1964 *A magyar vallásszabadság.* New York, American Hungarian Library.

SZIKSZAI Mária

2010 *Szövegek, képek, struktúrák. Két tanulmány a szakrális művészet és a vallásos élet területéről*. Marosvásárhely, Mentor.

SZILÁGYI István

1980 *Kálváriák.* Budapest, Corvina.

SZŐCS Anna
1993 A moldvai Csángómagyarok Szövetsége. In Halász Péter (szerk.): *„Megfog vala apóm szokcor kezemtül…” Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére.* Budapest, Lakatos Demeter Egyesület, 163–164.
SZŰTS Pál
1998 *Bukaresti napló 1985–1990.* Budapest, Osiris.
TAKÁCS Éva
2012 A barátságok még ma is tartanak. *Csíksomlyó Üzenete* VI. évf. 3. sz. 12–13.
TAKÁCS György
1993 Babba Mária I–II. *Országépítő* 1993/4. sz. 56–61. és 1994/1. sz. 35–41. sz.
2002 *Babba Mária. Adalékok a magyarság őshitének istenanya-alakjaihoz.* Debrecen, Főnix Könyvek.
TÁNCZOS Vilmos
1990 A csíksomlyói kegyhely története. *Európai Idő* pünkösdi különkiadás, Sepsiszentgyörgy.
1991a *A csíksomlyói kegyhely vonzáskörzete.* Sepsiszentgyörgy, Európai Idő.
1991b Adatok a csíksomlyói kegyhely búcsújáró hagyományainak ismeretéhez. In Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* I. 136–158. Veszprém, VEAB Veszprémi Munkabizottsága–Caritas Transsylvania.
1992 A moldvai csángók pünkösd hajnali keresztútjárása a Kis-Somlyó hegyen. In Asztalos Ildikó (szerk.): *Hazajöttünk.* Pünkösd Csíksomlyón. Kolozsvár, Gloria Könyvkiadó, 40–48.
1995 *Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus népi imádságok.* Csíkszereda, Pro-Print.
1995a Búcsú Csíksomlyón – egy rituális dráma katarzisa. *Korunk*, Harmadik folyam 6. évf. 3. sz. 53–59. Újra közölve: *Keletnek megnyílt kapuja.* Néprajzi esszék. Kolozsvár, KOM-PRESS–Korunk Baráti Társaság, 1996. 42–55.
1995b „Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban. *Erdélyi Múzeum* LVII. évf. 3–4. sz. 82–98.
1997 Hányan vannak a moldvai csángók? *Magyar Kisebbség* Új folyam, III. évf. 12. sz. 370–390.
1998 Kettős hatalmi szerkezet a Székelyföldön. *Magyar Kisebbség* 4. évf. 12. sz. 339–362.
1999 *Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük.* Csíkszereda, Pro-Print.
2000 *Eleven ostya, szép virág. A moldvai csángó népi imák képei.* Csíkszereda, Pro-Print.
2010 Szolgabarát. Tánczos Vilmos beszélgetése P. Ferencz Ervin gyergyószárhegyi ferences szerzetessel I–II. *Székelyföld* XIV. évf. 5. sz. 119−147., 6. sz. 123−160.
2012 „Csodák sorozata az életem”. Az életműdíjjal kitüntetett P. Daczó Árpád−Lukács köszöntése. *Keresztény Szó* XXIII. évf. 5. sz. 8−9.
2016 *Csíksomlyó a népi vallásosságban.* Budapest, Nap Kiadó.
2018a The New Cultural Economy and the Ideologies of the Csíksomlyó (Șumuleu Ciuc) Pilgrimage Feast. In Szabó, Árpád Töhötöm – Szikszai, Mária (eds.): *Cultural Heritage and Cultural Politics in Minority Conditions*. Cluj–Napoca–Aarhus, Kriza János Ethnographic Society–Intervention Press, 145–178.
2018b Kié a csíksomlyói búcsú? (Örökség-fogalmak és ideológiák). In Jakab Albert Zsolt–Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 139–159.

TÁNCZOS Vilmos–TŐKÉS Gyöngyvér (szerk.)
2002 *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről I-III. k.* Kolozsvár, Sapientia Kiadó.
TANKÓ Gyula
1992 Gyimesiek Csíksomlyón, a pünkösdi búcsún. *Honismeret* 20. évf. 2. sz. 92–94.
TEMPFLI Imre
2000 *A Báthoriak valláspolitikája.* Budapest, Márton Áron Kiadó.
TERDIK Szilveszter
2011 *Máriapócs, Magyarország nemzeti szentélye.* Máriapócs.
TIMA Dénes
1907 *A csíksomlyói segítő Mária. P. Losteiner krónikája és más latin források nyomán.* Kolozsvár, Szent Bonaventura.
TOMÁN Erzsébet
1995 A kegytárgyak élete. *Ethnographia* 106. évf. 2. sz. 673–691.
TOMKA Ferenc
1998 *Intézmény és karizma az egyházban.* Budapest, Márton Áron Kiadó.
TOMKA Miklós
1999 Erdélyi magyar vallásosság – összehasonlító perspektívában. *Magyar Szemle* 8. évf. 9–10. sz. 32–63.
2005 *A legvallásosabb ország? Vallásosság Szatmárban, Erdélyben, Romániában.* Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK Szociológia Intézet.
2011 *A vallás a modern világban. A szekularizáció értelmezése a szociológiában.* Budapest, Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet, Párbeszéd (Dialógus) Alapítvány.
TÓTH Gábor
2019 „Vendég nélkül üres a ház. Rajtunk múlik, hogy kinyitjuk-e egymásnak a szívét. In *Kövek, fák, források. Tanulmányok Mohay Tamás hatvanadik születésnapjára.* Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet, 455–468.
TŐZSÉR Antett–BÁNHIDAI Csilla
2016 *A csíksomlyói búcsú turisztikai vizsgálata 2016. Kutatási jelentés.* Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet.
TULIT Pálma
1995 A mikházi Ferences Kolostor könyvtára. In Kiss Jenő (szerk.): *Örökség és feladat. Tanulmányok romániai magyar könyvekről, könyvtárakról.* Sepsiszentgyörgy, EMKE Könyvtári Szakosztályának kiadása, 29–39.
TURAI Tünde
2016 Ápolónők több helyszínen – Kutatás több színtéren. Módszertani döntések, többszínterű etnográfia. *Ethno-Lore.* A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XXXIII. 79–102.
2019 Budapest, Balassi Kiadó, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. *Hierarchiák fogságában. Kelet- és közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben.*
TURNER, Victor–TURNER, Edith
1978 *Image and Pilgrimage in Christian Culture.* New York, Columbia University Press
TÚROS Endre
1995 Mozaikkocka a csíksomlyói búcsúról. In Túros Endre (szerk.): *Változásban. Elemzések a romániai magyar társadalomról.* Csíkszereda, Pro-Print, 223–228.

1998 Gyermekotthonok a szocializmusban. In Bodó Julianna (szerk.): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról.* Csíkszereda, Pro-Print, 165–193.

TÚROS Endre (szerk.)

1995 *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, Pro-Print.

TÜSKÉS Gábor

1993 *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

TÜSKÉS Gábor (szerk.)

1986 *"Mert ezt Isten hagyta ..." Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

UDVARDY Frigyes

é.n. *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1990–2009.* http://udvardy.adatbank.transindex.ro/ (utoljára: 2019.november 14.)

URRY, John

1990 *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London, SAGE.

2012 A turistatekintet. In Bódi J. – Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Budapest – Pécs –Szeged, Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 41–62.

VAN DER LEEUW, Gerardus

2001 *A vallás fenomenológiája.* Budapest, Osiris.

VARGA E. Árpád

1998a *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1. Kovászna, Hargita és Maros megye.* Csíkszereda–Budapest, Pro-Print–Teleki László Alapítvány.

1998b *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok.* Budapest, Püski.

VARGA Károly

1999 *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom. Szociológiai hipotézisek megvitatása a világnézeti helyzet alakulásáról.* Piliscsaba, PPKE BTK Szociológiai Intézet

VARGA Szabolcs

2014 *A magyaregregyi Mária-kegyhely és búcsú története.* Magyaregregy, 21. Századi Magyaregregyért Alapítvány.

VARGYAS Gábor

2008 *Dacolva az elkerülhetetlennel. Egy közép-vietnami hegyi törzs, a brúk kultúrája és vallása. (Válogatott tanulmányok).* Budapest–Pécs, MTA NKI – L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.

VASS Erika

2007 A csíksomlyói búcsú megörökítése a vizuális kultúra eszközei által. In Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és vizuális kultúra.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 423–437.

2009 *A búcsú és a búcsújárás mint rituális dráma.* Budapest, Lexika Kiadó, MTA Könyvtára.

VASS Noémi

2019 A pünkösdi király- és királynéválasztás Gyergyószárhegyen. 1947–2019. In Tánczos Vilmos–Peti Lehel (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Kriza János Néprajzi Társaság, 549–579.

VASZI Mária

[2015] *Gyermekotthoni sorsok.* [Szeged], szerzői kiadás.

VÉCSEY Gyula
1976 *Csíksomlyó emlékei*. Kézirat Csíksomlyón a Ferences Rendházban jelzet nélkül; a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban: GYÉL I.17.e. (39 oldal).
1992 A csíksomlyói Salvator kápolna szentélyének különleges rései. *Országépítő* 1992/3–4. sz. 63–68. (Közli és bevezetővel ellátja: Takács György.)
1997 A csíksomlyói pogány áldozati hely oltárkövének leírása. *Főnix* 5. 33–47.
VENCZEL József
1939 (Várdotfalvi József néven:) Csík szék leírása. In Rugonfalvy Kis István (szerk.): *A nemes székely nemzet képe.* Debrecen, szerzői kiadás, 1939. 209–263.
1980 Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása. In *Az önismeret útján.* Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Imreh István. Bukarest, Kriterion, 27–52.
VEÖREÖS András
2005 XVIII. századi ferences kolostorok Erdélyben. *Építés- Építészettudomány* XXXIII. évf. 3–4. sz. 325–329.
2005b Madonna fadonga alatt. A csíksomlyóikegytemplom boltozata. *Műemlékvédelem* XLIX. évf. 5. sz. 286–289.
2006 *XVIII. századi ferences kolostorok Erdélyben.* Kézirat, PhD dolgozat a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékén.
VERES Valér
2005 *Nemzeti identitás Erdélyben - szociológiai olvasatban. Az erdélyi magyarok és románok nemzeti identitásának sajátosságai, társadalmi rétegződési perspektívában.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
VINCZE Gábor
1999 *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből.*, Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.
2003 *Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989.* Csíkszereda, Pro-Print.
2010 A magyar egyházakkal szembeni retorziók a második világháború utáni Romániában. In: Sarány István: *Erdélyi Fioretti. Ferencesek kényszerlakhelyen.* Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 119–130.
VINCZE Mária
1994 A mezőgazdasági tulajdonviszonyok változásainak csapdajellege Romániában. *Hitel, Erdélyi Szemle* 1994/2. 66–73.
VIRT László
1988 *Márton Áron a lelkiismeret apostola.* Budapest, Ecclesia.
1991 *Katolikus kisebbség Erdélyben.* – Budapest–Luzern, Egyházfórum.
2008 *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi*. Budapest–Szekszárd, Teleki László Alapítvány–XX. század Intézet.
VITOS Mózes
1894 *Csíkmegyei füzetek. Adatok Csíkmegye leírásához és történetéhez.* Csíkszereda, Györgyjakab Mártonnál.
VIZI E. Szilveszter
2007 Tanúságtétel Csíksomlyón. Egy természettudós válaszkísérletei Tőkés István és Balogh Júlia gondolatait olvasva. *Hitel* 20. évf. 8. sz. 3–6.
VOFKORI László
1994 *Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza.* Nyíregyháza, Stúdium Kiadó.

VOFKORI László
1998 *Székelyföld útikönyve I–II.* Budapest, Cartographia.
VOIGT Vilmos
1993 A csíksomlyói búcsú kutatása. *Néprajzi Látóhatár* II. évf. 3. sz. 220–221.
2004 *A vallási élmény története. Bevezetés a vallástudományba* Budapest, Timp Kiadó.
2006 *A vallás megnyilvánulásai. Bevezetés a vallástudományba.* Budapest, Timp Kiadó.
VOLLY István
1982 *Karácsonyi és Mária-énekek*. Budapest, Szent István Társulat.
VÖRÖS Gabriella
2005 A szakrális, a nemzeti közösség és az egzotikum élménye. A magyarországiak részvételének motivációiról a csíksomlyói pünkösdi búcsúban. In Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók.* Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 69–84.
VRIJHOF, Peter H.–WAARDENBURG, Jacques, eds.
1979 *Official and popular religion*. Paris–New York, Mouton, the Hague.
WEBER, Max
1998 *Tanulmányok.* Budapest, Osiris.
ZEMPLÉNI András
2000 Hallgatni tudni. A titokról és az etnológus mások életébe való betolakodásáról. *Tabula* 3. évf. 2. sz. 181–214.

Sajtó

A napi és heti sajtóban, havilapokban megjelent, írások itt időrendben állnak. Ezekre a lábjegyzetekben dátum és a szerző neve *– utóbbi híján a cím – alakban hivatkozom:* évszám–hónap–nap. *Ha ebből egyértelmű a megjelenés pontos dátuma, akkor azt újra nem írom ki. A kötet- és lapszámok, oldalszámok nem minden esetben voltak azonosíthatóak (pl. újságkivágatok, internetes források esetében), ilyenkor ezek helyett a dátum áll.*

1856-11 NAGY Imre: A vitéz székely nemzet ismertetése. *Vasárnapi Újság* III. évf. 45. sz. 397–398., 46. sz. 404., 47. 413–414.
1867-06-13 FÜLÖP Lajos: Valami a csik-somlyói Pünkösdi búcsúról. *Egyházi és Iskolai Hetilap* I. évf. 4. sz. 28–29.
1867-07-24 Györfy Lajos (A somlyói búcsúról). *Egyházi és Iskolai Hetilap,* I. évf. 8. sz. 66.
1888-03-03 n.n.: A katholikus egyház helyzete Lengyelországban. *Religio*, 47. évf. 18. sz. 143–144.
1900-06-04 A pünkösdi ünnepek. *Csíkmegyei Híradó,* I. évf. 23. sz. 4.
1900-06-24 Kömény Gyula: Kirándulás a Nyerges tetőre. *Romániai Magyar Néplap,* I. évf. 25. sz. 3–4.
1900-06-24 Újabb adományok a „Szt. István kir. gyermekei egylet" részére. *Romániai Magyar Néplap,* I. évf. 25. sz. 4–5.
1902-03-15 Barabás Endre: Az iskolai kirándulásokról. *Herkule,s* 19. évf. 5. sz. (34–36.
1904-05-25 –a. –n.: A pünkösdi búcsú. *Csíki Lapok,* XVI. évf. 23. sz. 2.
1904-06-08 Felhívás. *Religio,* 63. évf. 46. sz. 363.
1932-05-20 Török Ferenc: Zengő Szenthegyek. *Erdélyi Lapok,* I. évf. 110. sz. 1–2.

1934-05-19 Lukács Mansvét: Erdély legnagyobb hírnevű búcsújáróhelye. *Erdélyi Lapok,* II. évf. 98. sz. 2.
1936-05-27 Balázs András: A székely Sion. *Csíki Néplap,* VI. évf. 22. sz. 1.
1939-07 Boros Fortunát: Csíksomlyói színfoltok. *A Hírnök,* 1939. 7. sz. 196–199.
1940-10-13 Hajós László: A miskolciak Csíksomlyón 1940. szeptember 18-án. *Katolikus Ösvény,* VI. évf. 41. sz. 2.
1943-11-05 Könyvek. *Magyar Kultúra,* XXX. évf. 21. sz. előzék.
1943-12 LUKÁCS Mansvét Csíksomlyó missziója. *Erdélyi Tudósító* XXII. évf. 12. sz. 183.
1979-02-18 Székely András: Ipar helyett művészet. *Népszabadság,* 37. évf. 41. sz. 14.
1979-07-22 Magyar Ferenc: Csillagnéző ember. Móricz Zsigmondról. *Új Ember,* 35. évf. 29. sz. 3.
1979-11-18 [Nekrológ] *Katolikus Magyarok Vasárnapja,* 86. évf. 44. sz. 4.
1984-06-21 EMH: Erdélyi Magyar Hírügynökség 1984/32 sz. jelentés (1984. június 21.), http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1984B.pdf (utoljára: 2019. augusztus 1.).
1985-05-30 EMH: Erdélyi Magyar Hírügynökség 1985/38. sz. jelentés (1985. május 30.), http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1985B.pdf. (utoljára: 2019. augusztus 1.)
1990-05-03 Székedi: Az erdélyi püspökszentelések javítják Románia és a Vatikán viszonyát. *Magyar Nemzet,* 53. évf. 103. sz. 5.
1990-06-01 Bálint András: Hangverseny a somlyói kegytemplomban. *Hargita Népe,* II. évf. 118. sz. 1, 3.
1990-06-01 Egyházközségek helye a csíksomlyói körmeneten. *Hargita Népe,* II. évf. 118. sz. 1.
1990-06-03 Hír. *Kistestvér* I. évf. 10. sz. 6.
1990-06-02 Bálint András–Takács Éva (szerk.) Pünkösdi melléklet. *Hargita Népe,* II. évf. 119. sz. Melléklet.
1990-06-30 Kerekes Gábor képriportja: Csíksomlyói búcsú. *Képes 7.,* 5. évf. 26. sz. 14–18.
1990-10-18 P. Bartók Albert–P. Márk József: A csíksomlyói ferences barátok jogos önvédelme. *Hargita Népe,* 1990. október 18.
1991-05-21 Bálint Andás-Sarány István-Takács Éva: Százezrek a hazai katolikusság legnagyobb ünnepén. (Benne: Jan Bukowsky pápai nuncius: Nagy örömömre szolgált, hogy itt lehettem veletek). *Hargita Népe,* III. évf. 95. sz. 1.
1991-09-20 Marosvásárhely. *Romániai Magyar Szó,* 1991. szeptember 20.
1992-05-25 H. P.: Csíksomlyói zászlóátadás. Csángók fohásza. *Új Magyarország,* 1992. máj. 25.
1992-06-07 Hír. *Kistestvér,* III. évf. 15. sz. 6.
1992-07-19 Kenyeres János: Ifjúsági találkozó Csíksomlyón. *Új Ember,* 1992. július 19.
1993-02-21 Egyelőre… *Kistestvér*, IV. évf. 9. sz.
1993-04-28 Domokos Péter: Hároméves a Háromszék Együttes. *Háromszék,* V. évf. 862. sz.
1993-04-30 Hír. *Háromszék,* V. évf. 864. sz. 1.
1993-05-03 Közlemény. *Hargita Népe,* (1993. május 3.)
1993-05-14 Botos László: Elpolitizált rockopera. *Új Magyarország,* 3. évf. 111. sz.
1993-05-20 Botos László: Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. Zarándokok százezreit várják. *Új Magyarország,* 3. évf. 116. sz.
1993-05-21 Kész Csaba Levente: István, a király – Erdélyben. *Orient Expressz,* 20. 14.

1993-05-26 „Az ő hitük erősít engem.” Beszélgetés Miklósházy Attila jezsuita atyával. *Szabadság*, 1993. máj. 26.
1993-05-29 Hankó: Verseny a királyságért. Piros pünkösd napján. *Magyar Nemzet,* 56. évf. 124. sz
1993-06-01 Birtók József: Csíksomlyón ismét együtt voltunk. *Romániai Magyar Szó*, 1993. jún. 1.
1993-06-01 Cseke Gábor: Csíksomlyói búcsú a nagypolitika árnyékában. *Magyar Nemzet*, 56. évf. 125. 2.
1993-06-23 Antal Áron: Ha összegabalyodnak replikáink ... *Romániai Magyar Szó,* 1993. jún. 23.
1993-07-02 Jakab Gábor: Ígéret alapján riportot várnak. *Romániai Magyar Szó,* 1993. júl. 2.
1994-05-22 Hírek. *Kistestvér,* VI. évf. 7. sz. 4.
1994-05-25 Varga Elenonóra: Pünkösd Csíksomlyón. *Erdélyi Napló,* 1994. május 25. 17.
1994-05-29 Birtók József: Számtalanul. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. *Romániai Magyar Szó,* 1994. május 28–29. 1. és 7.
1994-10 Balázs Zsófia: Aki koporsóban (is) boldog. *Hitélet,* 1994. 10. sz. 2.
1994-10-09 Hír. *Kistestvér* VI. évf. 11. (103.) sz.
1994-10-13 Szörényi Levente: A hivatásommal – ha hagyják! *Magyar Fórum*, 1994. október 10. 4.
1994-11-15 Hír *Kistestvér* VI. évf. 13. (105.) sz.
1995-02-10 Győrffy László: A csíksomlyói remete. *Magyar Nemzet*, 58. évf. 35. sz. 10. 7.
1995-04 Győrffy László: Remete a Kissomlyón. *Erdélyi Magyarság*, 1995. április–május–június, 34–36.
1995-05-24 P. Daczó Á. Lukács: Tavaszi csokor Boda Anikó sírjára. *Hargita Népe*, 1995. május 24. 4.
1995-05-31 Gy. A.: Csíksomlyó, - a pünkösdi csoda. *Erdélyi Napló,* 1995. május 31. 12.
1995-06-03 Takács Éva: Névadó ünnepség a csíksomlyói gyermekotthonban. *Hargita Népe*, 1995. június 3.
1995-06-06 Botos László: Csíksomlyó üzenete... Számonkérés a magyar nemzeti zászló miatt. *Új Magyarország,* V. évf. 130. sz. 16.
1995-06-06 MTI: Csíksomlyói búcsú. *Népszabadság,* 53. évf. 130. sz. 29.
1995-06-18 Stoffán György: Magnificat. Csíksomlyó 1995. *Keresztény Élet,* 1995.június 18.
1995-11-28 Takács Éva: Harangszentelés Csíksomlyón. *Hargita Népe,* 1995. november 28. 1.
1996-04 Kovács Attila: Remete a hegytetőn. *Zabhegyező,* (Csíkszereda) II. évf. 3. sz. 8–9.
1996-05-22 A ferences atyák tájékoztatója. A pünkösdi búcsú rendje Csíksomlyón. *Hargita Népe,* VIII. évf. 99. sz. 1.
1996-06 Czirják Árpád: Az égen nagy jel tűnt fel… *Erdélyi Magyarság,* X. évf. 38. sz. 2–7.
1996-06 Gergely Erika: Mosolygó szobor. *Szentegyházi Hírlap,* V. évf. 6. sz. (1996. június).
1996-06-05 Rostás Szabolcs: Krisztus, Mária, Csíksomlyó. *Erdélyi Napló,* 1996. június 5. 7–8.
1996-06-06 Csíksomlyói búcsú. *Népszabadság,* 53. évf. 130. sz. 29.

1996-07-09 Bodó Levente: Egész alakos szobrot akartam. *Hargita Népe,* VIII. évf. 133. sz. 1, 5.
1996-07-09 Kovács Attila: Szoboravatás Csíksomlyón. Domokos Pál Péter hazaérkezett. *Hargita Népe,* VIII. évf. 133. sz. 1, 5.
1996-07-09 Takács Éva: Van magyar jövendő. Ezerszáz Székely Leány Ünnepe. *Hargita Népe,* VIII. évf. 133. sz. 1, 5.
1996-11-01 Takács Éva: Hármaskereszt a Hargitán. *Hargita Népe,* VIII. évf. 216. sz. 1.
1996-11-09 S. Tamás–Sz. Varga: Sok kicsi itt nem megy sokra. Szentendrei múzeumok „létminimum" alatt. *Népszabadság,* 54. évf. 262. sz.
1996-11-26 B[orsodi] L[ászló]: Hármashalom oltárszínpad Csíksomlyón. *Új Magyarország,* 1996. november 26. 16.
1996-11-26 TAKÁCS Éva: Felszentelték a Hármashalom oltárt Csíksomlyón. *Hargita Népe,* VIII. évf. 223. sz. 1.
1997-01-28 Botos László „Békém van, de nyugalmam nincs". A „csibészkedő" plébános. *Új Magyarország,* VII. évf. 23. sz. 14.
1997-03 Sárkány Györgyi: Egyházmegyei zsinat. *Búzamag, az erdélyi katolikus fiatalok értesítője,* III. évf. 3. sz.
1997-03-04 Takács Éva: Tamás József jelmondata: Legnagyobb a szeretet. *Hargita Népe,* IX. évf. 42. sz. 1, 3.
1997-03-29 Takács Éva: Párbeszédet kell folytatni a hitről. Beszélgetés Czirják Árpád helynökkel az egyházmegyei zsinatról. *Hargita Népe,* IX. évf. 61. sz. 5.
1997-05-14 Járay Mari: Az ötvenedik nap: pünkösd. *Népszabadság,* 55. évf. 111. sz. 37.
1997-05-19 Baracs Dénes/MTI: Csíksomlyói búcsú. *Romániai Magyar Szó,* 1997. május 19.
1997-05-20 Botos László: A zarándoklat a lélek üdvössége. Interjú P. Márk József ferences házfőnökkel. *Új Magyarország,* VII. évf. 115. sz.
1997-05-20 Takács Éva: Az érem másik oldala. *Hargita Népe,* IX. évf. 95. sz. 3.
1997-05-21 Botlik József: Békém van, de nyugalmam nincs. Gergely István csíksomlyói plébános a hit és gondviselés megtartó erejéről. *Magyar Nemzet,* 60. évf. 116. sz. 8.
1997-05-21 Takács Éva: Az Europassió képviselőinek találkozója Csíksomlyón. *Hargita Népe,* IX. évf. 96. sz. 1.
1997-06-02 Dávid Szaniszla: Pünkösd 1997 – Csíksomlyó. *Új Magyarország,* VII. évf. 126. sz. 7.
1997-06-21 Tamáska Péter: Üzenetek hetedhét határon túlról. *Magyar Fórum,* 1997. június 12.
1997-05-30 Botos László: Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. *Európai Idő,* VIII. évf. 10. sz. 7.
1997-07-08 Sarány István–KovácsAttila: Ezer Székely Leány találkozó. *Hargita Népe,* IX. évf. 130. sz. 5.
1997-07-08 Miklós József: Europassió – 1997. 1–5. rész: *Hargita Népe,* IX. évf. 130–134. sz. 2.
1997-07-18 Bajna György: Isten hozott, tiszaszentmiklósiak. Szörényi–Bródy: István a király című rockoperája a Székelyföldön. *Hargita Népe,* IX. évf. 138. sz. 1, 3.
1997-07-23 Boros Károly: Még egyszer az Ezer Székely Leányról. *Hargita Népe,* IX. évf. 141. sz. 4.
1998-05 Márk József OFM: Szűz Mária pünkösdje a mi pünkösdünk. *Krisztus világossága,* I. évf. 4. sz.

1998-06-01 Rédai Attila–Sarány István: Mi a búcsú üzenete? *Hargita Népe*, X. évf. 124. sz. 1, 3.
1998-06-01 Takács Éva: Százezreknek jelentett lelki megújulást a zarándoklat *Hargita Népe*, X. évf. 124. sz. 1, 3.
1998-06-02 Fodor Sándor: Utóhang a pünkösdi búcsúhoz. *Hargita Népe*, X. évf. 124. sz. 1. és 3.
1998-07 Fodor György: Csíksomlyói búcsú 1998. *Magnificat*, 1998. július.
1998-09-19 Botos László: Istennel, egymással – szeretetben. Ifjúság Csíksomlyón. *Európai Idő*, 1998. szeptember 19.
1999-02-15 Makkay József: A pápa híveiért kellene az országba látogasson; Egyházi megmaradásunk rögös ösvényein – Beszélgetés Jakubinyi György gyulafehérvári római katolikus érsekkel. *Szabadság* 1999. február 15.
1999-02-18 MTI: Erdélybe várják a pápát. *Napi Magyarország* 1999. február 18.
1999-02-18 Seres Attila: Elmegy-e a pápa Erdélybe? *Népszabadság* 1999. február 18.
1999-05-17 Rendezőség: Zarándoklat Csíksomlyóra. *Romániai Magyar Szó* 1999. május 17.
1999-05-21 Székely Endre: Ami a pápalátogatás és Pünkösd között van. *Romániai Magyar Szó*, 1999. május 21.
1999-05-22 Ferencz Imre: Pünkösdi emlék. *Hargita Népe*, XI. évf., 117. sz.
1999-05-22 Kozma Mária: Pünkösdi zománcposta. *Hargita Népe*, XI. évf., 117. sz.
1999-05-22 P. Benedek Domokos: A Mária-faragó ember. *Hargita Népe*, XI. évf., 117. sz.
1999-05-22 Takács Éva: Rég volt, ötven esztendeje. *Hargita Népe* XI. évf., 117. sz.
1999-05-24 Ferencz Imre: Somlyó szép csillaga. *Hargita Népe*, XI. évf., 118. sz.
1999-05-24 MTI: Csíksomlyói búcsú. *Romániai Magyar Szó*, 1999. május 24.
1999-05-24 Takács Éva: Százezrek az erőt adó, hitet erősítő pünkösdi búcsún. *Hargita Népe*, XI. évf., 118. sz.
1999-05-25 Daczó Dénes: Csíksomlyó 1999-es ünnepe. *Romániai Magyar Szó*, 1999. május 25.
1999-06-03 Székedi Ferenc: Toronymagasan. *Romániai Magyar Szó*, 1999. jún. 3.
1999-06-06 Szerdahelyi Csongor: A nemzet zarándoklata. *Új Ember*, LV. évf. 23. sz. 1, 5.
1999-06-26 Szoboravatás a gyermekotthonban. *Hargita Népe*, 1999. június 26.
2000-06-09 Fodor Sándor: Levelek – haza (23.). Nyíljon ki szívetekben az örömvirág… *Hargita Népe*, 2000. június 9.
2000-06-12 Rédai Attila: Hetedszer televíziós közvetítésben. *Hargita Népe* 2000. június 12.
2000-06-12 Sarány István: Hűen a hithez, ragaszkodva a nemzethez. *Hargita Népe*, 2000. június 12.
2000-06-12 Orbán Ferenc: Ifitalálkozó Csíkszeredában. *Hargita Népe*, 2000. június 12.
2000-06-13 Sarány István: Zarándokok. *Hargita Népe*, 2000. június 13.
2001-06-03 Wohlfart Zoltán: Nyírfaággal sompolygó pünkösdi gondolatok. *Krónika*, 3. évf. évf. 126. sz. 3.
2001-06-04 Daczó Dénes: Több ezren zarándokoltak Csíksomlyóra. *Romániai Magyar Szó*, 2001. jún. 4.
2001-06-04 Sarány István: Pünkösd szombati búcsú Csíksomlyón. *Hargita Népe*, 2001. jún. 4.

2001-06-05 Bögözi Attila: Magánrepülőgéppel Marosvásárhelyig. *Romániai Magyar Szó,* 2001. június 5.

2001-06-05 Hátsekné Kovács Kinga: Az utolsó magyar királyfi a csíksomlyói búcsún. *Romániai Magyar Szó,* 2001. június 5.

2001-06-19 Kristály Lehel: Csángó mise. *Erdélyi Napló*, 2001. június 19.

2001-07 Márk József: A csíksomlyói ferences kolostor könyvtárának viszontagságai az 1980-as és az 1990-es években. *Hírnök* 2001. július–augusztus 7–8.

2002-05-20 Bodor János: Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. Isten áldása a magyarokon. *Háromszék*, 2002. máj. 20.

2002-05-20 Nánó Csaba: Rendhagyó közvetítés. *Hargita Népe* XIV. évf. 112. sz. 1.

2003-02-26 Borsodi László: Rendhagyó labarumhordozás. *Hargita Népe,* 2003. február 26.

2003-06-09 Ferencz Imre: Orbán Viktor zarándoklata. *Hargita Népe,* XV. évf. 129. sz.

2003-06-15 Ozsváth Judit: A Szentlélek ott „villogott" a Napban. *Vasárnap,* 2003. június 15.

2003-12-09 Megverték a csíksomlyói remetét. *Hargita Népe*, 2003, dec. 9.

2004-03 P. Bálint Szalvátor (kéziratából közli P. István): A vajdahunyadi ferences könyvtár pusztulása (1950). *Hírnök,* VII. évf. 3. sz. 5–8.

2005-04-15 Fodor György: Mészáros György halálára. *Szabadság*, 2005. április 15.

2005-04-15 V.R.: Kapcsolat Erdéllyel. Jakubinyi György gyulafehérvári érsek. *Új Ember,* LXI. évf. 15. sz.

2005-05-14 Oláh-Gál Elvira: „Szükségünk van a Szűzanya pártfogására. *Hargita Népe,* XVII. évf. 110. sz.

2005-05-14 Vincze Gábor: Pünkösdi búcsú 1986-ban, ahogy egy magyar diplomata látta. *Hargita Népe,* XVII. évf. 110. sz.

2005-06 Bogdán Zsuzsanna: Bukaresti magyarok a Szűzanyánál. *Bukaresti Magyar Közlöny,* II. évf. 6. sz. 9.

2005-09 Pap Leonárd. P. Mészáros Árpád Rudolf, P. György életútja (1916–2005). *Hírnök,* VIII. évf. (2005. ősz) 10–11.

2007-05-04 Szőcs János A szentléleki Veresképrőll. *Hargita Népe,* 2007. május 4.

2007-05-25 Szabó Árpád: Mindenben szeretet. *Szabadság*, 2007. május 25.

2009-05-29 Ünnepi összeállítás, *Csíki Hírlap,* IV. évf. 102.sz. (Elekes András, D. Balázs Ildikó, Oláh-Gál Elvira, Péter Arthur és mások írásaival)

2009-05-29 Daczó Katalin: Csillagék lován jött a püspök. Boné Anna, a lovasfotó készítője. *Csíki Hírlap,* IV. évf. 102. sz. 7.

2009-05-29 A búcsú programja (térvázlattal). *Csíki Hírlap,* IV. évf. 102. sz. 9.

2009-05-29 Jánossy Alíz: Privilegizált keresztalja. *Krónika,* XI. évf. 100. sz. 4.

2009-05-29 Takács Éva: Csíksomlyó: a Mária-út vége. *Hargita Népe,* XXI. évf. 102. sz. 1, 5.

2009-06-01 [Ünnepi összeállítás.] *Csíki Hírlap,* IV. évf. 103. sz. (D. Balázs Ildikó, Szőcs Loránt és mások írásaival).

2009-06-02 Horváth István: Búcsú, erkölcsi válságban. *Új Magyar Szó,* V. évf. 101. sz. 1, 7.

2009-06-02 Jánossy Alíz: Egyetlen nemzetet alkotunk. *Krónika,* XI. évf. 101. sz. 1, 3.

2009-06-02 Kiss Edit: Csík és Gyimes a Duna TV-ből. *Csíki Hírlap,* IV. évf. 104. sz. 4.

2010-04-30 Izsák Balázs: A székely jelképekről hitelesen – Kónya Ádám emlékére. *Krónika Online,* 2010. április 30.
2010-05-18 Daczó Katalin: Korona-kupola a Kis-Somlyó hegyen. *Székelyhon,* 2010. május 18.
2010-09 Böjte Csaba: Domokos Pál Péter szobra. *Magnificat* (portál), http://www.magnificat.ro/portal/index.php/hu/csaba-testvmainmenu-42/levelei-mainmenu-246/4926-domokos-ppr-szobra
2012-05 Balázs József: Ne vesszenek el az ösvények! *Székaszó, Karcfalvi–Csíkjenőfalvi Kisújság,* 2012. május, 4.
2013-01 Pünkösdi kirándulás a csíksomlyói búcsúba. *Terra Hírújság,* IV. évf. 1. sz. 13.
2013-05-17 Kömény Kamilla: Megújuló pünkösdi hagyományok Csíkszentgyörgyön. *Székelyhon*, 2013. május17.
2013-06-25 Rédai Botond: Visszatérni a tiszta forrásokhoz. *Székelyhon,* 2013. június 25.
2013-07-05 Péter Beáta: István a király: egyszeri és megismételhetetlen. *Székelyhon,* 2013. július 5.
2014-06-03 Molnár Melinda: Hathatós a zarándokima. *Csíki Hírlap,* IX. évf. 103. sz. 7.
2014-06-05 Réday Botond: Több százan érkeznek a Mária-úton. *Csíki Hírlap*, IX. évf. 105. sz. 4.
2014-06-06 A búcsús szentmise helyszínének térképe. *Csíki Hírlap*, IX. évf. 106. sz. 6.
2014-06-08 Urbán Erik: Pünkösd üzenete Csíksomlyón. *Új Ember*, LXX. évf. 24. sz. 1.
2015-04-09 Csíksomlyói búcsú. *Magyar Élet/Hungarian Life,* LVII. évf. 12. sz. 3.
2015-05-23 Megújult a csíksomlyói Hármashalom-oltár. *Magyar Kurír,* 2015. május 23.
2015-07-15 Paksa Balázs: Beszélgetés Boros Károly atyával. *Magyar Kurír,* 2015. július 15.
2015-09-15 Daczó Katalin–Hegedűs Enikő: A csíksomlyói Mária-szobor 500 éve. *Hargita Népe,* 2015. szeptember 15.
2015-11-18 Pál Bíborka: A Caritas veszi át a Jakab Antal Tanulmányi Ház működtetését. *Hargita Népe,* 2015. november 18.
2016-03-20 Pál Zoltán: Virágvasárnap: tíz év után újra bemutatták a Csíksomlyói Passiójátékot. *Új Magyar Szó Online*, maszol.ro, 2016. március 20.
2016-04 Gaál Péter: „Az én szállodám sínen gördül”. *Vasutas Magazin,* 66. évf. 4. sz. 5.
2016-09-04 Barabás Hajnal: Újjáépítették a csíksomlyói országzászló-emlékművet. *Székelyhon,* 2016. szeptember 4.
2017-02-17 Kömény Kamilla: Tizenhét év alatt összetartó közösséggé vált a kórus. *Székelyhon,* 2017. február 17.
2019-04-26 Bodó Márta A Hármashalom-oltár: tények és valóság. Beszélgetés Bogos Ernővel. *RomKat.ro,* 2019. április 26.
2019-05-23 Varga Gabriella: 15 éves a Csíksomlyói Magazin. Interjú Gulyás László főszerkesztővel. *Katolikus.Ma* portál, 2019. május 23.
2019-06-21 Szucher Ervin Kizárt magyarok Csíksomlyón – a román kormányőrség újabb visszaéléseire derült fény a pápalátogatás kapcsán *Krónika Online* 2019. június 21.
2019-09-10 Farkas Endre: Csíksomlyó: várhatóan lefedve marad a Hármashalom-oltár *Új Magyar Szó Online*, maszol.ro, 2019. szeptember 10.

Vizuális források

Az online mozgóképes forrásokra a lábjegyzetekben vagy a szövegben a hivatkozás V/sorszám *formában történik.*

V/01. 1990 Csíksomlyói búcsú. MTV M2 összeállítása, szerkesztő Kóthy Judit, 23 perc https://nava.hu/id/998484/.

V/02. 1993 Csíksomlyói búcsú 1993. Duna Tv, 1 óra https://nava.hu/id/636974/.

V/03. 1995 Csíksomlyói búcsú 1995, Duna Tv, 2 óra 21 perc https://nava.hu/id/639986/

V/04. 1996 Csíksomlyói búcsú 1996, Duna Tv, 1 óra 36 perc https://nava.hu/id/642872/

V/05. 1997 Csíksomlyói búcsú 1997, Duna Tv, 1 óra 48 perc https://nava.hu/id/645754/

V/06. 1999 Csíksomlyói búcsú 1999, Duna Tv 1 óra 51 perc https://nava.hu/id/652252/

V/07. 2000 Csíksomlyói búcsú 2000, Duna Tv, 1 óra https://nava.hu/id/654080/

V/08. 2001 Csíksomlyói búcsú 2001 Duna Tv 2 óra https://nava.hu/id/656284/

V/09. 2002 Csíksomlyói búcsú 2002 Duna Tv 2 óra 3 perc

V/10. 2003 Csíksomlyói búcsú 2003 Duna Tv 1,48 https://nava.hu/id/663082/

V/11. 2004 Csíksomlyói búcsú 2004 Duna Tv 2 óra https://nava.hu/id/665696/

V/12. 2006 Csíksomlyói búcsú 2006 https://nava.hu/id/135752/ MTV M1 34 mp

V/13. 2007 Csíksomlyói búcsú 2007 Duna Tv 1 óra 58 perc https://nava.hu/id/380656/

V/14. 2008 *Csíksomlyó – csodás kegyhelyek IV*. 114 perc, Duna Televízió Vallási Műsorok Szerkesztősége, Etalon Film, Budapest, 2008 (ISBN: 5999883203323)

V/15. 2009 *Szolgabarát*. Készítette Mohi Sándor rendező-operatőr, Tánczos Vilmos szakértő, Dunatáj Alapítvány, 2009. 54 perc. https://tanczosvilmos.wordpress.com/videok/

V/16. 2010 Csíksomlyói búcsú 2010 Duna Tv 9 perc https://nava.hu/id/992770/

V/17. 2010 Csíksomlyói búcsú 2010 Duna Tv 2 óra 17 perc https://nava.hu/id/995978/

V/18. 2010 Virrasztás 2010-ben Duna Tv 6 óra 26 perc https://nava.hu/id/992806/

V/19. 2010 A csíksomlyói búcsú története. Zsigmond Attila filmje. MTV M2 16 perc https://nava.hu/id/992328/

V/20. 2011 Csíksomlyói búcsú 2011 Duna Tv 2 óra 34 perc https://nava.hu/id/1197686/

V/21. 2012 Jubileumi csíksomlyói közvetítés a Duna Televízióban. 2012. május 23. https://www.youtube.com/watch?v=z9_C-kvxblE

V/22. 2016 Csíksomlyói búcsú 2016 Duna Tv 2 óra 29 perc
https://nava.hu/id/3038950/

V/23. 2016 *Szűz Mária mindenkit vár... - gyergyószárhegyi pünkösdi búcsújárás és királyné ültetés.* Karácsony Molnár Erika és Kötő József filmje, 2016, 25 perc
https://www.youtube.com/watch?v=7zJ4sVYLaSo

V/24. 2017 Csíksomlyói búcsú 2017 Duna Tv 2 óra14 perc
https://nava.hu/id/3154203/

V/25. 2019 Csíksomlyói búcsú 2019 Duna Tv 2 óra 9 perc
https://nava.hu/id/3522975/

V/26. 2019 Csíksomlyó élő csatorna
https://www.youtube.com/channel/UChrkbh0y4ut-mELoCTRPR_Q/featured

V/27. 1983–1988 Gulyás Gyula–Gulyás János: *Balladák filmje I–II.* A 2. részben (22’42”–35’10”) Kallós Csíksomlyóról beszél, és 1983-as felvételen láthatjuk a bogdánfalvi csángókat keresztutat járni, énekelni (*Lehullott a Jézus vére…)* a plébániatemplom kertjében körbemenni, hajnalban a napkeltét várni.

A kutatásban közreműködők felhasznált anyaga

1993
Albert Réka fényképei (103 ff, 58 dia), ezek leírása, megfigyelések (24 oldal)
Fülöp Hajnalka fényképei (219 ff és 95 dia), leírásai (34 oldal)
Kertész Nóra fényképei (324 ff, 43 dia), ezek leírása (6 oldal), megfigyelései (10 oldal)
Magyar Mónika fényképei (204 ff), ezek leírása (11 oldal), megfigyelések (8 oldal)
Nyisztor Tinka fényképei (89 ff)
Sütő Levente fényképei, videofelvétele, leírása az őszi Mária neve napi búcsúról (7 oldal)

1994
Fábián Gabriella–Kordé Tünde beszámolója a csíkszentdomokosiakról (18 oldal)
Fábián Gabriella fényképei (153 ff), ezek leírása (10 oldal)

1996
Gránic Judit interjúi és megfigyelései (15 oldal + 130 cédula), Csíkszentsimon
Fábián Gabriella és Kiss Ágnes megfigyelései, interjúi (10 oldal), Csíkszentdomokos
Gulyás Judit megfigyelései, interjúi a fiatalok tömbjéről (34 oldal), Csíkszentdomokos
Kiss Attila megfigyelései, interjúi (10 oldal), Csíkszentmihály–Ajnád
Mészáros Borbála megfigyelései, interjúi (36 oldal), Csíkszentmihály–Ajnád
Kiss Réka megfigyelései a vásárról (60 cédula)
Kőrösi Katalin megfigyelései magyarországi csoportokról (26 oldal)
Rab Árpád Szörény dolgozata a gödöllőiek utazásáról (12 oldal)
Losonczi Júlia dolgozata a gödöllőiek utazásáról (14 oldal)
Lappints Virág beszámolója (10 oldal) a fiatalokról
Schwarcz Gyöngyi beszámolója (43 oldal) a fiatalokról
Kapitány Balázs beszámolója (10 oldal), Csíkszereda

1997
Nyisztor Tinka interjúja (5 oldal): külsőrekecsiniek búcsújárása

1998
Csehi Viktória interjúk alapján: Győri zarándokok Csíksomlyón (1992–1998) (8 oldal)
Nobilis Júlia interjúk alapján: Hontiak a csíksomlyói pünkösdi búcsún (9 oldal)

1999
Nagy Anna és Nobilis Júlia dolgozata részvétel alapján az 1999-es búcsúról (65 oldal és színes fénykép)

2005
Nagy Krisztina dolgozata: Árusok a csíksomlyói búcsúban (16 oldal)
Molnár Gergely dolgozata megfigyelések és interjúk alapján (14 oldal)
Kákonyi Anna dolgozata: A csíksomlyói pünkösdi búcsú az internet mint forrás tükrében (5 oldal)

Melléklet

Forrásszövegek 368
*(*1) Venczel József leírása a búcsúról *(*1939*)* 368
(2) A labarum hordozói 1873–1949-ig 369
*(*3) Boros Fortunát OFM indítványa a basilica minor cím elnyerésért *(*1943*)* 372
*(*4) Márton Áron levele a szerzetesek érdekében *(*1960*)* 373
*(*5) Daczó Lukács feljegyzése ***a*** Szent Antal kápolna javításáról *(*1967*)* 374
*(*6) Daczó Lukács templomi hirdetése***:*** Jézuskát nem öltöztetjük többé *(*1966*)* ... 3762
(7) Daczó Lukács beszámolója a püspökségnek a pünkösdi búcsúról (1970) 376
(8) Pálfi Géza: A Napba öltözött asszony (1975) 377
(9) Gyárfás Piroska: Beszámoló a pünkösdi nagybúcsúról (1975) 378
(10) A csíksomlyói kegytemplom rövid története (1978) 380
(11) Pünkösdi búcsú 1986-ban – Ahogy egy magyar diplomata látta – 381
(12) Ferences följegyzés a pünkösdi búcsúról (1990) 382
(13) A körmenet rendje a somlyói búcsúban (1990–1992) 383
(14) Nyilvántartás a búcsúba érkezett csoportokról (1990) 384
(15) Ferences följegyzés a pünkösdi búcsúról (1993) 567. j 171. oldal 387
(16) Szervezési és magatartási útmutató (1998) 389
(17) Ferences följegyzés a pünkösdi búcsúról (1999) 393
(18) Ferences följegyzés a pünkösdi búcsúról (2001) 395
Interjúk 395
(19) Szilveszter Antalné, Szabó Elekné, Janka Lászlóné (1981) 395
(20) Bíró Pálné Szakács Teréz (sz. 1907) 399
(21) Ferenc Erzsébet (sz. 1926) 399
(22) Borsodi László (sz. 1932) 400
(23) Daczó Árpád Lukács (sz. 1920) 406
(24) Kedves Béla, Antal testvér (sz. 1959) 410
Részletek szentbeszédekből 412
(25) Jakubinyi György gyulafehérvári érsek (1995) 412
(26) Reizer Pál szatmári megyéspüspök (1996) 412
(27) Czirják Árpád érseki helynök (1999) 413
(28) A pünkösdszombat dátumai 1949–2019 416
Névmutató 418
Képjegyzék 424

Forrásszövegek

(1) Venczel József leírása a búcsúról (1939)

Forrás: Várdotfalvi József: Csík szék leírása. In: Rugonfalvy Kis István (szerk.): *A nemes székely nemzet képe II.* Debrecen, 1939. Részlet. 233–236. oldal.

A változó és változott idő folyamán az Egyház hatása változatlan, s az a katolicizmus, mely 'nyugat hite, világnézete és eszménye'-kép hajdan a nyugatos kultúrában egységessé tette e népet, s megőrizte a keleti kultúrhatás bontóerejű beavatkozásától, később is, napjainkig, Csík egységben tartó ereje s nemes konzervativizmusának megnyilatkozása. Itt leomlanak a tájszerkezeti választófalak, megsemmisülnek az egyes vidékek külön aspirációi, a társadalmi és gazdasági rendek ellenségeskedése, a katolicizmusban lelki és lelkes egységbe ötvöződik minden Hargitán túli székely közösség, éljen akár a Bucsin tövében, akár az Olt völgyén, akár a Tatros vize partján, akár a Szegelet földjén, Kászon medencéjében. Nézzük csak e népet a csíksomlyói búcsún, midőn egymás mögött menetelnek, ősi sorrend szerint: elöl a gyergyóalfalvi kereszt halad, a búcsúkezdő István pap emlékezetére; utána a gyergyóiak, Ködön felüliek, Ködön aluliak, a városokból jött búcsúsok, köztük a legtöbb Csíkból származott el, aztán a csíkszentgyörgyi és menasági keresztalják; most a papság következik, és a diákság; itt az élen a Mária-Társulat kitüntetett legalkalmasabb ifja, a választott hat faciger kíséretében, viszi a laboriumot, ezt a középkorból maradt, méhkasszerű vallásos jelvényt; a diákokat a kászoniak követik, majd az alcsíkiak, s a szomszéd székbeliek, udvarhelyszékiek, háromszékiek és marosszékiek következnek, s a menetet a gyimesi csángók hófehér ruhás csoportja zárja be. Csík és a katolikus székelység nagy találkozója ez a búcsú. Somlyót elönti az emberáradat: tele a nagytemplom, tele a templom előtti tér, tele az egész falu emberrel. A búcsú leírója nagy embertónak mondja a gyülekezetet, melyből íme, széles 'ember-ügy' ömlik fel a hegyre anélkül, hogy a tó apadása látszanék: a félszázezernyi sokaság menetté fejlődik, a harangok zúgnak, Mária-énekek dallama fonódik egybe, zászlóerdő színesíti a procesziót. Balfelől kerülnek fel a Kis-Somlyó kúphegyének tetejére. Itt a Megváltó-kápolnánál rövid pihenő; az énekes fáklyavivő diák előáll, s érces hangon intonálja a hagyományos Mária-dícséretet: *Egészen szép vagy Mária…* s a nép visszazengi minden verssorának a párját. Majd a menet eleje újból a völgybe ereszkedik, s lent az aljban majdnem mindig találkozik a hegynek épp nekivágó utolsó keresztekkel, köztük a csángók megbámult kis csoportjával. Egy pillanatra – jelképesen – gyűrűként ölelik körül a búcsújáró hegyecskét.

Az emberezreknek tarka hullámzatos vegyülete borítja el az egész hegyet és annak környékét' – írja Orbán Balázs, aki különben Somlyó szent hegyeiről gunyorosan emlékszik meg – 'szél fuvalmára ezer meg ezer zászló leng, földrendítő hálaének zűrzavara tölti el a léget, húszharmincezer torok énekel százféle, egymással összefüggés, összhangzás nélküli dallamot, éles női hangok, ezer meg ezer csengettyű zengése, a harangok zúgása elegyedik e roppant hangchaosba, s e nagy embertömeg mozog, mindenfelé hullámzik, össze-vissza bonyolódik, s mégis ennyi szívet egy eszme, egy érzelem hat át, egy törekvés lelkesít, egy hit villanyoz át'.[1] A keresztek, azaz díszes templomi lobogók alatt vonuló búcsúsok, a keresztalják kitaposott ősi útvonalakat tartanak be, megvannak a hagyományos pihenő, étkező és beszálló helyeik. Nagy tisztesség, ha valakinél a keresztalja megáll. A keresztvezető köszönti a gazdát, s ez válaszát régi szokás szerint így végzi: 'emberé a szállás, Istené az áldás'. A hosszú zarándokútnak

[1] Orbán 1869. 14. (MT jegyzete)

megvannak aztán az imádságai és az énekei is. Induláskor misét hallgatnak, s a messziről jövők útközben is. A keresztalja rendezett közösség. Az út két szélén haladnak, elöl a fiúcskák és legények, aztán a férfiak, majd a leányok és az asszonyok, leghátul pedig az öreg nénikék. A két sor élén a legények lobogót visznek, esetleg keresztet is, s itt az élen haladnak a csengettyűsök. Módosabb megye keresztalja háromágú lobogó alatt halad. A fehérnépek előtt ismét zászlót visznek, rendesen kettőt, de többet is. Így a nagyboldogasszonyi keresztaljában két fehér zászló halad a lányok előtt. A férfiak sora végén eregel a pap, karingben, stólásan, fején a papi süveggel, kezében kereszttel; mellette a kántor vagy a keresztvezető. Ahol végigvonulnak, a templomokban meghúzzák a harangokat, Somlyóra pedig hangos énekszóval vonulnak be, századok óta ugyanazon a napon és ugyanazon órában. Pünkösd péntekén reggel hét órakor érkezik a mikházi dobos keresztalja, s utána mindjárt a többi marosszéki, majd a gyergyói keresztek. A délután folyamán az udvarhelyszékiek, napszálltakor a zetelakiak. Szombaton reggel és délelőtt a kászoniak és a háromszékei vonulnak be, dél körül az alcsíkiak és a Ködön aluli felcsíki községek, délután két óráig a Ködön felüliek és végül a gyimesiek. Somlyón hagyományos fogadási szertartás zajlik le. Midőn a falu közé ér a keresztalja, a déli toronyban levő figyelő egyet koppant a harmadik harang nyelvével. Mindenki tudja, hogy új kereszt érkezik. A második koppanás azt jelenti, hogy a kereszt a belső Szék útján jár, nincs már messze a templomtól. A megérkezéskor összezúgnak a harangok, a fogadó ferences atya megáldja a keresztet, a búcsúsokat a Szent János kis kápolnája elé vezeti, melynek ormán márványtábla hirdeti, hogy ez a búcsú azon győzelem emlékére van, melyet hagyomány szerint János Zsigmond király hada ellen a maga szent hitét védelmező székely nép szerzett. A páter e helyen Boldogasszony nevében köszönti a megjötteket, majd felzendül Mária éneke, a keresztalja bevonul a nagytemplomba, megáll a szentélyben, meghajtja zászlóit, lobogóit a Szűz Anya szobra előtt, újabb ima és ének kezdődik, miközben a zarándokok el nem mulasztják, hogy István és László király szobra előtti lépcsőn fel ne menjenek a Csíki Csodálatos Boldogasszony lábaihoz – könyörgéseiket elmondani.

(2) A labarum hordozói 1873–1949-ig

Forrás: Mohay 2012 (rövidítve).

A nevek után zárójelben a labarumhordozás éve és a felírt származási hely, majd néhány életrajzi adat szerepel.

1. *Bodó Ignác* (1873, Nagykászon) Hatodik osztályos volt, mikor a labarumot vitte. Pap lett, 1878 decemberében szentelték. Fiatalon, 34 évesen hunyt el 1887-ben.
2. *László Albert* (1874). Hatodik gimnazistaként volt laborifer, akkor mindössze nyolcan voltak az osztályban.
3. *Sándor Géza* (1892, Csíkszentimre). Hatodikos volt laboriferként. Főgimnáziumi évei alatt mindvégig Báthory-ösztöndíjban részesült.
4. *Petres Rezső* (1894–95, Csíkszentmiklós). Két évben vitte a labarumot ötödikes és hatodikos korában (idősebb volt az osztálytársai többségénél). Nem tartozott a jó tanulók közé, az éves átlagai 2,36–2,54 között mozogtak.
5. *Antal Dénes* (1895–96, Csíkmadaras). Ötödikes és hatodikos korában vitte a labarumot; tanulmányi átlaga akkor 1,5, illetve 2,00 volt.
6. *Onács Aurél* (1897, Rákoskeresztúr). Szülei távolabbról települhettek Csíkszeredába. Hatodikban volt laborifer, akkor 2,7 volt az átlaga.
7. *Kedves Péter* (1898, Csíkszentdomokos). 1898-ban hatodikos osztályosvolt. Átlaga akkor 1,8 volt. Pap lett, 1904-ben szentelték pappá. Káplán Gyergyóremetén, Brassóban,

Gyergyóújfaluban, plébános Tordatúron, Újtusnádon, Küküllőkeményfalván. 1949-ben nyugdíjas, majd újból Kilyénfalván szolgált. Székelyudvarhelyen halt meg 1961-ben, 82 évesen.

8. *Tódor János* (1899, Gyergyótekerőpatak). Hatodikos korában vitte a labarumot, átlaga akkor 2,27 volt.
9. *Koós Ferenc* (1899–1900, Gyergyóújfalu). Ötödik és hatodik osztályosként vitte a labarumot, 1900-ban újságban is megemlítették a nevét. Átlaga 2,2 illetve 2,0 volt.
10. *Botár Gáspár* (1901, Csíktaploca). Hatodikos korában vitte a labarumot, átlaga akkor 2,1 volt. Később pap lett. 1884-ben született, 1907-ben szentelték fel, Baróton, Szamosújváron szolgált. 1919-ben egy beszéde miatt letartóztatták. 1921-től Baróton, 1929-től Tordán volt plébános, itt is halt meg 1937-ben, 53 évesen.
11. *Nagy Béla* (1901–1902, Csíkvárdotfalva). Két évben, ötödikes és hatodikos korában vitte a labarumot, átlaga akkor 1,9 és 1,1 volt. Bukarestben született, szülei onnan költöztek vissza Várdotfalvára. A bécsi Pázmáneumban tanulta a teológiát, 1908-ban szentelték pappá, Gyergyóremetén, Székelyvarságon, Mikóújfaluban szolgált. 1918 után átkerült az egri egyházmegyébe, Ónodon volt esperes plébános. Ott halt meg 1945-ben, amikor a plébániaépület közelében felrobbant egy német akna.
12. *Fodor Nándor* (1903, Csíkmindszent). Hatodikos korában vitte a labarumot, átlaga akkor 1,6 volt. Pap lett, rövid működése során Tordán, Kajántón, Kolozsvárott, Brassóban szolgált, 1915-ben fiatalon hunyt el.
13. *Sándor Balázs* (1904–1906). Ő az egyetlen, aki három egymást követő évben, ötödikes, hatodikos és hetedikes korában is fel van írva laboriferként. Átlagain kívül (rendre 2,16, 2,18, 2,16) mást nem tudunk róla.
14. *Csiszér Károly* (1913, Csíkszentkirály). Olyan évben szerepel felírva, amikor tudomásunk szerint nem tartottak körmenetet a búcsúban. III. éves tanítójelölt volt.
15. *Molnár Béla* (1915, Ozsdola). Ugyancsak tanítóképzős diák volt, másodévesen szerepel a neve felírva szintén egy olyan évben, amikor nem volt körmenet a búcsúban.
16. *Péter Ferenc* (1924). Hetedikes amikor vitte a labarumot. Jó tanulóként szerepel az iskolai értesítőkben.
17. *Bálint Tivadar* (1925, Csíkkozmás). Nyolcadikos, amikor a labarumot vitte. Az egykorú sajtóban név nélkül írnak „a mirtuszkoronás diák”-ról (*Katolikus Világ,* 1925. május 17.) – 1904. április 21-én született, 1929-ben szentelték pappá. Káplán Csatószegen, Gyergyóremetén, Petrozsényben, Szászrégenben, plébános Csíkszentsimonban, Csíkmenaságon, Gyimesközéplokon, Zetelakán, Küküllőkeményfalván, Csíkmadarason. Kétszer tartóztatták le: 1949-ben hónapokig dolgozott ítélet nélkül a felsőbányai bányában. 1959 októberében újra letartóztatták, az ún. Mihálcz-csoport elleni perben nyolc évre ítélték. 1964-es szabadulása után visszatért Csíkmadarasra, s ott szolgált tovább. Csíkszeredában hunyt el 80 évesen.
18. *Hadnagy Árpád* (1927). 1927-ben, mikor a labarumot vitte, nyolcadik osztályos lehetett.
19. *Deák Ferenc* (1928) Nyolcadikos lehetett, mikor a labarumot vitte.
20. *Csiszer József* (1929, Csíkcsobotfalva). Laboriferként hetedik osztályos lehetett.
21. *Becze Antal* (1930, Csíkdelne). Hetedik osztályos volt 1929/30-ban. Átlaga 5,62, a közepesnél gyengébb. Venczel József, a későbbi társadalomkutató osztálytársa volt.
22. *Mánya Ernő* (1931, Csíkrákos). Hetedik osztályos volt 1930/31-ben, akkori átlaga 7,66, a jóknál gyengébb. Édesapja gimnáziumi tanár volt Csíksomlyón, majd 1943/44-ben a gyergyószentmiklósi állami gimnázium igazgatója, az ottani iskolai évkönyv szerkesztője.

23. *Vogel István* (1932). Hetedikes gimnazista volt 1931/32-ben, tanulmányi eredménye dicséretes jeles. Illyés Elemér és Léstyán Ferenc osztálytársa. Az ő neve is díszes mintázatban foglal helyet az egyik felső mezőben.
24. *Mihály Imre* (1933, Nagykászon). Hetedik osztályos volt, mikor a labarumot vitte, akkor dicséretes jó volt a tanulmányi eredménye. – Kászonimpérben született 1914-ben, 1938. március 12-én szentelték pappá. A következő tizenkét évben számos helyen szolgált; 1950–51-ben börtönben ült, majd 1965-től Csíkszentkirályon volt plébános. 2000-ben nyugdíjasként halt meg Csíkszeredában. Az idős plébános jó emlékezője volt Tánczos Vilmosnak a csíksomlyói búcsújárás régi hagyományaival kapcsolatban (Tánczos 1991b).
25. *Csiszér Andor* (1934, Csíkszentkirály). 1933/34-ben hetedik osztályos, átlaga 7,00 volt, ami a közepesnél alig magasabb.
26. *Lőrincz Levente* (1935, Gyergyóalfalu). Hetedik osztályosként vitte a labarumot, az osztályban akkor 16-an voltak. Átlaga 7,00 volt.
27. *Dombi János* (1936, Gyergyószentmiklós). 1935/36-ban nyolcadik osztályos lehetett. Átlaga hetedikben 6,93, nem magas.
28. *Ambrus László* (1937, Csíkkászon). A hatodik osztályban szerepel az 1934/35-ös tanévben, Antal Áron volt az osztályfőnöke, akkor 18-an voltak. Átlaga 7,39, ez közepes szint.
29. *Salamon István* (1938, Gyergyókilyénfalva). 1937/38-ban nyolcadikos lehetett. Neve mellett végig magas átlagok találhatók.
30. *Koncsag Károly* (1940, Gyergyóalfalu). Nyolcadikos volt 1940-ben. 1919-ben született, Brassóban érettségizett. Bányamérnöki oklevelét Sopronban szerezte meg 1948-ban. 1959-ben Pécsett állam- és jogtudományi doktorátust szerzett. Szakcikkei jelentek meg bányaműszaki témakörökben. 2002-ben hunyt el Pécsett.
31. *Elekes András* (1942, Gyergyóremete). Végzős diák volt, mikor a labarumot vitte. Jó tanuló volt, teljes tandíjkedvezményt kapott. Annak a generációnak a tagja, amely a román uralom alatt kezdte meg, és a magyar időben fejezte be gimnáziumi tanulmányait. Érettségi után 1942 őszétől Sopronba került az erdészeti egyetemre, 1949-ben szerzett diplomát. Dolgozott Tatabányán, Komlón, a minisztériumban, Marokkóban, kutatóintézetben, szaktanulmányokat közölt a *Bányászati és Kohászati Lapok*ban, kitüntetéseket kapott. 1990-ben, 66 évesen hunyt el Budapesten, temetésén egykori középiskolai diáktársa, Veres Péter nyug. külkereskedelmi miniszter búcsúzott tőle.

Benedek László (1943, Gyergyóalfalu). A labarum belsejében nem szerepel felírva a neve (ezért nem adtunk neki sorszámot), későbbi említésből (Fülöp 2000) tudjuk, hogy laborifer volt, akkor nyolcadikos diák volt.

32. *Albert Pál* (1944, Csíkszereda). Nyolcadikos diák volt, amikor a labarumot vitte. Színjeles tanuló, aki maximális tandíjkedvezményt kapott. Egyik osztálytársa Sárosi Bálint, a későbbi népzenekutató volt. Apja 1921 óta a gimnáziumban tanított, emellett több társadalmi, közéleti funkciót is betöltött. Sárosi Bálint szíves szóbeli közléséből tudom, hogy 1944-ben ő volt kiszemelve laborifernek; csakhogy a tanítást áprilisban befejezték, a vidéki diákság hazament; így kézenfekvő volt, hogy egy helybeli diák, az egyik tanár fia álljon be a körmeneti kordonba. Ugyancsak ő emlékezett vissza arra, hogy Albert Pált a háború után elvitték román katonának, ahol agyhártyagyulladást kapott, és egész fiatalon halt meg 1948-ban.
33. *Vass Sándor* (1946, Csíktaploca). 1946-ban nyolcadikos volt. Osztálytársa volt Fodor Sándornak, a csíksomlyói születésű későbbi írónak.
34. *Veress László* (1947, Csatószeg). 1947-ben végzős diák volt. Osztályzatai nagyrészt jelesek. Osztálytársa volt András Imrének, a későbbi jezsuita szerzetes vallásszociológusnak. Diákkorában Mária-kongreganista volt, szavalt az ünnepségeken, és verset is írt. – Pap lett, a papi

névtár szerint 1926-ban született Csíkcsatószegen, 1956 júniusában szentelte pappá a börtönből szabadult Márton Áron. Ditróban, Kolozsvárott volt káplán, 1977-től Kisbácsban plébános, 1999-től nyugdíjas.

35. *Kiss Elemér* (1948, Csíkmenaság). A gimnáziumot 1940-ben kezdte meg, 1948-ban nyolcadikos volt. – Utána a Bolyai Egyetemen tanult, és később elismert matematikus lett, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 2006-ban hunyt el. Bara Béla arra is visszaemlékezett, hogy miként vitte Kiss Elemér 1948-ban a labarumot, anélkül hogy letette, átadta, vagy hosszabban megállt volna vele. „Miután Elemér visszatette a helyére a labarumot, kijöttünk a templomból (az egyik faciger én voltam), nemigen tudtunk haladni, mert a menaságiak és más búcsúsok várták a »hőst«, próbálták megérinteni a ruháját, megcsókolni a kezét, és könnyes szemmel kívántak neki minden jót. Nemsokára Elemér visszament a bentlakásba, mert egyszerűen nem tudott mozogni, úgy ünnepelték a zarándokok. Különben ez minden évben így volt a mi időnkben." (Bara 2007. 19.)

36. *Nagy Béla* (1949). Ő volt az utolsó, aki a labarumot nyolcadikos diákként a búcsús körmenetben hordozhatta, és a folytonosság szimbolikus jeleként 1990-ben ő vihette először újra. Az egykori laborifer tiszteletére a temetésére labarummal vonultak ki, mert annak idején retorziót szenvedett tettéért. „1949-ben, a vörösterror dühöngő kirohanásainak kezdetén, a pünkösdi búcsún, megboldogult Márton Áron püspök úr előtt kimérten, férfiasan és ünnepélyesen lépkedett kezében a szent tárggyal. Meg is kapta érte a magáét. Mint elmondta, nem egészen egy nap alatt úgy méltatták figyelemre cselekedetét, hogy ideiglenes munkahelyéről elbocsátották, és egyértelműen értésére adták: választott életpályájára, a nevelői hivatás gyakorlására (pedagógusi oklevele volt) nem számíthat. […] Legnagyobb ünnepe talán az volt, amikor 1990-ben, a pünkösdi búcsúk újraindulásakor a labarumot könnyes szemekkel ismét kezébe vehette. (Borsodi 2003).

37. *V.B. 1959*. Ez a beírt monogram a maga nemében kilóg a többi beírás közül. Soha korábban monogram nem fordult elő. Ez a kék tintás beírás azzal is elválik a többitől, hogy az évszám kétszer is szerepel benne. Minek az emlékét őrizheti ez a felirat, és ki rejtőzhet a monogram mögött?

(3) P. Boros Fortunát OFM indítványa a basilica minor cím elnyerésért (1943)

Forrás: GyÉL 1943-919.

A rendi főelöljáróm biztatására és a rendtartomány tagjainak biztatására az Apostoli Szentszéknél be akarom indítani a csíksomlyói kegytemplomnak, amely katolikus székely népünk legkedveltebb szentélye, a basilica minor jellegre való emelését.

Tudom, hogy Nagyméltóságod előtt nem kell magyarázatát adnom, hogy milyen szerepet töltött be a kegytemplom és a vele kapcsolatos ájtatossági gyakorlatok búcsús összejövetelek, mellette kifejlődött intézmények, szokások katolikus székely népünk vallásos hitében való megtartásában, megmaradásában a történelem folyamán.

Észak-Erdélynek az anyaországhoz való visszacsatolása után az volt a benyomásunk, hogy ezt az anyaország is különösképpen megérezte, és úgy Magyarország katolikus népe, mint kormánya Csíksomlyót legnemzetibb szentélyének, kegyhelyének tartja, és innen magyarázható meg, hogy a magyar kormány mindent megtett 1940 novembere után, hogy a földrengés által megrongálódott kegytemplomot a legsürgősebben rendbehozzák. Valóban, a magyar kormány bőkezűségének köszönhetjük, hogy a kegytemplom ma a régi fényében ragyog.

A felszabadulás után Magyarország minden részén mozgalmat indítottak, hogy zarándoklatokkal róják le kegyeletüket és hálájukat a csíksomlyói segítő Mária iránt, de a tömeges felvonulásoknak nem kedvezett a megközelítés nehézsége és más háborús körülmény. A csíksomlyói rendház vendégkönyve azonban bizonyítja, hogy a magyar közélet nagyságai legalább mint magánszemélyek megfordultak Csíksomlyón, hogy kifejezést adjanak kegyeletüknek, hálájuknak a csíksomlyói segítő Szűzanya iránt.

Mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy engem ezen törekvésemben jóindulatú támogatásával, pártfogásával és ajánló soraival támogatni méltóztasson.

A Nagyméltóság Püspök Úrnak nagynevű elődei közül a XVIII. században br. Klobusiczky Ferenc és gr. Batthyány Ignác püspökök által elrendelt vizsgálatok eredményeinek alapján jelentette ki Batthyány Ignác püspök a Mária-szobrot csodálatosnak. Dr. Haynald Lajos érsek a kalocsai új állomásán vetette latba tekintélyét, hogy a rendház anyagi javakban csorbát ne szenvedjen. Dr. Fogarassy Mihály erdélyi püspök pedig a gyulafehérvári székeskáptalannál letett alapítványával akart gondoskodni arról, hogy a kegytemplom nagyobb restaurációi alkalmával mindig elegendő összeg álljon az atyák rendelkezésére.

Gr. Majláth Károly b[oldog] e[mlékű] püspökünkről pedig tudjuk, nagyon gyakran élt az alkalommal, hogy a pünkösdi összejövetelek alkalmával híveihez szólhasson és nekik pontifikálhasson. Tudom azt is, hogy Nagyméltóságod teljesen tisztában van a kegyhely jelentőségével, és szerette volna, ha életének legnevezetesebb mozzanatai itt nyernek beteljesedést.

Nem ok nélkül. Az erdélyi katolikus restaurációt Csíksomlyó nélkül el sem tudjuk képzelni.

Az első erdélyi egyházi zsinatokat 1669, 1674, 1697, 1710, 1726, 1732 években itt tartották, és az éledő katolicizmust törvényeiben itt szervezték meg.

A szerencsétlen román megszállás éveiben két alkalommal, 1927 és 1939-ben tartottak katolikus nagygyűlést, amelyekkel arányaiban egy sem vetekedhetett.

Azért, midőn bátorkodom Nagyméltóságod jóindulatát, segítségét és ajánló sorait kérni, hogy a Szűzanyának ezen csíksomlyói szentélye tényleg történelmi jelentőségű székely népünk életében, a hitélet fejlesztésében és a katolikus hit védelmében, [s] a kegyszobor tisztelete nagyban hozzájárult a hitélet elmélyítésében a múltban, jelentős szerepe van a jelenben is, akkor tulajdonképpen azt a kifejezett magyar gondolatot szeretném tovább szőni, amely a bécsi döntés után többször hangot nyert, hogy Erdélytől, az erdélyi szellemtől sokat várnak.

1953-ban lesz hatszáz éve annak, hogy Csíksomlyón Mária szentélye valamilyen formában áll. A jövő év elején ötszáz éve lesz annak, hogy IV. Jenő pápától az első búcsúkedvezményt kapta a csíksomlyói templom.

Bizalomteljes kérésemet megújítva maradok a Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úrnak kész híve:

Kolozsvár, 1943. március 24-én P. Boros Fortunát ofm, tartományfőnök.

(4) Márton Áron levele a szerzetesek érdekében (1960)

Forrás: GYÉL 1960-182/14. Ferencrendiek helyzetéről. Gépiratos fogalmazvány.

Vezértitkár Úr,

A ferencrendi Provinciális mellékelt kérését tisztelettel továbbítom Önhöz.

Az Egyház és a vallás helyzete évről évre súlyosabb annak ellenére, hogy az alkotmánytörvény és a kultusztörvény a vallásszabadságot ígéri. Jelenleg nemcsak az egyház jogai vannak megcsonkítva, és nemcsak a lelkipásztori működés köre van a minimálisra korlátozva, hanem maga az istenhit van veszélyeztetve. Az állampolgárok ezrei és ezrei, akik hisznek Istenben, súlyos lelkiismereti kényszernek vannak kitéve. A gyermekeket és ifjakat az iskolákban és

nevelőintézetekben, a felnőtteket pedig munkahelyeiken és különböző gyűléseken igyekeznek rávenni, hogy minden vallási gyakorlattól tartózkodjanak. És ezt nemcsak a rábeszélés eszközeivel igyekeznek elérni, hanem a megfélemlítés eszközeivel is: a gyermekeket, ifjakat, felnőtteket megfigyeltetik, ellenőrzik, s szankciókkal, a kedvezmények megvonásával vagy állásuk elvesztésével fenyegetik.

Amikor a ferencrendi Provinsiális kérését tisztelettel küldöm Önnek, nem hallgathatom el ezeket a fájdalmas tényeket. Az 1949. júl. 29-én kelt 810. számú Minisztertanácsi határozat a katolikus szerzetesrendek és kongregációk egész sorának a működését betiltotta, a 410/1959. sz Dekrétum pedig a még meglévő rendeket kötelezi, hogy új elismerést és működési engedélyt szerezzenek, és ez súlyos aggodalommal tölt el minket is és híveinket is. Tiszteletel érem Önt, Vezértitkár úr, szíveskedjék a Provinciális kérését jóakaratú megfontolás tárgyává tenni, és a működési engedélyt az összes szerzetesházak részére kiadni.

Kérem fogadja megkülönböztetett tiszteletem nyilvánítását.

Gyulafehérvár, 1960. február 23.

MÁ pp.

(5) Daczó Lukács feljegyzése a Szent Antal kápolna javításáról (1967)

Forrás: GYÉL 1967-818/32. Gépirat.

Csíksomlyói Kegytemplom, Miercurea-Ciuc, Str. Szék 166, 29-1966 szám

A tartományi Műemlékvédő Bizottságnak, Marosvásárhely

1966 október 26-án a Városrendészeti Osztály kiküldöttje felvette személyi adataimat, mint aki kijavítottam a Szent Antal kápolnát.

Úgy látszik, meg akarnak büntetni, mert – úgymond –, engedély nélkül nyúltam a műemlékhez.

A tényállás a következő:

Még 1963-ban a következő felterjesztést nyújtottam be:

Csíksomlyói Ferences Kegytemplom, Miercurea-Ciuc Str. Szék 166. 15-1963. szám. *Városi Néptanács Műemlékvédő Bizottságának Csíkszereda.* Tisztelettel értesítem a következőkről: 1. A Kis-Somlyó hegy oldalán, a Szent Antal kápolna szentélyi részén, kívülről az alapozást annyira kibontották, hogy az a falrész előbb-utóbb ki fog dőlni. Az északi oldalán már meg is repedt a fal. 2. A tetőn ismét vagy 25 cserepet törtek össze a kődobálásokkal. Hogy kik a tettesek, azt mi megállapítani nem tudjuk. Állandóan őrizni képtelenek vagyunk. A rongálásokat eddig még úgy-ahogy ki tudtuk javítani. Az utóbbi 5 évben kb. 500 eltört cserepet cseréltünk ki. Egy kis tetőrészt bádoggal fedünk be. A kupás cserepeket habarccsal is megszilárdítottuk. Ilyesmire most már képtelenek vagyunk, mert semmiféle anyagi alapunk erre nincsen. Aztán évek tapasztalata bebizonyította, hogy értelmetlen dolog is javítani mindaddig, amíg a kápolna épségének a biztosítására valami hivatalos intézkedés nem történik, mert úgyis csak megrongálják. Csíksomlyó, 1963. május 7. Daczó Árpád Lukács, a kegytemplom rektora.

Erre ezt a választ kaptam:

R. N. K. Maros Magyar Autonóm Tartomány, Csík Rajon, Csíkszereda. Városi Néptanács Községi Gazdálkodási Ügyosztály. Szám: 1546/192/1963. Daczó Árpád Lukács Csíkszereda. Szék út 166. szám.

Hivatalunkhoz beadott kérésüket kivizsgálva az alábbiakat közöljük: A kérésben feltüntetett kápolna javítása nem tartozik hatáskörünkbe. Éppen ezért kérésével forduljon felettes

szerveihez, hogy a szükséges költségvetést az épület javításához biztosítani tudják. A kápolna őrzését pedig a körülményeknek megfelelően próbálják helyileg biztosítani.

Csíkszereda, 1963. október 28. Szőcs Dávid elnök, Vaszi László teknikus.

1965-ben tudtam csak az ügyet „felettes szerveinkhez" felterjeszteni. Pótköltségvetést készítettem, amiben a kápolna ügyét részleteztem. Miután a fenti két iratot is ismertettem, a következőképpen folytattam az Egyházmegyei Hatóságnak 25-1965. szám alatt küldött iratot: Eddig nem volt alapunk a javítások alaposabb elvégzésére. Most a búcsúk bevételének nagy részét fordítjuk erre a célra. Az alapok javításánál betonozni kell. A fedél egy részét be kell bádogozni. Az idén tavasszal a kápolna szentélyi részén a cserepet teljesen összetörték. Akkor személyesen mentem el a felelős tényezőkhöz panaszra. Azonnal, a jelenlétemben telefonáltak az itteni iskolához, hogy a gyermekeket nagyobb kegyeletre intsék a műemlékkel szemben. Meg is volt a foganatja, mert azóta nem tapasztaltam ott rongálást. Ez bátorított fel, hogy a szükséges javításokat elvégezzük, mert a tavasszal annyira el voltam keseredve, hogy el is határoztam, megírom a kegyelmes Úrnak, hogy hagyjuk sorsára a kápolnát, mert sziszifuszi munka volna vele törődni. Azért javítsunk, hogy legyen, amit megint összeromboljanak? Azért választottuk a bádoggal való fedést, mert ez mégsem csábítja úgy a gyermekeket a kővel való dobigálásra, mint a cserép. Kérem szépen tehát a módosított költségvetés jóváhagyását. Csíksomlyó, 1965. okt. 11.

A pótköltségvetést a püspökség jóvá is hagyta.

1965. őszén és 1966 tavaszán végeztük el a munkát.

1966 tavaszán ismét vagy 30 cserepet törtek össze. Köztük több kupás cserepet is, amit már deszkadarabokkal sem lehetett pótolni. Az egyéb rongálások mellett most már a kápolna szószékét kezdték lerontani.

Éppen csak a rongálásokat tüntettük el, hogy ne legyen sehol rongált rész. Mert az úgy van, hogy a kezdett rongálódás további rongálásra ösztönzi a gyermek fel-feltörő rombolási szenvedélyét. Ha nem lát rongálást, talán eszébe sem jut ilyesmi.

Bádoggal is azért fedtük be a kápolna szentélyét, mert ez a rész volt inkább kitéve a hajigálásnak, és mert a bádog mégsem ingerli kődobálásra a gyermeket. A bádog nem törik, nem zuhan, ott nem lehet egymással versenyezni, melyik tör össze több cserepet.

Csakis ezzel a módszerrel lehet a részünkről „helyileg biztosítani" a kápolna őrzését: a minimálisra csökkenteni a gyermek romboló ösztöne kitörésének lehetőségét.

Egy ilyen szabadon levő épületet hogyan is lehetne másképpen megvédeni?

Ennyi és ilyenforma javítás feltétlenül szükséges volt. Vagy hagytam volna ázni? A kápolna oltárképe valószínűleg egyik legértékesebb ilyen nagyarányú olajfestménye egész rajonunknak, a barokk korból. Ha hagyom, hogy elázzék, akkor azért büntettek volna meg. Vagy megint vettünk volna egy csomó cserepet, hogy legyen ismét, amit összetörjenek?

A javításhoz engedélykérésre nem is gondoltam, hiszen nyíltan megírták: „A kápolna javítása nem tartozik hatáskörünkbe."

A műemlékjellegen tulajdonképpen semmiféle változtatás nem történt. Ezzel a biztonságosabb tetővel a műemlékvédelemnek tettem polgári kötelességből is szolgálatot. Másképpen ebben az esetben nem előzhető meg a romlás. Még így is, mindezek után, ezen a nyáron is vagy 8 cserepet ismét csak eltörtek.

Óvintézkedésből is történt tehát a bádogfedés.

Óvintézkedésre pedig szükség van.

A következő tény is igazolja:

A Szent Antal kápolnától kb. 10 méterre, északra egy 1803-ból való feliratos cserefa nagy kereszt állott. A múlt években fejszével kezdték megfaragni ezt is. Hogy megelőzzük a további

rongálását, kivettük a helyéről és betettük a kápolnába. Most is ott van, és megvan, és milyen jó, hogy kivettük és elmozdítottuk eredeti helyéről!

Miért? Mert nem volt ilyen szerencsés egy másik, szintén népi motívumokkal kifaragott, felírásos, szintén cserefa kereszt 1894-ből. A Kis-Somlyó hegy keleti oldalán, a Nyereg szélén, a búcsús út mentén állott. Egyszerűen kihúzták a földből, és mindenestül elvitték. Talán éppen tűzifának, mert ugyanakkor tűntek el a búcsús út mentéről az egyszerű fakeresztek is.

Ezeket tartottam szükségesnek közölni a magam eljárásának igazolására.

Nagyon tiszteletreméltó és dicséretes a műemlékvédelem aggódása és gondoskodása. Az általános szempontokon túlmenően azonban egészen sajátos helyzetek is adódnak elő, amiket a rendestől eltérően kell megoldani.

Csíksomlyó, 1966. november 1.

(pecsét, aláírás: Daczó Árpád Lukács, rektor)

(6) Daczó Lukács templomi hirdetése: Jézuskát nem öltöztetjük többé (1966)

Forrás: Daczó Lukács gyűjteménye, templomi hirdetés, 1966. jún. 2. Gépiratos feljegyzés.

A csíksomlyói Százanyának kegyszobra immár több, mint 450 esztendeje az idejövő zarándokok áhitatának tárgya, mindannyiunknak féltve őrzött kincse. Csupán művészi szempontból is nagy kultúrtörténeti emlék.

Emberemlékezet óta az volt a szokás, hogy a hívek áhitata a Mária karján ülő Jézuskát köntöskékkel öltözette fel, mégpedig az ünnepek méltóságának vagy a liturgikus időknek megfelelő színű ruhácskába.

Ez a gyakorlat a maga nemében kedves volt.

Azonban egy ilyen régi szobor patináját erősen rontotta a tőle teljesen elütő, rendesen nagyon is egyéni színű köntös.

Különösen a művészeti szakértő szemeket zavarta erősen ez a stílustalanság. Mindig ki is fejezték rosszallásukat, s kérték, hogy vegyük le már az oda nem való ruhát.

A műveltség mind nagyobb terjedésével immár nemcsak a máshonnan jött látogatók, hanem a saját fiatal nemzedékünk szemét is bántani kezdte a Jézuska ruhája. Többen ki is fejezték véleményüket, hogy jobb volna, ha nem öltöztetnénk a Jézuskát.

A turista forgalom is mind jobban fejlődik. Miért ne lássák úgy a kegyszobrot, amit azt kifaragták, minden sallang nélkül?

Ezért határoztuk el, hogy lehetőleg többet nem öltöztetjük fel a Jézuskát.

A sok szép Jézuska köntös megmarad emlékül.

Egyben arra is kérjük az áhitatos híveket, hogy ne hozzanak több Jézuska ruhát. Ha valami adományt akarnak a kegytemlomnak, azt másképpen is meg lehet oldani.

(7) Daczó Lukács beszámolója a püspökségnek a pünkösdi búcsúról (1970)

Forrás: GYÉL 1970-1830/23. Gépirat.

Az árvizek miatt csak a közelebbi helységekből voltak búcsúsok. Távolabbról csak Bákó megyéből voltak aránylag többen.

Pünkösd szombatján kb. 1400 áldozó volt.

Pünkösd vasárnapján pedig 2600.

A gyóntatásban fő segítőim P. Odorik, P. Kandid és P. Tarzíciusz voltak, már péntektől kezdve.

Szakaszosan a szomszéd papok is eljöttek.

A szombati nagymisét a helyi plébános, a vasárnapit pedig a szeredai főesperes úr mondta.

Szombaton P. Tarzíciusz, vasárnap pedig Rácz József plebános úr predikált.

Szombaton még bele-beleesett az eső is. Vasárnap azonban ragyogó szép idő volt délutánig. Hála érte a Szűzanyának. Különben szörnyű állapot az, amikor a templomba zsúfolódik a sok nép.

Egészen vásártér lett a templom tere. Hiába próbáltam távol tartani az árusokat. Nincs máshol terük.

Semmiféle akadályoztatás nem volt.

Az időn is pünkösd napján akarta megrendezni a megye a Hargitai Tavasz folklórfesztivált. Az árvíz miatt azonban áttették május 31-re. HA megtarthatták volna a fesztivált, akkor lett volna sok búcsúsunk.

Csíksomlyó, 1970. május 22.

P. Daczó Lukács, templomigazgató

(8) Pálfi Géza: A Napba öltözött asszony (1975)

Forrás: Szolgálat 1975. 27. sz. 55–57., részlet.

Ma már nincsenek látványos keresztaljás felvonulások. Nem zeng a templomhoz érkező búcsúsok éneke: Nyíljon ki szívünkben az örömvirág! / Zengjétek, hogy hallja meg az egész világ! / Édesanyánk, hozzád jöttünk, / Lángadozva, mert szeretünk… De hitből fakadóbban, tisztultabban ma is él a ragaszkodás Máriához. Alig lehet meglátogatni úgy a kegyhelyet, hogy közben újra meg újra meg ne álljon egy hazai vagy külföldi jelzésű személygépkocsi, amelynek utasai zarándokként jöttek. És a pünkösdszombati nagy búcsún az ország minden részéről hozzák a vonatok, autóbuszok és más közlekedési eszközök a zarándokok tömegeit, akiket már nem a megszokás, hanem a lelki igény és a hit hoz Csíksomlyóra.

Természetesen a búcsújárás során időnként felbomlik a rend. Amikor több tízezer ember akar a keskeny lépcsőn feljutni a Szűzanyag kegyszobrához, amikor egész éjszaka vonul, nyüzsög a tömeg a templomban, nem lehet a legpéldásabb rendet tartani. De vajon nem így egészen életszerű? A sarokban alvó, kifáradt zarándokkal, a földre települt étkező emberrel, aki mikor felébred, vagy befejezi az étkezést vagy folytatja egész éjszakai imádkozását. És vajon nem így volt-e a hegyen is, ahol Urunk elmondotta a nyolc boldogságot? És vajon nem ő mondotta-e boldognak az egyszerű, alázatos, természetes embert, a tudós, botránkozó gőgösök rovására? A hit, ami kisugárzik, magával ragad. Protestáns, eléggé közömbös újságíró mondotta el, hogy élete legnagyobb élménye az a szentmise volt, amelyen Somlyón, a Szűzanya templomában vett részt, mert ő még ekkora hitet nem tapasztalt sehol.

A templom egyszerű, szinte szegényes, mint minden ezen a török-tatár járta földön. És mint a nép, amely évezredes értékei között őrzi az egyszerűséget, igénytelenséget, de amely mégis Mikest, Csoma Sándort, Gábor Áront, Dózsát, Tamásit és Márton Áront adta.

Nincsenek a templomnak nagy értékei, drága kincse. De ott van a mindennél nagyobb érték, a csodatevő Szűzanya kegyszobra. A szobor arcát is megkoptatta az idő. Legendák beszélnek arról, hogy az arcon látható sbek török és tatár katonák kardcsapásait őrzik. Akárcsak a népé, mely magáénak tudhatja a szobrot. De a hagyomány beszél arról is, hogy ezt az arcot soha nem kell letörölni, mert nem szállja a por. Frissen ragyog mindig.

A világhírű műalkotások listáján nem szerepel a kegyszobor. A világ leghíresebb kegyszobrai közt sem tartják számon. Mégis így, kopottságában, egyszerűségében, megviseltségében hozza hozzánk legközelebb a Szűzanyát. Ő, tudjuk, igen közel áll hozzánk, akik időről időre hozzá menekülünk. Mert soha nem lehetett hallani, hogy valakit magára hagyott volna, aki oltalmát kérte és segítségért hozzá folyamodott.

Félreeső, magános helyen van a somlyói szentély. A nagy nemzetközi útvonalak messze futnak innen. De a mának csendet alig találó ember itt, a kis Somlyó hegy lábánál megtalálja a csendet. S ha rátalált, akkor elindulhat a lelki megnyugvás ösvényein. Hiszen: 'aki engem megtalál, életet talál, és üdvösséget merít az Úrtól.'

Ennyit tartottam szükségesnek elmondani a kegyhelyről.

(9) Gyárfás Piroska: Beszámoló a pünkösdi nagybúcsúról (1975)

Forrás: Szolgálat, 1975. 27. sz. 57–59.

Beszámolni nehéz a búcsúról. Olyan elemi erővel ragadja meg a lelket is, mint ahogy a testet magával sodorja a hullámzó tömeg. A szokás kerete megszűnt, de az ősi hit feltör a lelkekből, és mindig újabb formákban tanúskodik a Lélek erejéről. Minden évben az első pünkösd csodája ismétlődik itt meg.

Csütörtökön előkészítik a templomot. „Oltárfosztással" kezdik, vagyis eltávolítanak minden szőnyeget, gyertya- és virágtartókat, könnyen mozgatható tárgyakat, hogy minél nagyobb legyen a hely. A kegyszoborhoz való feljáratot megerősítik, és az oltárt védőkorláttal veszik körül. Üzembe helyezik a hangerősítőket és a szellőztető berendezést, ami nemrégiben készült el. A falu lakossága is felkészül a búcsúsok fogadására.

Pénteken kezdenek érkezni a csoportok. Zárt sorban vonulnak fel a főoltárhoz. Ott térdre borulnak, és bensőségesen köszöntik Máriát imával, majd felállva következik az ének. A legtöbb vidéknek külön köszöntője és búcsúzója van, de közismertek is akadnak. Az a szívből jövő dalt tintával leírni nem lehet. Nagyon mélyről jön, és olyan magasba száll, hogy szóról szóra érti, akinek szól. Ki-ki vérmérséklete, öröme-bánata szerint díszíti a dallamot, hangsúlyozva az adott szöveg reá vonatkozó szavait. Ezt sírás nélkül nem lehet végighallgatni.

Utána „elszállásolják" magukat valamelyik mellékoltárnál, ami abból áll, hogy egy kupacba lerakják csomagjaikat, és elmennek gyónni. A sekerstyében, oldalfolyosókon és a „kerengőben" gyóntatnak a környék plébánosai. Mindenütt százával állnak. Egy-két pap állandóan áldoztat. A templom közepén hosszan állnak két sorban az áldozók. Óránként kezdődnek a szentmisék. Akinek legalább küszöb vagy lépcső jut ülni, az kényelemben érzi magát. Az apróbb gyermekeket lefektetik az oltárlépcsőre vagy fal mellé a zekére, és őrt állnak mellettük, hogy el ne tapossák. Ilyenkor szorul ki a templomból a tél hidege, és enyhül elviselhetővé egész nyárra a hőmérséklet.

Régen a körmenet volt a fénypontja a búcsúnak. Kb. 100 község vonult fel templom zászlók alatt. A távoliak is gyalog jöttek már pár nappal pünkösd előtt, és a szomszédos községekben szálltak meg. Sehol nem fogadtak el ágyat fekvőhelynek. Nem volt ritka az olyan sem, aki 40–50-szer járta meg ezt az utat. A menet élén „csengettyűsök" álltak, akik fogóval ellátott jó nagy csengőkkel megszabták a menet ütemét. Volt egy-két nagyobb zászlójuk (háromrúdú), és minden csoportnak (férfi, nő, leány, legény, gyermek) kicsi zászlója. Ahogy vonultak végig a falvakon, harangszóval fogatták őket, és „áldás" (nyári zápor) kísérte útjukat. Közben énekeltek, imádkoztak. Szemgyönyörködtető látvány volt nézni a népviseletben vonuló „kereszteket". Pénteken és szombaton szinte egész nap szóltak a kegytemplom harangjai. A házfőnök fogadta az érkező kereszteket, köszöntötte és vezette fel a Máriához. Délután 3 órakor kezdődött a

körmenet a templomtól a Kis-Somlyóhegyet megkerülve vissza a templomig. 2 km-forma az út. A tetőn két régi kápolna van, ott rövid pihenőt tartottak. A keresztek sorrendje az 1567-es csatában való részvétel szerint alakult ki. Gyergyóalfalu vezetett. A menet közepe táján vonult fel a katolikus gimnázium, a helyi papság, esetleg a püspök is. Valamelyik papnak készülő ifjú vitte a „labóriumot", ami 30 kg-nál nehezebb ereklyét tartalmaz, és azok névjegyzékét, akik vitték. Egyenruhás testőrök vették közre. Segíteni csak szükség esetén szabadott. A sor vége összefolyt a visszaérkezők elejével. Aki legalább egy pohárnyit nem ihatott a hegy alatti borvízforrásból, úgy érezte, „nem teljes" a búcsúja.

Most az est beállta után azok, akik nem férnek be a templomba, elindulnak körmenetre. Teljesen önként alakult csoport. Egy-egy jobb hangú énekbe kezd, és a tömeg átveszi a dalt. Idén borús idő volt, csak a szívük világított. Meg-megmozdultak a nyírfák, mert gallyat szoktak törni róluk, és annyi üdvözlégyet mondanak el, ahány levél van az ágon. Az út folyamán előkerül sok elfelejtettnek vélt ének és ima. A környező dombok visszhangozzák egész éjjel: „Ékes virágszál, hozzád esdeklünk, Szép Szűz Mária, könyörögj értünk!" A vállalkozóbban a „Jézus hágóján" mennek ki, közben a keresztúton elmélkedve beszélgetnek az illető állomás eseményéről, mert sötétben nem használható az imakönyv. Ez a rész legalább 75 fokos meredély. A megtért csoportnak helyet csinálnak a templomban, hogy az is pihenjen egy keveset. A helyadókból indul a következő csoport. Helyi lakosok is sokszor csatlakoznak hozzájuk. Bent a templomban is egész éjszaka imádkoznak és énekelnek. Különböző vidékűek egymást megtanítják kedves énekeikre, imáikra. A fáradtabbja szunyókál egyet-egyet. Aki megéhezik, eszik a szatyorból, és iszik rá az üvegből. Az istenközelség családiassá válik. Ilyenforma lehet a mennyország, vagy amikor az Úr Jézus hétköznapjain elvegyül az emberek között.

A kegyszoborhoz vonulók lánca három napon keresztül meg nem szakad. Máriának csak a lába elérhető, de mezítlábra simogatják. Imakönyvet, rózsafüzért, zsebkendőt, kalapot érintenek hozzá, és a hegyen tört nyírfaágat. Ha láthatóvá válna a sok lerakott gond és kiöntött panasz, igen nagy halom lenne belőle. Itt válik ismét elviselhetővé az élet mindennapi gondja.

Persze megmarad az emberi gyarlóság. Amióta nincs a csoportoknak hivatalos vezetőjük, gyakran megesik tolongás közben a lökdösődés, veszekedés. Hullámzik, morajlik a tömeg, jaj a gyengébbeknek, fájós lábúaknak. Nem oda megy ilyenkor az ember, ahová akarja, hanem ahova sodorják. Láttam egy bácsikát, aki nagy köteg rózsafüzért árult (saját készítésűt). Közben egyet szemezgetett, maga sem tudván, hogy az Avékat-e, vagy az eladottakat számlálja. Egy másik atyafi, miközben egy sörösüvegből oltogatta szomját, búcsús ágát megőrzés végett a csizmaszárába szúrta.

Szombat volt tulajdonképpen a búcsú napja, de most vasárnap érnek rá jobban az emberek, ezért vasárnap volt nagyobb a dugulás. Én sejtettem, hogy jó lesz korán kelni, és már ½ 6-kor kivonultam. Akik bent voltak éjszaka a templomban, azok egy kicsit éppen kimentek megjártatni gémberedett tagjaikat; a reggeli forgalom csak akkor indult. 6-kor volt az első mise. Jótálló képességemet ismerve vittem egy összecsukható széket. A padok előtt ráültem, és majdnem becsületesen meghallgattam a szentmisét. Az áldozók menetébe is viszonylag könnyen sikerült besodródnom. A kijövés már nehezebben ment. A Szék útját feketén, egész hosszában ellepte a nép. Az olvasót morzsolgatták, énekek szövegét illesztették strófákba. A köd akkor kezdett visszahúzódni, harmatot hagyott a hajukon, amin szépen csillogott az akkor ébredő napsugár. Az útmenti udvarokon a gyümölcsfák nagy fehér csokrokkal díszítették az ünnepet. A hatóságok elirányították az árusok sátrait és a járműveket. Így a vonuló nép áhítatát nemigen zavarták. Előtte is, utána is bőven hullott a kincset érő búcsús zápor; de vasárnap végig kitartott a szép idő. Ötvenezerre becsülik hozzávetőlegesen a résztvevőket, de pontosat nem lehet tudni. 12000 ostya fogyott el. Annyi bizonyos, hogy minden évben tetemesen emelkedik a résztvevők száma.

Hétfőn délelőtt búcsúzkodnak az utolsó csoportok. Szépen felvonulnak a szentélybe. Imával kezdik, de az énekük a legmeghatóbb. Érzik rajtuk, hogy alig tudnak elszakadni. Újabb és újabb mondanivaló jut eszükbe. Életüket, családjukat, gondjaikat Máriának ajánlják. Lassan kezdenek hátrálni, s még az ajtóból is visszanéznek. Mária biztatóan néz utánuk, a kicsi Jézus talán még integet is.

Hát leírék néhány morzsát a búcsúról. Én a tűnek is csak kontára vagyok, de jó tollal is lehetetlen leírni azt, ami a lelkekben történik. Híd ez a hely, ahol az ég és föld közlekedik. Ha ebből a pár sorból felbuzdul néhány kánaáni asszony lelkületű valaki, hogy ők is a helyszínre jöjjenek, további kívánságukat bizonyára nem tagadja meg tőlük az Úr." (59)

(10) A csíksomlyói kegytemplom rövid története (1978)

Forrás: GYÉL 1978-816. Gépirat. A csíksomlyói ferences rendháztól a püspökségre beterjesztett és jóváhagyott szöveg. (A kisebb elírásokat javítottuk.)

A hagyomány és a régészeti ásatások tanúsága szerint a Somlyó hegyén már az ókorban és a kezdeti keresztény időkben szentély állott.

A jelenlegi templom helyén is állott még szentély, melyet a ferences szerzetesek Hunyadi János támogatásával építettek újjá gótikus stílusban az 1440-es évek táján. (Rekonstruált képe a templom jobb hátsó falán látható.) Párhuzamosan a templom újjáépítésével csúcsíves kolostort is emeltek, melynek néhány eleme mindmáig fennmaradt. A két épületet erős fal övezte. Ide menekültek a környék lakói a sorozatos betörések és pusztítások idején.

Századok folyamán a templomot és kolostort sokszor feldúlták. Legnagyobb volt az 1661-es török-tatár pusztítás, amely mindent felégetett. Domokos Kázmér ferences püspöksége idején építették újra 1664-ben. A kolostor mai alakjában 1733 és1759 között épült barokk stílusban.

A régi templomot 1802-ben lebontották és emelték az újat 1804 és 1838 között barokk stílusban, s ami figyelemre méltó: faboltozattal.

Templomunk összes berendezését Papp Miklós brassói oltárkészítő kivitelezte fából még a múlt században.

A csíksomlyói kegytemplom legnagyobb értéke a Szűz Anya kegyszobra. Ismeretlen mester faragta hársfából a 15–16-ik század fordulóján. Magassága: 227 cm.

A kegyszobor mellett jobb- és baloldalt Szent István és Szent László Tirolban készült faszobra áll. – A festett üvegablakok Csehországban készültek 1905-ben.

Különös figyelmet érdemel a templom orgonája. 1930-ben készült Wegenstein Lipót temesvári orgonagyárában, Geyer József zeneművészeti főiskolai tanár tervei alapján. Orgonánk 3 billentyűsorával, 33 változatával és 2600 sípjával az ország legkorszerűbb orgonái közé tartozik.

A csíksomlyói kegytemplom hazánk nagy búcsújáróhelye is egyúttal. A csíkiak és gyergyóiak 1567-ben fegyveres erővel védték meg hitüket János Zsigmond hadaival szemben. Ennek emlékét őrzi a pünkösdi búcsú.

Csíksomlyó a múltban fontos művelődési központ is volt. A ferencesek itt már 1649-ben papnevelő intézetet tartottak fenn; azon kívül elemi és középiskolát, tanító és kántorképzőt vezettek. Itt tanult többek között Gábor Áron is, az 1848-as forradalom híres ágyúöntője. – 1721-től eme iskolák tanulói játszották a híres csíksomlyói „misztériumdrámákat" is.

Itt működött Kajoni (sic) János könyvnyomdája 1676-tól, amelyben tankönyvek, ima- és énekeskönyvek, meg más hasznos egyházi és világi tartalmú nyomtatványok láttak napvilágot. Kajoni Jánost egyébként a 17. század sokoldalú szerzeteseként tartja számon a történelem.

Kiváló volt mint énekgyűjtő, zeneszerző, történész, nyomdaalapító és orgonaépítő. Mellszobra a kolostor négyszögű udvarában látható. A mű Ferencz Ernő alkotása 1973-ból.

A Kissomlyó hegyén három kápolna áll. Pogány és őskeresztény nyomokon épültek a századok folyamán. Jellegzetes a Szálvátor kápolna,amelynek festett homorú kazettás mennyezete az 1670-es években készült.

Műemlékegyüttesünk a szocialista állam különös támogatását élvezi. A javításokat jelentős anyagi és erkölcsi támogatással segíti.

(11) Pünkösdi búcsú 1986-ban – Ahogy egy magyar diplomata látta –

Forrás: Hargita Népe XVII. évf. 110. sz. (2005. május 14. szombat)

Eredeti: Magyar Országos Levéltár, a külügyminisztérium TÜK-iratai 1986, Románia, XIX-J-1-j, 125. doboz, 128-28. tétel, 003228/ 1986., tisztázat. (Közzéteszi Vincze Gábor)

Szűts Pál nagykövet jelentése Várkonyi Péter nagykövet számára a csíksomlyói búcsú megtartásáról. Bukarest, 1986. május 27.

112/Szt./86. Szigorúan titkos!

Készítette: Dékány András

A csíkszeredai helyi szervek már jóval pünkösd előtt megkezdték az előkészületeket a hagyományos csíksomlyói búcsúra. A helyzetet bonyolította, hogy a radioaktív sugárveszély miatt a búcsú párhuzamos állami „ellenrendezvényét", a „Tavasz a Hargitán" fesztivált két héttel elhalasztották. Szándékosan elterjesztették például, hogy a somlyói templom megközelítése, és egyáltalán a szabadban való közlekedés veszélyes; néhány nappal a búcsú előtt műszeres katonák látványosan kivonultak a környékre „radioaktivitást mérni".

Értesülésünk szerint a helyi szervek be akarták hívatni a római katolikus esperest, hogy a szószékről hirdesse ki, ne jöjjenek az emberek a búcsúba, mert veszélyes. Csak az egyik kispapot sikerült behívatni, és közölni vele a kérést, aki annak továbbítását nem vállalta.

A megyei állambiztonság már a külföldi kapcsolatokat szabályozó új rendelet szellemében végezte az előzetes felvilágosító munkát. Az iskolákban a búcsú előtt egy hónappal dolgozták fel a rendelkezést, míg a megyei pártapparátus figyelmét két nappal a búcsú előtt külön értekezleten hívták föl arra, hogy a búcsú idején sok külföldi keresi fel a várost, maradéktalanul ügyeljenek a törvény betartására, külföldiekkel ne álljanak szóba. A búcsúra a teljes létszámban mozgósított helyi biztonsági apparátuson túl a megye más városaiból is átvezényelték a – főleg az értelmiség egyes csoportjaival foglalkozó – államvédelmi munkatársakat.

Maga a búcsú – a korábbiaknál kisebb, de így is ezreket megmozgató részvétellel – incidens nélkül lezajlott. Nem korlátozták a moldvai csángók átjövetelét, és nem került sor a három évvel ezelőttihez hasonló röpcédulás provokációra sem. A templomhoz vezető utakat már előző nap elzárták; azokon egyenruhás és civil rendőrök, valamint a mozgósított hazafias gárda járőrei cirkáltak. A szokásnak megfelelően a hívek százai töltötték a templomban az éjszakát, az elemi higiéniai feltételek biztosítása nélkül. Néhány éve még búcsúkor a templomhoz vezető út mellett végig árusítóbódékat állítottak fel.

A délelőtti órákban, a legnagyobb tömegmozgás, a nagymise idején megjelent a templom környékén a megyei állambiztonsági apparátus egész vezetése (néhány tiszt a templom belsejében figyelte a híveket), a megyei pártbizottság propagandatitkára, a megyei szocialista művelődési és nevelési bizottság elnöke. A megyei pártkabinet igazgatója egyenesen a templomajtóban állva ellenőrizte a részvételt. A környéken a biztonsági emberek több kocsiból is figyelték az eseményeket, a szemben lévő iskola egyik ablakában pedig külön megfigyelőpontot állítottak

fel. A templomhoz vezető – a forgalomtól elzárt – bekötőút végénél a rendőrök felírták valamennyi parkoló gépkocsi rendszámát.

A megfelelő kegytárgyakkal való ellátottság hiányosságait mutatja, hogy a templom belsejében valóságos tömegjelenetek játszódtak le a szentképeket ábrázoló fényképek árusításánál. Egyházi nyomtatványokat egyáltalán nem árultak.

SZŰTS PÁL nagykövet

(12) Ferences följegyzés a pünkösdi búcsúról (1990)

Forrás: HD-CC 1990 Pünkösdszombatja

Pünkösd szombatja. Kora reggeltől özönlött a nép Somlyóra. 6 órakor elvégeztük a Kegytemplomban az első szentmisét. Déli egy óráig minden órában volt szentmise. Kilenc órától érkeztek, egymást követve a keresztalják. Csengőkkel, templomi lobogókkal, Mária-énekeket zengedezve. Több keresztaljával eljött az egyházközség plébánosa vagy káplánja. Amikor a kórház sarkánál feltűnt az újabb keresztalja, meghúzták a harangokat. Szinte egyvégbe szóltak a harangok, zengett-bongott, énekelt minden. A keresztalják a templom előtti térre vonultak be, ahol a Sz. János kápolna előtt rövid üdvözlő szavakkal fogadtam őket a Szűzanya nevében, és tájékoztattam a búcsú programjáról. Domokos Gyula úr pedig feljegyezte, honnan és hányan jöttek. Csodálatos volt a keresztalják összezsúfolt színképe, ki-ki a maga lobogójával, csengőjével, pergő dobjával. Az idősek tömegében sok-sok fiatal is volt. Sokan népi viseletben: székely és csángó ruhákban öltözve. Felcsíkról, Közép- és Alcsíkról sokan gyalogosan jöttek, keresztaljával. Legtávolabbról Zetelakáról jöttek gyalogosan, kb. 60 km-ről.

Délelőtt ½ 11 órakor kezdődött az ünnepi szentmise a templom előtti szabadtéri oltáron. A hatalmas tömeg egy emberként, fegyelmezetten vett részt a szentmisén, együt imádkozott és énekelt mindenki. A szentmisét és szentbeszédet Csató Béla, sepsiszentgyörgyi esperes végezte, több pap segédletével. Délután egy órakor megkezdődött a keresztalják sorbaállítása a Kissomlyó-hegy aljától kezdve egészen a templom előtti térig. A körmenetet a gyergyófalvi keresztalja nyitja meg, az élen haladva, ősi hagyomány szerint. Utána felsorakoztak a gyergyói, felcsíki és középcsíki keresztalják. A körmenet középpontjában haladt a kordont vivő diákok 40 tagú csoportja, tanáraik kíséretében. A kordon előtt ment a 40 tagú diáklány-énekkar. A kordonban vitte a Labarumot Nagy Béla úr, aki 1949-ben, az utolsó pünkösdszombati körmenetben ugyancsak hordozta a Labarumot, hivatalának veszélyeztetésével az akkori ateista karhatalomtól. Akkor ő megfogadta, hogy ha valamikor újra lesz körmenet, ismét ő fogja vinni a Labarumot. Ez szimbolikus esemény volt, mintegy átadva az ifjú nemzedéknek az ősi hagyományt. A Kissomlyó lejtőjén átadta Nagy Béla a Labarumot Fitos Elemérnek, a Márton Áron líceum végzős diákjának. A kordonban, a körmenet középpontjában vezette a körmenetet Bálint Lajos megyéspüspök úr, számos egyházmegyei és ferences pap kíséretében. A kordon után haladtak az alcsíki, udvarhelyszéki, nyárádmenti és háromszéki keresztalják és csoportok. Végül a gyimesi egyházközségek szép számú keresztaljai. A körmenetet a bákói csángók összesített csoporja zárta be. Délután 2 órakor harangzúgással elindult a nagy körmenet és 6 óráig egyvégben folyt. Amikor a kordon a papsággal felért a Kissomlyó-hegyére, a Szálvátor kápolna előtt a diáklányok elénekelték az Egészen szép vagy Mária éneket, melyet a nép felváltott.

Minden előzetes intézkedésünk ellenére a körmenet úgy elnyúlott, hogy az eleje már bejött a templom előtti térre, s a vége csak azután indult el a szent hegyet megkerülni. Délután 6 órakor a keresztalják zöme lejött a hegyről, a templom előtti téren szentmisét és szentbeszédet mondott Bálint Lajos püspök úr, papi segédlettel. Az átfutó eső ellenére nagy tömeg vett részt a

szentmisén. Utána a keresztalják indultak haza. A vasárnapra itt maradó búcsúsok nagy tömege a Kegytemplomban virrasztott, ősi szokás szerint.

A pünkösdszombat-délelőtti gyülekezés, a közös szentmise, a nagy körmenet együttvéve fenségesen-csodálatosan szép volt. A közvélemény 100.000-res tömegről beszélt. Egy biztos, hogy a templom, az utak és a tér szűknek bizonyultak ekkora tömeg befogadására. Idős emberek meghatódva sóhajtoztak: „Régen is volt sok búcsús Somlyón, de ennyi ember sohasem volt."

Székely népünk ősi hitéhez, hagyományához való ragaszkodásáról, a Szűzanya iránti mély tiszteletéről és szeretetéről tett tanúbizonyságot a bensőséges-fenséges ünnepléssel. Istennek hála, semmi fegyelmezetlenség, rendzavarás nem rútította el szép ünnepünket.

Pünkösd vasárnap. Pünkösdvasárnapján hajnalban a templomban virrasztók egy része Jézus hágóján, keresztutat végezve kivonult a Kissomlyó hegyére, ősi szokás szerint köszönteni a felkelő napot. Különösen a bákói csángók őrizték meg ezt a pogány gyökerű hagyományt. Népünk ősi hagyomány szerint pünkösdvasárnapján reggel, napfelkeltekor a felhőfoszlányokban a Szentlélek galamb képében repes (moldvai csángók szerint repecsel). Mások angyal alakot, vagy a Szűzanya képét vélik látni, karján a kis Jézussal. Miközben nézik a látomást, a Szentlélekhez és a Szűzanyához fohászkodnak és szent énekeket énekelnek.

A Kegytemplomban reggel 6 órakor kezdődnek a szentmisék és gyóntatások. Azokat, akik ott virrasztottak a templomban, a 6 órás szentmise után ott helyben megáldoztatjuk. Azután a szentáldozás kint lesz a zárda négyszögű udvarában. Minden órában van szentmise: 7-8-9 és 12 órakor. Az ünnepi nagymise kint a szabadtéri oltáron lesz megtartva, prédikációval, ½ 11 órakor. A többszörösen 10.000-res tömeg nem férne el a templomban. Így a hangszórókon keresztül mindenki bekapcsolódhat a szent áldozatba. Az ünnepi nagymisét dr. Jakubinyi György segédpüspök úr végezte papi koncelebrációval. A szép szentbeszédet ugyancsak ő mondta.

Pünkösdhétfő. Pünkösdhétfőn ugyancsak nagy létszámú közönség vett részt a szentmiséken a kegytemplomban, különösen a ½ 11 órai nagymisén és este 7 órakor. Ilyenkor a közelebbi falvak és város lakói jönnek el búcsút járni. Ez még a szombati és vasárnapi búcsús napok utórezgése.

(13) A körmenet rendje a somlyói búcsúban (1990–1992)

Forrás: a búcsúban kiosztott 4 oldalas, A/6 méretű stencil és a hirdetőoszlopra kihelyezett tábla. A közlésben követtük az eredeti névalakokat.

Gyergyóalfalu – Gyergyócsomafalva – Gyergyóújfalu – Gyergyószentmiklós – Tekerőpatak – Kilyénfalva – Szárhegy – Ditró – Orotva –Gyergyóremete –

Csíkszentdomokos – Balánbánya – Csíkszenttamás – Csíkkarcfalva – –Csíkjenőfalva – Csíkdánfalva – Csíkmadaras – Csíkrákos – –Göröcsfalva – Vacsárcsi – Madéfalva – Csíkcsicsó – Csíktaploca – Csíkszereda – Zsögöd – Csíkszentmihály – Ajnád – Csíkszépvíz – Csíkszentmiklós – Borzsova – Csíkdelne – Csíkpálfalva – Csíksomlyó – Csíkcsomortán

KORDON–PAPSÁG

Csíkszentgyörgy – Bánkfalva – Menaság – Nagykászon – Kászonújfalu – Kászonjakabfalva – Csíkszentmárton – Csekefalva – Csíkszentkirály – Csíkszentimre – Csíkszentsimon – Csatószeg – Tusnádközség – Újtusnád – Tusnádfürdő – Csíkkozmás – Lázárfalva – Csíkmindszent – Csíkszentlélek

Mikháza és Nyárádmente –

Szováta – Parajd – *Korond*

Farkaslaka – *Udvarhelyszentlélek* – Malomfalva – Székelyudvarhely – Bethlenfalva* – Kadicsfalva – Oroszhegy – Székelyszenttamás – Fenyéd – Máréfalva – Kiskápolnás –

Szentegyházasfalu – Lövéte és *a* Homoród völgye – Zetelaka – Zeteváralja – Küküllőkeményfalva – Varság

Gyergyóhodos – Maroshévíz – Gyergyótölgyes – Borszék – Szászrégen és környéke – Marosvásárhely és környéke.

Gelence-Hilib-Haraly – Szentkatolna – Imecsfalva – Kézdiszentlélek – Szárazpatak – Kézdiszentkereszt (Polyán) – Bélafalva – Esztelnek – Almás – Lemhény – Bereck – Martonos – Nyújtód – Szászfalu – Sárfalva – Ozsdola – Kézdivásárhely – Torja – Futásfalva – Csernáton és környéke – Sepsiszentgyörgy és környéke – Barót és környéke

Brassó és környéke

Gyimesfelsőlok – Gyimesközéplok – Gyimesbükk

Bákó-i csángók

* Elírva Betlehemfalva-ként.

(14) Nyilvántartás a búcsúba érkezett csoportokról (1990)

Forrás: a ferences rendház saját feljegyzése helyben őrzött füzetben.

Az eredeti szöveg *		**A felírt települések betűrendben****
1990. június 1-én pénteken este 8-kor. Lujzi Kaluger 3 autó, 130-140 ember, végig autóbusszal jöttek. Keresztvetés. József atya: Szűz Mária szeretettel vár mindenkit a búcsúra. A legtávolabbiak érkeztek a leghamarabb. Köszönjük a jó Istennek ezt a percet. Kérjük a Szűz Anyát, hogy segítsen. A templomban kérjék, hogy a távolban is vigyázzon a magyarokra, reánk, népünkre. Program Bukaresti magyar római katolikusok 46-an, este 10-kor. Autóbusszal jöttek, pap is jött velük, aki beszél magyarul. *1990. június 2-án Pünkösd szombatján.* Éjjel 12 órakor Máramaros szigetről jöttek 37-en és még többen vonattal hajnalig. Fiatal pap is jött velük. Farkaslaka 8,30, érkeznek mintegy 100-120 személy. Szeredáig autóbuszon érkeztek, onnan gyalog, zászlókkal. 1. Lemhény, Kézdivásárhely. Autóbusszal Csíkszeredáig, onnan gyalog, zászlókkal. Kántor vezetőjük. A résztvevők száma 130-140 személy, Dani Gergely. 2. Ditró. Autóbusszal és vonattal érkeztek Csíkszeredáig, onnan gyalog zászlókkal. 300 személy, káplán úr vezetésével, Pál László. 3. Mikháza, Nyárádmentéről. Autóbuszal Csíkszeredáig, a gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal mintegy 100-120 személy. A legtávolabbi búcsús csoport, amely régente gyalog tette meg a hosszú utat. 4. Görgényüvegcsűr. Fórika János plébános vezetésével, 150-200 személy. Autóbuszon a szeredai gimnáziumig, a gimnáziumtól gyalog. 5. Gyergyóújfalu, Sarlósboldogasszony. Fülöp Béla plébános úr vezetésével, templomi zászlókkal. Létszám: 200-250 személy. Autóbuszon és vonattal érkeztek a csíkszeredai pályaudvartól gyalog. 6. Oroszhegy, Nagyboldogasszony. Létszám 150 személy. Vezetőjük az egyház gondnoka, Szász Árpád. Autóbuszon a gimnáziumig, onnan gyalog.		1. Alsócsernáton /16 2. Barót /53 3. Bereck /26 4. Borzsova /34 5. Brassó /27 6. Budapest, Újlak /- 7. Bukarest /- 8. Bükszád /9 9. Csíkcsicsó /38 10. Csíkdánfalva /63 11. Csíkkarcfalva /50 12. Csíkmenaság /43 13. Csíkrákos /60 14. Csíksomlyó (Csobotfalva) /39 15. Csíkszentdomokos /62 16. Csíkszentgyörgy /42 17. Csíkszentkirály /28 18. Csíkszentlélek /40 19. Csíkszentmárton /46 20. Csíkszentmiklós /34 21. Csíkszentsimon /58 22. Csíkszenttamás /45 23. Csíkszépvíz /37 24. Csíkszereda /41 25. Csíktaploca /64

7. Zetelaka, Szent Kereszt felmagasztalása. Létszám, 250-300. Vezető: Kakucs Béla segédlelkész, kb. a hívők fele része gyalog tette meg az utat, a másik része autóbuszon és magánkocsival, 50 km.
8. Székelyszállás, Béke királynéja. Létszám 50-100. Autóbuszon a gimnáziumtól gyalog.
9. Bükszád. Létszám 45-50. Vezető: Ferenc István. Gimnáziumtól gyalog érkeztek, addig autóbuszon.
10. Lövéte, Kisboldogasszony. Vezető: Kolozsi László. Létszám 300-350 személy. Autóbusszal a Sörgyárig, onnan gyalog.
11. Székelyvécke. Létszám 240. Autóbuszon, a gimnáziumtól gyalog. Vezető: Birton Gyula.
11. Kézdiszentlélek, Szentlélekisten. Vezető Dávid Emil kántor, létszám 100-110 személy. Autóbuszon, a gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal.
12. Egrestő, Kisküküllő megye. Vezető Varga Rezső plébános. Szentháromság. Autóbuszon, gyalog, templomi zászló, létszám 50 személy.
13. Szentdemeter. Létszám 200-250. Vezető: Varga Rezső plébános. Autóbuszon érkeztek, a gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal.
14. Marosludas és Mezőszentangyal. [elírás, helyesen: Mezőszengyel]
15. Székelyudvarhely, Szentmiklós. Létszám 400-500. A vezető: András. Autóbuszon, a gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal.
16. Alsócsernáton, és Dálnok. Urunk színe változása. Vezető: Oláh János plébános. Létszám 110. Autóbuszon, a gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal.
17. Máréfalva. Vezető: Jakab István kántor, létszám 70. Autóbuszon, a gimnáziumtól gyalog.
18. Gyergyóalfalu, Szent Simon, Szent Júdás. Vezető Sófalvi János, Rózsa Gábor. Létszám 1500-2000. Autóbusz, vonat, templomi zászlókkal.
19. Gyergyócsomafalva. Létszám 400. Vezető: Sándor plébános. Autóbuszon, gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal.

Gyergyószentmiklós, Szent Miklós püspök, létszám 60. Vezető Hajdú István plébános. Vonattal, az állomástól gyalog.

20. Esztelnök, létszám 53. Autóbuszon, gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal.
21. Gelence. Létszám 100. Vezető Götér Ilona. Autóbuszon, gimnáziumtól gyalog, templomi zászlóval, 90 %, mind fiatalok.
22. Szárhegy. Vezető: Vatány Gábor. Létszám 120. Autóbuszon, gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal. sok fiatallal.
23. Parajd. Vezető: Simon Sándor, létszám 100. Autóbuszon és gyalog a gimnáziumtól zászlóval.
24. Lupény. Vezető Tóth János plébános. Létszám 44. Autóbuszon, templomi zászlóval.
25. Zabola. Létszám 53. Vezető: Kelemen János. Autóbusszal és templomi zászlóval.
26. Bereck, Martonos és Ojtoz. Vezető: ... Ferenc. Létszám 160-200. Autóbuszon, templomi zászlóval.
27. Brassó. Vezető: Csicsai Albert főesperes, Máté Vilmos. 3 autóbusz, templomi zászlóval, létszám 500.
28. Csíkszentkirály. Vezető Szilágyi István plébános, létszám 500. Gyalogosan érkeztek.
29. Nagyvárad. Két személy, Nagy Julianna, Molnár Veronka.
30. Marosvásárhely. Vezető Léstyán Ferenc. Létszám 300. Autóbuszon és gyalog, a gimnáziumtól templomi zászlóval.
31. Tusnádfürdő. Vezető Vincze János plébános. Létszám 150-200 fő. Autóbuszon, vonaton és magánkocsin, a gimnáziumtól gyalog.
32. Nagykászon. Vezető Ferenc Sándor kántor. Létszám 150. Autóbuszon, templomi zászlókkal.

26. Csíkzsögöd /49
27. Csomortán /39
28. Dálnok /16
29. Debrecen /55
30. Egrestő /12
31. Esztelnek /20
32. Farkaslaka/-
33. Gelence /21
34. Görgényüvegcsűr /4 /61
35. Göröcsfalva /60
36. Gyergyóalfalu /18
37. Gyergyócsomafalva /19.
38. Gyergyóditró /2.
39. Gyergyószentmiklós /-
40. Gyergyóújfalu 5
41. Gyimesbükk /59
42. Gyimesfelsőlok /51
43. Gyimesközéplok /57
44. Imecsfalva /63
45. Kézdiszentlélek /11
46. Kézdivásárhely /1
47. Lemhény /1
48. Lövéte /10
49. Lujzikaluger /-
50. Lupény /24
51. Madéfalva /36
52. Máramarossziget /-
53. Maréfalva /17
54. Marosludas /14
55. Marosvásárhely /30
56. Martonos
57. [Mezőszengyel] /14
58. Mikháza, Nyárádmentéről /3
59. Nagykászon /32
60. Nagyvárad /29
61. Ojtoz /26
62. Oroszhegy /6
63. Ozsdola /52
64. Parajd /23
65. Petrozsény /54
66. Pilisszántó /56
67. Szárhegy /22
68. Székelyvécke /11.
69. Székelyszállás /8

33. Szentegyháza, Szentkeresztbánya Vezető András József plébános. Létszám 500, gyalog és autóbuszon templomi zászlókkal. 34. Csíkszentmiklós, Borzsova. Vezető Gergely Géza plébános. Létszám 600. Gyalog érkeztek, templomi zászlókkal. 36. Madéfalva, Vezető Bereczi István. Létszám 350. Gyalog jöttek, templomi zászlókkal. 37. Szépvíz. Vezető Bara Ferenc plébános. Létszám 1100. Gyalog, zászlókkal. 38. Csicsó. Vezető: Bereczi István, létszám 600-700. Gyalog, zászlókkal érkeztek. 39. Csíksomlyó, Csobotfalva, Csomortán. Vezető Gergely István plébános. Résztvevők száma 600. Gyalogosan érkeztek. 40. Csíkszentlélek. Vezető Simon Miklós plébános. Szám 400. Gyalog jöttek zászlókkal. 41. Csíkszereda. Vezető Borbély Gábor, György Tibor. 3200. Gyalog, zászlókkal érkeztek. 42. Csíkszentgyörgy. Vezető *(nincs)*. Szám 600. Gyalog érkeztek, zászlókkal. 43. Csíkmenaság. Vezető Györgydeák Lajos plébános. Szám 400, gyalog érkeztek, zászlókkal. 44. Szováta. Vezető Kőszegi János kántor, számuk 250. 45. Szenttamás. Vezető Ágoston Imre, létszám 250. Gyalog érkeztek zászlókkal. 46. Csíkszentmárton. Vezető Kósa Vilmos főesperes. Szám 400. Gyalog érkeztek, zászlókkal. 47. Tusnád. Vezető Sebestyén Domokos. Szám 100. Gyalog és vonaton zászlóval. Budapest, Újlak, Sarlósboldogasszony plébánia képviseletében 1. Udvardi László a Caritas szeretetszolgálattól, 2. Füle István. 48. Varság. Vezető Vas T. János kántor. Szám 70, autóbuszon érkeztek. Taploca szám 500, gyalog érkeztek. 49. Zsögöd. 200. 50. Karcfalva, vezető nincs, számuk 200, gyalog, zászlókkal érkeztek. 51. Gyimesfelsőlak. Vezető Berszán Lajos plébános, szám 550. Gyalog érkeztek zászlókkal. 52. Ozsdola. Vezető Jakab Kálmán plébános, szám 200, autóbuszon érkeztek. 53. Barót. Vezető Tripán Lajos segédlelkész, szám 110. Autóbuszon és személykocsin érkeztek. 54. Petrozsény. Vezető Mátyási Lajos Szám 53, autóbuszon érkeztek. 55. Debrecen, 40 fő Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, Fodor András káplán, hittanár. 56. Pilisszántó, szám 37. Záborszki Kálmán plébános, 8 noviciátus nővér. 57. Gyimesközéplok, Hidegség. Vezető Szilveszter Imre Gábor plébános, szám 300. Gyalog érkeztek zászlókkal. 58. Csíkszentsimon. Vezető Sófalvi József plébános, szám 400, gyalog érkeztek zászlókkal. 59. Gyimesbükk, vezető Tankó Antal gondnok, szám 400, gyalog érkeztek, zászlókkal. 60. Rákos, Göröcsfalva Vacsárcsi Vezető Buzás Árpád plébános. szám 700. Gyalog érkeztek, zászlókkal. 61. Görgényüvegcsűr. Vezető Fórika János plébános. Szám 250 (autóbusz.) 62. Csíkszentdomokos. Vezető káplán. Szám 200, gyalog. 63. Imecsfalva. Vezető nincs, szám 12, autóbusz. Zsilvölgye. vezető nincs, szám 115, vonat. (Áthúzva) Csíkszenttamás, vezető nincs, szám 200, (áthúzva), gyalog és vonat. 63. Dánfalva. Vezető nincs, létszám 500 (gyalog). 64. Taploca, létszám 1000, plébános úr kísérte. *Összesen 23.344*		70. Székelyudvarhely /15. 71. Szentdemeter /13. 72. Szentegyháza /33 73. Szentkeresztbánya /33 74. Szováta /44 75. Tusnád /47 76. Tusnádfürdő /31 77. Vacsárcsi /60 78. Varság /48 79. Zabola /25 80. Zetelaka /7 81. Zsilvölgye /-

* Az eredeti szövegen nem változtattunk. A helységnevek után néha fel van írva a templom titulusa is. A sorok (érkezők) egy része 1-től 64-ig meg van számozva (nem hibátlanul, a 11-es sorszám is, Görgényüvegcsűr is kétszer szerepel). Az elírást [ ]-ben igazítottuk.

** A különböző együtt érkezett települések itt szétválasztva, külön-külön állnak. A visszakereshetőség érdekében a / jel utáni számok arra a sorszámra utalnak, amelynél az eredeti kijegyzésben a létszámra és vezetőre vonatkozó további adatok szerepelnek. Az eredetiben megszámozatlan helységekhez itt sem nem írtunk számot.

(15) Ferences följegyzés a pünkösdi búcsúról (1993) 567. j 171. oldal

Forrás: HD-CC 1993 Pünkösdi búcsú

PÜNKÖSDI BÚCSÚ – Ebben az évben május 29-én volt a pünkösdszombati nagy zarándoklat, és május 30-án pünkösdvasárnap szép ünnepe. Már egy hónappal előbb megkezdtük az előkészületeket a nagy eseményekre, amely abban állt különösképpen, hogy Albert atya felkérte a Városi Polgármesteri Hivatalt, legyen segítségünkre a búcsú zökkenőmentes lebonyolításában. Nevezett hivatal mozgósította a rendőrséget a forgalom irányítására és a rend fenntartására. Utasítást tett közzé az árusokra vonatkozóan. Albert atya megkérte még a Megyei Kórház Igazgatóságát is közreműködésre. Mindnyájan készségesen álltak szolgálatunkra. Elismerés és köszönet a mi részünkről mindannyiuknak. Somlyói férfiakból és a Márton Áron gimnázium tanáraiból megszerveztük, kiképeztük és beosztottuk a karszalagos rendezői szolgálatot. Albert atya felépítette a két Somlyó-hegy közötti téren a szabadtéri oltárt. Beszerezte a hangerősítő berendezést, és a hangszórók részére vasoszlopokat állíttatott. Elkészíttette a tájegységeket jelző táblákat. Bizony, elég tennivaló akadt, de Isten segítségével minden jól sikerült. Én magam a szabadtéri oltárnál tartandó előadások, ismertetések, ima- és énekprogram anyagát állítottam össze. Előkészületeket tett a budapesti Duna TV is: állványokat állított fel a kegytemplomban és a hegyen. Nagy fényű lámpákkal világítottak este a templomban, amiért mi ráförmedtünk a mesterekre: „Ne zavarják a búcsúsok áhítatát, imaprogramját!" Ők ezt türelemmel elviselték, de amikor pünkösd után a Duna TV egy órás programban, minden oldalról bemutatta a zarándoklatot, elismertük mi is, hogy el kell tűrnünk őket, mert csak úgy tudnak jó felvételezést készíteni a búcsúról.

Május 28-án, pénteken estére igen sok búcsús gyűlt össze, akik a kegytemplomban imádkozva-énekelve virrasztottak.

Május 29-én, pünkösdszombatján reggel 6 és 7 órakor szentmisét végeztünk a kegytemplomban. 9 óráig gyülekeztek a keresztalják, majd folyamatosan irányították őket a Kis-Somlyó hegyére, a két Somlyó-hegy közötti térségbe. A keresztalják megkerülték a Szálvátor képolnát és az oldalcsapáson ereszkedtek le a nyeregbe. Ott fogadta őket a rendezői csoport. Berszán László tanár irányításával számba vették őket és a karszalagos rendőrök elvezették a tájegységenkint táblával jelzett helyükre. 9 órától délután 1 óráig foglalkoztattuk a már beérkezett zarándokokat. A tájékoztató szolgálatra felkértük Nagy Antal gimnáziumi tanárt, aki a keresztalják bejelentése mellett a búcsúra vonatkozó ismertetéseket és alkalmas idézeteket olvasott be a mikrofonba. Kántori énekvezetésre meghívtam Koncsag László gyimesbükki kántort, aki erős hangon vezette a népénekeket és a közös imákat. A rózsafüzért tizedenként végeztük, közbeiktatva egy-egy hirdetést és Mária-éneket, csodálatos látvány volt, mint vonultak fel a keresztalják a Szálvátor kápolnához és onnan le a térségbe. Nem minden sikerült úgy a rendezésben, ahogyan azt előre elterveztük, de alapjában véve nagyobb hiba, vagy rendbontás nem történt. Sikeres volt az az elgondolásunk, hogy az egész nagy búcsús zarándoksereg egyszerre vett részt az ünnepi szentmiseáldozatban.

½ 1 órakor megérkezett a kordon a Labarummal, a főpapsággal, segédlettel és a vendégekkel. A körmenet vezetője volt Bálint Lajos gyulafehérvári érsek, az ő vendége Kada Lajos érsek, bonni nuncius, dr. Jakubinyi György segédpüspök, P. Szőke János Caritas-főnök, P. Benedek Domokos miniszter-provinciális, és sokan más papok. Az ünnepi szentmisén áldozópapok nagy serege koncelebrált. Néhány ferences atya és egy pár plébános gyóntatott, éppen elegük volt. Az oltáremelvény előtt sorakozott fel a Márton Áron és Segítő Mária gimnázium énekkara Köllő Ferenc tanár vezetésével. Elénekelték az Egészen szép vagy Mária és a Magasztalja énekeket. Az énekkar tagjai, fiúk és lányok székely népviseletben jelentek meg. A Kisbazilikajelvényt ifj. Borsodi László diák vitte, a Labarumot Sándor Attila és Nagy Attila végzős diákok, felváltva. A kordon körüli rendezők id. Borsodi László tanár, és Silló Géza tanár voltak. Más gimnáziumi tanárok is társultak a rendezőkhöz: Antal Zsombor, Pozsonyi Mihály.

Délután 1 órakor kezdődött a főpapi koncelebrációs szentmise. A tekerőpataki fúvószenekar vezetésével az egész hívő közösség rázendített a szentmise kezdő énekére: „Leborulok oltárodnál, nézd, Uram, egész a földig…" Csodálatosan hangzott a zarándokok nagy tömegének egybehangzó éneke. A bevezetőt a szentmiséhez és a szentbeszédet Kada Lajos érsek úr mondta. Meghatódottan így kezdte el prédikációját: „Soha nem beszéltem még ilyen nagy magyar közösség előtt." Szépen, egyöntetűen folyt a búcsús sereg közös imája és éneke a szentmise alatt. Az áldoztatás azonban nehézségbe ütközött. Nehezen jutottak el az áldoztató papok a kitűzött áldoztatási pontokra. Áldoztatás alatt megbolydult a széleken a keresztaljákhoz nem tartozó nép és megindult a lejáró út felé. Hangszórón keresztül kétszer is felhívtuk a figyelmet, hogy maradjon mindenki a helyén a szentmise befejeztéig. Nem tudtuk az elindult csellengőket megállítani. A himnuszok eléneklése után egy személyautó tört utat magának, fehér zászlóval jelezvén, hogy viszik az Oltáriszentséget, ami megmaradt az áldozás után. Az autó nyomában haladt a kordon a főpapsággal. A kötetlen tömeg egyszeriben a lejáró utat megrohamozta. Mikor levonult a nagy népáradat, szépen felsorakoztak a keresztalják, és formás körmenetben vonult le a térről. Ez a szervezetlen megrohanás volt az a pont a szervezésben, amikor az irányítás kiesett a kezünkből. (Később levontuk a tanulságot a tanár urakkal.) Még megemlítem, hogy 400 cserkész is részt vett a szentmisén, körülvéve az oltáremelvényt. A vendégek csoportjában nagyon sokan voltak Magyarországról, egy kisebb csoport Németországból, és Franciaországból is volt egy ifjúsági csoport. Erdély több városából és vidékéről jöttek zarándok csoportok, beleszámítva a moldvai csángómagyarokat. Bukarestből is volt egy autóbusz-csoport, róm. kat. papjukkal együtt.

A nagy körmenet befejeztével a kegytemplom előtti téren du 6 órakor volt ismét szentmise, amelyet a segédpüspök úr, dr. Jakubinyi György celebrált. Sokan vettek rész ezen a szentmisén is, ámbár a keresztalják, különösen a gyalogosan zarándoklók indultak haza.

Pünkösdvasárnapján búcsús sorrendben voltak a szentmisék: 6-7-8-9 órakor. Az ünnepi nagymisét ½ 11-kor Bálint Lajos érsek úr végezte. Szentbeszédet mondott P. Szőke János. A kegytemplom zsúfolásig megtelt búcsúsokkal. Akik kint rekedtek, a templom előtti téren szóltak a hangszórók. Így mindenki részesülhetett a szentmise kegyelmeiben.

Még megemlítem: találgatások folytak a résztvevők között: hányan voltak a búcsúsok, különösen pünkösdszombatján? Sokan 100-200-250 ezerre becsülték a létszámot. Mi magunk között 100-120 ezerre becsültük. Az összlétszám szombaton és vasárnap lehetett 150 ezer.

A pünkösdi búcsú előkészítésében, levezetésében és kiértékelésében igen nagy segítséget nyújtott nekünk Pedres József bácsi, a mi templomőrünk nyári időszakban, és Borsodi László tanár. A Szűzanya jutalmazza meg őket áldozatos tevékenységükért.

HAZAI TV. ADÁS A BÚCSÚRÓL – A bukaresti TV magyar adásának szerkesztői, Tövissi Ildikó és Mráz Ferenc videófelvételt készítettek a búcsúról. Egy héttel a búcsú után, a hétfői

magyar TV adásban olyan esszé-filmmontázst készítettek, amiben néhány képben mutatták a búcsúsokat; a lényeges, jellemző képmutatást elhanyagolták. Néhány jelenetet mutattak a kegytemplomban imádkozókról, a letelepedett búcsúsokról; a többi kép hegyeket, erdőket, mezei képeket, szántóföldeket mutatott. Ez a tévés szerkesztésmód nemtetszést és méltatlankodást váltott ki az emberekben, amit a sajtó hasábjain kifejezésre juttattak. Így Székedi Ferenc, az RMDSz csíki elnöke a Romániai Magyar Szóban egy elmarasztaló bírálatot tett közzé. Antal Áron tv. szerkesztő úr felvette a kesztyűt, és éles hangon replikázott a támadásra. Még több elmarasztaló bírálat is jelent meg a sajtóban, míg végül Nagy Benedek csíkszeredai képviselő pozdorjává törte a replikát, kifejtve a sajtócikkben. Ez a TV adás minden egyéb lehetett, csak az nem, ami kellett volna legyen: a pünkösdszombati búcsú bemutatása a maga valóságában, amire vágytak az emberek. Ebből nem lehet TV esszé-montázst alkalmazni.

(16) Szervezési és magatartási útmutató (1998)

Forrás: *Csíksomlyó, pünkösdi búcsú 1998.* (a búcsúra kiadott képes füzet, szerzők, szerkesztők, kiadás helye és kiadó nélkül megjelent nyomtatvány 16 oldalon)

I. Csíksomlyó – Mária-kegyhely[2]

Csíksomlyó ősi Mária-kegyhely. Búcsújáról már a XV. század elejétől említés történik. A pünkösdi zarándoklatot 1567 óta, vagyis a Nagyerdei (Tolvajosi) győztes csata után tartják, annak emlékére, hogy a csíki és gyergyói katolikusság elhárította szülőföldjétől az erőszakos hittérítés veszélyét.

A fenti két történelmi örökség folytán Csíksomlyón minden évben két búcsút tartanak: a tavaszi, pünkösdszombati- és az őszi Mária neve búcsút. Tekintettel a pünkösdi zarándoklatnak az utóbbi években kialakult tömegméreteire, az alábbiakban ezzel a búcsúval foglalkozunk.

A csíksomlyói Mária-kegyhelyre, a Szűzanya csodatevő szobrához való pünkösdi zarándoklat, - a fent említett ok miatt, - elsősorban a katolikus székelység életének nagy eseménye. Ez azonban nem zárja ki az egész erdélyi katolikus magyarság, de más felekezetű testvéreink részvételét sem, amennyiben a hely szellemének tiszteletben tartása mellett, igaz hittel és jószándékkal érkeznek ide, hogy az itt töltött órák, napok élménye hozzájáruljon lelki tisztulásukhoz, megújulásukhoz.

II. **Zarándoklat**

A zarándoklatnak az utóbbi időben több formája alakult ki. Régi hagyomány szerint, közelebbi, de sok esetben távolabbi egyházközségek keresztaljai is gyalog teszik meg az utat Csíksomlyóra. A távolabbi vidékek búcsúsai - ugyancsak szervezetten, - társasgépkocsival, vagy vonattal érkeznek Csíkszeredába és csupán a Szék útján fejlődnek fel keresztaljába. Sokan szervezetlenül jönnek, egyéni kezdeményezés alapján. Az utóbbi csoporthoz tartozik Csíkszereda lakosságának zöme, akik a Somlyóra vezető összes utakat és ösvényeket veszik igénybe. A külföldi zarándokok társas kirándulás keretében érkeznek. Azok a külföldi csoportok, akik valamely testvérvárosi-, vagy községi kapcsolatuk folytán jönnek a búcsúra, jól teszik, ha a nevezett testvéregyházközség keresztaljához csatlakoznak.

A kegyhelyig megtett útnak egy közös jellegzetessége van: a búcsújárókat egyöntetű lelkesedés és áhítat hatja át, amelyet a Szűzanyához való érkezés, a vele való találkozás öröme táplál. Ezért illő, hogy az egész úton a keresztalják, vagy hasonló csoportok viselkedése - ahogy ez általában szokásban van, - összhangban legyen a zarándoklat értelmével, végső céljával.

---

[2] A vastagon szedett alcímek 1998-ban és 2004 után nem szerepeltek, az alfejezetek a római szám utáni első mondattal kezdődtek. Itt az áttekinthetőség megkönnyítésére hagytuk meg az alcímeket.

III. **Otthoni előkészületek**

A búcsús csoportok csak alapos előkészület után indulhatnak útnak. Lelkipásztoruk vezetésével ki kell jelölniük a zászlóvivő férfiakat és nőket, a csengettyűs fiatalokat, az előimádkozó- és énekvezető híveket. Helyesen teszik, ha a menetoszlop elején a keresztalja helységjelző tábláját viszik. A tábla vivőit is ki kell választani.

Az öltözéket az időjárásnak és az előrejelzéseknek megfelelően kell előkészíteni. A lábbeli - főként a gyalogos zarándokok esetében - könnyű és kényelmes legyen. A szükséges élelmet és ivóvizet össze kell csomagolni, amit a keresztalját követő szekérre föl lehet rakni. Kerülendő a szeszes ital. Ennek szelleme nem egyeztethető össze a búcsú szellemével, a közös utazás törvényeivel. Hasonlóképpen tartózkodni kell a dohányzástól a keresztalja menetelése idején.

Ha az egyházközség területén fúvós zenekar létezik, ajánlatos felkérni, hogy kísérje el a keresztalját a búcsúra. Műsorukat a különböző szent énekek dallamaiból kell összeállítani. Világi nótákat nem illik játszani.

Régi hagyományt őrizve, a szomszédos községek keresztaljai bevárják egymást és -a szokásos üdvözlet után - együtt haladnak a kitűzött cél felé. A távolabbról indult keresztaljákat, amelyek a helységen átvonulnak, szép hagyomány ivóvízzel, esetleg kaláccsal megkínálni.

IV. **Felvonulás**

A kegytemplom elé érve,[3] illetve a Kissomlyó nyergébe való felvonulás az érkezés sorrendjében történik. Kivételt képez a gyergyóalfalvi keresztalja, amelynek történelmi öröksége van a búcsú- kezdetében. Ez a kegytemplom előtt marad, - esetleg az egyházközséget képviselő kis csoport, -és bevárja a Kordon indulását, melyben a szent jelvények és a főpapság vonul. Előttük felsorakozva vezeti a menetet föl a hegyre, a hagyományos úton.

A kegytemplomhoz érkező keresztaljákat harangszó köszönti, hangosbemondó tájékoztatja a továbbiakról és karszalagos rendezők irányítják az előzetesen kijelölt útvonal felé. A kötetlenül érkező búcsúsok az általuk jónak vélt irányban vonulnak fel a Hegyre, vigyázva arra, hogy ne zavarják és ne akadályozzák a keresztalják útvonalát.[4]

A Kordon megszervezését és felvonulását külön kordonbizottság rendezi.

Megjegyzés: A búcsú napján reggel 6 órától gyónási és áldozási lehetőség van a sekrestyében, vagy a kolostor négyszögű udvarában. Akik korábban érkeznek igyekezzenek kihasználni ezt a lehetőséget.

A kegytemplomban külön őrség áll az oltár feljárójánál. A fölmenés a kegyszoborhoz jobbról balra történik. Ez az őrség vigyáz arra, hogy a Szűzanya kegyszobrához való fölmenetel csendben és rendben, nagyobb tolongás nélkül folyjon le. A kegytemplomba való be- és kivonulást úgy szervezik meg, hogy a templomhajó közepén vonuljanak előre az újonnan jött búcsúsok és a padok két oldalán menjenek ki a templomból, helyet adva az újabb csoportoknak.[5]

V. **Kordon**

A Kordon megszervezése és felvonulása: Úgy a régebbi, mint a felújított búcsújárások rendjében megkülönböztetett szerepe volt és van ma is a Kordonnak, annak a mozgó kötél-keretnek, amelyet a Csíkszeredai Márton Áron Főgimnázium és[6] a Segítő Mária Gimnázium népviseletbe öltözött diákjai visznek, tanárjaik felügyelete mellett. A Kordon hivatott arra, hogy biztonságos védelmet nyújtson a tradicionális egyházi jelvények (Kisbazilika jelvénye, a Labarum) hordozóinak és a papságnak.

---

3 2016: A kegytemplom előtti felfejlődés

4 Betoldás 2001-ben, (ami 2004-től már kimaradt): „Mindenkinek be kell tartania a rendezők utasításait."

5 Ezt még 2016-ban is így olvashattuk, holott ekkor már más volt a templomi irányítás rendje.

6 2016-ban kihagyták: „a Csíkszeredai Márton Áron Főgimnázium és"

A Kordon összeállítása a következőképpen történik: Elöl népviseletbe öltözött fiú viszi a Kisbazilika-jelvényt. Mögötte két pár székelyruhás fiú és lány halad, utánuk a Labarum, melyet e fent említett gimnáziumok 1-1 végzős növendéke visz. Ezeket a tanáraik jelölik ki érdemük szerint. A Labarum után néhány ministráns gyermek, majd a papság következik. Az elmúlt évek tapasztalata alapján, – de a rendtartás szempontjából is, – fontos, hogy a Kordonon belül csak liturgikus ruhába (legalább karingbe) öltözött papság vonuljon föl. A világi méltóságok, akik úgy akarnak részt venni a búcsús szentmisén, hogy a helyszínre a körmenettel vonulnak ki, nyomban a Kordon után sorakozhatnak fel. Mellettük karszalagos kisérők haladnak.

A Kordon előtt a következő sorrendben foglalnak helyet a résztvevők: Legelöl a gyergyóalfalvi egyházközség keresztalja. Utána a Csíksomlyói Passió-játékok testülete, saját zászlójukkal, majd a Segítő Mária Gimnázium diákjai, tanáraik kíséretében és saját lobogóik alatt. Őket követi a Segítő Mária Gimnázium vegyes kórusa, (100–120 fő),[7] a különböző szerzetesnők csoportjai és a jelenlévő Lovagrendek, megfelelő sorrendben való felállításban. Végül következik a Kordon és bezárja a menetet a világi méltóságok csoportja.

A Kordon a kegytemplom előtti térről délelőtt 11 órakor indul a Kissomlyó hegyére, harangszó kíséretében. A Szálvátor kápolnánál a diákok vegyeskara elénekli az „Egészen szép vagy Mária" éneket, amelyet főpapi áldás követ. Ezek után tovább vonul a menet a Hármashalom oltárhoz, a remetelak mögötti lemenő úton. Itt még egyszer eléneklik a diákok a fent említett Mária-éneket.[8]

VI. Elhelyezkedés a Nyeregben

A Hármashalom emelvény előtti térségen, az oda érkező keresztalják a tájegységeket jelző táblák körüli, kordonnal bekerített területen helyezkednek el. Irányításukat a karszalagos rendezők végzik. Minden keresztalja-vezető vigyáz arra, hogy csoportjának tagjai a nekik kijelölt helyükön maradjanak és főleg a kordonok közötti szabad utat ne torlaszolják el. Azok a keresztalják, melyek ragaszkodnak azon ősi szokáshoz, hogy a Szálvátor kápolnához fölmenjenek, ezt megtehetik, de úgy, hogy a Szenvedő kápolna felől érkezzenek és a remetelak mögött ereszkedjenek le a térségre. Onnan a karszalagos rendezők irányítják tovább.

Már a keresztalják megérkezésétől kezdve szentgyónást lehet végezni. Ezt a tájegységek területei között szabadon hagyott folyosókon kell keresni. A gyóntató pap hollétét fehér zászló jelzi. | A szentmise előtt rendtartásban a cserkészek is besegítenek. Mindenkitől elvárják, hogy rájuk hallgassanak, hiszen fiatal koruk ellenére is felelősségteljes feladatot vállaltak magukra. |[9]

Az oltáremelvény a főpapságnak, az együtt miséző papságnak és a ministránsoknak van fenntartva. A zarándokoknak tartózkodniuk kell attól, hogy erre a térségre bármilyen ürüggyel is behatoljanak. Az oltár keleti oldalán, a Szűzanya szobrától balra a zenekar (ha van ilyen) helyezkedik el. A nyugati oldalon a világi méltóságok számára fenntartott hely mögött a kórus foglal helyet. Ezeket a területeket mindvégig szabadon kell hagyni, hogy azokat a kijelölt személyek és közösségek foglalhassák el. A különböző egyházi rendek képviselői és a Lovagrendek a keleti oldalon helyezkednek el.

A búcsú szervezői az oltártól hangosbeszélőn keresztül, mindenről tájékoztatják a zarándokokat. A közérdekű tudnivalókon és a beérkező csoportok köszöntésén kívül, közös imák és szent énekek hangzanak el, amelybe a jelenlévők is bekapcsolódnak. A szervezők, munkájuk sokrétűségére való tekintettel elvárják, hogy munkájuk közben ne zavarják. A szentmise előtt és alatt tilos bármilyen magánjellegű hirdetést közölni. Az előkészületi idő és a szentmise alatt

[7] 2016-ban: „(30–40 fő)"

[8] 2016-ban ez az utolsó mondat kimaradt.

[9] A | | közötti két mondat 2001-től kezdve már kimaradt.

semmi féle zenekar, vagy énekkar nem szerepelhet, hacsak a szervező bizottságtól erre engedély nem kért és kapott.

A beérkezett keresztalják és csoportok mindvégig a helyükön maradnak és imádságos lélekkel várják a szentmise kezdetét. A vezetők, egyháztanácsosok feladata, hogy felügyeljenek zarándokcsoportjuk viselkedésére: figyelmeztessék a hely szellemére, az esemény fenségességére és követeljék meg, hogy mindenki tartsa be az együttlét alapszabályait. A csíksomlyói búcsú minden résztvevője egyenlő, ugyanolyan jogok és kötelességek illetik meg. Közös erőfeszítéssel elejét kell vennünk annak, hogy egész csoportok csatangoljanak az erdőben, ott szórakozzanak, tüzet gyújtsanak és ezáltal a búcsús közösséget zavarják. Szemetet szétdobálni ugyancsak illetlenség a szent helyen. Váratlan zivatar, zápor, vagy jéghullás esetén arra kell vigyázni, hogy pánik ne törjön ki, s mindenki önmaga védelmén kívül, segítsen a mozgássérülteken, vagy az idős híveken. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy ennyi ember nem tud egyszerre az eső elől menedéket találni.[10]

A búcsú és a szentmise lefolyását, látványát megörökíteni óhajtó filmezők, fényképészek a számukra kijelölt keretek között mozoghatnak. Előzetes engedélyt kell kérniök, hogy az oltár közelébe juthassanak filmezni. Semmiképpen sem engedhető meg, hogy az eseményeket zavarják, mindvégig központi helyeken forgolódjanak. Filmezni az oltár közvetlen közelébe, vagy annak előterére fölmenni tilos. Munkájuk közben legyenek tekintettel arra, hogy a zarándokok a szent cselekményeket látni, figyelemmel kísérni akarják. Ez minden filmezésnél és közvetítésnél fontosabb.

A karszalagos rendezőknek, de az egész közösségnek is szívügye kell legyen, hogy a szentmise közben oda nem tartozó emberek az oltárt ne tudják megközelíteni, zavart keltő viselkedéssel botrányt okozni.

Mindazok, akik a búcsú lefolyása alatt pénzt szeretnének a perselybe dobni, megtalálhatók a Máriapersely felírásos faládák a tájegységet jelző táblák közelében. Ezek, mint adományok a kegyhely fenntartására és a búcsú rendezésére lesznek fordítva.

A szentmisén részt vevő búcsús hívek a legnagyobb áhítattal, átéléssel kapcsolódjanak bele a közös istentiszteletbe. Imádkozzanak és énekeljenek egy szívvel-lélekkel. Így lesz kedves és elfogadott Isten előtt legszentebb áldozatuk. Ahhoz, hogy pontosan tudják követni a liturgia menetét, használják a miserendet tartalmazó kis füzetet, amelyet a ferences atyák állítottak össze és a cserkészektől lehet beszerezni.

Az ünnepi szentmise kezdete déli 12,30- kor lesz.

Ne hagyja el senki a térséget a szentmise befejezése előtt. Szükség esetén hívják fel a rendbontók figyelmét az illő viselkedési normákra!

Szentáldozáshoz szentmise közben lehet járulni. A szentáldozást a kordonok mentén szolgálja ki a papság és a kisegítő papság. Igen fontos, hogy aki áldozott, azonnal adja át helyét a következő áldozónak, ő pedig a legrövidebb úton vonuljon vissza a helyére. Gyakoroljanak az Oltáriszentséghez járulók nagy fokú türelmet egymással szemben. Lassankint mindenkire sor kerül. Aki nem jut hozzá, hogy ott a helyszínen áldozzék, lent a kegytemplomnál a kolostor négyszögű udvarában lehet szentáldozáshoz járulni. Ott folytonosan áldoztatnak.

VII. Az ünnepi szentmise befejeztével megkezdődik a levonulás a Kissomlyó térségéről.

Az összes zarándokoknak tudniuk kell, ez is szerves részét képezi a pünkösdszombati búcsújárásnak. Szükséges, hogy lemondva minden sietésről és egyéni kezdeményezésről, be kell tartani az előre meghatározott sorrendet: a levonulás élén a fúvószenekar indul, utána a gyergyóalfalvi keresztalja következik, majd a gimnáziumi diákok, végül az egyházi rendek és

[10] 2001-ben itt – az utána következő szöveg változatlan hagyásával – új alfejezetcím került be: *Szentmise*.

lovagrendek képviselői olyan sorrendben, ahogyan a felvonuláskor történt. A Kordon zárja a menetet, melyet a világi méltóságok csoportja követ. Ezen élcsapat elhaladása után a térség nyugati oldalán elhelyezett keresztalják egymás után sorakoznak fel, kb. így: Gyergyó vidéke, Felcsík, Alcsík, Kászon, Udvarhelyszék, Háromszék, A külföldről jött zarándokok, A gyimesi községek keresztaljai, és így tovább... Azok a lelkipásztorok, akik egyházközségeik híveivel érkeztek a búcsúra, kívánatos, hogy a levonuláskor is tartsanak velük. A Kordon érkezését a kegytemplom elé, harangszó jelzi. Azok a keresztalják, akik azonnal indulnak haza, a kegytemplom előtt vesznek búcsút a Szűzanyától és a kegyhelytől. Azon búcsúsok számára, akik itt maradnak, Somlyón éjszakai virrasztásra, vagy éppen most érkeztek szentmisén részt venni, kb. délután 5 órakor[11] lesz szentmise a kegytemplomban. A templomtéren hangszórókon keresztül is bekapcsolódhatnak a szentmisébe. Az éjszakai virrasztók számára a kegytemplom nyitva marad.

VIII. A csíksomlyói pünkösdszombati és vasárnapi búcsú a legnagyobb magyar zarándoklat. Az írott és vetített médiák képviselői nagy számban vannak jelen. Esetenként egyenes adásban is közvetítik az eseményeket. Lényeges, hogy az egész ünneplés zökkenőmentes, méltóságteljes legyen. Televízión és rádióadásokban a hallgatók százezrei figyelik a búcsú menetét. Vigyázzunk tehát, hogy jó benyomást keltsünk a nézőkben, hallgatókban.

A kereskedelmi egységek mindvégig, csak a számukra engedélyezett és meghatározott területen árusíthatnak. Tilos a kegytemplom környékén, a hegyre vezető utak mentén, vagy fent a búcsúsok számára fenntartott területen sátrakat állítani, bármiféle kereskedelmet folytatni.

Szombat délután a Csíksomlyón maradó zarándokok kapcsolódjanak bele a kegytemplom, vagy a Szentpéteri plébániatemplom programjába (csángómise),.[12] vagy a virrasztásba.[13] Egy pillanatig sem szabad felejteni, hogy az ünnep folytatódik, hiszen másnap Pünkösd vasárnapja, a Szentlélek eljövetelének ünnepe.

A búcsú során mindenki vigyázzon személyes tárgyaira, csomagjaira. A csoportok tagjai egymást is kövessék figyelemmel, különösen az öregeket és gyermekeket.

Így válik zarándoklatuk lelkük üdvösségére, a boldogságos Szűz Mária tiszteletére.

Megjegyzés: Jelen útmutatót ajánlatos a búcsúra jövő hívekkel előzetesen ismertetni.

(17) Ferences följegyzés a pünkösdi búcsúról (1999)

Forrás: HD-CC 1999

ELŐKÉSZÜLET A PÜNKÖSDI BÚCSÚRA – Január 22-én megtartottuk a pünkösdi búcsúra előkészítő-szervező bizottság gyűlését. Jelen voltak: P. Albert, én magam, P. Tarzíciusz Esztelnekről, P. Leó Désről, P. Asztrik Vajdahunyadról, polgári részről Veress Péter jegyzőkönyvvezető, Borsodi László és Miklós József gimnáziumi tanárok. Megvizsgáltuk, miben kell változtatásokat eszközölni a múlt évi zarándoklatok programjában, és a szükséges módosításokat összeírtuk és jegyzőkönyvbe foglaltuk. Ez a jegyzőkönyv megtalálható a kolostor irattárában 1999/12. száma alatt.

KÉSZÜLET A PÜNKÖSDRE – Május 17-én megbeszélést tartottunk a pünkösdszombati zarándoklatra való közvetlen előkészületül a tanárokkal és karszalagos rendezőkkel. A következő módosításokat eszközöltük: a szembeoltár fölé napellenző ernyőt készíttettünk, mell-

11 2016-ban: „este 7 órakor”

12 2004–2005-ben a „csángómise” idejét is közlik: „délután 5 órakor”

13 2004-től kezdve kiegészítés: „A kegytemplomban este 7 órakor szentmise lesz.”

jelvényeket készíttettünk, felújítottuk a karszalag állományt. Prospekt kiadványt nyomtattunk a búcsús zarándoklat szabályaival, két Mária-imával és a szentmise énekrendjével. Megújítottuk a rendezők beosztását a szükség szerint.

PÜNKÖSDSZOMBAT – Május 22-én, pünkösdszombatján reggel minden közeg a helyén állt: a karszalagos rendezők irányították a keresztaljákat, a templomban fenntartották a rendet, a harangozók időnként összehúzták a harangokat a keresztalják fogadására, a hangosbemondón Mihály András tanár köszöntötte a zarándokokat, tájékoztatta a programról. – Külön kiemelem a kegytemplomban, a kegyszoborhoz igyekvő nagy tumultus irányításában a ferences teológus testvéreink szerepét, különösen Antal testvér határozott fellépését – amellyel sikeresen oldották meg a rendtartást. Fent a Kissomlyó mögötti térségen 10 órától folyt imával, Mária-énekekkel az előkészület az ünnepi szentmisére. Délelőtt 11 órakor a kegytemplom előtt elindult a kordon a szent jelvényekkel, a főpapsággal, melyben a főszerepet a bukaresti pápai nuncius, Jean Claude Perisset érsek vitte dr. Jakubinyi György érsek, Tamás József segédpüspök és P. Benedek D. provinciális kíséretében. A helyszínre érkezve ½ 1 órakor kezdődött az ünnepi szentmise. A provinciális atya köszöntötte a nunciust, ő pedig rövid bevezetőt tartott. A szentmise népi nyelven zajlott, a kánoni részt latinul végezték. A szentbeszédet dr. Czirják Árpád, a kolozsvári Sz. Mihály templom plébánosa mondta. Nagy horderejű prédikáció volt, ami később polémiákra adott okot bizonyos körökben. A többségnek azonban nagyon tetszett.

Igen nagy volt a zarándokok létszáma. Szentmise alatt fegyelmezetten viselkedtek. Kellemes, felhős idő volt. Kétszer is cseperegni kezdett, de hála Istennek nem lett nagyobb eső, ami megzavarhatta volna az ünneplést. A televíziós felvevő gépek működtek. Másnap le is közvetítették: a Duna TV és a Csíki TV. A búcsún részt vevőknek, mindenkinek nagy élmény volt ez a búcsújárás, amit igen sokan kifejeztek az őket kikérdező riportereknek. S ami a legjobb ebben, hogy a következő napok híradásaiban megjelennek ezek a megható, meghatódott vallomások.

A szentmise befejeztével, a himnusz eléneklése után a zarándokok csoportjai lejöttek a hegyről. Minden évben megismétlődő probléma, hogy a kötetlen búcsús csoportok igyekeznek gyorsan elindulni, s ez torlódást okoz. A szervezett keresztalják már szépen, rendben jönnek le a szent hegyről. Délután 5 órakor ismét szentmise volt. A keresztalják nagy része egyenesen ment haza.

Ebben az évben a Labarumot Mákszem Tivadar, a Segítő Mária Gimnázium végzős diákja, a kisbazilika-jelvényt pedig Mezey Lóránt X. osztályos S. M. diákja vitte.

A labarum hordozásának 10 éves fordulóján – a tanárok kívánságára – összefoglalom a diákok neveit. MÁG = Márton Áron gimnázium, S. M. = Segítő Mária gimnázium. Nagy Béla tanítóképzős 1949-ben és 1990-ben; Fitos Elemér 1990-ben; Ávéd Aranyosi József MÁG 1991-ben; Fitos László 1991-ben; Tamás Levente MÁG 1992-ben; Sándor Csaba MÁG 1993-ban; Nagy Attila MÁG 1993; ifj. Borsodi László MÁG 1994-ben; Antal József SM 1994-ben; Póra Szabolcs SM 1995; Tánczos Barna MÁG 1994-ben; Tánczos Károly MÁG 1996-ban; Becze Lóránt SM 1997-ben; Imre Levente 1997-ben; Erőss Botond MÁG 1998-ban…

A pünkösd utáni héten a Hargita Népe újságban és a Csíki TV adásában köszönetet mondtunk mindenkinek, aki segítséget nyújtott nekünk a búcsú szervezésében és levezetésében: a tanároknak, rendezőknek, a városi vezetőségnek, a rendőröknek, az egészségügyi személyzetnek, a köztisztasági közegeknek stb.

Hálát adtunk Istennek, megköszöntük a Szűzanyának, hogy ilyen szépen, problémamentesen zajlott le a pünkösdi nagy zarándoklat.

Pünkösd vasárnapját ugyancsak búcsús hangulatban ünnepeltük meg, sok néppel, tele templommal, ünnepi szentmisékkel.

(18) Ferences följegyzés a pünkösdi búcsúról (2001)

Forrás: HD-CC 2001.

KÉSZÜLETÜL A PÜNKÖSDRE – Március 14-én az elöljáróink megbeszélést tartottak a pünkösdi búcsúra előkészületül, a rendezésben segédkező tanárokkal.

PÜNKÖSDI BÚCSÚ – Június 2-án, pünkösdszombatján megtörtént a nagy zarándoklat eseménye.

Az elöljárók: Fr. Kapisztrán házfőnök és helyettese, Fr. Damján megtették a szükséges előkészületeket. Megbeszéléseket tartottak, programfüzetet nyomtattak, plébániákat leértesítették. A búcsús körmenet levezetéséhez, a szentmisék, gyóntatások, áldoztatások megszervezéséhez mindent előkészítettek.

Pünkösdszombatján a reggeli óráktól özönlött a sok nép keresztaljában vagy csoportonkint. Délelőtt 10 órától a Kissomlyó nyergében a keresztalják elfoglalták kijelölt helyüket. Délben megeredt az eső, senki sem menekült az eső elől. Szentmise alatt több rendben esett. Az esernyők felkapcsolása és lehúzása jelezte a váltakozást.

Az ünnepi szentmisét Bíró László, kalocsa-kecskeméti segédpüspök a budapesti központi szeminárium rektora celebrálta. A szentbeszédet is ő mondta. Koncelebrált dr. Jakubinyi György érsek, Tamás József segédpüspök, P. Páll Leó, az erdélyi ferences provincia tartományfőnöke és több egyházmegyés pap. A körmeneten a Labarumot Gergely Tibor vitte fölfelé és Bogos Róbert hozta lefelé. Mindkettő a csíkszeredai Segítő Mária gimnázium végzős diákja. A körmeneten és ünnepi szentmisén jeles személyiségek vettek részt: dr. Habsburg Ottó, a Páneurópai Egyesület elnöke nejével és két fiával együtt. Dávid Ibolya magyar igazságügyi miniszter, Semlyén Zsolt magyar vallásügyi államtitkár, Íjgyártó István bukaresti magyar nagykövet és Szabó Árpád evangélikus püspök, nejével. A nagy zarándokközösség szépen együtt imádkozott a szentmise alatt. A Duna TV élőben közvetítette a szentmisét.

Istennek hálát adtunk, Szűzanyának köszönetet mondunk azért, hogy szépen, problémamentesen zajlott le a zarándoklat összes körülményével együtt.

Interjúk

(19) Szilveszter Antalné, Szabó Elekné, Janka Lászlóné (1981)

Mikházán 1981-ben Kacsó Gábor vett magnóra beszélgetést a búcsúról Domokos Pál Péter számára. Domokos Máriának köszönöm, hogy DPP hagyatékából a hangfelvételt rendelkezésemre bocsátotta. A felvételen az egyes résztvevők sajnos név szerint nem azonosíthatók. Saját lejegyzés.

Résztvevők: Szilveszter Antalné 69 éves, 6-7-szer volt Somlyón búcsúban; Szabó Elekné, 72 é, kb. 10-szer volt; Janka Lászlóné, 70 éves „Én, mint asszon csak egyszer voltam, most, mint öregasszony minden évben megyek.”; Tokodi Ferencné „én is voltam sokat, talán tízszer is, mostanában nem megyek”; XY Mi csak ebben az időben; Szilveszter Istvánné, 45 éves;

XY Az 1920-as évektől kezdődött az únió. Azt tudom, hogy jártak azelőtt is, csak valami miatt megszakadt, egy bizonyos ideig. Akkor aztán a huszas évektől, pl. én 29-ben voltam először. Akkor itt a barátok szervezték. Volt egy vezető, azok a szerzetesek közül, aki vezette a menetet. Jobbágytelke, Köszvényes, Remete, Deményháza, Hodos, Iszló, Ehed, Kávor ezek mind ide jöttek le. Itt voltak, szekerek vitték, három-négy szekér a csomagokat. A szekeresek mikháziak voltak.

Kedd délután két órakor indultak el. Akkor volt a Szent Antali búcsú, innen indultak a templomból. Itt volt egy ima, ének. Volt a barát, aki vezette. Kísértek is processióval, ki a falu végéig, ahol van a kereszt, ott imádság, ének, s akkor onnan volt az indulás.

(Honnan mentek a legtöbben?) Jobbágytelke. S aztán Mikháza.

(Melyik énekkel indultak?) Volt a Mindenszentek litániája, aztán ez: „Mária serkentett arra, hogy menjünk el Csíksomlyóra ...” Köszvényesen bementünk a templomba, akkor jött Szakadát, ott nem mentünk be. Akkor nem is volt templom, most van. Szovátán a templomba, s ott volt a szállás. Másnap hajnalban már öt órakor indultunk tovább, szerdán reggel.

Jött Parajd, Sófalva, Korond, aztán a hegyen, Kalanda keresztül, jött Farkaslaka, Szentlélek, itt mindenütt templomba mentünk, Szombatfalva, s Udvarhely. Ott is bementünk a templomba, a barátok templomába, s ott is volt az elszállásolás. Ott talán még vacsorát is kaptunk, a barátokon keresztül. Minden templomba mikor mentünk, szembejött a helybeli pap és fogadott. Egyedül. Zászlóval nem. A nép nem volt összegyűlve, kicsi kereszt volt, azzal fogadott.

(*Az úton végig mit csináltak? Imádkoztak, énekeltek?*) Éneklés volt és ima. Amikor leültünk, a borvízkútnál volt az evés.

(*S a fiatalok?*) A fiatalok is, úgy vicceltek, olyan enyhe, tréfáltak. A zászlókat a leányok vitték. Nem cserélték, aki felvette, az odáig vitte, nem engedte másnak a kezébe. A fiúk vitték a keresztet, vitte is, hozta is. Akik együtt mentek, és együtt vitték a keresztet és a zászlót, arra azt mondták, úgy fogadták a búcsút, hogy házasodjanak össze. Legtöbbször azok vállalkoztak a vitelre, akik már úgy voltak, olyan barátságban.

Volt dob, s csengettyű. Volt akkor az a Szász Dénes, ő vitte a dobot, azt senkinek nem adta. Ő is csinálta, vett kutyákat, kutyabőrből megcsinálta a dobot, ő vitte, nem adta senkinek.

(*Vannak még más emlékeik?*) Alig tudtunk menni. Úgy fájt a két lábunk, mire beértünk Udvarhelyre, alig tudtunk egyet-egyet lépni. Reggelre már úgy fel voltunk frissülve, mentünk nagy örömmel tovább. A legtöbb azért úgy fogadta meg, hogy gyalog járja meg. Volt olyan öregasszony, Török Gergelyné, hogy az a csomagját se adta szekérre, a hátán vitte Somlyóig gyalog.

Csütörtök reggel hajnali négy órakor indultunk tovább. Beklenfalván volt az első megállás a templomba, kerülés. Utána Máréfalván volt a szentmise és a reggelizés. Aztán mentünk neki a homoródi nagy mezőnek, gyalog. Nem mentünk a kerülő úton, hanem a nagy mezőn mentünk. Ott már nem volt több falu. Mentünk Homoródfürdőre, a nagy mezőn keresztül. Ott elbeszélgettünk még sok mindenről, egy órán keresztül, kellemes kicsi időt töltöttünk, s úgy indultunk tovább, Kápolnásfalvára. Onnan Nagyoláhfaluba, s ott volt az ebédünk. Ebéd után indultunk tovább a nagy erdőnek, a Hargitának. Tolvajos tetőn volt az uzsonna, s akkor estére aztán érkeztünk bé Taplocára. Taplocán volt a szállásunk, és ott reggel - nem, ott nem volt mise. De volt! Reggel nyolckor mise, s úgy mentünk be aztán kilenckor Somlyóra.

Mikor Nagyoláhfaluba értünk, akkor köszvényesi Lakó János volt ott évek hosszú során át plébános. És az minket várt, s rendszeresen ebédet adott nekünk. Egyszer is nagyon megázva megérkeztünk, hideg is volt, s ő adott ebédet, tejleves volt, tejbelaska. De milyen jó volt az, milyen jól esett mindenkinek! Ez igaz volt.

(*Hányan lehettek?*) Olyan kétszázan voltunk. S mindenkinek jutott a tejbelaskából! Ott a falu asszonyai mind a laskát csinálták, s a tejet adták, nem tudom, de az volt, az biztos, soha el nem felejtem. Jól esett, mert meleg volt, nagyon meg voltunk fázva. Három szobában is meg volt terítve, s ettünk.

Ez a Lakó János aztán Ehedbe volt sokat, Szovátán halt meg, s hazahozták a szülőfalujába. Taplocán reggel megvolt a mise, kilencre értünk be Somlyóra. Ott volt a nagy fogadtatás.

(Hogy fogadták?) A főatya fogadott, a zárdafőnök, bevezetett a templomba. Aztán, ott volt egy kis kápolna, azon egy kis emelvény, ott mondott egy szép beszédet nekünk.

(*Milyen sorrendbe érkeztek a keresztek oda Somlyóra?*) Általában a mikházi volt az első, s azután aztán már jöttek. Mindig Mikháza volt az első. Délig nem jött más. Mikháza volt a legtávolabb. Egy köszöntő éneket énekeltünk érkezéskor: „Köszönteni jöttünk, Szűz Mária".

Amíg nem lett nagyobb tömeg, addig mentünk fel a Máriához. Egyik oldalon mentünk fel, a másikon jöttünk le. Megérintettük a Mária lábát, vittük a könyveinket. Virágot nem nagyon vittünk. Ez megtörtént, mert az után olyan zsúfolás jött, hogy nagyon nehéz volt.

(*A többi keresztek fogadásában nem vettek részt?*) Csak úgy figyeltük. Aztán jött egy keresztalja Székről, Kolozsvár mellől, emlékeztek-e arra? Jöttek, s aztán az olyan megható volt. Olyan megható, hogy mikor a templomajtóhoz értek, akkor levetették a cipőjüket, hogy úgy, mezítláb mentek be. Abba a viseletbe, ami Széken van. Olyan megható volt, mink megkönnyeztük, emlékeztek, levetették a cipőjüket.

(*A mikháziak is székely viseletben voltak?*) Igen, férfiak harisnyával, szőttes ruha, így voltunk.

A nagy mise szombaton volt, s aztán közös nagy kikerülés a Kálvárián délután három órakor.

A Salvator kápolna, abban van az a lépcső, amit magyaráztak, hogy egy asszony szőtt Úrnapján, s kővé vált. Úrnapján szőtt az asszony. Odament valaki, a szolgáló, azt mondta: jaj, te Úrnapján szősz? S akkor azt mondta, hogy jaj, maguk csak sétáljanak a palotákba, én szövök. Kővé változott az asszony, még a kotlós csirkék, aki a szövőszék alatt volt, azok is. Annak a Salvator kápolnának, ahogy megyünk be, annak a lépcsője abból van, így mondták, abból az osztovátának a kövéből.

(*Mi a jelentősége annak a kápolnának?*) Az nagyon régi, de nem is érdeklődtünk. Mi nem kérdeztük ezt. Hanem volt ott egy remete, egy zarándok. Annak volt egy kicsi szobája, már templommá volt alakítva, oltár, s koporsó, s abba feküdt. Találkoztunk is vele. Nagy szakállas volt, kereszt volt a kezibe, azzal járt, aztán beengedett az ő szobájába.

(Mi a véleményük, abba az időbe, mikor nagyon népes volt, körülbelül hányan lehettek ott Somlyón?) Hát, az megszámlálhatatlan. Olvastam a *Katolikus Világban*, hogy azt megszámolni nem lehetett volna.

(*A körmenet az hol volt?*) A körmenet az a Kálvárián volt, egy fiatal vitte ki a laboriumot. Úgy, hogy szakadt róla le a víz, az izzadtság. De ha ki tudta vinni, akkor felszabadult. Nem tudom, papnövendék volt, vagy mi. Ő már végzett, ha ő a laboriumot ki tudta vinni.

(*Mi a laborium?*) Hát azt másképp mondják, csak mi mondjuk így. A katolikusoknak egy olyan fogadalom. Nehéz. Egy olyan – nyele volt, nehéz volt.

(*Élmény volt ez, megérte, hogy elmentek?)* Hát inkább ilyen lelki élmény volt. Imádkoztunk, reggel mindig misét, áldoztunk, mentünk tovább, semmi gondunk nem volt, hogy jaj, itthon ez a baj, az a baj. Nyugodtan, mint akinek semmi baja nincs.

(*Találkoztak más falusi ismerősökkel?*) Igen, igen. Még komásodtak is össze.

(*Papok, magasabb rangúak kik voltak ott?*) Hát Leonárd se volt gyakran, az a Trefán Leonárd, az a tartományfőnök. Katolikus Világba is sokat írt, vannak neki könyvei. „Szeráfi Kalauz".

(*Mikor indultak vissza?*) Vasárnap reggel misehallgatás volt, s reggeli s akkor volt az indulás hazafele. Keddre itthon voltunk. Visszafelé a templomoknak nem volt látogatás. Visszafelé a falukba.

(*Az úton melyik faluba fogadták a legkedvesebben, a legnagyobb szeretettel?)* Szovátán volt, mikor tejjel vártak. Parajdon fogadtak uzsonnával: kávéval, kaláccsal. Mert akkor ott Pünkösd másodnapja volt. A nép. Az a tejes laska Nagyoláhfaluba volt. Vlahica. De ott már

nem állott meg a nép. Megérkeztünk Szovátára, ott volt a hétfő esti szállás. S akkor osztán jöttünk le Szakadáton, az kb. tíz km. Addig jöttek a hozzátartozóink, Mikházáról. Jöttek fogadni, reggelit hoztak, mindenkinek a hozzátartozójának. És hogy lássák viszont a hozzátartozóikat, minél hamarabb lássák. Akkor osztán ott megvolt a reggeli, s úgy mondtuk, a Nyárád hídja, s Remete, Köszvényes, Mikházi kereszttel vártak aztán fent a falu végin a keresztnél.

S akkor utána még napokon, heteken keresztül beszélgettek az élményeikről. Itthon beszámoltak, mindenki az élményeiről.

Mikházáról kb. egy harmincan mentek körülbelül. A többi falvakkal együtt: Jobbágyfalva volt legalább hatvan-nyolcvanan, azok sokan jöttek. Szekér is ment onnan. De egybe volt az egész, kétszáz körül is volt. S a mikházi keresztaljához tartozott a többi, nem volt, hogy külön Köszvényes vagy Jobbágytelke, ez mind a mikházi kereszthez tartozott.

(*A tavaly* [1980-ban] *például ki volt?*) Tavaly voltunk 56-on. Vegyesen, voltak idősebbek, fiatalabbak, férfiak, nőszemélyek. Akkor busszal mentünk, busszal jöttünk, összecsoportosulva. Nagyon szép élmény volt az egész utazás. Ezek szerint most nem lehet gyalog menni, hanem így társultunk össze, busz utazásra. Hogyha a Jézus egészséget ad, szerencsésen megérhessük, most is elmegyünk.

(*Máshová is szoktak járni búcsúra?*) Igen, itt a környéken mindenfelé, Kálig el. Távolabb is voltunk, most 1981-ben voltunk a Kovászna megyei Esztelnek falujába. Ott volt egy papszentelés. Az szép élmény volt. Következő nap, mert június 28-én voltunk ott. A szomszéd faluban, az Kurtapatak, ott búcsú volt - de azt nem vártuk meg, jöttünk vissza, mert nagyon messziről mentünk. De viszont onnan az esztelneki barátok templomában misét hallgattunk, úgy indultunk haza Mikháza felé. Jövet is aztán Csíksomlyóra be voltunk a templomba, akkor Szárhegyen be voltunk a templomba. Meglátogattunk ott is egy ismerős pap bácsinkat. S akkor úgy jöttünk hazafelé. Itt a körzetbe: Nyárádremetére, Szovátára, Jobbágyfalvába, Jobbágytelkire, De.egyházába ide mind szoktunk menni.

(*Ezzel a búcsújárással kapcsolatban miért emlegették azt, hogy hátulsó pár előre fuss?*) Azért, mert aki hátul volt, azt mondták, hogy az sokkal többet kell menjen, mint aki elöl megy. Mindenki igyekezett, hogy elöl menjen. Hátul ne maradjon senki.

(*A gyopárszedéssel kapcsolatban is hallottam valamit.*) A Hargitán szedtük a havasi gyopárt, az nálunk nem volt itt ismeretes. Olyan kíváncsi voltunk, alig vártuk, hogy lássuk, rohantunk, hogy melyik szedhet többet. Kicsi apró virágocskák azok.

(*Csináltak valami sétapálcákat.)* Mikor már visszajövet a fiúk levágták azt a félméteresnél nagyobb fenyőket, meghámozták, s az ágait visszahajtották, belévésték a karikákat, a fába. Mikor Szovátán alul értünk, a szakadáti nagy rétre, ahol termett az a sárga pünkösdi rózsa, azzal felvirágozták. És adták a leányoknak, akik ők szerettek.

(*Emlékszem, gyerekkoromban, mikor jártam én is Mikházára, még láttam ilyen ágat felakasztva.*)

(*Végül megköszönöm mindnyájuknak, és kívánom, hogy még sokszor mehessenek el Csíksomlyóra.*)

(20) Bíró Pálné Szakács Teréz (sz. 1907)

Csíkszentmiklós, 1996. május 26. vasárnap délután.

Én is sokszor vagyok beteg, megjövök, s a jó Mária megsegít. Olyan nagy tudósok nem vagyunk. Vallásunk megtartjuk, máséval nem foglalkozunk.

De azt tudom, hogy a Jóistennek van hatalma s van kegyelme. Istenbe bízunk, s Mária édesanyánk, gondot visel reánk. Ennyit tudok. S aztán ilyen egyebekvel nem foglalkozunk. Mert vallás nélkül élni nem lehet, az ember olyan borzas lesz, hogy minden haja szála égnek áll, ha a világival foglalkozik egészen. S egy kicsit olyan meghatottak is kell legyünk. Mert ha az ember elhagyja minden vallását, akkor olyan – csúf.

MT Ez mit jelent, Teréz néni, hogy meghatottak kell legyünk?

BT Kell érzésünk legyen, igen. Egymást kell szeressük, egymásval kell jól legyünk. Én nem veszekedtem soha senkivel. Amit tudok, egy asszonyval vesztem össze, mert pletyka volt. Pletykálni nem pletykálok, s akin tudok, segítek. Én olyan asszony vagyok, ha elmegyek valahova, én elhagyom az én dolgomat, s el tudok menni segíteni. S ha éjjel végzem, éjjel végzem az enyimet, s ahogy tudom, úgy csinálom. Jövök haza most a tavaszon is a mezőről, oda fel voltam egészem a borvízoldalba, jöttem haza, s valakik ott dolgoztak. Odaálltam, segítettem. S azt mondja a fia, hogy Tera néni, maga most es a régi. Édesanyámék mellett laktak, s ilyen gyermekek voltak. Mikor én itthon voltam, akkor bémentem közikbe, nem voltak honn a szülők, s rendet csináltam. S azt mondja most is, hogy tevékenykedni szeretek. Segíteni szeretek máson, adni is szeretek. …

Én szeretek máson segíteni. S aztán ha az Isten megsegít, bízom az Istenbe. S még idáig meg es segített minden nehézség közt. Sokat szenvedtünk, de mégis megértük.

(21) Ferenc Erzsébet (sz. 1926)

1996. május 26. vasárnap hajnalban a borvízforráshoz menet beszélgettünk. Előte egész éjjel imádkozott a templomban. Gyergyószentmiklósról vonattal érkezett a búcsúba.

FE Volt egy ember, le volt bénulva, nem tudott menni. S akkor felvitték a Máriához, elhozták. S a másik évben tudott jőni a Máriához. Mellette ültem a padba. Semmit nem adtak, hogy valami gyógyszert, érti? És annyira meggyógyította a csíksomlyói Szűzanya, hogy a másik évben tudott jönni. Ő önálló lett, hogy tudott menni.

Mondom, nekem is csütörtökön a derekam úgy fájt, s úgy fogta el a szívemet. S pénteken reggelre jobban lettem, hogy tudjak jönni a búcsúra. Hál Istennek. Tényleg úgy fájt a derekam csütörtökön es, hogy azt hiszem, meghalok pénteken reggelre. S mondom, drága Szűzanyám segélj meg, hogy tudjak eljönni a búcsúra. S el is tudtam jönni.

MT Azt, akit odavittek, azt hogy vitték oda? Nem is tudott lábra állni?

FE Szóval, úgy alig tudott lépni, kettő úgy felvezette a Máriához. Mondom, annyira jól lett aztán.

Gyerekeket is szoktak vinni oda, hogy beteges. Kicsi gyermekeket, annyit vittek ölbe oda a Máriához, a lábához. Súrolják a kezeket a gyerekeknek.

MT Most is megtörténik ilyesmi?

FE Most is olyan kell legyen! Mondom, én is, hogy milyen beteg voltam, csak magamról mondom. És pénteken reggelre mintha valaki levette volna a fájdalmat rólam, készültem ide Somlyóra. Én csütörtökön este nem reméltem, hogy el fogok tudni jőni. Mondom, Istenem, van egy hónapja, hogy készülök, s nem fogok tudni eljőni. Úgy bántott! S a Szűzanya

megsegített, hogy – Már csak az ember rá kell gondoljon, nem kell itt legyen, s kérje, s megsegíti. Egyszer biztos.

FE Én olyan beteges voltam, iker voltam. A társam élt egy évet, s életrevaló volt, s én halálravaló, s én maradtam meg. 23 éves voltam, mikor kivették az epémet, azután szültem öt leánykát. Azelőtt csak kettő volt, úgyhogy hetet szültem. S akkor dolgoztam húsz esztendőt, hála Istennek. Az utolsó kenet fel volt adva, s itt vagyok. Bíztam a jó Istenbe mindig. Ki Istenbe bízik, nem csalakszik. Ez így igaz, biztos.
Most van egy fiam, pap bácsi, kint van Németországban, szóval unokám.[14] A másik unokám ott van Gyulafehérváron, most megy első éves papnak. Úgy örvendek.

FE Otthon maradt a férjem, mert nem bírja jól magát, aztán mondom kínlódjak vele? A pálinkát megissza, s az esze elmegy tőle.

MT Szereti az italt?

FE Jaj, erősen szeresse, s az a baj. Dehát immár nincs mit csináljak, így kell jó legyen, ahogy van.

MT Mióta házasok?

FE Jövőbe, ha megérem, ötven éves házasok leszünk. Én hetven leszek szeptember, Mária neve napja. Mondom, hogy mennyi mindenen mentem keresztül, én voltam beteg, mikor születtem, a társam élt, iker voltam. Társam született, életrevaló volt. Az Mária volt, mert Mária neve napja volt, s én azért lettem Erzsébet, mert másodmagammal születtem. Jaj, Istenem.
Én mindig a Jóistent arra kértem, hogy amit ki kell bírjak, azt bírjam ki. S ki is bírtam, s örökké es kibírom. Pedig a férjem olyan itkámos, hogy iszik. Megveszen egy fél liter szeszt, vagy megveteti valakivel, megvegyíti, s addig issza, míg benne tart. Annyit mérgelődök azért, de hát - bele kell nyugodjak.

(22) Borsodi László (sz. 1932)

Gimnáziumi tanár, egyházgondnok, a búcsú szervezésének egyik kulcsembere.
Csíksomlyó, 1997. május 19.

MT: Laci bácsi, mint rendező: az **előkészítésben** mit gondoltak, hogy mit kell változtatni?

BL: A rendezésben együtt veszünk részt a Márton Áron Gimnázium és a Segítő Mária Gimnázium férfi tanerői. Általában két helyen próbálunk aktiválni a nagy tömegben. Mindig az az ember érzése, hogy felszippant a nagy tömeg, de azért mégis csak látszik az ember jelenléte munkája, jóakarata. Mert ide elsősorban az hozza az embert. Kint a két hegy között, és a kordon felállításában, normális, pontos jó menetének az irányításában. Én ide szegődtem el a kordon mellé. Ebben gyermekkori élmények is közrejátszanak, itt nevelkedtem a somlyói zárda árnyékában, hűsében, nyáron-télen. Innen bejáró gyerek voltam. Egész közel kerültem szerzetesekhez, papokhoz. Mint minden gyerek, tátottam a számat, csodálkoztam, tetszettek a liturgikus ruhák. Minden pünkösdkor alkalmam volt látni a papi asszisztenciát, ahogy vonult ki. Abban megragadott a labarum vivése, szertartásos hordozása. Akkor egy fiú vitte végig, és az ember szinte idealizálta is, hogy vajon eljut-e oda? Megmondom őszintén, én nem jutottam el oda, hogy vihessem, mert a mi időnkben azt már nem lehetett.
Én 1932-ben születtem, a régi búcsújárás bizonyos vonatkozásaira emlékszem. Közelről sem voltak ekkora búcsúk azok. Áhitatában lehet, hogy több volt egy ilyen [mainál]. A

[14] Lukács József Kölni Érsekség Római Katolikus Magyar Lelkészsége plébánosa (https://ungarnzentrum.de, utoljára 2019. október 31.)

megítélés attól is függ, hogy mennyire az első benyomások a maradandóbbak, mint a későbbiek. Minden bizonnyal változott a búcsú egész kiteljesedése és menete.

Így van ez, hogy mi ezt a papi asszisztencia körüli dolgokat rendezzük illetve szervezzük. Segítségünkre vannak még a faluból is rendezők, férfiak. Nem kimondottan az egyháztanács, bár azok, mint élenjárók eljönnek. Őket nem is nagyon kell mozgósítani. A rendház szervezett egy ilyen rendező bizottságot, rendezőket. Azokat minden esztendőben Pünkösd előtt egy héttel összehívják. Ismertetik nagy vonalakban az egész búcsú menetét, programját, kezdve péntek déltől, délutántól vasárnap a nagymiséig. Vannak olyan pontok, helyek, ahová embereket jelölünk ki, egyet-hármat. Ez a szervező munka esik meg pünkösd előtt egy héttel pénteken. Sokszor papíron is kézbe adjuk, hogy emlékeztessük az embereket, hogy hol mikor kell jelentkeznie. Most már van tapasztalat, mert ezt kilencvenben újra kellett alakítani.

MT: Honnan tudták ezt?

BL: Ismerjük is őket, az atyák is ismerik a falu embereit. Tudjuk, hogy ki jóravaló és jámbor, és teszi ezt a dolgot. Meg ’90-től csináljuk. Mindennel, ahogy van. Mikor kevesebb kezdetben a rutin, akkor nagyobb a lelkesedés. Ez a holtpontokon az embert keresztülsegíti. Most meg már kezd tapasztalat lenni. Tudjuk, hogy hová kell odamenni, az erőnket be tudjuk osztani, az energiánkkal jól gazdálkodni. Van tapasztalat, és az emberekben van jóindulat is.

MT: A tanárok kezdettől benne voltak a rendezésben?

BL: Amióta a labarumot viszik, ’90-től, azóta igen. Testnevelő tanárokat szoktunk megkérni vezetőnek ide is [a templomnál], meg kint a hegyben is. Mert az én nézetem szerint ők szokva vannak az ilyen tömegrendezvényekhez, és rendkívül ügyesen és jól csinálják.

MT: Ide kell egy bizonyos tekintély.

BL: Még azt is meg akarom mondani, hogy vallási felekezetre való tekintet nélkül minden kolléga nagyon szívesen jön. Érdekes, hogy pont az érsek úr körül meg a kardinális úr körül már nyolcadik vagy kilencedik éve pont egy unitárius fiú ténykedik. Ő ott szerette meg, és csinálja. Különben templomba jár is a maga módján, nem istentelen, jóindulatú ember.

Van, amiben ragaszkodtunk a régihez. Például ami a kordonon belüli sorrendet illeti, annak voltunk a hívei, hogy tisztítsuk meg a papság körüli terepet, és civileket nem fogadunk a kordonba. Mert ez így jó dolognak ígérkezik, tisztább minden szempontból. Nem is jó ezt különösebben részletezze az ember.

BL: A **labarum** vivésében viszont módosítottunk. Eddig úgy volt, hogy egy Márton Áronos fiú és egy Segítő Máriás fiú vitték felváltva a labarumot. Most az idén csak Segítő Máriás vitte, de kettő. Régen a virtus az volt, hogy egy hordozza végig. Mégis, ha van két olyan fiú, aki ezt megérdemli – mert ki kell érdemelni azt, hogy valaki a labarumot vigye – tehát nem elég a fizikai állapot és képesség. Elvárjuk, hogy jó tanuló legyen, elvárjuk, hogy példás magaviseletű legyen Ez egy nagy dicsőség. Ismerjük a gyerekeket, ezek tanítványaink nekünk.

MT: Erre jelentkeznek, ajánlkoznak?

BL: Van olyan, aki ajánlkozik, de sajnálattal nem tudjuk elfogadni a tettrekészségét. Van, akinek mi szólunk előre, már sejtetjük, hogy jövőre. Megmondjuk nyíltan, hogy közben vigyázni kell, mert ezt el is lehet puskázni. Általában a végzősöknek adunk szót.

Nagyon érdekes az, hogy 1990-ben, az indította innen a labarumot, aki az utolsó búcsún letette. Úgy hívják, hogy Nagy Béla, tanítóképzőt végzett. Nem volt ki vigye a labarumot akkor, és gyorsan szaladtak, jó termetes, kemény fiatalember volt, hogy gyere Béla, mert vinni kell a labarumot. Azt mondta, én viszem. Eljött, vitte, és mire bekerült a labarummal, már ki is volt téve az iskolából. Ezelőtt hónapokkal sírva mesélte el nekem. Neki ez abba

került: nem tanítóskodhatott. ’49-ben volt ez, amikor Márton Áron püspök úrnak volt az a híres bevonulása lóháton. Akkor ő indította ’90-ben.

MT: Egy életen át ezt szenvedte. Nem bánta meg?

BL: Nem bánta meg. Sírva mesélte, de amikor elmondta ezt ezelőtt egy pár hónappal, akkor már inkább az emlékektől megszépített könnyek voltak ezek. A kitartás, a gerincesség, erkölcsi elégtétellel impregnált örömkönnyei lehettek körülbelül, ez volt az érzésem. Vele indítottuk, és nem akarta letenni (nevet). Mondtuk, hogy Béla bácsi, ez most egy olyan aktus akar lenni, hogy az emlékeknek is hódoljunk és ismerjük el, de át kell adni, mert ezt a végzősök szokták vinni. Nem akarta átadni, mondta, hogy ő tudná vinni. Én meg mondtam, hogy Béla bácsi, te ezt körbe is tudnád vinni, ezt elhiszem, de legyen azért egy szimbolikus dolog a generációk cseréje. Akkor aztán átadta. Próbálunk a labarumhordozásban is a tradíciókhoz hű lenni.

MT: Régen volt egy olyan hagyomány, hogy felírták a labarumvivőket a labarum belsejébe.

BL: Igen, felírták. Ma viszont ez már nem praktikus dolog. Itt az egyik legnagyobb jutalom azon kívül, hogy körbeviheti, az az, hogy bekerül a kolostor háztörténetébe az, vagy az a két személy, aki viszi. József atya ezt nagy gonddal jegyzi.

Megfigyeltem egy érdekes dolgot. ’90-től nyomon követem – mert ott voltam a gyerekek kijelölésében is –, hogy mindig visszajönnek azok a fiúk, ha tehetik, akik vitték. Valahonnan nézik, hogy az utód [milyen]. Kicsikét elfogultak ők is, mert nem olyan könnyen hordozható. Utóbb a gyerekek nevei egy berámázott rajzlapon voltak olvashatók kézírással. Az már betelt. Lehet, hogy itt is kellene valamit tenni. Az megvan, a sekrestyében őrzik valahol.

MT: Azt is hallottam, hogy a régiek azt mondták, hogy az viszi a labarumot, aki papnak készül.

BL: Itt most két gyerek hordozta körbe a labarumot. Egyikről biztosan tudjuk, hogy az akar lenni. Az előjelek szerint csakugyan mélyebb lelki életet él. A másik gyerekről egyáltalán nem tudjuk, hogy hivatást érezne magában, viszont annyira kiváló magaviseletű, és erkölcsi szempontból példa gyerek, hogy megbíztuk, hogy kitüntessük ezzel is.

Régebben voltak úgynevezett faciger ruhák. Vállra vehető köpenyszerűség, azok megvannak most is. Különösebb műemlék értéke nincs ezeknek, kék bársony, ezüst zsinórozással. Elővettük, de meg is rongálódtak nagyon; újakat nem érdemes csinálni. Akkor abban voltunk, hogy a népviselet megfelel erre a célra. Azt elvárjuk mindig, hogy székely harisnyásan vigyék. Mellé állítunk két székely leánykát is, felkészítjük őket ügyesen, úgyhogy gondolom, hogy ez így az ízlésnek is megfelel.

MT: Azt hallottam, hogy ez a labarum már nem az, ami akkor volt, át van húzva.

BL: 1990-ben még a régi huzattal vittük. Utána áthúztuk a selyemszövetet, mert az nagyon megrongálódott, az idő erősen látszott rajta.

A labarum végig-végig, akkor is, amikor nem volt aktiválható, a templomban volt. Mi ezt kilencven után áthúztuk. Azelőtt egy szürkés-ezüstös szövésű valamilyen bútorszövet féleség volt. Ott van alatta, az új alatt ott a régi huzat. Nem szedtük le.

MT: Hogy választottak anyagot az új huzathoz?

BL: Egyszerűen egyéni ízlés alapján. A labarum itt az emberek tudatában is elsősorban úgy él, mint hogy azt kunszt végigvinni, és dicsőség annak.

MT: Régen mintha még nehezebb lett volna, nem?

BL: Azok a vaskötések most is megvannak. Ennek fém a váza. Mint sok mindent, el szoktak túlozni a súlyával kapcsolatban. Kétszer annyit mondanak, mint amennyi, negyven kilókról beszélnek, de az tulajdonképpen húsz-huszonkettő. Már mind készülünk, hogy hozzunk egy mérleget, s ellenőrizzük a közvélemény értékítéletét ilyen szempontból.

MT: Kik azok a gyerekek, akik a **kordon** kötelét tartják?

BL: Az régebben úgy volt, lévén diákegyenruha, hogy egyenruhás gyerekek vitték a kordont. Mindenképpen kisdiákok, első-második gimnazista, ami most nálunk ötödik-hatodik osztályos. Mi gondoltuk, hogy mivel nincsen egyenruha, itt nem divat, mindjárt a fordulat alkalmával ez volt az első demokratikus gondolat diák részről, hogy se hajpánt a lányoknak, se egyenruha, se karszám (ne legyen). Na jó, akkor gondoltuk, hogy még valamiképp egységes kellene legyen. Mert 90-ben egyenruha nem volt, jöttek civilben, igen-igen különbözőféleképpen öltözve a gyerekek.

MT: Nem volt még megmondva, hogy ünneplőbe öltözzenek?

BL: Nem, nem. És a következő évben Silló Géza tanár úrral – ő különben az a testnevelő tanár, aki az egyik fő szervezője, meg Berszán László tanár úr – velük latolgattuk. Nem voltam nagyon optimista, hogy kikerül-e annyi népviseleti ruhás. Bizony ’91-ben még elmentünk, és ahol tudtuk, hogy vannak diák táncegyüttesek, kulturális formációk, onnan még kértünk is ruhát kölcsön. Akkor kezdtük népviseletbe bújtatni a gyerekeket. A múlt évben (1996) már – lévén sok csángó tanulónk is – kértük a csángókat, hogy vegyék fel nyugodtan az ő népviseleti ruháikat. Az idén (1997) már a rutin és a tradíció ahogy erősödik, idén már húsvét előtt kihirdettük, hogy mikor jönnek vissza vakációról, akkor hozzák magukkal ezeket a ruhákat. Ennyi volt az egész. Nagyon-nagyon sokan voltak és szépek voltak.

MT: És erre önként jelentkeznek, vagy erre is választják őket?

BL: Erre önként jelentkeznek. Ezt a Segítő Mária Gimnázium diáksága adja. Fegyelmezett gyerekek, nagyon jó viselkedésű gyerekek, lehet rájuk számítani. Kértük, hogy ha egy mód van rá, akkor próbáljuk összebogozni a tradíció nem tudom hány évét, ami kiesett, a mával. Ezek száznál is többen vannak. Nyolc osztályból került ki ez, minden osztályból olyan húsz. 120-an is voltak.

MT: Ehhez kell fizikai erő is, feszíteni azt a kötelet.

BL: Kell fizikai erőkifejtés is. Elöl és hátul nagyobb részt csak fiúk voltak. Aztán oldalt, ahol még sincs olyan nagy erőkifejtésre szükség, ott lányok is. Sok kicsi sokra megy, összeadódik.

BL: Ez imádságos énekes **kikerülés** volt, körmenet volt tulajdonképpen. A rózsafüzért mondották tizedenként, énekeltek, és fent a hegyen a kápolnánál az *Egészen szép vagy Mária* hangzott el. És nyomban utána a körmenet folytatta az útját a Szent Antal kápolnához, és végül is ide be.

József atya búvárkodta ki valahonnan, hogy régebben, ha püspök volt, vagy püspökhelyettes, tehát főpap volt jelen, akkor ő a kápolnánál – az a legmagasabb pontja az egész útvonalnak – akkor főpapi áldásban részesítette a híveket. És megkértük Bálint Lajos akkori érsek urat, hogy hajlandó-e azonosulni ezzel a dologgal. Ő persze nagyon szívesen, hiszen ide való, itt járt iskolába. Ezt a körmenetet ő mint diák is végigcsinálta számtalanszor. Azóta az *Egészen szép vagy Mária* ének után, az idén Paskai úr is megtette ezt, a főpapi áldást. Aztán újított formában a szentmise.

MT: Régen a **püspökök** ittléte sokkal ritkább volt. Most 90 óta mindig itt vannak.

BL: Persze. ’90 előtt, ’49-ig Márton püspök úr volt talán egyszer vagy kétszer – amire én emlékszem természetesen. Ha más nem volt – éppen ezt beszélgettük József atyával – akkoriban kéznél volt a tartományfőnök, mint legnagyobb beosztású pap, s a beosztottjai, ha szabad így mondanom, a barátok, és ennyi: nyolc-tíz. Most tetszett látni, hogy rém sokan vannak a papok is.

MT: A kordonba beállnak azok a **papok** is, akik keresztaljával jönnek?

BL: Nem. A második vatikáni zsinat után a koncelebráció egészen másféleképpen nyilvánul meg, mint azelőtt. Akkoriban voltak ilyen asszisztenciás misék. Most szinte valamennyien részt vesznek a koncelebrálásban. Úgymond miséznek. Az is közrejátszik, hogy elég korán eljönnek hazulról, otthon nem tudnak misézni a papok. Mégis, nem szeretnék, hogy éppen pünkösd szombatján ne misézzenek. Azért mind odajönnek, a keresztek, a faluközösségek pedig maradnak a kijelölt helyeken. Lefele már nem mennek vissza. Tehát mi mindig legalább egy nyolcvan emberrel többre kell számítsunk lejövet. Az már benne van a kalkulusban, hogy a köteleket úgy fogjuk össze, hogy tudjuk kiengedni. Akkor beállnak és lejönnek velünk. Fölfele megy a híveivel, beáll a szentmisén, és visszafele már nem megy vissza a faluhoz, hanem a kordonban jön le. Akkor nekünk ki kell oldani egy akkorát, hogy bekerüljenek.

MT: Tehát amíg ebédel a papság, addig a hívek is lepihennek, és aztán úgy együtt mennek vissza.

BL: Igen. Most már nagyobb részt jó néhány helyről gyalog is jöttek: azok mindenképpen itt alszanak valahol. Általában a pap szombat reggel jön akkor is. Ritkán szokott előfordulni, hogy pap gyalogosan tegye meg az utat. Míg a papság ebédel, addig a hívek is a templomkertben, vagy más kertben, kaszálókon, réteken ebédelnek.

Dánfalváról az idén jöttek 150-en gyalog, ők vasárnap reggel nyolc órakor indultak. Estefele még esetleg lerakják ezeket az egyházi jelvényeket, megsétálják magukat a faluba. Ilyenkor kerül sor arra, hogy ajándékot vegyenek a gyerekeknek, otthon maradottaknak. Egyfajta kioldódás, egyfajta pihenés jellemző. És a búcsúnak a legfontosabb momentuma: van, akinél nem elsődleges szempont a vásárlás, meg hogy lötyögjön itt mindenfele, hanem fel akar jutni a Szűzanyához. Az szombaton és vasárnap legalább egy órás sorban állás. Azalatt lehet végezni a rózsafüzért, szóval imádsággal kitölti.

MT: Nagyon érdekes ezt látni, hogy milyen **sokféle ember** van itt, milyen sokféle lélekkel, benyomással. Nyilván hatnak is egymásra. Nem tudom megbecsülni, de azt látom, hogy az a hívő zarándok nem a teljes tömeg. Egyebek is vannak. Nem a vásárlás miatt, mert akkor elmenne a boltba.

BL: Igen, olyan csodálatos dolgokat itt venni nem lehet. Azok, akik vallásosságtól indíttatva jönnek ide, tehát zarándokok a szó szoros értelmében, lelkileg biztos van egy belső késztetés, hogy az otthon maradt unokának vagy kisgyereknek vigyenek egy kis édességet. Örömet szerezni. Semmiképp sem lehet elsődleges szempont a vásárlás, mert olyan dolgokat nem lehet kapni. Tény az, hogy sokakat a kíváncsiság is hajt. Az, hogy az idén többen voltak-e, mint a tavaly, mennyien voltak ki misézett. Prédikáció azért szokta érdekelni az embereket. Megbeszélik, hogy szépen prédikált-e, vagy magas szintű, nem lehetett érteni, nem a néphez szólt, és így tovább. Vannak ilyen másodlagos szempontok is az érdeklődésben. Azért azt gondolom, hogy aki vállalja a templom részét a dolognak, és a Szűzanyát megkeresi, azok csakugyan ilyen vallásos érzelmű emberek. Csodálatosan szépen imádkoznak, az megható. Valósággal könnyeket csal az ember szemébe, amilyen szépen énekelnek. *Édesanyánk hozzád jöttünk, lángadozva, mert szeretünk*, csodálatosan szép.

MT: Az **nagy váltás** volt, amikor a misét kitették a nyeregbe. Ezzel nagyot változott, mert így a körmenet folyamata megszűnt.

BL: Igen. Az úgy van azért, hogy ha nem tévedek, hogy az érdeklődés fokozatosan nőtt. Amikor utoljára látjuk a tömeget – nem tudom, ez mennyire szubjektív benyomás – akkor azt látjuk, hogy na, az idén többen voltak, mint a múlt évben. Én nem tudok vállalkozni arra, hogy csakugyan ’97-ben többen voltak-e, mint ’96-ban, de hallottam, hogy többen voltak. Van

amikor kevesebben jöttek el. Nem tudom, hogy a közlekedés miatt-e, az autóbuszjáratok inkább rendelkezésre állnak.

Amikor a forma az volt, hogy egy imádságos énekes körmenet volt csupán, amihez nem tartozott hozzá a szentmise, akkor többször megfigyeltük, hogy az egész hegyet egy élő koszorú vette körül. És akkor ahhoz, hogy mi (a kordon) ki tudjunk menni, a gyergyóalfalusiak (a körmenet elején) már bejöttek, és szépen megálltak. A sor betömörült, hogy valahogy mi - mert a kordon után akkor már csak a csángók voltak. Az eleje ismét folytathatta a templom felé. Igaz, hogy ez nagy formabontás volt, de a szentmise került a liturgia központjába.

Azért volt töprengés. Először az atyák is megbeszélték az érsekségen. Először ők maguk is, hiszen mindenki azt mondja, hogy ez a búcsú az övék, tehát ők szervezik, a ferencesek, ez a ház. Volt töprengés.

MT: És a püspökség ebbe beleszólt?

BL: A véleményt azért ki kell kérni, a hierarchia vonatkozik ilyen szempontból, és nincs is, amiért ne. Jakubinyi érsek úr egyébként teljesen szabad kezet ad a ferenceseknek. Ha meg is hívnak valakit, vagy ha valaki általa jelentkezik mint vendég vagy főpap, akkor ő azonnal értesíti a ferenceseket, és mondja, hogy a búcsú szervezői ők, és velük is kell beszélni. Nem rendeli magát fölé az egésznek, önhatalmúlag nem intézkedik. Ez fordítva is így van, ez természetes. Ő annál nagyobb tisztelője a ferences rendnek is, meg a Szűzanyának is.

MT: Tudom, hogy talán már ’91–92-ben is akartak változtatni, és akkor Bálint Lajos állítólag nem akart volna ebbe beleegyezni. Kiben volt meg újítási szándék?

BL: ’91-ben egy kicsit improvizáltuk, hogy módosítsunk a lejövés klasszikus útján. Egy kicsikét visszamentünk a remeteház felé kikanyarodtunk volna, arra menedékesebb volt; arra gondoltunk, hogy arra könnyebb lesz lejönni, és megnyújtottuk volna az utat, miáltal fölvette volna az embertömeget. A Szent Antal gödre felé, biztos tetszett hallani ezt a kifejezést. A kordon közelében tartózkodtunk, és a Bálint érsek úr is, meg azok a kanonokok, akik a régi búcsút érték, már szóltak, hogy nem ez volt az út. És akkor gyerünk gyorsan vissza. És akkor gyerünk gyorsan vissza. Én nagyon jól tudtam, hogy nem az volt az út.

Akkor ’90-től én vezettem a kordont, és próbáltam a másik felé vezetni. Nem sikerült az újítás akkor.

MT: ’92-ben is az volt, hogy a fölfele menet közben valami nagy kanyarokat beiktattak.

BL: Megmondom, mindig becsúsznak hibák is.

MT: De úgy látszott, hogy az akkor szándékos volt.

BL: Nem tudom, hogy mennyire volt [szándékos]. De vagy két alkalommal bizony saját hibánkból nem azon az úton mentünk, amelyiken akartunk, fölfelé. Egy kicsit olyan teraszos is a terület, és egyik helyen a gyerek, aki vitte a keresztet, és nem tettünk oda felnőttet. Oda már somlyói embert kellett volna tenni, aki tudja a területek népi elnevezéseit, neveit is. A gyerek látta, hogy ott ilyen magán zarándokok, tehát nem szervezett csoportok mindenütt mászkálnak. Megcélozta a hegyet, és az erdőhatár alá vitte ki a népet. Ugye csendesen kell viselkedni, nem lehet kiabálni, nem kirándulás, hogy ne arra, hanem arra - ez egy kicsikét megnehezítette az utat.

MT: Erre jól emlékszem, figyeltem, hogy ’90-ben az erdőhatár alatt ment fölfelé a körmenet. ’92-ben pedig jóval lejjebb, az úton. Akkor melyik volt a helyes?

BL: Az utóbbi volt a helyes. Nem az erdőhatár volt az eredeti!

MT: Akkor emlékszem, hogy akkor a hegyoldalba kirakott felirat – csak Jézus az út, igazság, élet – felett ment el a menet.

BL: Rossz helyen. Az a helyzet, hogy tekintettel kell lenni az idősekre. Mert így is indultunk innen negyed tizenkettőkor, és kint voltunk fél egykor. Kényelmesen sétálva is meg lehet járni egy óra alatt az egészet. És énekelve imádkozva.

MT: '92-ben egy nagy kanyar be volt iktatva, és ott fent **lovas székelyek** mutatkoztak.

BL: Gergely plébános úrnak volt ez a kezdeményezése. De két évig élt az egész. Azok a férfiak, akik akkor vállalták, hogy megjelenjenek lóháton, mind benne vannak a rendezőségben. Tulajdonképpen a rendezéshez hozzájárul a csobotfalvi férfiak csoportja, és a csomortániak is. De inkább a csobotfalviak. Éjszaka is szolgálatot kell kint teljesíteni, és úgy oldottuk meg, hogy a Salvator kápolna, a Szenvedő Jézus kápolnák, a Hármashalom-oltár, az a csobotfalviak őrizetében van. Ők kint is alszanak. Volt mindig éjszakai szolgálat.

Nem utolsósorban a perselyeket is őrizni kell, mert vannak azért garázda emberek. Vannak olyanok, akik nem éppen a búcsért jönnek, hanem víkendezni jönnek. Tüzet csapnak, olyan esztendő is volt, hogy ki volt táblázva a hely, és a táblákat szedték össze. Összetörték tüzelőanyagnak. Kell, nem is egy, hanem négy ember őrködik ott.

Nem nagyon lehetett volna nekik, a lovasoknak olyan szerepet biztosítani, hogy az harmonikusan beépüljön az egészbe, azon kívül, hogy látvány. A lovakra vigyázni is kell, mert a nagy tömegtől megvadulhatnak: nehogy kellemetlenség történjen.

(23) Daczó Árpád Lukács (sz. 1920)

Dés, ferences rendház, 1998. május 19. Szerkesztett részletek egy hosszabb, hangszalagra rögzített beszélgetésből, főként az 1968-as változásokról.

DL: Akkor megjött a vezetőség és akkor lejött Bukarestből Fazekas János akkor Ceauşescunak nagy embere volt, tudott jól, nagyon megismertem akkor és tiszteltem.

Jó magyar ember volt és megértette miről van szó. És amennyire kommunista volt, az ideális kommunizmust vallotta, de aztán később ő is leleplezte az egész gazember hazugságaikat. Röviden mondom el, mert mind le van írva valahol bőven, hogy megvolt a megyésítés, és akkor egy szép napon, illetve egy hétig járták Hargita megyét. És már nem tudom melyik kedden, mikor volt beosztva a csíksomlyói műemlékkomplexum. Ez volt a neve. Nem kegytemplom, vagy búcsús templom, római katolikus. Műemlék komplexum. Ehhez tartozott ugye a kegytemplom, a kolostor, a székház, az iskola és az egész Kis-Somlyó hegy sőt a Nagy-Somlyó hegy is mert megrajzolták a komplexumnak a határait is, védett terület, és ott semmit nem lehetett csinálni. Nahát akkor jönnek látogatni.

És az inspektor reggel fut, na azt mondja, páter készüljön, mert nagy vendégei lesznek. Mondom mi a csoda? Azt mondja jönnek meglátogatni a csíksomlyói komplexumot turisztikai szempontból. Mikor? Hát húsz perc van erre szánva. Fél 12-kor itt lesznek és nagyon kérem, hogy tessék tisztességesen fogadni. Jön a miniszter is az egész, úgy a vármegye (!) mint a város vezetősége. És tényleg pontosan fél 12-kor jöttek, én a templom előtt vártam tisztességgel, becsülettel őket. Kezet fogunk, bemutatkozom és megyünk be a templomba. Akkor én kezdtem mondani a templomnak egy kicsi rövid történetét és a jelentőségét kulturális szempontból, és hogy Hunyadi Jánosig ugye nyúlik vissza, most ennek a templomnak (a története), stb. Megyünk, és mikor a templom közepén vagyunk, elérek Hunyadi Jánoshoz, egyszer csak – én középen voltam, egyik felől János a miniszter, és másik felől Fazekas Lajos, a megyei titkár. A megyének a főnöke. Mikor kezdek beszélni, és azt mondja: Hallják elvtársak, Hunyadi Jánosnak a nyomain járunk itten. És akkor megyek előre, mondom, itt van a kegyszobor és ez, és mondom annak a nagy jelentőségét. Persze már fel volt díszítve ez a népművészeti kék textilekkel. Ez is egy óriási merészség volt tőlem. A zsinat előtt.

Liturgiailag nem szabad, a templomban legyen csak csipke, bársony, selyem ilyesmi. És én akkor szépen kendervászonra csíki keresztszemes varrással feldíszítettem 1700-as évekből a legrégibb mintákat vettem, eredeti székely mintákat. A kéket készítettük el először.

Hát fel volt díszítve, és mondom, hogy ezt is most csináltuk és milyen jó, hogy ilyenkor most már ilyen díszesen várhatjuk a miniszter urakat stb. És mondom most született meg és itt született meg az a gondolat, hogy minden vidék a maga népművészetével díszítse fel templomát. És ezt megcsináltuk. Ó, de hogy fel voltak zúdulva Szeredából is ilyen művelt nagyságos asszonyok. Látszik, hogy az a páter parasztszármazású, mert gatyaanyaggal díszítette fel ezt a világhírű templomot. Gatyaanyag? Kendervászon. Hát aranyat ért már akkor az ilyen népművészet.

És megyünk a sekrestyébe, és én még miseruhát is készítettem ilyet. De most nem használják. Megvan most is. Én mindig abba miséztem, az ezüstmisémet, az aranymisémet, a kék kendervászonból. Varrottas. És mutatom. Azt mondja, Márton Áron tud-e erről? S mondom, neki is küldtünk egy ilyen ruhát. Azt mondja, küldjön egyet a római pápának. Nézze meg, hogy megköszöni. Hát ilyen barátságosan kezdődött, és na akkor nézzük meg fejül, hogy hol lakom. Nekem két kicsi szobám volt, semmi más ott. Felmegyünk. S mondom aztán, mikor felértünk, hogy hát miniszter úr, hogyha megengedi és így megtisztelik a kegytemplomot, hát egy pohár jó miseborral megkínálnám. Hallják elvtársak! Egy pohár bort megiszunk ugye? És ott a kicsi folyosón, 16-on voltak. Elrendeződnek a kicsi folyosón,

MT: Már 20 perc kétszer is eltelt, igaz?

DL: És hozzák a bort, s Manyikáék ott be voltak szervezve, ott ők töltötték és itták. Hát a kicsi szobába nem fértünk vagy öten-hatan, és egyszer csak a miniszter úgy ránéz a többiekre. Int. Nem maradtunk a kicsi szobába, csak a miniszter, a polgár(mester),ez az ispán (!) a megyei titkár és én. És ott beszélgetünk. És akkor kezdte mondani a Somlyó jelentőségét. Én már hallottam arról, hogy neki vesszőparipája volt az iskoladrámák. Rátértem az iskoladrámákra. Mutattam, hogy hol volt valóságosan a szabadtéri színház, és akkor hogy onnan látszott az ablakból a Kálvária, Jézus hágója és hogy ott hogy adták elő, hogy olyan hatékonyan játszották, hogy még a Jézust kínzó poroszlókat, hallottál erről? A jó székely atyafiak, a nézők vették a botukat (nevet) és szétkergették a Jézust kínzó poroszlókat azok oldalra menekültek el a bokrok közé. Annyira. Tehát erősen élvezte. Tehát a színház és amellett pedig, akkor megmondottam. Mondom Szereda, és nagyon jól tudták ezt, mondom Szereda most megyeközpont lett. Szeredának nincs egyebe, csak Csíksomlyó, Csíksomlyót fel kell emelnünk. Így nyíltan szépen megmondottam. És azt mondja hogyan? Hát mondom, kérem, itt van az országnak majdnem az első orgonája. Miért nem lehet itt orgonahangversenyeket csinálni? Hűha. Erre aztán felkapta a fejét. Miért nem lehet itten, itt vannak nekünk iskoláink, egy misztériumdrámát előadni. Idegenforgalmi látványosságként is. És így aztán adtam be nekik mindenfélét. Tisztelendő úr, mire van szükség? Ejsze kopognak. Azt mondja, hogy elvtárs, Fazekas elvtárs, már mindjárt egy órája elmúlt, hogy itt vagyunk, máshol is várnak. Hallgassatok, most én beszélek! Fél háromkor mentek el! A húsz percből, fél 12-től. Én aztán beadtam. Mire van szükség. És én aztán megmondottam, hogy mi mindenre volna szükség. Leghamarább emberre. Orgonistára. Úgy jött aztán egy év múlva József atya. Valért nem lehetett odavinni, szegény meg volt félemlítve és kínozva.

Na és akkor megint kopognak. Hagyjatok most békit, majd várnak azok ottan! Hat szem között Somlyó jövőjének az alapjait. Nem bölcsködés, a Jó Mária sugallta, mert én tudtam, hogy mi az a kommunizmus. És ott leraktam szépen. Akkor azt mondja, annyi mindent mondtam és a végül ő azt mondja, tisztelendő úr, amiket itt mondott, legyen szíves ezeket írja le, és küldje el nekem Bukarestbe. Aztán én leírtam. Három, négy példányban. Egy

megvan valahol. Egy Bukarestbe, egyet a püspök úrnak és egyet a főatyának. Ahogy te kaptál választ a püspökségtől és a főatyától úgy kaptam én is. Nem hitték, nem hitték érted mi az? Na de van aztán ennek még előzménye, amíg én ezt megírtam.

MT: Bukarestből jött válasz?

DL: Bukarestből jött az izén keresztül, mert bizonyos idő múlva jön az inspektor, na azt mondja tisztelendő úr készüljön, holnap nem tudom hány órára tessék felmenni a vármegye házára, és ottan várja a vármegye vezetősége és akkor szóban is elmondhatja mindazt, amit akar. Akkor kaptuk vissza a dolgokat.

MT: Mit kaptatok akkor vissza?

DL: Hát kaptam vissza szobát egészen a micsodáig ahol most a lépcső ahol van. Ahol van most a televízió. Azt. És hogy becsületesen kiépíthettük a WC-t, mert eddig csak guggolós WC volt. Hát szégyen volt. Akkor a templom előtti tér, az az egész tér a székházig. Nem a miénk volt. Akkor a kvadrát, akkor hátul kaptuk vissza a hátsó részt és az udvarból egy részt amelyik oda esett a hátsó részhez.

Ez volt kedden vagy szerdán 1969-ben. Már ment a megyésítés. Jön szombat. Szombat reggel egyszer csak fut a portás, azt mondja tisztelendő úr jöjjön hamar, mert keresik a vármegye házáról. Jöjjön hamar, mert a miniszternek a titkára keresi. Hát mondom mit akarnak velem? Megyek le, és veszem a kagylót. Én vagyok. Daczó Árpád páter Lukács, a kegytemplomból, tessék parancsolni. Azt mondja ma délután 4 órára tessék bejönni a megyeházába, mert lesz egy nagygyűlés és a miniszter úrnak, akkor már ő is urazta úgy emlékszem nekem, kifejezett óhaja, hogy bejöjjön a tisztelendő úr is. És úgy megijedtem, mi lesz itt, most én ekkora nagy kommunista gyűlésbe becseppenek oda. Lehet, hogy más papokat is hívnak. És megkérdeztem, de ez kötelező? Azt mondja nem kötelező, de nagyon ajánlom. Jöjjön! Mondja a titkára. Na mondom, akkor elmegyek. Én meg azt hittem, hogy legalább az esperes, hát valakit még hívnak. Elmentem kérlek délután négy órára, mi volt ott? Egy nagy hatalmas gyűlés a Hargita vármegye intézményeinek az igazgatói, titkárai, iskoláinak, bányáinak, gyárainak ott mindennek, voltunk vagy 150-en a nagy díszteremben. Érted mi az? És akkor én is oda beállítok, nézem, hogy hol van, hát sehol semmi pap nincsen.

MT: Ott a nagygyűlés?

DL: És a gyűlésbe én is bementem, és tényleg pontosan négy órakor. De sokan, ott a Securitate, a hadseregtől, a katonaságtól, a kórházak, tehát minden, minden, minden. És megkezdődik a gyűlés, nagy bölcsen ott hátulról szól, mint egy színpad olyan, ott hátul kinyílott aztán a függöny és jöttek be ott sorba, ott ültek le, és akkor a prefektus, a megyei titkár üdvözölte a minisztert és a megjelenteket. És akkor megmondotta, hogy miért jöttünk itt össze. Hogy felmérjük Hargita megye gazdasági lehetőségeit és alapjait, hogy Hargita megyének a fejlődését mire alapozhatjuk. Itt vannak az igazgatók, vezetők és mindenki egészen szabadon és nyíltan szépen mondja el a maga elgondolását, a maga intézményéről, vállalatáról, gyáráról, mindenről. És akkor megkezdődött kérlek szépen másfél óráig. Még János Pali, tudod ki az, ő is fölállott, aztán erősen kikelt az elhanyagolt templomok mint műemlékek mellett. Különösen a Szent János templom ottan a mezőben, Csíksomlyón, elhanyagolt, és hogy ezt nem lehet, egész kivörösödött, úgy mondotta. Mondom, ha nem egyéb, ezt egy kicsit megkoppintják (nevet). DE nem volt semmi, mert mondták, nyíltan lehet mindent mondani. Aztán ott a bányákról Hargita kaolinbányája, akkor a gyárak, mindenféle. Na kinek van még hozzászólása. Jelentkezik Lukács is. De közben persze más még jelentkezett hamarébb és no hát az, és elég közel voltam, és a jelentkezésemet meglátja a Fazekas Lajos, a megyei titkár. És mondom, én szólhatok valamit? És odaszól a titkár Jánoshoz, hogy még a páter is akar szólni. Hogyne, kérem tessék, azonnal tisztelendő úr, csak ez mondja a magáét. Én csak

öt percig beszéltem. Összeszedtem a mondanivalómat. Mi az a Csíksomlyó, mit jelent Hargita megyének, mit jelent Csíkszeredának mint fővárosnak, mit tud adni Csíksomlyó, és mi szükséges mostan, hogy Csíksomlyó mindezt megcsinálja. Mindenki úgy hallgatott. A végén még megijedtem én is, olyan merészen kezdtem beszélni, és emelni Csíksomlyót. Megköszönte szépen. Na.

Akkor szépen már jó másfél óra eltelt, na akkor húsz perc szünet. Volt szünet. S a szünet után, akkor megint összejövünk, közben volt akkor egy nagyon jó orvos, elfelejtettem a nevét, jó barátságban voltam vele. A nőgyógyászatnak a főorvosa, azzal beszélgettem ott, és akkor a Hargita újságnak a főszerkesztőjével, mert azokkal is nagyon jóban voltam, mert örökké jöttek ki. Azokkal úgy beszélgettem. Bemegyünk szépen, leülünk és akkor aztán felállott (Fazekas) János és kezdte mondani. Tehát közben ugye a titkársága feldolgozta innen a javaslatokat, amiket mondtak, és úgy pontokban szedve úgy az orra elé tették neki, és akkor ő aztán most már kiértékelte a javaslatokat.

Hát persze először elkezdte mondani a dumát. Ugye, hogy az országunknak, hogy amit el kellett mondani olyankor. Vagy 25 percig ottan dumált, hogy Miklós és a pártunk, és mekkora haladások. Szóval amit el kellett mondani. Hát ott mindenki ásított. Na és miután ezt elmondotta, s megdicsérte a regnumot, akkor rátért általában a gazdasági lehetőségekre. Hát legelőször is kezdett beszélni, Hargita megye legnagyobb vize a borvíz. Az ásványvíz. Azt mondja, elvtársak, tudják-e a múltkor voltam Londonban, és az egyik alkalommal beszéltem az országunkról. Amikor meghallották, hogy itten patakban folyik a borvíz, az ásványvíz, és hogy fürdünk benne, nem akarták elhinni. Hát azt miért nem palackolják és miért nem viszik eladni? Óriási. Azt mondja, hogy tudják-e, hogy egy üveg borszéki, egy liter borszéki vízért Izrael nekünk egy kiló narancsot ad? Borszék most naponta 20 ezer liter vizet palackol. Azt mondja, miért nem palackol 2 milliót? Mert nincs megfelelő felszerelés. Tehát felszerelések kellenek. De így, ilyen nyíltan. És akkor aztán egyéb mindenféle, de úgy azokat, s akkor egyszer csak rátért. Azt mondja, hogy a felszólalók között a csíksomlyói tisztelendő úr is felszólalt és most ehhez én is hozzászólok. Tamás, most nem emlékszem, hogy mennyi ideig, de tudom, hogy az ő felszólalásának egyharmad részét, tehát kétharmad részén mondjuk a többi mindennel, egyharmad részét csak Somlyóval foglalkozott!

Úgy, ahogy a tisztelendő úr mondta, valóban. Csíksomlyót fel kell emelnünk, mert, s akkor szedte a hangversenyt, szedte a színi előadást, szedte elő a turisztikát, szedte elő a hotelokat, hogy jönnek az idegenek, akkor hol szállanak meg, tehát mindent, mindent, mindent. Hogy lehetőséget kell adni, mert az országnak, megyénknek nagy bevételforrás. Hát csak hüledeztem.

MT. Jó talajra hullott a magvetésed.

DL: Igen. És erre aztán én is, és akkor megint kifejezte, azt mondja, csak arra kérem a tisztelendő urat, hogy erről nekünk még tárgyalni kell, pontosan úgy, ahogy elmondotta, szedje pontba, de bővebben, és küldje fel Bukarestbe. És így indult meg. És így jöhetett akkor aztán oda. Mert én kértem még két testvért, vagy pátert. És úgy is volt. Ők adtak volna.

DL: Amikor személyesen is elmentem Márton Áron püspökhöz, és mondtam neki miről van szó, rám néz, fiam, minek oda két pap? Mit csinál ott két pap. Azt mondja, mennyi plébánia üres és nincs kellő lelkipásztori ellátása. És akkor Somlyón, hát ott nincs is mit csinálni, mert hát az nem is plébánia, meg van külön plébános is. Mondom kegyelmes atyám, Csíksomlyó nem egy kicsi plébánia, hanem az a világnak a plébániája. És oda kell a pap. És különösen kell egy jó orgonista, és ha nincs másunk, akkor József atyát. És nem. Azután mit kínlódtam, míg József atya odajött. Ez tény.

MT: És akkor voltatok ketten.

DL: Akkor aztán ketten voltunk, ’69-től ’70-ig. Én annyira elfáradtam volt idegileg végül is, hogy akkor én már láttam, hogy én már oda elégtelen vagyok. Oda már egy nagyobb tudású ember kell, és olyan ember, aki szereti a külső munkákat és javításokat. Ilyen pedig páter Écsy János volt, és akkor megbeszéltem vele. János kapott a dolgon, hogy legyen most ő nagy somlyói pap, cseréljünk. Én megyek helyetted Szentágotára, s te menj Somlyóra. És elmondottam a magam terveit, elgondolásait stb. Tehát abból ő a maga módján, csinált oda nagy hálótermet és egyéb mindenféle, ami külsőség. Na – így kerültem el Somlyóról.

(24) Kedves Béla, Antal testvér (sz. 1959)

A remetével, Antal testvérrel (KBA) a Salvator kápolnánál beszélgettünk 1992. június 3-án este, pár nappal a búcsú előtt hármasban Tánczos Vilmossal (TV). Magnóval rögzített, kis mértékben szerkesztett teljes szöveg.

(A régi remetéről beszélünk, akiről 1942-ből maradt adat.)

TV: A front sodorta volt el innen, vagy hogy került ő el innen, hová került el innen?

KBA: Úgy hallottam, hogy ’42 körül, az idősebb bácsikáktól, hogy ’42 körül ment el innen. Valamit ráfogtak, ilyen törvénybeli dolgot, és azért el kellett mennie. Nem került vissza, Magyarországon halt meg. Fényképet kaptunk róla, én se tudtam, hogy kicsoda.

TV: Mikori fénykép volt, háború utáni?

KBA: ’42-es.

TV: Ezeket a gyümölcsfákat ő ültette, úgy hallottam, lehet, hogy csak legenda?

KBA: Igen járt, sokat járt a faluba, segített a kertészeknek.

TV: Boros Fortunátnál olvastam, kereszteket is visszaállította, ha kidőltek, fakereszteket, egyebeket. Gondját viselte itt a környéknek.

MT: Közvetlen példája nem volt, akit ismert, vagy aki rábeszélte volna?

KBA: Nem. Sőt, amikor felkerültem nem is tudtam azt, hogy – Gergely István Tiszti, mert így hívjuk, Tiszti, egy remetét idézett és az ragadott meg engem, itt a keresztutaknál, és így ezt remete életet, és ez annyira előttem, Isten előtt kedvesnek mutatkozott, hogy már amikor följöttünk, akkor már itt úgy vigyázkodtam, hogy itt nem él senki, olyan üresnek láttam. És akkor kezdtek jönni a gondolatok később, hogy nem kell gondolkozni –

MT: Ez mennyi ideig tartott, ez az érlelődés?

KBA: Az érlelődés, tavasszal akartam kijönni, és ő azt mondta, mikor megmondtam neki, hogy ki akarok jönni, hogy még várjuk, hogy tényleg érlelődjön. És ez egy őszi éjszaka történt, amikor éjjel 12 órakor el kellett induljak. Akkor már nem tudtam (tovább várni,) hogy beengednek, hogy fogadnak, akkor feljöttem.

MT: És azelőtt egyedül élt?

KBA: Családdal. Szüleimmel, testvéreimmel. Éltem 3 évet magányosan is. Egy lakást vettek nekem, és ott magamba éltem.

MT: Mint asztalosként, tehát nem volt idegen, vagy új az, hogy nincs társa?

KBA: Isten volt a társ. A remetékről azt mondjuk általában, (hogy egyedül vannak), ezeket én vállalom, és ezért van az, hogy külön lakom. Most van egy fiú, aki feljött mellém,

MT: Még van egy fiú?

KBA: Egy hónapja és egy hete érkezett. Egy hónapja és egy hete.

TV: Honnan? Idevaló, szeredai?

KBA: Az madéfalvi. Van még egy lánytestvére, szerzetes az is most.

MT: Hova, Udvarhelyre ment a lánytestvére?

KBA: Nagyváradra. Klarisszákhoz.

TV: Erre emlékeztem, elég gazos volt, elhanyagolt a ház.
KBA: Az volt az első dolgom, itt a környezetnek a rendbe hozása, és még most is látszik, az az ötven év, amíg nem volt, aki itt gondoskodjon, Istenért tegyen. És akkor a Tisztinek vezetésével, együtt (megcsináltuk).
TV: Valamit még akartál kérdezni.
MT: Hogy az a fiú, aki idejött, azt ismerte már korábban is?
KBA: Én nem ismertem. És ő is csak most ismert meg engemet.
MT: És valahogy vezeti? Négy év alatt kitapasztalta ennek az imádságos életformának az útját. Beavatja őt ebbe az ismeretbe?
KBA: Igen, együtt imádkozunk. Együtt dolgozunk, a fontosabbakat. Békesség van köztünk.
MT: Tartanak valami rendet az imádságban?
KBA: Zsolozsmázunk, rendesen, reggel szentmisére járunk, minden reggel. Azután keresztutat is végzünk.
MT: Melyik liturgikus könyvet használják, zsoltárokat honnan mondják?
KBA: Esztergomi kiadás, ’82-es kiadás, az esztergomi breviárium. Most kaptam a Gergely Istvántól. Letettem a régi, kis közös zsolozsmát, azt végeztük. Most ezt meghozta, énekes.
MT: Remetékről én sokat olvastam, és tudom, hogy hozzájuk jártak a hívek lelki megújulást keresni, meg tanácsért, meg hasonló, tehát szolgálatot végeztek a többiek javára. Ez itt is így van? Lelki vezetők voltak, nem voltak teljesen magukra hagyva.
KBA: Igen, nagyon sokan felkeresnek gyerekek, fiatalok, idősebbek is elzarándokolnak, imát kérnek, hogy imádkozzunk szándékra. Ez az egyik alapja az életformánknak, az ima. Különben is azért vagyunk itt, nem magunkért. Mind az Istentől jönnek a hivatások.
MT: És ez belső lelkiállapotban milyen érzés? Ez a folyamatos istendicséret?
KBA: Ez egy olyan állandó virrasztást igényel, gondolatok ébrentartását. Természetfeletti kapcsolatot Istennel.
MT: Ez nagy energiát, sok erőt kíván. Az ember ereje az véges. Sokszor, gondolom, végét érzi az erejének?
KBA: A keresztek is megvannak. És nagyon jó az, hogy az Isten – azt akarja, hogy a kereszteket is vállaljuk.
MT: A keresztek saját magából belülről támadnak, vagy inkább a világból?
KBA: Belülről is van, a gondolatoknak a – hogy itt vagyok, de a gondolataim mindig máshol, ima közben is. Az nagyon nehéz és mióta itt vagyok, érzem sokszor. De nem hagyom. Érzem a gondolatom és küzdök, és Istenhez (fohászkodom).
MT: És amit a világ támaszt? Kereszteket? Lehet, hogy mi is ebbe tartozunk bele. El kell minket viselni.
KBA: Nem – van azért ilyen is. Én is, eljönnek idősebbek is, ők jól érzik, esetleg elmondják a híreket, és a világ híreit. Nagyon jó azt érezni, amikor az ima, mikor látom, hogy az valakinek – úgyis azt látják, a szeretetet. Sokszor itt vannak a gyerekek is.
MT: Hát kívánunk sok erőt és további lelki tartást hozzá.
KBA: Köszönöm, Istent felismertem, valaki így kérdez Istenről, az ember.

Részletek szentbeszédekből

(25) Jakubinyi György gyulafehérvári érsek (1995)

Saját hangfelvétel június 3-án, a szombati nagymisén. (Nyomtatott változata, kisebb eltérésekkel: *Egészen szép vagy…* 2009. 31–38.)

Mondhatjuk azt, hogy mi is úgy vagyunk mint a pátriárkák, akik a messzi Mezopotámiából vándoroltak ki Ábrahámmal az élen, hogy elfoglalják majd az ígéret földjét. A mi őseink sem itt születtek, de eljöttek ide ezer évvel ezelőtt, mert a gondviselés ide rendelte őket, és ezer esztendő nagy idő. És hogyha az isteni gondviselés ezt a földet rendelte a számunkra, ne hagyjátok el! Gondoljatok arra, hogy ezer esztendőn át kitartottak itt őseitek, bármilyen gazdasági helyzet volt, bármilyen reménytelen a jövő, és ha a fejük fölött váltakozott a politikai rendszer, akkor is megmaradtak az anyaföldön, Székelyföldön, mert tudták azt, hogy a gondviselés iderendelte őket.

Ne hagyjátok el őseitek hitét és reményét! Maradjatok meg itt, akkor is, hogyha a külföld talán jobb megélhetéssel kecsegtet. Talán bizonyos, mondjuk ki nyíltan nemzeti üldöztetésnek vagy pedig megkülönböztetésnek vagytok kitéve nem hivatalosan ugyan, de esetleg helyi hatóságoktól. Én nem akarok senkit vádolni. Főleg nem ezen a szent helyen. De akkor is ki kell tartani. Hogyha valaki úgy látja, hogy ilyen a helyzete, mert kötelez az ősök hite és a reménye, a gondviselés, amely ideállított bennünket. Ezt tanulhatjuk meg a pátriárkáktól és ebben segítsen minket a pátriárkák királynéja.

(26) Reizer Pál szatmári megyéspüspök (1996)

Saját hangfelvétel május 25-én, a szombati nagymisén. (Nyomtatott változat, kihagyásokkal: *Egészen szép vagy…* 2009. 39–41.

Mindannyian tudjuk, hogy milyen nagy hagyománya van a somlyói búcsúnak, de ahogy telnek az évek 1990 óta, a változás óta, úgy derül ki, hogy ez a szent búcsújáróhely, ez az erdélyi szentély egy össznemzeti imádsággá válik. Eljönnek ide mindazok, akik Istentől, az egyháztól, Jézus édesanyjától, Máriától remélnek, várnak kérnek valami jobbat. Gyógyulást sebeikre, segítséget bajaikra. Ebben a változó, reménykedő világban úgy érezzük, úgy tapasztaljuk, hogy az egyházra föltekintenek. A mi egyházunktól nagyon sokat várnak. És joggal várnak sokat. Az egyház tenni is akar valamit a népéért. Szeretne segíteni híveinek.

Csíksomlyó tehát számunkra sokat jelent. Jelenti az ősök hagyományainak az ápolását. Jelenti a hitet: a hitet Istenben, az Isten hatalmában, az Isten mindenhatóságában. Jelenti a hitet sorsunk jobbra fordulásában. Jelenti Csíksomlyó azt, hogy a határok ellenére is mi mindannyian összetartozunk. Jelenti azt, hogy Mária, Jézus anyja égi pártfogónk, égi közbenjárónk. Azt is jelenti, hogy megmaradásunkban hisszük, hogy Mária tisztelete, a hozzá való ezeréves ragaszkodás, a benne való bizalom: az megőriz bennünket továbbra is egységben, az segít bennünket, hogy az annyira áhított jobb, erkölcsösebb, nyugodtabb világot magunk és gyermekeink számára fel tudjuk építeni. Ez nem egy gazdasági csoda. Nem valami szerencsés törvények, hanem a szívekben, a lelkekben, a szellemekben, az erkölcsökben történő pozitív változások fogják égető bajainkat megoldani, problémáinkat gyógyítani. …

És végezetül az idézett szentírási rész szerint az Úr Jézus apostolai, szó szerint, ahogy leírja Lukács, „egy szívvel lélekkel” imádkoztak. Számunkra ez a fontos: tudniillik az egység a fontos. Az egy szív, az egy lélek. Mindenféle széthúzásnak az elvetése. Megismétlem, amit az elején mondtam: olyan jó érzés, hogy Csíksomlyón immár nemcsak a hívő székely és csángó

népnek a jelenléte jellemző, hanem ez a hegy az egész összmagyarságot legalább jelképesen szinte egybegyűjti. (*Taps, kivárja.*)

Ez a tény, és ez a sokaság azt bizonyítja ezzel, hogy bár sajnos szétszórtak vagyunk, nemcsak Európában, hanem az egész világon szétszórva vagyunk, de összetartozunk. Minket nem lehet szétdarabolni, nem lehet elpusztítani. (*Taps, kivárja.*) Csíksomlyó ma már a mi egységünknek a jele. Legyen ez továbbra is. Ez a szent hely, ez a búcsú hirdesse még sok évszázadon, ezreden át, hogy mi itt élni, megmaradni, tovább élni akarunk. Hogy szent mindannyiunk számára a szülőföld. Csíksomlyó kifejezése annak is, hogy dacolva minden ideológiával, minden más szemlélettel és próbálkozással: a népünk életképes. Itt vannak a papjaink, akik szüntelenül biztatják a híveket, és akik templomainkban erőt merítenek arra, hogy több áldozatot vállaljanak. Több gyermeket vállaljanak, hiszen a megmaradásunknak csak ez a záloga. Higgyük, hogy a többségünk az nem a menekülésben látja a megoldást, hanem a maradásban. A szülőföld megtartó erejében, a faluközösségek értékében. Azt hiszem, egyetértünk a legtöbben, hogy minket, az én generációmat és még sok másat, a fiatalabbakat is, a faluközösség, a templom, az egyház és a családi otthon tartott meg és nevelt emberré. Amilyen természetes volt a falvainkban az édesanyánk szeretete, a családi otthonnak a melege, éppolyan természetes volt az, hogy a templomban, meg az iskolában magunkba szívtuk a vallásos hitet, azt a vallásosságot, amiből éltünk eddig, és élni fogunk egész életünkben. Magunkba szívtuk egyszerre a családi otthonból a vallásos hitet és a magyarságtudatot. És ezt ápolták a szüleink, az iskola, és az egész közösség. Bárcsak ma is így lenne minél több helyen. Én nagyon hiszem, és úgy látom, hogy főleg a Székelyföldön, de mifelénk is, és nagyon sok helyen vannak még ilyen megtartó közösségek, ahol egyszerre szerezzük meg ezt a két kincset: az Istenhitet, az egyházhoz való ragaszkodást, és a népünkhöz való ragaszkodást, a magyarságtudatunkat.

(27) Czirják Árpád érseki helynök (1999)

Hargita Népe, XI. évf., *118.* (2490.) sz., 1999. május 25., kedd, továbbá *Egészen szép vagy Mária…* 2009. 51–60.

Az égen nagy jel tűnt fel, egy asszony, akinek öltözete a Nap volt, lába alatt a Hold, fején tizenkét csillagból álló korona. Ki ez az asszony, akiről Szent János beszél? A Szentírás-magyarázók szerint nem konkrét személyre kell gondolnunk, a Jelenések Könyve nem a történelembe, hanem az apokaliptika világába vezeti olvasóit. A Napba öltözött Asszony jelkép, az Ó- és Újszövetség egybeolvasztott szimbóluma. A tizenkét csillagú korona az Ószövetség tizenkét pátriárkájára és az Újszövetség tizenkét apostolára utal. Ez a bibliai kép ihlette az Európai Unió zászlajának tervezőjét. Az égszínkék EU-zászló, a rajta látható tizenkét csillag olyan, mint egy templomi Mária-lobogó. Kontinensünket a görög mitológia Európa nevű Istennőjéről nevezték el, az Európai Unió tizenkét csillagot ábrázoló kék zászlója minket, katolikusokat nem a pogány Istennőre, hanem az Isten-anyára, a Boldogságos Szűzre emlékeztet. A csíksomlyói búcsún a Napba öltözött Asszony nemcsak jelkép, hanem valóság. Pünkösd szombatján a múltban is feltűnt, és most is feltűnik a nagy jel Csíksomlyó egén. Mi, Erdélyország, Magyarország, a Felvidék, Kárpátalja, a Vajdaság, a Csángóvidék, a nagyvilág magyarjai felfigyeltünk erre a nagy jelre, és ezért zarándokoltunk ide, a Kárpát-medence legnagyobb búcsújára.

Két héttel ezelőtt a román egyház ünnepelt, most rajtunk a sor. Most az erdélyi magyar katolikus egyház ünnepel. Sok minden meglepetést okoz, a csíksomlyói búcsú soha nem okoz csalódást. A Szentlélek nem a politikai szelek járásához igazodik, a Szentlélek kegyelmi látogatása soha nem marad el. Ha kitárulkozunk előtte, mindig betölti lelkünket. A csíksomlyói búcsún mi, a kisebbségi magyarok végre nem részmagyarnak, hanem összmagyarnak érezzük

magunkat. Képzeletünkben eltűnnek a Szent István-i birodalmat szétválasztó demarkációs vonalak, az ősi nagy hazát, Szent István birodalmát látjuk magunk előtt. Itt van sok más vallású testvérünk is, református, evangélikus, unitárius, görögkatolikus, görögkeleti testvéreink imája erősít bennünket. A csíksomlyói búcsú a hit, a Mária-tisztelet és az együvé tartozás ünnepe. A zsidók hétszer kerülték meg Jerikót, és a város falai leomlottak. Nekünk, búcsúsoknak nem is kell megkerülnünk a kegytemplomot, csak be kell lépnünk az ősi szentélybe, és a Szűzanya színe előtt leomlanak a bennünket szétválasztó falak. Mindennapi életünket a széthúzás keseríti meg, a pünkösdi búcsút az összetartás élménye teszi feledhetetlenné. Folyton azt halljuk, kis ország, kis nemzet vagyunk. Csíksomlyó ennek a cáfolata. Ezen a búcsún mi is éppen olyan nagyok vagyunk, mint a franciák Lourdes-ban, a németek Altöttingben vagy a lengyelek Częstochowában. A csíksomlyói búcsún megvalósul Szent István szándéka, a búcsúsok személyében az egész nemzet hódol a Magyarok Nagyasszonya előtt. (…)

A gyermeket váró, vajúdó asszony bibliai képe kisebbségi sorsunk nyomorúságára is emlékeztet. A természet rendje szerint kilenc hónapra megszületik a gyermek. Nálunk a rendszerváltás után nem kilenc hónap, hanem kilenc év telt el, és alig történt valami. A hatalmon lévők azt mondják, velünk, kisebbségben élőkkel van a legtöbb baj. Bűnünk, hogy egyáltalán vagyunk, fő bűnünk, hogy élni akarunk és nem hagyjuk őseink hagyatékát. Nem érjük be az uralkodó nemzet asztaláról lehulló morzsákkal. A koldus Lázár-sorsot megalázónak, felháborítónak és elviselhetetlennek tartjuk. Mindent kipróbáltunk. Voltunk már ellenzékben, jelenleg kormánykoalícióban sínylődünk, de semmire sem megyünk. E szavak hallatán egyesek talán felkapják a fejüket, és magukban így méltatlankodnak: elegünk van már a politikából, legalább a búcsún ne halljunk róla. Vajon megtehetjük ezt? Vajon, beérhetjük egy szirupos prédikációval? Somlyó hegyén elfeledhetjük, hogy honnan jöttünk? És néhány óra múlva hová kell visszatérnünk? Ne gondoljátok testvérek, hogy az igehirdetőt elkapta a hév, és mellékvágányra futott. Emlékeztetlek benneteket Isten szolgájára, Márton Áronra. A nagy püspök prédikációit azért nem tudjuk feledni, mert azokban az erdélyi való élet lüktetett. Márton Áron nem beszélt a fejünk fölé, soha nem érte be egy bibliamagyarázattal. Márton Áron időről időre a politikát az evangélium ítélőszéke elé idézte és az igen–igen és nem–nem félreérthetetlenségével kimondta az ítéletet. Igehirdetése a legnagyobb időben megtartó erő volt, mert megvolt benne a kisebbségi sors nyomorúsága is, és az ég felszabadító örömhíre is. Márton Árontól meg kell tanulnunk az idők jeleire figyelni, és hitelesen hirdetni Isten üdvözítő igéjét. Ha ez sem győzne meg, akkor idézem az egyetemes egyház főpásztorát. II. János Pál pápa a *Christi fideles laici* című apostoli levelének 42. pontjában ezeket írja: A világi hívők semmi módon nem mondhatnak le a politikai életben történő részvételről. A személy és a társadalom érdekeit szolgáló politika alapvető ismerése a közjó keresésében rejlik, ami mindenkinek kötelessége. Minden egyes ember javáról van szó. XXIII. János az egyházat alvó óriáshoz hasonlította. Itt és most mi vagyunk az alvó óriás, akit a törpék lekötöztek. Mi, a nép engedtük, hogy a politikusok megszédítsenek, elaltassanak, fejünkre nőjenek. Itt az ideje, hogy felébredjünk, és ráébredjünk erőnkre. Nem elég a demokráciába belecsöppenni, a demokráciát meg kell tanulni. Tudatosítani kell magunkban, hogy nem mi vagyunk a politikusokért, hanem ők vannak értünk. Mi, a nép, a szavazó polgárok adtuk a megbízást, és mi is kérjük azt számon. Ha elégedetlenek vagyunk, akkor a mi ujjunk írja a politikusok feje fölé a Dániel próféta könyvében olvasható szavakat: mené, tekél és pársin. Megmérettettél, kevésnek találtattál és elvettetésben lesz részed. Kilenc év után nincs mire várni. Nem történik csoda, csodát nekünk kell művelni. Rákényszeríteni a politikusokat arra, hogy a demagóg szólamok helyett végre a közjó előmozdításán fáradozzanak. Nekünk kell a politikusok fülébe kiáltanunk, hogy ebben az egykor gazdag országban maholnap elviselhetetlen az élet. Ez már nem szegénység, hanem tömegnyomor. Európában a harmadik világ szintjére

süllyedtünk. A politikusok hiába kozmetizálnak, védik az ország image-ét, a polgárok helyzete alulmúlhatatlan. Hívhatnak ide bárkit vakulj világ jeligére, ha őszintén nem keresik a kiutat a nép boldogulására. Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené. A császárnak megadni, ami a császáré nemcsak azt jelenti, hogy befizetjük az adót. A haza nemcsak adóból, hanem a hazafiak odafigyeléséből, önzetlen szolgálatából is áll. A haza akkor él, ha a polgárok politikailag érettek, ha kiszűrik a politikából a szennyet, és vigyáznak a közélet tisztaságára. (…)

Csíksomlyón, a Székelyföld szívében vagyunk, azért végezetül gondoljunk a Székely himnusz szövegére: „Ki tudja merre, merre visz a végzet, göröngyös úton, sötét éjjelen.” Ezzel a szöveggel a teológia alig tud mit kezdeni. Ez nem keresztény, hanem pogány szöveg. És nekünk, székelyeknek, magyaroknak éppen ezért szép, mert kereszténységünk előtti gondolkodásunkra emlékeztet. Nem a himnusz szövegét kell megváltoztatni, hanem szemléletünket, életünket. A himnusz azt sejteti, az ismeretlenség homályából léptünk elő, és bármikor a végzet szakadékába zuhanhatunk. Valójában nem így van, mert keresztségünktől a végzet gondviseléssé változott. A megtett és az előttünk álló út göröngyös ugyan, de az éj nem annyira sötét, hogy tájékozódni ne lehetne. Csaba királyfi csillagösvényén feltűnik a nagy jel, az egykor szenvedő, azóta örvendező és megdicsőült Szűz. A göröngyös úton botorkálunk, elesünk, de fölkelünk, mert az út végén vár bennünket égi Édesanyánk. Már csak az marad hátra, hogy a himnusz zárószavait gondolatban kiegészítsük. Nem elég énekelni: ne hagyd elveszni Erdélyt, Istenünk. A csíksomlyói Szűzanyának nemcsak a Székelyföld, Erdély, hanem az egész Kárpát-medence számára üzenete van. Ezért fohászkodjunk szívből: ne hagyd elveszni Erdélyt, ne hagyd elveszni Magyarországot, ne hagyd elveszni Kárpátalját, ne hagyd elveszni Felvidéket, ne hagyd elveszni a Vajdaságot, ne hagyd elveszni a Csángóvidéket, ne hagyd elveszni a világban szétszóródott magyarjainkat, Istenünk. Ámen.

(28) A pünkösdszombat dátumai 1949–2020

Éves bontásban		Dátum szerinti bontásban		
év	**hónap.nap**		**nap**	**év**
1949	06.04	MÁJUS	10	2008
1950	05.28		11	--
1951	05.12		12	1951
1952	05.31		13	1967
1953	05.23			1978
1954	06.12			1989
1955	05.28		14	2005
1956	05.19			2016
1957	06.08		15	--
1958	05.24		16	1959
1959	05.16			1964
1960	06.04			1970
1961	05.20		17	1975
1962	06.09			1986
1963	06.01			1997
1964	05.16		18	1991
1965	06.05			2002
1966	05.28			2013
1967	05.13		19	1956
1968	06.01			2018
1969	05.24		20	1961
1970	05.16			1972
1971	05.29		21	1983
1972	05.20			1988
1973	06.09			1994
1974	06.01		22	1999
1975	05.17			2010
1976	06.05		23	1953
1977	05.28			2015
1978	05.13		24	1958
1979	06.02			1969
1980	05.24			1980
1981	06.13		25	1985
1982	05.29			1996
1983	05.21		26	2007
1984	06.09			2012
1985	05.25		27	--
1986	05.17		28	1950
1987	06.06			1955
1988	05.21			1966
1989	05.13			1977
1990	06.02		29	1971
1991	05.18			1982

1992	06.06			1993
1993	05.29			2004
1994	05.21		30	1998
1995	06.03			2009
1996	05.25		31	1952
1997	05.17	JÚNIUS	01	1963
1998	05.30			1968
1999	05.22			1974
2000	06.10		02	1979
2001	06.02			1990
2002	05.18			2001
2003	06.07		03	1995
2004	05.29			2006
2005	05.14			2017
2006	06.03		04	1949
2007	05.26			1960
2008	05.10		05	1965
2009	05.30			1976
2010	05.22		06	1987
2011	06.11			1992
2012	05.26			2003
2013	05.18		07	2014
2014	06.07		08	1957
2015	05.23			2019
2016	05.14		09	1962
2017	06.03			1973
2018	05.19			1984
2019	06.08		10	--
2020	05.30.		11	2000
				2011
			12	1954
			13	1981

(29) A pünkösd szombati nagymise celebránsai és szónokai (1990–2009

Jelölések:
C: főcelebráns; Kc: koncelebráns; Sz: ünnepi szónok;
= azonos a főcelebránssal; –: nincs koncelebráns

1990. június 2.
C Bálint Lajos gyulafehérvári érsek
KC -
Sz Csató Béla főesperes-plébános
1991. május 18.
C John (Ján) Bukovsky érsek, bukaresti apostoli nuncius
KC Bálint Lajos gyulafehérvári érsek, Jaukinyi György segédpüspök
Sz P. Barsi Balázs OFM (Magyarország)
1992. június 6.
C Jakubinyi György gyulafehérvári segédpüspök
Kc –
Sz P. Szőke János SDB (Németország)
1993. május 29.
C Kada Lajos érsek, bonni (Németország) apostoli nuncius
Kc Bálint Lajos gyulafehérvári érsek, Jakubinyi György segédpüspök
Sz =
1994. május 21.
C Miklósházy Attila SJ, a külföldi magyarok püspöke, Toronto (Kanada)
Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek
Sz =
1995. június 3.
C Jakubinyi György gyulafehérvári érsek
Kc –
Sz =
1996
C Reizer Pál szatmári püspök
Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek
Sz =
1997. május 17.
C Paskai László esztergom-budapesti érsek, prímás
Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök
Sz =
1998. május 30.
C Tamás József gyulafehérvári segédpüspök
Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek
Sz =
1999. május 22.
C Jean-Claude Périsset érsek, bukaresti apostoli nuncius
Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök
Sz Czirják Árpád érseki helynök, főesperes-plébános (Kolozsvár)

2000. június 2.
C Bosák Nándor debrecen nyíregyházi püspök
Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök
Sz =
2001. június 2.
C Bíró László kalocsa-kecskeméti segédpüspök, rektor (Budapest)
Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök
Sz =
2002. május 18.
C Jakubinyi György gyulafehérvári érsek
Kc Tamás József gyulafehérvári segédpüspök
Sz Csató Béla marosvásárhelyi főesperes-plébános
2003. június 7.
C Tamás József gyulafehérvári segédpüspök
Kc –
Sz P. Bartók Albert OFM (volt csíksomlyói házfőnök)
2004. május 29.
C Erdő Péter esztergom-budapesti érsek, prímás
Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök
Sz =
2005. május 14.
C Jakubinyi György gyulafehérvári érsek
Kc Tamás József segédpüspök, P. Páll Leó, erdélyi ferences tartományfőnök
Sz Hajdó István gyergyószentmiklósi főesperes-plébános
2006. június 3.
C Majnek Antal OFM, munkácsi r.k. püspök
Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök
Sz =
2007. május 26.
C Jakubinyi György gyulafehérvári érsek
Kc Tamás József segédpüspök
Sz Borbély Gábor nyugdíjas csíkszeredai főesperes-plébános
2008. május 10.
C Schönberger Jenő szatmári püspök
Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök
Sz =
2009. május 30.
C Bábel Balázs kalocsa-kecskeméti érsek
Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek
Sz =
2010. május 22.
C Francisco-Javier Lozano bukaresti apostoli nuncius
Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek
Sz P. Böjte Csaba OFM

Forrás: Saját jegyzetek, korabeli sajtó, valamint Jakab 2009.

Névmutató

Itt szerepel mindazok neve **(félkövérrel)**, akikkel hasznos beszélgetéseket folytattam, akiktől interjúrészleteket idéztem, valamint a szövegben ill. a Mellékletben megemlített fontosabb személyek nevei. A név után (zárójelben) a születési év áll (ez nem minden esetben van meg.); a találkozások, beszélgetések ideje a szócikkek végén van.

András Imre SJ (1928–2011) Csíktaplocai születésű, 1956 után Ausztriában működött szerzetes, szociológus (1994)

Antal Vilmos (1946), Csíkszentkirály, megyebíró (1997).

Árdeleán István, Gyimesközéplok, Hidegség pataka (1993).

Bakos Károly (Damján, OFM) 1994-ben diakonus Marosvásárhelyen, 1998-ban novíciusmagiszter Désen, 2000-ben provinciális helyettes, 2001-ben kolozsvári egyetemi lelkész.

Balázs Lajos (1939) tanár, néprajzkutató Csíkszeredában, sokszor beszélgettünk.

Bálinth János (1862–1905) rk. pap, Bukarestben majd Giurgiuban működött 1898 és 1905 között, a főváros magyar katolikusainak egyik fő megszervezője.

Balogh József (1933) Csíkszentlélek-Fitód (1997).

Bándi Imréné Ványolós Erzsébet Csíkszentgyörgy-Bánkfalváról (1990).

Bara Béla (1929–2018) Csíkszereda. 1990 után már nyugalmazott faipari vállalatvezető volt. Bálint Lajos egykori gimnáziumi osztálytársa és barátja volt (1994, 1998, 2009).

Bara Katalin gimnáziumi tanár, Csíkszereda. Sok éven át beszélgettünk barátilag.

Barlay Tamás főszerkesztő, rendező, Duna Televízió, utóbb MTVA (2009, 2010)

Barna Marika, Pusztina (1992).

P. Bartók Albert OFM (1927–2004) Vicén született, 1957-ben szentelte pappá Márton Áron, plébánosként is működött a szülőfalujában. 1989-től 2000-ig szolgált Csíksomlyón.

Bartos Katalin, Pusztina (1992)

Bartos Mihály (1877–1957) r.k. pap, 1952–1957 között szolgált Csíksomlyón.

Bece József, Pusztina (1993)

Becsky Zelma Csíkszereda (Várdotfalva), a Szék útján háztulajdonos, boltot nyitott. 1992-ben és több évben beszélgettünk.

P. Benedek Domokos OFM (1929–2012) volt ferences tartományfőnök. 1993-tól több évben beszélgettünk.

Bencsik János Tatabánya polgármestereként 2005-ben gyalog zarándokolt Csíksomlyóra

Berszán Lajos (1943) r.k. pap, plébános Gyimesfelsőlokon (1990).

Bezsán Ferencné Kotyorás Róza (1922) Klézse. 22 évesen maradt özvegy a háború végén (1993).

Bíró Balázs és felesége, Apáca (1992).

Bíró Pál (1910), Csíkszentmiklós, a faluegykori bírója (1996).

Bíró Pálné Szakács Teréz (1907), Csíkszentmiklós (1996) Ld. Melléklet (20).

Bodó Péter (1928) r.k. pap (1996)

Bogos Ernő építész, a nyeregben épített hármashalom-oltár tervezője. Vándoriskolás korában ismerte meg Makovecz Imrét, aki az oltár vázlatait elkészítette (1996).

Borbély Gábor (1930–2013) rk. pap, főesperes, plébános Csíkszeredában (1997).

Borcsa Gergely, Csíksomlyó, kántor.

P. Boros Fortunát OFM (1895–1953) ferences tartományfőnök, történész, író, a kommunizmus áldozata, ld. Melléklet (3).

Borsodi László (1931) gimnáziumi tanár Csíkszeredában, az 1990-es években a ferencesek mellett az egyik fő szervező (1997). Ld. Melléklet (22)

Czirják Árpád (1943) rk. pap, 1984–2007-ig a kolozsvári Szent Mihály templom plébánosa (1994-től érseki helynök is), egyházi író és menedzser. 2007-től nyugdíjas lelkipásztor. Ld. Melléklet (27).

Csatlós P. Katrina (1920) Csügés (1995).

Csergő Antal Gyergyószárhegy, kárpitos. (1996)

Csordás György, Gheorghe Vacariou, (1928) kegyszerárus, korábban milicista volt (1992–1995)

Csutak László (1919–1995) rk. pap, 1964-től haláláig plébános Csíkszentmihályon (1992)

P. Daczó Árpád Lukács OFM (1921–2018) ferences szerzetespap, a csíksomlyói kegyhely egyik legjobb ismerője és könyveket, tanulmányokat író kutatója. Sokat beszélgettünk, hálás vagyok útmutatásaiért. Ld. Melléklet (23)

Dajka Mihályné Márton Zsófia (1949) Csíkszentkirály (1997).

Darvas-Kozma József rk. pap, főesperes-plébános, Csíkszereda (2009, 2011, 2016).

P. Écsy János OFM (1919–1982) ferences szerzetespap, Csíksomlyón szolgált 1970-től, tartományfőnök 1979–1982 között. Autóbalesetben halt meg.

Erős Mátyásné Julianna, Pusztina (1992)

Farkas Lajosné (61) Csíkszentgyörgy-Bánkfalva (1992).

Fábián Gabriella néprajzkutató, egykori diák az ELTE-n, 1994 és 1996-ban diák megfigyelő.

Ferenc Erzsébet (1926), Gyergyószentmiklós (1996). Ld. Melléklet (21)

P. Ferencz Béla Ervin OFM (1920–2016), a „szolgabarát", a szárhegyi ferences rendház szerzetese

Fülöp Hajnalka néprajzkutató, muzeológus; 1993-1996-ban diák megfigyelő

Füstös Dénes (1928) Csíkszentmihály, egyháztanácsos (1992, 1996).

Gábor Vilmos (1939), Gyergyószárhegy, betegnyugdíjas, a szövetkezetnél dolgozott (1993).

Gáspár Mária Petronella mallesdorfi ferences nővér (1930–2012). Betegápoló volt a marosvásárhelyi klinikán. 25 évesen titokban lett szerzetes. Szárhegyen, szülőfalujában temették el.

Geréd Endre (Vihar) egyháztanácsos, Csíkszentsimon. Gránic Judit beszélgetőtársa 1996-ban.

Gagyi József (1954) antropológus, egyetemi tanár, Csíkszereda–Marosvásárhely. Sok éven át szívesen beszélgettünk.

Gergely István (1955) rk. pap, csíksomlyói plébános 1987-től, 2008-tól nyugdíjas. 2011-ben az egyházmegye felfüggesztette. A Csibész Alapítvány elnökeként tovább tevékenykedik. 2002-ben és 2018-ban magyar elnöki ill. állami kitüntetést kapott (1992-től sok éven át beszélgettünk).

Gergely Mátyás (Csíkszereda), vállalkozó, a Szék útján álló haranglábon a szent korona készítője (1998, 2001)

Gyárfás Piroska (kb. 1908 k.–?) latintanár, postatisztviselő. Ld. Melléklet (9)

Hankoszky Béla (1971) domonkos szerzetes, tábori lelkész, több könyv és tanulmány szerzője-szerkesztője. 1997–2002 között a lelkészség vezetője Izbégen, az ottani zarándokcsoport vezetője (Nobilis Júlia interjúja, 1999).

Hegyi István (1943–2017) ref. lelkész, Csíkszereda (1996)

Huba Antal dr., mérnök, c. egyetemi tanár, 1999-ben a szentendre–izbégi zarándokcsoport vezetője (Nobilis Júlia interjúja, 1999).

Illyés Balázs és felesége, **Halma Gizella** Zetelaka (1993).

Jáki Sándor Teodóz (1929–2013) bencés szerzetespap, tanár, népzenegyűjtő, a győri zarándokcsoport egyik szervezője, Moldva jó ismerője.

Jakubinyi György (1946–), r.k. pap, a gyulafehérvári (erdélyi) egyházmegye segédpüspöke (1990–) majd érseke (1994–2019). Ld. Melléklet (25).

Jánó Ilona (1934) Lészped, kivételes tehetségű moldvai csángó „szent lány",

számos néprajzkutató és néprajzi gyűjtő beszélgetőtársa (1992)

Kacsó Gábor Domokos Pál Péter számára készített interjúkat Mikházán 1981-ben a somlyói búcsújárásról. Adatközlői: Szilveszter Antalné (69 é), Szilveszter Istvánné (45 é), Szabó Elekné (72 é), Janka Lászlóné (70 é), Tokodi Ferencné.

Karácsony Csaba Gyimesfelsőlok, Komjátpatak, egészségügyi technikus Balánbányán (1990).

Kedves Béla (Antal testvér) 1989-től kb. húsz évig remeteként élt a Kis-Somlyó hegyen (1992, 1993). Ld. Melléklet (24)

Keresztes Ilona (36) Csíkszentgyörgy-Bánkfalva (1992).

Kicsi Béla, Kőröspatak, feszületkészítől alkalmi árus (1990).

Kiss Ágnes, egykori néprajz szakos diák az ELTE-n, 1996-ban diák megfigyelő.

Kiss András (1938–1995) rk. pap, 1986–1995 között plébános Csíkszentgyörgyön (1992).

Kocsis Domokos, Csíkszentmihály (1992)

Kósa Tibor (1943), Kósa Tiborné Miklós Ertzsébet (1950) Csíkszentmihály, eperárusok a búcsúban (1992).

Kozma Ferenc (1938) Gyergyószárhegy, kovács (1993) .

Kovács Dénes (1920–1977) néprajzi író, muzeológus. Felsőbb tanulmányait Budapesten a Képzőművészeti Akadémián végezte 1944-ben, majd a csíksomlyói tanítóképzőben és a csíkszeredai gimnáziumban tanított. Két évet börtönben is ült, majd lassan visszatérhetett a múzeumi munkához Csíkszeredában.

Lázár Dezső Kelemen, O.Cist. (1933–1998) 1958-ban szentelték pappá, 1991–1998-ban zirci plébános.

Losonczi Júlia, egykori néprajz szakos diák az ELTE-n, 1993-ban diák megfigyelő.

Lupas Katrina (1923) Csügés (1995).

Magyar Monika, egykori néprajz szakos diák az ELTE-n, 1993-ban diák megfigyelő

P. Márk József OFM (1927) 1969 óta szolgál Csíksomlyón, kántor, kisegítő lelkész, majd házfőnök, templomigazgató, nyugdíjas (1985-től sok évben beszélgettünk).

Márton Balázs (1915) Csíkszentkirály, egyháztanácsos (1997).

Márton Zsófia, Dajka Mihályné (1949) Csíkszentkirály, (1997)

Mihály András gimnáziumi tanár, Csíkszereda (1995–2001).

Miklósházy Attila SJ (1931–2018) jezsuita szerzetespap, a külföldi, diaszpórában élő magyarok püspöke, meghívott főcelebráns 1994-ben (1994).

Oláh Árpád (1928), Csíkmenaság (1993).

Oltyán Ildikó Gyimesbükk, Áldomás pataka (1995).

Orbán Ferenc (1924) Csíktaploca, fafaragó és felesége, Tamás Ilona (1994).

P. Orbán Szabolcs OFM, 2009–2019 között erdélyi ferences tartományfőnök (2010).

P. Páll Leó OFM, 2000–2009 között tartományfőnök (2005, 2006).

Pálfi Géza (1941–1984) a gyulafehérvári r.k. egyházmegye papja, a román kommunista rendszer egyik vértanúja.

P. Papp Asztrik OFM (1916–1985) költő, szónok, lelkipásztor.

Pataki Imre, 1990–1992 között Hargita megye (utolsó magyar) prefektusa.

Pénzes József (1950–2018), rk. pap, Csíkszereda (1997).

Péter Ildikó és **Péter Csilla**, diákok Csíksomlyó (1992–1996).

P. Pöhacker Balázs OFM (1917–1992) titokban kinevezett tartományfőnök volt 1982–1991 között.

Rab Árpád Szörény, egykori néprajz szakos diák az ELTE-n, 1993-ban diák megfigyelő

Reizer Pál (1943–2002) rk. pap, a szatmári egyházmegye 1990 utáni első püspöke. Ld. Melléklet (26)

Sebők Márton és felesége **Sebők Ilona**, Zetelaka (1993).

Simon Jakab (1950–2009) rk. pap, 1994 és 2001 között Gyimesbükkön plébános (1995)

Simon János és felesége, Simon Virág Gyimesbükk (1995).

Somfeleán János (32) Csíkszentgyörgy-Bánkfalva (1992).

Soós István kegyszerárus Bereckről (1993).

Szabó Lajos (1945) rk. pap, Sepsiszentgyörgy (1996)

Szőcs Irén (1923) Csíkszentmihály (1992)

Takács Éva, újságíró, a Hargita Népe munkatársa (1997-től többször beszélgettünk)

Tamás Ferenc (1920–1994), r.k. pap, 1950 és 1969 között Csíksomlyón plébános.

Tamás Jánosné (1903–?) Csíkszentgyörgy-Bánkfalva (1992).

Tánczos Simon (1928) Csíkszentkirály. V.ö. Tánczos Vilmos 2008. (1997, 2002).

Tímár Péter, Csíkszentimre, traktoristaként dolgozott (1990, 1992, 1994, 1997).

Tímár Péter és Erzsébet, Gyimesfelsőlok, Récepatak (1990, 1993, 1995, 2005, 2009).

Tódor Vencel (321); Csíkszentgyörgy-Bánkfalva (1992).

Trebits Jenő (1925–1987) rk. pap Plébános Brádon és Türkösön, teológiai rektor (1978–1986), brassói plébános (1986–87) 1951-től Csíksomlyón segédlelkész.

Tulit Imréné (1921–?) Csíkszentgyörgy-Bánkfalva (1992)

P. Urbán Erik OFM, 2012-től Csíksomlyón kegyhelyigazgató, 2019-től tartományfőnök (2009-től sok évben beszélgettünk).

Vértesaljai László SJ (1953) jezsuita szerzetespap (2009)

Képjegyzék

*A fényképek – ha másképp nincs jelezve – saját készítésűek. Zárójelben a készítés (olykor csak hozzávetőlegesen ismert) éve, reprodukcók esetében az eredeti dokumentum keletkezésének éve áll. A * azt jelenti, hogy ott a képaláírásban illetve az oldalon további magyarázat is található.*

II. rész 1. fejezethez

1. Csíksomlyó 1864-ben készült metszeten. Hunfalvy 1864. 109-110. közötti oldalon
2. A kegytemplom diákokkal a 20. század elején.* (Csíki Székely Múzeum)
3. A templom és környéke 1943 körül.* (Csíki Székely Múzeum)
4. Képeslap "Csíksomlyó" felirattal. Aladics Zoltán felvétele (1942 körül)
5. Keöpeczi Sebestyén József rekonstrukciós rajza a lebontott középkori kegytemplomról (1960). Csíki Székely Múzeum
6. kép Kegytemplom a vásári sátrakkal. Josef Fischer felvétele (1934)
7. kép Csíksomlyó a templom tornyából búcsú idején. Aladics Zoltán felvétele (1935 körül)
8. A ferences rendház udvara, az északi falon napórával. Zsabokorszky Jenő felvétele (1940)*
9. A kegytemplom szentély az 1930-as években. Jézus alakján ráadott ruha látszik
10. A kegytemplom belseje az 1930-as években a kórusról nézve. Ismeretlen fényképész
11. A kegytemplom és rendház alaprajza a templomban kitett rajzon.*
12. Salvator kápolna (2015)
13. A Szenvedő és a Salvator kápolna (1998)
14. Szent János kápolna (1994)
15. A remete (egykori) háza (2015)
16. Szent Antal kápolna (1994)
17. A kegytemplom (1992)
18. Az egykori országzászló emlékmű a kegytemplom kertjében 1941 körül (Forrás: Fortepan)
19. Az országzászló-emlékmű (1977)
20. A Kis-Somlyó hegy a Szent Antal kápolnával (1994)
21. A szent Antal kápolna külső szószéke (2010)
22. A KALOT 1942-ben épült székháza (1994)
23. Az egykori gimnázium, ma a Dévai Szent Ferenc Alapítvány Szent István otthonának épülete (2010)
24. Csíkszék egykori székházának épülete (2017)

II. rész 2. fejezethez

KEGYSZOBOR

25. A kegyszobor (1994)*
26. Szűz Mária szobor képeslapon. Aladics Zoltán felvétele (1935)*
27. Persely a kegyszobor talapzata alatt. (2005)
28. A kegyszobor talapzata (2010)*
29. A kegyszobor a barokk kellékek és az újkori sugárkoszorú nélkül, a lefaragott talapzat hipotetikus kiegészítésével. Benkő Elek felvétele

30. A reformáció idején a csíksomlyói ferences templom-ba került késő gótikus szárnyasoltár elméleti rekonstrukciója, a ránk maradt szobrokkal. (Mihály Ferenc terve nyomán Réti Zsolt grafikája)
31. A kegyszobor talapzata, lefűrészelés és átfaragás nyomaival. Benkő Elek felvételei. A 29–31. képek forrása: Benkő–Mende–Mihály Ferenc–Muckenhaupt 2016. 22, 35.

32–36. A kegyszobor arca (2009–2010, 2015–2016)

LABARUM, KISBAZILIKA-JELVÉNY

37–38. kép: A labarum használaton kívül a rendház egyik szobájában (1994)
39–40. kép: A labarum belseje a beleírt nevekkel, (2009)
41. A labarummal felállnak a körmenethez a kordonban (2001)
42. A kordon a labarummal a körmenetben (1995)
43. Facigerek a labarummal 1940-ben.* Csíki Székely Múzeum.
44. A körmenet a labarummal visszaér a templomhoz. Aladics Zoltán felvétele (1941 körül)
45. Kisbazika jelvény, labarum és hangszóró a körmenetben (2009)
46. A kisbazilika-jelvény és hordozói a kordonban (2001)
47. Kisbazilika-jelvény (1994)
48. Labarum és kisbazilika-jelvény a körmenetben, hangszórókkal

II. rész 3. fejezethez

AZ EREDETTÖRTÉNET

49. Losteiner Cronologia 1777-ből (2006)
50. A rendház és környéke vázlatrajza Losteiner *Cronologiá*jában (2006)
51. Cserei Farkas Testimoniuma 1780-ból az eredettörténet leírásával (2006)
52. Csíksomlyói Protocollum 1783-ból az eredettörténet leírásával (2006)

53–54. A gyergyóalfalusiak emlékoszlopa 1878-ból (2009)*

55. Henter Antal emléktáblája 1817-ből a pünkösd szombati győzelem emlékére (2015)
56. Emléktábla a tolvajosi főszereplőknek a kegytemplomban (2015)

SZERTARTÁSOK

57. "Üdvözlet Csíksomlyóról", képeslap a 20. század elején.* Ismeretlen fényképész
58. A "nagy kikerülés" a kordonnal és a labarummal Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)*
59. Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök 1900 körül, amikor többször is megfordult Csíksomlyón a búcsúban. Forrás: Bálinth 1901
60. Márton Áron püspök a búcsúban a Salvator kápolnánál. Aladics Zoltán felvétele (1939)
61. Búcsúsok a Kálvária aljában az 1940-es években. Forrás: OSZK
62. Búcsús körmenet. Aladics Zoltán felvétele (1939)
63. A körmenet lefelé haladva a Kis-Somlyó hegyről. Aladics Zoltán felvétele, 1940-es évek
64. Megpihenő fiatalok a búcsúban. Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)
65. Egyszerre lépnek, ütemesen csengetnek... Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)
66. Vonulók és szemlélők a búcsúban. Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)
67. Moldvai csángó búcsúsok a Kálvárián. Joseph Fischer felvétele (1932 Pünkösd)
68. Moldvai csángók a Salvator kápolna előtt. Josef Fischer felvétele (1933)
69. Offerek a 18. századból (2016)
70. P. Écsy János emléktáblája a kegytemplomban 1992-ből (2010)
71. Benedek Fidél emléktáblája a kegytemplomban (2015)
72. Hálatáblák a szentélyben márványból, fából az 1970-es évektől (2005)
73. Hálatáblák a szentélyben (2005)
74. Hálatáblák a szentélyben, fából, oszlophoz támasztva (2010)

III. rész 2. fejezethez

75. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje 1953-ből, Bartos Mihály aláírásával
76. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje 1970-ből, P. Daczó Lukács aláírásával
77. A rendház pecsétje 1971-ből, P. Écsy János aláírásával
78. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje 1978-ból, P. Écsy János aláírásával
79. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje 1989-ből, P. Márk József aláírásával
80. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje 1989-ből, P. Pöhacker Balázs aláírásával
81, 82. Az első színes képeslapok a kegytemplomról (1969)*
83. A kegyszobor, öltöztetett Jézus alakkal az 1940-es években
84. Melléklet egy levélből (1967)* GYÉL
85. P. Daczó képaláírása (1962)*
86. P. Daczó aláírása (1962)*
87. P. Daczó igazolványképe (1959. március)
88. P. Daczó saját képaláírása (1964)*
89. P. Daczó 1957-58-as füzete a hittantanításhoz*
90. Pünkösd, hajnalban a napváráskor (1985)
91. Pünkösd, a körmenetben; mellette Kiss István (1995)
92. Aranymise után Csíksomlyón a rendház udvarán (1995. július)
93. Dés, séta a hegyoldalban „civilben” (1998 május)
94. Pünkösd, Csíksomlyón a nyeregben interjú közben (2005)

III. rész 3. fejezethez

1985
95. Csángók csoportja szombat hajnalban (1985)*
96. Csángók szombat hajnalban (1985)*
97. A Szent Antal kápolnától szombat reggel a búcsúsok a régi körmenet meredek útvonalán tartanak lefelé a templomhoz (1985)
98. Szombaton reggel csángók a reggeli misére tartanak a mezei úton keresztül (1985)
99. A rendház udvarán gyónók állnak sorba vasárnap délelőtt a mise közben (1985)
100. Kis csoportok a templomkertben vasárnap délelőtt; indulnak a templomba a nagymisére (1985
101. Napvárás szombat hajnalban a Salvator kápolnánál (1985)
102. Imádkozó, napba néző asszonyok szombat hajnalban a Salvator kápolna mögött, a régi deszkakerítésnek támaszkodva (1985)
103–104. A felkelő napba tekintő búcsúsok vasárnap hajnalban a Salvator kápolna kerítésénél (1985)
105. Moldvai csángók a Lehullott a Jézus vére kezdetű éneket éneklik a Salvator kápolna előtt, a gyergyóalfalviak emlékkeresztjénél (1985)

IV. rész 1. fejezethez

ÚJRAKEZDÉS, 1990
106. Gyimesiek útban hazafelé a búcsúból Csíkszentmihály templománál vasárnap délben (1990)
107. Virrasztás péntek éjjel: moldvai asszony a padban (1990
108. Virrasztás péntek éjjel: Alvók a mellékoltárnál (1990)
109. Szombat hajnalban a napvárás helyszínére tartanak (1990)
110. A zarándokok fogadása szombaton. A kápolna szószékén P. Márk József (1990)

111. Napkelte szombaton, csángók a kápolna mögött a kerítésnél (1990)
112. A nagymise után a körmenet felfelé tart a Salvator kápolnához (1990)
113. A körmenet a Salvator kápolnánál szombat délután (1990)
114. A kegytemplom kertjében megtartott csángó mise szombaton kora este (1990)
115. Napvárás vasárnap, moldvaiak kendőn át nézik, magyarázzák (1990)
116. A gyimesi keresztalja indul haza a kegytemplomtól vasárnap reggel (1990)

IV. rész 2. fejezethez

FERENCES VEZETŐK
117. P. Márk József vezeti az éneket a nyeregben (1997)
118 P. Bartók Albert integetve fogadja a búcsúsokat (1993)
119. P. Márk József vezeti az éneket a templomkertben (1990)
120. P. Benedek Domokos tartományfőnök kolozsvári rendházukban (1998)
121. Fiatal ferencesek vezetik a virrasztást (1992)
122. Ferences kispap a tabernákulumnál (1994)
RENDEZŐK
123. Borsodi László rendezi a kordont (1993)
124. Miklós József tanár, rendező a nyeregben hirdetés közben (1997)
125. Rendező kézirádióval (1996)
126. Rendező pólóban, karszalaggal (2001)
127. Karszalagos rendezők a templomban igazítják a tömeget a kegyszobornál (1994)
128. Rendezők pólóban, karszalaggal, jelvénnyel, „civilben" és „viseletben" (2010)
129. Milicisták irányítanak a Gimnázium sarkánál (1994)*
130. Milicisták igazoltatnak a borvízforrás közelében (1990)
131. Rendőrök, egyszerre lépnek a templom mögött (1993)
132.Karszalagos rendezők a templom tornyában (1993)
133. Rendőrök a Gimnázium sarkánál (1994)
134.Motoros rendőr a Szék útján (1993)
PAP, PLÉBÁNOS, PÜSPÖK
135. Jakubinyi György érsek és Kada Lajos vendég püspök a kordonban (1993)
136. Jakubinyi György érsek és Miklósházy Attila vendég püspök a nyeregben az ideiglenes oltáremelvényen (1994)
137. Jakubinyi György érsek, Miklósházy Attila SJ püspök és P. Benedek Domonkos OFM tartományfőnök vonul be a templomba (1994)
138. Az oltáremelvényen helyet foglaló papok a nagymise közben (2011)
139. Surján László beszél a csángó misén, mögötte Gergely István „Tiszti" (1995)
140. Pap vezeti a keresztalját, mikrofonnal a kezében a Szék útján gyülekezéskor (1993)
REMETE
141. Interjú készül a remetével (1992)
142. Kedves Béla, Antal testvér a Szenvedő kápolna mögött beszélget zarándokokkal (1994)
143. Antal testvér a Salvator kápolnánál. Kertész Nóra felvétele (1993)
144. Antal testvér fiatalokkal a gyergyóalfalviak emlékkeresztjénél. Kertész Nóra felvétele (1993)
145. A remetét ért villámcsapás emléktáblája a Kis-Somlyó hegyen (2005)*

IV. rész 3. fejezethez

PROGRAM CSÜTÖRTÖKI ELŐKÉSZÜLETEK
146. A búcsú előtt kerítést festenek (1994)

147. Készül az árusítóhely a kapuban (1993)
148. A templomkertben lekaszálják a füvet (1993)
149. Kitisztítják a templomi szőnyegeket (1992)
150. Kiviszik a nyeregbe a gyóntató padokat (1993)
151. Ellenőrzik a nyereg berendezését (1993)
152–153. Villanyszerelők a Szék útján
154–155. Útjavítók a városban

PÉNTEKI ELŐKÉSZÜLETEK

156–157. Készül az árusok sátra az utak mentén

PÉNTEKI ÉRKEZŐK

158. Késő délután érkeznek Gyergyószárhegyről (1994)
159. Varsány (Nógrád m.) csoportja érkezik a templomhoz (1996)
160. A varsányiakat Lukács atya köszönti a templom kapujában (1996) *
161. A templomnál fogadó tábla van az út fölött (1996
162. Nővér a mellékoltárnál (1996) *

SZOMBATI ELŐKÉSZÜLETEK

163–164. József atya és segítője szombat reggel az oltáremelvénynél rendezi el a padokat, perselyeket (1995)
165. Ferences kispapok ideiglenes hálóhelye a rendház emeletén (1996)
166. Vendégek székei névtáblákkal az oltáremelvényen (1997)
167. A kinyomtatott búcsús program (2001)

GYÓNTATÁS, ÁLDOZTATÁS

168. A sekrestyében (1992)
169. A kolostor udvarában, Mária-neve napi búcsúban (1994)
170. Daczó Lukács figyel a gyónóra (1996)
171. Gyóntatás és áldoztatás a kolostor udvarán (1993) *
172. Szombaton délelőtt az esőben is sorba állnak a gyónók (2009)
173. Ferences kispapok áldoztatnak(1994
174. Áldoztatás a kolostor udvarán szombaton este, amikor már kevesebben vannak (1993)*
175. A kolostor udvarán misék közben és között is áldoztatnak

VIRRASZTÁS, NAPVÁRÁS

176. Szombat reggeli mise a kegytemplomban (1994)
177. Szombat éjszaka (1992)
178. Rózsafüzérrel a mellékoltár lépcsőjén (1992)
179. Szombat éjszaka(1992)
180. "Imádságos asszony " (1996)

VIRRASZTÓK A TEMPLOMBAN

181. Vasárnap, hajnali háromkor (1992)
182. Vasárnap hajnali négykor (1996)
183. Szombaton, reggel hat előtt (1994)
184. Vasárnap hajnali öt körül (2005)
185. A kóruson az orgona emelvényén vasárnap hajnalban (1996)

HAJNAL A KÁLVÁRIÁN

186. Az ötödik stációnál (1993)
187. A tizennegyedik stációnál szombaton kora reggel (1997)
188. Vasárnap kora reggel (2005)
189. A pusztinai asszonyok a virrasztás után átöltöznek a hajnali kálvária-járáshoz (1996)

190. Alkalmi esővédőben szombaton (1993)
SZEMBEN A NAPPAL
191. Egy család nemzedékei szombat reggel (1997)
192. Onyestiek (Moldva) az ideiglenes oltáremelvénynél (1993) *
193. Vasárnap napkeltekor térden (1994)
194. Szerzetesnővérek, vasárnap reggel (1996)
195. Vasárnap reggel (1996)
196. Vasárnap reggel (2005)
ÁHITAT A SALVATOR ÉS A SZENVEDŐ KÁPOLNÁBAN
197. Megsimítják a kápolna mellékoltárán álló feltámadt Jézus szobrát szombat délelőtt (1992)
197. Megsimítják a kápolna mellékoltárán álló feltámadt Jézus szobrát szombat délelőtt (1992)
198. Térdenállva körüljárják az oltárt (1995).*
199. Megcsókolják a koporsóba ideiglenesen kitett Jézus-szobrot (1994)*
200. Szombat kora reggel (1995)
201. Térden állva a Salvator kápolnában vasárnap reggel (1994)
202. Megcsókolják a kápolna mellékoltárának szobrait (1995)
KÖRMENET
203. A körmenet indulására még ülve várakoznak a templom közelében (1992)
204. A kanyarokkal meghosszabbított körmenet mellett lovasok parádéztak (1992)
205. A kordon körmenetben (1995) *
206. Az érsekkel interjú készül a körmenetben (1995)*
207. A kordon még tartja a körmenet útvonalát, az esőben is (2009)
NAGYMISE
208–209. Először tartják a pünkösd szombati nagymisét az egészen elkészült Hármashalom-oltárnál (1997)
210. A papság az oltárnál (1999)
211. A tömeg az oltár előtt (2005)
212–2013. A nagymise végén a tömeg már megkezdte a levonulást (2001)
GYÓNTATÁS, ÁLDOZTATÁS A NAGYMISÉN
214. A gyónó a pap mellett térdel (1995) *
2015. „Ez nagy szentség valóban… „ (1994)
216. A nagymise alatt a nyeregben (2010) *
217. Gyónás a nagymisén, állva (1995)
218.Együtt, a kötél két oldalán (1997) *
ÉRINTŐZÉS MÁRIÁNÁL
219. Hétfőn reggel (1992)*
220. Sorban állnak, hogy feljussanak a kegyszoborhoz (1993)
221. Pénteken késő délután (1996)
222. Férfi, nem tart tárgyat a kezében (2005)
223. Asszony, kezében kendővel (2005)

IV. rész 4. fejezethez

A KEGYTEMPLOM ÉS KÖRNYÉKE
224. Az oltár még rács nélkül áll a szentélyben (1992)
225. A búcsú előtt csütörtökön már elhelyezik a z oltár körül a rácsokat (1996)
226. A szombat esti mise a templomban (2005)
227. A templomhajóban elhelyezett terelőrácsok (2010)
228. Sekrestye, gyónásra várakozók hétfőn (1992)

229. Sekrestye: miseszándékot íratnak fel hétfőn délelőtt (1996)
230. A rendház emeleti folyosója (1992)
231. A rendház emeleti folyosója (2017)
232. A rendház udvara (2009)
233. Kájoni János mellszobra a rendház udvarán (2017)
234. A templom melletti folyosó, rácsokkal (1995).
235. A kitatarozott rendház (1997)
237. A templomkert a búcsú utáni napokban (1997)*
238. A régebbi kegytárgyüzlet a templomudvaron (1994)
239. Domokos Pál Péter mellszobra a templomban átellenben az út mentén (1997
240. Domokos Pál Péter egész alakos szobra a korábbi mellszobor helyén (1999)
241. Az újonnan elkészült zarándokház (1997)
242. A templommal átellenben fekvő egykori mező helyén ma parkoló van (1996)
243. A rendház telkének "levágott" sarka (1993)
244. A kiszélesített út az árvaház előtt (1993)
245. Az épülő klarissza monostor megáldása pünkösdkor (1999)
246. A klarissza monostor kápolnája (2010)
247. A klarissza monostor (2001)
248. Felirat a Kis-Somlyó hegy oldalában (1993)

A KIS-SOMLYÓ HEGY

249. A menet egyik része a hagyományos útvonalon, az árvaház mellett halad el (1994)
250–251. A felvonulás új útvonala a templomkerten és a mezőn keresztül (1994, 1997)
252. Némelyek átvágnak a domboldalon (1994)
253. Sokan mennek a nyeregbe felvezető rövidebb úton (1994)
254. Az első oltáremelvény a nyeregben (1993)*
255. Az ideiglenes oltáremelvény (1994)*
256. A búcsú előtt csütörtökön a még félkész Hármashalom-oltár padozatát készítik (1996)
257. Az oltár a búcsú után, vasárnap (1996)*
258. Az új Hármashalom oltár szombat reggel, berendezés közben (1997)
259. Az elkészült oltárra ideiglenes napellenzőt készítettek, mögötte már felálltak a közvetítő-kocsik (1999)
260. A búcsú előtt pénteken a nyeregben kijelölték a tér tagolását (2005)
261. Az átalakított oltár (2015)*
262. A nyereg terének beosztása (2009)*
263. A kegyszobor másolata a nyeregben a nagymise idején (2011)
264. A kegyszobor másolata pénteken már kint van a nyeregben (2005)
265. A Szent Antal kápolna és a remete háza a Kis-Somlyó hegyen (1997)
266. A Kis-Somlyó hegy kápolnái (2009 december)
267. A Jézus-hágó pénteken délben még üres ((2010)
268. A "Barátok feredeje" (2009)
269. A borvízkútnál a búcsú után, hétfőn (1997)

A TÁGABB KÖRNYEZET

270. Szent Péter-Pál plébániatemplom Csobotfalván (1994)
271. Határkereszt és helységnévtábla a Szék útján (1994)
272. Korona másolat a harangláb tetején (1996)
273. Harangláb a Szék útján (1996)
274. Parkoló autók és buszok sokasága a város szélén (1994)

275. A Szék útja egyik lezárt mellékutcája a búcsú idején (1994)

IV. rész 5. fejezethez

CSÍKSZENTGYÖRGY-BÁNKFALVA (1992)
276. A templomban feldíszítik a lobogókat
277. Hajnalban az oltár előtt
278. Indulás, még sötétben
279. Reggel Csíkszentlélek templománál
280. Készülődés az induláshoz Csíkszentlélekről
281. Pihenő és találkozás Fitód határában
282. Bevonulás Csíksomlyóra
CSÍKSZENTMIHÁLY-AJNÁD
283. Úton hazafelé vasárnap délután (1992)
284. Pihenő az út szélén (1992)
285. A keresztalja a faluhoz közeledik (1992)
286. A zarándokok csomagjait szekéren viszik (1992)
287. A csíkszentmihályiak a nagymisére várnak (1995)
288. Csíkszentmihályiak a körmenetben, a hagyományos útvonalon haladnak (2009)
CSÍKSZENTDOMONKOS
289. Gyülekeznek a templomnál (Fábián Gabriella felvétele (1994)
290. Gyülekezéskor bevonulnak a lobogókkal a templomba. Fábián Gabriella felvétele (1994)
291. Pihenő a Sós réten. Fábián Gabriella felvétele (1994)
292. A vezérkereszt éjszakára le van téve a szálláson, a ferencesek csűrjében (1992)
293. Hazaúton Csíkszereda határában (2005)
294. A lobogók a városon kívül felcsavarva, elfektetve (2005)
GYERGYÓSZÁRHEGY
295. A Kálvária egyik kőkeresztje, amit Gyergyószárhegy állíttatott 1868-ban (2005)
296. A keresztalja pénteken Csíkcsicsón (1994)*
297. A keresztalja a templom felé halad a Szék útján (1994)*
298–299. A keresztalja a csíktaplocai szállásadók udvarán vacsorázik (1996)*
300. A szállásadók csűrjében a fiatalok helyezkedtek el (1996)
301. Botár Imréék este a szobában vetnek ágyat egy-két idősebb zarándoknak (1996)
302. Kolcsár Ágoston búcsúvezető (2001)*
303. Pénteken délután a gyalogosan érkező szárhegyieket a régi szokás szerint a templom előtt fogadja P. Ferencz Ervin, a szárhegyi ferences (2009)
304–305. Éneklés a Salvator kápolna előtt (2009)
306. A keresztalja a körmenetben (1993)*
GYIMES
307. Gyimesiek szombaton este (1990)*
308. A keresztalja szombaton délelőtt megérkezik a nyeregbe a számukra kijelölt helyre. Fülöp Hajnalka felvétele (1994)
309. Hazainduláshoz készülő keresztalja a templom előtt (1990)
310. Szombaton a nagymise végén a gyimesiek beálltak a fényképezésre (1995)
311. A gyimesiek vasárnap reggel indulnak haza a búcsúból (1996)
312. Hazaúton, Csíkdelne határában (1990)
313. Déli pihenő az út szélén a kaptató előtt (1990)
314. Az érkezőket pálinkával kínálják (1990)
315. Az érkezőket fogadják Komjátpatakán (1990)

316–317. A hazatérő keresztalját hétfőn délelőtt Gyimesbükkön virággal fogadják (1995)
318. Családtagok üdvözlik egymást Gyimesbükkön (1995)
319. Hálaadásra vonulnak a templomba (1995)
MOLDVAIAK
320. Asszony Klézséből vasárnap hajnalban a Kálvárián (1993)
321. A moldvaiak búcsús lobogója a Péter-Pál templomban (1992)
322. Vasárnap hajnalban a Salvator kápolnánál (1992).*
323. A moldvaiak keresztalja csatlakozik a körmenethez (1993).*
324. Pusztinai asszonyok énekelnek vasárnap reggel a Szent Antal kápolnában (1992)*
325. Asszonyok, gyerekek Szlenik Moldovából a Kálvárián szombat kora reggel (1995)
326. Bezsán Ferencné Kotyorás Róza Lészpedről a szombati nagymise után (1993)
327. Jánó Ilona, a „szent leány" Lészpedről (1992)
328. A csángó mise a Szent Péter-Pál templomban (1993)
329. Moldvai gyerekek a csángó mise idején a templom mellett (2005)*
330. Csángó mise (2005)*
331–332. Vasárnap reggel a nyeregben (2005)*

V. rész 1. fejezethez

ZARÁNDOKOK, TURISTÁK
333. Fiatalok csoportja (1993)*
334. Fiatalok érkeznek a városból (1997)*
335. A győri egyházmegye zarándokai (1994)*
336. Gödöllőiek helységtáblája (1992)*
337. Vasárnap reggel a napvárás végén turista fényképez (1994)
338. A templomkert kerítésénél érdeklődők nézik a Szék útján érkező búcsúsokat (1993)
339. Egyházi iskolai csoport táblája (2005)**
340. Pécsi egyetemi csoport (1997)*
341. A templom előtt a stefanita lovagrend tagjai gyülekeznek (2009)
342. Máltai lovagok vonulnak lefelé a nagymiséről (2009)
343. Vasárnap reggel a nyeregben (2005)*
344. Felvert sátrak a nyeregben (2010)*

V. rész 2. fejezethez

NEMZETI KEGYHELY
345. Gyimesi férfi nemzetiszín virágdísszel a kalapján (1990)
346. A Salvator kápolna oltára virágdíszekkel (1990)
347. Csíkszentgyörgy-Bánkfalva virággal díszített vezérkeresztje (1992)
348. Címeres húsvéti gyertya a kegytemplom oltárán (1994)
349. Egriek a Szék útján lobogójukkal (1996)
350. Varsány (Nógrád m.) virágdíszes vezérkeresztje és lobogói a kegytemplom előtt (1996)
351. Gyimesbükki férfiak lobogóikkal és a nemzeti zászlóval (1995)*
352. Magyar, székely és pápai zászlók a Szék útja fölött (1996)
353. A nagymise (2001)*
354. A Habsburg család tagjai (1997)*
355. Az Ősmagyar Táltos Egyház csoportja a lobogójával (2001)
356. Az EU kék zászlója nemzetiszín szalaggal az oltáremelvény tetején (2005)
357. Habsburg Ottó feleségével és György fiával a felsorakozott kordonban (2001)
358. Kilátó a Nagy-Somlyó hegy tetején (2010)

359. A nagymise (2005)
360. Jobbikos zászló a Szék útján (2010)*
361. Gyergyószárhegy egyik új lobogója a nemzeti Hiszekegy szavaival (2009)
362. Zirciek lobogója Patrona Hungariae képpel a csángó mise helyszínén (2005)
363. Grafitti a Szent Antal kápolna oldalfalán (2010)
364. A 2004-es népszavazásra emlékeztető tábla a kegytemplom szentélyében (2006)
365. A Szent Korona-másolata a nagymise oltáremelvényén (2010)

V. rész 3. fejezethez

A MÉDIA LÁTÓSZÖGEI: OPERATŐRÖK
366. A reggeli napvárás helyszínén (1990)
367. Daruskocsiban (1997)
368. Az oltáremelvény mögött a nagymisén (1996)
369. A nagymise ideiglenes oltáremelvényén (1994
370. Vasárnap hajnalban a nyeregben (1996)
371. A szombat esti csángó misén a karzaton (2005)
372. Fiatal kolozsvári néprajzkutatók a Napot váró csángókat filmezik (2005)
MŰSORKÉSZÍTŐK
373. Rádióriport készül (2005)*
374. Film készül a búcsújárás történetéről (2005)*
375. Emelvényen a nagymisén (1997)
376. Mozgóállvánnyal a borvízkútnál (2010)
377. Közvetítőkocsi a nyeregben (1997)
378. Interjú a DunaTv közvetítőkocsijában (2009)
STÁBOK AZ OLTÁR MÖGÖTT
379. Forgatási előkészületek csütörtökön (1993)*
380. Forgatásra készen szombat hajnalban (1994)*
380. Forgatásra készen szombat hajnalban (1994)*
381. Közvetítés a nagymiséről (1996)*
382. Az új Hármashalom-oltár mögött (1997)
383. Kialakult a stáb állandó helye (2001)
384. Ember és technika (2009)
FELSZERELÉS, LESZERELÉS
385. Fényszórók a templom karzatán (1993)
386. A templomban csütörtökön az elektromos biztosítékokat erősítik meg a Duna Tv számára (1993)
387. Mikrofonok az emelvényen (1995)
388. Közvetítés után a nyeregben felszedik a földbe rejtett kábeleket (1995)
389. Felvételre készen várakozó kamerák (2005)*

V. rész 4. fejezethez

391. Áldoztatókelyhek a nagymise végén (1994)
392. Az oltárasztalok a nagymise után (1994)
LOBOGÓK
393. Régi búcsús lobogó (1990)
394. Csíkjenőfalva (1992)
395. Zabola (1992)
396. Csíktaploca (1992)

397. Mikháza (1992)
398. Nyujtód (2009)
399. A háromágú lobogó hordozása (2010)*
400. A zászlórúd megtartása (2010)

TÁRGYAK

401. Kislegények adják az ütemet a csengőjükkel a menet élén (1990)
402. Gyergyószárhegyiek búcsús kolompja, belsejében 1882-es évszámmal (1996)
403.Gyergyóalfalusi asszonyok búcsúpálcát faragnak szombaton a hegyen (1993)
404. Az újfajta tábla és kereszt (2010)*
405. Virágdíszes lószerszám (1993)
406. Zöldággal díszített rendszámtábla (1993)

VÁSÁR, ÁRUSOK

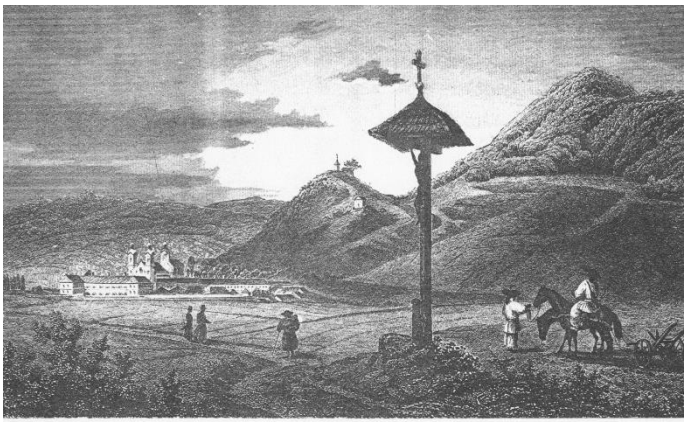
407. Székelyudvarhelyi bizsus a Csobotfalvi úton (1990)*
408. Alkalmi kávé, üdítő és szendvics árus a kapujában (1990)*
409.Árusító sátrát bontja egy asszony vasárnap délelőtt (1993)
410. Alkalmi nyomtatványárus (1990)
411 . Korondi cserepes vasárnap (1993)
412. Csatószegről érkezett mézeskalácsos (2001)
413 Jelvényárus Gyergyószentmiklósról (2001)*
414. Román edényárus az út szélén (1993)
415. Bizsukészítők (1994)*
416. Gyertya- és jelvényárusa táskája (1993)*
417.Csordás György/Gheorghe Vacariou rózsafüzért árul (1993)
418. Mozgó jelvényárus a nagymise szélén (2009)
419. Szalmakalapos (1994)*
420. Mézeskalácsos a Szék útján (1995)
421. Jósló papagáj a templom kertjében (1999)
423. Zöldágárus fiú hajnalban a Jézus hágóján (1993)
424. Búcsús jelvény (1993)
425. Alkalmi zöldág-árus család vasárnap a kegytemplomnál (2009)

V. rész 5. fejezethez

ÚJ FEJLEMÉNYEK

426. Zarándokvonat érkezik a gyimesi vasúti őrházhoz (2010)*
427. Kolozsvárott ünnepélyesen fogadják a zarándokvonatot Pünkösd előtt pénteken (2017)*
428. A zarándoklat vezetője, Székely János püspök mond köszöntőt Kolozsvárott (2017)
429. Boldogasszony zarándokvonat a Szent László évben a kolozsvári vasútállomáson (2017)
430. Új helységtábla a régi várdotfalvi kőkeresztnél (2015)*
431. Sífelvonó csörlője épült a kápolnák és a Hármashalom-oltár közé (2015)
432. A templomkertből elbontott országzászló-emlékművet új helyen, új formában állították fel (2019)
433. Szentkorona-kápolna emlékmű épült a Szent Antal kápolna alatt (2019)*
434. A 2019-es pápalátogatásra lefedték a Hármashalom-oltárt (2019)

KÉPMELLÉKLET

1. Csíksomlyó 1864-ben készült metszeten. Hunfalvy 1864. 109-110. közötti oldalon

2. A kegytemplom diákokkal a 20. század elején. A templomkertnek még nincs kerítése, a rendházhoz kapcsolódva még áll a nyomda épülete. (Csíki Székely Múzeum)

3. A templom és környéke 1943 körül. Már megépült a KALOT székháza; a parcellák még magánkézben vannak. (Csíki Székely Múzeum)

4. Képeslap "Csíksomlyó" felirattal. Aladics Zoltán felvétele (1942 körül)

5. Keöpeczi Sebestyén József rekonstrukciós rajza a középkori kegytemplomról (1960). Csíki Székely Múzeum

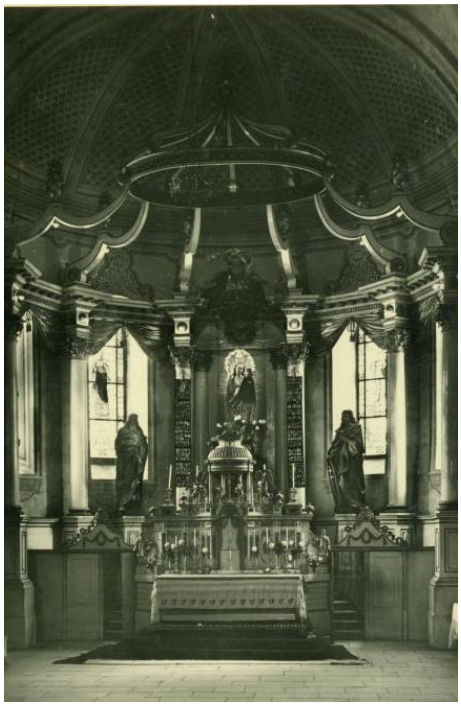
6. Kegytemplom a vásári sátrakkal. Josef Fischer felvétele (1934)

7. Csíksomlyó a templom tornyából búcsú idején. Aladics Zoltán felvétele (1935 körül)

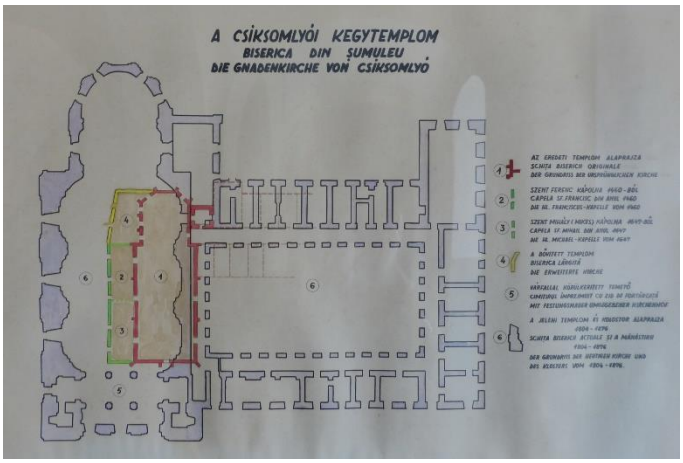
8. A ferences rendház udvara, az északi falon napórával. A boltívek még nncsenek beüvegezve, alul rácsozottak. Zsabokorszky Jenő felvétele (1940)

9. A kegytemplom szentélye az 1930-as években. Jézus alakján ráadott ruha látszik.

10. A kegytemplom belseje az 1930-as években a kórusról nézve. Ismeretlen fényképész képeslapja.

11. A kegytemplom és rendház alaprajza a templomban kitett rajzon.
Rajta a lebontott régi templom is fel van tüntetve.

12. Salvator kápolna (2015)

13. A Szenvedő és a Salvator kápolna (1998)

14. Szent János kápolna (1994)

15. A remete (egykori) háza (2015)

16. Szent Antal kápolna (1994)

17. A kegytemplom (1992)

20. A Kis-Somlyó hegy a Szent Antal kápolnával (1994)

18. Az egykori országzászló emlékmű a kegytemplom kertjében 1941 körül (Forrás: Fortepan)

21. A szent Antal kápolna külső szószéke (2010)

19. kép Az országzászló-emlékmű (1977)

22. A KALOT 1942-ben épült székháza (1994)

23. kép Az egykori gimnázium, ma a Dévai Szent Ferenc Alapítvány Szent István otthonának épülete (2010)

24.. kép Csíkszék egykori székházának épülete (2017)

25. A kegyszobor (1994) A talapzatot terítő takarja, búcsú idején ezt leszedik.

26. Szűz Mária szobor képeslapon. Aladics Zoltán felvétele (1935). A csillagkoszorú még jóval kisebb a mainál.

27. Persely a kegyszobor talapzata alatt (2005)

28. A kegyszobor talapzata (2010). A deszkázat teljesen eltakarja a földgömböt, amin a főalak áll

29. A kegyszobor a barokk kellékek és az újkori sugárkoszorú nélkül, a lefaragott talapzat hipotetikus kiegészítésével. Benkő Elek felvétele

30. A reformáció idején a csíksomlyói ferences templomba került késő gótikus szárnyasoltár elméleti rekonstrukciója, a ránk maradt szobrokkal. (Mihály Ferenc terve nyomán Réti Zsolt grafikája)

A 29–31. KÉPEK FORRÁSA: BENKŐ–MENDE–MIHÁLY–MUCKENHAUPT 2016, 22, 35

31. A kegyszobor talapzata, lefűrészelés és átfaragás nyomaival. Benkő Elek felvételei.

32 (2010)

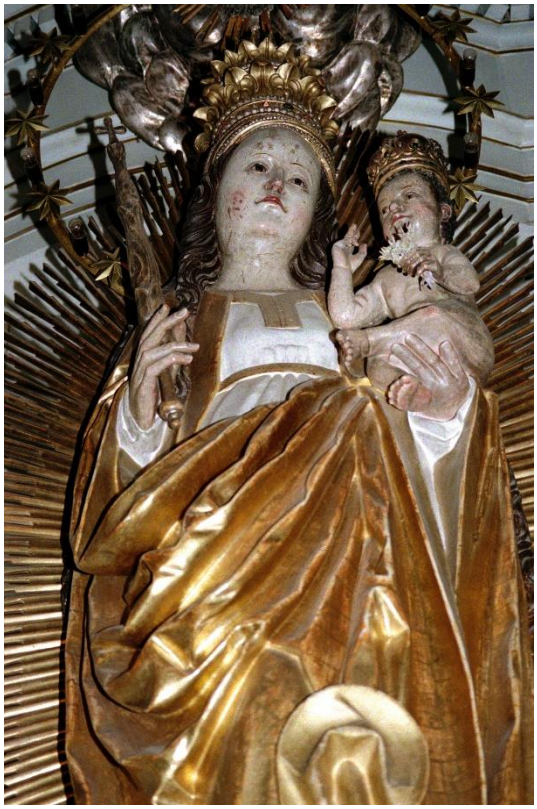

34 (2009)

32–36. A kegyszobor arca

35. (2015)

33 (2009)

36 (2016)

37–38.: A labarum használaton kívül a rendház egyik szobájában (1994)

39–40. A labarum belseje a beleírt nevekkel (2009)

41. A labarummal felállnak a körmenethez a kordonban (2001)

43. Facigerek a labarummal 1940-ben. Az egykori diákok iskolájukba visszatérve újra beöltöztek. Csíki Székely Múzeum.

44. A körmenet a labarummal visszaér a templomhoz. Aladics Zoltán felvétele (1941 körül)

42. A kordon a labarummal a körmenetben (1995)

45. Kisbazika jelvény, labarum és hangszóró a körmenetben (2009)

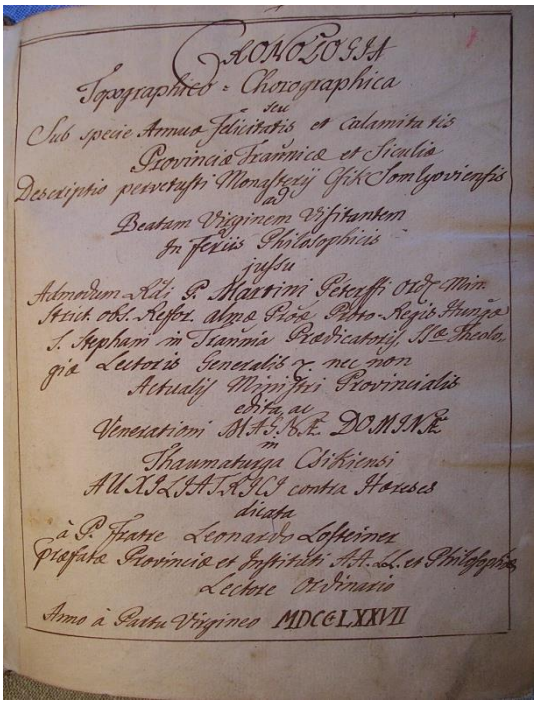
46. A kisbazilika-jelvény és hordozói a kordonban (2001)

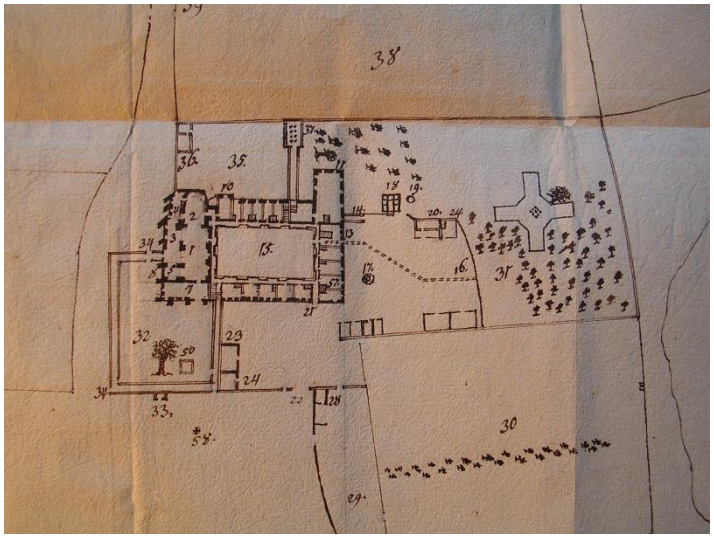
47. Kisbazilika-jelvény (1994)

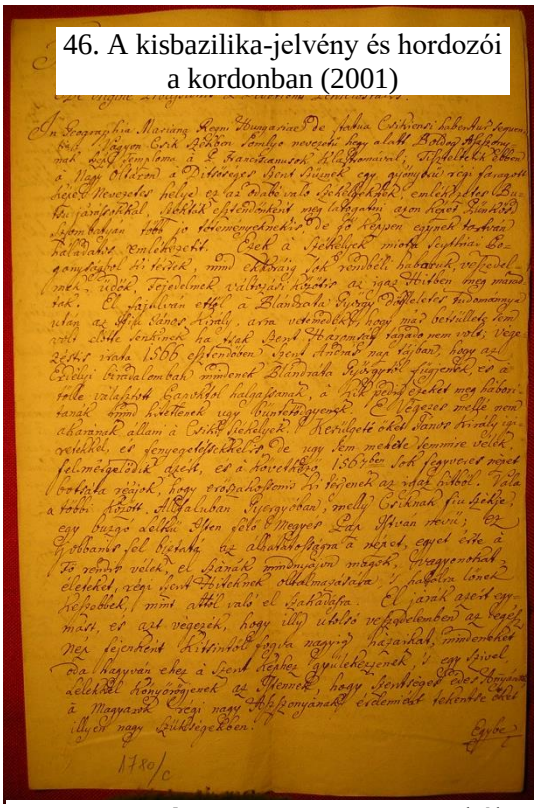
48. Labarum és kisbazilika-jelvény a körmenetben, hangszórókkal

49. Losteiner Cronologia 1777-ből (2006)

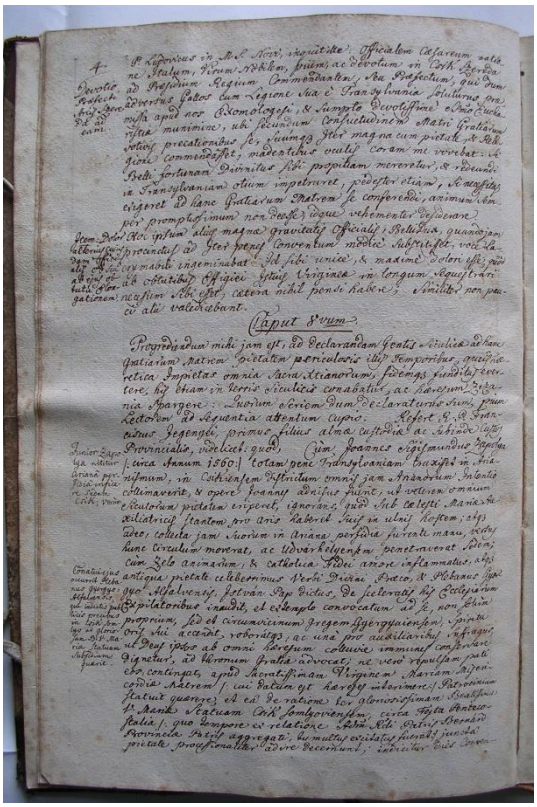

50. A rendház és környéke vázlatrajza Losteiner Cronologiájában (2006)

46. A kisbazilika-jelvény és hordozói a kordonban (2001)

51. Cserei Farkas Testimoniuma 1780-ból az eredettörténet leírásával (2006)

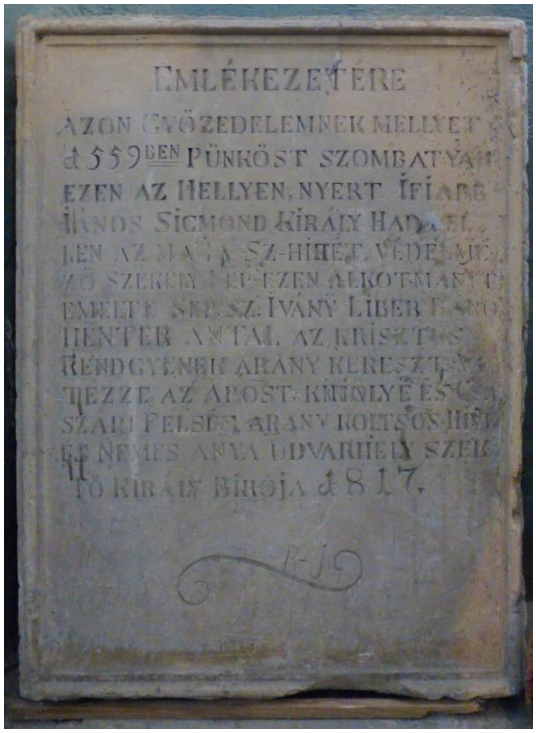

52. Csíksomlyói Protocollum 1783-ból az eredettörténet leírásával (2006)

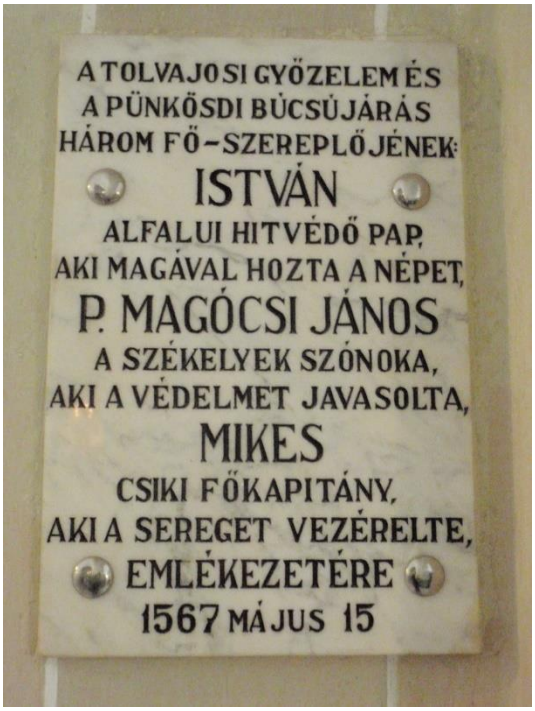

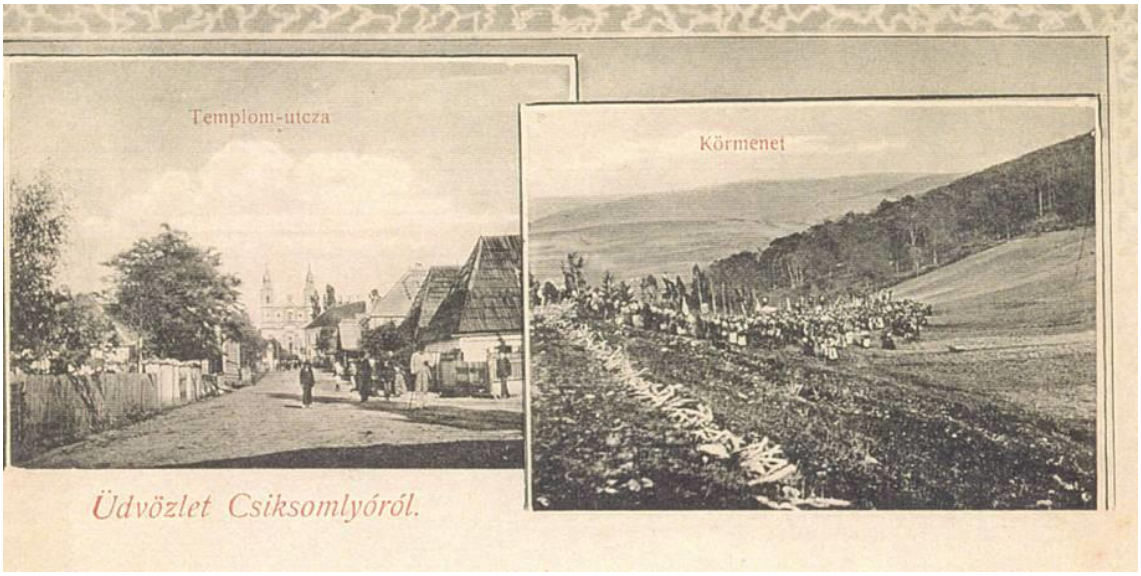
53-54. A gyergyóalfalusiak emlékoszlopa 1878-ból a Kis-Somlyó hegyén az első pünkösdi búcsúmenet emlékére (2009)

55. Henter Antal emléktáblája 1817-ből a pünkösd szombati győzelem emlékére (2015)

56. Emléktábla a tolvajosi főszereplőknek a kegytemplomban

57. "Üdvözlet Csíksomlyóról", képeslap a 20. század elején
A későbbi Szék útja még keskenyebb, zsindelytetős házak szegélyezik, burkolatlan.
Ismeretlen fényképész

58. A "nagy kikerülés" a kordonnal és a labarummal Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)
Alig látni valakit népviseletben; a keresztalják elkülönülten követik egymást; a napsütés ellen esernyőkkel védekeznek

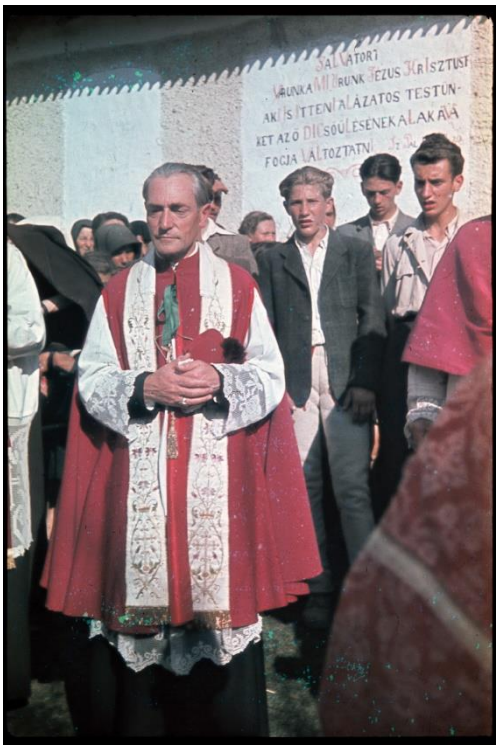
59. Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök 1900 körül, amikor többször is megfordult Csíksomlyón a búcsúban. Forrás: Báinth 1901.

61. Búcsúsok a Kálvária aljában az 1940-es években. Ismeretlen fényképész felvétele. OSzK

62. Búcsús körmenet. Aladics Zoltán felvétele (1939)

60. Márton Áron püspök a búcsúban a Salvator kápolnánál. Aladics Zoltán felvétele (1939)

63. A körmenet lefelé haladva a Kis-Somlyó hegyről. Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)

64. Megpihenő fiatalok a búcsúban.
Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)

65. Egyszerre lépnek, ütemesen csengetnek...
Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)

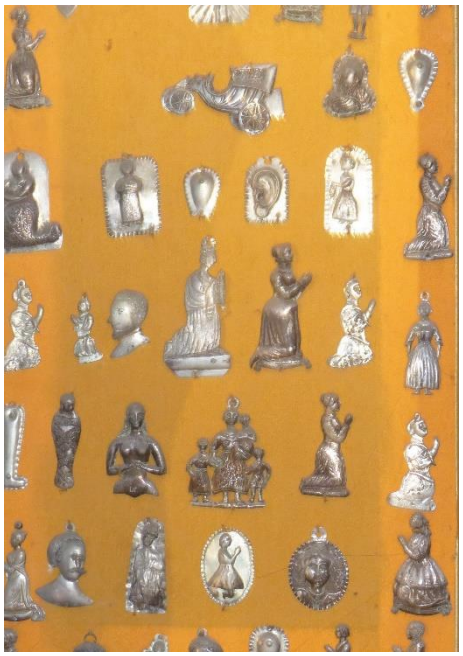
66. Vonulók és szemlélők a búcsúban.
Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)

67. Moldvai csángó búcsúsok a Kálvárián. Joseph Fischer felvétele (1932 Pünkösd)

68. Moldvai csángók a Salvator kápolna előtt. Josef Fischer felvétele (1933)

69. Offerek a 18. századból (2016)

70. P. Écsy János emléktáblája a kegytemplomban 1992-ből (2010)

71. Benedek Fidél emléktáblája a kegytemplomban (2015)

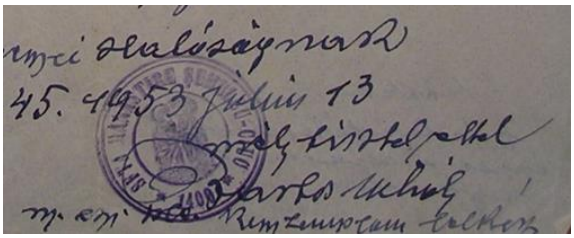
72. Hálatáblák a szentélyben márványból, fából az 1970-es évektől (2005)

73. Hálatáblák a szentélyben (2005)

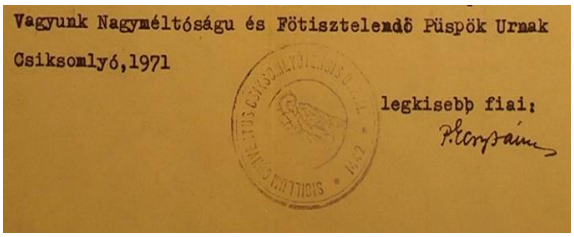
74. Hálatáblák a szentélyben, fából, oszlophoz támasztva (2010)

75. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje 1953-ből, Bartos Mihály aláírásával

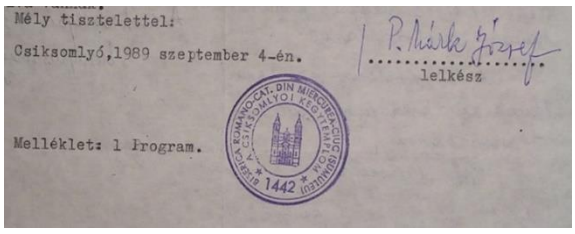
76. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje 1970-ből, P. Daczó Lukács aláírásával

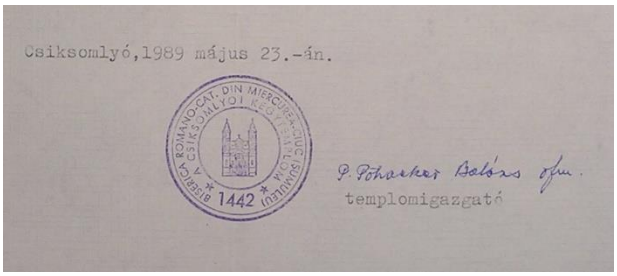
77. A rendház pecsétje 1971-ből, P. Écsy János aláírásával

78. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje 1978-ból, P. Écsy János aláírásával

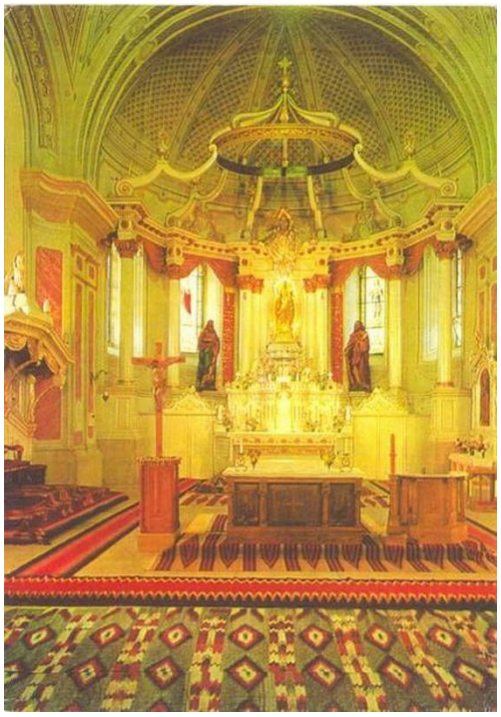
79. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje 1989-ből, P. Márk József aláírásával

80. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje 1989-ből, P. Pöhacker Balázs aláírásával

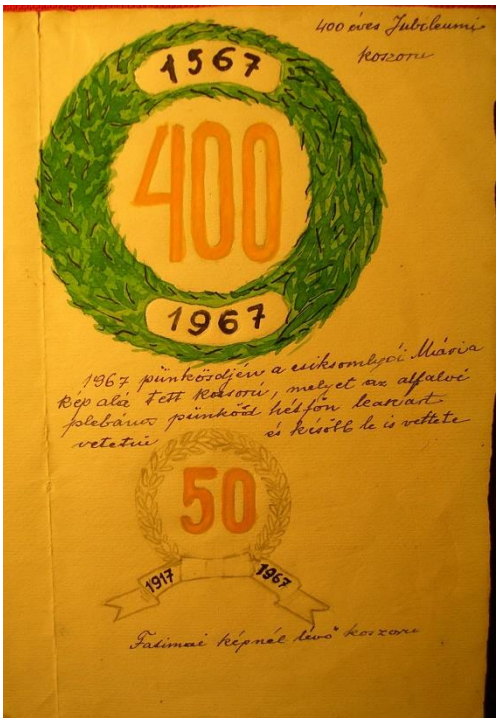

81–82. Az első színes képeslapok a kegytemplomról (1969) Kívül a templom körül még a régi deszkakerítés látszik. Belül már szembemiséző oltár van, festékes szőnyegekkel és hímzett terítőkkel.

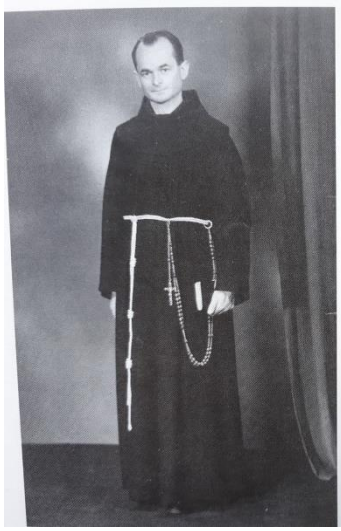

83. A kegyszobor, öltöztetett Jézus alakkal az 1940-es években

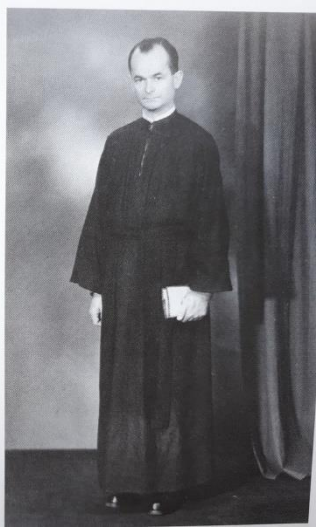

84. Melléklet egy levélből (1967) Gyergyóalfaluból a püspökségnek küldék a megemlékezési kísérletet az 1567-es győzelem 400. évfordulójáról.

P. DACZÓ LUKÁCS OFM,
1920–2017

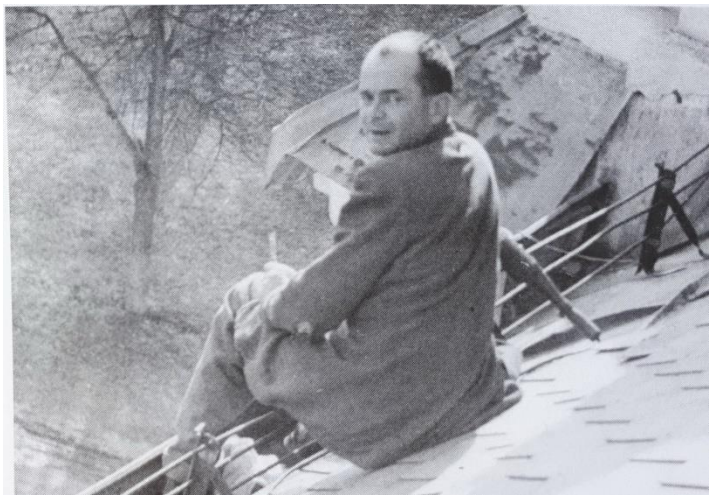

85. P. Daczó képaláírása:„1962. március 22. Csíksomlyó. Barátcsuhában akkor nem járhattam. Csak titokban vettem fel, amíg lefényképeztek.”

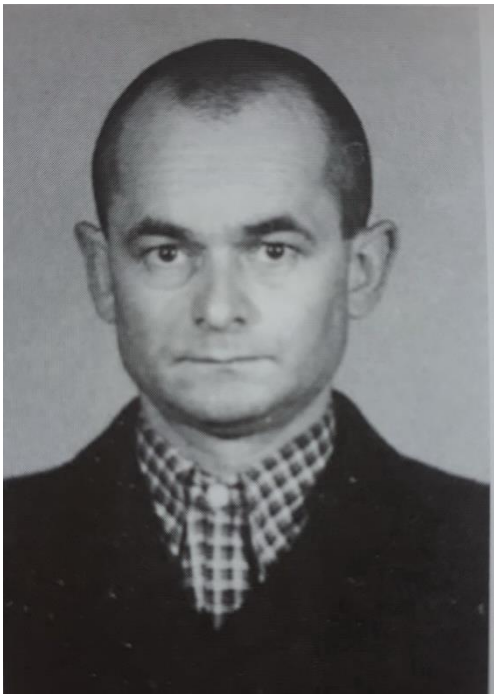

86. P. Daczó aláírása: „Csíksomlyón, amikor letiltották a csuhában járást és csak fekete reverendában jelenhettünk meg a hívek előtt. Magam egy régi csuhámat festettem meg feketére. Ezt mutatja ez a kép.”

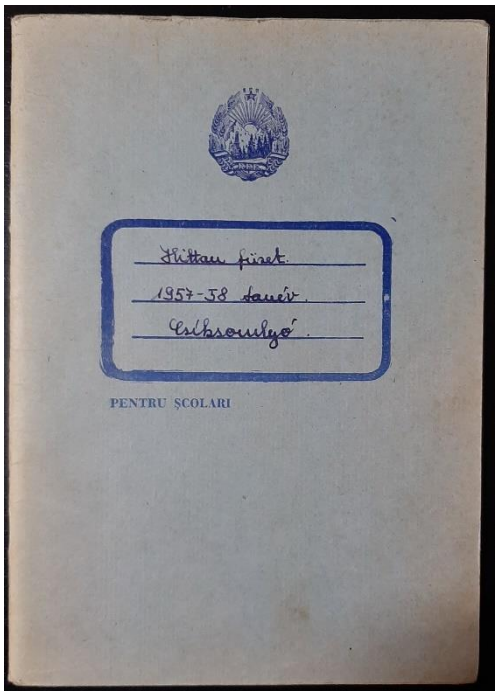
85–88. kép forrása: Kozma 2013. 380–381.

88. P. Daczó saját képaláírása: „1964 nyarán a templom tetején forrasztom a hófogó erősítését. Fényképezte P. Piusz.”

87. P. Daczó igazolványképe (1959. március)

89. P. Daczó 1957-58-as füzete a hittantanításhoz Ebben vezette a gyerekek névsorát és a jelenléti ívet (!)

90. Pünkösd, hajnalban a napváráskor (1985)

91. Pünkösd, a körmenetben; mellette Kiss István (1995)

92. Aranymise után Csíksomlyón a rendház udvarán (1995. július)

93. Dés, séta a hegyoldalban „civilben” (1998 május)

94. Pünkösd, Csíksomlyón a nyeregben interjú közben (2005)

95. Csángók csoportja szombat hajnalban (1985) Indulnak a kálváriára, közben a rózsafüzért imádkozzák

97. A Szent Antal kápolnától szombat reggel a búcsúsok a régi körmenet meredek útvonalán tartanak lefelé a templomhoz (1985)

96. Csángók szombat hajnalban (1985) Felfelé tartanak a Kis-Somlyó tetején álló kápolnákhoz. A nyeregben elszállításra váró kidöntött fák.

98. Szombaton reggel csángók a reggeli misére tartanak a mezei úton keresztül (1985)

99. A rendház udvarán gyónók állnak sorba vasárnap délelőtt a mise közben (1985)

100. Kis csoportok a templomkertben vasárnap délelőtt; indulnak a templomba a nagymisére (1985

101. Napvárás szombat hajnalban a Salvator kápolnánál (1985)

102. Imádkozó, napba néző asszonyok szombat hajnalban a Salvator kápolna mögött, a régi deszkakerítésnek támaszkodva (1985)

103–104. A felkelő napba tekintő búcsúsok vasárnap hajnalban a Salvator kápolna kerítésénél (1985)

105. Moldvai csángók a *Lehullott a Jézus vére* kezdetű éneket éneklik a Salvator kápolna előtt, a gyergyóalfalviak emlékkeresztjénél (1985)

106. Gyimesiek útban hazafelé a búcsúból Csíkszentmihály templománál vasárnap délben (1990)

107. Virrasztás péntek éjjel: moldvai asszony a padban (1990

108. Virrasztás péntek éjjel:
Alvók a mellékoltárnál (1990)

109. Szombat hajnalban a napvárás helyszínére tartanak (1990)

110.A zarándokok fogadása szombaton. A kápolna szószékén P. Márk József (1990)

111. Napkelte szombaton, csángók a kápolna mögött a kerítésnél (1990)

112. A nagymise után a körmenet felfelé tart a Salvator kápolnához (1990)

114. A kegytemplom kertjében megtartott csángó mise szombaton kora este (1990)

115. Napvárás vasárnap, moldvaiak kendőn át nézik, magyarázzák (1990)

113. A körmenet a Salvator kápolnánál szombat délután (1990)

116. A gyimesi keresztalja indul haza a kegytemplomtól vasárnap reggel (1990)

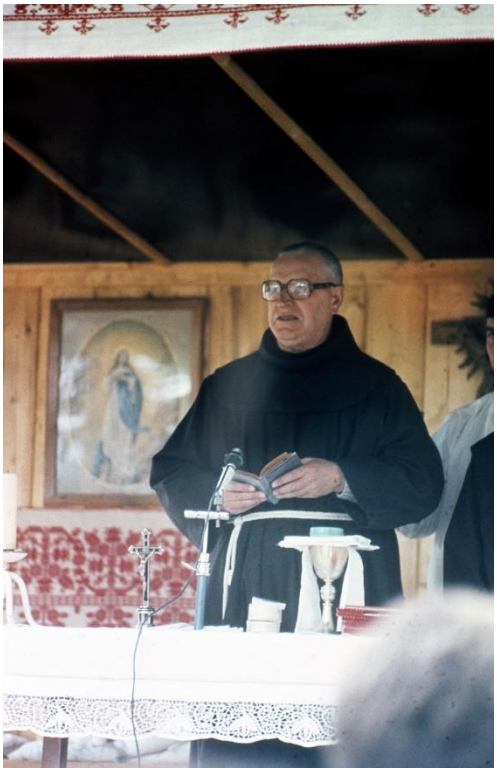

117. P. Márk József vezeti az éneket a nyeregben (1997)

118 P. Bartók Albert integetve fogadja a búcsúsokat (1993)

FERENCES VEZETŐK

119. P. Márk József vezeti az éneket a templomkertben (1990)

120. P. Benedek Domokos tartományfőnök kolozsvári rendházukban (1998)

121. Fiatal ferencesek vezetik a virrasztást (1992)

122. Ferences kispap a tabernákulumnál (1994)

123. Borsodi László rendezi a kordont (1993)

124. Miklós József tanár, rendező a nyeregben hirdetés közben (1997)

125. Rendező kézirádióval (1996)

RENDEZŐK

126. Rendező pólóban, karszalaggal (2001)

127. Karszalagos rendezők a templomban igazítják a tömeget a kegyszobornál (1994)

128. Rendezők pólóban, karszalaggal, jelvénnyel, „civilben” és „viseletben” (2010)

129. Milicisták irányítanak a Gimnázium sarkánál . Szombaton már csak néhány kocsit engednek fel a gyülekezők között (1994)

130. Milicisták igazoltatnak a borvízforrás közelében (1990)

A REND FENNTARTÓI

131. Rendőrök, egyszerre lépnek a templom mögött (1993)

132. Karszalagos rendezők a templom tornyában (1993)

133. Rendőrök a Gimnázium sarkánál (1994)

134. Motoros rendőr a Szék útján (1993)

135. Jakubinyi György érsek és Kada Lajos vendég püspök a kordonban (1993)

136. Jakubinyi György érsek és Miklósházy Attila vendég püspök a nyeregben az ideiglenes oltáremelvényen (1994)

137. Jakubinyi György érsek, Miklósházy Attila SJ püspök és Benedek Domonkos OFM tartományfőnök vonul be a templomba (1994)

138. Az oltáremelvényen helyet foglaló papok a nagymise közben (2011)

139. Surján László beszél a csángó misén, mögötte Gergely István „Tiszti” (1995)

140. Pap vezeti a keresztalját, mikrofonnal a kezében a Szék útján gyülekezéskor (1993)

141. Interjú készül a remetével (1992)

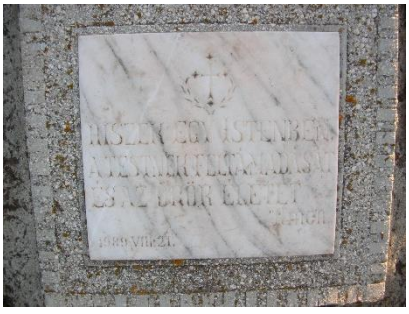
142. Kedves Béla, Antal testvér a Szenvedő kápolna mögött beszélget zarándokokkal (1994)

143. Antal testvér a Salvator kápolnánál. Kertész Nóra felvétele (1993)

144. Antal testvér fiatalokkal a gyergyóalfalviak emlékkeresztjénél. Kertész Nóra felvétele (1993)

145. A remetét ért villámcsapás emléktáblája a Kis-Somlyó hegyen a *Hiszekegy* kezdő és záró szavaival (2005). A tábla a földön fekszik, gyakorta tesznek oda virágot.

146. A búcsú előtt kerítést festenek (1994)

147. Készül az árusítóhely a kapuban (1993)

148. A templomkertben lekaszálják a füvet (1993)

149. Kitisztítják a templomi szőnyegeket (1992)

150. Kiviszik a nyeregbe a gyóntató padokat (1993)

151. Ellenőrzik a nyereg berendezését (1993)

152–153. Villanyszerelők a Szék útján (1996)

154–155. Útjavítók a városban (1996)

PÉNTEKI ELŐKÉSZÜLETEK

156–157. Készül az árusok sátra az utak mentén (1995)

158. Késő délután érkeznek Gyergyószárhegyről (1994)

161. A templomnál fogadó tábla van az út fölött (1996)

159. Varsány (Nógrád m.) csoportja érkezik a templomhoz (1996)

162. Nővér a mellékoltárnál (1996)

↑ A fényképezéskor zavartan elmosolyodik: tudja, hogy „színen van”. Miután Daczó Lukács összeismertetett vele, megbocsát.
Gáspár Mária Petronella ferences nővér Marosvásárhelyről érkezett pénteken.

160. A varsányiakat Lukács atya köszönti a templom kapujában (1996)

< A varsányiak „saját” kegyhelye Mátraverebély-Szentkút. Somlyón ők maguk hívták elő Lukács atyát köszönteni. Ő csuklyával a fején mondott rövid, lelkes beszédet, amelybe a saját Somlyón töltött 13 évét is beleszőtte. A „jó palócok” utána énekelve vonultak be a templomba, hogy részt vegyenek az este 6-os nyitó misén.

SZOMBATI ELŐKÉSZÜLETEK

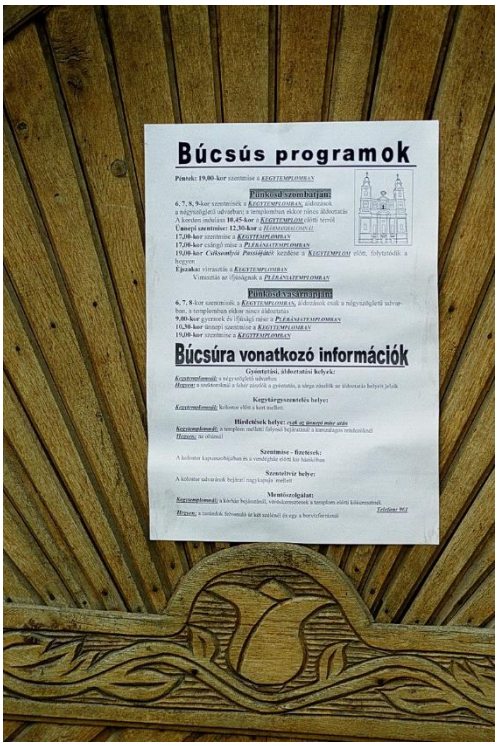
163–164. József atya és segítője szombat reggel az oltáremelvénynél rendezi el a padokat, perselyeket (1995)

165. Ferences kispapok ideiglenes hálóhelye a rendház emeletén (1996)

166. Vendégek székei névtáblákkal az oltáremelvényen (1997)

167. A kinyomtatott búcsús program újabb, rövid életű formája volt a híradásnak (2001)

168. A sekrestyében (1992)

169. A kolostor udvarában, Mária-neve napi búcsúban; ilyenkor nem szokták felszerelni a féltetőt (1994)

170. Daczó Lukács figyel a gyónóra (1996)

171. Gyóntatás és áldoztatás a kolostor udvarán (1993). Miközben a kordon összeáll a templom előtt, olyankor sokan vannak.

172. Szombaton délelőtt az esőben is sorba állnak gyónni és áldozni (2009)

173. Ferences kispapok áldoztatnak (1994)

174. Áldoztatás a kolostor udvarán szombaton este, amikor már kevesebben vannak. A kézbe áldoztatás az erdélyi egyházmegyében nem vált szokássá (1993)

175. A kolostor udvarán misék közben és között is áldoztatnak

176. Szombat reggeli mise a kegytemplomban (1994)

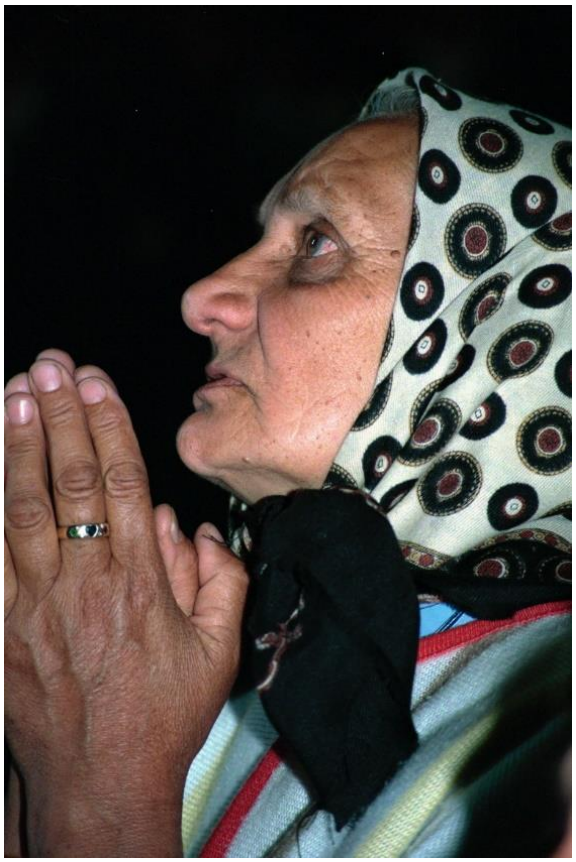
177. Szombat éjszaka (1992)

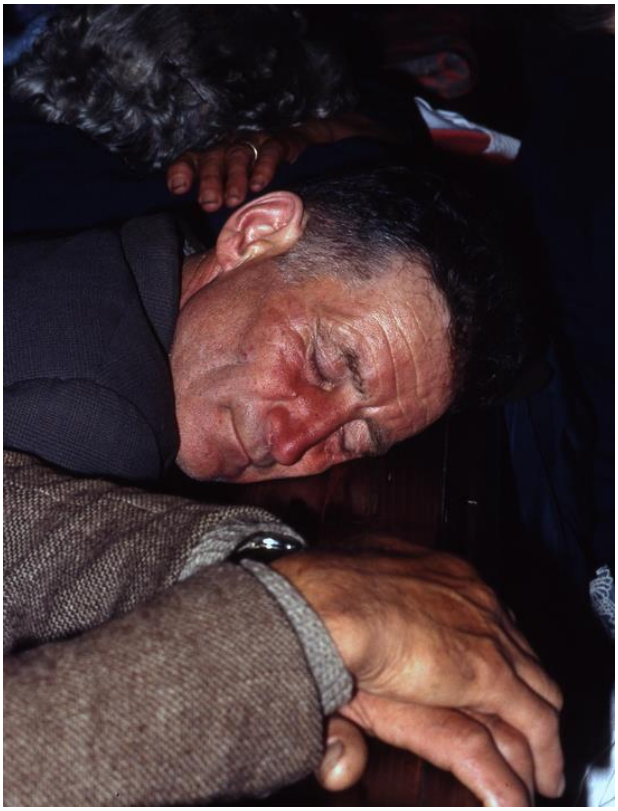
178. Rózsafüzérrel a mellékoltár lépcsőjén (1992)

179. Szombat éjszaka (1992)

180. "Imádságos asszony " (1996)

181. Vasárnap, hajnali háromkor (1992)

182. Vasárnap hajnali négykor (1996)

183. Szombaton, reggel hat előtt (1994)

184. Vasárnap hajnali öt körül (2005)

185. A kóruson az orgona emelvényén vasárnap hajnalban (1996)

HAJNAL A KÁLVÁRIÁN

186. Az ötödik stációnál (1993)

187. A tizennegyedik stációnál szombaton (1997)

188. Vasárnap kora reggel (2005)

189. A pusztinai asszonyok a virrasztás után átöltöznek a hajnali kálvária-járáshoz (1996)

190. Alkalmi esővédőben szombaton (1993)

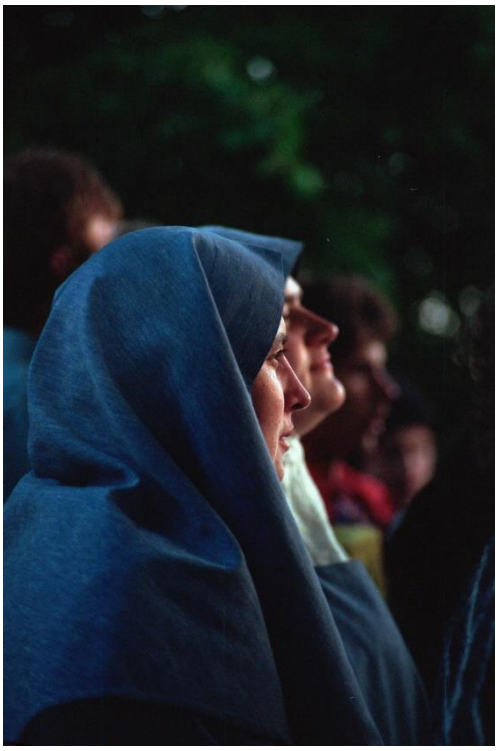
191. Egy család nemzedékei szombat reggel (1997)

192. Onyestiek (Moldva) az ideiglenes oltáremelvénynél (1993). A három-három férfi, asszony és gyerek románul imádkozik, énekel; távolabb vannak a magyarul imádkozó többiektől.

193. Vasárnap napkeltekor térden (1994)

194. Szerzetesnővérek, vasárnap reggel (1996)

195. Vasárnap reggel (1996)

196. Vasárnap reggel (2005)

197. Megsimítják a kápolna mellékoltárán álló feltámadt Jézus szobrát szombat délelőtt (1992)

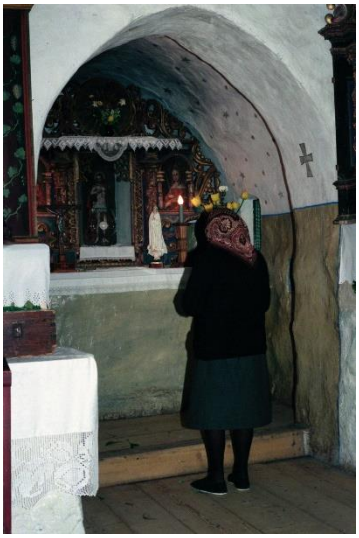

198. Térdenállva körüljárják az oltárt (1995). Az asszony a moldvai Eszkorcényből (Scorțeni, Bákó megye) érkezett.

199. Megcsókolják a koporsóba ideiglenesen kitett Jézus-szobrot (1994)

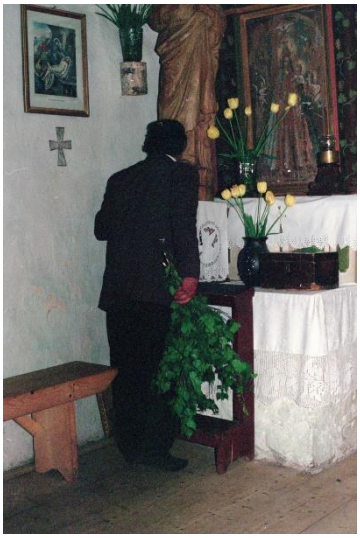
Idősek és fiatalok, férfiak és nők egyaránt elmélyülten végzik ezeket az áhitatgyakorlatokat a búcsú napjainak minden szakában. Ha ehhez sorba kell állni akár az oltárkerüléshez, akár a szoborérintéshez, kivárják az idejét. Ha valaki utána szóba áll velük, barátságosan válaszolnak. Volt, amikor egymást figyelmeztették: az oltárt háromszor kell megkerülni térden, nem csak egyszer. meghajolva.

200. Szombat kora reggel (1995)

201. Térden állva a Salvator kápolnában vasárnap reggel (1994)

202. Megcsókolják a kápolna mellékoltárának szobrait (1995)

203. A körmenet indulására még ülve várakoznak a templom közelében (1992)

204. A kanyarokkal meghosszabbított körmenet mellett lovasok parádéztak (1992)

205. A kordon körmenetben. (1995)

206. Az érsekkel interjú készül a körmenetben (1995).
A diktafont Jakab Gábor kolozsvári plébános, a *Vasárnap* szerkesztője tartja. A hosszú beszélgetés a helyzet leírásával együtt megjelent az újságban, majd később kötetben is (Jakab 2009. 58–70.)

207. A kordon még tartja a körmenet útvonalát, az esőben is (2009)

Labarumvivők voltak Antal József és Kari Tibor, a *Segítő Mária* Gimnázium végzős diákjai.

NAGYMISE

208–209. Először tartják a pünkösd szombati nagymisét az egészen elkészült Hármashalom-oltárnál (1997)

210. A papság az oltárnál (1999)

211. A tömeg az oltár előtt (2005)

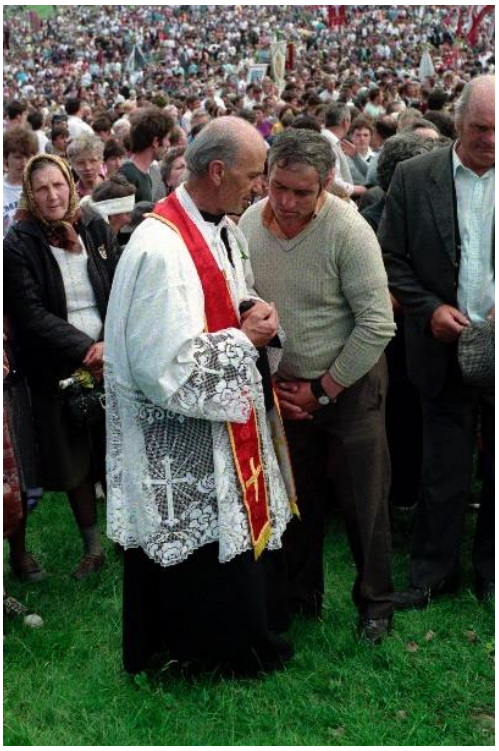

212–2013. A nagymise végén a tömeg megkezdte a levonulást (2001)

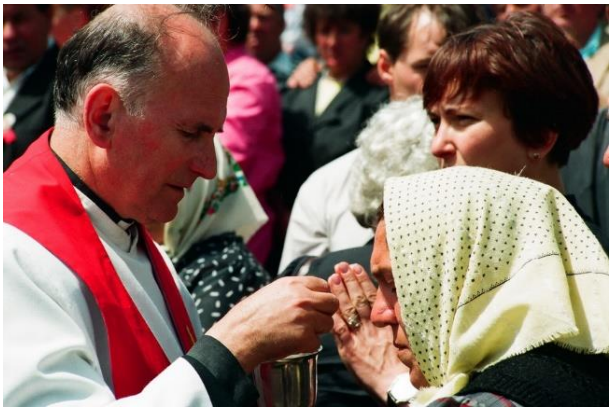

<

214. A gyónó a pap mellett térdel (1995). A földre téve a zsolozsmáskönyv. A nagymise előtt és közben a papok mintegy két órát töltenek a gyóntatással, mások meghallgatásával.

217. Gyónás a nagymisén, állva (1995)

215. „Ez nagy szentség valóban…” (1994)

216. A nagymise alatt a nyeregben (2010) A ferences páter sapkát visel a nap ellen, a kezében esernyőt tart.

218. Együtt, a kötél két oldalán (1997). A mise előtt még van idő, és a sorba álláshoz is van elég hely.

219. Hétfőn reggel (1992).
A szobor mellé két gyertya-forma villanyégőt tettek.

220. Sorban állnak, hogy feljussanak a kegyszoborhoz (1993)

221. Pénteken késő délután (1996)

222. Férfi, nem tart tárgyat a kezében (2005)

223. Asszony, kezében kendővel (2005)

224. Az oltár még rács nélkül áll a szentélyben (1992)

225. A búcsú előtt csütörtökön már elhelyezik a z oltár körül a rácsokat (1996)

226. A szombat esti mise a templomban (2005)

227. A templomhajóban elhelyezett terelőrácsok (2010)

228. Sekrestye, gyónásra várakozók hétfőn (1992)

229. Sekrestye: miseszándékot íratnak fel hétfőn délelőtt (1996)

230. A rendház emeleti folyosója (1992)

231. A rendház emeleti folyosója (2017)

232. A rendház udvara (2009)

233. Kájoni János mellszobra a rendház udvarán (2017)

234. A templom melletti folyosó, rácsokkal (1995)

235. A kitatarozott rendház (1997)

237. A templomkert a búcsú utáni napokban (1997). Már beengedték az autókat.

238. A régebbi kegytárgyüzlet a templomudvaron (1994)

239. Domokos Pál Péter mellszobra a templommal átellenben az út mentén (1997)

240. Domokos Pál Péter egész alakos szobra a korábbi mellszobor helyén (1999)

241. Az újonnan elkészült zarándokház (1997)

242. A templommal átellenben fekvő egykori mező helyén ma parkoló van (1996)

243. A rendház telkének "levágott" sarka (1993)

244. A kiszélesített út az árvaház előtt (1993)

245. Az épülő klarissza monostor megáldása pünkösdkor (1999)

246. A klarissza monostor kápolnája (2010)

247. A klarissza monostor (2001)

248. Felirat a Kis-Somlyó hegy oldalában (1993)

A KIS-SOMLYÓ HEGY

249. A menet egyik része a hagyományos útvonalon, az árvaház mellett halad el (1994)

250–251. A felvonulás új útvonala a templomkerten és a mezőn keresztül (1994, 1997)

252. Némelyek átvágnak a domboldalon (1994)

253. Sokan mennek a nyeregbe felvezető rövidebb úton (1994)

254. Az első oltáremelvény a nyeregben (1993). Vasárnap reggel a napvárók már elmentek, a helyüket a táborozók sátrai foglalták el.

255. Az ideiglenes oltáremelvény (1994). Az előző évit a kétszeresére bővítették.

256. A búcsú előtt csütörtökön a még félkész Hármashalom-oltár padozatát készítik (1996)

257. Az oltár a búcsú után, vasárnap (1996). Néhány hónappal készült el teljesen, akkor szentelték fel.

258. Az új Hármashalom oltár szombat reggel, berendezés közben (1997)

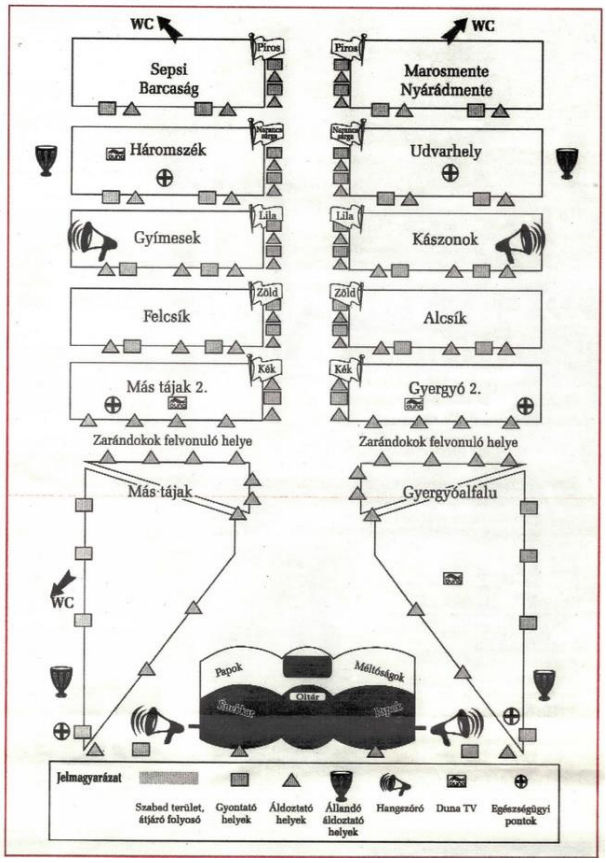
259. Az elkészült oltárra ideiglenes napellenzőt készítettek, mögötte már felálltak a közvetítőkocsik (1999)

260. A búcsú előtt pénteken a nyeregben kijelölték a tér tagolását (2005)

261. Az átalakított oltár (2015).
A tetőív előrébb nyúlik, hogy jobban árnyékoljon.

262. A nyereg terének beosztása (2009).
Az évek alatt megszilárdult rendet újságban közölték (2009-05-29 *A búcsú programja*)

263. A kegyszobor másolata a nyeregben a nagymise idején (2011)

264. A kegyszobor másolata pénteken már kint van a nyeregben (2005)

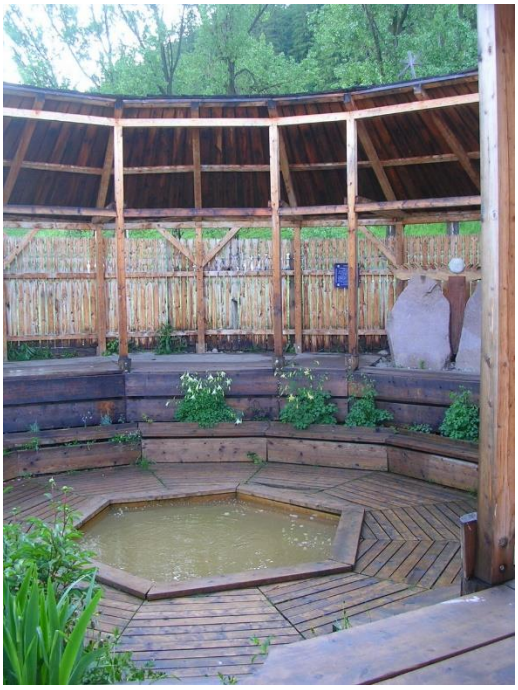
265. A Szent Antal kápolna és a remete háza a Kis-Somlyó hegyen (1997)

266. A Kis-Somlyó hegy kápolnái (2009 december)

267. A Jézus-hágó pénteken délben még üres ((2010)

268. A "Barátok feredeje" (2009)

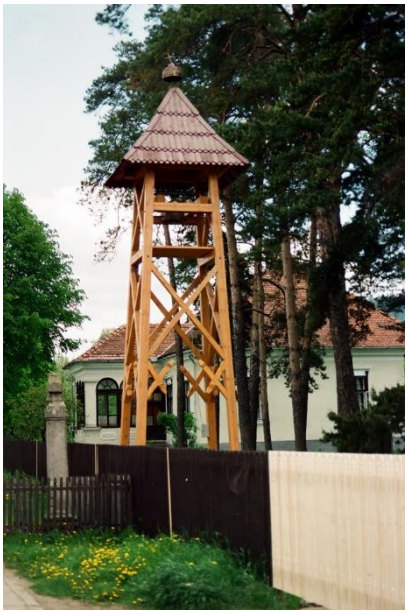
269. A borvízkútnál a búcsú után, hétfőn (1997)

271. Határkereszt és helységnévtábla a Szék útján (1994)

270. Szent Péter-Pál plébániatemplom Csobotfalván (1994)

273. Harangláb a Szék útján (1996)

272. Korona másolat a harangláb tetején (1996)

274. Parkoló autók és buszok sokasága a város szélén (1994)

275. A Szék útja egyik lezárt mellékutcája a búcsú idején (1994)

276. A templomban feldíszítik a lobogókat

278. Indulás, még sötétben

279. Reggel Csíkszentlélek templománál

280. Készülődés az induláshoz Csíkszentlélekről

277. Hajnalban az oltár előtt

281. Pihenő és találkozás Fitód határában

282. Bevonulás Csíksomlyóra

283. Úton hazafelé vasárnap délután (1992)

284. Pihenő az út szélén (1992)

285. A keresztalja a faluhoz közeledik (1992)

286. A zarándokok csomagjait szekéren viszik (1992)

287. A csíkszentmihályiak a nagymisére várnak (1995)

288. Csíkszentmihályiak a körmenetben, a hagyományos útvonalon haladnak (2009)

CSÍKSZENTDOMONKOS

289. Gyülekeznek a templomnál
(Fábián Gabriella felvétele (1994)

290. Gyülekezéskor bevonulnak a lobogókkal a templomba. Fábián Gabriella felvétele (1994)

291. Pihenő a Sós réten.
Fábián Gabriella felvétele (1994)

292. A vezérkereszt éjszakára le van téve a szálláson, a ferencesek csűrjében (1992)

293. Hazaúton Csíkszereda határában (2005)

294. A lobogók a városon kívül felcsavarva, elfektetve (2005)

295. A Kálvária egyik kőkeresztje, amit Gyergyószárhegy állíttatott 1868-ban (2005)

296. A keresztalja pénteken Csíkcsicsón (1994). A déli pihenő után újra összeállt, és tovább vonult Somlyóra

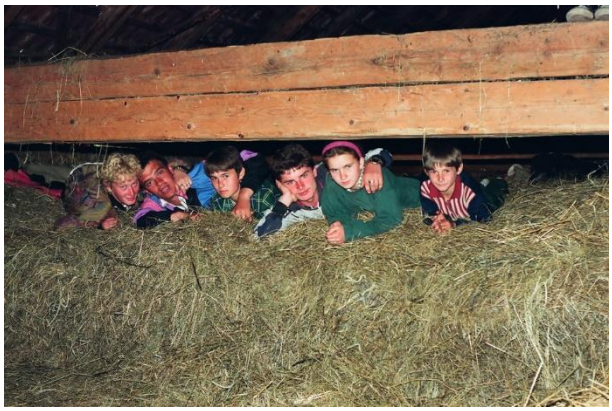

297. A keresztalja a templom felé halad a Szék útján (1994). Péntek délután még se előttük, se utánunk nincs senki.

298–299. A keresztalja a csíktaplocai szállásadók udvarán vacsorázik (1996). Délután már beköszöntek a templomba, megjárták a Kálváriát és letették a lobogókat Csíktaploca templomába.

300. A szállásadók csűrjében a fiatalok helyezkedtek el (1996)

301. Botár Imréék este a szobában vetnek ágyat egy-két idősebb zarándoknak (1996)

302. Kolcsár Ágoston búcsúvezető (2001). A Szék útjára fordulás előtt eligazítja a keresztalját.

303. Pénteken délután a gyalogosan érkező szárhegyieket a régi szokás szerint a templom előtt fogadja P. Ferencz Ervin, a szárhegyi ferences (2009)

304–305. Éneklés a Salvator kápolna előtt (2009)

306. A keresztalja a körmenetben (1993). Hagymányosan rendezett oszlopban vonulnak.

A szárhegyiek megtartották azt a régi szokást, hogy szombaton a nagymise előtt, mintegy a régi körmenet részeként, megállnak a Salvator kápolna előtti emlékkeresztnél, és ott körbe állva énekelnek. Noha a pap is ott van, az éneket a kántor vezeti. Ebben az eső sem gátolja meg őket.

307. Gyimesiek szombaton este (1990). A templomkertben megtartott csángó mise után a Nepomuki Szent János kápolnában helyezik el lobogóikat és keresztjüket.

Vasárnap reggel a keresztalja csoportonként rendezetten felsorakozik a templom előtt (1990)

308. A keresztalja szombaton délelőtt megérkezik a nyeregbe a számukra kijelölt helyre. Fülöp Hajnalka felvétele (1994)

309. Hazainduláshoz készülő keresztalja a templom előtt (1990)

310. Szombaton a nagymise végén a gyimesiek beálltak a fényképezésre (1995)

311. A gyimesiek vasárnap reggel indulnak haza a búcsúból (1996)

312. Hazaúton, Csíkdelne határában (1990)

313. Déli pihenő az út szélén a kaptató előtt (1990)

314. Az érkezőket pálinkával kínálják (1990)

315. Az érkezőket fogadják Komjátpatakán (1990)

316–317. A hazatérő keresztalját hétfőn délelőtt Gyimesbükkön virággal fogadják (1995)

318. Családtagok üdvözlik egymást Gyimesbükkön (1995)

319. Hálaadásra vonulnak a templomba (1995)

320. Asszony Klézséből vasárnap hajnalban a Kálvárián (1993)

321. A MOLDVAIAK búcsús lobogója a Péter-Pál templomban (1992)

322. Vasárnap hajnalban a Salvator kápolnánál (1992). Moldvai fiatalok a napvárás helyszínén esőben is énekeltek.

323. A moldvaiak keresztalja csatlakozik a körmenethez (1993). Erős Péter vezeti őket. Sok az iskolás gyerek a szüleivel, csak némelyek öltöztek ünneplőbe.

324. Pusztinai asszonyok énekelnek vasárnap reggel a Szent Antal kápolnában (1992). Utána a padokban reggeliztek meg, mert odakint esett az eső.

325. Asszonyok, gyerekek Szlenik Moldovából a Kálvárián szombat kora reggel (1995)

326. Bezsán Ferencné Kotyorás Róza Lészpedről a szombati nagymise után (1993)

327. Jánó Ilona, a „szent leány” Lészpedről (1992)

328. A csángó mise a Szent Péter-Pál templomban (1993)

329. Moldvai gyerekek a csángó mise idején a templom mellett (2005). Ünneplőben várakoznak, és elfoglalják egymást.

330. Csángó mise (2005) A templomot a televízió alaposan bevilágította.

331–332. Vasárnap reggel a nyeregben (2005). A napvárás helye lekerült az oltár mellé; a moldvai csángókat, akik a maguk rendje szerint igyekeztek felállni, autók, sátrak, műsorkészítők, zászlók gyűrűje veszi körül.

333. Fiatalok csoportja (1993). Vasárnap délelőtt a csíkcsobotfalvi szállásukról tartanak a kegytemplom és a vásár felé, majd hazaindulnak.

334. Fiatalok érkeznek a városból (1997). Szombaton délelőtt a Gimnázium sarkánál, csomagok nélkül, sportos ruhában mennek a kegytemplom felé.

335. A győri egyházmegye zarándokai (1994). Egymásra várnak a Szék útja elején.

336. Gödöllőiek helységtáblája (1992). Egyszerű, jól látható, nemzetiszín szalaggal keretezve.

337. Vasárnap reggel a napvárás végén turista fényképez zarándokot, remetét (1994)

338. A templomkert kerítésénél érdeklődők nézik a Szék útján érkező búcsúsokat (1993)

339. Egyházi iskolai csoport táblája (2005). A Szék útján vonulnak fel szombaton délelőtt.

340. Pécsi egyetemi csoport (1997). A templomkertben gyülekeznek szombaton délelőtt

341. A templom előtt a stefanita lovagrend tagjai gyülekeznek (2009)

342. Máltai lovagok vonulnak lefelé a nagymiséről (2009)

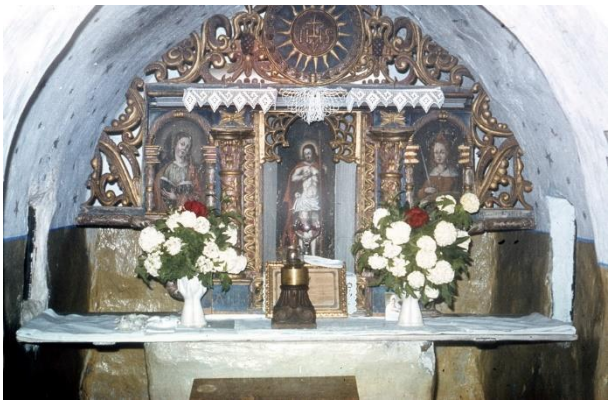
343. Vasárnap reggel a nyeregben (2005). A közelükben nemrég a moldvaiak várták a felkelő napot.

344. Felvert sátrak a nyeregben (2010). Szombat délután a nagymise helyszíne táborhellyé változik.

345. Gyimesi férfi nemzetiszín virágdísszel a kalapján (1990)

346. A Salvator kápolna oltára virágdíszekkel (1990)

347. Csíkszentgyörgy-Bánkfalva virággal díszített vezérkeresztje (1992)

348. Címeres húsvéti gyertya a kegytemplom oltárán (1994)

349. Egriek a Szék útján lobogójukkal (1996)

350. Varsány (Nógrád m.) virágdíszes vezérkeresztje és lobogói a kegytemplom előtt (1996)

351. Gyimesbükki férfiak lobogóikkal és a nemzeti zászlóval (1995). Hétfőn, a hazaérkezés és a hálaadás után álltak fel csoportképet készíttetni magukról.

352. Magyar, székely és pápai zászlók a Szék útja fölött (1996)

353. A nagymise (2001). Az oltár és a kivetítő előtti tér a nemzeti jelképek kitüntetett helye.

354. A Habsburg család tagjai (1997). A nagymise kezdetén felmennek a helyeikre.

355. Az Ősmagyar Táltos Egyház csoportja a lobogójával (2001)

356. Az EU kék zászlója nemzetiszín szalaggal az oltáremelvény tetején (2005)

357. Habsburg Ottó feleségével és György fiával a felsorakozott kordonban (2001)

358. Kilátó a Nagy-Somlyó hegy tetején (2010) A búcsú napjaiban éveken át ott lengett a nemzeti lobogó.

359. A nagymise (2005)

360. Jobbikos zászló a Szék útján (2010). Noha a szervezők sokat tettek a politikai jelképek távol tartásáért, ez nem járt teljes sikerrel.

361. Gyergyószárhegy egyik új lobogója a nemzeti Hiszekegy szavaival (2009)

362. Zirciek lobogója Patrona Hungariae képpel a csángó mise helyszínén (2005)

363. Grafitti a Szent Antal kápolna oldalfalán (2010). Az autonómiatörekvések sok sikertelen fellángolásának egyik kifejezője.

364. A 2004-es népszavazásra emlékeztető tábla a kegytemplom szentélyében (2006)

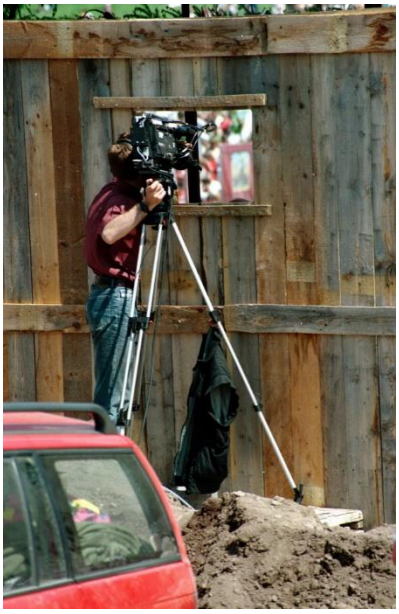
365. A Szent Korona-másolata a nagymise oltáremelvényén (2010)

366. A reggeli napvárás helyszínén (1990)

367. Daruskocsiban (1997)

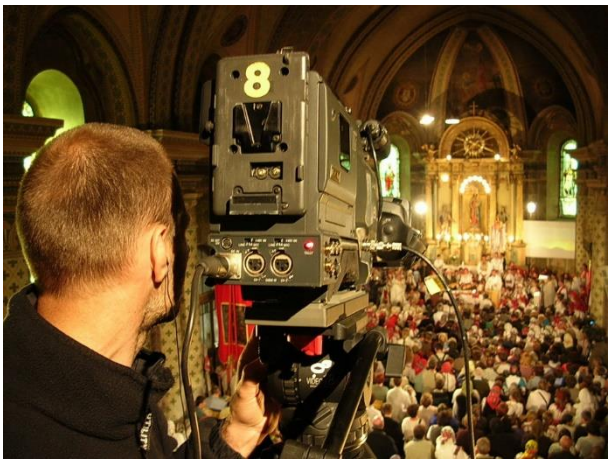
368. Az oltáremelvény mögött a nagymisén (1996)

369. A nagymise ideiglenes oltáremelvényén (1994)

370. Vasárnap hajnalban a nyeregben (1996)

371. A szombat esti csángó misén a karzaton (2005)

372. Fiatal kolozsvári kutatók a Napot váró csángókat filmezik (2005)

373. Rádióriport készül (2005). Keresztes Ilona kérdezi Oláh-Gál Elvirát

374. Film készül a búcsújárás történetéről (2005). Karácsony Molnár Erika kérdezi P. Daczó Lukácsot

375. Emelvényen a nagymisén (1997)

376. Mozgóállvánnyal a borvízkútnál (2010)

377. Közvetítőkocsi a nyeregben (1997)

378. Interjú a DunaTv közvetítőkocsijában (2009)

379. Forgatási előkészületek csütörtökön (1993). Az ideiglenes deszkaoltár mögött kellett helyet találni. Ez állandósult, lassan egyre terebélyesedett.

380. Forgatásra készen szombat hajnalban (1994). A kibővített oltáremelvény takarásában.

381. Közvetítés a nagymiséről (1996). A készülő oltáremelvény ideiglenes tetőzete mögött.

382. Az új Hármashalom-oltár mögött (1997)

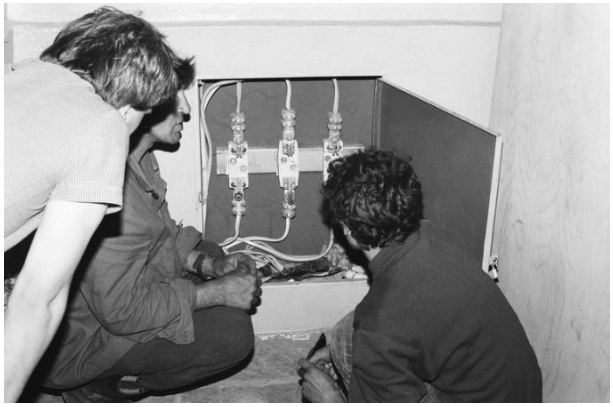
383. Kialakult a stáb állandó helye (2001)

384. Ember és technika (2009)

385. Fényszórók a templom karzatán (1993)

386. A templomban csütörtökön a Duna Tv számára erősítik meg a biztosítékokat (1993)

387. Mikrofonok az emelvényen (1995)

388. Közvetítés után a nyeregben felszedik a földbe rejtett kábeleket (1995)

389. Felvételre készen várakozó kamerák (2005). A nyeregben a kordonok és az állványok már a helyükön vannak, az emberek már és még nincsenek ott.

390. Leszerelés a nagymise végén (2010). Az újabb emelvények nem használt faanyagból, hanem állványvasból készültek.

391. Áldoztatókelyhek a nagymise végén (1994)

392. Az oltárasztalok a nagymise után (1994)

393.” Régi” búcsús lobogó (1990)

394. Csíkjenőfalva (1992)

395. Zabola (1992)

396. Csíktaploca (1992)

397. Mikháza (1992)

398. Nyujtód (2009)

399. A háromágú lobogó hordozása (2010). Domboldalon, szélben a vállra akasztott tokos bőrpánt segítségével lehet biztonságosan ellentartani.

400. A zászlórúd megtartása (2010)

401. Kislegények adják az ütemet a csengőjükkel a menet élén (1990)

402. Gyergyószárhegyiek búcsús kolompja, belsejében 1882-es évszámmal (1996)

403.Gyergyóalfalusi asszonyok búcsúpálcát faragnak szombaton a hegyen (1993)

404. Az újfajta tábla és kereszt (2010). A nagymise végén gyerekek várják szétszéledt csoportjuk tagjait.

405. Virágdíszes lószerszám (1993)

406. Zöldággal díszített rendszámtábla (1993)

407. Székelyudvarhelyi bizsus a Csobotfalvi úton (1990). Az első évben még csak szombaton reggel készülődtek az árusok.

408. Alkalmi kávé, üdítő és szendvics árus a kapujában (1990). A fehér abrosz és köpeny nem szokványos.

409.Árusító sátrát bontja egy asszony vasárnap délelőtt (1993)

410. Alkalmi nyomtatványárus (1990)

411 . Korondi cserepes vasárnap (1993)

412. Csatószegről érkezett mézeskalácsos (2001)

413 Jelvényárus Gyergyószentmiklósról (2001). 1990 óta rendszeresen megjelennek.

414. Román edényárus az út szélén (1993)

415. Bizsukészítők (1994). Teleorman megyéből (Olténia) érkeztek, Csobotfalván vertek sátrat.

416. Gyertya- és jelvényárus táskája (1993) Gazdája azelőtt a „szolgálat” őrnagya volt.

417.Csordás György/Gheorghe Vacariou rózsafüzért árul (1993)

418. Mozgó jelvény- és nyomtatványárus a nagymise szélén (2009)

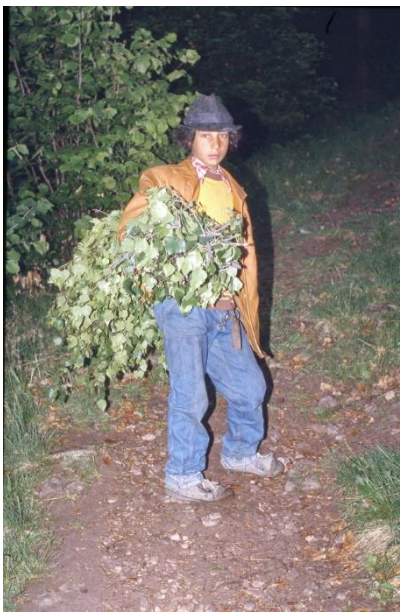
419. Szalmakalapos (1994). Ülkéről érkezett, keveset tudott eladni.

420. Mézeskalácsos a Szék útján (1995)

421. Jósló papagáj a templom kertjében (1999)

423. Zöldágárus fiú hajnalban a Jézus hágóján (1993)

424. Búcsús jelvény (1993)

425. Alkalmi zöldág-árus család vasárnap a kegytemplomnál (2009)

426. Zarándokvonat érkezik a gyimesi vasúti őrházhoz (2010) Kontumác, a Rákóczi-vár és az ezeréves határ új zarándokhellyé vált.

427. Kolozsvárott ünnepélyesen fogadják a zarándokvonatot Pünkösd előtt pénteken (2017). A magyarság közös felmutatásának egyik ritka alkalma.

428. A zarándoklat vezetője, Székely János püspök mond köszöntőt Kolozsvárott (2017)

429. Boldogasszony zarándokvonat a Szent László évben a kolozsvári vasútállomáson (2017)

430. Új helységtábla a régi várdotfalvi kőkeresztnél (2015). Kicserélték a korábbi háromnyelvűt, grafikát tettek fölé, piros és zöld színeket választottak.

432. A templomkertből elbontott országzászló-emlékművet új helyen, új formában állították fel (2019)

431. Sífelvonó csörlője épült a kápolnák és a Hármashalom-oltár közé (2015)

433. Szentkorona-kápolna emlékmű épült a Szent Antal kápolna alatt (2019). Mellette ösvény formálódott ki a nyereg felé.

434. Ferenc pápa 2019-ben Csíksomlyóra látogatott.